

Geschiedenis van de Nederlandse taal

onder redactie van M.C. van den Toorn, W. Pijnenburg, J.A.
van Leuvensteijn en J.M. van der Horst

bron

M.C. van den Toorn, W. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1997

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/toor004gesc01_01/colofon.htm

© 2007 dbnl / de auteurs

Geschiedenis van de Nederlandse taal

onder redactie van M.C. van den Toorn, W.
Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.M. van der
Horst

bron

M.C. van den Toorn, W. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.M. van der
Horst (red.), Geschiedenis van de Nederlandse taal. Amsterdam University
Press, Amsterdam 1997

codering DBNL-TEI 1

dbnl-nr toor004gesc01_01

logboek

- 2007-05-11 AS colofon toegevoegd

verantwoording

gebruikt exemplaar

exemplaar universiteitsbibliotheek Leiden, signatuur: VGB Ned. 16 0368

algemene opmerkingen

Dit bestand biedt, behoudens een aantal hierna te noemen ingrepen, een
diplomatische weergave van Geschiedenis van de Nederlandse taal onder
redactie van M.C. van den Toorn, W. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.
M. van der Horst uit 1997.

redactionele ingrepen

p. 565: hij → bij: ‘... voor onze aanhechting bij Frankrijk, ...’

Bij de omzetting van de gebruikte bron naar deze publicatie in de dbnl is een
aantal delen van de tekst niet overgenomen. Hieronder volgen de
tekstgedeelten die wel in het origineel voorkomen maar hier uit de lopende
tekst zijn weggelaten. Ook de blanco pagina's (p. 2, 18, 146, 226, 360, 454,
478, 596, 646 en 698) zijn niet opgenomen in de lopende tekst.

[pagina 1]

Geschiedenis van de Nederlandse taal

[pagina 3]

Geschiedenis van de Nederlandse taal

Onder redactie van

Prof. dr. M.C. van den Toorn

Dr. W.J.J. Pijnenburg

Prof. dr. J.A. van Leuvensteijn

Dr. J.M. van der Horst

[pagina 4]

De uitgave van dit boek is mede mogelijk geworden door de financiële
ondersteuning van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk
Onderzoek.

Omslagontwerp: René Staelenberg, Amsterdam

Lay-out binnenwerk: JAPES, Jaap Prummel, Amsterdam

nugi 941

isbn 90 5356 234 6

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

[pagina 9]

Inhoud

Woord vooraf 5

Lijst van afkortingen 7

Inhoudsopgave 9

1. Inleiding door J.A. van Leuvensteijn, W.J.J. Pijnenburg en M.C. van den Toorn 19

1.1. Taal en taalgemeenschap 19

1.2. Externe taalgeschiedenis 20

1.3. Interne taalgeschiedenis 27

1.3.1. Fonologie 27

1.3.2. Morfologie 31

1.3.3. Syntaxis 32

1.3.4. Lexicologie 34

2. Oudnederlands (tot circa 1200) door A. Quak met syntaxis door J.M. van der Horst 37

2.1. Externe taalgeschiedenis 37

2.2. Interne taalgeschiedenis 42

2.2.1. Fonologie 42

2.2.1.1. Spelling 42

2.2.1.2. Medeklinkers 43

2.2.1.3. Klinkers 45

2.2.2. Morfologie 47

2.2.2.1. Zelfstandige naamwoorden 47

2.2.2.2. Bijvoeglijke naamwoorden 51

2.2.2.3. Bijwoorden 52

2.2.2.4. Voornaamwoorden 52

2.2.2.5. Telwoorden 55

2.2.2.6. Werkwoorden 55

2.2.3. Syntaxis 59

2.2.3.1. Naamvallen 59

2.2.3.2. Lidwoorden 60

2.2.3.3. Volgorde in nominale groepen 60

2.2.3.4. Minstens één pronominaal subject 61

2.2.3.5. Perifrastische werkwoordstijden 61

2.2.3.6. Passief	63
2.2.3.7. Onpersoonlijke constructies	63
2.2.3.8. Plaats van de persoonsvorm	64
2.2.3.9. Relativa	64
[pagina 10]	
2.2.3.10. Voorzetsels	65
2.2.3.11. Voornaamwoordelijke bijwoorden	65
2.2.3.12. Negatie	66
2.2.3.13. Onderschikkende voegwoorden	66
2.2.4. Lexicologie	66
3. Vroegmiddelnederlands (circa 1200-1350) door W.J.J. Pijnenburg m.m.v. K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim en met syntaxis door J.M. van der Horst	69
3.1. Inleiding. Externe taalgeschiedenis	69
3.1.1. Afbakening van het Middelnederlands in tijd en ruimte	69
3.1.2. De namen voor onze taal	74
3.2. Interne taalgeschiedenis	75
3.2.1. Klank en teken	75
3.2.1.1. Alfabet	75
3.2.1.2. Spelling	76
3.2.2. Klankleer	78
3.2.2.1. Vocalen	78
3.2.2.2. Diverse fonische ontwikkelingen	84
3.2.2.3. Consonanten	89
3.2.2.4. Leenfonemen	94
3.2.2.5. Diverse verschijnselen	96
3.2.3. Vormleer	102
3.2.3.1. Het substantief	102
3.2.3.2. Het pronomen	105
3.2.3.3. Het adjectief	110
3.2.3.4. Het werkwoord	113
3.2.3.5. De numeralia	120
3.2.4. Syntaxis	121
3.2.4.1. Algemeen	121
3.2.4.2. Naamvallen	122
3.2.4.3. Lidwoorden	122
3.2.4.4. Volgorde in nominale groepen	122
3.2.4.5. Perifrastische werkwoordstijden	123
3.2.4.6. Passief	124
3.2.4.7. (te) + infinitief (gerundium)	124
3.2.4.8. Onpersoonlijke constructies	126
3.2.4.9. Plaats van de persoonsvorm	126
3.2.4.10. Positie van onbeklemtoonde elementen	127
3.2.4.11. Voorzetsels	128
3.2.4.12. Voornaamwoordelijke bijwoorden	128
3.2.4.13. Negatie	128
[pagina 11]	
3.2.4.14. Onderschikkende voegwoorden	128

3.2.5. Lexicon	129
3.2.5.1. Resten van het Oudnederlands	129
3.2.5.2. Regionale woordenschat	130
3.2.5.3. Leenwoorden	131
4. Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550) door R. Willemyns met syntaxis door J.M. van der Horst	147
4.1. Afbakening van het werkterrein	147
4.1.1. Chronologische afbakening	147
4.1.2. Geografische afbakening	148
4.1.2.1. Wat is Nederlands?	148
4.1.2.2. Taalgrensveranderingen	149
4.2. Taalcontact	159
4.2.1. Inleiding	159
4.2.2. Het vroege taalcontact	159
4.2.3. De Bourgondische tijd	162
4.2.3.1. Inleiding	162
4.2.3.2. Taalpolitiek	163
4.2.3.3. Standaardisering	170
4.2.4. Conclusies	172
4.3. Het taallandschap in het Laatmiddelnederlands	173
4.3.1. Algemene overwegingen	173
4.3.2. De Laatmiddelnederlandse schrijftaal	175
4.3.2.1. Spelling	175
4.3.2.2. Regionale diversiteit	177
4.3.2.3. De west-oost tegenstelling	179
4.3.3. De dialecten van het Middelnederlands	180
4.3.3.1. Kustmiddelnederlands	181
4.3.3.2. Brabants	183
4.3.3.3. Oostelijk Middelnederlands	185
4.4. Taalvariatie en taalbeweging in het Laatmiddelnederlands: uniformeringstendensen	186
4.4.1. Gedrukte taal	186
4.4.2. Cultuurinvloed	190
4.5. Een foneemsysteem voor het Laatmiddelnederlands	196
4.5.1. Inleiding	196
4.5.2. Voorbeschouwingen	197
4.5.3. Foneemsystemen in forma	198
4.5.3.1. Goossens (1974)	199
4.5.3.2. Van Loey (1970)	201
4.5.4. Een case-study: het foneemsysteem van het 15e-eeuwse Brugs	203
[pagina 12]	
4.5.5. Gerundium	207
4.5.6. Laatmiddelnederlandse taalverandering	208
4.5.7. Diftongering	209
4.6. Syntaxis	219
4.6.1. Algemeen	219
4.6.2. Naamvallen	219
4.6.3. Lidwoorden	219

- 4.6.4. Volgorde in nominale groepen 220
- 4.6.5. Perifrastische werkwoordstijden 220
- 4.6.6. Passief 220
- 4.6.7. (te) + infinitief (gerundium) 221
- 4.6.8. Onpersoonlijke constructies 221
- 4.6.9. Plaats van de persoonsvorm 222
- 4.6.10. Relativa 223
- 4.6.11. Voornaamwoordelijke bijwoorden 223
- 4.6.12. Onderschikkende voegwoorden 223
- 4.6.13. Samentrekking 225
- 5. Vroegnieuw Nederlands (circa 1550-1650) door J.A. van Leuvensteijn met fonologie door E. Ruijsendaal en lexicologie door M.A. Mooijaart, D.J.G. Geirnaert en R. Tempelaars 227
 - 5.1. Externe taalgeschiedenis 227
 - 5.1.1. Natie en patria 228
 - 5.1.2. Nationalisme en particularisme in historische context 230
 - 5.1.3. Immigratie en acceptatie in Holland 246
 - 5.1.4. Reformatie en humanisme 249
 - 5.1.4.1. Reformatie 249
 - 5.1.4.2. Humanisme 256
 - 5.1.5. Slotbeschouwing 266
 - 5.2. Interne taalgeschiedenis 273
 - 5.2.1. Fonologie 273
 - 5.2.1.1. Inleiding 273
 - 5.2.1.2. Enkele opvallende klankontwikkelingen met betrekking tot het ontstaan van het Algemeen Nederlands 278
 - 5.2.1.3. De klinkers 279
 - 5.2.1.4. De medeklinkers 289
 - 5.2.1.5. Besluit 292
 - 5.2.2. Morfologie 293
 - 5.2.2.1. Genus en casus in de substantiefgroep 293
 - 5.2.2.2. Voornaamwoordelijk gebruik 301
 - 5.2.2.3. Tempus en modus 303
 - 5.2.3. Syntaxis 316

[pagina 13]

 - 5.2.3.1. De zin 316
 - 5.2.3.2. De plaats en volgorde van de werkwoordsvormen 320
 - 5.2.3.3. Links van de voor-persoonsvorm 324
 - 5.2.3.4. Het middenstuk 325
 - 5.2.3.5. Rechts van de achter-persoonsvorm of werkwoordelijke eindgroep 328
 - 5.2.3.6. Slotopmerkingen ten aanzien van de woordvolgorde in zinnen 329
 - 5.2.3.7. Infinitiefconstructies en participiumconstructies 330
 - 5.2.3.8. Negatie 333
 - 5.2.4. Lexicologie 334
 - 5.2.4.1. Lexicografie 335
 - 5.2.4.2. Veranderingen in de woordenschat 337
 - 5.2.4.3. Vernieuwing in maatschappij en woordenschat 339

5.3. Samenvatting	357
6. Nieuwnederlands (circa 1650-1880) met externe taalgeschiedenis (circa 1650-1800) door R.J.G. de Bonth en externe taalgeschiedenis (circa 1800-1880) door L.F. van Driel, morfologie door J.A.M. Komen, syntaxis door J.M. van der Horst en lexicologie door M.A. Mooijaart en R. Tempelaars	361
6.1. Externe taalgeschiedenis (circa 1650-1800)	361
6.1.1. Standaardisatie	362
6.1.2. Taalkundige geschriften uit de periode 1650-1800	364
6.1.3. Onderwijs	369
6.1.4. De expansie van het Nederlands	372
6.1.5. Besluit	377
6.2. Externe taalgeschiedenis (circa 1800-1880)	378
6.2.0. Inleiding	378
6.2.1. De historische context	378
6.2.2. De normatieve traditie	380
6.2.2.1. Pieter Weiland (1754-1842)	380
6.2.2.2. Matthijs Siegenbeek (1774-1854)	381
6.2.2.3. Enkele slotopmerkingen over de normatieve traditie	383
6.2.3. De historische taalbeschouwing	383
6.2.3.1. Inleiding	383
6.2.3.2. Willem Gerard Brill (1811-1896)	383
6.2.3.3. Matthias de Vries (1820-1892)	387
6.2.3.4. Enkele slotopmerkingen over de historische taalbeschouwing	389
6.2.4. De traditie van de algemene grammatica	390
6.2.4.1. Inleiding	390
6.2.4.2. Zinsontleding en de invloed van Becker	390
[pagina 14]	
6.2.4.3. Taco Roorda (1801-1874)	392
6.2.4.4. Roorda en Becker	394
6.2.4.5. Lammert Allard te Winkel (1809-1868)	395
6.2.4.6. Van logische analyse naar traditionele (school) grammatica	399
6.2.5. Enkele samenvattende slotopmerkingen	400
6.3. Morfologie	400
6.3.0. Inleiding	400
6.3.1. Buiging	401
6.3.1.1. Vervoeging	401
6.3.1.2. Verbuiging	406
6.3.2. Woordvorming	414
6.3.2.1. Afleiding	414
6.3.2.2. Samenstelling	417
6.3.3. Besluit	419
6.4. Syntaxis	419
6.4.1. Algemeen	419
6.4.2. Naamvallen	420
6.4.3. Volgorde in nominale groepen	420
6.4.4. Perifrastische werkwoordstijden	421
6.4.5. Voorzetselvoorwerp	421

- 6.4.6. (te) + infinitief 422
- 6.4.7. Plaats van de persoonsvorm 422
- 6.4.8. Persoonlijke voornaamwoorden 423
- 6.4.9. Positie van onbeklemtoonde elementen 424
- 6.4.10. Aanwijzende voornaamwoorden 424
- 6.4.11. Relativa 424
- 6.4.12. Voornaamwoordelijke bijwoorden 425
- 6.4.13. Negatie 426
- 6.4.14. Superlatieven met 't 426
- 6.4.15. Nevenschikkende voegwoorden 427
- 6.4.16. Onderschikkende voegwoorden 427
- 6.4.17. Samentrekking 249
- 6.5 Lexicologie 429
- 6.5.0. Inleiding 429
- 6.5.1. Inventarisatie en beschrijving van de woordenschat in naslagwerken 431
- 6.5.1.1. Tweektalige woordenboeken 431
- 6.5.1.2. Grammatica's 434
- 6.5.1.3. Encyclopedieën 435
- 6.5.1.4. Eentalige woordenboeken 436
- 6.5.2. Wijzigingen in de woordenschat 437
- 6.5.2.1. Invloed van vreemde talen 439
- [pagina 15]
- 6.5.2.2. De literaire taal 444
- 6.5.2.3. De wetenschappelijke taal 445
- 6.5.2.4. De religieuze taal 448
- 6.5.3. Twee auteurs: Betje Wolff en Aagje Deken 450
- 7. Nieuwnederlands (circa 1880-1920) door H. Hulshof 455
- 7.1. Externe taalgeschiedenis 455
- 7.1.1. De algemene situatie rond de eeuwwisseling 457
- 7.1.2. Het taalklimaat rond de eeuwwisseling 458
- 7.2. Interne taalgeschiedenis 462
- 7.2.1. Fonologie en spelling 463
- 7.2.1.1. Fonologie 463
- 7.2.1.2. Spelling 465
- 7.2.2. Morfologie 468
- 7.2.2.1. Flexie 468
- 7.2.2.2. Woordvorming 471
- 7.2.3. Syntaxis 472
- 7.2.4. Lexicologie 474
- 7.3. Samenvatting 477
- 8. Nieuwnederlands (circa 1920-nu) door M.C. van den Toorn 479
- 8.1. Externe taalgeschiedenis 479
- 8.2. Interne taalgeschiedenis 479
- 8.2.1. Fonologie en spelling 494
- 8.2.1.1. Vocalen 494
- 8.2.1.2. Consonanten 495
- 8.2.1.3. Accentuering 496

- 8.2.1.4. Spelling 497
- 8.2.2. Morfologie 499
 - 8.2.2.1. Flexie 500
 - 8.2.2.2. Woordvorming 504
- 8.2.3. Syntaxis 518
 - 8.2.3.0. Inleiding 518
 - 8.2.3.1. Herhalingsconstructies 523
 - 8.2.3.2. Chocola ben ik niet dol op 525
 - 8.2.3.3. Moet kunnen 527
 - 8.2.3.4. Performatief van 529
 - 8.2.3.5. Oud-minister van Buitenlandse Zaken Luns 530
 - 8.2.3.6. Problemen met semi-directe reden 531
 - 8.2.3.7. Beknopte bijzinnen 534
 - 8.2.3.8. Rode en groene volgorde 537
 - 8.2.3.9. De reizigers worden verzocht 540
 - [pagina 16]
 - 8.2.3.10. De Croma-constructie 543
 - 8.2.3.11. Met naar schatting tien personen 544
 - 8.2.3.12. Dat boek leest vlot 545
 - 8.2.3.13. Een beetje neerlandicus 547
- 8.2.4. Lexicologie 550
 - 8.2.4.0. Inleiding 550
 - 8.2.4.1. Interne ontwikkelingen 554
 - 8.2.4.2. Buitenlandse invloeden 559
- 8.3. Samenvatting 561
- 9. Nederlands in België door G. Geerts 563
 - 9.1. Het Nederlands bedreigd en overlevend 563
 - 9.1.1. De kritieke toestand aan het einde van de 18e eeuw 563
 - 9.1.2. De Franse tijd (1794-1814) 565
 - 9.1.3. Het Verenigd Koninkrijk (1814-1830): uitzicht op hervernederlandsing 567
 - 9.2. De taalpolitieke ontwikkelingen in België 572
 - 9.2.1. De strijd tegen de verfransing 572
 - 9.2.2. De eerste taalwetten 573
 - 9.2.3. De vastlegging van de taalgrens 575
 - 9.2.4. Eentalige gewesten en faciliteiten 577
 - 9.3. De taalsociologische en sociolinguïstische aspecten 579
 - 9.3.1. Scheiding van taal? 579
 - 9.3.2. Discussies over de aard van de standaardtaal 583
 - 9.3.3. Sociolinguïstische gegevens 589
- 10. Afrikaans door F. Ponelis 597
 - 10.0. Inleiding 597
 - 10.1. Externe taalgeschiedenis 598
 - 10.1.1. De taalgemeenschap 598
 - 10.1.1.1. De vroegste Kaapse samenleving 598
 - 10.1.1.2. De 18e eeuw 601
 - 10.1.1.3. De 19e eeuw 602
 - 10.1.1.4. De 20e eeuw 603

10.1.2. Variëteiten	604
10.1.3. Taalcontact	607
10.1.3.1. Interlectische aanpassing	607
10.1.3.2. Ontlening	609
10.1.4. De Nederlandse basis	611
10.2 Interne taalgeschiedenis	613
10.2.1. Orthografie en fonologie	613
10.2.1.1. Orthografie	613
[pagina 17]	
10.2.1.2. Fonologie	614
10.2.2. Morfologie	618
10.2.2.1. Flexie	618
10.2.2.2. Derivatie	629
10.2.2.3. Compositie	630
10.2.2.4. Reduplicatie	632
10.2.3. Syntaxis	633
10.2.3.1. Vir in transitieve constructies	633
10.2.3.2. De betrekkelijke constructie	636
10.2.3.3. Splitsing van voorzetselconstructies	638
10.2.3.4. Determineerders	639
10.2.3.5. Verbale reeksen	640
10.2.3.6. Negatie	641
10.2.4. Lexicon	643
Bibliografie	647

Woord vooraf

Toen in 1977 de *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* onder redactie van D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets verscheen, was daar een betrekkelijk lange ontstaansgeschiedenis aan voorafgegaan. In 1972 was op initiatief van P.C. Paardekooper een groep van Belgische en Nederlandse taalkundigen gevormd die met elkaar een geschiedenis van de Nederlandse taalkunde zouden schrijven. Tevens werd gesproken over een geschiedenis van de Nederlandse taal: een beschrijving van het Nederlands in zijn opeenvolgende fasen. Het lukte echter niet de deskundigen bij elkaar te krijgen die dit werk ter hand zouden kunnen en willen nemen.

De wenselijkheid dat de vakgenoten over een dergelijk werk zouden kunnen beschikken, bleef echter bestaan en het plan liet Paardekooper niet los. In 1992 kwam hij erop terug en hij slaagde erin een team van deskundigen bijeen te brengen die hun krachten zouden geven aan de totstandkoming van deze geschiedenis. Zoals veelal het geval is bij zulke projecten, trad vertraging op bij de realisering van het plan: voor bepaalde perioden was het moeilijk geschikte auteurs te vinden, sommige medewerkers moesten zich om uiteenlopende redenen terugtrekken, en ten slotte tekende zich een verschil in opvatting af tussen de leider van het gehele werk en enkele van zijn mederedacteuren. Dat leidde ertoe dat de voorzitter van de redactie zich in goed overleg uit het project terugtrok, waarna ondergetekenden als verantwoordelijke hoofdredactie het werk voort zouden zetten. In de zomer van 1996 kon zij de tekst van het boek afsluiten. Het is hier de plaats Paardekooper dank te zeggen voor het vele voorbereidende werk dat hij verricht heeft, en nogmaals te beklemtonen dat de scheiding der geesten betrekking had op enkele, maar principiële punten op taalhistorisch gebied en nooit een persoonlijk karakter had.

Het boek dat uiteindelijk ontstaan is, draagt de sporen van een divers auteurschap. De enige richtlijn die de auteurs werd meegegeven, was die van de globale indeling. Telkens wordt in een hoofdstuk in een inleidende paragraaf de externe taalgeschiedenis behandeld; daarna volgt de interne ontwikkeling in de volgorde: fonologie, morfologie, syntaxis, lexicologie. Dit ruime en losse kader heeft ertoe geleid dat iedere auteur veel vrijheid had en men heeft van die vrijheid ruimhartig gebruik gemaakt. De uiteindelijk gevormde hoofdredactie heeft ervan af willen zien in het werk van de contribuanten drastisch in te grijpen. Het boek ontbeert daardoor stellig een eenheid die tot stand kan komen wanneer een redactie sturend en imperatief ingrijpt. Om meer dan een reden is van zulke redactionele inmenging afgezien en moet het hier totstandgekomen werk uitdrukkelijk gezien worden als een zo volledig mogelijke verzameling 'hoofdstukken' uit de geschiedenis van de Nederlandse taal.

Juist aan het hier geschetste karakter ontleent dit boek zijn bestaansrecht naast een aantal andere, recente werken over hetzelfde onderwerp. De *Geschiedenis van*

het Nederlands van Marijke van der Wal, in samenwerking met Cor van Bree, is bedoeld voor studerende en een brede kring van geïnteresseerden. De *Geschichte der niederländischen Sprache* van Herman Vekeman en Andreas Ecke is vooral voor Duitse interessanten bedoeld en legt dientengevolge de nadruk op de eigen positie van het Nederlands naast het Duits en het besteedt veel aandacht aan de taalgeschiedenis van Vlaanderen. De al langer bestaande *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal* van J.M. van der Horst en F.J. Marschall is opgezet als een lees- en kijkboek en bedoeld voor een algemeen publiek. Hetzelfde geldt in nog veel sterker mate voor *Het verhaal van een taal* van Jan W. de Vries, Roland Willemyns en Peter Burger. Tegen de achtergrond van deze bestaande boeken moet de hier geboden *Geschiedenis van de Nederlandse taal* vooral worden beschouwd als te zijn geschreven voor de vakgenoot, wat niet inhoudt dat alle stukken technisch-specialistisch zijn. We hopen dat ook niet-taalkundig geschoolden die zich daarvoor de moeite willen geven, van dit boek zullen profiteren.

De redactie heeft gebruik mogen maken van de faciliteiten van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden en is de directie daarvoor bijzonder erkentelijk. Ook is een woord van dank aan het secretariaat van de vakgroep Taalkunde van de Letterenfaculteit der Vrije Universiteit hier op zijn plaats.

M.C. van den Toorn
W.J.J. Pijnenburg
J.A. van Leuvensteijn
J.M. van der Horst

Lijst van afkortingen

A.	accusatief (in tabellen)
ABN	Algemeen Beschaafd Nederlands
acc.	accusatief
Afr.	Afrikaans
bz.orde	bijzinsorde
conj.	conjunctief
D.	datief (in tabellen)
dat.	datief
DO + p	nominaal direct object = persoonlijk voornaamwoord
DO - p	nominaal direct object ≠ persoonlijk voornaamwoord
e.	eeuw (tussen haakjes)
Eng.	Engels
ev.	enkelvoud
Fri.	Fries
G.	genitief (in tabellen)
gen.	genitief
Germ.	Germaans
Gld.	Gelderland
Got.	Gotisch
Gr.	Grieks
Hd.	Hoogduits
hww1	hulpwerkwoord van de eerste graad
hz.orde	hoofdzinsorde
le.	Indo-europees
lhfdww	infinitief van hoofdwerkwoord
lhww1	infinitief van hulpwerkwoord van de eerste graad
imp.	imperatief, gebiedende wijs
imper.orde	woordorde van hoofdzin in gebiedende wijs
ind.	indicatief
inf.	infinitief
IO + p	nominaal indirect object ≠ persoonlijk voornaamwoord.
IO - p	nominaal indirect object ≠ persoonlijk voornaamwoord
Lat.	Latijn
LW	Leidse Willeram
m.	mannelijk

Mbrab.	Middelbrabants
Mhd.	Middelhoogduits
Mlat.	Middeleeuws Latijn
Mlimb.	Middellimburgs
Mnl.	Middelnederlands
mv.	meervoud
N.	nominatief (in tabellen)
Nd.	Nederduits
Nl.	(hedendaags) Nederlands
Nnl.	Noordnederlands
NRC-Hbl.	NRC Handelsblad
nom.	nominatief
o.	onzijdig
Oe.	Oudengels
Oern.	Oernordisch
Ofra.	Oudfrans
Ogm.	Oudgermaans
Ohd.	Oudhoogduits
Oi.	Oudindisch
On.	Oudnoors
Onl.	Oudnederlands
Opic.	Oudpicardisch
or.	origineel
Os.	Oudsaksisch
ott.	onvoltooid tegenwoordige tijd
Phfdww	participium van hoofdwerkwoord
pres.	presens
ps.	psalm
S + p	nominaal subject = persoonlijk voornaamwoord
S - p	nominaal subject ≠ persoonlijk voornaamwoord
v.	vrouwelijk
Vf1.	persoonsvorm vooraan
Vf2.	persoonsvorm op de tweede plaats
Vfhww	persoonsvorm van hulpwerkwoord van de tweede graad
Vfn.	persoonsvorm op derde of verdere plaats
Vk.	de Volkskrant
vn.	voetnoot (in literatuurverwijzing)
vrag.hz.orde	woordorde van de vragende hoofdzin
Wgerm.	Westgermaans
WPs.	Wachtendonckse Psalmen
Wvla.	Westvlaams

1. Inleiding

door J.A. van Leuvensteijn, W.J.J. Pijnenburg en M.C. van den Toorn

1.1. Taal en taalgemeenschap

De ontwikkeling tot de sterk gereguleerde Algemeen Nederlandse schrijftaal en de veel minder gereguleerde Algemeen Nederlandse spreektaal van nu is onlosmakelijk verbonden met de ontstaansgeschiedenis van een Nederlandse staat en het Nederlandse volk uit stammen die zich na de volksverhuizing in de Lage Landen metterwoon vestigden. Het Nederlands in België sluit zich in belangrijke mate aan bij de noordelijke prestigevarianten, zonder hierbij de invloed van het dialectisch substraat geheel uit te wissen. De loop der geschiedenis op politiek, religieus, cultureel en sociaal-economisch terrein heeft hiertoe geleid.

De beschrijving van de meest relevante zaken voor de ontwikkeling van het gebruik van de dialecten en het ontstaan en de functie-uitbreiding van de standaardtaal behoort tot de externe taalgeschiedenis. In de hierna volgende paragraaf worden de hoofdlijnen van de politieke en sociaal-economische geschiedenis, alsmede die van de kerk- en cultuurgeschiedenis in hun vervlochtenheid aan de orde gesteld.

Bevolkingsgroepen - of het nu stammen, stadsbevolkingen, sociale klassen of een volk betreft - zijn geen statische entiteiten. Er zijn altijd contacten van individuen met mensen uit andere stammen, uit andere steden of dorpen, uit andere volkeren. Dat kan op individueel niveau leiden tot interferentie van taalsystemen, uitmondend in verandering van taalgebruik bij deze bevolkingsgroep. Dit is nog niet zo zeer het geval als mensen van andere herkomst in een autochtone bevolkingsgroep worden opgenomen. Zij integreren. De taalverandering wordt vooral veroorzaakt wanneer leden van een bevolkingsgroep door regelmatige contacten met andere groepen nieuwe taalverschijnselen introduceren en de toonaangevenden in de groep deze overnemen. Deze personen worden namelijk nagevolgd.

De mens is niet alleen in staat zich het taalsysteem en een groot deel van de woordenschat van zijn moedertaal eigen te maken, maar hij kan zijn vocabulaire in principe ongelimiteerd uitbreiden en door vertrouwdheid met andere talen of dialecten bewust of onbewust onderdelen van andere grammatica's in die van zijn moedertaal integreren. Gezien vanuit dit perspectief is elke taal en elke taalva-

riëteit historisch bepaald en in die zin traditioneel, maar geenszins statisch.

Bij het beschrijven van de ontwikkeling tot een standaardtaal onderscheidt men gewoonlijk vier fasen: selectie uit de voorhanden dialectische varianten, codificering van de grammaticale en lexicale voorkeuren respectievelijk in spraakkunsten en woordenboeken, functie-uitbreiding van de prestigevariant tot terreinen van taalgebruik die eerst voorbehouden waren aan dialecten en ten slotte acceptatie door de taalgemeenschap. Dit proces zou volkomen natuurlijk kunnen verlopen. De werkelijkheid met betrekking tot het Nederlands is echter anders: vanaf de tweede helft van de 16e eeuw beijveren taalkundigen zich om een zodanige prestigevariant te ontwikkelen dat zij met glans de vergelijking met de klassieke talen en vooral met het Latijn kan doorstaan. De aandacht richt zich daarbij op de schrijftaal.

In de beginperiode geeft men hoog op van de kwaliteiten van de volkstaal ten opzichte van het Latijn, de taal van kerk en wetenschap. Door vervolgens hard te werken aan de lexicale zuivering en de grammaticale opbouw ontstond een nieuwe, bovengewestelijke variëteit van het Nederlands. Om een beeld te kunnen schetsen van dit standaardiseringsproces zullen we in 1.3. achtereenvolgens de hoofdlijnen in de ontwikkeling van de spelling en de verschillende deelgebieden van de taalkunde bespreken.

1.2. Externe taalgeschiedenis

Het Nederlands is een Germaanse taal en het lijkt daarom ter inleiding dienstig de (voor)geschiedenis van het Nederlands te laten beginnen bij de vestiging van Germaanse stammen in onze streken, dat wil zeggen in de gebieden waar sedertdien ook onafgebroken die variant van het Germaans gesproken werd, die zich ontwikkelde tot de taal die we later Nederlands noemen.

Na de vrij plotselinge afname van de macht van de Romeinen na circa 400 A.D. in West-Europa kunnen we een geleidelijke toename van de invloed van Germaanse stamverbanden in onze streken waarnemen: het stamverband der Franken breidt zijn invloed verder naar het zuidwesten uit, naar (Noord-) Frankrijk (vandaar de naam), de Saksen steken deels over naar Engeland, maar blijven anderzijds hun continentale basis trouw. Voor ons land betekent dit dat zij vanuit het oosten tot aan de IJssel aanwezig blijven. De Friezen vullen geleidelijk het ontstane machtsvacuüm in zuidwaartse richting op tot aan de grote rivieren en verder langs de kust in de nauwelijks bewoonde gebieden. Hier werd een variant van het Germaans gesproken die, als het Fries en het Saksisch, onder de term 'Ingweoons' kan worden gevat, maar waarvan de precieze taalkundige eigenheden niet nader bekend zijn.

De taalkundige situatie van continentaal West-Europa aan het begin van de tweede helft van het eerste millennium na Christus is dan als volgt te schetsen: aan

de kust treffen we vanaf het Friese West-Friesland naar het zuiden toe tot voorbij Cap Gris Nez, en geleidelijk in intensiteit afnemend, een reeks min of meer samenhangende kustdialecten met een Ingweoons karakter aan, die niet Fries, Saksisch of Frankisch van karakter zijn. In het noorden van West-Friesland langs de Nederlandse en Duitse kust: het Fries, in het zuiden reikend tot de grote rivieren, dus op enig moment inclusief de steden Utrecht en Dorestad. Vanaf de IJssel naar het oosten: het Saksisch, naar het noorden reikend tot en met Drenthe en delen van Groningen. Vanaf de grote rivieren naar het zuiden tot diep in Frankrijk het zogenaamde Westfrankisch, waarvan de *Lex Salica* de oudste bewaarde tekst is. De Westfranken vormden, hoe verder men naar het zuiden kwam een steeds kleiner deel van de bevolking, zodat zij aan voortdurend toenemende invloed van anderstaligen blootstonden.

Via een proces van meertaligheid, tweetaligheid en uiteindelijk eentaligheid van de verschillende bevolkingsgroepen heeft zich in de loop van de 6e-9e eeuw dwars door het tegenwoordige België een taalgrens gevormd tussen Romanen en geromaniseerde Germanen (Fransen) enerzijds en de niet-geromaniseerde Germanen in deze streken (Franken) anderzijds. Deze grens is sindsdien nagenoeg onveranderd gebleven, al is met name in Frankrijk (Frans-Vlaanderen) en in België deze grens vooral de laatste driehonderd jaar iets naar het noorden opgeschoven.

Vanaf de zesde eeuw treedt er binnen het Continentaal-Westgermaans een taalkundige verandering op die vooral het zuidelijke Germaans treft, namelijk de tweede of Hoogduitse klankverschuiving. Het Beiers, Alamannisch en het overgrote deel van het Frankisch tekenen zich door deze vrij ingrijpende verandering ten opzichte van de overige Continentaal-Germaanse als dialectgroepen af. Deze ontwikkeling is van fundamenteel belang voor het ontstaan van het Nederlands. Immers, slechts een heel klein deel van het Frankisch raakt nu geïsoleerd van de andere Frankische dialecten: het Westfrankisch was door geleidelijke romanisering verdwenen en het 'Oost' frankisch werd voor het merendeel door de overname van de tweede klankverschuiving vervreemd van het laatste stukje 'West' frankisch: de volkstaal in België, Nederland en de noordelijke Nederrijn. Met de voltooiing van de Hoogduitse klankverschuiving was het 'Nederfrankisch' definitief van het niet Ingweoonse Germaans afgescheiden en had het geen deel meer aan de vorming van de latere Hoogduitse taal.

Deze Nederfrankische talen werden gesproken vanaf de kust van de Noordzee, waar de kustdialecten geleidelijk werden geabsorbeerd (al blijven de ingweonismen herkenbaar) in Frans-, West- en Zeeuws-Vlaanderen en meer naar het binnenland, in Oost-Vlaanderen, Brabant, Limburg, Gelre en de Nederrijn (het nu Duitse gebied tussen de Rijn aan de Nederlandse grens ten noorden van de zogenaamde Benrather Linie). Men vat het geheel van deze onderling verwante dialecten samen onder de term Oudnederlands.

In het westen (Frans-Vlaanderen) getuigt het zogenaamde Oudwestvlaamse zinnetje (*Hebban olla uogala ...*) van de sterk Ingweoons gekleurde taal, in het oos-

ten getuigen de zogenaamde Wachtendonckse psalmen van het sterker Frankisch gekleurde Oudnederlands.

Opmerkelijk is dat zowel in oost als in west de oudste teksten zijn geschreven in gebieden die nu niet meer tot het Nederlandse taalgebied gerekend kunnen worden: in beide gevallen heeft een andere taal, het Hoogduits, respectievelijk het Frans de rol van cultuurtaal overgenomen.

Vanaf dit moment is de geschiedenis van het Nederlands deels die van expansie, namelijk de 'frankisering' van Holland en Utrecht in de 9e-12e eeuw; de dan ontstane groep dialecten noemt men 'Middelnederlands'. Deze konden, omdat de plaatselijke machtscentra binnen het gebied van het Middelnederlands waren gelegen, invloed uitoefenen op de aangrenzende gewesten met verwante Germaanse talen. Zo verwierf de graaf van Gelre het oostelijke graafschap Zutphen, en werd met name door de politiek van de bisschoppen van Utrecht de invloed op de Nederduitse gebieden van over de IJssel vergroot: geleidelijk vermiddelnederlandst de schrijftaal van Oost-Gelderland, Overijssel en Drenthe en, na de ontfriësing en vernederduitsing, ook die van Groningen.

Als grens tussen de twee dialectgebieden, het in hoofdzaak Frankische (Middel) nederlands en het Saksische (Middel) nederduits, wordt wel die van de eenheidspluralis genoemd. Dit is evenwel een vrij zwak criterium. Eerder is het zo dat van een oude tegenstelling tussen Nederlands en Nederduits in de noordoostelijke Nederlandse dialecten nauwelijks sporen te vinden zijn. De verschillen die men aantreft berusten op het onderscheid tussen westelijke vernieuwingen en relictten van verschijnselen die allang autochtoon zijn.

In het westen is het gevolg van de machtspolitiek van de graven van Holland een overgang van de Ingweoons en Fries gekleurde taal van Noord-Holland naar een meer Middelnederlandse vorm. En vanaf het moment dat de graven van Holland ook heer van Friesland worden, begint ook daar de sluipende verhollandsing, zoals steeds: eerst in de administratie en de kanselarijtaal.

Het is tevens ook een tijd van strijd van de lokale heersers en de lokale bevolking tegen de machten van buiten. De overwinning van de 35-jarige hertog Jan I van Brabant (reg. 1267-1292) op Siegfried van Westerburg, aartsbisschop van Keulen, op 5 juni 1288 in de slag bij Woeringen, waarbij eerstgenoemde het hertogdom Limburg verwierf, had een complete heroriëntatie van het Maasland tot gevolg: Limburg kwam - en bleef - binnen de Nederlandse invloedssfeer. Uiteraard lag aan deze slag geen twist om de taal ten gronde, maar voor het effect ervan was dat niet van belang.

Op 11 juli 1302 verzetten zich de Vlaamse steden op de Groenigekouter bij Kortrijk gewapenderhand tegen de Franse annexatiepolitiek. Deze veldslag, die in de 19e eeuw Guldensporenslag genoemd zou worden, vormde een krachtige rem op Franse pogingen om vaste voet in Vlaanderen (en de Nederlanden) te krijgen.

Niettemin bleef Vlaanderen een leen van de Franse koning, zodat juist het bestuur en de adel sterk Frans georiënteerd was.

Tot zover is sprake van een beheerst proces op lokaal niveau: de Hollandse graaf, de bisschop van Utrecht, de hertog van Brabant (en Limburg), de Vlaamse bevolking, zij strijden uit eigenbelang voor hun territorium en bij een overwinning zijn zij en hun taal gevrijwaard voor overheersing van buiten.

Anders wordt het wanneer de conflicten hun lokale karakter verliezen en de allochtonocratie in onze gewesten toeneemt. De nieuwe invloeden kunnen een verschillend effect hebben. Had bijvoorbeeld het Beierse huis in Holland alleen invloed op de taalmode aan het hof, met de machtsvergroting van de Bourgondische hertogen in onze gewesten treedt een nieuw fenomeen op: de machthebber is Franstalig en zijn gezag geldt in *alle* Nederlandstalige gewesten.

Men kan zeggen dat vóór de Bourgondische tijd Vlaanderen tweetalig in het Nederlands en in het Frans werd bestuurd en dat Brabant vrijwel eentalig in het Nederlands werd bestuurd. Economisch, politiek en cultureel was Vlaanderen echter invloedrijker dan Brabant, en zo kon Vlaanderen als doorgeefluik voor de Franse invloed in Brabant fungeren.

Taalpolitiek als zodanig had, tenminste in de hedendaagse zin van het woord, in de Nederlanden nooit bestaan. Politieke grenzen vielen niet samen met taalgrenzen en er zijn geen aanwijzingen dat er een streven naar politieke eenheid op grond van taalovereenkomst heeft bestaan.

Ook bij het aantreden van het Bourgondische huis, dat in het begin alleen de zuidelijke Nederlanden bestuurde, was van taalregulering geen sprake. De hertogen waren Frans, dus in contact met hen werd Frans gebruikt, de onderdanen waren en bleven verder Nederlandstalig. Naarmate het huis van Valois echter langer aan de macht bleef en steeds meer van de Nederlanden onder zijn gezag kreeg, werden de hertogen zich er meer van bewust dat het zwaartepunt van hun macht in de Nederlanden lag en zij gingen zich ook meer als Nederlandse vorsten gedragen. De Nederlanden zelf stelden in hun onderhandelingen met de machthebber vaker aspecten van taalgebruik ter discussie. In 1434 verkreeg de raadspensionaris in Brussel het privilege geen stukken te hoeven behandelen die in het Frans gesteld zijn. In 1477 werd van Maria van Bourgondië verkregen dat zij alleen nog 'gheboren vlaminghe, vlaemsch sprekende ende verstaande' in openbare functies zou benoemen. Maar naast successen staat ook het nuchtere gegeven dat het Frans in brede kringen vaste voet kreeg. De taal'politiek' en de taalregulering van de Bourgondiërs hadden uiteindelijk een institutionele en maatschappelijke tweetaligheid in de Nederlanden gebracht, niet alleen bij de adel, maar ook bij talrijke functionarissen. Toch kan men constateren dat ook het Nederlands aan prestige won, doordat het ook als taal van de administratie en het centrale bestuur vaste voet had.

Door het plaatsingsbeleid van de Bourgondiërs ten aanzien van hun hogere ambtenaren ontstond bovendien een intenser politiek en administratief contact tussen de verschillende delen van het Nederlandse taalgebied. Een grotere migratie leidde tot toenemend persoonlijk contact, niet alleen bij de hogergeplaatsten,

maar ook bij sociaal lagere klassen. Dit werkte bevorderend voor de uniformering en standaardisering van de taal.

Ten slotte, de Bourgondiërs hebben voor grote politieke en economische bloei gezorgd. Dit heeft zeker tot de uitstraling van de Nederlandse taal en cultuur bijgedragen.

Door het huwelijk in 1477 van Maximiliaan I, keizer van Oostenrijk, met Maria van Bourgondië werden de Nederlanden en de Franche Comté aan het Habsburgse bezit toegevoegd. De erfgenaam Filips de Schone trouwde in 1496 met Johanna die later de toenaam 'de Waanzinnige' kreeg. Tot haar bezit behoorden Aragon en Castilië. Karel V was de enige erfgenaam.

In 1548 bepaalde Karel V op de Rijksdag te Augsburg dat de Nederlanden tezamen met Luxemburg en de Franche Comté de Bourgondische kreits vormden en een jaar later stelde hij bij de Pragmatieke sanctie de erfelijkheid van de soevereiniteit voor de Nederlandse gewesten als geheel vast. Na zijn dood viel het Habsburgse rijk uiteen in een Spaanse en een Oostenrijkse linie.

Filips II erfde de Nederlanden en Spanje. Zonder de opstand tegen zijn regime, waarbij de rol van Willem van Oranje moeilijk overschat kan worden, zou er geen Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zijn ontstaan en zonder de Republiek als autonome staat zou er geen voedingsbodemp zijn geweest voor het ontwikkelen van een Nederlandse prestigevariant voor landelijk gebruik, met name in geschrifte. Deze variant werd ook waar mogelijk nagevolgd door schrijvers uit de zuidelijke gewesten.

Enkele gebeurtenissen blijken achteraf bezien van groot belang te zijn geweest voor de begrenzing van het Nederlandse taalgebied. Voor een uitgebreide behandeling verwijzen wij naar 5.1.1. tot 5.1.3. in dit boek. Allereerst het uiteenvallen van de gewesten die zich in de Pacificatie van Gent (1576) hadden verenigd, in twee blokken: De Unie van Atrecht (1579) tussen de Franstalige, katholieke gewesten en de Unie van Utrecht (1569) tussen de protestantse kustgewesten en enkele Vlaamse steden. Vervolgens bepaalden veroveringen waar de grens tussen de Spaanse Nederlanden en de vrije Republiek uiteindelijk kwam te liggen. Parma nam grote delen van Vlaanderen, Brabant en Limburg in bezit en Maurits, Willem Lodewijk en Frederik Hendrik veroverden Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant en de Spaanse garnizoenssteden aan de grens met Duitsland. In het zuiden bediende de maatschappelijke toplaag zich onder de Habsburgers niet van een Nederlandse variëteit, in het noorden ontwikkelde het per stad verschillende taalgebruik van de bestuurders en andere leidinggevenden in het dominante Holland zich in de richting van een prestigevariant, allereerst voor schriftelijk taalgebruik.

In de 18e eeuw zijn de verschillen in taalgebruik tussen de steden nog zo groot dat taalgeleerden als Lambert ten Kate, en in zijn voetspoor ook Séwel, Verwer en Huydecoper, hieraan de conclusie verbinden dat de spreektaal niet tot norm mocht worden verheven. Ten Kate schrijft, dat het Nederlands immer een 'Ge-

meene Schrijftael' heeft gekend die nauw aansluit bij de 'beschaefste uitspraek' in Holland.

De groei tot een standaardtaal was van de tweede helft der 16e tot in de 18e eeuw een zaak geweest van de culturele en maatschappelijke bovenlaag van de bevolking en van belanghebbenden: mensen uit het circuit van schrijvers, vertalers, drukkers en uitgevers. De normalisering wordt echter daadwerkelijk ter hand genomen door taalkundigen. Zij leveren tal van voorstellen, maar kunnen niet door overeenstemming of gezag de bevolking een systeem als standaard voor verzorgd en officieel taalgebruik aanbieden. Hoewel de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* reeds eerder plannen had ontwikkeld voor taaluniformering, was de tijd pas rijp voor invoering bij het onderwijs toen een centralistische regering naar Frans model het gezag over Nederland uitoefende. Siegenbeek kreeg de regeringsopdracht voor het opstellen van een spellingregeling en Weiland voor het samenstellen van een grammatica. Door het onderwijs, dat gedurende de 19e en 20e eeuw steeds bredere lagen van de bevolking bereikte, vonden een uniforme spelling en grammatica van de Nederlandse schrijftaal steeds meer ingang. Voor de rol van de belangrijkste taalkundigen uit de 18e en 19e eeuw zij verwezen naar 6.1 en 6.2.

Tegen het eind van de 19e eeuw kentert het tij: de schrijftaal was te ver van de spreektaal verwijderd geraakt, zodat de kloof tussen beide onoverbrugbaar dreigde te worden.

Er ontstond in onderwijskringen steeds meer verzet tegen de schrijftaalnorm, men kwam steeds sterker op voor taalindividualiteit en de kritiek op het normatieve schrijftaalonderwijs nam navenant toe. Het was in deze tijd dat voor het eerst de term 'Algemeen Beschaafd Nederlands' gehanteerd werd om het streven naar natuurlijker taalgebruik te benadrukken. Men wilde vanuit de taalwetenschap het primaat van de spreektaal propageren, waarbij de schrijftaal een secundaire positie innam. Een aantal taalkundig-onderwijskundige tijdschriften speelden een vooraanstaande rol in deze strijd, die verder vooral door onderwijsinstututen, zoals kweekscholen en M.O.-opleidingen, werd uitgevochten.

In de 20e eeuw is die strijd in zoverre beslecht dat de kloof tussen spreektaal en schrijftaal steeds kleiner is geworden. Voor de Tweede Wereldoorlog wordt het streven naar het ABN, daterend van voor de eeuwwisseling, met steeds meer succes bekroond, maar de term zelf wordt, om iedere discriminerende beladenheid uit te sluiten, steeds meer vervangen door standaardtaal. Opmerkelijk is echter dat de uniformering van het Nederlands, vooral voor 1940 begunstigd door convergentie van streekgebonden taalvariëteiten, in de loop van de tijd en wel vooral sinds de jaren zeventig minder sterk doorzet dan zich aanvankelijk liet aanzien. Divergentie in uitspraak en woordgebruik, alsmede een onvoorziene taaie levenskracht van de dialecten, staat de eenheid van het Nederlands vooralsnog in de weg.

In de naoorlogse periode wordt de ontwikkeling van het Nederlands vooral ge-

kenmerkt door toenemende informalisering. Deze tendens is niet los te zien van verschillende veranderingen in de samenleving, waarvan we noemen: de tolerantie, zelfs de onverschilligheid ten aanzien van de uitspraak, woordkeus en dialectische varianten. Het gaat niet te ver dit te interpreteren als een reactieverschijnsel, een reactie tegen het streven naar een in alle opzichten verzorgd taalgebruik van de oudere generatie. De jongere generatie, de echte naoorlogse generatie, vol verzet tegen het establishment, verwerpt discriminatie op uitspraak en woordgebruik. Autoriteit, ook op het gebied van taalnormen, verdwijnt steeds meer. Veel van de hiermee samenhangende verschijnselen, in de samenleving zowel als in de taalontwikkeling, kunnen gezien worden als een uitgesteld effect van de Tweede Wereldoorlog.

Nieuwe verschijnselen in de taalontwikkeling zijn, naast de informalisering, maar daarmee ook samenhangend, de verbreiding van slang en jeugdtaal, de sterke invloed van het Engels op onze woordenschat en op den duur misschien de invloed van de vele allochtone inwoners van Nederland. Over dat laatste valt nog niet veel te zeggen, zoals ook in ander opzicht veel ontbreekt aan onze kennis van de richting waarin het Nederlands zich begeeft. Het paradoxale feit doet zich hier voor dat de periode waartoe we optimaal toegang hebben - de tijd waarin we zelf leven - ons met veel vragen laat zitten, niet alleen wat betreft de toekomst, maar ook omtrent het hoe en waarom van taalveranderingen.

De geschiedenis van het Nederlands in België, inmiddels, toont weer andere aspecten. Na een aanvankelijke aanzet tot standaardisering in de late Middeleeuwen trad een stagnering op in de tijd van de Spaanse, later de Oostenrijkse Nederlanden en a fortiori was dat het geval in de Franse tijd. Het Nederlands kwam toen in een bijzonder ongunstige positie te verkeren: het Frans was de toonaangevende taal van de maatschappelijke bovenlaag en het numerieke overwicht van de volkstaal was niet voldoende om de verfransing van de overheid, de rechtspraak en alles wat daarmee samenhangt tegen te gaan. Ook de periode van de staatkundige vereniging met Nederland (1814 - 1830) bracht daarin geen doorslaggevende verandering. Wel lukte het jonge intellectuelen hun eisen voor vernederlandsing kracht bij te zetten. Nadat daardoor eindelijk taalwetten van kracht waren geworden die voor de Vlamingen taalvrijheid in het vooruitzicht stelden, komt de taalstrijd pas goed op gang, een strijd die honderd jaar zal gaan duren. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog wordt de Germaans-Romaanse taalgrens officieel vastgesteld, waarbij in een aantal tweetalige gemeenten zogenaamde 'faciliteiten' verleend worden aan de daar aanwezige taalminderheden. De taalgrenswet die dit alles regelt, treedt in 1965 in werking.

Daarmee is echter nog geen duidelijkheid ontstaan ten aanzien van de vraag welk soort Nederlands de voorkeur verdient: het Standaardnederlands van het noorden of een eigen Zuid-Nederlandse variëteit. Er zijn Vlamingen die uniformiteit nastrevenswaard vinden, terwijl anderen een eigen Vlaamse identiteit in de

taal tot uiting willen laten komen, zeker nu zij zich daarin gesterkt voelen door de voortschrijdende federalisering van België en de daaraan gekoppelde naderbij komende verwezenlijking van een Vlaamse staat. Ook hier kan de ontwikkeling van het Nederlands dus (evenals in het noorden, maar in dit geval veel sterker politiek gekleurd) op den duur veeleer door divergentie dan door convergentie bepaald worden.

Is het Nederlands in België in zijn ontwikkeling nog als sterk parallel verlopend en vormelijk herkenbaar te zien in vergelijking met het Nederlands van de noordelijke buurstaat, een geheel andere ontwikkeling vertoont het Nederlands in Zuid-Afrika. Tot het eind van de 18e eeuw was het Nederlands de belangrijkste cultuurtaal aan de Kaap en er is zelfs een opleving van het ABN waarneembaar aan het eind van de 19e eeuw. Het Nederlands had door het politieke en economische overwicht van de VOC en de relatieve getalsterkte van de Nederlandssprekenden onder de kolonisten de concurrentiestrijd met talen als het Maleis en Portugees al betrekkelijk vroeg gewonnen en het werd pas ingrijpend van positie veranderd toen in 1806 de Britse bezetting van de Kaapkolonie het Nederlands naar de tweede plaats verdrong. Het Nederlands, inmiddels Afrikaans Nederlands of kortweg Afrikaans geheten, verloor verder aan invloed toen in 1948 het apartheidssysteem ingevoerd werd: hierdoor werden veel Afrikaanssprekenden zowel sociaal als cultureel gemarginaliseerd en werd de verbreiding van het Afrikaans in de Zuid-Afrikaanse maatschappij ernstig belemmerd met alle gevolgen van dien. Recentelijk is de positie van het Afrikaans ingrijpend gewijzigd. Bij de grondwet van 1994 is namelijk bepaald dat het Afrikaans nu de status heeft van één van de elf ambtelijke talen van de republiek. Voor een beschrijving van de juridische positie van het Afrikaans en de onderwijskundige implicaties ervan zij verwezen naar respectievelijk Olivier (1995) en Swanepoel (1995).

Hoewel het Afrikaans, gesproken in een meertalige samenleving, verschillende variëteiten kent en het de sporen draagt van Maleis, Portugees, Khoikhoi, Hoogduits en zelfs Arabisch, is de historische basis onmiskenbaar het Nederlands en meer in het bijzonder de informele Hollandse omgangstaal. Kennis van het huidige Afrikaans geeft daarmee inzicht in de ontwikkeling die een taal kan doormaken wanneer zij ver van haar ontstaansbron, tot een eigensoortige aparte taal evolueert.

1.3. Interne taalgeschiedenis

1.3.1. *Fonologie*

In dit boek wordt in de deelhoofdstukken die de titel 'Fonologie' dragen, een ruime inhoud aan dit begrip toegekend. Vanwege de vervlochtenheid van klank en teken komen ook spellingkwesties aan de orde.

Het Oudnederlands werd geschreven met het Latijnse alfabet. Het voorbeeld voor de schrijvers in de verschillende kloosters was naast het Latijn het Oudengels en/of het Oudhoogduits. Voor bepaalde klanken in deze talen die niet in het Latijn voorkwamen, bestond daarom geen teken en werd naar grafeemcombinaties gezocht om die klank weer te geven. Zo staat <th> (soms ook <ht>) voor /þ/ en /ð/ (*that* 'dat', *bruother* 'broer'), voor welke laatste klank overigens soms ook <dh> staat (*Dhelden* naast *Thelden* 'Delden (plaatsnaam)'). Verder wordt <u> voor /v/ en <uu> voor /w/ geschreven (*gescriuona* 'geschreven', *giuualt* 'geweld').

De combinatie /kw/ wordt met <qu> weergegeven (*quamon* 'kwamen'). Lengte van klinkers wordt over het algemeen niet in het schriftbeeld aangeduid.

In het Middelnederlands treden een aantal veranderingen op. De <th> ter aanduiding van een spirant verdwijnt met de klank. Hij wordt alleen soms gehandhaafd in bepaalde eigennamen als *Thiederic*. Geleidelijk wordt <u> voor /v/ door <v> en <uu> voor /w/ door <w> vervangen. Door klankontwikkeling (umlaut en palatalisatie) ontstaan nieuwe vocalen, die hetzij het oude teken met de nieuwe waarde aanduiden ([buk] 'buik' blijft <buc> geschreven, maar nu met de waarde [byk]), hetzij de nieuwe klank met grafeemcombinaties proberen te benaderen (*nuese* naast *nose* 'neus').

In Vlaanderen wordt naar Picardisch model een volkstalige administratie opgezet, die een aantal spellinggewoonten van het Frans imiteert: <gh> voor [ȝ] vóór palatalen, <g> elders (*ghele* 'geel' naast *groene* 'groen'). Deze spellinggewoonten breidden zich naar het noorden (Zeeland en Holland) uit, maar ook naar het oosten (Brabant en gedeeltelijk ook Limburg), waar het oudere Germaanse en het jongere Romaanse systeem het sterkst botsten.

Door de gecombineerde invloed van nieuwe klanken en nieuwe tekencombinaties ontstond een nieuwe manier om vocalen te noteren: <u> werd het nieuwe teken voor de [y], die in het Middelnederlands door umlaut en palatalisatie ontstaan was en die in een aantal gevallen als combinatorische variant naast de oude [u] deze nieuwe waarde ook daadwerkelijk vertegenwoordigde. Door het binnendringen van een nieuwe [y] uit het Frans, aangeduid met het grafeem <u> en de vocaalsplitsing, kreeg de jongste ontwikkeling, de [y]-klank, het grafeem [u] toegewezen en ontstond er behoefte aan een nieuw teken voor de oude [u]. Ook hier wordt een Oudfranse combinatie <oe> overgenomen, oorspronkelijk voor de gesloten [o], waarnaast in Vlaanderen ook <ou> werd geïntroduceerd. Evenzo werd <eu> het teken voor de umlaut op de lange o, omdat deze combinatie in het Oudfrans deze waarde had.

Men kan globaal stellen dat de spelling van de Middelnederlandse medeklinkers in hoofdzaak gebaseerd is op de Germaanse adaptatie van het Latijnse schrift, maar dat de notering van Middelnederlandse klinkers sterk door het Oudfranse systeem is beïnvloed.

Terwijl we voor de Middeleeuwen mogen aannemen dat de uitspraak de basis

voor de spelling vormde, zien we bij de verschillende spellingvoorstellen van taalkundigen uit de tijd van de Renaissance dat daarboven de regel der gelijkvormigheid gesteld wordt. Verder speelt in hun beschouwingen het ongrijpbare begrip 'welluidendheid' een relevante rol en streven zij naar een ondubbelzinnige schrijfwijze voor ieder woord, het vermijden van homonymie. Dat leidde bij de Statenvertalers niet alleen tot het onderscheiden van bijvoorbeeld *gene* (illi) en *geene* (nulli), maar ook tot het onderscheiden van woorden die elkaar niet in de weg zitten, zoals *vier* (quatuor) en *vyer* (ignis), *zijn* (esse) en *sijn* (suus) (Zwaan 1939: 101). Op het terrein van de morfologie, met name bij de vervoeging, zullen we nog schrijftaalkvormen bij de aanvoegende wijs tegenkomen die stellig niet uit de volksmond zijn opgetekend.

De spellingnormaliseringsvoorstellen van taalkundigen uit de tijd van het Rationalisme vinden een codificering in de spellingboekjes voor het onderwijs. Opgelegde uniformering ontstaat bij de invoering van rijkswege - niet alleen in Nederland, maar ook in het Nederlandssprekende deel van België - van de spelling-Siegenbeek en haar opvolgers tot heden.

De spelling van het Nederlands heeft steeds veel pennen in beweging gebracht en sinds de wijzigingsvoorstellen van Kollewijn uit het laatste kwart van de vorige eeuw zijn bij voortduring commissies werkzaam geweest die de spelling vereenvoudigd wilden hebben. De belangrijkste vereenvoudiging is stellig doorgevoerd in de spelling die in 1934 onder het bewind van de onderwijsminister Marchant tot stand kwam. Daarna volgden nog kleinere aanpassingen in 1947 en 1995. Van belang is daarbij dat ook in België dezelfde spellingveranderingen doorgevoerd worden. België was al vooropgegaan bij de invoering van de spelling van De Vries en Te Winkel in 1864, terwijl Nederland pas in 1883 volgde, maar door de instelling van de intergouvernementele Nederlandse Taalunie worden tegenwoordig spellingbesluiten van beide betrokken staten gezamenlijk genomen.

Sterk afwijkend van de Nederlandse spelling is uiteraard die van het Afrikaans, waar tot in de eerste helft van de 19e eeuw nog een Nederlandse spelling werd nagestreefd, die geleidelijk door een Afrikaanse vervangen werd. Dat laatste gebeurde begrijpelijkerwijs om tegemoet te komen aan de vele fonologische veranderingen die de uitspraak van het Afrikaans zijn gaan onderscheiden van de Nederlandse uitspraak.

In het Oudnederlands zijn een aantal typisch Germaanse klankverschijnselen vertegenwoordigd, die hetzij nog in het Oudnederlands zelf, hetzij in het Middelnederlands geleidelijk zijn verdwenen. Op het gebied van de consonanten zien we de vervanging van de Oudnederlandse spirant, die werd aangeduid met <th> door <d> in de loop van de elfde en twaalfde eeuw.

Vooraf met betrekking tot de klank [χ] treden grote veranderingen op. De combinatie van [χ] voor [l,m,n,r] verdwijnt al in de 9e eeuw, in tegenstelling tot het Oudsaksisch dat deze combinatie nog twee eeuwen langer handhaaft.

De <h> in verbinding met volgende <s> verdwijnt ook definitief in het Oudnederlands (Onl. *uusso* 'vossen', naast *uuahson* 'groeien', *wihsil* 'wissel', maar Mnl. *vosse*, *wassen*, *wissel*).

De combinatie <ht> ontwikkelt zich tot <ft>, een ontwikkeling die inzet in het Oudnederlands maar nog niet helemaal is voltooid.

De eerste sporen van de zogenaamde *auslautverhärtung* zijn eveneens reeds in het Oudnederlands waarneembaar (*wort* 'woord', gen. *wordes*; *gif* 'geef (imp.)', inf. *geuon*).

De stemloze spiranten (f, s, th) worden in anlaut stemhebbend (*uan* (2x) naast *fan* (86x) 'van') in de WPs.; de <s> blijft nog eeuwen het meest frequente teken voor beide klanken: [s] en [z].

Ten slotte, een belangrijk criterium voor het Oudnederlands, de vocalen in de onbetoonde syllaben vallen geleidelijk samen in de sjwa, gewoonlijk gespeld <e>.

In het Middelnederlands zien we de weergave van de primaire en secundaire umlaut verschijnen, alsmede de rekkingsproducten van de vocalen in open syllabe. Mede ten gevolge van deze rekking konden de Oudnederlandse geminaten zich ontwikkelen tot enkele consonanten.

Het Middelnederlands geeft de eerste aanzetten tot de diftongering van lange i en u tot respectievelijk [ei] en [ou] te zien en een reeks medialiserende ontwikkelingen in de omgeving van r, h en w.

Tot de belangrijkste veranderingen in de periode van het Vroegnieuwnederlands behoort de introductie van de 'heldere <aa>' (klankwaarde [a]) voor de â en a in de taal der beschaafden. Ook andere vanouds lange vocalen en gerekte vocalen vielen samen in de Hollandse prestigevariant. In auslaut werd de sjwa geapocopeerd. Het ondoorzichtige en ingewikkelde proces van de diftongering van de î en û in Holland is een ontwikkeling die reeds voor de immigratie van Brabanders was ingezet. (Vlamingen diftongeerden niet.) Men moest er echter wel een fatsoenlijk gebruik van maken: [ai] voor <ij> kon niet door de beugel.

Systematisch onderzoek naar klankveranderingen in 18e- en 19e-eeuws Nederlands is tot op heden niet verricht. Daarom ontbreekt er een hoofdstuk over dit onderwerp. Tot op heden richtte het taalkundig onderzoek zich vrij wel uitsluitend op de geschiedenis van de taalkunde, inclusief de spelling. Onderzoek van spectatoriale geschriften en briefromans verdient echter geëntameerd te worden. Ook kan een analyse van taalgebruik in blijspelen en kluchten enig licht werpen op uitspraakverschijnselen in de 18e en 19e eeuw.

Voorzover aan het eind van de 19e eeuw de Hollandse spreektaal zichtbaar wordt in de letterkundige werken uit die tijd (Multatuli, Tachtigers), krijgen we inzicht in uitspraakverschijnselen als de verstemlozing van stemhebbende spiranten, de apocopering van de -n in verbale vormen en pluralia, het gebruik van het enclitische pronomen -ie, om maar enkele voorbeelden te noemen. In de 20e eeuw is dat niet anders: de tendensen die zich in de voorgaande eeuw voordeden, zetten

door, waarbij de verstemlozing misschien wel het meest opvallende verschijnsel is. Sinds we over geluidsdragers beschikken is ook waarneembaar hoe de uitspraak van de *r* na de Tweede Wereldoorlog aan verandering onderhevig is: de zogenaamde Gooise *r* ontstaat en verbreidt zich verrassend snel. Ook de accentuering van veel woorden verschuift.

1.3.2. Morfologie

Bij de nomina wordt het woordklassensysteem van het Oudnederlands, onder andere als gevolg van de reductie der stam- en flexiesyllaben, verder vereenvoudigd tot in wezen twee klassen, met respectievelijk de zogenaamde vocalische en de consonantische flexie.

Een instrumentalis, in het Oudnederlands al rudimentair, verdween geheel.

Bij de verba blijft de indeling in sterke en zwakke werkwoorden. Bij de zwakke is het Germaanse systeem met drie (resp. vier) groepen bijna geheel verloren gegaan. Alleen in het preteritum onderscheidt men bij de verba met korte stam nog de oude jan-stammen met een <e,i> voor de dentaal (Onl. *neredon* 'redden') en de oude ûn-/ên-verba met o voor de dentaal (Onl. *macoda* 'maakte'). In het Middelnederlands is ook dit onderscheid verdwenen: (*ghe*)*nereden*/-*neerden*: *maecten*.

Het systeem van de decaden zonder *-ich* bij de telwoorden 70-90 verdwijnt. De laatste rest in het Middelnederlands is *tsevent'70* in Oost-Vlaanderen.

In de periode van het Vroegnieuw-nederlands inspireren de taalkundigen zich op het Latijn. Zij zijn de eerste architecten van de Nederlandse standaardtaal. Ten dienste van het schriftelijk taalgebruik ontwerpen zij één grote renaissancistische façade vóór de eenvoudige, maar functionele diversiteit aan woningen van Nederlandse dialecten. Hoe groot het contrast is op het terrein van verbuiging en vervoeging is in 5.2.3. beschreven.

Vooraf op het terrein van de verbuiging ontstaat een ernstige discrepantie tussen de wetten van de schrijftaal en het mondeling taalgebruik, en niet alleen in de noordelijke gewesten. De invoering van een casus-genussysteem met expliciet feminiene adnominale woordvormen verplichtte tot het onderscheiden van drie geslachten bij de substantieven, terwijl de ontwikkeling in Holland juist zo ver was gevorderd dat masculina en feminina in een *de*-categorie waren samengevallen. Om de taalgebruiker in staat te stellen 'foutloos' het genus van een substantief te bepalen heeft Van Hoogstraten zelfs een geslachtslijst opgesteld. Vele van deze lijsten volgden. Zie hierover 6.3.

In het laatste kwart van de 19e eeuw treedt een kentering op. De kunstmatig geherintroduceerde flexie is op zijn retour: conjunctieven verdwijnen, een pronomen als *gij* wordt als vormelijk beschouwd, het grammatisch geslacht wordt alleen nog maar kunstmatig in leven gehouden en naamvallen (met name de vormen *des*

en *der*, die een relatief hoge frequentie hebben) verdwijnen steeds meer uit het Nederlands.

De deflexie zet in de 20e eeuw door, het onderscheid tussen de vormen *hun* en *hen* verdwijnt steeds meer en *hun* als subjectsvorm neemt toe in grote delen van Nederland, maar wordt nog niet erkend als standaardtaal. Minder frequent gebruikte sterke werkwoorden worden in toenemende mate zwak verbogen, een verschijnsel dat zich ook reeds in voorgaande eeuwen voordeed.

De lexicale morfologie van 16e- en 17e-eeuws Nederlands is nog grotendeels onbetreden terrein. In 6.3.2. is op basis van nieuw onderzoek aandacht geschonken aan afleiding en samenstelling in 18e- en 19e-eeuws Nederlands. De persoon van Bilderdijk krijgt hier veel aandacht. Het is echter opmerkelijk te zien hoe weinig van zijn creatieve vindingen in de standaardtaal zijn opgenomen. Hetzelfde geldt voor de vele, soms bizarre nieuwvormingen die uit de pen van de Tachtigers zijn gevloeid. Literaire woordvorming is een marginaal verschijnsel.

De kans op acceptatie in het Standaardnederlands is wel groot, als een woordvormingsproces veroorzaakt wordt door een krachtige maatschappelijke tendens, zoals het streven naar efficiëntie heden ten dage. Dat komt bij uitstek tot gelding in het gebruik van samenstellingen (onder meer van het type *computergestuurd*) en afleidingen die als nul-derivaties bekend zijn geworden (type *doorstroom*). In ditzelfde kader kan de grote voorkeur voor acroniemen gezien worden, die in vele soorten onze taal verlevendigen.

Het Nederlands in België vertoont op morfologisch gebied weinig afwijkingen van het hierboven geschetste beeld, maar alleen in gesproken taal is het opvallendste verschil te bemerken in het gebruik van het diminutiefsuffix, dat *-ke* luidt tegenover het Noord-Nederlandse *-tje* met zijn varianten.

Veel drastischer zijn de morfologische veranderingen in het Afrikaans. Het Nederlandse flexiesysteem is sterk gereduceerd en het grootste deel van de vervoeging van de werkwoorden is verdwenen. Afgezien van het voltooid deelwoord met *ge*-heeft het Afrikaanse verbum geen vervoeging meer. Vooral aan dit deel van de grammatica is te zien hoe het Afrikaans vanuit het Nederlands tot een aparte taal is geëvolueerd.

1.3.3. Syntaxis

Terwijl het Indogermaans, het Oudgermaans en het Gemeengermaans synthetische talen zijn, zien we in de Nederlandse dialecten reeds vanaf de oudste taalfasen in de Middeleeuwen de overgang naar een analytische structurering. De genitiefbepaling transformeert geregeld in een voorzetselgroep, het genitiefobject verliest zijn naamvalsmarkering of wordt een voorzetselvoorwerp, het datiefobject krijgt

een facultatief voorzetsel, hulpwerkwoorden doen hun intrede ter aanduiding van voltooide tijden en ter omschrijving van het passief genus en van de aanvoegende en de gebiedende wijs.

Deze natuurlijke taalontwikkeling zet zich niet door bij het ontstaan van een bovengewestelijke schrijftaal. Het renaissancistisch streven het Latijn te benaderen in de ornamentering van de Nederlandse schrijftaal leidde tot gekunsteldheid op syntactisch gebied: de congruentie in woordgeslacht van substantief en pronomen van de derde persoon enkelvoud (en niet - waar mogelijk - in geslacht of sekse), de absolute en conjuncte participiumconstructie en de *te* + infinitiefconstructies van verschillend type. De compacte zeggingswijze nam door het gebruik van de participiumconstructies sterk toe, maar de duidelijkheid nam in gelijke mate af. Terwijl de auteur door middel van onderschikkende voegwoorden de semantische functie van een bijzin expliciet kon uitdrukken, moest de lezer deze bij een absolute participiumconstructie maar zelf uit de context afleiden. Door gewichtigdoenerij van minder ontwikkelde auteurs dan Hooft en Huygens ontaardde het gebruik van de op het Latijn geïnspireerde constructies soms zelfs in syntactische chaos.

In de keuze van voornaamwoorden treffen we tot diep in de 19e eeuw ook een streven naar voornaamheid bij schriftelijk taalgebruik aan: *hetgeen, dewelke, dezelve* enzovoort.

Onpersoonlijke constructies worden reeds in de Middeleeuwen en nadien steeds vaker omgezet in zinnen met een grammatisch onderwerp (type: *'tEn lust my niet op elk punt zetregels voor te schrijven*). Het negatiepartikel *en*, nog wel aanwezig in het voorgaande voorbeeld uit de 17e eeuw, raakt steeds meer in onbruik.

Op het terrein van de woordvolgorde lijkt zich een natuurlijke ontwikkeling vanuit de diversiteit van de dialecten tot een hoge mate van uniformiteit in de 20e eeuw te voltrekken. De volgorde van substantivische onderwerpen en meewerkende en lijdende voorwerpen ligt al eeuwen vast en de scheiding in de werkwoordelijke eindgroep komt vanaf de 17e eeuw steeds minder in verzorgd Nederlands voor. Aan het eind van de 19e eeuw zien we een innovatie: voor het eerst verschijnen zinnen in de lijdende vorm met een onderwerp dat in de actieve zin meewerkend voorwerp was (type: *Hij werd op de vingers getikt*). Het voegwoord *als* na comparatieven, tot in de moderne tijd een onderwerp in taalpedagogische geschriften, wordt als normaal beschouwd.

In de 20e eeuw zelf zijn er geen opvallende veranderingen in de syntaxis waarneembaar. Er bestaan bepaalde constructies die tot de gesproken taal beperkt blijven, waarvan de zogenaamde herhalingsconstructie (type: *Ik hak elke avond hak ik hout*) de meest frequente genoemd mag worden. We hebben geen kennis van het voorkomen van deze constructie in vroeger tijden. Betrekkelijk recent is het gebruik van het performatieve *van* (*Ik denk van we moesten maar eens weggaan*) en de zogenaamde Croma-constructie (*Hou je van vlees, brand je in Croma*). Welke van dergelijke constructies het zullen uithouden is uiteraard onvoorspelbaar.

Een van het Nederlands afwijkende syntaxis vinden we in het Afrikaans. Enke-

le belangrijke ontwikkelingen betreffen de plaatsing van *vir* bij het voorwerp (*hulle sien vir haar*), de relatiefconstructie (*die toeriste wat die land binnekom*), de structuur van de negatie (*dit gaan nie reën nie*) en de ook in de Nederlandse spreektaal bekende splitsing van de voorzetselconstructies (*'n beginsel wat hulle op gesteld is*). We zien hier veranderingen van het Nederlands in buitenlandse omgeving optreden, die in de meeste gevallen hun oorsprong vinden in het contact met andere talen. De basis voor dit soort veranderingen ligt in het gebruik van de Kaaps-Hollandse variëteit in de mond van mensen die tot bevolkingsgroepen behoren voor wie deze niet de moedertaal is.

1.3.4. Lexicologie

De geschiedenis van de woordenschat is er een van incorporeren en afdanken van lexemen. Vanaf de Romeinse tijd (en ongetwijfeld in alle perioden daarvoor) hebben het Germaans en het Nederlands vreemde woorden opgenomen, zelf naar bestaand model woorden gecreëerd en woorden verloren.

De oudste leenwoorden zijn allang niet meer als zodanig te herkennen: Onl. *disc* 'tafel', *putti* 'put', *kerka*, *kirka* 'kerk' uit respectievelijk Lat. *discus*, *puteus*, Gr. *kyriakon*; Mnl. *solre* 'zolder', *kelre* 'kelder', *wijn* 'id.', *wijer*, *wuwer*, *wouwer* 'vijver' < respectievelijk Lat. *solarium*, *cellarium*, *vinum*, *vivarium*.

Het Latijn bleef door de eeuwen heen, voornamelijk via de kerk en de kloosters, invloed uitoefenen: Onl. *predicon* 'preken'; Mnl. *metten* < Lat. *mattutina*, *noen* < (*hora*) *nona*, *moneghen* 'ter communie gaan' < (*com*)*unicari*, *incarnatie*, *incarnacioen* 'menswording'.

In het hoofdstuk 3.2.6.3. wordt een indruk gegeven van de enorme toevloed aan Franse leenwoorden op vrijwel alle gebieden van de samenleving. Vaak is hierbij moeilijk uit te maken of het een leenwoord uit het Latijn is of een zogenaamde *réfection graphique*, waarbij in het Oudfrans de spelling weer aan de (veronderstelde) Latijnse grondvorm werd aangepast. Dit maakt het toewijzen van een leenwoord aan het Latijn of het Oudfrans vaak problematisch.

Ook het verlies van woorden is al in de Oudnederlandse periode begonnen. Het Oudnederlandse bijvoeglijk naamwoord *fagar* 'mooi' heeft het einde van die periode niet meer gehaald. Uit het Middelnederlands verdwijnen de bijvoeglijke naamwoorden op *-echt* 'rijk aan, vol van', de multiplicativa, bijvoorbeeld *twere* 'tweemaal'. Ook overigens is het aantal Middelnederlandse woorden dat de moderne tijd niet gehaald heeft vrij groot.

Ten gevolge van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen in de periode van 1550 tot 1650 ontstaat een groeiende behoefte aan een bovengewestelijke taalvariëteit voor schriftelijk taalgebruik.

De samenstelling van de woordenschat van deze prestigevariant die op Hol-

landse bodem ontstond, toont sporen van selectie uit concurrerende dialectische woorden en betekenisdifferentiatie bij acceptatie van enkele dialectische woorden die aanvankelijk grotendeels synoniem waren. De zuidelijke objectsvorm *mij* won het bijvoorbeeld van het Hollandse *mijn*, maar het Hollandse diminutiefsuffix *-je* won het van het zuidelijke *-ke*. Daarentegen werden *werpen*, *ontvangen* en *zenden* die in het zuiden gewone woorden waren en nog steeds zijn, en die zich in het noorden vooral door de rederijkerstaal een plaats hadden verworven naast hun equivalenten *gooien*, *krijgen* en *sturen*, in de prestigevariant geaccepteerd, maar daarbinnen voorbehouden voor verfijnd literair taalgebruik.

Verder zien we taalzuivering door uitbanning van vooral Romaanse woorden en opbouw door purisme, zich bijvoorbeeld uitend in het kunstmatig samenstellen van Nederlandse woorden door vertaling en vervolgens samenvoeging van de leden van een samengesteld woord uit het Latijn: in plaats van *adverbium* gebruikt de *Twe-spraack bijwoord* en het *Ruygh-bewerp* gebruikt *onderwerp* in plaats van *subjectum*.

Onder invloed van gewijzigde omstandigheden kan betekenisverandering of -uitbreiding van een reeds bestaand woord ontstaan, zoals in *voorganger* (in de kerkdienst). Soms is de creatie van nieuwe woorden voor nieuwe begrippen in wetenschap en techniek noodzakelijk. Als in een andere taal een voor de Nederlanden nieuw product een naam heeft, is ontlening van dit woord uit die taal, eventueel met verdere aanpassing aan het Nederlandse taaleigen een aanvaardbare oplossing. Voorbeelden hiervan zijn *tulp* en *thee*.

Vooraf op basis van het materiaal van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* is in 5.2.4. een beschrijving gegeven van de veranderingen in de woordenschat van het Vroegnieuwlands. Speciale aandacht krijgen de gebieden van godsdienst en wetenschap. De 18e-eeuwse woordenschat is in 6.5. beschreven. Hier valt de nadruk op de invloed vanuit het Frans en het taalgebruik in werk van de dames Wolff en Deken. Hierboven is onder lexicale morfologie reeds gewezen op nieuwvormingen van Bilderdijk. Met woorden als *fiets*, *automobiel* en *duikboot* zijn we duidelijk over de helft van de 19e eeuw heen.

Het gebruik van de prestigevormen van Vlaams-Brabantse herkomst en de alledaagse Hollandse spreektaalwoorden ondergaat omstreeks de eeuwwisseling een belangrijke wijziging. De zuidelijke schrijftaalwoorden als *werpen*, *ontvangen* en *zenden* ruimen het veld voor de noordelijke spreektaalwoorden. Nieuw is in deze tijd ook de opkomst van letterwoorden als *SDAP*, *HBS* en vele andere.

In de 20e eeuw zijn veel innovaties in de woordenschat merkbaar die alle verband houden met veranderingen op sociaal en cultureel gebied. Alleen al op het gebied van het autoverkeer zijn veel nieuwe woorden gevormd op basis van bestaand materiaal, maar ook veel nieuwe beroepen deden nieuwe benamingen ontstaan. De politiek, door de televisie in alle Nederlandse huiskamers gebracht, kreeg steeds grotere bekendheid en zorgde voor reeksen nieuwe woorden niet zelden van eufemistische aard: sociale en raciale verschillen werden verbloemd door

nieuwe terminologie. Naast de tendens tot versluiering en eufemismevorming komen echter ook disfemismen op en schrikt de taalgebruiker niet meer terug voor onverhullende ruwe woorden, ook op het terrein van de seksualiteit.

Buitenlandse invloeden zijn groter dan ooit, vooral invloed van het Engels. Al voor de Tweede Wereldoorlog kende het Nederlands veel Engelse woorden op het gebied van sport, techniek en luchtvaart. Na 1945 komen daar woorden bij die betrekking hebben op militaria, het modevak en het computerwezen.

Door de grote verbreiding van de audiovisuele media is de opname en de omloopsnelheid van nieuwe woorden en uitdrukkingen zeer groot. Dat maakt het bijna ondoenlijk een hoofdstuk over het hedendaagse Nederlands in dit opzicht up-to-date te houden. Veel modieuze terminologie is opmerkelijk: zo wordt sinds ongeveer 1990 steeds meer bevestigend geantwoord met *absoluut* en een mitigerende ontkenning is *niet echt* (bijvoorbeeld *Vond je het leuk in Italië?* antwoord: *Niet echt*). Engelse invloed (*absolutely, not really*) is daarbij niet uit te sluiten. Het is uiteraard de vraag of dergelijke uitdrukkingen onder de noemer taalverandering mogen vallen: we hebben te maken met allang bestaande taalelementen, maar hun gebruik is nieuw en hangt wellicht samen met een cultuurverandering naar Engels model.

Het Nederlands in België wijkt in lexicaal opzicht nogal eens af van dat in het noorden. Bij het streven naar vermijding van Franse woorden kiest men in het Vlaams graag voor een Nederlands equivalent: *camion* wordt vervangen door *vrachtwagen*; maar wanneer het Nederlands een Frans woord als gelijkkluidend equivalent heeft, grijpt men in het Vlaams naar een purisme. In Nederland gangbare woorden als *crèche*, *punaise* en *paraplu* worden dan vervangen door *kinderkribbe*, *duimspijker* en *regenscherm*. Door dergelijke purismen onderscheidt het Vlaams zich duidelijk van het noordelijk Nederlands.

Een begrijpelijkerwijs afwijkend beeld geeft het Afrikaans te zien. Ondanks de evident Nederlandse basis van de woordenschat is duidelijk dat veel elementen daarvan teruggaan op materiaal uit talen als Khoikhoi, Maleis, Portugees en Engels. Ook hierdoor neemt het Afrikaans dus een geheel eigen positie in.

2. Oudnederlands (tot circa 1200)

door A. Quak met syntaxis door J.M. van der Horst

2.1. Externe taalgeschiedenis

De term Oudnederlands (vanuit een ander perspectief ook wel Oudnederfrankisch genoemd) wordt gebruikt voor de verzameling van verwante dialecten in de Lage Landen vóór 1200. Dat gebied omvatte in die periode het huidige Nederland (mogelijk met uitzondering van de kuststreek van Groningen tot aan de Oude Rijn in de provincie Zuid-Holland), het Nederlandstalige deel van België, Frans-Vlaanderen en een stuk van Duitsland tussen de Nederlandse grens, de Rijn en de zogenaamde Benrather Linie, de grens tussen het Neder- en het Hoogduitse taalgebied. Deze lijn scheidt in feite ook Limburg ten zuiden van Venlo van het Nederlandse taalgebied. Daar werd een Hoogduits dialect gebruikt. Ten oosten van de Gelderse IJssel (Achterhoek, Overijssel en Drenthe) werden vermoedelijk Saksisch gekleurde dialecten gesproken. Het Nederlandstalige gebied wordt dus omsloten door de Friese dialecten langs de kust, de Romaanse dialecten in het zuiden, het Hoogduitse Ripuarisch in het zuidoosten en de Oudsaksische dialecten in het oosten. De overgangen tussen deze groepen zullen - misschien met uitzondering van de overgang naar de Romaanse dialecten - vloeiend zijn geweest. Dit kan echter bij gebrek aan bronnen uit de betreffende periode niet met zekerheid worden vastgesteld. Hetzelfde kan worden gezegd over de dialectindeling van het Oudnederlands. Ongetwijfeld bestonden er verschillende dialecten en zou men van Oudvlaams, Oudbrabants, Oudhollands enzovoort dienen te spreken, maar het gebied vormt in feite één grote donkere vlek met slechts hier en daar een klein lichtpuntje. Het enige dat men op grond van bijvoorbeeld plaatsnamen kan vaststellen is dat aan de kust het Ingweoonse (ook wel Noordzeegermaanse) karakter sterker was dan in het binnenland, terwijl in het oosten de dialecten dichter bij het Oudsaksisch stonden.

De grens tussen Oud- en Middelnederlands is nauwelijks aan te geven, omdat het ook hier een vloeiende overgang betreft. Over het algemeen neemt men 1150 of 1200 aan als begintijd voor het Middelnederlands. Dat berust op het feit dat dan de klinkers in onbeklemtoonde lettergrepen waarschijnlijk geheel of in ieder geval

vergaand zijn verzwakt tot [ə], geschreven met <e> of soms met <i>. Men vergelijkte bijvoorbeeld het Onl. meervoud van *dag* 'dag': nom. *daga* gen. *dago*, dat. *dağon* en acc. *daga* tegenover Mnl. *daghe*, *daghe*, *daghen*, *daghe*. Deze ontwikkeling begon, gezien vormen als *luide* en *thiede* 'mensen' in de Wachtendonckse Psalmen (verder WPs.) ps. 2,1, waarschijnlijk al in de 10e eeuw, maar lijkt pas in de 12e eeuw te zijn voltooid. Verder is ook de rekking in open lettergreep in de 12e eeuw afgesloten, vergelijk Onl. *gescriuona* 'geschreven' met Mnl. *gheschreven*. In de zuidoostelijke dialecten is dit overigens niet altijd te zien, omdat het rekkingsproduct daar - net als in het Middelhoogduits - <ie> is: *himmel* 'hemel'.

Het Nederlands behoort tot de Indo-europese taalfamilie. Dit is een zeer omvangrijke groep van talen in een gebied dat zich uitstrekte van het nu uitgestorven Tochaars in het westen van China tot het Gaelic in Ierland. Bovendien heeft de groep door de kolonisatie in de laatste paar eeuwen ook Noord- en Zuid-Amerika, Australië en delen van Afrika veroverd. Binnen die Indo-europese talen maakt het Nederlands weer deel uit van de Germaanse talen. Deze groep onderscheidt zich van de rest door een paar specifieke verschijnselen. De belangrijkste daarvan zijn de volgende.

1. De zogenaamde eerste of Germaanse klankverschuiving. Deze betreft de volgende medeklinkers: le. *b d g* -> Germ, *p t k* (bijvoorbeeld Lit. *balà*-Onl. *puol* 'poel'; Oi. *pad-* - Onl. *fuot* 'voet'; Lat. *augere* - Onl. *ôkan* 'toenemen'), le. *bh dh gh* -> Germ, *b ð g* (bijvoorbeeld Oi. *bhávati-* 'is, wordt' - Onl. *bim* 'ik ben'; Oi. *mádhiah* - Onl. *middi* 'midden'; Lat. *hostis* (< ouder **ghostis*) 'vijand' - Mnl. *gast* 'gast'), le. *p t k* -> Germ. *f þ χ* (bijvoorbeeld Lat. *portare* 'dragen' - Onl. *faron* 'varen, gaan'; Lat. *frater* - Onl. *bruother* 'broer'; Lat. *octo* - Onl. *acht*). In het laatste geval konden in het Germaans ook de stemhebbende varianten / *b ð g* / optreden, als de klemtoon niet direct voorafging (de zogenaamde Wet van Verner). Men vergelijkte bijvoorbeeld Lat. *frater* 'broer' met *pater* 'vader', beide met le. /*t*/. De eerste vorm (< le. **bhráter*) werd regelmatig tot *bruother*. Het verschil in accent (oorspr. le. **patér*) leidde in het andere geval tot Germ. **fað ar* > Onl. *fader*.
2. De verschuiving van het accent naar de eerste lettergreep - met als uitzondering de geprefigeerde werkwoorden. Dit had grote gevolgen voor de uitgangen van de woorden, daar de neiging bestond die steeds meer te laten afzwakken. Deze verschuiving van het accent is jonger dan de eerste klankverschuiving (zie onder 1. Wet van Verner).
3. De ontwikkeling van een nieuwe zogenaamde zwakke verleden tijd met behulp van een dentaal suffix bij een groot aantal werkwoorden, zoals: Onl. *nerida* 'hij redde' en *macoda* 'hij maakte'.

4. Ontstaan van een sterke én een zwakke verbuiging van de bijvoeglijke naamwoorden. In het Oudnederlands in de mannelijke nominatief enkelvoud bijvoorbeeld staat de sterke verbuiging *mikil* 'groot' tegenover zwak *einmuodigo* 'unanimis'.
5. Het samenvallen van le. /o:/ en /a:/ in Germ. /o:/: bijvoorbeeld Lat. *frater*, *flō-s* tegenover Got. *brōð ar* 'broer', *blō-ma* 'bloem', en le. /a/ en /o/ in Germ. /a/: bijvoorbeeld Lat. *ager*, *octo* - Got. *akrs* 'akker', *ahtau* 'acht'.

Over de oorzaken van deze veranderingen is men het niet eens. Een mogelijke oorzaak voor de eerste klankverschuiving en de verlegging van het accent is de invloed van een substraattaal. Ook het tijdstip van deze ontwikkelingen is onbekend. Vast staat alleen dat ten tijde van de oudste overlevering van Germaanse namen en woorden bij auteurs uit de Latijnse en Griekse oudheid in de 1e eeuw v. Chr. de ontwikkeling al geheel of bijna geheel was afgesloten.

Binnen de groep van de Germaanse talen vormt het Nederlands samen met het Engels, Duits, Fries en Platduits de Westgermaanse (ook wel Zuidgermaanse) groep tegenover de Noordgermaanse (Zweeds, Deens, Noors, IJslands en Færøes) en de Oostgermaanse (waarvan alleen het Gotisch redelijk is overgeleverd). Dat wil echter niet zeggen dat de West-, Noord- en Oostgermaanse groepen een duidelijke eenheid hebben gevormd. Ook hier bestonden dialecten. Elke groep vertoont echter bepaalde gemeenschappelijke kenmerken, die ze van de andere twee onderscheiden, zoals bijvoorbeeld in het Westgermaans het volledig verlies van de nominatief-uitgang *-z bij mannelijke substantieven: bijvoorbeeld Oe. *dæg*, Onl. Os. *dag*, Ohd. *tag* tegenover Oern. *-dagaR*, Got. *dags* en On. *dagr*. Vermoedelijk was ook hier sprake van een geleidelijke overgang van het ene dialect naar het andere, ook naar de andere groepen toe. Door verschuivingen binnen de afzonderlijke groepen werd de oorspronkelijke samenhang binnen de dialecten van een groep en die met de dialecten uit een andere verstoord. Zo is mogelijk in de 5e eeuw n. Chr. door de verhuizing van de Angelen en Saksen vanuit Noord-Duitsland naar Engeland het oorspronkelijke verband met de zuidwestelijke dialecten van het Noordgermaans verloren gegaan.

Voor wat het Nederlands betreft moeten we op grond van Keltische plaatsnamen als Blerik (< *Bleriacum*) en Nijmegen (< *Noviomagus*) aannemen dat in het zuiden van het nu Nederlandstalige gebied - waarschijnlijk vanaf de grote rivieren Rijn en Waal - aanvankelijk een Keltische taal werd gesproken. Dit gebied viel vanaf de 1e eeuw v. Chr. onder de invloed van het Romeinse Rijk, dus ook onder die van het Latijn. Verder is het mogelijk dat in de noordwesthoek van Europa, waartoe Nederland, België en Noordwest-Duitsland gerekend worden, nog een andere Indo-europese taal werd gesproken. Daarop duiden een aantal plaats- en persoonsnamen en woorden die alleen in deze gebieden voorkomen en niet zon-

der meer uit het Keltisch of Germaans, maar wel uit het Indo-europees verklaarbaar zijn (Kuhn 1977). Het bestaan van dit zogenaamde 'Noordwestblok' is echter omstreden.

De Germaanse stammen zaten aan het begin van onze jaartelling hoofdzakelijk ten noorden en oosten van de Rijn. In de verwarring van de volksverhuizingstijd drongen ze naar het zuiden en westen, zodat toen het gehele huidige Nederlandstalige gebied werd gegermaniseerd. De belangrijkste rol werd daarbij door de Franken gespeeld. Deze Franken vormden waarschijnlijk een min of meer vast verband van stammen die oorspronkelijk in het midden en oosten van Nederland woonden. Tot de Franken behoorden onder anderen de *Chamavi* (wier naam nog voortleeft in de aanduiding Hamaland voor een gebied bij Arnhem) en de *Salii* (waarvan de naam vermoedelijk te maken heeft met Salland in Overijssel). Achter de naar het zuiden trekkende Franken drongen de Saksen het oosten van Nederland binnen (Drenthe, Overijssel, Achterhoek). Langs de kust konden de Friezen die al tijdens de Romeinse periode daar gevestigd waren zich handhaven.

In die periode moet men dus met drie mogelijke Oudgermaanse dialecten rekenen: Fries aan de kust, Frankisch in het binnenland en in het zuiden en Saksisch in het oosten. In de loop van de 5e en 6e eeuw schijnen er tussen deze drie groepen allengs grotere verschillen te zijn ontstaan. De Friezen spraken een taal die - net als het Engels - bepaalde Ingweoonse of Noordzeegermaanse verschijnselen vertoonde. Zo ontstonden bijvoorbeeld uit de Oudgermaanse tweeklanken /ai/ en /au/ in het Fries /e:/ of /a:/ en /a:/, terwijl zich in het Onl. /e:/ en /o:/ ontwikkelden, vergelijk Fri. *kâg* tegenover Onl. *kôg* < Germ. **kauga-*, en Fri. -*zwaag* in plaatsnamen tegenover Onl. *suêga*, *sueiga* 'kudde' (< Germ. **swaigô-*). Deze verschijnselen nemen af al naar gelang men verder landinwaarts komt. Het Oudnederlands (Oudnederfrankisch) en het Oudsaksisch kennen een aantal van die verschijnselen ook. Hoever deze Ingweoonse invloed zich heeft uitgestrekt valt als gevolg van het gebrek aan bronnen moeilijk te zeggen. Men is aangewezen op plaats- en persoonsnamen. Wel kan men vaststellen dat de zogenaamde Wachtendonckse Psalmen, die vermoedelijk uit het gebied Kleef-Xanten-Krefeld stammen, slechts weinig ingweonismen kennen: bijvoorbeeld *sûthon* 'zuiden' (vergelijk Ohd. *sund* 'zuid' < Germ. **sunþ-*), *hlôthu* 'buit' (< **hlanþo-*, - mogelijk een leenwoord), *suïtho* 'snel' (vergelijk nl. *gezwind*) en *farkûtha* 'slecht bekend' (vergelijk Onl. *cundon* 'verkondigen'). Vermoedelijk werden deze ingweonismen door de expanderende Frankische dialecten teruggedrongen.

Als lid van de Westgermaanse groep heeft het Nederlands vóór het begin van de overlevering al een aantal ontwikkelingen doorgemaakt die het gedeeltelijk deelt met het Engels, Duits en Fries.

- a. Waarschijnlijk in de 3e of 4e eeuw vond een verdubbeling (intensivering) van de medeklinkers plaats vóór een /j/ en soms vóór /r/ en /w/ (de zogenaamde 'Westgermaanse consonantengeminatie'). Door dit verschijnsel

verschillen de Westgermaanse talen duidelijk van de andere twee groepen, vergelijk Onl. *setton*,¹ Os. *settian*, Oe. *settan*, Ohd. *sezzen* (< **satjan*) tegenover Got. *satjan*, On. *setja*. Voor de /r/ en de /l/ variëren de paradigma's al naar gelang er tussen de medeklinker en de /r/ respectievelijk /l/ een secundaire klinker (ont)stond (zie onder d), bijvoorbeeld nom. **aker* gen. *-*akkres*, vergelijk Mnl. *akker* maar Onl. *Ekerslate* 'Akersloot' [1105-1120, kopie ca. 1420, Lex. 59] en Mnl. *appel* maar Onl. *Apeldrem* 'Appeltern' (Gld.) [ca. 1143, Lex. 69] uit ouder **apuldra* 'appelboom', vergelijk On. *akr* 'akker' en *epli* 'appel'.

- b. Diftongering van de zogenaamde e² tot /ia/, /ie/. in de 6e eeuw, bijvoorbeeld in Onl. *hiera* 'hier', vergelijk Got. *hēr* 'hier' (vergelijk Gysseling 1992: 25-35).
- c. Verdwijnen van de nominatiefuitgang in een aantal declinaties, vergelijk Oern. *dagaz*, Got. *dags*, On. *dagr* met Onl., Os., Ofri. *dag*, Oe. *dæg* en Ohd. *tag*.
- d. Het ontstaan van 'spontane' klinkers bij nasalen en liquidae (r, l, m, n). vergelijk Got. *akrs* 'akker', *fugls* 'vogel', *rign* 'regen' - Onl. in *Ceninga accarum* [941, DB 131], *uogala* 'vogels' (Gysseling 1980: 130), *regin* (WPs. 67, 10).
- e. De overgang van Germ. /ð/ naar /d/: On. *guð i* (dat.) 'god' - Onl. *gode*.

Het Oudnederlands is zeer slecht overgeleverd. Aan samenhangende teksten bezitten we er slechts twee:

1. De Wachtendonckse Psalmen (WPs.), een interlineaire vertaling van de psalmen en cantica uit de 10e eeuw, die slechts fragmentarisch bewaard is gebleven in kopieën uit de 16e en 17e eeuw. Deze tekst is een bewerking van een Hoogduitse (waarschijnlijk Middelfrankische) voorloper en bevat dus ook Duitse woorden en vormen (Gysseling 1980; Quak 1981; De Grauwe 1979, 1982).
2. De Leidse Willeram (LW), een omstreeks 1100 in het klooster Egmond (N-H.) geschreven bewerking van de Oudhoogduitse Hooglied-parafraze van Willeram van Ebersberg (ontstaan circa 1069). Ook hier is de oorspronkelijke Duitse tekst zeer duidelijk - nog sterker zelfs dan in de WPs. - aanwezig (Sanders 1971).

Verder bezitten we:

3. Een kort zinnetje in een handschrift uit Oxford (11e e.): *Hebban olla uogala nestas hagunnan hinase hic enda thu uuat unbidat ghe nu* 'hebben alle vogels

1 In de Wachtendonckse Psalmen is dit verschijnsel niet zo goed zichtbaar door de orthografie van de schrijver van het handschrift. Hij schreef dubbele medeklinkers vaak enkel: bijv. *hebon* in plaats van **hebbon*.

nesten begonnen, behalve ik en jij, waarop wacht ge nu' (Gysseling 1980: 126-130).

4. Wat namen en een versje uit het klooster Munsterbilzen in Belgisch Limburg uit circa 1130 (Gysseling 1980: 131-133).
5. Een aantal glossen, korte tekstfragmenten en woorden in Latijnse handschriften uit de 9e tot de 12e eeuw (Gysseling 1980: 40, 41, 112-117, 120-121, 122). Het aantal woorden dat op deze manier is overgeleverd is veel groter dan uit Gysseling of Slicher van Bath (1948) blijkt. De meeste ervan zijn echter nog niet uitgegeven of staan in handschriften met Oudhoogduitse glossen.
6. Plaats- en persoonsnamen in talrijke oorkonden, heiligenlevens, registers enzovoort van de 7e tot de 12e eeuw (Gysseling 1960; Gysseling/Koch 1954; Künzel e.a. 1988).

Deze teksten zijn niet eens allemaal in Nederland overgeleverd. Een aantal ervan werd in Romaanse of Hoog- respectievelijk Nederduitse kloosters geschreven. Dat betekent dat ze met de nodige voorzichtigheid moeten worden behandeld, omdat invloed van het plaatselijke dialect op de Oudnederlandse vormen niet uitgesloten is. Bovendien moet men rekening houden met mogelijke latinisering, waardoor de informatie onzeker wordt (zie onder 2.2.2.1. bij het s-meervoud).

2.2. Interne taalgeschiedenis

2.2.1. Fonologie

2.2.1.1. Spelling

Het Oudnederlands werd geschreven met het Latijnse alfabet. Het voorbeeld voor de schrijvers in de verschillende kloosters was naast het Latijn het Oudengels en/of het Oudhoogduits. Voor bepaalde klanken bestond geen grafeem en werd daarom een lettercombinatie gebruikt. Zo staat <th> voor /þ/ en /ð/ (*that* 'dat', *bruoother* 'broer') en soms <dh> voor /ð/ (*Dhelden* naast *Thelden* 'Delden'). Verder wordt <u> voor /v/ (*gescriuona* 'geschreven') en <uu> voor /w/ (*giuuult* 'geweld') gebruikt. In enkele bronnen - met name in het klooster Werden aan de Ruhr - verschijnen ook <d̄> en <ḅ> voor respectievelijk /ð/ en /v/ (bijvoorbeeld *Uederuurð i* 'Ferwerd'). Het grafeem <g> staat mogelijk zowel voor de spirant /g/ als voor de explosief /g/. Evenals in het Latijn wordt /j/ met <i> weergegeven (*iâr* 'jaar'). Naar Middellatijns voorbeeld wordt /k/ met <c> geschreven vóór *a*, *o* en *u* en met <k> vóór *e* en *i*, bijvoorbeeld *cuning* 'koning' maar *bekeron* 'doen omkeren'. In een en-

kel geval staat <c> (naast <z>) voor de ongebruikelijke klankcombinatie /ts/: *cithara* 'citer', *quezzodos* 'jij kwetste'. Dit gebruik gaat waarschijnlijk terug op Oudhoogduitse voorbeelden. In een aantal gevallen wordt in de WPs. de /p/ niet als <th> maar als <ht> gespeld: *ûutfarht* 'uittocht', *uuarht* 'werd'. Ditzelfde verschijnsel komt ook in andere Oudnederlandse bronnen voor, vergelijk *Uaroht* 'waard' en *Norhtgo* 'Noordwijk (Binnen)'. Omgekeerd wordt soms /χt/ met <th> geschreven in plaats van met <ht>: *fortha* 'vrees', *retha* 'rechte', *irliothe* 'verlicht'. Het gaat hierbij vermoedelijk niet om vergissingen, maar om onzekerheid over de interpretatie van de klank. De combinatie /kw/ wordt in het Oudnederlands altijd met <qu> aangeduid: *quâmon* 'kwamen'.

De lengte van klinkers wordt over het algemeen niet in het schriftbeeld tot uitdrukking gebracht. Slechts in enkele bronnen wordt de klinker af en toe dubbel geschreven als hij lang is, bijvoorbeeld *Heembeke* 'Hembeke' in Oost-Vlaanderen (941, DB 131) en de persoonsnaam *Oodhelmus* (797, DB 349). Ook de Leidse Willeram kent deze spelling: *geliich* 'gelijk', *eera* 'eer'.

2.2.1.2. Medeklinkers

Het Oudnederlands erfde uit het Westgermaans de volgende medeklinkers: b, d, g, v, p, t, k, f, þ, h, r, l, m, n, plus de halfvocalen j en w.

In de Oudnederlandse periode kan men waarnemen hoe /p/ (geschreven <th>) zich ontwikkelt tot /ð/ (soms geschreven <dh>) en in de loop van de 11e en 12e eeuw steeds vaker wordt vervangen door /d/. De WPs. hebben nog uitsluitend <th> evenals de LW van omstreeks 1100. De enige uitzondering is *dat* 'dat' in WPs. 72,16, dat echter direct achter *uuânda* 'waande, dacht' staat en dus wel een kopieer- of schrijffout zal zijn. Bij het begin van de Middelnederlandse overlevering in de 13e eeuw staat uitsluitend nog /d/. In de 12e eeuw kan men de overgang gadeslaan in de plaatsnamen, bijvoorbeeld Delden (Gld.): *Thelden* [1036, kopie 14e e.; 1119 or., 2x; circa 1140, kopie 14e e.], *Dhelden* [1118, kopie 13e e., 2x], *Delden* [1147, kopie 17e e.], maar ook nog *Theldun* [1160].

In tegenstelling tot bijvoorbeeld het Oudhoogduits kent reeds het Oudnederlands de zogenaamde 'auslautverhärtung': het stemloos worden van de stemhebbende medeklinkers /d/, /v/ en /g/ in de absolute auslaut: bijvoorbeeld nom. *wort* 'woord' (gen. *wordes*), *gif* 'geef' (inf. *geuon*), *uueh* 'weg' (naast *uueg*).

De /h/ voor l, r, n, w verdwijnt in het Oudnederlands al in de 9e eeuw. Alleen zeer oude bronnen en bronnen uit het Oudsaksische klooster Werden - waar /h/ in deze positie tot in de 11e eeuw bleef - kennen nog de oude vormen: bijvoorbeeld *Hrammeria accarom* [941, maar teruggaand op een oudere oorkonde], *Hrineshem* [855, kopie eind 9e of begin 10e e., uit Werden]. De WPs. (10e e.) kennen slechts één zekere vorm: *hlothu* (dat.) 'buit', die echter waarschijnlijk uit een ander dialect (Oudsaksisch of Oudengels) is overgenomen. Het vroege verdwijnen van de /h/ in

deze positie is een van de criteria om een Oudnederlandse tekst van een Oudsaksische te kunnen onderscheiden: Onl. *ring* <-> Os. *hring* 'ring'. De vorm *hrót* 'roet' in Gysseling (1980: 116,3) is dan ook mede gezien <o> inplaats van <uo> eerder Oudsaksisch dan Oudnederlands, vergelijk ook *rottogon* 'maculentis' (115,20) in dezelfde tekst. De Prudentiusglossen in dit Brusselse handschrift vertonen een mengeling van Oudhoogduitse, Oudsaksische en Oudnederlandse kenmerken.

Evenals in het latere Middelnederlands werd /h/ in de verbinding met volgende /s/ in het Oudnederlands al zwak gearticuleerd. Daarop duiden spellingen als *uusso* (gen. mv.) 'vossen', *uuasmo* 'vrucht' en *ohsson* (mv.) 'ossen' (vermoedelijk een tussenvorm tussen **ohson* en **osson*) naast *uuahson* 'groeien', *uuhsil* 'wissel'. Ook in de LW zijn sporen van deze ontwikkeling zichtbaar: *wassen* 'groeien' - daarnaast echter ook *threxlere* 'draaijer', wat mogelijk verband houdt met de nabijheid van het Friese gebied waar deze overgang niet plaatsvond (Sanders 1974: 297). Zoals in 2.1.1. werd gezegd is in combinatie met /t/ vermoedelijk in het Oudnederlands van de WPs. sprake van zwakke articulatie van de /x/. Daarop duidt het verdwijnen van <h> in bijvoorbeeld *forta* 'vrees' (naast *forhta*, *fortha*).

Uit de combinatie /ft/ ontwikkelde zich in het Oudnederlands /xt/. Dat blijkt uit omgekeerde spellingen als *gesifte* 'gezicht', *sufte* 'ziekte' (vergelijk Mnl. *sucht*) en het naast elkaar voorkomen van *senifti* en *senihte* 'zachtheid', *hafta* 'gevangenis' en *hahtnodi* 'gevangenis' en *eft*, *echt* 'echter, wederom'. De LW kent dit verschijnsel niet. Hierbij speelt echter mogelijk de herkomst uit Egmond in het Westfriese gebied een rol. (vergelijk Sanders 1974: 294-295).

Ook in de positie tussen klinkers verdween /h/ in het Oudnederlands: Ohd. *sehan* 'zien', *dīhan* 'gedijen', *zehan* 'tien' <-> Onl. (WPs.) (*ge*)*sian*, *thīon*, *tēn*. Hetzelfde geldt soms in de positie aan het eind van een woord na een klinker: *thio* 'dij' in WPs. 44,4 (Ohd. *dioh*). Hier zullen echter de verbogen vormen een rol hebben gespeeld, waarin de /h/ tussen klinkers stond. Hetzelfde geldt waarschijnlijk ook voor een woord als *lō* 'bos' (< Germ. **lauha*-) in plaatsnamen. In andere gevallen blijft /h/ wel bewaard: *nouanthoh*, *nouanthog* 'echter', *noh* 'noch' in de WPs.

In de geminatie schijnen de stemhebbende explosieven /b/, /d/ en /g/ tot op zekere hoogte verscherpt te zijn. Daarop duiden spellingen als <cg>, <gk> en <dt>, vergelijk *rukgi* naast *ruggi* 'rug', *âuuigki* 'onbegaanbaar' (bij *uueg* 'weg'), *mitdon*, *midton*, *mitton* 'midden' en *gemitdelon* 'doormidden delen'.

In de loop van de Oudnederlandse periode worden de stemloze spiranten (/f/, /s/ /p/) in de anlaut stemhebbend. Deze ontwikkeling is waarschijnlijk in de 10e eeuw al aan de gang in de positie vóór klinkers. De WPs. hebben weliswaar steeds <s> en <th> en gewoonlijk <f>, maar kennen in enkele gevallen al de spelling <u> wat op /v/ wijst: *uan* 'van' (2x, naast 86x *fan*), *uar-*, *uer-*, *uor-* als prefix (naast *far-*, *fer-*), *uelli* (dat.) 'vel', *uaton* 'vaten', *ueste* 'vastheid' enzovoort. Daarbij staat voor medeklinkers bijna altijd <f>; de enige uitzondering is *uriste* 'tijd, termijn'. Het is hierbij echter niet zeker of het om zuiver Oudnederlandse vormen gaat (vergelijk Quak 1975b). Her 11e-eeuwse zinnetje heeft *uogala* 'vogels'. De LW heeft <f> voor

medeklinkers, maar <f>, <u> en <v> voor klinkers: *fragan* 'vragen', *uilo* 'veel'. Dat lijkt op eenzelfde stadium als de WPs. In plaatsnamen begint <f> in de 10e en 11e eeuw af te wisselen met <v>, vergelijk *Feldrike* [968-71] en *Veldericke* [997] 'Varik (Gld.)', wat op onzekerheid in de weergave duidt.

2.2.1.3. Klinkers

Het Oudnederlands bezat in beklemtoonde lettergrepen de volgende klinkers die uit de oudere taalfasen waren geërfd.

Kort /a/, /e/, /i/, /u/, bijvoorbeeld *dag* 'dag', *geuon* 'geven', *disc* 'tafel' en *sun* 'zoon'. Daarbij kwam de uit oudere /u/ vóór /a/ in de volgende lettergreep ontstane /o/: *bewollan* 'vervuild'. Deze is echter niet consequent doorgevoerd, vergelijk bijvoorbeeld *unbeuullan* 'onbesmeurd', *uulcon* 'wolk', (*far*)*uurpana* '(ge)worpen'. In de WPs. ontbrak deze ontwikkeling voor een nasaal geheel: *genumena* 'genomen', *hunda* 'honden' enzovoort. Verder kwam sinds de 6e of 7e eeuw de umlaut van de /a/ op, die in het schriftbeeld als <e> verschijnt: *seton* 'zetten' (< **satjan*), *ferthe* (gen.) 'tocht' (nom. *farth*), *crefti* (dat.) 'kracht' (nom. *craft*). Ook de umlaut van /u/ is mogelijk aanwezig in enkele voorbeelden waarin de spelling <ui> of <iu> voorkomt in plaats van <u>: *faruuirpi* 'jij verwierp' (naast *faruurpe* en *faruurpi*) (vergelijk Quale 1990).

Lag /a:/, /i:/, /u:/, bijvoorbeeld *thâhta* 'dacht', *hîwiski* 'familie', *bûk* 'buik'. De monoftongering van de tweeklanken /au/ en /ai/ leverde in het Onl. /o:/ en /e:/ op: bijvoorbeeld Onl. *dôt* 'dood' (vergelijk On. *dauðr*) en (*h*)*étan* 'heten' (vergelijk On. *heita*). Het Oudnederlands deelt dit verschijnsel met het Oudsaksisch, al is het minder consequent, vergelijk *louf* 'loof', *loupon* 'lopen', *stein* 'steen' in de WPs. Hierbij kan echter de zuidoostelijke herkomst van deze tekst uit de buurt van het Oudhoogduitse taalgebied een rol spelen. Daar vond de monoftongering maar beperkt plaats, vergelijk Ohd. *loub*, *loufan*, *stein*. Ook de Ingweoonse dialecten (onder andere het Oudfries) kennen een dergelijk verschijnsel, al is het resultaat van de monoftongering daar anders: /au/ > /a:/ (**slaut*- wordt *slât*) en /ai/ wordt /e:/ of /a:/. Vandaar dat in de kustgebieden in de plaatsnamen <a> kan verschijnen: *Datnesta* [941] naast *Dotnest* [966] bij Gent, *de Ekkerslato* 'Akersloot' [1105-1120]. De umlaut van de lange klinkers treedt nauwelijks op, al zijn een aantal gevallen van umlaut van /a:/ in de WPs. overgeleverd: *gêui* 'jij gaf', *behêlin* 'zij zouden verbergen' (vergelijk Quak 1983).

Ten In het Oudnederlands verschijnt Oudgerm. /eu/ in twee varianten: /ia/, /io/ en (jonger) /ie/ vóór a, o of e in de volgende lettergreep en /iu/

en /ü/ voor i of u in de volgende lettergreep. Het duidelijkst wordt deze ontwikkeling bij de sterke werkwoorden, waarin naast *scietint* 'zij mogen schieten' (Ps. 63,5) met /ie/ voor oorspronkelijk /e:/ in de uitgang, *flutit* 'stroomt' (Ps. 57,9) met /ü/ geschreven als <u> voor /i/ in de volgende lettergreep staat. Het Oudnederlands kent verder een diftongering van Oudgerm. /o:/ tot /uo/, bijvoorbeeld *buoc* 'boek' net als het Oudhoogduits. Dit is een van de kenmerkende verschillen tussen het Oudnederlands en het Oudsaksisch. Dit laatste dialect houdt de /o:/: dus Os. *brôthar* tegenover Onl. *bruother* 'broer' (vergelijk Tiefenbach 1984). Hetzelfde geldt in zekere zin ook voor de overgang van /e:/ (de zogenaamde e² naar /ie/ in vormen als *hiera* 'hier' en in de verleden tijd van de sterke werkwoorden van de 7e klasse: *faruuiet* 'vervloekte' (bij *farwâton*). In enkele gevallen lijkt de ontwikkeling van diftong /ie/ naar monoftong /i:/ in de WPs. al op gang te zijn gekomen: *underschid* 'onderscheidde', *sclip*, *slip* 'ik sliep', *beuuildi* 'jij beheerste'.

In onbeklemtoonde lettergrepen lijkt zich in enkele dialecten aanvankelijk een driedeling te hebben ontwikkeld. In de WPs. schijnt een systeem te bestaan waarbij in die positie een palatale klinker (weergegeven met <e> of <i>) was geconfronteerd met een velare (weergegeven met <u> of <o>), terwijl een meer neutrale (?) vorm als <a> verschijnt. Met name in de declinatie van de zelfstandige naamwoorden is dit systeem zichtbaar.

	<i>ev.</i>	<i>mv.</i>
NA.	dag	daga
G.	dages, -is	dago
D.	dage, -i	dagon, -un

Men zal hier als genitief nooit **dagos* aantreffen, wel kan de <e> in de positie van de /a/ voorkomen, bijvoorbeeld in de nominatief *herte* in plaats van *herta* 'hart' in Ps. 60,3. Dit kunnen verboden zijn van de ontwikkeling naar /ə/ zoals die in het Middelnederlands verschijnt. Later in de 11e en 12e eeuw maakt dit systeem plaats voor een onbeklemtoonde klinker die meestal met <e> wordt weergegeven. De LW (circa 1100) lijkt nog veel volle klinkers in de onbeklemtoonde lettergrepen te hebben (bijvoorbeeld *anaginna* 'begin' 45,5), maar waarschijnlijk gaat het hier om assimilaties, overname uit de legger of analogie. De klank in deze positie was waarschijnlijk al /ə/ (vergelijk Sanders 1974: 264-265).

2.2.2. Morfologie

2.2.2.1. Zelfstandige naamwoorden

Oorspronkelijk was het Oudgermaanse systeem van zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden gebaseerd op het principe van stammen. De woorden bestonden in de basis uit een wortel, een stamvormend element en een uitgang. Zo was het woord **dag-a-z* 'dag' (overgeleverd in een runeninscriptie) een a-stam en **gast-i-z* (overgeleverd als tweede element in persoonsnamen als *Hlewagastiz*) een i-stam. Het Oudnederlands heeft dit Oudgermaanse systeem van stamdeclinaties nog in grote mate behouden. Daarbij bestonden voor zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden oorspronkelijk vocalische (a-, ô-, i- en u-stammen) en consonantische (n-, ter-, nt-stammen) declinaties en verder wortelnomina. In deze laatste groep ontbrak de stamvocaal en kwam de uitgang direct achter de wortel, vergelijk Lat. *nox* (< **noct-s*) 'nacht'. Door de verplaatsing van het accent naar de beginlettergreep ontstond binnen alle Germaanse talen een tendens om de naamval en dus de functie binnen de zin niet meer met uitgangen maar met behulp van voorzetsels en lidwoorden aan te duiden. In de WPs. is deze ontwikkeling - misschien mede onder de invloed van de Latijnse tekst - nog maar in de beginfase. Er is slechts één geval van een lidwoord overgeleverd: *the lêra* 'disciplinam'. (Ps. 2,12). In de ongeveer 200 jaar jongere LW is het lidwoord wel gebruikelijk: *mit themo cusse* 'met de kus', *mit thero suoze* 'met de zoetheid' (LW 1,1).

Bij de zelfstandige naamwoorden is de tendentie het aantal stamvormen te verminderen al duidelijk aanwezig. De oude u-stammen zijn alleen nog in enkele restvormen te herkennen. Tussen de vrouwelijke ô- en n-stammen is nauwelijks meer verschil te zien en ook het verschil tussen mannelijke a- en i-stammen is in het enkelvoud geheel verdwenen. Het aantal naamvallen is in het Oudnederlands al gereduceerd tot vier: nominatief, genitief, datief en accusatief. De instrumentalis komt slechts in enkele versterde vormen voor, die als voegwoord of bijwoord dienen: *beuuie* 'waarom', *bethiu* 'daarom' (WPs.), *zethiu* 'daarom' (LW).

a-stammen

Deze zijn altijd mannelijk of onzijdig. Het is de grootste groep van de mannelijke en onzijdige zelfstandige naamwoorden.

	<i>m.</i>		<i>o.</i>	
N.	dag	daga	wort	wort
G.	dages,-is	dago	wordes, -is	wordo
D.	dage,-i	dagon	worde, -i	wordon
A.	dag	daga	wort	wort

Hier wordt ervan uitgegaan dat het s-meervoud in het Oudnederlands zeldzaam was. In het bekende zinnetje (zie 2.1.1.) is de accusatief meervoud van Onl. *nest* 'nest' als *nestas* overgeleverd. Hier verschijnt dus de uitgang zelfs bij het onzijdige zelfstandige naamwoord! Al moet worden opgemerkt dat *nest* in het Westvlaams ook als mannelijk woord voorkomt. Het is echter zeer de vraag, of het s-meervoud in het Oudnederlands nog algemeen voorkwam (vergelijk Philippa 1987; Blok 1989). In de jongere LW (circa 1100) zijn al sporen zichtbaar van de latere Middelnederlandse ontwikkeling waarbij de onzijdige zelfstandige naamwoorden in de nominatief en accusatief meervoud een uitgang krijgen: *wercho* 'werken' (Sanders 1974: 201).

Een speciale groep binnen deze declinaties vormen de oude ja- en wa-stammen. In het eerste geval onderscheiden ze zich doordat in de vormen zonder naamvalsuitgang de oude /j/ nog als <i> of <e> bewaard gebleven is. Bij de oude ja-stammen zijn vooral de mannelijke nomina agentis op -ere van belang:

	<i>m.</i>		<i>o.</i>	
N.	helpere	helpere, -a	ende, -i	ende, -i
G.	helperes	helpero	endes	endo
D.	helpere	helperin, on	ende, -i	endon
A.	helpere	helpere, -a	ende, -i	ende, -i

De tweede groep vertoont voor een klinker in de uitgang soms nog sporen van de oude /w/. In het enkelvoud is alleen het mannelijke zelfstandig naamwoord *sêo* 'zee' goed overgeleverd:

N.	sêo
G.	sêwes
D.	sêwe
A.	sêo

De meervoudsvormen zijn niet overgeleverd, maar zullen dezelfde geweest zijn als bij de zuivere a-stammen, met dien verstande dat voor klinkers steeds /w/ verschijnt. Voor het onzijdig zelfstandig naamwoord gelden in principe dezelfde vormen. In enkele gevallen is de /w/ echter al verdwenen: gen. *strôs* (Ps. 131,3) uit **strôwes*, en de datief *smeri* naast *smereuwe* 'vet'.

Een aparte groep bij de onzijdige zelfstandige naamwoorden wordt gevormd door de woorden die in het meervoud -er krijgen. Oorspronkelijk omvatte deze groep de zogenaamde 'boerderijwoorden': *kalf*, *lam*, *ei*, *hoen* enzovoort. In de WPs. zijn daarvan geen voorbeelden overgeleverd. In LW komen vormen als nom. *holer*, dat. *holeran* 'holen', dat. *locheron* 'gaten' en gen. *hûsero* 'huizen' voor, maar die lijken uit de Oudhoogduitse legger te stammen (Sanders 1974: 201), want daarnaast komen vormen zonder uitgang of met -e voor, vergelijk acc. *hûse* 'huizen'. Vermoedelijk was het r-meervoud beperkt tot de kleine groep van neutra.

ô-stammen

Deze declinatie omvat uitsluitend vrouwelijke substantieven. Evenals in het latere Middelnederlands is er een samenvaal van de oorspronkelijke ô-stammen met de vrouwelijke n-stammen opgetreden. Voor hetzelfde woord vindt men de ene keer ô-stamvormen en de andere keer n-stamvormen, soms zelfs in hetzelfde psalmvers bijvoorbeeld het woord *geuon* naast *geua* in ps. 71,10 *Cuninga Tharsis in âlende geuon bringon sulun/ cuninga Arabum in Saba geua bringon sulun* 'de koningen van Tharses en de eilanden zullen gaven brengen, de koningen der Arabieren en Saba zullen gaven brengen'. Het gevolg is dat er in de accusatief enkelvoud en in de nominatief en accusatief meervoud vormen met en zonder n kunnen optreden:

	<i>ev.</i>	<i>mv.</i>
N.	tunga	tunga, -on
G.	tungon	tungono
D.	tungo	tungon
A.	tunga, -on	tunga, -on

Hetzelfde verschijnsel treedt ook op in de LW (Sanders 1974: 202), vergelijk ze *erthan* 'naar de aarde' (LW. 19,3). Dit wijst vooruit naar het Middelnederlands.

De bijzondere vormen van de jô- en wô-stammen zijn in het Oudnederlands niet meer als speciale verbuiging aanwezig. Ze zijn alleen nog herkenbaar aan de verdubbeling van de medeklinker en het optreden van /w/, bijvoorbeeld *minna* 'liefde' en *triuwa* 'trouw'.

i-stammen

Tot deze groep behoren mannelijke en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden. Bij de mannelijke woorden met een lange wortel is het verschil met de a-stammen miniem. Alleen in de nominatief en accusatief meervoud verschijnt de oude uitgang nog als -i of -e, vergelijk het meervoud van *fuot* 'voet':

N.	fuoti, -e
G.	fuoto
D.	fuotin, -on
A.	fuoti, -e

Bij substantieven met een korte wortel bleef vermoedelijk net als in het Oudsaksisch en het Oudhoogduits ook in het enkelvoud de oude uitgang -i nog als <i> of <e> bewaard. Voorbeelden vindt men in plaatsnamen met *beke* 'beek' en mogelijk in de WPs. in *slege* (dat.) 'plaag'.

Bij de vrouwelijke i-stammen kan men twee groepen onderscheiden:

- a. de abstracta afgeleid van bijvoeglijke naamwoorden. Zij werden vermoedelijk oorspronkelijk gevormd met een suffix *-î(n)*, dat in het Oudnederlands als *-i* of *-e* is bewaard. Deze groep komt in principe alleen in het enkelvoud voor en heeft daarin in alle naamvallen dezelfde vorm, vergelijk *diupi* 'diepte', *hôi* 'hoogte'.
- b. de eigenlijke i-stammen. Zij hadden in het Oudnederlands nog een verbogen vorm in het enkelvoud, vergelijk *craft* 'kracht':

N.	craft	crefti, -e
G.	crefti	crefto
D.	crefti	creftin
A.	craft	crefti, -e

In de LW is het paradigma in de genitief en datief enkelvoud meestal al zo vereenvoudigd dat de uitgang en de umlaut verdwenen zijn: vergelijk datief *uan therô magath* 'van de maagd' (LW 26,4). Dat is de situatie die ook in het Middelnederlands verschijnt.

n-stammen

Zoals boven al is gezegd, is het verschil tussen vrouwelijke *ô*- en n-stammen in het Oudnederlands praktisch verdwenen. Bij de mannelijke en onzijdige zelfstandige naamwoorden is een aparte verbuiging nog wel duidelijk zichtbaar:

	<i>m.</i>		<i>o.</i>	
N.	namo	namon	herta	herta, -on
G.	namin	namono	hertin	hertono
D.	namin	namon	hertin	herton
A.	namon	namon	herta	herta, -on

De overige declinaties zijn in de WPs. alleen in enkele vormen overgeleverd. Bij de oude u-stam *fritho* 'vrede' is de oude uitgang in de accusatief nog bewaard, maar van **sido* 'zede' is alleen een genitief *sidin* overgeleverd, waaruit blijkt dat dit woord zich aan de n-stammen heeft aangepast. Bij de verwantschapsaanduidingen lijkt de invloed van de a-stammen bij mannelijke en van de *ô*-stammen bij vrouwelijke woorden sterk geweest te zijn: *fadera* 'vaders' (Ps. 67,6) en mogelijk genitief enkelvoud *dohteron* 'van de dochter' (Ps. 72,29). Iets dergelijks geldt ook voor de LW (vergelijk Sanders 1974: 202).

2.2.2.2. Bijvoeglijke Naamwoorden

Net als alle andere Germaanse talen kent het Oudnederlands een sterke en een zwakke verbuiging van de bijvoeglijke naamwoorden. Door het feit dat de taal van de WPs. nog geen lidwoorden kent, is het aantal zwak verbogen vormen daarin zeer gering in aantal.

De sterke verbuiging heeft als volgt geluid (als voorbeeld wordt *mikil* 'groot' gekozen):

	<i>m.</i>	<i>v.</i>	<i>o.</i>	<i>mv.</i>
N.	mikil	mikil	mikil	mikile, -a
G.	mikilis	mikilero	mikilis	mikilero
D.	mikilin	mikilero	mikilin	mikilon
A.	mikilon	mikila	mikil	mikile, -a

In het meervoud werd tussen de geslachten blijkbaar geen verschil meer gemaakt. De uitgang -e behoorde oorspronkelijk bij het mannelijk, maar wordt ook bij vrouwelijke vormen gebruikt zoals omgekeerd de van origine vrouwelijke uitgang -a bij mannelijke woorden. De neiging om een congruente verbuiging te hebben, zoals dat in het Middelnederlands het geval is, kan men sinds de 12e eeuw aantonen (vergelijk Van Loon 1988). Ook de LW (circa 1100) kent voorbeelden hiervan: 119,14: *thero cuninglichero purpure* (dat.).

De zwakke verbuiging heeft in de WPs. dezelfde uitgangen als de n-stammen van het zelfstandig naamwoord. In de LW is de tendens merkbaar om de zwakke verbuiging op te geven: *thie luttere ande thie sconna sinne* 'de zuivere en de schone zintuigen' (LW 59,19). Congruente verbuiging treedt ook op in de datiefvorm *thirro wereldlichero thimsternisse* 'deze wereldse duisternis' (LW 46,14). In dit opzicht is de LW kenmerkend: onder invloed van de Oudhoogduitse legger lijkt er nog wel verschil te worden gemaakt tussen sterke en zwakke verbuiging, maar in bepaalde trekken lijkt de latere Middelnederlandse ontwikkeling al zichtbaar te worden (Sanders 1974: 204). Dit klopt met de bovengenoemde onderzoeken van de plaatsnamen door Van Loon.

Trappen van vergelijking

Evenals in de andere Germaanse talen lijkt het Oudnederlands in de vergrotende en waarschijnlijk ook in de overtreffende trap twee klinkers te kennen: -*iro* en -*oro* in de vergrotende (*diepora* 'diepere' en *suottera* 'zoetere') en -*ist* en -*ost* in de overtreffende trap. De laatstgenoemde vorm is in de bestaande bronnen echter niet met zekerheid overgeleverd, vergelijk *hōista* 'hoogste' en *letiston* 'laatste'.

2.2.2.3. Bijwoorden

De Oudnederlandse bijwoorden worden evenals in de andere Germaanse talen in de eerste plaats gevormd door middel van de uitgang *-o* (< **-ôd*) bijvoorbeeld *hardo* 'zeer' (WPs. 37,9 en 30,12), *lango* 'lang' (LW 79,8). Daarnaast bestond de mogelijkheid om het suffix *-liko* te gebruiken: *boldliko* 'dapper' (WPs.).

2.2.2.4. Voornaamwoorden

Persoonlijke voornaamwoorden

De ingewikkelde ontstaansgeschiedenis van de WPs. maakt dat er verschillende vormen van de persoonlijke voornaamwoorden zijn overgeleverd. Naast echt Oudnederlandse vormen staan ook Oudhoogduitse vormen. Met enige zekerheid kunnen de volgende vormen als Oudnederlands worden geïdentificeerd:

		1.	2.	3m.	3o.	3v.
	N.	ik	thû	he	it	*siu (?)
ev.	G.	mîn	thîn	sîn, is		iro
	D.	mi	thi	imo		iro
	A.	mi	thi	imo	it	sia
		1.	2.	3.		
	N.	wi	gi	sie, sia		
mv.	G.	unsar	iuwar	iro		
	D.	uns(ig)	iu	in		
	A.	uns(ig)	iu	sie, sia		

Eigenaardig genoeg overheerst in de WPs. de vorm *unsig* in de datief en de accusatief van de eerste persoon meervoud (17 *unsig* <-> 6 *uns*). Dit staat in tegenstelling tot de eerste en tweede persoon enkelvoud waar de (Duitse) vormen *mir*, *mih*, *thir*, *thik* slechts een enkele keer voorkomen. Duidelijk is wel dat de samenvallende van datief- en accusatiefvormen zoals dat in de Noordzeegermaanse dialecten gebruikelijk is, ook in het Oudnederlands verschijnt. Dit wordt bevestigd door de LW, waar weliswaar over het algemeen de Duitse vormen staan (vergelijk echter *thi* in LW 15,7), maar waarin de accusatiefvorm ook in de datief kan staan (Sanders 1974: 206), vergelijk *kum unsih in humana carne* 'kom naar ons in menselijke gedaante' (LW 126,6).

Bij de vormen van de derde persoon valt op dat in de WPs. de *h*- meestal ontbreekt. Daarentegen heeft LW juist de *h*- overal waar een klinker volgt:

		<i>m.</i>		<i>o.</i>		<i>v.</i>
	N.	her		hiz, iz		siu
ev.	G.	sîn		sîn		hiro
	D.	himo		himo		hiro
	A.	hine, hino, hina, hin, himo,		hiz, iz		sia
		him				
<i>mv.</i>	N.			sie (siu)		
	G.			hiro		
	D.			hin, him, himo		
	A.			sie, se		

Ook hier lijkt vermenging van datief en accusatief voor te komen en aan het verwarrende beeld van de overlevering schuldig te zijn.

Bezittelijke voornaamwoorden

Overgeleverd in de WPs. zijn: *mîn, thîn, sîn, unsar, iuwar, sîn*. De vorm *sîn* wordt alleen gebruikt als hij terugslaat op het onderwerp. In alle andere gevallen verschijnt de genitief van het persoonlijk voornaamwoord. In de LW verschijnen dezelfde bezittelijke voornaamwoorden en komt ook *hiro* 'haar, hun' al in enkele gevallen als verbogen bezittelijk voornaamwoord voor.

Reflexiva

Het wederkerend voornaamwoord komt in de WPs. in tegenstelling tot het latere Middelnederlands wel voor (alleen de Limburgse dialecten kennen daarin *sich, sig*). In de tekst wordt een aantal keren *sig* gebruikt. Deze vorm, waarin <g> waarschijnlijk spirantisch is, duidt erop dat we te maken hebben met een ontlening aan het Oudhoogduits. Ook de LW kent deze vorm als *sich*, terwijl daarnaast het persoonlijk voornaamwoord wordt gebruikt. Waarschijnlijk is *sich* de schrijfvorm uit de legger en gebruikte de schrijver in zijn eigen dialect het persoonlijk voornaamwoord (Sanders 1974: 211-212 + vn. 529).

Aanwijzende voornaamwoorden

De demonstrativa zijn in het Oudnederlands beperkt overgeleverd. Daarbij komt dat er ook hier weer Oudhoogduitse vormen verschijnen. Als Oudnederlands kan de volgende verbuiging worden aangenomen:

	<i>m.</i>		<i>v.</i>		<i>o.</i>		<i>mv.</i>
N.	thê, thie		thiu (?)		that		thie, thia
G.	thes		thero		thes		thero
D.	themo		thero		themo		then
A.	thana, thena		thia		that		thie, thia

Bovendien is in versterkte uitdrukkingen ook *thiu*, de instrumentalisvorm van het onzijdig, overgeleverd.

In de LW luiden de vormen:

	<i>m.</i>	<i>v.</i>	<i>o.</i>	<i>mv.</i>
N.	ther, thie (ix)	thiu, thie	thaz	thie, thiu (n.)
G.	thes	thero	thes	thero
D.	themo	thero	themo	then
A.	then	thie	thaz thiu	thie, thiu (n.)

Een vergelijking tussen WPs. en LW leert dat de verbuiging van het demonstrativum in feite niet zo sterk afwijkt. De vorm *thiu* in het onzijdige meervoud staat naast *thie*; dus ook hier heeft aanpassing aan de andere geslachten plaatsgevonden. Het belangrijkste verschil is het voorkomen van Hoogduitse vormen als *ther* en *thaz*.

Het met het partikel *-sal-si* versterkte demonstrativum is alleen in LW enkele keren overgeleverd. De WPs. kennen het lidwoord nog niet en dus was er vermoedelijk ook geen behoefte aan een onderscheid tussen lidwoord en aanwijzend voornaamwoord. In de LW komen *thise*, *thisa* een enkele keer voor (vergelijk Sanders 1974: 222). Verder verschijnt in Gysseling (1980: 39,44) nog *an thesa strala* in de uit Keulen stammende wormbezwering. De daar ook voorkomende vindplaatsen uit de Heliand blijven hier buiten beschouwing.

Vragende voornaamwoorden

In de WPs. is het vragend voornaamwoord slechts sporadisch overgeleverd. Alleen de nominatief mannelijk *wê*, *wie* 'wie', de nominatief/accusatief onzijdig *wat* 'wat' en - in versterkte vormen - de instrumentalis onzijdig *wiu* 'waarmee' komen voor. In de LW komen nog voor: *wer*, *waz*, *weliche*.

Onpersoonlijke voornaamwoorden

Deze zijn in de WPs. maar sporadisch overgeleverd. Een enkele keer komt het onpersoonlijke voornaamwoord 'men' voor: *also man irsuokit siluer* 'zoals men zilver onderzoekt' (Ps. 65,10), waar in het Latijn een passief staat: *sicut examinatur argentum*. Verder verschijnen nog *sowilik/ sowelik(so)* 'een zekere' (vergelijk Mnl. *s(o)welc*, *sulc*) en *einwilik* 'ieder'. Ook de LW kent *man* in de betekenis 'men'.

2.2.2.5. Telwoorden

In het Oudnederlands komen de volgende telwoorden voor:

Hoofdtelwoorden:

<i>ein, ên</i>	'een' (WPs., LW)
<i>twêne</i> 'twee'	(acc. mann., in de WPs.), <i>twa</i> (nom./acc. onz.), in de plaatsnamen <i>Tuadel</i> en <i>Tuagemet</i> [1181-1210]
<i>thri</i> (mann.), <i>thren</i> (dat.)	'drie', in plaatsnamen
<i>fiuwar, vier, vir</i>	'vier', in plaatsnamen (Künzel 369)
<i>ffif, vîve</i>	'vijf', in plaatsnamen (Künzel 369)
<i>sivon</i>	'zeven', in de samenstelling <i>sivonvaldun</i> 'zevenvoudig' (WPs.)
<i>nigon</i>	'negen', (in de wormbezwinging, Gyseling 1980: 39,40)
<i>tên</i>	'tien' (WPs.)
<i>twel(f)</i>	'twaalf', in de plaatsnaam <i>Tuelgemet</i> [1181-1210];
<i>sezogh</i>	'zestig' (LW)
<i>aghtzhogh</i>	'tachtig' (LW)
<i>thûsint</i>	'duizend'

Rangtelwoord:

<i>virde</i>	'vierde', in de plaatsnaam <i>Virdehalfgemet</i> [1181-1210]
--------------	--

2.2.2.6. Werkwoorden

Net als alle andere Germaanse talen kent het Oudnederlands sterke en zwakke werkwoorden. De eerste groep vormt de verleden tijd met behulp van een regelmatige klinkerwisseling (ablaut): *werthon* - *warth* - *wurthun* - *worthan* 'worden', de andere gebruikt een dentaal suffix: *macon* - *macoda* - *gemacot*. Daarnaast kwam er een kleine groep 'onregelmatige' werkwoorden voor (in werkelijkheid resten van speciale werkwoordgroepen).

Het werkwoord kende in de oudste Nederlandse teksten drie tijden: tegenwoordige, verleden en toekomstige tijd. De voltooiden tijden werden aanvankelijk niet met hulpwerkwoorden maar met een voorvoegsel *gi-* uitgedrukt, dus bijvoorbeeld *gesag* 'ik heb gezien'. Reeds in de WPs. komt eenmaal een voltooiden tijd met een hulpwerkwoord voor: *faruuart heuit* 'heeft kwaad gedaan' in Ps. 73,3. Daarbij komt dan het beroemde zinnetje uit de 11e eeuw met zijn: *Hebban... (h)agunnan*

'zijn begonnen'. De toekomstige tijden worden in de WPs. bijna altijd omschreven met het hulpwerkwoord *sulun* 'zullen'. Ook de LW kent dit gebruik.

Sterke werkwoorden

De sterke werkwoorden met een /e/ in de stam vertonen een wisseling van e/i in de 1e, 2e en 3e persoon enkelvoud ott. indicatief, die met /ie/ hebben /ü/ - in het schriftbeeld <u>, <iu> of <ui>; werkwoorden met /a/ hebben umlaut in de 2e en 3e persoon enkelvoud. In de eerste persoon is in WPs. aan de oude uitgang -u (geschreven -o) een -n toegevoegd, die waarschijnlijk uit het zwakke werkwoord is overgenomen. Ook de LW kent deze uitgang naast -o. De vormen van de conjunctief zijn met name wat betreft de verleden tijd slecht overgeleverd.

	1	ic	nimon	biudon	faron conj.	neme
ev.	2	thû	nimis	biudis	feris	nemes
	3	he	nimit	biudit	ferit	neme
	1	wi	nemon	biedon	faron	nemen
mv.	2	gi	nemet	biedet	faret	nemet
	3	sia	nemunt	biedunt	farunt	nemen
	1	ic	nam	bôt	fuor conj.	gisâgi
ev.	2	thû	nâmi	budi	fuori	-
	3	he	nam	bôt	fuor	sprêke
	1	wi	nâmon	budon	fuoron	-
mv.	2	gi	nâmet	budit	fuorit	-
	3	sia	nâmon	budon	fuoron	farnâmin

In de gebiedende wijs treedt in het enkelvoud bij de werkwoorden met -e- en -iein de stam dezelfde wisseling van klinkers op als in het enkelvoud van de praesens indicatief: *farfiht* (bij *-fehdon* 'vechten'), *gif* (bij *geuon* 'geven'), *gebuit* (bij *gebiedon* 'gebieden') - meervoud: *geuet* 'geeft', *ûtgietit* 'giet uit'.

Klassen van sterke werkwoorden

De oude indeling in zeven klassen is bij het sterke werkwoord in het Oudnederlands blijkbaar nog goed bewaard gebleven, voorzover dat op grond van de bronnen is te zien.

- I. î - ê (naast -ei-) - i - i.
grîpon - grêp - gripon - gigripon
- II. ie - ô (naast ou) - u - o, respectievelijk û - ô - u - o
biedon - bôt - budon - gibodan
slûton - slôt - slutun - gislotan
- III. a: i - a - u - u
bindon - bant - bundon - gibundon
b: e - a - u - o
helpon - halp - hulpon - giholpan
- IV. e - a - â - o
nemon - nam - nâmon - ginomon
- V. e - a - â - e
gevon - gaf - gâvon - gigevon
- VI. a - uo - uo - a
faron - fuor - fuoron - gifaron
- VII. a/â/ô/ê/ei - ie - ie - a/â/ô/ê/ei
slâpon - sliep - sliepon - gislâpon

Zwakke werkwoorden

De oorspronkelijke Oudgermaanse indeling in drie (respectievelijk vier) groepen is in het Oudnederlands verloren gegaan. De oude jan-, ôn- en ên-verbuigingen zijn vervangen door een verbuiging waarin na een korte wortel (VC) in de verleden tijd voor het dentale suffix een klinker verschijnt - gewoonlijk een <i> bij de oude jan-werkwoorden en een <o> bij de oude ôn-werkwoorden): *neredon* 'redden', *macoda* 'maakte' - en een waarin na een lange wortel de themavocaal is verdwenen en het dentale suffix direct achter de wortel komt. Daarbij kan na stemloze medeklinkers een assimilatie van d > t plaatsvinden, bijvoorbeeld *beida* (l. *beidda*) 'wachte', maar *irlôstos* 'jij verlostte'. Ook hier is de conjunctief nauwelijks overgeleverd.

	1	ic	hônron	neron	macon	conj. hôre
ev.	2	thû	hôris	neris	macos	-
	3	he	hôrit	nerit	macot	hôre
	1	wi	hônron	neron	macon	hôrin
mv.	2	gi	hôret	neret	maket	-
	3	sia	hôrunt	nerunt	macunt	hôrin
	1	ic	hôrda	nereda	macoda	-i, -e
ev.	2	thû	hôrdos	neredos	macodos	-
	3	he	hôrda	nereda	macoda	-i, -e
	1	wi	hôrdon	neredon	macodon	-
mv.	2	gi	hôrdet	neredet	macodet	-
	3	sia	hôrdon	neredon	macodon	-

De gebiedende wijs heeft in het enkelvoud *-i*, *-e* bij de oorspronkelijke jan-werkwoorden (*gehôri* 'hoor') en *-o* bij de andere (*îlo* 'haast je'). Deze verdeling is echter niet meer consequent doorgevoerd, vergelijk *thenco* 'denk'. Hetzelfde geldt ook voor het meervoud: *-et*, *-it* en *-ot*.

Onregelmatige werkwoorden

Het bekendste en best overgeleverde onregelmatige werkwoord is natuurlijk het werkwoord 'zijn':

Indicatief:

ic	bim, bin (WPs., LW)
thû	bis, bist (WPs., LW)
he	ist (WPs.), is (LW)
wi	siin (LW)
ir	siit, sint (LW)
sia	sint (WPs., LW)

Conjunctief:

thû	sîs
he	sîe, sî

Opvallend is dat er in de WPs. in de derde persoon enkelvoud geen vindplaatsen zijn voor de vorm *is* 'hij is' die men hier juist zou verwachten. De LW kent wel regelmatig deze vorm (Sanders 1974: 231). Als infinitief en voor de verleden tijd worden vormen van het sterke werkwoord *wesan* 'zijn' gebruikt.

Het werkwoord *duon* 'doen' kent in de verleden tijd de vormen: *deda* 'hij deed' en *dâdon* 'zij deden' met daarbij *dâdi* 'jij deed'. Het voltooid deelwoord luidt: *gi-*, *gedân*.

De werkwoorden *gân* 'gaan' en *stân* 'staan' zijn maar in enkele vormen overgeleverd. De korte vorm van *gân* verschijnt een enkele keer in de infinitief en in de datief van het gerundium *fulgânni* (Ps. 36,1). Bij *stân* vinden we slechts in de gebiedende wijs enkelvoud *upstâ* 'sta op', in de infinitief *upstân* 'opstaan' en in het tegenwoordig deelwoord *upstândiro* (gen. mv.). In alle andere gevallen worden vormen van de werkwoorden *gangan* en *standan* gebruikt. In de LW staan - vermoedelijk naar het voorbeeld van het Oudhoogduits - vormen met /e:/: 55,2 *geet* '(hij) gaat'; 37,1 *sted* '(hij) staat'.

De zogenaamde preterito-praesentia zijn zeer slecht overgeleverd. In de WPs. komen alleen *sulon* 'zullen', *witon* 'weten' en één vorm (conj. imperf. *mohti*) van **mugon* 'kunnen' voor.

ic sal	
thû salt	thû weist
he sal	he weit
wi sulun	
-	
sia sulun	

In de verleden tijd is alleen maar *uuista* 'ik wist' overgeleverd. De vormen in de LW zijn meestal sterk Oudhoogduits gekleurd. Het werkwoord 'zullen' verschijnt als *sculan*.

Bij het werkwoord 'willen' komt in de WPs. alleen de 3e persoon meervoud *uuilunt* 'zij willen' en de verleden tijd *uuolda* 'ik wilde' voor. In de LW verschijnen in de onvoltooid tegenwoordige tijd gewoonlijk vormen met -i-: *ich willo(n)*.

Het werkwoord 'brengen' heeft zowel vormen met <i> (inf. *bringon*) als met <e> (tegenw. deelw. *-brenginde*). In de verleden tijd is *brâhtos* 'jij bracht' overgeleverd en als voltooid deelwoord de vorm *brâht* 'gebracht'.

2.2.3. Syntaxis

Voor een Oudnederlandse syntaxis zijn de uitgangspunten slecht. De WPs. omvatten een interlineaire vertaling uit het Latijn waardoor het syntactisch gezien onder zeer sterke Latijnse invloed staat. Het is soms zelfs zo, dat de Oudnederlandse tekst alleen begrijpelijk als men de Latijnse erbij houdt. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat voor de vertaler het Oudnederlands niet het doel was maar alleen een hulpmiddel om de Latijnse tekst te begrijpen.

2.2.3.1. Naamvallen

Het gebruik van de naamvallen in het Oudnederlands komt, zoals men mag verwachten, sterk overeen met wat bekend is uit andere Germaanse talen.

Vermelding verdient dat in de WPs. soms een genitiefobject gebruikt wordt ter vertaling van een Latijnse constructie met accusativus: *ic sal beidan sin* (WPs. 54,9; Lat.: *expectabam eum*). Ook zien we hier en daar een genitief gebruikt als adverbiale bepaling waar het Latijn een ablativus heeft: *inde in euun sinro thenken sal dages inde nahtes* (WPs. 1,2; Lat.: *et in lege eius meditabitur die ac nocte*). In een woordvoor-woordvertaling als de WPs. zijn, vormen zulke feiten natuurlijk belangrijke gegevens voor de syntaxis van de vertaler(s). In de LW komen we genitiefobjecten en adverbiale genitieven regelmatig tegen.

Interessant is dat in de LW een enkele keer een datief voorkomt als standaard bij comparatieven: *Wanda bezzere sint thine spune themo wine* (LW 2,1; 'want beter

zijn jouw borsten dan de wijn'). Dit verschijnsel is in het Gotisch, het Oudnoors (Ranke & Hofmann 1967: 68) en het Oudengels (Quirk & Wrenn 1976: 68; Small 1929) ook opgemerkt, maar in de geschiedenis van het Nederlands was er tot dusverre niets van aangetroffen.

2.2.3.2. Lidwoorden

De lidwoorden zijn ontstaan tijdens of voor de Oudnederlandse periode. Van het Oudhoogduits en Oudengels is bekend dat het bepalende lidwoord eerder ontstaan is dan het onbepaalde (Admoni 1990: 30-31; Quirk & Wrenn 1976: 71). Dat zou voor het Oudnederlands ook kunnen gelden. In de WPs. lezen we namelijk eenmaal *biuet the lera* (WPs. 2,12) als vertaling van het Latijnse *adprehendite disciplinam*, hetgeen als doorbreking van het interlineaire principe kan wijzen op het gebruik van een bepalend lidwoord. Van een onbepaald lidwoord is echter nog niets te ontdekken. De vormen *ein, en, eines* enzovoort worden in de WPs. uitsluitend gebruikt ter vertaling van Lat. *unum, solius, semel* enzovoort. In de LW daarentegen, meer dan honderd jaar later, zien we niet alleen bepalende lidwoorden (*ther/ the, thiu/ thie/ the, thaz*) maar ook het onbepaalde: *Min wine is mir also ein gebundelin mirron* (LW 20,2; 'mijn geliefde is me als een bundeltje mirre'); *Eyn luzzel thar nach* (LW 48,8; 'een weinig daarna'); *Vone mines wines genathan hauon ich eine wiila ruouuon* (LW 76,2; 'door de genade van mijn geliefde/ dankzij mijn geliefde heb ik een ogenblik rust'). Overigens is dit onbepaalde lidwoord dan nog schaars. We komen veel zinnen tegen zoals: *thu bist wola slozhaft gardo* (LW 67,1; 'je bent (een) goed afgesloten tuin'); *thu bist gardbrunno, thu bist puzza therro quekken wazzaro* (LW 71,1; 'je bent (een) fontein, je bent (een) bron van het frisse water'); *Min wine is mer worthan ethele winthruvo uan Cypro* (LW 21,2; 'mijn geliefde is me geworden (een) edele wijndruif van Cyprus').

2.2.3.3. Volgorde in nominale groepen

In het algemeen kunnen aan een interlineaire vertaling geen conclusies verbonden worden omtrent woordvolgorde. Wanneer echter de vertaling afwijkt of meer woorden geeft dan het origineel, kan dat ons een aanwijzing geven. Zulke gevallen doen zich in de WPs. af en toe voor. Zo lezen we *idele thing* (WPs. 2,1) als vertaling van het Latijnse *inania, losa thing* (WPs. 57,4) voor *falsa, mikila thing* (WPs. 54,13) voor *magna* en *kurturo uriste* (WPs. 2,13) voor *brevi*. Hieruit mogen we waarschijnlijk afleiden dat het bijvoeglijk naamwoord doorgaans voor het zelfstandig naamwoord stond. Deze conclusie wordt verder ondersteund door het zojuist geciteerde *biuet the lera* (WPs. 2,12) voor *adprehendite disciplinam*. Echter vinden we ook *in ouir fiunda mina scouuuota oga min* (WPs. 53,9; Lat.: *et super inimicos*

respexit oculus meus, waarin het toegevoegde *mina* postnominaal is. Het valt te vermoeden dat de volgorde ten tijde van de WPs. al grotendeels is zoals we die uit de LW kennen: lidwoord, aanwijzend voornaamwoord of bezittelijk voornaamwoord en bijvoeglijk naamwoord (in deze volgorde) staan bijna altijd voor het substantief; genitieven kunnen zowel pre- als postnominaal optreden. Gepostponeerde adjectieven en possessiva komen voor, maar zijn zeldzaam (en in de LW meestal vocatieven, affectief gebruikt): *wine min* (LW 12,1; 'mijn geliefde'); *wiuo sconesta* (LW 14,2; 'schoonste vrouw'). Opmerkelijk zijn in de LW nog de vele combinaties van lidwoord + bezittelijk voornaamwoord: *In minemo herzan (...) wille ich iemer gehugan thero sinero micholen genathon* (LW 20,5-7; 'in mijn hart wil ik steeds denken aan (de) zijn grote genade'); *ther min wine* (LW 35,1; '(die) mijn geliefde'); *in themo thinemo primitiuo horto* (LW 71,10-11; 'in (die) jouw eenvoudige tuin'). Attributieve voorzetselgroepen komen in de LW nog vrijwel niet voor.

2.2.3.4. Minstens één pronominaal subject

De Smet (1970) heeft laten zien dat in de taal van de WPs. reeds duidelijk de tendens aan te wijzen valt dat het gezegde minimaal één pronominaal subject moet hebben: op menige plaats is, tegen het interlineaire principe in, een subjectspronomen toegevoegd. Bij de 1e en 2e persoon is dit nog sterker het geval dan bij de 3e persoon (vergelijk ook Span 1981; Eggenberger 1961; Hopper 1975): *than ik unbeuullan uuesen scal* (WPs. 18,14; Lat.: *tunc immaculatus ero*); *uuanda fan allin arbeidi generedos tu mi* (WPs. 53,9; Lat.: *quoniam ex omni tribulatione eripuisti me*); *so he gesiet uuraca* (WPs. 57,11) (Lat.: *cum viderit vindictam*).

2.2.3.5. Perifrastische werkwoordstijden

Over de datering van het ontstaan der perifrastische tijden in de Westgermaanse talen (perfectum met *hebben* of *zijn* + voltooid deelwoord; futurum met *zullen* of *worden* enzovoort + infinitief) bestaat geen eenstemmigheid. Zeker is dat het Gotisch slechts twee werkwoordstijden kende: presens en preteritum, en geen perifrastische patronen ter aanduiding van voltooide tijden of futurum. Maar onzeker is of omschreven werkwoordstijden reeds voor het begin der schriftelijke overlevering beginnen voor te komen (Kern 1912) dan wel pas circa 800-900, zoals anderen stellen. (Een kort overzicht in Van der Wal 1986: 66-72). Van der Wal zelf stelt het begin op 'kort voor of aan het begin van de schriftelijke overlevering' (Van der Wal 1992: 153). Waarschijnlijk hangt de verdeeldheid van opinie hiermee samen dat het om een langdurig en complex proces gaat. Stellen we met Van der Wal de aanvang van dit proces rond het begin der schriftelijke overlevering, dan moeten we daaraan toevoegen dat het zich over vele eeuwen uitstrekt en in het vroege Mid-

delnederlands nog geenszins voltooid is.

Uit constructies met *hebben* (als zelfstandig, transitief werkwoord) + object + predicatieve bepaling (in de vorm van een voltooid deelwoord), ter aanduiding van een toestand, kan zich het perfectum ontwikkeld hebben: *hebben* (hulpwerkwoord) + object + hoofdwerkwoord (als voltooid deelwoord). In het vroege Middelnederlands treffen we wel zinnen aan waar we kunnen twijfelen tussen een toestandslezing of een perfectumlezing, of waar zelfs de toestandslezing voorop staat: *Die swarte sach, datti sijn swaert hadde verloren* ('dat hij zijn zwaard kwijt was');... *dien ic van herten hebbe ghemint* ('liefheb'); *Sinen broeder..., dien hi hadde vercoren sere* ('die hij zeer liefhad') (Duinhoven 1986: 21-24). Overigens zijn zulke constructies in het hedendaags Nederlands nog steeds mogelijk: *Zij had het haar opgestoken*. (Kern 1912; Ebert 1978: 57-60; Duinhoven 1985; Van der Wal 1986: 55-102; Van der Wal 1992: 152-153).

Ook perfecta met *zijn* (bij de intransitieve mutatieve werkwoorden) zijn ontstaan uit constructies die een toestand aangeven (en die in het hedendaags Nederlands nog steeds mogelijk zijn: *Hij is zwak*; *Hij is geslaagd*). Perfecta van intransitieve niet-mutatieve werkwoorden (zoals *Hij heeft geslapen*) zijn waarschijnlijk later ontstaan, naar analogie van de perfecta van transitieve werkwoorden.

In de WPs. wordt het Latijnse perfectum steeds vertaald met een preteritum: *riep ik* (WPs. 3,5; Lat.: *clamavi*); *forta dodis fiel ouir mi* (WPs. 54,5; Lat.: *formido mortis cecidit super me*); *uuanda ic gesag unreht* (WPs. 54,10; Lat.: *quoniam vidi iniquitatem*). Slechts één keer lezen we: *faruuart heuit* (WPs. 73,3; Lat.: *malignatus est*). De preterita kunnen niet op rekening van het interlineaire vertaalprincipe geschreven worden, want het Latijnse futurum wordt wel meestal en het passivum vaak door twee woorden weergegeven. Blijkbaar is het omschreven perfectum bij de vertaler(s) van de WPs. nog nauwelijks gebruikelijk. Het bekende Oxfordse zinnetje heeft echter *Hebban olla uogala nestas hagunnan*. En in de LW komen we volop perfecta tegen, zowel met *hebben* als met *zijn*: *Wanda thiu heizza sunna hauet mir benoman mino scona* (LW 10,3; 'want de hete zon heeft mij benomen mijn schoonheid'); *In sinemo euangelio (...) haued her mich gewised, thaz...* (LW 30,4-5; 'in zijn evangelie heeft hij mij gewezen, dat...'); *Ther fiigboum hauet furebraht sina bittera figon* (LW 41,1; 'de vijgeboom heeft voortgebracht zijn bittere vijgen'); *Her was Ismahelis sun, uan then Ismahelitae cuman sin* (LW 9,4; 'hij was Ismaels zoon, van wie (de) Ismaelieten afstammen'); *Min wine is mer worthan ethele winthruvo* (LW 21,1; 'hij is me geworden (een) edele wijndruif'); *An themo sconan gewidere so sin nu gewassen flores uirtutum* (LW 39,9; 'door het mooie weer zijn nu gegroeid (de) bloemen der deugden').

Uit de verschillende werkwoorden die een futurumaspect hebben (onder andere *worden*) heeft het Oudnederlands reeds gekozen voor *zullen* voor een perifrastisch futurum. In de WPs. wordt het Latijnse futurum bijna steeds weergegeven met *sulun* + infinitief: *inde in euun sinro thenken sal dages inde nahtes* (WPs. 1,2;

Lat: *et in lege eius meditabitur die ac nocte; inde uesan sal also holz* (WPs. 1,3; Lat.: *et erit tamquam lignum*); *in ic fluigon sal in raston sal* (WPs. 54,7; Lat.: *et volabo et requiescam*). Omdat hiermee het woord-voor-woordprincipe van de vertaling voortdurend doorbroken wordt, mag men concluderen dat zo'n omschreven futurum voor de vertaler vanzelfsprekend was. En we kunnen vaststellen dat het omschreven futurum blijkbaar van ouder datum is, of althans ten tijde van de WPs. verder voortgeschreden dan het omschreven perfectum. Merk ook op dat dit gebruik van *sulun* in het Oudnederlands voor het futurum zich duidelijk onderscheidt van het Oudhoogduits en Oudnederduits, waar een vorm van *worden* wordt gebruikt. Ook in de LW treffen we vaak het omschreven futurum aan (en dan steeds met *zullen*): *ande wisde mich, wie ich hina minnan sule* (LW 30,3; 'en leerde mij hoe ik hem moest liefhebben'); *Nardus nescal auor sin sine croco* (LW 69,19; 'nardus zal echter niet zonder saffraan zijn'); *thar zuo raden ich iu meo exemplo, wie ir iuch himo sculet gelieuan* (LW 100,6; 'daartoe geef ik jullie raad door mijn voorbeeld hoe jullie je bij hem geliefd moeten maken').

2.2.3.6. Passief

De taal van de WPs. kent reeds volop het omschreven passivum, zowel met *uuerthan* als met *sîn/ uesan*. Overigens wordt het Latijnse passieve perfectum soms met *uuerthan* en soms met *sîn* vertaald. Het is niet waarschijnlijk dat *uuerthan* en *sîn* in het Oudnederlands reeds respectievelijk imperfectum en perfectum weergeven, al is wel mogelijk dat *uuerthan* meer dan *sîn* een overgang naar een andere toestand aangeeft: *thero ne uuerthin gihorda stemmen iro* (WPs. 18,4; Lat.: *audiantur*); *untes sia ummethiga uuerthin* (WPs. 57,8; Lat.: *infirmetur*); *holz that gesazt uuar bi fluzze uuassere* (WPs. 1,3; Lat.: *plantatum est*); *besueuit uuarht* (WPs. 3,6; Lat.: *seporatus sum*); *ik geuuisso gesazt bin kuning uan himo* (WPs. 2,6; Lat.: *constitutus sum*) (Ebert 1978: 57-65; Quak 1983: 101; Van der Wal 1986; Duinhoven 1989a).

2.2.3.7. Onpersoonlijke constructies

In de LW komen we af en toe onpersoonlijke constructies tegen zoals we die ook van het Middelnederlands kennen: *ande sines ouezes niedet mich* (LW 29,2; 'en ik heb behoefte aan zijn vrucht'); *wanda mich thero werelde uerthruzet* (LW 31,7-8; 'want de wereld staat me tegen'); *Mich nelustet niewehtes nisi...* (LW 85,8; 'mij bevalt niets buiten...') (Van der Horst 1985).

2.2.3.8. Plaats van de persoonsvorm

Over het algemeen neemt men aan dat het finiete werkwoord in het Indo-europees ofwel geen vaste positie kende ofwel achteraan stond. Voor het Germaans wordt meestal aangenomen dat het finiete werkwoord er doorgaans achteraan stond, met als nadrukvariant de eerste positie. Men baseert zich daarbij onder andere op runeninscripties als *ek hlewagastiR holtijaR horna tawido* en *ek erilaR a(n)sugisalas muha haite*. Er zijn geen aanwijzingen voor een aparte bijzinsvolgorde. De tweede positie van finiete werkwoorden in hoofdzinnen en het onderscheid Vf2 vs. Vfn in respectievelijk hoofd- en bijzinnen (in het Nederlands, Fries en Duits; aanvankelijk ook in het Engels maar daar weer verdwenen) moeten ontstaan zijn tijdens of na het uiteenvallen der Westgermaanse talen. Van de vele theorieën die opgesteld zijn ter verklaring van Vf2 in hoofdzinnen, is de waarschijnlijkste deze dat de verandering samenhangt met de opkomst van perifrastische tijden, waardoor hulpwerkwoorden als 'lichte' elementen, volgens de wet van Wackernagel, naar voren gehaald werden en enclitisch op het eerste ('zwarte') zinsdeel gingen aansluiten. Doordat zich dit in afhankelijke zinnen niet of in mindere mate voordeed, kon Vfn op den duur het teken van bijzinnen worden. (Hammarström 1923; Fourquet 1938; Fleischmann 1973; Hopper 1975: 15-21 en 44-58; Ebert 1978: 34-42; Gerritsen 1978; Van der Horst 1981a; Weerman 1989; Admoni 1990: 69-79).

In het vroegst overgeleverde Oudnederlands, de Utrechtse doopbelofte (2e helft 8e eeuw) (Gysseling 1980: 26) zien we reeds dat Vf2 wordt gebruikt voor mededelingen, Vf1 voor vraagzinnen en Vfn voor ingeleide bijzinnen: *gelobistu in got alamehtigan fadaer//ec gelobo in got alamehtigan fadaer// gelobistu in crist godes suno// ec gelobo in crist gotes suno// gelobis tu in halogan gast// ec gelobo in halogan gast*. Idem *end ec forsacho (...) allum them unholdum the hira genotas sint*. De WPs. zijn over het algemeen natuurlijk geen betrouwbare bron aangaande woordvolgorde. Toch lijken afwijkingen van het interlineaire vertaalprincipe als de volgende het vermoeden te wettigen dat ook toen Vf2 in hoofdzinnen werd gebruikt, Vf1 in vraagzinnen en Vfn in bijzinnen: *uuillico sal ic offran thi* (WPs. 53,8; Lat.: *voluntarie sacrificabo*); *an gode sal ik louan uuort min* (WPs. 55,5; Lat.: *in deo laudabo sermones meos*); *got thia uuala deda mi* (WPs. 56,3; Lat.: *deum qui benefecit mihi*). In de LW vinden we ditzelfde systeem, ook al zijn er enkele zeldzame afwijkingen te constateren.

2.2.3.9. Relativa

In de LW komen we *ther*, *thiul thie* en *thaz* als betrekkelijk voornaamwoord tegen. Dikwijls wordt het gevolgd door het relatiefpartikel *ther*: *the genatha*, *the min noch beydet* (LW 6,2; 'de genade, die mij nog te wachten staat'); *zuey zuinele kizze thero*

reion, thie ther weythenent under then lilion (LW 59,2; 'twee tweeling-jongen van de ree, die weiden tussen de lelies'); *in sinemo euangelio, thaz ther uile wola geluttered is* (LW 30,4; 'in zijn evangelie, dat heel goed gezuiverd is') (vergelijk Schröbler 1982: 341-342). Bij een relativum met zogenaamd ingesloten antecedent, volgt steeds in de hoofdzin alsnog een pronomen: *wanda thie ther dealbati sunt (...), thie netholeden eer in themo thinemo primitiuo horto (...) neheinen obicem falsitatis* (LW 71,9; 'want wie blank gemaakt zijn, die dulden in jouw eenvoudige tuin geen hinderpaal van bedrog'). Komt de bijzin achteraan, dan zien we steeds een 'dubbel' pronomen: *an then, thie ther hiro herza thare zuo gerno gereyent* (LW 47,16; 'aan hen, die hun hart daartoe gaarne reinigen'); *aana thaz, thaz nogh inlichenes an thir uerholan is* (LW 57,2; 'aan dat, wat nog innerlijk voor jou verborgen is'). Soms wordt het persoonlijk voornaamwoord gebruikt als relativum: *ir heyliga sielan, ir ther thurgdan sint in godes minna* (LW 31,4-5; 'gij heilige zielen, die volleerd zijt in gods liefde'). Bij nevenschikking tussen relatieve bijzinnen heeft de eerste het relativum en de tweede soms het pronomen personale: *thine doctores, thie ther spunhaft sint (...), ande sie thie paruulos sensu nutiunt* (LW 64,2-5; 'je geleerden, die vruchtbaar zijn, en die de kleintjes met verstand voeden'); *er guode sielan, er thie siit posite in specula fidei ande er gethinghe hauet, thaz...* (LW 53,5-6; 'gij goede zielen, die geplaatst zijt bij de spiegel van het geloof en die hoop hebt dat...') (vergelijk Van der Horst 1981b; Schröbler 1982: 337-338).

2.2.3.10. Voorzetsels

Wat betreft de voorzetsels moet opgemerkt worden dat het gebruik ervan in de WPs. bepaald overvloediger is dan in het Latijnse origineel: de vertaler gebruikt geregeld een voorzetsel waar de Latijnse tekst alleen een naamvalsform heeft: *bit stimmon minero* (WPs. 3,5; Lat.: *voce mea*); *thenke te mi* (WPs. 54,11; Lat.: *intende mihi*); *an dag in an naht* (WPs. 54,11; Lat.: *die et nocte*) (vergelijk Admoni 1990: 34).

2.2.3.11. Voornaamwoordelijke bijwoorden

Voornaamwoordelijke bijwoorden ontstaan in West- en Noordgermaanse talen in de periode tussen 500 en 1000. In het Gotisch worden ze niet aangetroffen, ofschoon het er de ingrediënten voor in huis had: *thar*, *chwar* en *hêr* en de voorzetsels/bijwoorden. In de taal van de WPs. zullen ze nog niet erg gangbaar geweest zijn, anders had de vertaler hij psalm 2,1 het woord-voor-woordprincipe ermee kunnen handhaven, maar bij vertaalde met *umbe uuath bizzedon thiede* (WPs. 2,1; Lat.: *quare fremuerunt gentes*). In de LW daarentegen treffen we er volop aan: *sie guodlichant thar ana* (LW 43,16-17; 'zij beroemen zich daarop'); *thaz thu nicht anderes thar mide nemeynas newara mina minna* (LW 44,8-9; 'dat je niets anders daar-

mee bedoelt dan mijn liefde’); *this suule, thar the disk upha lagh* (LW 52,3; ‘de zuil, waar het dienblad op lag’). Echter komen we ook veel zinnen tegen met voorzetsel + pronomen: *mit then thu machost ex peccatoribus iustos* (LW 2,6; ‘waarmee je uit zondaren rechtvaardigen maakt’); *uano thi u minnon thich the iuncfrouwan* (LW 4,1; ‘daarom beminnen jou de meisjes’).

2.2.3.12. Negatie

In de WPs. wordt het Latijnse *non* soms vertaald met *ne*, soms met *niuueht*: *salig man ther niuueht uor in gerede ungenethero* (WPs. 1,1; Lat.: *beatus vir qui non abiit in consilio impiorum*); *thero ne uuerthin gihorda stemmen iro* (WPs. 18,4; Lat.: *quorum non audiantur voces eorum*). Het is niet duidelijk in hoeverre de interlineaire manier van vertalen hier een rol speelt. Een enkele keer zien we echter wel een tweeledige negatie: *noh ne ist the sig geberge fan hitte sinro* (WPs. 18,7; Lat. *nec est qui se abscondat a calore eius*). In de LW zijn tweeledige negaties heel gewoon, onder andere met *ne...niet*, *ne...nieman*, *ne...niemer*, *ne...newanne* en *ne...nechein*. Maar negaties met het enkele *ne* komen ook veel voor. Ook treffen we daar de uit het Middelnederlands bekende constructie aan als in *Thich neminnot nieman, her nesii recht* (LW 8,2-3; ‘Jou bemint niemand die niet rechtvaardig is’). *The thorna nemugan thie lilian behudan, siu newassen ande bluoye under him* (LW 27,3-4; ‘De doorns kunnen de lelies niet beschermen als ze niet tussen hen in groeien en bloeien’) (Terwey 1892).

2.2.3.13. Onderschikkende voegwoorden

In de WPs. komen we de volgende onderschikkende voegwoorden tegen: *eft*, *êr*, *of* (‘indien’), *sô*, *that*, *untes* en *uanda*; in de LW tevens *also*, *samo*, *thanne*, *tho* en *thogh*. Ze worden heel vaak correlatief met een bijwoord gebruikt: *also...also*, *also...samo*, *so...so*, *so...that*, *tho...tho*, enzovoort.

2.2.4. Lexicon

In zijn woordgeografisch onderzoek van de WPs. kon De Grauwe (1979, 1982) aantonen dat deze tekst ‘een uitgesproken Frankisch-noordwestelijk taaldokument’ genoemd mag worden (371). De woordenschat kan worden geplaatst tussen Frankisch en Ingweoons, tussen Wezer-Rijn-Germaans en Noordzeegermaans (De Grauwe 1979,1982: 374). Deze conclusie zal ook gelden voor het Oudnederlands als geheel. Voorzover men het op grond van de overlevering kan beoordelen, bevat de taal zowel Noordzeegermaanse als meer continentale, Frankische elemen-

ten. De Oudgermaanse woordenschat is ook in het Oudnederlands nog herkenbaar aanwezig, al lijken bepaalde woorden al in een vroeg stadium te verdwijnen. Zo is bijvoorbeeld het adjectief *fagar* 'mooi', dat in het Engels tot op heden (Eng. *fair*) bestaat en in het Oudhoogduits en Oudsaksisch nog voorkomt, alleen in de plaatsnaam *Uagara felda* [918-948] overgeleverd. Reeds vroeg lijkt dus de woordenschat aan veranderingen onderhevig geweest te zijn.

Naast de algemeen Germaanse woordenschat is typisch voor het Oudnederlands en de andere Noordzeegermaanse talen dat er een groep van zogenaamde 'kustwoorden' bestaat, die niet gemakkelijk vanuit het Indo-europees zijn te verklaren en mogelijk uit een oudere taal overgenomen zijn. Dat geldt met name voor een aantal met /p/ beginnende woorden als *pad*, *poel* (Onl. *pol*, *pul* in *Polgest* 'Poelgeest' [918-948], *Pulmeri* [10e e.])

Evenals de andere Germaanse talen bezit het Oudnederlands een aantal vroege leenwoorden uit het Latijn, die vermoedelijk teruggaan op de Romeinse periode die hier tot in de 4e eeuw duurde, bijvoorbeeld *disc* 'tafel', *strâta* 'straat' *putti* 'put', *camp* 'veld', *porta* 'poort'. Een vroeg leenwoord is ook *kerka/kirka* 'kerk'.

Sinds de missionering in de 8e en 9e eeuw is het aantal christelijke leenwoorden (bijvoorbeeld Onl. *predicon* 'preken', *duom* 'tempel' < Lat. *domus*) en leenbetekenissen toegenomen. Hierbij zal ongetwijfeld invloed vanuit het naburige Middelfrankisch en mogelijk ook het Oudengels een rol hebben gespeeld. Terwijl de WPs. in het algemeen nog het zelfstandig naamwoord *duom* 'oordeel, vonnis' gebruiken, duikt in het sterk Middelfrankisch beïnvloede begin van de tekst al *urdeil* (Ps. 1,5) op, dat het gebruikelijke woord binnen de Frankische rijkskerk was (vergelijk Freudenthal 1949: 109).

Een verdere ontwikkeling in de christelijke periode is de versterkte opkomst van abstracta. Daarbij is bij de afleiding van adjectieven de tendens zichtbaar om duidelijke vormen te kiezen. De oude mogelijkheid om abstracta te vormen met het suffix *-în* - vergelijk Got. *managei* 'menigte' (bij *manags* 'veel') wordt in het Oudnederlands al hier en daar vervangen door de duidelijker vorm op *-ida*. Zo staan naast elkaar: *diupi* en *diopitha* 'diepte' en *scôni* en *scônitha* 'schoonheid'. De oorzaak zit waarschijnlijk in de steeds verder gaande afzwakking van de onbeklemtoonde lettergrepen die in de WPs. al duidelijk aan de gang is. Daar - in tegenstelling tot het Oud- en Middelhoogduits (vergelijk Mhd. *hoehe* 'hoogte', *tiufe* 'diepte' enzovoort) - de umlaut als onderscheidend kenteken uitviel, werd het suffix steeds belangrijker. Dat is waarschijnlijk ook de reden waarom ook *-heid(e)* en *-nussi/-nissi* als abstracte suffixen opkomen. In de WPs. vindt men bijvoorbeeld *dumbheide* 'domheid', *wârheide* 'waarheid' als afleidingen bij adjectieven (naast een drietal vormen op *-duom* zoals *wîsduom* 'wijsheid'). Het suffix *-nussil/-nissi* lijkt hier eerder te worden verbonden met verbale afleidingen: *giruornussi* 'beweging', *testôrnussi* 'verwoesting', maar ook afleidingen bij adjectieven komen voor: *îdilnussi* 'ijdelheid' en *rehtnussi* 'gerechtigheid'. Voor de LW geldt hetzelfde: in plaats van de in de Hoogduitse tekst voorkomende abstracta op *-î* staan in de Oudneder-

landse bewerking vormen op *-heyd* (vergelijk Sanders 1974: 176).

Bij de werkwoorden is het gebruik van het suffix *-inga*, *-unga* voor het vormen van abstracta opvallend. Daarbij lijkt geen verband (meer) te bestaan tussen de oorspronkelijke klasse van het werkwoord: *scouwonga* (bij *scouwon*), *wonunga* (bij *wonon*) en *fakinga* (bij *facon*).

Samenstellingen

Als echte composita - dat wil zeggen samenstellingen waarvan het eerste lid geen naamvalsform is - kunnen mogelijk de volgende woorden gelden: *betekamere* 'slaapkamer', *brûdegomo* 'bruidegom', *haginthorn* 'hagedoorn', *heriberga* 'herberg', *kinnebacko* 'kinnebak', *kuosmer(o)* 'boter', *legerstede*, 'legerstede', *megincraft* 'majesteit', *reidiwagon* 'wagen', *sethelgang* 'ondergang', *sigimâri* 'overwinnaar', *scâphûs* (?) 'schaapskooi', *scarsahs* 'scheermes', *stafswert* 'dolk', *thiadekunni* 'geslacht', *witutdragere* 'wetgever'. De meeste hiervan hebben parallellen in het Oudhoogduits.

Met een casusvorm in eerste lid komen voor: *êwenlêrere* 'wetgever' en *hundesfliega* 'cynomia'.

3. Vroegmiddelnederlands (circa 1200-1350) *door W.J.J. Pijnenburg met medewerking van K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim en met syntaxis door J.M. van der Horst*

3.1. Inleiding¹. Externe taalgeschiedenis

3.1.1. Afbakening van het Middelnederlands in tijd en ruimte

Het Middelnederlands begint waar het Oudnederlands ophoudt. De eindgrens van de oudste fase van de verschillende moderne Germaanse talen wordt algemeen rond 1150 gelegd. Dit geldt ook voor de Oudnederlandse periode, zodat ipso facto voor het Middelnederlands de begingrens gelegd is bij circa 1150, hoewel ons uit die tijd (en eigenlijk uit heel de twaalfde eeuw) geen doorlopende teksten zijn overgeleverd.

Er zijn alleen glossen in Latijnstalige ambtelijke stukken, persoons- en plaatsnamen en hier en daar een voor de opsteller van de stukken onvertaalbaar Nederlands woord. Zo spreekt een oorkonde uit 1196² van: ‘et *zalam* eius “en zijn woning”, Henrici *sculteti* “(van) Hendrik, de schout”, of “(van) Hendrik Schout” en “Wilhelmus *Appelgrau*”’; in een oorkonde van 1198 staat: ‘*werpivi* et *effestucavi*’.³

De eerste doorlopende teksten⁴ in het Middelnederlands zijn de *Servas*-fragmenten van Henric van Veldeke (ca. 1200); van dan af zijn er voldoende teksten om het Nederlandse taalgebied in de Lage Landen enigszins te kunnen afbakenen. De oudste stammen uit het zuiden van het taalgebied. Uit Limburg zijn, behalve de

1 Met dank aan Th.P.F. Wortel voor de zorgvuldige correctie van de tekst.

2 Camps (1979): nr. 85.

3 Camps (1979): nr. 88. Het werkwoord *werpire* is gelatiniseerd naar Mnl. *werpen* ‘afstand doen van land door het symbolisch wegwerpen van een strohalm’.

4 Het materiaal voor deze bijdrage is afkomstig uit de tekstuitgaven, waarvan de titelbeschrijving in de bibliografie is opgenomen. Indien niet anders aangegeven, stamt de geciteerde vorm uit het *Corpus*.

Servas-fragmenten, nog de Noordlimburgse *Aiol*-fragmenten (1220-1240) bekend, alsmede het zeer belangrijke Glossarium-*Bernense* uit de eerste helft van de 13e eeuw met een bijna compleet alfabet (het loopt van *a* tot *volu*-). Uit de Nederrijn kennen we een fragment van een vertaling van de Oudfranse *Floire et Blancheflor* uit het eerste kwart van de 13e eeuw. Uit het gebied dat in het noorden hierbij aansluit tot ongeveer de lijn Arnhem-Nijmegen is een fragment van een *Tristan*-vertaling overgeleverd.

Ook in de uiterste zuidwesthoek van het taalgebied, de streek waaruit de schrijver van het bekende Oudnederlandse zinnetje *Hebban olla uogala nestas hagunnan* (...) afkomstig is, begint een volkstalige tekstoverlevering.

In Vlaanderen raakt de (Latijnse) administratie van de Sint-Baafsheerlijkheid te Gent tussen 1210 en 1240 meer en meer onder invloed van de volkstaal: *Rolin vos partem de helefwinningen vtenberken* (CG I 3, 11) 'Rolin [de] Vos; een deel van de helftwinning [te] Uitenberken'; in 1237 stelt het leprozenhuis te Gent een reglement op: *Dit es de regle der gandser brodre ende sustre uander lazerze hus van gent die gestarct es uan den biscop* (CG I 20, 28-29) en worden de Latijnse stadskeuren van Gent in de volkstaal omgezet: *Dit sin de pointe die de graue geboet tehoudene ouer al sin lant* (CG I 30, 26). In Boechoute verschijnt in 1249 de eerste volkstalige oorkonde: *Descepenen van bochouta quedden alle degene die dese lettren sien selen in onsen here* (CG I 42, 27-28).

Eveneens uit het uiterste westen (Frans-Vlaanderen, de streek van Calais-Sint-Omaars) stamt een plantenglossarium (2e kwart 13e e.).

Tot circa 1250 werd dus Middelnederlands geschreven van Frans-Vlaanderen oostwaarts tot de noordelijke Nederrijn: de Zuidelijke Nederlanden. Dit komt overeen met wat we uit de toponymie kennen als het verspreidingsgebied van de Nederlandse plaatsnamen, dat wil zeggen de plaatsnamen die zich naar hun vorm en de stand van de klankontwikkeling op dezelfde manier van de toponiemen in de hen omringende talen onderscheiden als de woorden in doorlopende teksten. Vooral bij de jongere Germaanse en de contemporaine naamgeving is dit een bruikbaar criterium om het Middelnederlandse taalgebied preciezer af te bakenen dan aan de hand van de fragmentarisch en spaarzaam overgeleverde teksten mogelijk zou zijn. Zo kan men zeggen dat het Middelnederlandse taalgebied (met enige marge) reikt van Duinkerke in Frans-Vlaanderen tot Schaephuysen in het Klever land.

Het is uiteraard gemakkelijker om op basis van gelokaliseerde teksten de grens van het Nederlands tegenover het Frans te bepalen dan in het oosten van het taalgebied een preciese scheiding tussen Middelnederlandse en Middelhoogduitse teksten aan te brengen. De grens tussen Middelhoogduits en Middelnederlands wordt getrokken aan de hand van het al dan niet optreden van de tweede (Hoogduitse) klankverschuiving, waarbij de zogenaamde Benrather Linie als scheidinglijn fungeert. Ten noorden daarvan vinden we de onverschoven klanken [k], [p], [t]. Ten zuiden daarvan vindt geleidelijk aan verschuiving plaats, eerst [χ] uit [k]

naast behoud van [p] en [t], vervolgens [χ] en [ts]/[ss] naast [p] en ten slotte, het verst naar het zuiden, [χ], [ts]/[ss] en [pf]/[ff]). Vanaf het punt waar de Benrather Linie de Rijn raakt naar het noordoosten ligt de grens tussen het (Nederlandse) Nederrijns en het (Nederduitse) Westfaals. Uit dit grensgebied stammen de Nederbergse recepten (midden 13e eeuw): *alsit wal gewallen is so lat it kolen vnde gif it lau drinken wileker wrouen so dise sake wirret* 'als het [drankje] goed is doorgekookt, laat het dan afkoelen en geef het lauw te drinken aan elke vrouw die hiervan last heeft' (CG II 344, 16-17). Deze tekst heeft Nederrijnse (beperkte klankverschuiving) en Nederduitse (eenheidspluralis) trekjes. Toewijzing aan een der in aanmerking komende talen blijft iets arbitrairs houden.

Met het vorderen van de 13e eeuw manifesteert zich een steeds groter gebied als Nederlandstalig. In de 13e eeuw was evenwel nog niet te vermoeden of de betrokken gebieden bij de grenzen tussen Middelnederlands, Middelnederduits en Middelhoogduits (onder andere het (toen nog) graafschap Gelre en het hertogdom Kleef) zich op het westen, de latere Nederlanden, zouden richten of op het oosten. Op zichzelf doet dat voor de betrokken periode ook niet ter zake, maar de latere politieke situatie heeft wel degelijk invloed gehad op de definitie van de verschillende (streek)talen.

Zo gebruiken velen nog steeds de term *altniederfränkisch* voor Oudnederlands en noemen de Duitsers nog steeds de oudere fase van de taal in dat gedeelte van het Nederlandse taalgebied dat nu op Duitse bodem ligt *niederfränkisch*. Het is daarom van belang voor een goed begrip van het verspreidingsgebied van het vroegste Middelnederlands om even stil te staan bij het drietalenpunt van Nederlands, Nederduits en Hoogduits, namelijk de rechter Rijnsoever ten noorden van Benrath. Aan de noordzijde van deze streek worden gelokaliseerd de (Nederduitse, ook wel Nederfrankische) *Tristan*-fragmenten (Arnhem - Nijmegen - Elten, midden 13e eeuw), aan de westkant daarvan (omgeving Venlo - Straelen) de zogenaamde Noordlimburgse gezondheidsregels (1253). Juist dit gebied tussen Rijn en Maas blijkt belangrijk te zijn geweest in de ontwikkeling van een oostelijke Middelnederlandse schrijftaal (die niet Nederduits of Hoogduits is) en waarvan de Wachtendonckse Psalmen en ten zuiden hiervan de eerste Nederlandstalige dichter, Henric van Veldeke, getuigenis afleggen. Wel is duidelijk dat beide aansluiten bij een oudere, zuidelijker Germaanse traditie.

Verder naar het noorden, uit de IJsselstreek, stamt een episch fragment (eerste helft 13e eeuw), dat alleen in een Zuidnederrijnse bewerking bekend is. Het werd uitgegeven door K. Bartsch (1860: 356-361) en later nog eens, op basis van de publicatie van Bartsch, door G. De Smet (1969: 173-199). Het fragment was na de Tweede Wereldoorlog lange tijd zoek, maar dook in 1992 weer op in Kraków (Polen).

Het is echter de vraag of de taal van dit fragment Middelnederlands genoemd mag worden. Immers, hier doet zich de pendant voor van het probleem dat zo-even geschetst werd voor het Nederlands op Duits grondgebied, namelijk het Neder-

duits op Nederlands grondgebied. Op grond van de latere politieke ontwikkelingen rekenen we de Laatmiddeleeuwse taal van oostelijk Gelderland, Overijssel, Drenthe en Groningen tot het Middelnederlands, hoewel zij zeker tot in de 14e eeuw Nederduits zijn. Pas in de 15e eeuw schakelen deze gewesten over op een meer en meer Nederlands gekleurde (schrijf) taal (vergelijk bijvoorbeeld het overzichtje bij Lasch 1914: 15⁵, Slicher van Bath 1949, en Leloux 1974).

Bijgevolg zou alleen het onverschoven Frankisch ten noorden van de Romaans-Germaanse taalgrens, ten noorden van de Benrather Linie en ten westen van de (Rijn en) IJssel Middelnederlands genoemd mogen worden. In de beschreven periode geldt dit ook voor de taal van de gefrankiseerde delen van het voormalige Friese (Ingweoonse) taalgebied in Holland en Utrecht. Friesland zelf heeft weliswaar - tot op zekere hoogte - zijn eigen taal behouden, maar ook hier is aan het eind van de 15e eeuw, toen Saksische hertogen het landsheerlijk gezag uitoefenden, gekozen voor het Nederlands als (ambtelijke) schrijftaal (Vries 1993).

De consequentie van bovenstaande zienswijze is wel dat men zou moeten afstappen van het idee dat het Nederlands 'de cultuurtaal van het Nederduits' zou zijn of dat het Nederlands een van de jongere ontwikkelingen van het Oudsaksisch is. Deze populaire visie, die bijvoorbeeld in Feist (1939) nog het uitgangspunt is⁶ en ook door Seebold (1970) wordt aangehangen, geeft een in Vele opzichten verkeerd beeld van de Continentaal-Westgermaanse dialecten en de talen die daaruit zijn voortgekomen.

Het *Oudnederlands* lijkt - voorzover de teksten die conclusie toelaten - een variant van het Frankisch die zich in de Nederrijn (de Wachtendonckse Psalmen) van het overige Frankisch onderscheidt door zijn onverschoven oclusieven en met een Ingweoonse inslag in de westelijke variant (Oudwestvlaams zinnetje).

Het *Middelnederlands* is een onverschoven variant van het Frankisch (dus ten noorden van de Benrather Linie), die zich uitstrekt over Limburg, Brabant en Vlaanderen, met een uitbreiding naar de in de loop van de 10e-12e eeuw gefrankiseerde gebieden van Holland en Utrecht. De positie van Utrecht, dat, als politieke factor van belang, grote invloed had op het ambtelijk apparaat en dus op de (schrijf) taal, is ingewikkeld. Het Nederduitse karakter is in de 13e-eeuwse oorkonden nog duidelijk aanwezig (behoud van *-al/ol-* voor *d/t*, vergelijk naast elkaar *sacwolde* 'partij in rechte', *sacwoude*, *sacweldich* (*Reg. Guid.*)); Nd. *-e(e)-* naast Nl. *-ie-*: *dre*: *drie*; *dreehondert*; *verendeel*: *vierendeel*; *vreende*: *vriende*; *zelemissen*; *Andrees* 'Andries' (*Reg. Guid.*), maar de sporen van frankisering zijn onmiskenbaar. Het zo ontstane complex van Frankische en gefrankiseerde varianten van het Middelnederlands heeft, zoals uit de 14e-eeuwse oorkonden blijkt, de frankisering ook

5 Lasch, t.a.p., merkt nog op dat Deventer (met Zutphen de enige in het *Corpus* vertegenwoordigde oostelijke stad) Nederlands, dus expliciet geen Nederduits, schrijft.

6 Zijn opvolger, W. Lehmann, is hier in zijn *A Gothic Etymological Dictionary*, Leiden 1989, inmiddels van afgestapt.

in West-Friesland, althans in de schrijftaal, doorgevoerd. Van de relictverschijnselen zijn uit bijvoorbeeld Egmond en Zwaag in het begin van de 14e eeuw nog te noemen: behoud van *-und-*: *egmunde* 'Egmond', *orcunden* 'oorkonden (werkwoord)'; behoud van *-ft-*: *after* 'achter', *ghecoft* 'gekocht'; behoud van *-sk-*: *tviskan* 'tussen'; verder *-ee-* voor Mnl. *-ie-*: *sele* 'ziel', *preesters* 'priesters'; en Ingweoonse ontronding van [ʌ] tot [e]: *stecken* 'stukken' (Vangassen 1964: 1-19).

Uit de gehele 13e eeuw zijn, blijkens het *Corpus*, reeks I, circa 2200 ambtelijke documenten in de volkstaal van de Nederlanden bewaard. Dat is relatief veel, als men bedenkt dat er uit het veel grotere Duitse taalgebied uit diezelfde periode ongeveer 4.000 bewaard zijn. Deze laatste zijn verzameld in het zogenaamde *Corpus-Wilhelm*.

In de 14e eeuw, zoals uit de desbetreffende oorkondenboeken naar voren komt, is het ambtelijk apparaat in heel het Nederlandse taalgebied op het Middelnederlands overgeschakeld. De bewaarde schriftelijke getuigenissen daarvan vormen een veelvoud ten opzichte van de erfenis uit de 13e eeuw. Het gebied dat in de volkstaal schrijft, wordt steeds groter. Zowel in de 13e als in de 14e eeuw was het hier beschreven taalgebied geen onveranderlijk gegeven binnen vaste grenzen. Zagen we in de voorafgaande eeuwen door een geleidelijke frankisering van Utrecht en Holland (en West-Friesland) een uitbreiding van het taalgebied, anderzijds stond het ook aan expansionistische invloeden van andere machthebbers en hun taal bloot. Vlaanderen, dat als leen van de koning van Frankrijk als enig Nederlandstalig gewest niet tot het heilige Roomse Rijk behoorde, stond aan een voortdurend toenemende Franstalige invloed bloot, waardoor een enorme hoeveelheid Franse, met name Picardische woorden in het Vlaams en, in mindere mate via dit Vlaams, in het Nederlands zijn terechtgekomen (men zie hiervoor de lijst aan het einde van deze bijdrage). Opmerkelijk in dit verband is een overeenkomst tussen de graven van Vlaanderen en Holland (van 27 maart 1299), waarbij zij een verbond aangaan, gericht tegen de koning van Frankrijk: *Dats te wetene, dat wi.. Graue van holland, van zeland, ende here van vrieseland, (...) ziiin verbonden ende ghelouen, den.. Graue van vlaendren onsen lieuen ouderuader vorseid (...) te helpene crachtelike ende machtelike ende ghetrouwelike, jheghen den.. coninc van vrankerike, (CG I 2601,43-2602,5).*

Dat vergroting van politieke invloed haar weerslag vindt in wijziging van de taalkundige verhoudingen heeft de geschiedenis van Frans-Vlaanderen en van Elzas-Lotharingen ons geleerd. Het is daarom evident dat dit soort verdragen, hoe indirect ook, van belang zijn geweest voor de omvang van ons taalgebied. Zij markeren een identiteitsgevoel, dat afgebakend en verdedigd kon worden tegen vreemde invloeden, zoals nauwelijks drie jaar later, in 1302, ook gewapenderhand gebeurde in de Guldensporenslag bij Kortrijk.

Ook de slag bij Woeringen, waar hertog Jan I van (Lotharingen en) Brabant in 1288 de verzamelde legers van Gelre, Kleef en Keulen versloeg, is van een dergelijke importantie: 'Het taalhistorisch belang van de slag van Woeringen ligt m.i. in het

feit dat Limburg uit de invloedssfeer van Keulen werd gehaald en dat er tegen de expansie van Gelre (...) en van Jülich a.h.w. een dam werd opgeworpen. Daardoor werd het kader geschapen waarbinnen de Limburgse tongvallen en de Maastrandse schrijftalen zich konden ontwikkelen. De slag van Woeringen en de daarmee gepaard gaande Brabantse expansie bepaalden de grens van de Ripuarische schrijftaalvariant, die zich in Heinsberg, Jülich en Aken definitief kon vestigen, en schiep anderzijds de ruimte waarbinnen Brabantse taalinvloeden zich konden doen gelden op de gesproken en geschreven taal.' (De Smet 1988: 63)

Voor een bredere beschouwing met betrekking tot de territoriaal-politieke ontwikkelingen zie men verderop in de bijdrage van Willemyns, paragraaf 4.2.3.

3.1.2. De namen voor onze taal

In de 13e eeuw wordt als benaming voor de volkstaal het woord gebruikt dat dit begrip het best weergeeft, te weten *duutsc/dietsc*, respectievelijk de oostelijke en westelijke ontwikkeling van het Germaanse adjectief **peudiska-* 'volks', met het suffix **-iska-* afgeleid van het substantief **peuda-* 'volks'. Deze term geldt voor alle talen van het Continentaal-Westgermaanse continuüm, uiteraard in de plaatselijke variant, dat wil zeggen voor het Mnd. *dudesch* (d.i. *dūdesch* < Os. *theodisc*, *thiodisc*), voor het Mhd. *diutisch*, *diutsch*, *tiutsch* (< Ohd. *thiutisk*).⁷ In het zuidwesten van het taalgebied, te weten Zeeland, Vlaanderen en zuidwest-Belgisch-Brabant wordt *di(e)tsc* gebruikt om de eigen taal aan te duiden, terwijl *dutsc* de term is voor het overige Germaans, waaronder Hollands, Utrechts en Limburgs. In deze laatste gewesten is de term *dutsc* op het gehele Germaans, inclusief de eigen streek, van toepassing voorzover men het enigszins kon verstaan. Limburg en oost Belgisch-Brabant, overigens, gebruiken zowel *dietsc* als *duutsc*.

In een aantal talen is deze term gebruikt om speciaal de volkstaal van Duitsland aan te duiden (Deens *tysk*, Italiaans *tedesco*) alleen het Engels duidt met de term *dutch* sedert de 16e eeuw de taal van de Lage Landen aan, in de jongste tijd in het bijzonder die van Nederland.⁸ De Franse vorm *thiois* wordt wel als vertaling van *diets* gebruikt. Tot in de vorige eeuw was in de Nederlanden zelf ook wel de term *Nederduits* in gebruik.

Maerlant noemt in zijn *Sinte Franciscus Leven* (het handschrift dateert uit de periode 1300-1350) naast *vlaemsc* nog *brabants* en *zeeus* als onderscheiden tongval. Overigens zijn deze benamingen blijkens Vangassen (1954) elders pas laat overgeleverd (in zuidwest-Brabant: Brussel *dietsch* [1463-1464], Mechelen *dietsch* [1465];

7 Velen beschouwen vanuit dit historisch gegeven het Nederlands als een dialect van het Duits (ook in de moderne betekenis); dit is een moeilijk uit te roeien misverstand (Vekeman 1993: 8 en 10).

8 Vergelijk ODEE s.v. Dutch: '...pert. to the people of Holland'.

in zuidoost-Brabant: Leuven *duijtsch* [1545], Tienen *duytsch* [1470-1471], Zoutleeuw *diedsch*⁹ [1332]; in Noord-Brabant: 's-Hertogenbosch *duytsch* [1455-1456]. Het werkwoord *verduetscen* 'in het Nederlands vertalen' [1472] (Vangassen 1954). Een term als *Brabants* komt hier pas weer in 1572 voor: *jn drije talen alse jn spaensche franchois ende brabantse*. Daarnaast zijn meer specifieke benamingen bekend: naast *dudesch* voor Nederduits bijvoorbeeld ook *sassesch*.

Nu lijkt het geen twijfel dat de regionale aanduidingen als *brabants*, *vlaemsc*, *zeeus* inderdaad op de varianten van het Middelnederlands in de aangeduide gewesten betrekking hebben, maar een discussie over de precieze inhoud van de overkoepelende termen *dietsc* en *duutsc* blijft: mogelijk. Betekent *dietsc* 'de taal van Vlaanderen en Brabant' en *duutsc* 'de taal van het gehele Middelandse taalgebied'? Voor de 13e eeuw heeft Mooijaart (1992: 132-133) de volgende conclusie, namelijk dat er 'geen evidentie is voor betekenisdifferentiatie, maar dat in de gelijktijdige Maerlanthandschriften een tendens in die richting waarneembaar is'. Deze conclusie geeft evenwel geen uitsluitsel over de vraag of *duutsc* 'Volkstaal' en *dietsc* 'Volkstaal' niet toch vanuit een van de beide groepen de andere groep aanduidt.

3.2. Interne taalgeschiedenis

3.2.1. Klank en teken

3.2.1.1. Alfabet

Het Middelnederlandse alfabet wijkt enigszins af van het moderne. Omdat alleen bij Maerlant gegevens van enige omvang te vinden zijn, is het onderstaande in hoofdzaak op diens werk gebaseerd.

Maerlant kent een alfabet (Mnl. *abece* of *abce*) met 24 namen van letters. In het schrift zijn evenwel tenminste 29 minuskel-lettertekens, die op hun beurt weer niet allemaal een één-op-éénrelatie hebben met een foneem. Zo stellen de beide *a*-grafemen steeds alleen /a/ voor, de beide *r*-grafemen steeds de /r/ (het onderscheid is alleen afhankelijk van de positie ten opzichte van het vorige grafeem, namelijk of hij ermee een verbinding vormt of niet) en de beide *s*-grafemen, die het foneem /s/ aanduiden, zijn globaal verdeeld in een woordinterne variant (de zogenaamde lange *s*) en in een auslautvariant (de ronde *s*). De <i> en <j> gelden als varianten van één letter en geven, afhankelijk van de positie (voor of na consonant, respectievelijk vocaal) een vocaalfoneem, bijvoorbeeld *ic/jc* 'ik', dan wel een conso-

9 Het vocalisme lijkt vreemd. in deze streek, maar vergelijk *ditsch* 'theutonicum' in het glossarium Bernense [ca. 1240], dat ook uit het zuidoosten van het taalgebied stamt.

nantfoneem weer, bijvoorbeeld. *iaer/jaer* 'jaar'. Dit geldt ook voor <u> en <v>: *uan/van* 'Van', *nu/nv* 'nu'. De uitwisselbaarheid van beide grafemen blijkt nog uit spellingen als *Uvildi* 'wilt (gij)', waar zij samen het grafeem <w> vervangen.

Net als in het moderne Nederlands kon het alfabet worden opgezegd, dat wil zeggen bestonden er 'namen' voor de afzonderlijke letters. Hierover zijn een paar opmerkingen te maken. De grafemen <i>/<j> en <u>/<v> worden met hun klinkernaam genoemd, dus <i> en <j> worden als [i] uitgesproken, vergelijk *Nat.Bl.* vss. 6859-60: *g. gaet hute. Vort suldi/ voghele namen horen in.j.*, en <u> en <v> worden als [y] uitgesproken, vergelijk vss. 8137-38: *T. gaet hute, segghic iv / hier comen vort namen in.v.* Met slot-e worden, behalve de klinker [e], gesproken: b (rijmwoord: *no mee*) c (*me*), d (*nemme*), g (*nemmee*), p (*nemme*), t (*nemme*) w (?), z (*vort mee*); met slot-a, behalve de klinker [a]: h (?) en k (rijmwoord: *hier na*, ook: *hier naer(!)*), met korte aanvangs-e: f (?), l (*spel, wel, fel*), m (*hem*), n (?); in *Nat.Bl.* rijmt r op *dar* 'daar (bijwoord)'.

3.2.1.2. Spelling

De Nederlandstalige geschriften uit de 13e eeuw stammen uit tenminste twee verschillende schrijftradities, die ook in de spelling hun weerslag hebben gevonden. Enerzijds is er de voornamelijk literaire Limburgs-Nederrijnse traditie, die een sterke band heeft met het aangrenzende Middelhoogduits, en die een Germaanse inslag heeft. Anderzijds zien we een Noordfranse en Picardische innovatie om vooral de voor eigen, plaatselijk gebruik bestemde stukken in de volkstaal te schrijven in plaats van in het Latijn. De hierbij aansluitende parallelle ontwikkeling in Vlaanderen - administratief evenals de aangrenzende Franse gebieden onderhorig aan de koning van Frankrijk - heeft een spellingsysteem voortgebracht dat sterk door het Franse (Romaanse) is geïnspireerd.

Zo gaf het teken <u> in de oostelijke spelling de klank [u] weer. In het Frans daarentegen, waar de klank [u] reeds tot [y] was geëvolueerd, duidt <u> de [y] aan. Daarom moest in de door de Franse orthografie geïnspireerde Vlaamse kanselarijen voor [u] een ander teken worden bedacht: <oe> of, in bepaalde posities, ook <ou>; van oorsprong zijn dit de grafemen die de gesloten [o] weergeven. In het vulgair Latijn had de [g] voor palatale vocalen een allofoon [dʒ] ontwikkeld, waardoor voor [g] voor palatale het additioneel teken <gh> in gebruik werd genomen. Een enkele keer wordt overigens schijnbaar ook <gu> gebruikt: *der guerre* 'Van degene', Wvla. 1285, maar dit lijkt toch eerder [ʏø:rə] bij de nom. ev. *guene* [ʏø:nə] te zijn. Deze alleen voor het Romaans, niet voor het Nederlands relevante grafeemcombinatie, is echter zonder meer in het Vlaamse spellingsysteem overgenomen. Zo staat voor 'genoeg' een Vlaams *ghenouch* naast een oostelijk *genug*.

In het oosten was er naast de klank [u] door umlaut een allofoon [y] ontstaan, waarvoor geen apart teken beschikbaar was. Beide fonemen bleven als <u> ge-

speld: *duc* 'doek' naast *dukelken* 'doekje'. Overigens komt ook in het 13e-eeuwse Limburgs al de grafie <oe> voor [u] voor: *doec* 'doek'. Hoewel de spelling in de Vroegmiddelnederlandse teksten als totaal op het eerste gezicht zeer grillig lijkt (een woord als *tussen* kent meer dan dertig verschillende spelwijzen), zijn er toch wel consistente subsystemen te onderkennen. Bij een onderzoek naar het spelgedrag van zeven scribenten kon Mooijaart (1992: 24-25) concluderen: 'Het grootste deel van de woorden werd door hen steeds op dezelfde manier gespeld; in 18-32% van hun individuele woordenschat trad (spelling- en vorm-)variatie op.'

Het grafeem <w> heeft verschillende functies, allereerst zijn oude gebruik als dubbele u: *wt* = *uut* 'uit', *wterste* = *uuterste* 'uiterste'. Verder wordt hij gebruikt voor:

1. vo: *wrcelaer* 'Vosselaar (plaatsnaam)', *wllenho* 'Vollenhove (plaatsnaam)', *wrgenumt* 'Voorgenoemd', *(h)awnde* 'avond';
2. vu: *wra* 'Vuren (plaatsnaam)', *wtshole* = *vutse-hole* 'bunzinghol';
3. vol/vu: *wl* = *vol/vul* 'vol', *wrmhout* = *worm-/wurmhout* 'Wormhout (plaatsnaam)';
4. wo: *wchuit* = *woch-ute* 'vanaf de weg';
5. wu: *wwere* = *wuwere* 'vijver'; ook voor -u- als geronde -i-: *wlghe* 'wilg', *wllemus* 'Wilhelmus';
6. wo/wu: *wlf* = *wolf/wulf* 'wolf', *wlle* = *wolle/wulle* 'wol';
7. woe: *wndaghes* = *woendaghes* '(s) woensdags';
8. uu: *wstaes* 'Eustaas';
9. wa/wo: *wlterus* 'Walterus/Wolterus(?)'.

Overigens wordt <w> ook gebruikt om de [o]/[u] weer te geven: *bwnre* = *bonre/bunre* 'bunder'.

Het consonantische karakter van het grafeem <i>/<j> wordt wel aangegeven door voorvoeging van een i-: *ijaer*, *ijagen*, *ija* 'ja', *ijammer*, *ijegen* 'tegen', *ijoncste* 'jongste', *ijongelinc*; dan wel door toevoeging van een -h-: *jhan*, *jhare* 'jaar', *jheghen* 'tegen', *jherusalem*.

Het grafeem <th> voor [d] wordt gebruikt in persoonsnamen die beginnen met *die(t)*- < Germ. **peuda*- 'volk', als *diederic* en *die(d)boud*: *thideric*, *thiedric* en de hypocoristica daarbij *thiede*, *thideman*, *thieleman*, *thielekin*, *thierin*, *thierkin* (vergelijk *diede*, *diddekin*, *dierijn*, *dierkin*); verder in *thibaut* (vergelijk *dibbout*) en mogelijk in *thomaes*, *thumas* waarnaast vormen als *domaes*, *dumaes* voorkomen.

Het grafeem <ph> wordt zeer incidenteel gebruikt om de [f] aan te geven: *en halph bunre*, maar is frequent in de persoonsnaam *phelip(s)*, *philip(s)* (ook: *philps* en *phlips*).

Behalve op het vlak van de weergave van klanken door grafemen verschillen de Middelnederlandse teksten op tenminste nog twee andere punten sterk van de

moderne teksten, te weten wat de interpunctie betreft (waar hier niet verder op ingegaan wordt) en vervolgens ook wat de woordbegrenzing aangaat. Dit laatste geldt dan weer zowel voor de samenstellingen als voor de afleidingen.

In het Middelnederlands kunnen verschillende woordvormen waartussen een zekere relatie bestaat, aaneengeschreven worden. Het gaat vaak om het lidwoord, pronomina personalia en voorzetsels: *deghebode* 'de geboden', *deman* 'de man', *wilhi* 'wil hij', *tenemene* 'te nemen', *dathi* 'dat hij'. Soms komt het voor dat ook meer woorden zonder aanwijsbare reden worden aaneengeschreven: *negenenderttechscellinge*, *voreghescreuenrekarken*, *vernavensoetensones*.

Daarnaast onderscheiden we clisisgevallen. Met proclise treffen we bijvoorbeeld aan: *derste* 'de eerste', *scrauen* = *des-graven* 'van de graaf', *thus* 'het huis', *thingaende* 'te ingaande'; en in enclise, bijvoorbeeld: *weddensijt* 'wedden-zij-het', *ghelowise* 'geloven-wij-ze', *mochtemenne* 'mocht-men-hem'.

Regelmatig ook worden woorden die wij nu aan elkaar zouden schrijven, opgesplitst in kleinere elementen. Samenstellingen vallen uiteen in samenstellende delen: *hir ombe* 'hierom', *sater daghes* '(de)s zaterdags', en afleidingen worden in morfemen opgedeeld: *ghe daen* 'gedaan'; *out hanc ende*, *vte hanghenden* 'uithangende'; laatstgenoemd morfeem wordt ook wel met het &-teken weergegeven: *ut hanc &* 'uithangende'.

3.2.2. Klankleer

3.2.2.1. Vocalen

Het referentiesysteem van Goossens

Goossens (1980: 10) presenteert in zijn boek *Middelnederlandse vocaalsystemen*¹⁰, in navolging van zijn *Phonologie*, ook voor het Middelnederlands een referentiesysteem, als 'een 'ideaal' mnl. vocaalsysteem (...), waaraan de ruimtelijk en tijdelijk afwijkende systemen en de bezettingen van hun elementen kunnen worden gerelateerd'. Tegen de achtergrond hiervan is de volgende beschrijving van de vocalen opgezet.

Men onderscheidt voor het Middelnederlands monoftongen, onder te verdelen in korte en lange vocalen en diftongen.

De monoftongen

De korte vocalen

Het Middelnederlands onderscheidt de volgende korte vocalen: a, e, i, o, u, [ʌ], ö

10 Overdruk uit *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taalen Letterkunde*, jg. 1980, afl. 2.

en ə. In het algemeen zijn alleen de korte vocalen in gesloten syllaben zonder volgende umlautsfactor ongewijzigd van het Onl. in het Mnl. overgenomen.

N.B. In onderstaande vergelijkingen tussen Oud- en Middelnederlandse vormen is geen absolute identiteit nagestreefd in die zin dat is afgezien van eventuele verschillen door flexie of derivatie.

Mnl. a is de voortzetting van Onl. a:

Mnl. *acker*, Onl. *accarom*; Mnl. *anevallen*, Onl. *anafallan*; Mnl. *dach*, Onl. *dag*;
Mnl. *dat*, Onl. *that*.

Mnl. e is de voortzetting van Onl. e:

Mnl. *echt*, Onl. *eht* 'waarlijk'; Mnl. *ende*, Onl. *ende* 'einde'.

Mnl. i is de voortzetting van Onl. i:

Mnl. *disc* 'tafel', Onl. *disc*; Mnl. *in*, Onl. *in* (prep.); Mnl. *kint*, Onl. *kint*.

Mnl. o is de voortzetting van:

1. Onl. o: Mnl. *got*, Onl. *god*; Mnl. *dorn*, Onl. *thorn*; Mnl. *volc*, Onl. *folc*.
2. Onl. u: Mnl. *mont*, Onl. *munt*; Mnl. *omme/ombe*, Onl. *umbe*; Mnl. *ons*, Onl. *uns*.

Deze overgang is het sterkst in het Brabants en Limburgs doorgevoerd: Onl. **thus*, Mnl. *dos* 'dus'; Onl. **munte*, Mnl. *monte* 'munt'.

Mnl. u is de voortzetting van Onl. u:

Waarschijnlijk is een onveranderde voortzetting van Onl. [u] (voorzover niet reeds tot [o] geworden) alleen in het zuidoosten van het taalgebied aangetroffen.

Mlimb. *umbe* 'om', Onl. *umbe*, *umbi*; Mlimb. *under*, Onl. *under*, *undir*.

Mnl. [ʌ] is eveneens een voortzetting van Onl. u:

Buiten Limburg is deze [u] in de rest van het taalgebied onder diverse condities gepalataliseerd tot [ʌ].

1. door i-umlaut: *brucghe*, *dunne*.
2. ten gevolge van de zogenaamde spontane palatalisatie: *summe* 'som totaal'; *turbere* = *te orbare* 'tot voordeel'; *alumbe* 'alom'; *stumme* 'stomme'; *nunne* 'non'; *punt* 'pond (geld)' (Wateringen 1282).

MnL [ö] is de voortzetting van Onl. [o,u] voor umlautsfactor:

hultin 'houten' < Onl. **holtin*; *wullin* 'wollen' < Onl. **wollin*. Het is de vraag of het i-umlautproduct van [o] en dat van [u] in het Mnl. verschilden of dat beide dichtbij [ʌ] stonden. Men kan slechts constateren, dat de [ʌ] < [u] kan ontronden tot [i] (Wgerm. **bruggja*-> *brucghe/bricghe*),

waar dit bij [ʌ] < [o] nooit gebeurt (**hiltin* is naast *hultin* < **höltin* < **holtin*- 'houten' nooit aangetroffen, evenmin als **willin* naast *wullin* < **wöllin* < **wollin*- 'wollen').

Ook de in open syllabe gerekte variant laat een interpretatie toe, waarbij van een oorspronkelijk verschil kan worden uitgegaan: *drie vurne balken* (Dordrecht 1293) = *vür(i)ne* 'grenen' naast *vi. voerrine sperren* (Brugge 1297) = *vørine* 'grenen', een en ander indien de afleiding plaatsvond van Wgerm. **forχa*- 'pijnboom'.

Mnl. [ə] is ontstaan uit de Onl. korte vocalen in onbetoonde syllabe:

Men onderscheidt een open variant, vaak genoteerd als <a> (*ruddra* 'ridder'; *varsenara* 'Varsenare (plaatsnaam)'; *huntedart* 'honderd') en, in verreweg de meeste gevallen, een meer gesloten variant, gewoonlijk genoteerd <e>.

Incidenteel zijn ook andere vocaaltekens voor deze vocaal in onbeklemtoonde positie aangetroffen, die door de omgeving worden ingekleurd, zoals

1. -i-, bijvoorbeeld: *hondirt* 'honderd'; *dusint* 'duizend'; *si tualifve* 'twaalf personen'; *swagirs* '(de)s-zwagers'; *kennint* 'kennen-t'
2. -o-, bijvoorbeeld: *adomtocht* 'ademtocht'; *twalof* 'twaalf'; *Lodowike* 'Lodewijk'.
3. -u-, bijvoorbeeld: *Baduwin* 'Boudewijn'.

Volgens Caron (1972) daarentegen is er in de Middelnederlandse periode nog geen sprake van een reductievocaal.

Sonantische nasalen en liquidae

Men kan stellen dat in het Middelnederlands, zoals in sommige moderne noordoostelijke en zuidwestelijke dialecten, sonantische liquidae en nasalen voorkwamen. Zo wordt de flexie-r van de 2e/3e naamval vrouwelijk in de pronominale flexie nu eens als -er, dan weer als -re, dan weer als -ere genoteerd¹¹: *miner*, *minre*, *minere*; dit lijkt op een uitspraak [mi:nr] te wijzen; ook bij de comparatief is duidelijk dat er geen klinker vóór de r gerealiseerd werd, omdat anders geen segmentatie zou optreden: *minr* > *mindr*, gespeld <minder>, terwijl uit spellingen als *grover* blijkt dat er ook geen vocaal achter het flexiemorfeem of comparatiefsuffix gerealiseerd werd. In enkele gevallen is ook gewoon -r na consonant genoteerd: *polr* 'polder', *moenstr* 'monster/munster = klooster'; ook -[ŋ] wordt soms na consonant genoteerd: *ghevaln*, *te segeln* 'te zegelen', *scuteln* 'schotelen'; *tewaern*, *tondern* (= *te ondern*), *ergern*, *betern*, *ghesworn*, en, aan het einde van het eerste lid van een samenstelling: *bugnout* 'Buggenhout (plaatsnaam)', *campnout* 'Kampenhout

11 Vergelijk ook Marynissen (1993: 335) met betrekking tot de e-apocope in driesyllabische nomina.

(plaatsnaam)'. Een mogelijk minimaal paar zou *minr* 'minder' naast *min(n)er* 'minnaar' kunnen zijn.

De lange vocalen

Het Middelnederlands onderscheidt de volgende lange vocalen: a:, e:, i:, o:, u:, ü:, ö:.

Mnl. a: is de voortzetting van:

1. Onl. a:, vergelijk: Mnl. *aflaet*, Onl. *aflati* 'aflaat'; Mnl. *bevaen*, Onl. *biuan* 'pakken'.
2. de combinatorische variant van
- 2a. Onl. a voor r plus dentaal: Mnl. *ba(e)rde*, Onl. *barda* 'bijl'; Mnl. *va(e)rt*, Onl. *farth*.
- 2b. Onl. e voor r plus dentaal: Mnl. *a(e)rde*, Onl. *ertha*; Mnl. *ga(e)rde*, Onl. *gerda* 'roede'.
N.B. De kwaliteit is niet zeker: halflang of lang.
3. Onl. a in open syllabe onder hoofdaccent: Mnl. *name*, Onl. *namo*; Mnl. *bewaren*, Onl. *beuaron* 'observeren'.

Mnl. e: is de voortzetting van:

1. Onl. e:, vergelijk: Mnl. *heten*, Onl. *hetan* 'heten'; Mnl. *voretaken*, Onl. *furitekin* 'voorteken'.
2. Onl. e in open syllabe: Mnl. *keren*, Onl. *keron*.
3. Onl. i in open syllabe: Mnl. *hemel*, Onl. *himel*; Mnl. *vele*, Onl. *filo*; Mnl. *weder* 'tegen', Onl. *vuither*.

Mnl. i: is de voortzetting van:

Onl. i:, vergelijk: Mnl. *din* (poss.), Onl. *thin* 'jouw'; Mnl. *idel*, Onl. *idel* 'leeg, ijdel'.

Mnl. o: is de voortzetting van:

1. Onl. [o:]: Mnl. *oghe*, Onl. *oga* (Wgerm. **aoga* < Germ. **augo*-); Mnl. *hovet*, Onl. *hovit* (Wgerm. **haobid*- < Germ. **χaubip*-).
2. Onl. [o] in open syllabe onder het hoofdaccent: Mnl. *boghe*, Onl. *bogo*; Mnl. *gode* dat.sing., Onl. *gode*.
3. Onl. [u] in open syllabe onder het hoofdaccent: Mnl. *comen*, Onl. *cuman* 'komen'; Mnl. *toren*, Onl. *turn* 'toren'; Mnl. *dore*, Onl. *thuro* 'door' (prep.).
4. In het zuidoosten van het taalgebied is <o> de notering voor een lange geronde a uit [a:]: Mnl. *jo(e)r* 'jaar', Onl. *jar*.

Mnl. u:

Goossens (1980: 12) sluit in zijn referentiesysteem de [u:] uit. Niettemin kan hij gehandhaafd worden. De spelling <u> in alle gewesten waarnaast een contemporaine of jongere variant met de spelling <ou>, als weergave van de diftongering, staat, laat geen andere conclusie toe dan juist het voorkomen van een [u:].

Het betreft de jongere variant van Onl. -u in auslaut: *nu: nou; iu: iou*. Ook in de uitroep *bu* zal wel een lange [u] in het geding zijn: *Jhesus ne sprac ne ba no bu* (*Rijmb.* 625,39). Vergelijk daarnaast ook de Westvlaamse varianten *hus/hous* 'huis', *ut(e)/out* 'uit', *iu/jou* 'U, jou'. Een grafie *souscote* 'Zuidschote (plaatsnaam)', hoewel (of eerder: juist) door een Romaans scribent geschreven, wijst op [u:].

In de positie voor [w] moet men nog een [u:] aannemen, voor de latere overgang tot [ou], immers een ontwikkeling *buan > bu(w)an > bywen > bouwen* lijkt niet voor de hand te liggen. Tenslotte, de <u> < Germ. -iu- vóór -w- moet op grond van de latere diftongering mogelijk als [u:] worden geïnterpreteerd: Germ.

**neuja-* > Wgerm. **niuwi* > Onl. *nuuu* > Mnl. *nuwe/nouwe*.

In het algemeen geldt het voor alle lange of korte vocalen die voor -w- tot [u:] zijn overgegaan: Mnl. *berouwenesse*, Onl. *bereunussi* 'berouw'; Mnl.

huwe-/houweleec, Onl. *hiuuisce* 'familie'. In het Mlimb. komen ook vormen voor met behoud van -iw-: *hiwen* 'huwen', *hiwelec* 'huwelijk', *schuwen* 'schuwen'.

Men kan zich daarnaast afvragen of de spelling <u> voor <ou> niet omgekeerd aantoont dat deze grafemen voor dezelfde klank werden gebruikt, zodat met andere woorden diftongering van [u:] meer verbreid was dan het schriftbeeld doet vermoeden. In dat geval moet ook met een sterkere bezetting van [u:] in het systeem rekening worden gehouden: *arnut* naast *arnout*.

Mnl. ü: is de voortzetting van:

1. Onl. u:, vergelijk: Mnl. *duve*, Onl. *duua* 'duif'; Mnl. *runen*, Onl. *runan* 'fluisteren'.
2. Onl. iu, vergelijk: Mnl. *duusternis*, Onl. *thiusternesse*; Mnl. *lude*, Onl. *liude*.
3. Onl. i voor w: Mnl. *huwelec*, Onl. *hiuuisce*.

Mnl. ö: is de voortzetting van Onl. u in open syllabe onder het hoofdaccent: Mnl. *jeucht*, Onl. *iuginde*; Mnl. *euvel*, Onl. *uvil*.

De diftongen

Het Middelnederlands onderscheidt de volgende diftongen: ei, ou, öü, iu en ie, ue, üe.

Mnl. ei is de voortzetting van:

1. Onl. ei, vergelijk: Mnl. *eiselijc*, Onl. *eiselika*; Mnl. *beiden*, Onl. *beidon* '(ver)wachten'; Mnl. *heilich*, Onl. *heilig*; Mnl. *uteleiden*, Onl. *utleidende*.
2. Onl. e voor nasaal plus consonant: Mnl. *einde* naast *ende*, *lauwereins* naast *laurens* 'Laurens'.

Mnl. öü wordt aangetroffen:

1. in een aantal leenwoorden uit het Ofra.: Mnl. *froyt* < Ofra. *fruit*; Mnl. *vernoi* 'verdriet' < Mnl. *ver-* en Ofra. *(en)nui* (maar misschien was de *-oi-* in het Mnl. lang); Mnl. *poison*, *pujsun* (*Bernense*) 'vergif' < Ofra. *poison*; Mnl. *pujnt*, 'punt' < Ofra. *point*,
2. na een combinatie van een achtervocaal plus [j]: Mnl. *spoye* 'spui', *gloie* 'glui, stro'.
3. In een aantal gevallen is [oi] ontstaan uit palatalisering van [ou] < al/ol voor dentaal: Mnl. *arnoyt* < *arnout* < *arnold-*, *hoit* < *holt*. Dit verschijnsel is sterk vertegenwoordigd in het grensgebied van West-Limburg en Oost-(Belgisch-)Brabant: *cobboiden* 'kobolden', *goyt* 'goud', *gewoyt* 'geweld, macht', *menichvoyt*.

Mnl. ou is de voortzetting van:

1. Onl. ou, vergelijk: Mnl. *houwe* 'hooi', Onl. *houuue*.
2. Onl. au, vergelijk: Mnl. *houwen*, Onl. *hauuan* 'afkappen'; Mnl. *scouwen*, Onl. *gescauuon* 'kijken'.
3. Onl. al-, ol- voor dentaal: Mnl. *behouden*, Onl. *bihalden*; Mnl. *du voudes*, Onl. *thu faldidos*; Mnl. *hout*, Onl. *holto*; Mnl. *gout*, Onl. *golt*.
4. uit diftongering van Onl. [u:]:
 - a. in auslaut: Mnl. *iou*, Onl. **ju*.
 - b. voor w: Mnl. *nouwe* 'nieuwe' (Brabant), Onl. *nuuui* 'nieuw'.
 - c. contextvrij: Mnl. *hous* (Vlaanderen), Onl. *hus*; Mnl. *out* (Vlaanderen), Onl. *ut*.
5. Onl. iu plus [w]: Mnl. *berouwen*, Onl. *beriuwan*; Mnl. *houwe-leec*, vergelijk Onl. *hiuuisce* 'familie'.

Mnl. iw is de voortzetting van:

1. Onl. e: (< Germ. e²) met een volgende -w- in de stam? (Dit wordt alleen bij oorspronkelijk reduplicerende werkwoorden aangetroffen): Mnl. *crieu* (bij *crayen* < Germ. **kraē-ja-*), *wieu* (bij *wayen* < Germ. **waē-ja-*), *sieu* (bij *sayen* < Germ. **saē-ja-*).
2. Onl. -eo- voor [w] (alleen in het preteritum van bepaalde werkwoorden): Mnl. *berieu* (bij *berouwen* < Germ. **-χrewwa-*), *hieu* (bij *houwen* 'slaan, kappen' < Germ. **χawwa-*).

Mnl. *ie* is de voortzetting van:

1. Onl. *io*: Mnl. *diepe*, Onl. *dīopi* 'diepte'; Mnl. *die*, Onl. *thio* 'dij (lichaamsdeel)'.
2. Onl. *i* uit e^2 : Mnl. *vieren*, Onl. *fir[ingon]* < Lat. *feriari*.

Mnl. *üe* is de voortzetting van:

Onl. *iu*: Mnl. *vier/vuur*, Onl. *fiur*.

Mnl. *ue* is de voortzetting van:

Onl. *uo*: Mnl. *goet*, Onl. *guot*; Mnl. *stoel*, Onl. *stuol* 'zetel'.

3.2.2.2. Diverse fonische ontwikkelingen

Rekking in open syllabe

De Middelnederlandse korte vocalen werden in de loop van de twaalfde eeuw in open syllabe gerekt. Op den duur zijn deze rekkingsproducten samengevallen met de van oorsprong lange vocalen. De rekking van korte *i* en *e* leverde in beide gevallen /e:/ op, die van korte *o* en *u* in beide gevallen /o:/.

1. *i* > *e*:, vergelijk Mnl. *hemel*, Onl. *himel*; Mnl. *vele*, Onl. *filo*; Mnl. *weder*, Onl. *widar*.
2. *e* > *e*:, vergelijk Mnl. *breken*, Onl. *brecan*; Mnl. *menighe*, Onl. *menege*.
3. *a* > *a*:, vergelijk Mnl. *bewaren*, Onl. *bewaron* 'observeren'; Mnl. *name*, Onl. *namo*.
4. *u* > *o*:, vergelijk Mnl. *comen*, Onl. *cuman*; Mnl. *dore*, Onl. *thuro*.
5. *o* > *o*:, vergelijk Mnl. *boghe*, Onl. *bogo*; Mnl. *gode* (dat. sing.), Onl. *gode*.
6. Λ > \emptyset :, vergelijk Mnl. *euvel*, Onl. *uvil* 'slecht'; Mnl. *juecht*, Onl. *iuginde*.

Umlaut

Umlaut treedt op als een soort anticipatie in de articulatie van de betreffende vocalen in de syllabe met hoofdtoon op de articulatiwijze van de vocaal van een volgsyllabe. Deze laatste kan een *-a-* zijn (a-umlaut: **-flugan-* > *-vlogen*), dan wel een *-o-* (velair-umlaut: Onl. **spilon* > *speulen* 'spelen'; Onl. *filo*, *filu* > *veul* 'veel'), dan wel, in de meest gangbare opvatting een *-i-* (i-umlaut: Germ. **fani* > *vene*). De i-umlaut treft [a], [u], [a:], [u:] en [o:]. De i-umlaut treedt alleen op indien de umlautfactor behoorde tot een flexiemorfeem of stamklassemorfeem en dergelijke, maar niet indien deze behoorde tot het tweede lid van een samenstelling of tot een suffix met min of meer zelfstandige betekenis.

- a. Als morfeem ter onderscheiding van een stamklasse bij nomina en verba: bijvoorbeeld **-ja-*: **kannjan-*: *kennen*; **sagjan-*: *secghen*; **halja-*: *helle*.

b. Als flexiemorfeem:

1. bij nominale i-stammen: vergelijk *stat. stede* en *Osa. giwalt. giweldi* naast Mnl. *ghewout. ghewelt*.
2. bij verba, 2/3 persoon praesens indicatief:

	Osa.	Mnd.	Zuidoostmnl.	Westmnl.
1.	<i>ic slahu</i>	<i>sla</i>	<i>sla</i>	<i>sla</i>
2.	<i>thu slehis</i>	<i>sleis</i>	<i>sleis</i>	<i>slaes</i>
3.	<i>hie slehit</i>	<i>sleit</i>	<i>sleit</i>	<i>slaet</i>

Vergelijk nog *du vees* 'je vangt', *vregstu* 'vraag je', *verdregs* '(je) verdraagt', *vert* '(hij) vaart' (*Diat.*), *steit* '(hij) staat' (*Oudenb.*).

Traditioneel onderscheidt men een zogenaamde primaire umlaut (umlaut van [a] tot [e]) en een secundaire umlaut (alle andere gevallen van umlaut).

In het Middelnederlands is door de werking van de umlaut een tweedeling van het taalgebied ontstaan, waarbij het westen alleen de resultaten van de primaire umlaut heeft gefonemiseerd en als zodanig noteert en het oosten beide typen heeft gefonemiseerd, maar de resultaten van de secundaire umlaut niet consequent met verschillende tekens noteert.

De verschillen tussen de primaire en de secundaire umlaut zet Goossens (1989: 64) uiteen.

1. Een *typologisch* verschil, doordat bij de primaire umlaut sprake is van foneemsamenval: de umlauts-e valt samen met de oude e; terwijl de secundaire umlaut foneemsplitting teweegbrengt: oude u blijft u (> o), umgelautete u > ü.
2. Een *kwantitatief* verschil: primaire umlaut betreft één vocaal, de a, terwijl de secundaire umlaut alle andere umlautfähige klinkers treft.
3. Een *chronologisch* verschil: het verschil betreft meer de fonemisering van het gevolg dan de umlaut zelf. Het resultaat van de primaire umlaut is al in het Oudnederlands gefonemiseerd en consequent in het schrift weergegeven, terwijl bij de secundaire umlaut, hoewel ook in het Oudnederlands al rudimentair aanwezig, de fonemisering veel later optrad en nooit consequent in het schrift is weergegeven.
4. Een *geografisch* verschil: de primaire umlaut is voor het gehele taalgebied geëffectueerd, de secundaire umlaut is alleen in het oosten gefonemiseerd.

In Mlimb. (en deels ook in Mbrab.) treffen we in het schrift uitgedrukte (primaire en secundaire) umlaut aan vóór diverse afleidingsyllaben als *-en* (< *-in- possessief): *asch* 'es(seboom)': *eschen* 'essen-'; als afgeleid bnw. treffen we nog aan: *Spelder* bij de plaatsnaam *Spalden* 'Spouwen'; *-ere* (nomina agentis): *beckere, greuere*,

sengere, slegere; -(e)st (superlatief): *alrenest* 'allernaast', hierbij ook: *echterste* 'achterste' en *leste* 'laatste' (*Diat.*); -ken (diminutiva): *doec*: *dukeleken*; *pat*: *petkin*; *wolf*: *Weulfgin* (*Oudenb.* 175,53); -ich: *genade*: *genedeg*, *vocht*: *vuchteg*, *scholt*: *schuldeg*; denominativa met het suffix -jan- > Mnl. -en: *sachte*: *seechten* 'verzachten'; *nat*: *netten* 'nat maken', *cranc*: *crenken*; ook: *gans*: *gensde* 'genas' (*Diat.*). Een conjunctief werd aangetroffen in de vorm *hedde* (Hd. *hätte*), *seulde* (vergelijk Mhd. *sölte*): *Weir oec dat sake... so seulde... (enz.)*, (*Oudenb.* 94,26).

Ook werd het meervoud *bemde* naast *bamt* 'beemd', *benke* naast *banc* aangetroffen: *Dit geschiede te Husselt tuysschen die vier bencke* (*Oudenb.* 37,25).

De umlaut op [u] lijkt soms in het Mlimb. met <ue> naast <u> te worden aangegeven: *cuene* (Hd. *kühn*), *mueden* 'vermoeien' (vergelijk Hd. adj. *müde*); *genuegen* (Hd. *genügen*); *gebrueder* (Hd. *Gebrüder*).

Met name in de Oost-(Belgisch-)Brabantse *Lutg.A* en *Kerstine* wordt umlaut systematisch aangeduid:

1. <a>/<e>: *amechte*, *enxtleke*, *ontfenclec*;
2. <ae>/<ee>: *dregt* 'draagt', *ghedeente* 'gedaante', *neken* 'naderen', *meeghden* 'maagden', *queme* 'zou komen' < * *kwaēmī*;
3. <oe>/<ue>: *brueder* (Hd. *Bruder*, mv.) in het zuidwesten van Belgisch-Brabant ook als enkelvoud; *beruert* (Hd. *berührt*), *drueue* (Hd. *trüb*), *geprueft* (Hd. *geprüft*), *gevueght* (Hd. *gefügt*), *gevuel* (Hd. *Gefühl*), *grueten* (Hd. *grüssen*); maar niet bijvoorbeeld in *roepen* (Hd. *rufen*), *moeder* (Hd. *Mutter*), *(hi) moet* (Hd. *(er) muss*).

Ingeval de scribent hier <ue> schrijft, wordt dit 'gecorrigeerd' tot <ue>: *mueder*, *mut*. De positie van de leenwoorden *ocsuen* 'gelegenheid' en *cappruen* 'kap' is moeilijk te bepalen, maar blijkbaar werd hier [u:] < [o:] nog onderscheiden van de oude [u:], die in deze positie klankwettig verder tot -ui- evolueert: *ajuin* < *a(n)juun* < *a(n)joen* < *unionem*.

Een enkele maal lijkt <oe> de umlaut van [u] aan te duiden: *boelt* 'bult' < Germ. * *bultian-*, *vngeloech* (Hd. *Unglück*).

Umlaut op [o:] treffen we aan in: *Godert der Dreuge van Riemst* naast *Jacob sDrogen (van Rimst)*; hiernaast ook: *Hoekelheim*, *Heuckelheim*, *Hokelheim*.

Umlaut van -ou- is te zien in *Weutkin* naast *Woutkin* 'Woutje'.

Umlauts-e kan zich voor -m in het Limburgs nog tot i ontwikkelen: * *kambjana-* > Mnl. *cammen*, Mlimb. *kimben*; * *framapja-* > Mnl. adj. *vre(e)mt*, Mlimb. subst. *vrimde*, maar hier kan verkorting voor dubbele consonant in het spel zijn.

Diftongering

Diftongering is de overgang van een klank tot een tweeklank (diftong). Na een periode met een tweetoppige uitspraak dissimileren beide elementen, waarbij hetzij het eerste deel van de klank meer open en het laatste meer gesloten wordt (stijgen-

de diftong), dan wel het eerste zich meer sluit en het laatste opener wordt (dalende diftong). Voor het Middelnederlands is vooral de diftongering van [i:] en [u:] van belang. De diftongering van de [i:] > [ei], althans de weergave daarvan in het schrift, wordt traditioneel gezien als een verschijnsel dat zich in het begin van de 14e eeuw in zuidelijk Brabant vertoont. Omdat men de klank met het oude teken <ij> bleef spellen, kan men de ontwikkeling alleen waarnemen in verkeerde spellingen, namelijk <ei> in plaats van <i(j)>.

Parallel hiermee is een diftongering van [u:] waar te nemen. De [u:] echter is in het Nederlandse taalgebied over de gehele linie gepalataliseerd tot [y:], behalve voor [w] en in auslaut. Alleen deze laatste gevallen komen voor diftongering tot [ou] in aanmerking. Deze diftongering wordt geacht in de tijd ver aan die van de [i:] te zijn voorafgegaan. De [y:] onderging ook een diftongeringsproces, maar het resultaat is hier [ʌi] of [ʌy].

De datering van de diftongering is slechts bij benadering vast te stellen. Voor de overgang van [u:] tot [ou] wordt wel de 12e eeuw aangenomen. Merkwaardig in dit verband zijn een aantal gevallen van een in het schrift zichtbare overgang van contextvrije [u:] tot [ou] in West-Vlaanderen op het einde van de 13e eeuw: *hous* 'huis', *out* 'uit', die er naast gevallen van [u:] in auslaut (*iou* 'U') en voor -w- (*vrouwe*, *trouwe*) geattesteerd zijn.

Sporen van diftongering van [i:] zijn er op het einde van de 13e eeuw niet. Wel is incidenteel waar te nemen dat de klank [ei] behalve met <ei> ook met <ii> of <ij> wordt gespeld, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat de opening van de [i:] zover was gevorderd, dat het daarmee verbonden teken ook voor de [ei]-klank kon worden gebruikt. Vast te stellen is daarnaast dat met name in suffixen bij persoons- en toenames, maar incidenteel ook onder de hoofdtoon, de grafemen <ij> en <ei> door elkaar werden gebruikt: *aleit*, *aliit*, *alijt*; *andreis*, *andrijs*; *euerweins*, *euerwijns*; *remeis*, *remijs*; *scandalein*, *scadelijn*.

In de persoonsnamen *bouduwen*, *gousuwen* lijkt de laatste syllabe eerder een [e] dan een [ə] te bevatten. In tonische syllabe komt eenmaal voor: *die dat sneet* 'sniijdt' (*Diat.*).

Palatalisatie

Behalve de palatalisatie van klinkers onder invloed van een palatale klank in de volgende syllabe (umlaut), is er, met name in het westen van het taalgebied, sprake van een, op het eerste gezicht, ongeconditioneerde palatalisatie, ook wel spontane palatalisatie genoemd.

Goossens (1980: 37-38) onderscheidt twee complexen: 1. algehele palatalisaties van Westgermaanse vocaalfonemen in aaneengesloten gebieden, en 2. idiosyncratische palatalisaties van Westgermaanse vocaalfonemen in telkens wisselende gebieden.

De meest aangehaalde voorbeelden hiervan zijn de zogenaamde spontane palatalisaties uit het westen van het taalgebied:

1. Met [ʌ] naast NI. [o]: *rucghe* 'rogge', *rummoud* 'Romboud', *up* 'op', *vul* 'vol', *vulambacht* 'vollersambacht', *vunnesse* 'vonnis' *wulle* 'wol', *wulf* 'wolf'.
2. Met [ø] naast NI. [o:]: *suemer* 'zomer', *wuene* 'wonen', *suene* 'zoon', *scuetele* 'schotel', *vueghelcopere* 'vogelhandelaar'; in *wuensdach* 'woensdag' met de ontronding *wenesdach* (Grauw 1260) lijkt eerder sprake van umlaut: **wōdines-*.

Medialisering (en rekking)

Medialisering is een articulatiwijziging in de vocalen door een geringere spanning te geven. Dit leidt gewoonlijk bij de korte gesloten vocalen [i], [y] en [u] tot articulatieverlaging en bij [a] tot articulatieverhoging met palatalisatie tot [e], dan wel met ronding tot [o].

In de positie voor r

Het Middelnederlands onderscheidt zich van de Middelhoogduitse dialecten door een vrij algemene medialisering van de vocalen voor [r]. Een concomitant verschijnsel, namelijk een geringe verlenging van de vocaal, wordt zichtbaar in het feit dat de gemedialiseerde vocalen zowel met het enkele, als met het dubbele vocaalteken worden gespeld.

[i] plus r:

- a. zonder volgende dentaal: *berke* (Hd. *Birke*), *ke(e)rke* (Hd. *Kirche*), in Vlaanderen ook *karke*, *besc(h)e(e)rmen*, ook *bescarmen* (Hd. *beschirmen*), *werken*, ook *warken* (Hd. *wirken*).
- b. met volgende dentaal: *herde* (Hd. *Hirt*).

[u] plus r:

- a. zonder volgende dentaal: *borch* (Hd. *Burg*), *worm* (Hd. *Wurm*); met palatalisatie ook: *bu(e)rch*, *wurm*.
- b. met volgende dentaal: *cort* (Hd. *kurz*), *wortel* (Hd. *Wurzel*); met palatalisatie ook: *kurt*, *wurtle*.

[ʌ] plus r:

dor (Hd. *dürr*), *storten* (Hd. *stürzen*), *vorst* (Hd. *Fürst*); met palatalisatie: *slurpen/slorpen* (Hd. *schlürfen*), *wurgen/worgen* (Hd. *würgen*), *moref/muerf* (Hd. *mürbe*).

Geen medialisering, maar rekking treedt uiteraard op bij de mediale vocalen [o] en [e] plus [r]:

Voor -r- plus dentaal is verlenging tot [o:], [e:] veelal standaardtalig geworden, bij e:r onder depalatalisatie tot a:r. In het Middelnederlands wordt de lengte eerder niet dan wel in het schrift aangegeven: *pert* 'paard', *stert* 'staart',

swert 'zwaard', *merte* 'maart'; *mort* 'moord', *nort* 'noord', *wort* 'woord'; *corn* 'koren/koorn', *dorn* 'doren/doorn', *horn* 'horen/hoorn'.

Voor andere consonanten dan dentaal na -r- is verlenging in de standaardtaal uitgebleven, bijvoorbeeld: *clarc*, *clerc*, *claerc*, *clerec* 'klerk', *werc*, *weerc*, *warc* 'werk'; *werf*, *warf*, *waref* 'werf', *erf*, *arf*, *eref* 'erf'.

Evenzo is bij [a] plus -r- plus dentaal de rekking meestal standaardtalig geworden, bijvoorbeeld: *bart* 'baard', *vart* 'vaart', *gart* 'gaard', *bars* 'baars'; hiernaast is echter steeds de spelling -aers/-aert aangetroffen. Ook in leensuffixen als Ofra. -ard is de vocaal in de moderne standaardtaal lang: *blancard* 'Blankaard', *standard* 'standaard', *liart* 'appelgrauw', vergelijk *liaert*, *greniard*, hoewel ook hier uitzonderingen zijn: *hard*, *zwart*.

In een aantal gevallen is er nog steeds aarzeling tussen een lange vocaal of een svarabhaktivocaal achter de -r-: *doren/doorn*, *lantaren/lantaarn*, *parel/paarl*, *Jan van Scorel/Schoorl*.

Voor andere consonanten

In het Middelnederlands worden daarenboven nog een aantal gevallen van medialisering, vaak, maar niet uitsluitend voor -m- en -l- en -d-, aangetroffen met een beperkte spreiding, die daardoor nooit standaardtalig zijn geworden. Enkele voorbeelden: *april/aprel*, *bilc/belc* 'omsloten weiland', *immer/emmer* 'steeds', *rider/redder*, *timmer-/temmer-*.

Opvallend is dat van deze woorden ook steeds een variant met ronding is opgetekend: *aprul*, *bulc*, *ummer*, *rudder*, *tummer-*.

3.2.2.3. Consonanten

Het Middelnederlands onderscheidt de volgende consonanten: labialen p, b, f, v; dentalen: t, d, þ?, s en z; dorsalen: k, χ, g, γ, h; j en w; l, r, m, n, ŋ.

Mnl. p is de voortzetting van:

1. Onl. p: Mnl. *prediken*; Onl. *predicodon*; Mnl. *diepe*, Onl. *diopi*.
2. Onl. (gegemineerde) [p:]: Mnl. *druppen*, Onl. *druppon*.

Mnl. b is de voortzetting van:

1. Onl. b: Mnl. *biechte*, Onl. *begihte*; Mnl. *abolghe*, Onl. *abulge* 'toorn'.
2. Onl. (gegemineerde) [b:]: Mnl. *hebben*, Onl. *hebban*.

Mnl. f is de voortzetting van:

1. Onl. f: Mnl. *aflaet*, Onl. *aflati* 'aflaat'.
2. Onl. v in auslaut of als deel van een consonantcluster in auslaut; *ave* 'af' naast *af*; *erve* naast *erf*; *ghevet* naast *gheeft*; *hervest* naast *herfst*; slot-f wordt regelmatig niet geschreven voor [p] of [b]: *halbunre*, *tweel pennincghe* 'twaalf penningen'.
3. Onl. (gegeminde) [f:]: Mnl. *offer*, Onl. *offer*.

Mnl. v is de voortzetting van:

1. Onl. v: Mnl. *avent/avont*, Onl. *avont*; Mnl. *erve*, Onl. *erve*; Mnl. *gheve*, Onl. *geve*; Mnl. *love*, Onl. *love*.
2. Onl. f- aan het begin van woord of syllabe: Mnl. *vechten*, Onl. *feh-ton*; Mnl. *vele*, Onl. *filo*, Mnl. *viande*, Onl. *fiunda*; Mnl. *vruchtede*, Onl. *forhtida*; Mnl. *anevallet*, Onl. *anafallit*.

Mnl. t is de voortzetting van:

1. Onl. t: Mnl. *tebreken*, Onl. *tebrekan*; Mnl. *toverare*, Onl. *toufere*; Mnl. *scachte*, Onl. *scefti* 'pijlen'; Mnl. *ovet*, Onl. *ouita* 'vruchten'.
2. Onl. d in auslaut: Mnl. *wint*, Onl. *wind*; Mnl. *moet*, Onl. *muod*; Mnl. *werelt*, Onl. *vuerold*. Overigens kende ook het Oudnederlands al auslautsverhärtung, dus *muot*, *uuint* enz.

Mnl. d is de voortzetting van:

1. Onl. ð/þ: Mnl. *vader*, Onl. *fader*; Mnl. *wederstriden*, Onl. *uitharstridunt*; Mnl. *werden*, Onl. *uuerthint*.
2. Onl. d: Mnl. *dach*, Onl. *dag*; Mnl. *dochter*, Onl. *dohteron*.
3. Onl. gegeminde d: Mnl. *bidden*, Onl. *bidon*; Mnl. *midden*, Onl. *midton*.

De status van een Mnl. <th> als weergave van de spirant [þ] is twijfelachtig. Hij wordt aangetroffen op een aantal in principe etymologisch juiste posities: 1. als morfeem van het part.perf.: *gheseth* < **gasatip*-; *gheerfth* < **ga-arþip*-; als flexiemorfeem van de 3e persoon enkelvoud: *legth* < **lagip*; *heeth* < **χaitip*; in de naam van de windstreek: *north*; *wareith* < **-χaið u*-. Hiernaast staan -eveneens als relict- vormen met -d, ook aan het wordeinde en met name ook in de 3e persoon ev. pres. ind.: *draghd* 'draagt', *weued* 'weeft', *heued* 'heeft', *nemd* 'neemt', *coemd* 'komt'. In *Bernense* komen een aantal gevallen voor als *inethminge* 'inblazing'; *nith* 'afgunst', waar de grafie op haar plaats lijkt, maar ook gevallen waarin de -h- aan andere oorsprong moet worden toegeschreven (*verthien* 'afzien van' *wethech* 'bewust, wetend').

De klank die met <th> werd aangeduid, verliest zijn spirantisch karakter pas in de twaalfde eeuw. Het is niet duidelijk of het in bovenstaande gevallen een

spellingresidu betreft, dan wel een laatste optreden van <th> als weergave van een spirant.

Met name te Oudenaarde geeft de grafeemcombinatie <th> een [s]-achtige klank weer in de gen. ev. van mannelijke en onzijdige woorden met een dentaal als slotfoneem -n, -d, -t: *stembermanth* 'des-timmermans', *janth* 'jans', *lanth* 'lands', *sierth* 'des-eersts', *tvorseith* 'des-voreseids'.

Mnl. s is de voortzetting van:

Onl. s: Mnl. *scalc*, Onl. *scalc* 'knecht'; Mnl. *scamen*, Onl. *scamon*; Mnl. *verdelghdes* '(je) verdelgt', Onl. *vardiligodos*; Mnl. *lives* 'van het leven', Onl. *liues* 'vitae'.

Mnl. z is de voortzetting van:

Onl. s: Mnl. *sevenvout*, Onl. *siuonualdun*; Mnl. *sule* 'zuil', Onl. *sule* 'columna'; Mnl. *wesen* 'zijn', Onl. *wesan*.

N.B. Middelnederlands <s> in initio voor vocaal en -w-, intervocalisch en in de positie na -l-, -m-, -n-, -r- voor vocaal is [z]. Het teken <z> in anlaut komt vooral voor in het westen van Holland, Zeeland en Vlaanderen. Ter onderscheiding van de [s] wordt soms <ts> (in Vlaanderen), <ss> (in Brabant) of <c> voor <s> geschreven: *tsaeftinghe* 'Saaftinge', *tsobout* 'Sobout', *ssegen* 'zetel' (= Ofra. *siege*), *ssone* 'geluid' (= Ofra. *son*), *ghessalueert* 'gegroet', *ghessolueert* 'betaald', *ciseine* 'halve penning'.

Mnl. k is de voortzetting van:

1. Onl. k: Mnl. *coninc*, Onl. *kuninga*; Mnl. *coe*, Onl. *kuo*; Mnl. *soeken*, Onl. *-soukit*.
2. Onl. (gegeminde) [k:]: Mnl. *bocke* 'bok' dat.sing., Onl. *buckin*; Mnl. *quicke* 'vee' dat.sing., Onl. *quiccate* (het tweede lid is *fe* < **fexu* 'vee'); Mnl. *bedecken*, Onl. *betheckon* 'bedekken'.
3. Onl. g in auslaut na n: Mnl. *dinc*, Onl. *thing*; Mnl. *sanc*, Onl. *sang* 'lied, gezang'.

Mnl. χ is de voortzetting van:

1. Onl. χ: Mnl. *anevechten*, Onl. *anafehtan* 'bestrijden'.
2. Onl. (gegeminde) [χ:]: Mnl. *lachen*, niet in het Onl. aangetroffen.
3. Onl. g in auslaut, behalve na n: Mnl. *honich*, Onl. *honog*; Mnl. *berch*, Onl. *berg*.
4. Onl. k na s in de verbinding sk-: Mnl. *schieten*, Onl. *scietan* '(met een pijl) schieten'; Mnl. *scriven*, Onl. *scriuan* Mnl. *mussche*, Onl. *musca* 'mus'.
5. Onl. f voor t: Mnl. *crachtich*, Onl. *creftih*; Mnl. *sucht*, Onl. *suft* 'ziekte'.

Mnl. h is de voortzetting van:

Onl. h: Mnl. *herte*, Onl. *herta*; Mnl. *honich*, Onl. *honog*.

Mnl. g/gh is de voortzetting van:

1. Onl. g: Mnl. *got*, Onl. *got*; Mnl. *graf*, Onl. *graf*; Mnl. *opstighen*, Onl. *upstigan* 'stijgen'.
2. Onl. gegemineerde g: Mnl. *rucghe*, Onl. *ruggi*, *rukgi*. Mogelijk werd in het vroegste Middelnederlands de oorspronkelijk gegemineerde g als [gg] gesproken.

Mnl. w is de voortzetting van:

Onl. w: Mnl. *wech*, Onl. *uueg*, *uueh*; Mnl. *warheit*, Onl. *uarheit*; Mnl. *tesuwe* 'rechter (hand)', Onl. *teseuua*.

Mnl. j is de voortzetting van:

Onl. j: Mnl. *jaghere*, Onl. *jagere*; Mnl. *jaer*, Onl. *jar*.

Mnl. l is de voortzetting van:

1. Onl. l.: Mnl. *slaen*, Onl. *slan*; Mnl. *ilen*, Onl. *ilan* 'haasten'; Mnl. *lijf*, Onl. *lif* 'leven'.
2. Onl. gegemineerde l: Mnl. *vallen*, Onl. *fallan* 'vallen'; Mnl. *galle*, Onl. *galla* 'gal'.
3. Een syllabedragende l is aannemelijk in de gevallen waar de -l geminatie heeft veroorzaakt, dan wel de overgang van voorgaande s tot z heeft verhinderd.
 - a. geminatie: *seggchel*, *zechel* [zexl] naast *segchel*, *scuttel* naast *scotel*.
 - b. behoud van s: waarschijnlijk steeds bij het suffix *-sel* < Onl. *-isle*: *burgisli* 'graf', *mendisle* 'blijheid'; Mnl. *garwsel* 'misgewaad', *mincsel* 'letsel', *gartsel*.

Ook in schrijfwijzen als *viertel* naast *viertle* kan men een sonantische l vermoeden.

Mnl. r is de voortzetting van:

1. Onl. r: Mnl. *raet*, Onl. *rat* 'raad'; Mnl. *over*, Onl. *ovir*; Mnl. *offeren*, Onl. *offron* 'offeren'.
2. Onl. (gegemineerde) [r:]: Mnl. *verre*, Onl. *ferro*; Mnl. *merren*, Onl. *merran* 'dralen'.
3. Een syllabedragende r is aannemelijk in gevallen met voorafgaande geminatie en in postconsonantische positie.
 - a. Mnl. *libber/lever*, *acker/aker-*, *botter/boter*.
 - b. Mnl. *polr* 'polder', *moenstr* 'monster/munster = klooster'.

Mogelijk is reeds in een vroeg stadium de r na een lange vocaal verregaand

gevoicaliseerd, zodat hij alleen nog als naslag of rekking van de voorgaande vocaal gerealiseerd wordt en niet meer in het schrift wordt weergegeven: *voeghenoemden*, *vo(e)seid*, *vozeit* 'voornoemd', *ze tugulouet = te Tugelo wert* 'in de richting van Teugelen'; ook bij persoonsnamen: *bernad*, *gerad*, *everaddus*.

Mnl. m is de voortzetting van:

1. Onl. m: Mnl. *man*, Onl. *man*; Mnl. *mont*, Onl. *mnt*; Mnl. *name*, Onl. *namo*.
2. Onl. (gegeminde) [m:]: *stemme*, Onl. *stemma*, *stimma* 'stem'.
3. Onl.-Mnl. -mb-: Mnl. *wamme*, Onl. *uuamba* 'buik'; Mnl. *crommen*, Onl. *crumban* 'buigen'.
4. Een syllabedragende m is aannemelijk in gevallen met voorafgaande geminatie: Mnl. *bessem/besem* 'bezem'.

Mnl. n is de voortzetting van:

1. Onl. n: Mnl. *man*, Onl. *man*; Mnl. *mont*, Onl. *mnt*; Mnl. *name*, Onl. *namo*; Mnl. *sneeu*, Onl. *sneo*.
2. Onl. gegeminde n: Mnl. *kennen*, Onl. *kennan*; Mnl. *beghinnen*, Onl. *beginnan*.
3. Een syllabedragende n is aannemelijk in gevallen van voorafgaande geminatie en in postconsonantische positie:
 - a. Mnl. *oppenbaer* 'openbaar', *sc(h)eppen* 'schepen'.
 - b. Mnl. *ghevaln*, *segheln*, *scuteln*.

Mnl. ŋ is de voortzetting van Onl. ŋ:

De ŋ is een combinatorische variant van [n], namelijk voor [g] of [k].

Mnl. *bevinghe*, Onl. *biuonga*; Mnl. *drinken*, Onl. *drincan*; Mnl. *coninc*, Onl. *kuninga*.

Een enkele maal wordt Mnl. <ngk> gespeld: *bedangken* (*Reg. Guid.*). De occlusie van auslautend [g] na [n] verdwijnt in de jongere taal, eerst in inlaut, tenslotte ook in auslaut.

Zij blijft in een aantal gevallen voor sonant of liquida: Nnl. *koninklijk*, *ontvankelijk*.

Regionale fonemen

Limburg: affrikaten in de gebieden met klankverschuiving.

De voorbeelden stammen uit *Oudenb.*:

<c> = [ts] in: *ce* 'te': *af ende ane ce gone ende satte ons (...)* *ce pligte* (*Oudenb.* 204, 30-31); *ce cense* (*Oudenb.* 212, 09 en 14).

<z> = [ts] in: *ze* 'te': *ze Tugulouet* 'te Teugelen we(r)t = in de richting van Teugelen'; *Zulpge* 'Zülpich (< *Tolbiacum)': *bruder Johan van Zulpge* (*Oudenb.* 236, 17).

<ch> = / (k)χ/ in:

1. *ich* 'ik', *och*, *ouch* 'ook', *bruch* 'broek'.
2. Mogelijk ook in: *bruder Johan van Tulpch* (< *Tolbiacum), vergelijk ook *Bruder Johan van Sulps* (*Oudenb.* 207), wat zou kunnen wijzen op een sterk palatale uitspraak van de [χ] die de [š] nadert.
3. mogelijk in: *kerchhof*, *kirchhof* 'kerkhof'.
4. in het suffix *-lijc*: *igelich* 'ieghelijc', vergelijk Hd. *jeglich*.

<g> = / (k)χ/ of / (g)g/ in:

1. diminutiva: *ueltgen* 'veldje', *petgin* 'paadje', *Weulfgin* 'Wolfje (toenaam)'.
2. plaatsnamen: *Lutge* 'Luik', *Sasenbrog* 'Sassenbroek'.
3. persoonsnamen: *Lodewig*.
4. in: *ig* 'ik', *og* 'ook'.

Brabant: geassibeleerde varianten van [s] en [z].

<ch> = [š]: *derchere* d.i. *dersere* 'dorser', *chertoghen* d.i. *des-hertoghen* 'van de hertog', *cher* d.i. *des-her(en)*, *bruselcher* 'Brusselse' (Brussel 1277), *quetchen* 'kwetsen'.

<g(h)> = [ž]: *wiginga* lett.: wijzing, dit wil zeggen 'uitspraak, vonnis' (Mechelen 1292); verder *jaghdenge* d.i. *jaghden-se* 'joegen haar'; *bondenge* d.i. *bonden-se*; *vuerdeghe* d.i. *voerden-se*, *sachmenghe* 'zag men ze'. Daarnaast werd in de nom. plur. aangetroffen: *so vlouwenghe gemene* 'toen vluchtten ze allemaal weg'. Alleen in de *Kerstine* aangetroffen bij enclitisch *-se*.

3.2.2.4. Leenfonemen

Een uitputtende beschrijving valt vooralsnog niet te leveren, maar aangetroffen zijn [tʃ], [ʃ] en [dʒ], naast de gemouilleerde fonemen [ɲ] en [ʎ].

Ofra. [tʃ]

Mnl. <ts>, <tc>, <ch>, <c>, <s>, <sc>, <sch> geven (de opvolgers van) de Oudfranse (Oudpicardische) affrikaat [tʃ] weer:

a. Voor e en i:

1. ts: *tsimadze* (Ofra. *cymage* 'kroonlijst'); *tsincsene* (Ofra. *Chinqueme* 'Pinksteren' (*FEW*, aflagd. 1282)).

2. tc: *tcissen* (vergelijk Lat. *cessare* 'ophouden'); *tcssinge* (vergelijk Lat. *cessatio* 'schorsing, opschorting, verlet').
3. ch: *chesseren* (Ofra. *cesser* 'ophouden'); *chencsendaghe* 'pinksterdag'; *cheua(u)chie* 'heerdienst'.
4. c: *cesseren* 'ophouden'; *cinxenen* 'Pinksteren'.
5. s: *sesseren* 'cesser'; *sense* 'cijns'.
6. sc: *scense* 'cijns'.
7. sch: *schincsenen* 'Pinksteren'; *schense* 'cijns'.

Opmerking 1: Het grafeem <c> komt voor als (jongere?) weergave van [ts] < Ofra. -ce < Lat. *-icem: *pumce* (Ofra. *ponce* < Lat. *pumicem* 'puimsteen'); *runce* (Ofra. *ronce* 'braam(struik)' < Lat. *rumicem*); *scorce* (Ofra. *escorce* < Mlat. *excortice(m)* 'schors, huid'), ofwel als weergave van [ts] < Ofra. -ce < Lat. -cial-tia: *penitence* (Ofra. *penitance* < Lat. *penitentia*); *unce* 'zeker gewicht' (Ofra. *once* < Lat. *uncia*); *kouce* 'beenbedekking' (< Opic. *caus*, Ofra. *chaus* < Lat. *calcia*).

Opmerking 2: Naast -ce wordt bij de notering van de opvolgers van Lat. -cia/-tia ook -che aangetroffen: *ordinanche* 'opdracht'; *sustinanche* 'onderhoud'.

a. Voor a:

1. ts: *tsartere* (Ofra. *chartre* 'charter'); *tsampenois* 'Champagnois'.
2. ch: *cha(e)rtre* 'chartre'; *charnatie* (Ofra. *charnaison* 'vleeswording').
3. s: *saertre* 'chartre'; *saertruysen* 'Chartreuse'; *sampenois* 'Champagnois'.
4. sc: *scaertre* 'chartre'.

Ofra. [dž]

Mnl. <dz>, <ds>, <ts>, <dg>, <tg>, <g> geven de opvolgers van Oudfrans (Oudpicardisch) [dž] weer:

1. dz: *tsimadze* (Ofra. *cymage* 'kroonlijst'); *vzadze* (Ofra. *usage* 'gebruik'); *coquinaedze* (Ofra. **coquinage* 'bedelarij?').
2. ds: *peilghermaedse* 'pelgrimage'; *usaedse* (Ofra. *usage* 'gebruik').
3. ts: *vsaetse* 'gebruik'.
4. dg: *lodgieren* 'kamperen, overnachten'; *bedgine* 'begijnen', hoewel mouillering bij dit woord uitzonderlijk is.
5. tg: *aetge* (Ofra. *age* 'leeftijd').
6. g: *usage* 'gebruik'; *lestage* 'droit payé pour le poids', *priuileige* 'recht, privilege'.
7. na <n> staan <gi> en <ti>: *pungiant*, *puntianz* 'gevecht'.

Ofra. [i]

Mnl. <lg>, <ll> evt. voorafgegaan (en gevolgd) door <i>, geeft: de Oudfranse gemouilleerde [i] weer:

1. lg: *sparmalge* '(e)spargne-maille; zinwoord: spaar-de-penning'; *baelge* 'balie'; *busscaelge* 'bos'.
2. ilg: *bailge* 'balie'; *rabailge* 'roof?'; *sparmailge*, *tailge* 'belasting'.
3. ilgi: *bailgie* 'balie'.
4. lgi: *fulgie* 'foelie'.
5. ill: *robaille* 'roof?'; *raspaille* 'Raspalje (plaats te Onkerzele)'.
6. illi: *taille* 'belasting'; *vitaille* 'levensmiddelen'.

Ofra. [n]

Mnl. <gn>, <ng>, <ngn>, evt. voorafgegaan (en gevolgd) door een <i>, geeft de Oudfranse gemouilleerde [n] weer:

1. gn: *kalegne* 'claim, vordering'; *benigne* (Ofra. *Bénigne*, vrouwelijke persoonsnaam).
2. ign: *alemaigne* 'Allemagne'; *calaigne* 'claim, vordering'.
3. ng: *calange*; *araenge* 'oranje'; *mortaenge* 'Mortaigne (heerlijkheid bij Ardooië)'; *ronge* 'schurft'.
4. ngn: *calenge* 'vordering, claim'; *beningnen* (Ofra. *Bénigne*).
5. ngi: *calangie* 'vordering, claim'.
6. ing: *besoinge* 'zaak, aangelegenheid'.

Ook komt <ni> = <nj>? voor:

7. ni: *castanie* 'kastanje'.

3.2.2.5. Diverse verschijnselen

Meer algemene fonische ontwikkelingen

Tegenover de aangrenzende Middelhoogduitse tongvallen onderscheiden de Middelnederlandse zich door een aantal typische al dan niet contextvrije ontwikkelingen van bepaalde consonantcombinaties.

Wgerm. [xs] wordt Mnl. -ss-, tegenover [ks] in Duits en Engels:

Vergelijk de Middelnederlandse (en eventueel Onl. vormen) met, in voorkomend geval, respectievelijk Duits en Engels: *as* 'as' (Hd. *Achse*, Eng. *ax*); *assele* 'schouder' (Hd. *Achsel*); *busse* 'bus' (Hd. *Büchse*, Eng. *box*); *das* 'das (dier)' (Hd. *Dachs*); *eghedisse* 'hagedis' (Hd. *Eidechse*); *los* 'lynx' (Hd. *Luchs*); *osse* 'os', Onl. *ohsson* 'ossen' (Hd. *Ochse*, Eng. *ox*); *sasse* 'Saks', (Hd. *Sachse*, Eng. *saxe*); *ses(se)* 'zes' (Hd. *sechs*, Eng. *six*); *vlas* 'vlas' (Hd. *Flachs*, Eng. *flax*); *vos* 'vos', Onl. *uusso* 'van

de vossen' (Hd. *Fuchs*, Eng. *fox*); *was* 'was', Onl. *wahs* 'was' (Hd. *Wachs*, Eng. *wax*); *wassen*

'groeien', Onl. *wahsan* 'groeien' (Hd. *Wachsen*); *wisselen* 'ruilen', (Hd. *wechseln*), Onl. *wihsil* 'wisseling'.

Wgerm. [sk] in initio wordt Mnl. sc(h)-, tegenover een verdere ontwikkeling tot [š] in Duits en Engels:

Vergelijk nog *scade, scaep, scalc, scamel* naast reeds *schade, schaep, schalc, schamel*.

Opgemerkt moet worden dat een spelling *sc-* niet steeds [sx] representeert. In (vooral oudere) teksten treft men nog aan: *sclaen, sclicht, scoete* voor *slaen, slicht, sloot*. Spelling van *sc-* voor andere consonanten is zeldzaam: *scmalle* 'smalle' (Brugge), *clais die scmit* 'smid' (*Reg. Guid.*, Utrecht 1310), *scnide* 'snijde' (Calais).

Ook komt deze spelling voor bij de combinatie [s] plus [χ] uit [g] door assimilatie: *scraven = des graven* 'van de graaf'.

Dialectisch gaat ook in het Nederlands *sk-* over tot [š]. Waarschijnlijk een van de oudste voorbeelden hiervan is te vinden in *Oudenb.*: *besriuen* 'beschrijven' (232,03), *besreuen* (238,04), *bissreuen* (231,02 en 04), tenminste, indien dit werkelijk -[šr]-noteert. Ook de spelling van de woorden *shepen* 'schepen (sing.)' (*Oudenb.* 46,35 en 36), *Renarde van der Shuren* 'Reinaard van der Schuren' (*Oudenb.* 46,19), *shotit* 'schout(heet)' (*Oudenb.* 164,37) suggereert een [š].

Een opvallende uitzondering is her (hulp) werkwoord Germ. **skulana-* 'moeten, zullen' dat in de oudste fasen van de afzonderlijke Germaanse dochtertalen nog een occlusief/fricatief vertoont, maar later, behalve in het Osa. *skulan*, Mnd. *schol(l)en, schulen*, in het Engels (*shall*) en in de Scandinavische talen (Noors *skulle*), een enkele spirant: Ohd. *solan, sulan* (8e e.), naast *solan, sulan* (9e e.); Mhd. *scholn, schuln*, naast *soln, suln*; Onl. *scal* '(hij) zal', uitzonderlijk naast normaal *sal/sulon*; Mnl. *sullen, sollen, soelen, suelen, solen*. Een enkele maal verschijnt hierbij ook het bnw. *soldig* 'schuldig' (*Oudenb.*).

In de in- en auslout volgt een ontwikkeling van *-sk-* > Mnl. *-s(s) ch-* > Nnl. *-ss-*, respectievelijk *-sk* > Mnl. *-sc(h)* > Nnl. *-s*. In Holland en Utrecht (maar ook elders in bepaalde dialecten) blijft *-sk-*, althans in het schrift, nog lang behouden: *tuisken Noede ende Bodegraven, Paesken* 'Pasen', *ten Dietsken huse, visken* 'vissen (werkwoord)' (*Reg. Guid.*), maar in dit Register ook reeds: *tuscen, tusghen*. Limburg (*Bernense*) spelt <sg>: *tosgen* 'tussen', *vesg* 'vis', *vlesg* 'vlees', *vorsg* '(kik)vors', maar ook *-sch*: *valsch, walvesch* 'walvis', *ditsch* 'Diets'.

Wgerm. -al/ol- plus dentaal wordt Mnl. -au/ou-plus dentaal:

In het oosten van het taalgebied blijft het onderscheid tussen alT en olT bestaan, in de rest van het taalgebied vindt eerst ronding van *al-* tot *ol-* plaats waarna, na vocalisering van de *-l-*, overal *ou-* ontstaat.

In het oosten (*Oudenb.*): *saecwaude* 'zaakwaarnemer'; bij *Isaude* kan zowel *-al-* als *-ol-* ten grondslag liggen; *hi gaut* 'hij betaalde', *si gouden* 'ze betaalden' maar *Bernense* heeft nog bijvoorbeeld, met behoud van de *-l-*: *alt* 'oud', *valden* 'vouwen', naast *golt* 'goud', *holt* 'hout'.

In Mlimb. ook *-alf-/olf-* en *-alk-/olk-* > *-auf-/auk-*: Mnl. *half*, Mlimb. *hauf*, Mnl. *galch*, Mlimb. *gaughe*; Mnl. *wolf*, Mlimb. *wouf* in *Woufscule* 'Wolfskuil'; de plaatsnaam Swalmen verschijnt als *Swaumen*; de persoonsnamen Godschalk en Odolf als *Gotscauc*, *Odouf*.

Incidenteel wordt zowel de <u> als de <l> aangetroffen: *verghoulden* 'betaald'.

Wgerm. -ft- wordt Mnl. -cht-:

In Holland zijn nog zeer lang relicten van *-ft-* bewaard. vergelijk nog: *craft* 'geweld' (Holland 1285), *croft* 'onderaardse ruimte' (Holland 1280-1287), *graft* 'gracht'¹² (Dordrecht 1281-1282), *gecoft* 'gekocht' (Egmond 1300), *stifte* 'Sticht (van Utrecht)' (Holland 1285); *wonachtich* 'woonachtig' (Holland 1282); opmerkelijk is *nifte* 'niet' (Mechelen 1291).

Voor het overige is de overgang algemeen. Reeds in de *Wachtendonckse Psalmen* is het verschijnsel waarneembaar: Onl. *stifan*, *stihtan* 'vestigen'.

In een aantal gevallen is in de standaardtaal een klankwettig *-cht-* < *-ft-* analogisch hersteld: Mnl. *helcht* 'helft' en de telwoorden *vichtien*, *vichtich* zijn in het moderne Nl. weer hersteld tot *helft* (naar *half*); *vijftien*, *vijftig* (naar *vijf*); Mnl. *bescreuen en de scregt* 'beschreven in het schrift' (*Oudenb.* 264,12), modern Nl. *schrift* (naar *schrijven*).

Metathese

Kenmerkend voor het Middelnederlands tegenover het Middelhoogduits is de metathese in de verbinding r plus korte vocaal plus dentaal (d, t, n, s), dus van (C)rVC tot (C)VrC.

Ook uit het Oudengels en het Oudfries zijn voorbeelden van deze metathese bekend.

Enkele voorbeelden van deze metathese in het Middelnederlands.

Germ. **preskana-*, Ohd. *drescan*, vergelijk Mnl. *derchere* 'dorser'.

Germ. **χrussa-*, Ohd. *hros*, Mnl. *hers* 'paard', hiernaast ook Mnl. *(h)ors*.

Germ. **bridjo-*, Ohd. *dritto*, Mnl. *darde*, *derde*, *dorde* (Eng. *third*); hierbij *dartich*, *dertich*, *dortich* (Eng. *thirty*) en *dartien*, *dertien*, *dortien* (Eng. *thirteen*).

Germ. **krist-*, Ohd. *Christ*, Mnl. *kerst-*, ook *carst-* (*carstdaghe*; *carstinede* 'christenheid' en *cors(t)-* (*corsdaghe*, *corsauonde*); ook in persoonsnamen Christiaan: Mnl. *carstiaen*; Christoffel: Mnl. *carstoffer*; maar vergelijk bijvoorbeeld *kirstenman* 'catholicus' in *Bernense*.

12 Volgens de citaten in het *WNT* werd *graft* in Holland tot het einde van de 18e eeuw in geschrifte gebruikt.

Verder nog: *bernen* 'branden' (Hd. *brennen*); *bert* 'blad, bord' (Hd. *Brett*), *versten* 'uitstellen' (Hd. *verfristen*). vergelijk ook nog Mnl. *crudewaghen* naast *curdewaghen* 'kruiwagen'; *utrecht* naast *tuttercht* 'te Utrecht'.

Mlimb. *sprote* 'sport (van een ladder)' (*Oudenb.*) vertoont nog de oude toestand.

Een omgekeerde metathese, dus met een sprong naar rechts, komt in het zuidoosten speciaal in het verleden deelwoord *voresproken* voor: *vorsporken* (*Oudenb.*), *versporchen* (Heinsberg 1286).

Eigenlijk is 'verspringen' hier niet de juiste term. De svarabhaktivocaal vóór -r-krijgt dezelfde kleur als de vocaal die op -r- volgt (anticipatie), vervolgens krijgt deze het accent; dan ontkleurt de vocaal na -r- en verdwijnt geleidelijk (Van Bree 1990: 102).

Dit verschijnsel wordt ook aangetroffen in het bijna tot suffix verworden tweede lid van een tweestammige persoonsnaam: *-brecht* > *-bert*. *albrecht*: *albert*; *robrecht*: *robert*, *godevert* < **-fridu-*; maar ook daarbuiten: *hondert* < **hund-rad-*.

Een vorm van (grafische) metathese treedt op bij de groep -Ts, die vrij frequent als-st wordt aangetroffen: *vtrehst* 'Utrechts', *amboghst* 'ambachts', *lanst* 'lands', *rolanst* 'Rolands', *arnoust* 'Arnouds'. Ook het omgekeerde komt voor -st > -ts: *sterchts* in plaats van *stercst*.

Andere gevallen zijn: 1. -ht en -th: *grath*: *gracht*, *recth*: *recht*; 2. -hc- naast -ch-: *vleeshcs*; 3. -cs naast -sc: *mercs*: *mersc*.

Auslautverscherping

In het Middelnederlands (deels ook al in het Oudnederlands) worden de stemhebbende consonanten aan woord- of morfeemeinde stemloos en met het teken voor de dienovereenkomstige klank aangeduid.

d>t: *hant* 'hand', *hovet* 'hoofd', *nort* 'noord', *zuut* 'zuid'; soms wordt <dt> geschreven: *handt*, *noordt*, *zuudt*.

gh>ch: *berch*, *ploech*, *wech*, *droech* (bij *draghen*); vooral in oudere teksten ook: *berh* 'berg', *borh* 'borg, burcht'.

b>p, na m: *lamp* 'lam', *crump* 'krom', *sclemp* 'gevat', *domp* 'dom'.

v>f: *gaf*, *graf*, *dief*, *lief*, *schoef*.

z>s: *caes*, *huus*, *hals*, *baers*.

g>c/k, na η: *ontfanc* (bij *ontvaen*), *jnganc*, *nacomelinc*, *coninc*, *penninc*.

Daar deze regel ook voor het morfeemeinde geldt, zijn gevallen als *verbintenis* dus secundair uit *verbint-nis* ontstaan. Vergelijk nog: *versteerfnesse* (sterven), *onterfenesse*; *ghelofnesse* (gheloven), *voentnesse* (vinden), *onschultnesse* (schuld); *gheuancnesse* (vangen).

Bijzondere fonische ontwikkelingen

Op beperkter gebied komen nog diverse bijzondere fonische verschijnselen voor.

Het verstommen van h- in anlaut

Mogelijk als gevolg van de anlautlenisering (de overgang van f- en s- in anlaut voor vocaal tot v- en z-) is de structureel zwak staande h- in de anlaut verdwenen (Van Loon 1989: 132).

Dit blijkt uit een groot aantal woorden voornamelijk, maar niet uitsluitend, in het westen van het taalgebied, waarin geen grafeem <h> voorkomt op plaatsen waar de rest van het taalgebied deze doorgaans schrijft: *ant* 'hand', *emel* 'hemel', *ier* 'hier' of 'hol', *us* 'huis'.

Dit verschijnsel kan alle daarvoor in aanmerking komende gevallen treffen; er zijn geen woorden aangetroffen die een vaste h- hebben.

Dat deze <h> geen foneem is, blijkt bovendien uit spellingen met <h> waar de rest van het taalgebied deze niet schrijft: *habbet* 'abt', *habbedesse* 'abdis', *habraham* 'Abraham', *heeclo* 'Eeklo', *heghindoeme* 'eigendom', *hic* 'ik', *hirhomme* 'hierom', *hoem* 'oom', *horconde* 'getuige', *huut* 'uit', *hutrecht* 'Utrecht'.

Ook hier geldt dat elk vocalisch anlautend woord een h-prothese kan krijgen, ook bijvoorbeeld *hes* 'is'.

Vergelijk verder de bijdrage van Willemyns, onder 4.3.3.1.

Voorslag en absorptie van w-

Voor de geronde achtervocalen [o] en [u] kan een w- worden geschreven, als notering van de articulatorische anticipatie op de ronding van de vocaal:

wordine = *ordine* 'klooster'orde' (Mechelen 1286), *wostwincle* 'Oostwinkel (plaatsnaam)', *woestren* = *oestren* 'oesters' (*Nat.Bl.D* 235,27).

Omgekeerd kan een initiale w- door de ronding van de volgende vocaal worden geabsorbeerd: *og* = *woch* 'weg', *ostine* = *wostine* 'onontgonnen land'; ook aan het begin van een tweede lid van een samenstelling: *abecode* 'Abcoude', vergelijk *Abicwoude* (*Reg.Guid.*, Utrecht 1307); *rycoude* 'Rijkoud' (persoonsnaam, met -oud < -woud- < -wald-, waarbij dit verschijnsel veelvuldig is aangetroffen).

Klankverschuiving

In het zuidoosten van het taalgebied is een aantal gevallen van verschoven consonant waar te nemen, als de meest noordwestelijke uitlopers van de tweede (Hoogduitse) klankverschuiving; het zouden volgens de theorie slechts gevallen van k > [x] kunnen betreffen, omdat gebieden waar ook verdere consonanten systematisch door verschuiving worden getroffen tot het Middelhoogduits gerekend worden. In een enkel geval is het werk van een scribent uit oostelijker streken aanwijsbaar, zoals hand O van *Oudenb.*

Verschuiving van k tot [χ]: *boech* 'boek', *kelch* 'kelk', *roech* 'rook', *starch* 'sterk'.

Verschuiving van t tot [ts]: alleen in de prepositie *te: af ende ane ce gane* (Oudenb. 204,30); *ce pligte* (Oudenb. 204,31); *ze Tugulouet* 'te Teugelen we(r)t', dat wil zeggen 'in de richting van Teugelen' (Oudenb. 44,10). Zie ook 3.2.2.3., Limburg.

Andere opvallende verschijnselen

Epenthese

Verschillende consonantcombinaties neigen ertoe een (homorgane) consonant in te voegen, hetzij om de morfeemgrens duidelijker te markeren, hetzij simpelweg als een grafische markering van een fonische realiteit.

De eerste situatie treedt vooral op bij het flexie- en derivatiemorfeem *-(e)r-* na een stam op liquida of nasaal, waartussen een *-d-* wordt ingevoegd. Na *-n-*: *ghemeender* (< *ghemeenre*), *eender* (< *eenre*), *cleinder* (< *cleinre*), *minder* (< *minre*), *bunder* (< *bunre*); na *-l-*: *alder* (< *alre*); *dulder* (< *dulre*); *molder* (< *moelre*); na *-r-*: *sekerder* (< *seker-r*).

De tweede situatie (segmentatie) treedt op bij liquida ([m], [n] en [ŋ] plus dentaal:

1. *-mt-* > *-mpt-*: *compt* 'komt', *ghenaempt* 'genaamd'; *bempt* 'beemd', *neempt* 'neemt'; deze combinatie, gevolgd door een *-s-* kan elisie van de *-d/t-* met zich meebrengen: *beemps* < *beempts*, *voreghenuemps* < *-ghenuempts*; *-ms-* > *-mps-*: *willemps*.

In een aantal gevallen wordt de nieuw ontstane consonantgroep met segmentatie weer vereenvoudigd door afval van de auslautende dentaal: *ghenoemp* 'genoemd', *comp* 'komt'.

Bij *-mt-* kan, verkeerdelijk (?), ook *-mct-*, vergelijk *comct* 'komt', voorkomen en bij *-ms-* ook *-mts-*, vergelijk *vlaemts* 'Vlaams'.

2. *-ns-* > *-nts-*: *Lantslot* 'Lancelot', *mantschap* 'manschap'.
3. *-ŋt-* staat naast *-ŋct-*: *ontfanct* 'ontvangt', *hanct*, *gheminct* 'gemengd', *brinct*, het is in deze gevallen moeilijk uit te maken of hier de oorspronkelijke toestand wordt genoteerd met occlusieve [g] na de velaire nasaal, dan wel of er van segmentatie sprake is.

Elisie

Omgekeerd verdwijnen door assimilatie consonanten uit zware consonantclusters: *andach* < **ant-dach*; *agdaghe* < *achtdaghe*; *asso* < *also*; *auste* < *autste*; *dlinken* < *dat lintken*; *onfinc* < *ontfinc*; *penxdaghe* naast *penxten* 'Pinksteren', *corsdach* bij *kerstdach*; hierbij ook: *alsander* < *al(e)csander*; *jolics* < *jor(ghe)lics* 'jaarlijks', *hostat* < *hofstat* en *hausceide* < *haufsceide* < *halfsceide*; met meer consonanten: *bamesse* < *bavesmesse*; *limesse* < *lichtmesse*.

Anaptyxe

Nu en dan worden zware consonantgroepen door invoeging van een klinker ge-

splitst in twee eenvoudiger consonantgroepen: *dsdekens* (< d(e)s-dekens) > *cedekens* (= dse-dekens), *the gasthus* '(da)t gasthuis', *ghelorie* 'glorie', *tegeleden* = *tegliden*, deelwoord bij *tegliden* 'in verval raken', *arem* 'pauper', *aremboghe* 'armboog', *iarmarect* 'jaarmarkt', *Bereghouen* 'Berghoven'.

Velarisering

Velarisering is de wijziging van articulatie van een foneem in de richting van het velum. In de historische grammatica van het Nederlands wordt de term meestal beperkt tot de velarisering van de [n] (voor dentaal) tot [ŋ]: *tvinctich* 'twintig' (Brugge), *sencte bamesse*, *sencte lux dach* (Dilbeek), *tehanght* = *tehand* 'onmiddellijk' (Mechelen), *iacinct* 'bep. edelsteen' (*Bernense*), maar ook het Mlat. heeft *iacinctus* naast *iacinthus*.

3.2.3. *Vormleer*

3.2.3.1. Het substantief

Het nominale flexiesysteem van het Middelnederlands is geen directe voortzetting van het Germaanse systeem. Men kan zelfs niet van één Middelnederlands systeem spreken, terwijl bovendien de verschillende te onderscheiden subtypen tussen 1150 en circa 1500 nog aanmerkelijke evoluties doormaken. In het Germaans waren er zestien verschillende nominale stamklassen te onderscheiden. Door gebrekkige overlevering van het Oudnederlands is de tussenfase moeilijk te reconstrueren, maar volgens Quak (1992: 82) zijn nog slechts in enkele op zichzelf staande gevallen de verschillende stamklassen herkenbaar. Toch is het onderscheid tussen bijvoorbeeld de a-stammen en de i-stammen, althans in het meervoud, nog levend, vergelijk nom. plur. *daga* naast *fuoti/e*.

Marynissen (1993: 344) onderscheidt zeven paradigmata, verdeeld over twee flexietypen, een vocalische (= flexie I) en een consonantische (= flexie II). Tot flexie I behoren vijf subtypen van voor een deel identiek geflecteerde mannelijke en onzijdige substantiva, en één van vrouwelijke.

		m.	m.	m.	m.	o.	v.
	N.	ridder(e)	vader	gast	dach	calf	daet
ev.	G.	ridders	vader	gasts	daghes	calves	daet
	D.	riddere	vader	gast	daghe	calve	daet
	A.	ridder(e)	vader	gast	dach	calf	daet
	N.	ridders	vadere	gaste	daghe	calver(e)	dade
mv.	G.	ridders/-e	vadere	gaste	daghe	calver(e)	dade
	D.	ridders	vaderen	gasten	daghen	calveren	daden
	A.	ridders	vadere	gaste	daghe	calvere	dade

Tot flexie II behoren twee subtypen van mannelijke en onzijdige substantiva en een van vrouwelijke:

		m.	o.	v.
	N.	cnape	bedde	tonghe
ev.	G.	cnapen	beddes	tonghen
	D.	cnape	bedde	tonghe(n)
	A.	cnape	bedde	tonghe
	N.	cnapen	bedden	tonghen
mv.	G.	cnapen	bedden	tonghen
	D.	cnapen	bedden	tonghen
	A.	cnapen	bedden	tonghen

Speciaal moet gewezen worden op de meervoudsvorming. Marynissen (1993: 345-346) geeft een overzicht van de bestaande zeven patronen. In onderstaande samenvatting zijn de nummers 3 en 4 van Marynissen bij elkaar gevoegd, alsmede de nummers 7 en 8.

Twee typen meervoudsvorming zijn contextvrij, namelijk:

1. die met het enkelvoud zonder flexiemorfeem, meervoud *-e*: *daet/dade*;
2. die met een enkelvoud op *-e*, meervoud *-en*: *cnape/cnapen*.

Voor de overige gelden beperkingen van geografische, fonologische of semantische aard.

~~3~~ met een enkelvoud op *-er* (Holland, Utrecht, Limburg), dan wel *-ere* (Vlaanderen, Brabant), meervoud *-ers*: *ridder(e)/ridders*. Het betreft voornamelijk mannelijke persoonsnamen met het suffix *-er(e)*, veelal

- nomina agentis en woorden die zich daarbij aangesloten hebben (*mester*).
5. met een enkelvoud zonder flexie-uitgang, meervoud *-er(e)*. Het betreft een gesloten groep van neutra: *calf/calver*, *ei/eier*, *hoen/hoenre*, *lam(p)/lamber*, *loef/lover*, *rat/rader*, *runt/runder*, *volc/volker* (hierbij met een incidenteel mannelijk geval als *aeldinc/aeldingher* 'erfgenaam'; *nacomelinc/nacomelingher* (Koningsveld 1300); *leec/leker* 'leek' (Middelburg 1294).
 - 6a7. Hoeveelheidswoorden die in enkel- en meervoud dezelfde vorm hebben. Men kan onderscheiden in het subtype met consonantische stam *pont/pont* en met vocalische stam: *bunre/bunre*.

Bovenstaand overzicht geeft in haar algemeenheid de situatie met betrekking tot de nom. plur. weer. De dat. plur. heeft over het algemeen *-(e)n*, ook die van de hoeveelheidswoorden: *van tween ponden*, *van drien bunren*.

Voor het meervoud op *-s* geldt dat deze *-s* niet slechts het casusteken voor de nom. plur. is, maar veeleer een numerusteken. Zij komt vooral bij nomina agentis op *-ere* voor, alsmede (in Vlaanderen) bij een gering aantal monosyllaba.

Tot de nomina agentis behoren: *arbeider*, *bedriuer*, *navolgher*, *vercoper*, *verrader*.

Tot de monosyllaba behoren: *broet/broets*; *dam/dams*; *dec/decs*; *man/mans* (ook in Dordrecht); *pont/ponts* (in Holland); *stic/stix*; *wijf/wijfs*.

De persoonsnamen

De voornamen

De voornamen fleteren over het algemeen als substantieven. Bij de mannelijke voornamen is ook hier een sterke en een zwakke flexie te onderscheiden: *jan, jans, janne, jan* tegenover *hughe, hughen, hughen, hughe*. Soms wordt een mannelijke naam zowel sterk als zwak verbogen: *heine, heins/heinen, heinen, heine*.

Vrouwelijke voornamen worden zo goed als altijd zwak verbogen: *heile, heilen, heilen, heile*. Alleen als het een tweestammige naam betreft met een onzijdig tweede lid kan de flexie zich hieraan aanpassen: *heilewifs* (CG I 414,26). Ook hier is echter de zwakke flexie niet ongebruikelijk: *heilwiuen* (CG I 419,2).

De toenames

Ook de flexie van de toenames is meestal gelijk aan die van de andere substantieven. Een enkele keer wordt echter een zwakke genitief door een sterke vervangen. Het substantief *kecghe* 'ijzeren wig' is vrouwelijk. In gebruik als toenaam wordt het echter in de genitief sterk verbogen: *symon f aue kegs* 'Simon de zoon van Ave Kegel' (CG I 444,20-21). Ditzelfde geldt voor het substantief *lobbe* 'lob, kwab': *lambrechts lobs* (CG I 1833,34-35).

De voor- en toenames worden ook als lemma opgenomen in het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* (VMNW).

3.2.3.2. Het pronomen

De flexie van het pronomen valt uiteen in twee groepen, die der personalia met het reflexivum en die van de demonstrativa en interrogativa enerzijds en een aantal met nominale flexie anderzijds.

Het pronomen personale

Het standaardsysteem

		1	2	3		
				m.	v.	o.
ev.	N	ic	du	hi	si	(h)et
	G	mins	dins	sins	hare	sins
	D	mi	di	hem(e)	hare	hem(e)
	A	mi	di	hem	hare	(h)et
mv.	N	wi	ghi	si		
	G	onser/onses	(j)uwer/uwes	haer		
	D	ons	(j)u	hun		
	A	ons	(j)u	hun		

Hiernaast staan in de inversie een aantal clitische vormen, die deels ook, over de woordgrens heen, effect hebben op de voorgaande werkwoordsvorm:

Bij de 1e persoon enkelvoud, met apocope van de persoonsuitgang: *hebbic* < *hebbe ic*, waarnaast ook *hebic* en *heb ic*; *kennic*, *minnic*; hiernaast ook: *gevic*, *levic*, *belovic*; *haddic* < *hadde ic*; bij de sterke werkwoorden wordt de auslautverscherping opgeheven: *gavic* 'gaf ik'.

Bij de 2e persoon enkelvoud, met assimilatie van de *d-* aan de *-s* van de persoonsuitgang:

hevestu < *heves-du*, zo ook: *gaestu*, *bestu*, *offerstu*, *siestu*, *vinstu*, bij preterito-presentia: *machtu* en *machstu*, *salu*.¹³

Bij de 3e persoon enkelvoud; mannelijk: *moesti*, *haddi*, *heveti*; vrouwelijk: *moetsi*, *mochtsi*, *sitsi*; onzijdig: *dinctet*, *gaetet*, *costet*.

Bij de 1e persoon meervoud: *hebwi*, *maecwi*, *verliwi* (= verliden-wi), *selwi*, *wilwi*, maar ook: *hebbewi*, *houdewi*, *nemewi*, *sullewi*; met (zeldzame) verdere vertoonlozing van de vocaal van het pronomen: *selwe*, *weddewe*.

Bij de 2e persoon meervoud, met regressieve assimilatie van stem en totale assimilatie van articulatieplaats: *gadi* = *gaet-ghi* 'gaat ge', *doedi* = *doet-ghi* 'doet ge'; van-

13 Deze situatie kan mede de aanzet hebben gegeven tot het ontstaan van het pronomen *U* in subjectsfunctie.

hieruit ontstaan spellingen als: *come di* 'komt gij' en *si di* 'zijt gij'.

Bij de 3e persoon meervoud: *hebsi, mochsi, sulsi, coemsi*.

Bijzondere vormen

De 3e persoon enkelvoud heeft een veelvoud aan regionaal gebonden objectsvormen. Naast *hem(e)* komen nog voor *hom(e)*, *hum(e)*, *hoeme* en *him*.

Bij de 1e persoon meervoud komt in het westen een objectsvorm *us* 'ons' voor.

De genitief kent twee vormen *onser* en *onses*. Beide komen als genitiefobject voor: *ofte onses gebrake* (Brugge 1287) 'als wij er niet meer zouden zijn', naast: *ontfarm onser* en *ontfarm onss* 'ontferm U over ons' (beide uit *Diat.*).

Bij de 2e persoon meervoud geldt ten aanzien van de genitief dezelfde situatie, maar hier schijnt speciaal de partitieve genitief de vorm *uwer* te hebben; de andere adnominale genitieven en de objectsgenitief hebben zowel de vorm *uwes* als *uwer*; de eerste schijnt te fungeren als genitiefvorm bij *ghi* 'U', de tweede bij *ghi* 'jullie': *wien willen uwes nyet langer beiden* 'we willen niet langer op U wachten' (*Lutg.A* 88,30) en *om uwes selfs onghevalle* 'vanwege het ongeluk van Uzelf' (*Rijmb.* 801,35) naast *vwer niman* 'niemand van jullie' (*Lutg.K* 281,15), *vwer een* 'een van jullie' (*Rijmb.* 616,5) en *tote juwer tuier secghene* 'tot de uitspraak van jullie twee' (*CG I* 2477,23).

Versterkte vormen

Het pronomen personale kan versterkt worden met andere elementen. Voor alle personen en naamvallen geldt dat uitbreiding met het demonstrativum *selve* mogelijk is: *icselve* 'ikzelf', *duselve* 'jijzelf' enzovoort, ook de casus obliqui: *miselve* 'mezelf', *diselve* 'jezelf', enz.

Speciaal voor het meervoud is een uitbreiding met *-liede* mogelijk die, althans in de standaardtaal, alleen bij *ghi/(j)u* vast is geworden: Nnl. *jullie*.

Aangetroffen zijn: *wiliede/onsliede(n)* 'wij/ons', *ghiliede* 'jullie' met de genitief *vwerliede*, *siliede/hemliede/harliede* 'zij/hun/hen' enzovoort.

Het zuidoostelijke systeem

Hiernaast geldt een afwijkend systeem voor het uiterste zuidoosten van het taalgebied:

		1	2		3	
	N	ich/ig	du	m.	v.	o.
ev.	G	-	-	he(r)/hi	si	it
	D	mi(ch)/mir	dig	sins	hors	-
	A	mi(ch)	dig	heme	-	-
				-	hore	it
	N	we/wir	gir/ir	si		
mv.	G	unser	-	hors, hore		
	D	ons/uns	ug	hon		
	A	uns	ug	se		

Clitische vormen zijn:

- Van de 3e persoon enkelvoud mannelijk: *-er*: *gauder* (= *gald-er*) 'betaalde hij', *he(e)fter*, *cogter geiter* (= *geet-er*) 'gaat hij', *gelter* (= *gelt-er*) 'betaalt hij', *helter* (= *helt-er*) 'houdt hij (met e/i-Wechsel)', *dat het ter* = 'dat heeft hij' (*Oudenb.* 131,25), daarnaast ook, met andere spelling: *salre* 'zal hij' De vorm *-er* verschijnt niet alleen na werkwoordsvormen, maar ook na voornaamwoordelijke bijwoorden en voegwoorden: *dore bennen wont* 'waar hij in woont'; *he sals mergelen ende mesten bennen III joren no sinre magt, ende datter mergelt, do salre ane heben XII joer der no, ende datter mest do salre ane hebben VI joer der no; vor sente Peters dage datter op den stul gesat wart* 'voor de feestdag van Sint Pieter, waarop hij geïtroniseerd werd' (*Oudenb.* 148,6-7).
- Van de 3e persoon enkelvoud vrouwelijk: *-se*: *gause* = *galt-se* 'betaalde ze'. In de *Kerstine* komt de variant *-ghe* voor: *sachgmenghe* 'zag men haar' (acc. sing.), *daer iaghdenge de honde* 'daar joegen de honden haar op'.
- Van de 1e persoon meervoud: *-wer*: *dower* 'waar wij'; *hebwer* = hebben wij;
- Van de 3e persoon meervoud: *-se*: *hebbense*, *goudense*. In de *Kerstine* komt een variant *-g(h)e* voor: *so vlouwenghe gemene* 'toen vluchtten ze allemaal weg'.
- Ook bij het onbep. vnw. *men* treedt variatie op: *-mer*, *-me*: *salmer*, *heltmer*, *mutmer*.

Het pronomen reflexivum

Voor de 1e en 2e persoon doen de objectsvormen van het pronomen personale als reflexivum dienst: *mi*, *di*, *ons*, (*j*)*u*. In de 3e persoon enkelvoud geldt *hem(e)* voor het mannelijk en onzijdig en *hare* voor het vrouwelijk, in het meervoud treedt *hem* naast *hen* en *hare* op. Ook deze kunnen met *selve* worden versterkt: *miselve*, *diselve* enzovoort.

In het zuidoosten is reeds in de 13e eeuw een aldaar autochtoon *sich* waar te nemen, dat zowel voor het enkelvoud als voor het meervoud gebruikt kan worden:

Dats och te wetene, dat sich Lambrecht hait verbunden enzovoort (Rijkhoven, 1295); *Di wege si samenen sig al da* (Servas, circa 1200); *geit dar einig [uruwe] ouer (...)* *sic wandilot [dise] brunne* (Floyr., 1e kwart 13e e.); *si onderwurpen sich* (Aiol, 1220-1240).

Het pronomen possessivum

De Middelnederlandse possessiva zijn: *min, din, sijn, haer, onse, (j)uwe, haer*. Zij flecteren als adjectieven. Ze kunnen versterkt worden met *eighin* en *propre* 'mijn eigen'. De possessiva van het meervoud kunnen uitgebreid worden met het woord *-liede* dat pronominale flexie krijgt. De vorm is ontstaan uit de gen. plur. van de persoonlijke voornaamwoorden van het type *wiliede*, namelijk *ons(er)liede(r)*, frequent is alleen *haerlieder*.

Het possessivum kan worden voorafgegaan of gevolgd door *ander(s)*: *anders mijn goet* 'mijn overige bezittingen'.

Evenals het adjectief kan het possessivum ongeflecteerd in postpositie voorkomen: *Hi seide segt den broedren dine. / Dat si vten lande mine. / Waghene nemen* (Rijmb. 78,3-5); *tland mijn* (Rijmb. 143,12); *ouer die herue sijn* 'over zijn erfdeel' (Rijmb. 210,25).

Het pronomen demonstrativum

De flexie van het aanwijzend voornaamwoord die

		m.	v.	o.
ev.	N.	die	die	dat
	G.	dies	dier	dies
	D.	dien	dier	dien
	A.	dien	die	dat
mv.	N.	die		
	G.	dier		
	D.	dien		
	A.	die		

De flexie van het bepaald lidwoord die

Het bepaald lidwoord is uit het demonstrativum ontstaan. Door de plaats en de functie in de zin had het gewoonlijk minder nadruk, waardoor de stamvocaal werd gereduceerd.

		m.	v.	o.
	N.	die	die	dat
ev.	G.	des	der	des
	D.	den	der	den
	A.	den	die	dat
	N.	die		
mv.	G.	der		
	D.	den		
	A.	die		

In Limburg komt de nom. ev. mann. ook in de vorm *der* voor: *der deckere* 'de (dak)dekker', *der plugmekere*, *der smet*, *der clerc*.

Het pronomen interrogativum *wie*

Het vragend voornaamwoord *wie* kent de navolgende flexie:

		m.	v.	o.
	N	wie	wie	wat
ev.	G	wies	wier	wies
	D	wien	wier	wien
	A	wien	wie	wat
	N	wie		
mv.	G	wier		
	D	wien		
	A	wie		

Het pronomen relativum

Als relativa treden op *die* (gefleeteerd als het demonstrativum), met ingesloten antecedent ook *(so)wie(so)*, *wie dat* (gefleeteerd als het interrogativum).

De pronominaaladjectieven

Als pronominaaladjectieven komen voor *al*, *ander*, *een*, *(en/ne)gheen*, *enich* 'een', *menich* en *som*, *somich*, tenslotte *elc* en *sulc*. Zij worden als adjectieven verbogen. Bij deze laatste twee kunnen nog genoemd worden, respectievelijk: *ieghewelc*, *ieghelic* 'elk' en *sodanich*, *-denich*, *(al)dusdaen* 'zodanig'.

Het wederkerig voornaamwoord

In het Middelnederlands is *manlic ander* 'elkaar' de gewone vorm. Incidenteel, namelijk alleen in Brabant, wordt in de 2e persoon meervoud het pronomen *u* in combinatie met het prefix *onder-* bij werkwoorden of in combinatie met *onder-*

linghe gebruikt: *dat ghi v ondermint* 'dat gij elkaar liefhebt' (*Diat.* 238,37); *gruet v (...)* *onderlinghe* 'groet elkaar' (*Lutg.A* 24,15).

3.2.3.3. Het adjectief

De flexie van het adjectief is die van het gewoonlijk voorafgaande lidwoord/demonstrativum. Anders dan bijvoorbeeld in het Hoogduits volgt na *die* enzovoort niet per se de zwakke vorm van het adjectief. Het meest gangbare type flexie is derhalve:

		m.	v.	o.
ev.	N.	die goede man	die goede vrouwe	dat goede kint
	G.	des goets mans	der goeder vrouwe	des goets kindes
	D.	den goeden manne	der goeder vrouwe	den goeden kinde
	A.	den goeden man	die goede vrouwe	dat goede kint
mv.	N.	die goede liede	die goede vrouwen	die goede kinder
	G.	der goeder liede	der goeder vrouwen	der goeder kinder
	D.	den goeden lieden	den goeden vrouwen	den goeden kinderen
	A.	die goede liede	die goede vrouwen	die goede kinder

Ook komen voor in de nom. ev. mann./onz. wanneer er geen determinerend woord voorafgaat: *een goet man*, *een goet wijf*, met onverbogen adjectief.

Het adjectief in postpositie

Voornamelijk in literaire teksten kan het onverbogen adjectief in postpositie voorkomen, gewoonlijk in het rijm: *die here grod* 'de machtige heerser' (*Rijmb.* 94,15); *die lechame ombesmit* 'het onbevleete lichaam' (*Rijmb.* 181,9); *die buuc selverijn* 'de zilveren romp' (*Rijmb.* 391,26); *die maghet fijn* (*Lutg.K* 60,19).

Hoogst zelden wordt het adjectief in postpositie verbogen: *op enen pellen witten* 'op een wit kleed' (*Ferg.* 800). Verbuiging is wel gewoon in geval van samentrekking: *Tote ere goeder vrouwen ende ere vroeder* (*CG I* 291,40); *ghoeden lieden ende vroeden* (*CG I* 1103,27-28).

Staat ook het lidwoord in postpositie, dan heeft het geheel meer het karakter van een bijstelling: *Sente Seruas der gude* 'de goede Sint Servaas / Sint Servaas, de goede' (*Servas* 291,8); *Judase (...)* *den coenen* 'de dappere Judas / Judas, de dappere' (*Rijmb.* 455,17); *salamon die uroede* 'de wijze Salomo / Salomo, de wijze' (*Lutg.K.* 285,33). Deze constructie komt alleen voor na persoonsnamen; een constructie als **maghet die fine* is nergens aangetroffen (vergelijk Schoonheim (te verschijnen)).

Als het adjectief in een toenaam wordt gebruikt, wijkt de verbuiging in de gen.

ev. af: *boidins grisen lant* 'het land van Boidin de Grijze' (CG I 633,27-28); *willems vroeden land* 'het land van Willem de Vroede' (CG I 2859,39-40). Daarnaast kan het adjectief in deze functie onverbogen worden gebruikt: *arnout de crupel* (CG I 1550,30); *colarde den muerf* (CG I 2148,11).

Het gesubstantiveerde adjectief

De mannelijke/vrouwelijke vorm

De mannelijke/vrouwelijke vorm van het gesubstantiveerde adjectief volgt de mannelijke flexie van het adjectief.

	N.	blinde
ev.	G.	blinds
	D.	blinden
	A.	blinden
	N.	blinde
mv.	G.	blinder
	D.	blinden
	A.	blinde
	Voc.	blinde

In de nom. ev. en de acc. ev. worden ook regelmatig vormen aangetroffen zonder flexiemorfeem, vaak, maar niet uitsluitend, na het onbepaald lidwoord *een*. Dit zijn restanten van de sterke adjectiefflexie (vergelijk Van Loey 1970: 149 (§124, opm. 2) en Van Helten 1887: 426-431).

In de nom. ev.: *dwaes*, *gans* 'gezond persoon', *helech*, *quaet*, *sot*; in de acc. ev.: *quaet*, *sot*.

Er zijn evenwel ook uitzonderingen: acc. ev. *rike* (*Diat.* 10,8); *sotte* (*Aiol* 314,11) in rijmpositie met *spotte*.

In het meervoud komen voor nom. *blinden* (*Diat.* 76,3); *sieken* (*Rijmb.* 566,19); gen. *heile* 'heilige' (CG I 1608,32); *heileghe* (CG I 805,15); *heleghe* (CG I, 688,12); *quade* (*Rijmb.* 726,13) in rijmpositie (rijmwoord: *rade*); *sieken* (*Oudenb.* 24,7; 24,15; 82,12; 230,5, e.v.)

De vorm *sieken* is waarschijnlijk ontstaan uit de verb. *der sieker hus* '(het) huis van de zieken' of een variant daarvan. Door weglating van het object, zeer algemeen bij plaatsaanduidingen, ontstond de woordgroep *der sieker* '(het huis) van de zieken'. Daarna is het gesubstantiveerde adjectief geherinterpreteerd als een substantief, waarbij de genitiefuitgang van het adjectief *-r* is vervangen door de zwakke genitiefuitgang van het znw. *-n*. Vervolgens is de woordgroep *der sieken* niet meer als een genitiefbepaling bij een weggelaten object opgevat, maar als een zelfstandige woordgroep, vergelijk *van I bunre lants bider siken* (*Oudenb.* 230,5) tegen-

over *XII rop lants, ligen bi den siken* (*Oudenb.* 69,6).

Ten slotte wordt in de acc. plur. *vroeden* (*Rijmb.* 269,27) aangetroffen.

In het paradigma van het gesubstantiveerde adjectief *heilighe* zijn in de nom. plur. bijna uitsluitend (op één na, *Kerstine* 131,37) en in de acc. plur. zelfs uitsluitend vormen op *-n* aangetroffen. In de gen. plur. is de vorm op *-n* de meest frequente vorm, met name in de verbinding *alre heilighen avont/dach/messe*. Daarnaast is ook de uit het adjectiefparadigma afkomstige uitgang *-r* aangetroffen en een enkele maal een vorm zonder flexiemorfeem (zie hierboven de uitzonderingen). Het lijkt erop dat het paradigma van *heilighe* zich conformeert aan dat van de consonantische flexie (*cnape, bedde*). Het sluit hiermee aan bij het zwak verbogen substantief *mensche* dat van oorsprong ook een (gesubstantiveerd) adjectief was, maar geheel tot de substantieven is overgegaan (vergelijk Van Loey 1970: 149, (§124, opm. 2)).

De onzijdige vorm

De onzijdige vorm van het gesubstantiveerde adjectief volgt de flexie van de neutrale *a*-stammen (vergelijk Marynissen 1993: 112-113).

	N.	quaet
ev.	G.	quaets
	D.	quade
	A	quaet

De trappen van vergelijking

De comparatief

De comparatief van het adjectief (dat ook als bijwoord gebruikt kan worden) wordt gevormd met behulp van het suffix *-er-* (< Germ, * *-iza-*): *dicker, narre* 'dichterbij', *sekerder*.

Soms wordt de umlaut genoteerd: *beter* < **batiza-*.

In de gen. en dat. ev. van het vrouwelijk en de gen. plur. leidt de opeenstapeling van suffix en flexie-uitgang tot de vorm *-erer(e)*, die veelvuldig door haplogogie vereenvoudigd wordt tot *-er(e)*.

Onregelmatige comparativa zijn bijvoorbeeld: *mee* 'meer', *min* 'minder', *bet, bat* 'beter', *wers* 'slechter'.

De comparatief kan ook uitgedrukt worden door toevoeging van het bijwoord *bet*: *bettoest* 'oostelijker, meer naar het oosten', *betwest* 'westelijker, meer naar het westen'.

De superlatief

De superlatief wordt gevormd met het suffix *-(e)st(e)* (< Germ, *-ista-): *achterst*, *barblikent* 'meest evidente', *nuttelecst*, *langhest*, *lancst*, *liefst*, *meest*. In een aantal gevallen wordt de umlaut genoteerd: *leeste* 'laatste', *echterste* 'achterste'.

De superlatief kan versterkt worden door de gen. plur. van het telwoord *alle*, te weten *alre*: *alremest*, *alrenest* 'het meest dichtbij', *talreerst* '(het) allereerst'.

3.2.3.4. Het werkwoord

De Middelnederlandse vervoeging onderscheidt:

Twee tempora: presens en preteritum; drie modi: indicatief, conjunctief en imperatief; twee numeri: singularis en pluralis; drie personen: eerste, tweede en derde persoon.

Daarnaast bestaan nominale vormen van het werkwoord, namelijk de infinitief en het gerundium, alsmede de beide participia: tegenwoordig en verleden.

Bij de verbale flexie wordt principieel onderscheiden in twee typen vervoeging: de sterke en de zwakke.

De sterke werkwoorden

Tot de sterke flexie rekent men die werkwoorden die voor het merendeel rechtstreeks teruggaan op een der zeven Germaanse klassen die onderscheiden worden aan de hand van het type vocaalwisseling (eventueel geconditioneerd door de volgende consonant (3e klasse)) in de hoofdtijden: presens, preteritum enkelvoud, preteritum meervoud, participium perfectum.¹⁴

Hierbij hebben zich een aantal werkwoorden van andere herkomst onder andere leenwoorden aangesloten.

We onderscheiden de volgende patronen van vocaalwisseling.

1e klasse,	-ī-ee-ē-ē	liden	leet	leden	(ghe)leden
2e klasse, a.:	-ū-oo-ō-ō-	ruken	rooc	roken	gheroken
2e klasse, b.:	-ie-oo-ō-ō-	sieden	soot	soden	ghesoden
3e klasse, a.:	-inC-anC-onC-onC-	vinden	vant	vonden	(ghe)vonden
3e klasse, b.:	-erC-arC-orC-orC-	werden	wart	worden	(ghe)worden
4e klasse,	-ē-a-ā-ō	nemen	nam	namen	ghenomen
5e klasse,	-ē-a-ā-ē-	lesen	las	lasen	ghelesen
5e klasse (subgroep:)	-i-a-ā-ē-	licghen	lach	laghen	ghelegghen
6e klasse,	-ā-oe-oe-ā-	waden	woet	woeden	ghewaden

¹⁴ Er bestaat een veel gedetailleerder indeling door Seebold (1970).

Verder de oorspronkelijk reduplicerende werkwoorden:

1.	heten	hiet	hieten	gheheten
2.	lopen	liep	liepen	ghelopen
3.	houden	helt	helden	ghehouden
4.	slapen	sliiep	sliiepen	gheslapen
5.	roepen	riep	riepen	gheroepen

Als voorbeeld van de vervoeging volgt hier die van het werkwoord *liden* 'gaan' (eerste klasse):

		presens		preteritum	
		indicatief	conjunctief	indicatief	conjunctief
ev.	1	lide	lide	leet	lede
	2	lides	lides	leets	ledes
	3	lidet	lide	leet	lede
mv.	1	liden	liden	leden	leden
	2	lidet	lidet	ledet	ledet
	3	liden	liden	leden	leden

Hierbij komen nog de imp. ev.: *lide*; de imp. plur.: *lidet*; het part. pres. *lidende*; het part. perf. *gheleden*; de inf. *liden* en het gerund. *lidenne*.

In het Middelnederlands verschijnt een aantal werkwoorden in het presens, versterkt met een -j-, de zogenaamde jod-presentia: 5e klasse *licghen*, 3e persoon *leghet*, maar Mlimb. *ligen*; *bidden*, maar Mlimb. *beden*; *heffen*, maar Mlimb. *heven*; hierbij, met geminatie door het hele paradigma: *beseffen*, *scheppen*, *sitten*, *swer(r)en*.

Opmerkelijk is dat het regelmatige preteritum van *beseffen*, te weten *besoef*, *besoeven* niet werd aangetroffen. In plaats hiervan ontstond: *besief*, *beseven*. Van het ww. *heffen* noteerden we in het zuidoosten nog een enkele maal *hoef*, *huf*, eenmaal *hub* (Nederrijn), *hoeven*, *huvan* naast frequenter *hi(e)f*, *hieven*.

Door het verdwijnen van -h- < χ en χw treden samentrekkingen op waardoor de oorspronkelijke verhoudingen ondoorzichtig zijn geworden.

tiën	: teech	< *tīēχana-	: taiχ
tien	: tooch	< *teuχana-	: tauχ
vlien	: vlau	< *fleuχana-	: flau (zie de opm. hieronder)
plien	: plach	< *pleχana-	: play
sien	: sach	< *seχwana-	: sax(w)

dwaen	: dwoech	< *pwaχana-	: ꝑwōχ
slaen	: sloech	< *sλαχana-	: slōχ
vaen	: vinc	< *faŋχana-	: fiŋg
haen	: hinc	< *χaŋχana-	: χiŋg

Opmerking: Bij *vlien* treffen we in plaats van de klankwettige vormen *vlo(och)*, *vloghen* enerzijds *vlau*, *vlo(u)wen* en anderzijds *vlo*, *vloen* aan.

Met uitzondering van *zien* en *slaan* zijn bovenstaande werkwoorden overigens in deze vormvariatie uit het moderne systeem verdwenen. De werkwoorden *haen*, *vaen* hebben op basis van het preteritum een nieuw presens gevormd: *hangen*, *vangen*; *tien*, *plien* hebben een *-g-* ingevoegd: Nl. *tijgen*, *plegen*; *vlien* heeft een *-d-* ingevoegd: Nl. *vlieden*.

In het zuidoosten van het taalgebied treedt incidenteel *e/i*-Wechsel op: *stiruet* 'sterft', vergelijk Hd. *stirbt*, *sprict* (Hd. *spricht*), *nimpt* (Hd. *nimft*), *gilt* 'betaalt' (Hd. *gilt*), *gebrict* (Hd. *gebricht*).

De tweede en derde persoon enkelvoud van de werkwoorden met een *-a-* in de stam kunnen hier umlaut vertonen: *versleet* 'verslaat', *dregt* 'draagt', *west* 'groeit' *helt* 'houdt'. In Brabant ook: *dweet* 'wast', *ontfees* '(je) ontvangt', *verdregs* '(je) verdraagt', *vert* '(hij) vaart'.

De conjunctief preteriti vertoont umlaut in de volgende gevallen: *sturve* 'zou sterven' (Utrecht); *hedde* 'zou hebben', *s(e)ulde* 'zou', *gulden* '(zij) zouden betalen', *gebreke* 'zou ontbreken', *(ane)spreke* '(aan) zou spreken', *were* 'zou zijn', *afneme* 'af zou nemen', *vrde* 'zou worden' (plaatsen uit Brabant (*Lutg.K.*) en Limburg (*Oudenb.*)).

Bij een aantal werkwoorden wordt het verleden deelwoord nog zonder het prefix *ghe-* gevormd: *bliven*: *bleven* 'gebleven', *brenghen*: *bracht/brocht* 'gebracht', *comen*: *comen* 'gekomen', *liden*: *leden* 'voorbijgegaan', *vinden*: *vonden* 'gevonden', *worden*: *worden* 'geworden'.

Behalve *worden*, waar nooit *gheworden* voorkomt, hebben deze werkwoorden in Holland ook participia met *ghe-*.

De zwakke werkwoorden

De zwakke flexie bij het werkwoord onderscheidt zich van de sterke flexie door de vorming van het preteritum met behulp van het suffix *-de* en van het part. perfectum met het suffix *-d*. Bij de sterke werkwoorden werden deze tijden voornamelijk door verschil in ablautsfase onderscheiden.

Men vergelijk:

Sterk:	liden	leet	ge-leden	(< Germ. *līdana-)
Zwak:	leren	leer-de	ge-leer-d	(< Germ. *laisjana-)

De conjugatie van het zwakke werkwoord is:

		presens indicatief	conjunctief	preteritum indicatief	conjunctief
ev.	1	lere	lere	leerde	leerde
	2	leres	leres	leerdes	leerdes
	3	leret	lere	leerde	leerde
mv.	1	leren	leren	leerden	leerden
	2	leret	leret	leerdet	leerdet
	3	leren	leren	leerden	leerden

Hierbij komt nog een imp. ev.: *lere*; imp. mv.: *leret*; part. pres. *lerende*, part. perf. *gheleert*; inf. *leren*; gerund. *leren(n)e*.

Bij zwakke werkwoorden waarvan de stam eindigt op een van de medeklinkers /t/,/k/,/f/,/s/,/ch/,/p/ is in plaats van de uitgang *-de* de combinatorische variant *-te-*, *-t* ingevoerd.

Zwakke werkwoorden zijn deels reeds in de erfwoordenschat aanwezig, maar bestaan daarnaast voor een groot deel uit leenwoorden.

1. Oorspronkelijk Germaanse zwakke werkwoorden zijn bijvoorbeeld: *drucken*, *maken*, *scaden*, *scudden*, *scuren*, *voeden*, *waghen*.

Hierbij zijn vooral veel denominativa: *ackeren*, *arbeiden*, *kemben* 'kammen', *cleden*, *smeden*, *reghenen*.

Een aantal werkwoorden komt voor met spirantisering van de slotvocaal van de stam in het preteritum en het verleden deelwoord:

- a. Met *-pt-* > *-ft-* > *-cht-*: *cnopen*, *cnochte*, *ghecnocht*; *copen*, *cochte*, *ghecocht*.
- b. Met *-ngt-* > *-cht-* onder reeds Germaanse verlenging van de voorgaande vocaal, die later weer voor dubbele consonant is verkort: *brenge*, *brachte/brochte*, *(ghe)bracht/brocht*.
- c. Met *-kt-* > *-cht-*: *roeken*, *rochte*, *gherocht* 'zorg hebben voor'; *soeken*, *sochte*, *ghesocht*; *denken*, *dochte*, *ghedacht* (onder reeds Germaanse verlenging van de voorgaande vocaal, die later weer voor dubbele consonant is verkort); *werken*, *wrachte*, *ghewracht* (met metathese).

2. Tot de zwakke werkwoorden behoort ook de grote groep leenwoorden uit het Latijn en het Oudfrans.

- a. Zonder *-(i)er-*: *crucen*, *accenten* 'accentuare', *tambusen* 'tympañizare', *tempren* 'temperare', *tormenten* 'kwellen'.

- b. Met *-(i)er-*: *murmureren, plaidieren, tornieren, visiteren, presenteren, disputeren.*

De preterito-presentia

Als aparte groep werkwoorden heeft het Middelnederlands van het Germaans de zogenaamde preterito-presentia geërfd, zo geheten omdat zij naar het systeem van de ablautklassen in het presens de ablautfase van het preteritum hebben. Het zijn: *onnen* 'gunnen', *dorren* 'durven', *dorven* 'missen', *cunnen* 'kunnen'; *moghen* 'kunnen; mogen', *sullen* 'moeten, zullen'; *weten* 'weten', *moeten* 'mogen, moeten'; *doghen* 'deugen' en evt. *oghen* 'hebben'.

De onregelmatige werkwoorden

Een gering aantal werkwoorden valt buiten elke hierboven gegeven classificatie. Zij worden daarom onregelmatig genoemd. Het zijn: *doen, sijn* en *willen*.

Het werkwoord doen

	presens		preteritum	
	indicatief	conjunctief	indicatief	conjunctief
	1 ic doe	doe	dede	dade, dede
ev.	2 du does	does	dedes, deets, dades	daets
	3 hi doet	doe	dede, deet, daet	dade, daet, dede
	1 wi doen	doen	deden, daden	daden, deden
mv.	2 ghi doet	doet	dadet, daet	daet
	3 si doen	doen	deden, daden	daden, deden

Imperatief: *doe, doet*; infinitief: *doen, doene*; gerundium: *doen, doene, doenne*; participium presentis: *doende*; participium perfecti: *daen* (voornamelijk te Gent), *ghedaen*.

Opvallende vormen zijn:

1e ind.pres.	<i>done</i> (CG I 350,19).
2e ind.pres.	<i>doest</i> , driemaal aangetroffen, zowel in de <i>En. Cod.</i> als in de <i>Rijmb.</i> Mogelijk ontstaan uit de geïnverteerde vorm <i>doestu</i> dat werd geherinterpreteerd als <i>doest du</i> , waarbij buiten inversie <i>du doest</i> mogelijk werd.
3e ind.pres.	<i>doecht</i> (<i>Diat.</i> 60,18).
1m ind.pres.	<i>done</i> (CG I 2198,18); in inversie: <i>doe wi</i> , ook enkele keren daarbuiten: <i>wi doe</i> (o.a. CG I 116,13, Brugge 1293).
2m ind.pres.	in inversie: <i>doe di</i> .

3m ind.pres.

een aantal keren *doe* indien gevolgd door een clitisch element.

3e conj.pres.	<i>dowe</i> (CG I 338,37); <i>doet</i> (CG I 1933,25).
2m conj.pres.	in inversie: <i>doe di</i> .
3e ind.pret.	<i>demen</i> (< <i>dede men</i> , <i>Wr.Rag.</i> 360,22).
1m ind.pret.	in inversie: <i>dade wi</i> (CG I 410,26; <i>Diat.</i> 164,12).
2m ind.pret.	in inversie: <i>dadi</i> (< <i>dade(t) di</i>); <i>dedi</i> (< <i>dede(t) di</i>).
3m ind.pret.	een aantal keren <i>dade</i> indien gevolgd door een clitisch element.
1m conj.pret.	in inversie: <i>dade wi</i> , <i>dede wi</i> .
2m conj.pret.	in inversie: <i>dade di</i> .
imp.ev.	<i>doech</i> (alleen in het <i>Diat.</i>); <i>doen</i> (<i>Rijmb.</i> 109,28); <i>doenre</i> 'doe er' (<i>Nat.Bl.D</i> 169,15).
inf.	<i>dore</i> (< <i>donre: mach ... dore mede</i> 'mag ... ermee doen', CG I 477,14).
part.pref.	<i>ghedanen</i> (CG I 1632,5).

Het werkwoord *sijn*

De vormen van het defectieve werkwoord *sijn* zijn aangevuld met vormen van Germ. **bewwan-* 'zijn, worden' en van **wesan-* 'zijn'.

	presens		preteritum	
	indicatief	conjunctief	indicatief	conjunctief
ev.	1 ic bem, ben, bin	si, wese	was	ware/were
	2 du bes(t), bis(t)	sijs, [wees]	wars	wares
	3 hi es, is	si, wese	was	ware/were
	1 wi sijn	sijn, [wesen]	waren	[waren]
mv.	2 ghi sijt, west	sijt, [weset]	wart	wart
	3 si sijn	sijn, wesen	waren	waren/we ren

Imperatief: *si*, *sijt*, *wes*, *west*; infinitief: *sijn*, *wesen*; gerundium: *sijn(n)e*, *wesenne* (*wese*); participium presentis: *sijnde*, *wesende*; participium perfecti: *ghesijn*, (*ghe*)*wesen*, *gheweset*.

De vormen komen zonder betekenisonderscheid voor: *het wese cont*, *het si cont* 'moge het bekend worden'.

Let wel dat de vormen tussen vierkante haakjes in het *Corpus* niet werden aangetroffen.

Het werkwoord *willen*

Van het werkwoord *willen* is alleen een indicatief eenduidig aanwezig; wegens het gemis aan vormelijk onderscheid is tot een conjunctief alleen vanuit de syntaxis te besluiten.

		presens	preteritum
	1	ic wil(le)	ic wilde, woude
ev.	2	du wils, wilt, wilts	du wouts
	3	hi wil, wilt, wille	hi wilde, woude
	1	wi willen	wi wilden, wouden
mv.	2	ghi wilt	ghi wout
	3	si willen	si wolden, wouden

imperatief: *wilt*; infinitief: *willen*; gerundium: *wilne*; part. presentis: *willende*; part. perfecti: *ghewilt*.

Vormen met *-e-* werden aangetroffen in Brabant en de Nederrijn: *du wels, welt, hi welt, ghi welt*. Het betreft hier precies de drie vormen waar men *-e-*vocalisme mag verwachten op grond van een ouder **wili* (vergelijk Ohd., Os. *wili* 'jij, hij wil'), dat eerst de flexie-uitgangen van de sterke werkwoorden kreeg: **wilis, wilit* > met rekking in open syllabe: *weles, welet* > met syncope *weels, weelt* > met verkorting voor dubbele consonant: *wels, welt*.

De onpersoonlijke werkwoorden

Het Middelnederlands kent tenminste drie typen van onpersoonlijke werkwoorden: 1. *et x-t: et snuwet* 'het sneeuwt'; 2. *mi x-t: mi dunct* 'ik vind' en 3. *et x-t mi: et dinct mi* 'ik vind'. Van elke groep volgen enkele voorbeelden:

1. Het betreft hier natuurverschijnselen: *donren* 'donderen', *doyen* 'dooien', *claren* 'licht worden', *snuwen* 'sneeuwen', *vriesen* 'vriezen', *wayen* 'waaien'.
2. Gewoonlijk met het object in de genitief: *mi wondert des* 'dat verwondert me', *mi honghert* 'ik heb honger', *mi vernoyet des* 'dat verveelt me', *mi ontfarmet des* 'daar heb ik medelijden mee', *mi ghetemet* 'mij past'.
3. *et dinct mi* 'het schijnt me toe'.

Enkele bijzonderheden bij de conjugatie

Bij de derde pers. enkelvoud presens indicatief is een mogelijk Ingweoons restant in de uitgang op *-d* vast te stellen, die in het Oeng. als *-p* en het Ofra. als *-th* verschijnt. In sommige Zeeuwse en Westvlaamse vormen in het begin van de 13e eeuw kan men aantreffen: *nemd, blijfd, comd, draghd*.

De flexie-uitgang *-t* verdwijnt soms voor het onbep. vnv. *men: heefmen, gheefmen, betaelmen*. Dit kan interpretatieproblemen geven bij vormen als *geldemen, houdemen, sendemen, snidemen, vindemen*, waar het formele verschil tussen indicatief en conjunctief is weggefallen.

Bij inversie vervalt regelmatig de tweede syllabe van de werkwoordsvorm in de 1e en 3e persoon meervoud: *hebwi* 'hebben wij', *hebsi* 'hebben zij', mogelijk naar

het monosyllabische model van de 2e pers. meervoud: *hebdi* 'hebt gij, hebben jullie', zodat een regelmatig meervoudsparadigma ontstaat: *hebwi; hebdi; hebsi*.

Vormen als *hebdi* < *hebt-ghi* worden vaak ook *heb di* gespeld, waardoor de flexie-uitgang, althans in het schrift, van de stam wordt gescheiden en er schijnbaar een pronomen **di* in subjectsfunctie ontstaat.

Is de slotklank van de stam articulatorisch verwant aan de beginklank van het pers. vnw., dan treedt soms nog verdergaande reductie op: *ghelowise* = *gheloven-wi-se*.

Evenzo verdwijnt het morfeem van de zwakke verleden tijd bij inversie: *weddedsi* = *weddeden-si*, *belovedsi* = *beloveden-si*, *coemsi* = *comen-si*; zo ook bij een enclitisch object: *belovese*, *ghelovese*, *delivererse*, *finirse*, *verhurse*.

3.2.3.5. De numeralia

De cardinalia

Hoofdtelwoorden zijn: *een, twee, drie, vier, vijf, ses, seven, achte, neghen, tien, elf, twelef, dertien, viertien, vijftien, sestien, seventien, achtien, neghentien, twintich, dertich, viertich, vijftich, sestich, (t)seventich, tachtentich, (t)neghentich, hondert(ich), dusement(ich)*.

Naast *elf* treft men voornamelijk in Vlaanderen nog de vorm *ellevene* aan, mogelijk met de klemtoon op de tweede syllabe. De spelling *alevene* zou hiervoor een aanwijzing kunnen zijn.

Voor *tachtentich* vindt men in Vlaanderen ook *vierwerftwintich*; zoals in het Ofra. met *quatrevins* 'tachtig' telt men hierbij de getallen van een tot en met *neghentien* op om de getallen *eenende tachtentich* tot en met *neghen ende neghentich* te vormen: *vierwerftwintich ende tien* '90', *vierewerftwintich ende neghentien* '99'.

De verbuiging van het telwoord/onbepaald lidwoord *een*:

	m.	v.	o.
N.	een	ene, een	een
G.	enes, eens	enere, eenre, eerre, ere	enes, eens
D.	enen	enere, eenre, eerre, ere	enen
A.	enen	ene, een	een

In het oosten wordt bij *twee* sporadisch een aparte vorm voor de nom./acc. van het mann.-onz. onderscheiden: *twene*, naast *twee*, dat oorspr. de vrouwelijke vorm is. De gen. is *tweer*, de dat. *tween*. Veelvoorkomende variant (vooral in Brabant) is *twie*, *twier*.

Bij *drie* is een flexie gen. *drier*, dat. *drien* aangetroffen; (analogische) flexie van

vier is sporadisch: gen. *op segghen deser vierre* 'na opdracht van deze vier' (Holland, 1278).

De ordinalia

Met uitzondering van de rangteworden *erste* en *ander* worden de ordinalia met behulp van het suffix *-de* afgeleid van het cardinale. Door assimilatie ontstaat na stemloze stamauslaut ook *-te*.

derde, vierde, vijfde en *vichte, seste, sevende, neghende, elfte, tweelfte*. Na *-t* (*achte*) en *-ch* (*twintich*) volgt het superlatiefsuffix *-ste*: *achtste, twintichste*.

Bovendien ontstaan door analogie allerlei varianten, bijvoorbeeld: *achtende* (naar *sevende, neghende*), *sevenste, neghenste* (naar *achtste*).

In de verbinding *hem derde, vierde* enzovoort 'hij en twee, drie anderen' en, met het persoonlijk voornaamwoord *si twee, drie* 'twee, drie personen' gaat het steeds om mensen.

De multiplicativa

Het multiplicativum *twere(n)* 'tweemaal' is tot Limburg beperkt.

Andere multiplicativa worden met het tot suffix geworden *-vout, -werflwerve(n)* of *-scat(te)* van het cardinale afgeleid: *vijfuout* 'vijfmaal, vijfvoudig', *tweewerven* 'tweemaal', *tweescatte* 'tweemaal, dubbel'.

In *vierewerven twintich* 'tachtig' maakt het multiplicativum *vierewerven* deel uit van een hoofdtelwoord. Merk op dat hier niet een calque van Ofra. *quatrevins* 'tachtig', te weten **vieretwintich* is opgetreden.

3.2.4. Syntaxis

3.2.4.1. Algemeen

De syntaxis van het Vroegmiddelnederlands, nauwkeuriger gezegd: van de Vroegmiddelnederlandse dialecten, vertoont veel overeenkomst met de syntaxis van het Engels, het Hoogduits en het Nederduits uit die periode. Nu lijken de hedendaagse stadia van deze talen syntactisch nog steeds veel op elkaar, maar vroeger was de overeenkomst aanzienlijk groter. Dat is niet verwonderlijk. Deze talen hebben weliswaar na hun uiteengaan nog tal van parallelle veranderingen meegemaakt, maar er is ook een proces van uiteengroeien. Oudere stadia komen meer overeen dan latere stadia.

Groter nog is de overeenkomst in syntactisch opzicht tussen de diverse Middelnederlandse dialecten onderling. Er zijn verschillen, maar die vallen in het niet vergeleken bij de diversiteit in klanken en woordenschat. In het nu volgende over-

zicht van enkele belangrijke syntactische feiten en veranderingen zal niet ingegaan worden op dialectverschillen.

3.2.4.2. Naamvallen

Het Vroegmiddelnederlands vertoont nog een duidelijk naamvallensysteem, waarbij vier naamvallen te onderscheiden zijn. Maar het is een systeem in verval. De deflexie heeft dan reeds ernstige bressen geslagen. Het gebruik van nominatief, genitief, datief en accusatief komt sterk overeen met wat bekend is uit andere oude Germaanse talen. De nominatief treedt op als subject en als predicaatsnomen, de genitief vervult een reeks van functies (onder andere ter aanduiding van bezit en tal van andere relaties, waaronder partitieve relaties, als adverbiale bepaling, als object bij allerlei werkwoorden en in verbinding met bepaalde adjectieven), de datief functioneert als indirect object en na allerlei voorzetsels, en de accusatief ten slotte wordt gebruikt als direct object, na voorzetsels en ook als adverbiale bepaling.

3.2.4.3. Lidwoorden

De bepalende lidwoorden *die/de* (zowel m. als v.) en *dat/'t* (o.) zijn wat hun vorm betreft ontstaan uit de (onbeklemtoonde) aanwijzende voornaamwoorden *die* en *dat*. Meestal wordt hun ontstaan in verband gebracht met het proces van deflexie: lidwoorden zouden compenseren wat door flexieverlies verloren ging (Ebert 1978: 43-45). Deze afsplitsing is in de Oudnederlands periode reeds gaande. In het Middelnederlands zijn de bepalende lidwoorden nog niet altijd onderscheiden van het aanwijzend voornaamwoord. Gelet op het gebruik en op de vele clisisvormen, zoals *der* (=de heer), *lant* en *trike*, mogen we bij het vroege Middelnederlands zeker ook van een bepalend lidwoord spreken. Wel verschilt het gebruik soms van het hedendaagse Nederlands (Stoett 1923: 55-66; Weijnen 1971: 59-64; Duinhoven 1988a: 223-260 en passim). De vorm *het* komt nog niet voor. Het Vroegmiddelnederlands kent ook een onbepaald lidwoord: *een/ene*, ontstaan uit het telwoord. Ook daarvoor geldt dat het gebruik, hoewel grotendeels overeenkomende met het hedendaagse, soms verrassend verschilt (Duinhoven 1988a: passim).

3.2.4.4. Volgorde in nominale groepen

De volgorde binnen nominale groepen is meestal zo dat het lidwoord, aanwijzend voornaamwoord, bezittelijk voornaamwoord en/of adjectief voorafgaan aan het nomen: *dit vorseide lant; sech mi dinen gerechten name*. Bezittelijke voornaamwoorden en adjectieven kunnen echter (onverbogen) ook wel volgen op het substantief,

maar deze volgorde was in het Oudnederlands al bijzonder en wordt in het Middelnederlands gaandeweg nog schaarser: *Elegast, die ridder goet; hi vant (=vant et) in die boeke sijn*. Genitieven kunnen zowel voor als achter het nomen staan (Van Es 1938): *in ere (=eenre) weduwen huus; doer siere liever moeder ere; si hangen an den hals ere liebaardinnen; een minlijc ontmoet des brudegoms*.

Soms komt nog de combinatie van lidwoord/aanwijzend voornaamwoord en bezittelijk voornaamwoord voor: *een sijn oude vrient*. In de Oudnederlandse Leidse Willeram (LW) troffen we zoets vaak aan: *thaz min wighus (LW 58, 14)* ('mijn toren'); *thiu min duva (LW 104, 1)* ('mijn duif'). In het vroege Middelnederlands is de combinatie echter al tamelijk zeldzaam geworden (Duinhoven 1988a: 188-190).

Attributieve voorzetselgroepen zijn in het vroege Middelnederlands nog schaars. Ze zijn ontstaan uit adverbiale groepen, aanvankelijk alleen met *van*, later ook met andere voorzetsels. Overdiep (1924: 49-52) heeft laten zien dat in de *Ferguut* nog maar weinig gevallen met zekerheid als attributieve *van*-bepaling opgevat kunnen worden, terwijl attributieve bepalingen met andere voorzetsels nog nagenoeg ontbreken. De constructies *Her meester metten gevlochten hare (Ferg. 675)* en *Een blode knecht ut vremen lande (Ferg. 4519)* zijn een zeldzaamheid. Dit is waarschijnlijk de achtergrond van een vaker geobserveerd Vroegmiddelnederlands verschijnsel: het feit dat attributieve voorzetselgroepen soms opvallend verwijderd van hun nomen staan: *omme dit wort wart Herodes entie port verstormet van Jherusalem; so dat die bisscop staerf vander stede*. Het proces waarbij voorzetselgroepen attributief kunnen worden, is stellig reeds voor 1200 begonnen, getuige het volgende citaat uit de Leidse Willeram: *ther cuning Salemon machode himo seluemo eynan disk thes holzes uan Libano (LW 52, 2)* ('koning Salomo maakte zichzelf een tafel uit hout van de Libanon'). Maar even zeker is dat proces in het vroege Middelnederlands nog lang niet voltooid.

Hiermee hangt waarschijnlijk ook samen de volgende constructie die in het vroege Middelnederlands geregeld voorkomt: *des borchgraven doot van Couchi; eens wolfs lever van seven jaren; sGraven zone van Henegouwen*. De *van*-bepaling achter het nomen hoort bij de genitivische voorbepaling, maar is daarvan gescheiden door het kernwoord van de groep (i.c. *doot, lever* en *zone*). Het verdwijnen van deze constructie aan het einde van de Middelnederlandse periode kan worden toegeschreven aan het verdwijnen van de genitief, maar het mag niet uitgesloten worden dat ook een strakkere volgorde van *van*-bepalingen onmiddellijk na het nomen heeft meegespeeld (vergelijk Van den Berg 1989 en 1990, Sassen 1990; Van der Horst 1991; Duinhoven 1992).

3.2.4.5. Perifrastische werkwoordstijden

Het vroege Middelnederlands heeft samengestelde perfectata met *hebben* en *zijn*, maar het maakt er, afgezien van enkele verschillen met het hedendaags Neder-

lands, vooral veel minder gebruik van dan later het geval zal zijn. Ook stuit men er soms nog op constructies die herinneren aan het ontstaan uit (zelfstandig) *hebben* + object + predicatieve toevoeging, waarbij we twijfelen tussen een toestandslezing of een perfectumlezing, of waar voor de moderne lezer onverwacht de toestandslezing bedoeld is: ...*dien ic van herten hebbe ghemint* (=‘liefheb’); *Sinen broeder (), dien hi hadde vercoren sere* (=‘die hij zeer liefhad’) (Duinhoven 1986: 21-24; Duinhoven 1988b). Het werkwoord *sijn/wesen* wordt nog bijna uitsluitend vervoegd met *hebben* (De Vooy 1967: 140-141; De Rooij 1988).

3.2.4.6. Passief

Er zijn in deze periode passieven zowel met *werden* als met *sijn*. Constructies met *sijn* zijn talrijker dan die met *werden*. Beide worden gebruikt voor nog aan de gang zijnde gebeurtenissen: een situatie die ook al in het Gotisch zo was en die we ook in het Middelenegels en Middelhoogduits aantreffen. De specialisering van *sijn* + voltooid deelwoord voor voltooiden tijden vindt pas plaats in de loop van de Middel nederlandse periode (Van der Wal 1986). De handelende persoon wordt in passieve constructies nog meestal aangegeven met *van* of *bi* (Duinhoven 1989a; Van der Wal 1992 :280).

3.2.4.7. (Te) + infinitief (gerundium)

Een omvattende en vele eeuwen beslaande verandering in de geschiedenis van het Nederlands is de toename van *te* in veel constructies met werkwoord + infinitief: *beginnen (te) eten, durven (te) praten* enzovoort. De situatie is vanaf de vroegste overgeleverde stadia complex. Er zijn werkwoorden die van de oudste fasen af tot op heden immuun lijken voor de verandering en alle eeuwen door alleen maar gecombineerd worden met een enkele infinitief (zoals *zullen, moeten, mogen, willen, kunnen, gaan, blijven, horen, zien* (en andere werkwoorden van waarneming), *doen* en *laten*). Daarnaast zijn er werkwoorden die, voorzover bekend altijd al optraden met *te* + infinitief (zoals *behoren, pogen, dreigen* en *weigeren*). Maar daartussen is een grote groep werkwoorden die een verandering ondergaat. De verandering is hierin gelegen dat een aantal werkwoorden die aanvankelijk alleen met een enkele infinitief verbonden werden, na verloop van tijd beide mogelijkheden gaat vertonen, dus zowel met als zonder *te*. Hiertoe behoren *leren* en *durven*. Andere werkwoorden, die eerst nog beide mogelijkheden kenden, worden later alleen nog maar met *te* + infinitief gecombineerd. Dit is het geval met onder andere *begeren, beginnen, denken, menen* en *plegen*. In een enkel geval doorliep een werkwoord in de historische periode zelfs beide stappen: aanvankelijk alleen gecombineerd met een enkele infinitief, later met infinitief zowel met als zonder *te*, uiteindelijk alleen

nog maar met *te* + infinitief (zoals *dunken*, *wanen*, *weten* en *schijnen*). De ontwikkeling, als ze optreedt, vindt steeds in dezelfde richting plaats: een toename van *te* + infinitief. Het omgekeerde heeft zich, voorzover bekend, eigenlijk nooit voorgedaan. De verandering is in het vroege Middelnederlands in volle gang: de groep werkwoorden met twee mogelijkheden is groot, veel groter dan de groep werkwoorden met alleen maar *te* + infinitief. In de 17e en 18e eeuw neemt de groep met twee mogelijkheden sterk af (ten gunste van de groep met enkel *te* + infinitief). In het hedendaagse Nederlands kennen eigenlijk alleen de werkwoorden *helpen*, *leren* en *durven* nog de twee mogelijkheden; daarnaast is er thans een zeer grote groep die met *te* + infinitief gecombineerd wordt, en een kleinere maar standvastige groep die nooit *te* gehad heeft maar altijd uitsluitend is blijven optreden met de enkele infinitief (Van Helten 1891).

Zo worden in het Vroegmiddelnederlands *dunken*, *schijnen*, *waenen* en *weten* nog vrijwel nooit met infinitieven met *te* gebruikt. Pas in de loop van de 14e en 15e eeuw komt de combinatie met *te* + infinitief in gebruik. Daarentegen vertonen bijvoorbeeld *begeren*, *beginnen*, *bestaen*, *denken*, *hieten*, *lusten*, *menen* en *plegen* in de 13de eeuw beide mogelijkheden. Onduidelijk is of deze werkwoorden in een vroeger stadium, in het Oudnederlands of nog eerder, een fase gekend hebben van combineren met enkele infinitief. Stoett (1923: 202-204) geeft onder andere de volgende voorbeelden: *Eer hi predeken vinc an; Dat niemen hebben begaert, dat es ene onwerde have; Doe hadden sise ghern ghenomen, hadden si gheweten daer aen comen; Dat Cerces entie sine meenen weder orloghen; Doe begant reinen met crachte* (Duinhoven 1991).

Een bijzondere groep werkwoorden zijn *staan*, *zitten*, *liggen* en *lopen*. In het hedendaags Nederlands worden zij ook gecombineerd met *te* + infinitief. In het Middelnederlands werden zij echter meestal in een nevenschikking gebruikt, zoals in *Ic sta ende wacht; Hi sat ende at; Amand, die sijn ghetiden sat ende las; Daer hi eens nachts lach God ende bat*. Vanaf de 16e eeuw neemt de constructie met *te* + infinitief toe en wordt de nevenschikking schaarser. Echter komt de constructie met nevenschikking nog tot in de 19e eeuw voor. Deze nevenschikking treffen we ook aan in het Engels en het Duits van die tijd; de (nieuwere) constructie met *te* + infinitief daarentegen komt in het Duits en het Engels niet voor. (MNW II, kol. 638, s.v. *ende* 4; Van Helten 1892; Stoett 1923: 12-13; Strengholt 1970; Van den Toorn 1975; Paardekooper 1993b.)

De verzwakking van de finale betekenis van *te*, die in de zojuist genoemde veranderingen aan de orde is, speelt ook een rol bij de toename van *om* voor *te* + infinitief. In de Oudnederlandse Wachtendonckse Psalmen en de Willeram komt *om* + *te* + infinitief nog niet voor. Gerritsen (1987) heeft laten zien hoe in Brugse teksten van de 13e tot de 16e eeuw het gebruik van *om* in finale constructies toeneemt van ongeveer 50% tot nagenoeg 100%: *die sine lakene iof saye send den ambochtsman te werkene; iof iemen () comet () om dat say af toene; dat hy int land van Vlaender ghebrocht hadde valsche munte, om tvolc mede te bedrieghe*. (Leys 1989.)

3.2.4.8. Onpersoonlijke constructies

In het vroege Middelnederlands treffen we geregeld onpersoonlijke constructies aan: een werkwoord wordt dan gebruikt zonder nominatief maar met een datief voor de persoon die de gewaarwording ondergaat, en een genitief of voorzetselgroep voor de oorzaak der gewaarwording: *soe hi meer drinct, soe hem meer dorst; doe jammerde hem vele saen; dies words mach ons wel behagen; hem begonste slapens lusten; mi hevet in di behaget; en roeke u niet van desen*. Onpersoonlijke constructies treffen we aan bij werkwoorden die gewaarwordingen of gevoelens noemen. Overigens worden al die werkwoorden ook wel met een subject in de nominativus geconstrueerd; meestal is dat dan de persoon, soms de zaak. In het vroege Middelnederlands is de onpersoonlijke constructie nog springlevend. In het latere Middelnederlands komt ze minder vaak voor (Van der Horst 1985; Fischer & Van der Leek 1983 en 1987; Van den Berg 1985 en 1986; Weerman 1988).

3.2.4.9. Plaats van de persoonsvorm

De positie van de persoonsvorm in het vroege Middelnederlands komt al sterk overeen met die in het hedendaagse Nederlands. Zeer kort samengevat: Vf2 in mededelende hoofdzinnen en vraagwoordvragen, Vf1 in ja/nee-vragen en conditionele en concessieve bijzinnen en Vfn (persoonsvorm op de derde of een verdere plaats) in ingeleide bijzinnen. Dit systeem was reeds in de Oudnederlandse periode of deels nog eerder zo gevormd. Nadere bestudering levert echter nog tal van verschillen op met het huidige systeem (Overdiep 1924; Van der Horst 1981a; Van den Berg 1980; Van den Berg 1983; Gerritsen 1984; Bossuyt 1988; De Meersman 1980 en 1988; Weerman 1989; Burridge 1993).

Zo zien we dat het eerste zinsdeel in hoofdzinnen heel dikwijls gevolgd wordt door een expletief of samenvattend element als *die, dat, doe, so*, enzovoort: *hi selve die trac hem achter; Aquila dat es een aren; in Assuerus XVIIste jaer doe sprac men verre ende naer vander wijsheit van Platone; altoes so gebreect den vrecken*. Na een vooropgaande bijzin volgt vaak eerst een ander zinsdeel, of anders een expletief element; meteen de hoofdzinspersoonsvorm na vooropgaande bijzin is in het vroege Middelnederlands nog schaars: *alse Joseph reet, Maria ging; als dit Elegast hadde ghesproken, Eggheric haddet gherne ghewroken; doe si voor dat cloester quam doe vant si die poorte open staen; ende alse hare dingen wel gaen, sone can mense niet verstaen; die u dienen, si sijn vroet*. Na een vooropgaande conditionele Vf1-zin is dit zelfs nog sterker: deze wordt meestal gevolgd door nog een zinsdeel en dan pas de persoonsvorm, soms door *soe* (in het Middelnederlands nog niet: *dan*), en vrijwel nooit door onmiddellijk de persoonsvorm: *behout u God een jaer u leven, gi self sien waer die roke staet; soudicken voeren na rechte, ic daden slepen enen cnechte ende hanghen bider kelen; eist dat mi die sonden niet en slaen, so wanic wel van hier ont-*

gaen. Waarschijnlijk zegt dit alles echter meer over de bijzin als nog niet geheel geaccepteerd zinsdeel dan over de Vf2-positie in hoofdzinnen.

Het valt op dat imperatieven in het vroege Middelnederlands vaak niet op de eerste plaats staan maar op de tweede: *uwes goets raets hebbet danc; dat segt mi haestelic; dat aenbeet, daer loept alle*; ook al is een eerste positie ook mogelijk. Gerritsen (1982) geeft cijfers over de afname van imperatieven op de tweede plaats, waaruit blijkt dat omstreeks 1300 de beide mogelijkheden ongeveer even vaak voorkomen en dat rond 1600 een tweede positie nog slechts in circa 10% van de imperativische zinnen voorkomt.

Ingeleide bijzinnen (dat wil zeggen beginnende met een onderschikkend voegwoord, een relativum of vragend woord) hebben de persoonsvorm op de derde plaats of verder naar achteren. Echter veelal niet zo ver naar achteren als in hedendaags Nederlands. Anders gezegd: de mogelijkheden om in bijzinnen zinsdelen nog achter het finiete werkwoord te plaatsen, waren aanzienlijk ruimer: *ic ben seker wel te voren, dat Eggheric heeft u doet ghesworen; Galyenus seit dat hi natuerlike moet siin oetmoedech; ende vrageden, waer hi hadde genomen die hovede die hingen ant gereide*. Het is dan ook met betrekking tot het Middelnederlands minder juist om te spreken van achter-pv: men kan zeggen dat het finiete werkwoord er *niet* op de eerste of tweede plaats staat. In feite onderscheidt de Middelnederlandse bijzinsvolgorde zich van Vf2 door afwezigheid van inversie; vergelijk *so mach u ors dlijf behouden* (=Vf2) en *so si quamen van haren werke* (=Vfn) (Van der Horst 1981a; Burridge 1993). Zowel de groene (...*gedaan heeft*) als de rode volgorde (...*heeft gedaan*) komt voor (Burridge 1993).

De belangrijkste afwijking van de regel dat hoofdzinnen Vf2 hebben, zien we in zinnen *als Ferguut ten coninc orlof nam; sine dochter hi vernam etende mettien jonchere; scone vel si te hebben pleghen*. Dit type zinnen komt in 13e-eeuwse rijmende teksten voor, in voorhoofse poëzie meer dan elders, in proza niet of nauwelijks, in de 14e eeuw wordt het zeer schaars. Vergelijk echter nog in de *Legenda Aurea*, anno 1360: *Als die iode dit vernam, haestelic hi tot hem quam*. (Van der Horst 1984; Horacek 1964: 91-94 en 115.)

Aparte vermelding verdienen verder nog constructies als *een dorper, heet Lamfroit, woont hier bi; een voghel heet fullica*, met een betrekkelijke bijzin zonder relativum (Van der Horst 1981a, 173 noot; Van der Horst 1989: 80-81); constructies als *met Firapeel datsi ghinghen; een nieuwe meester dat u liet; uter persen dat si gheeren* (Van den Berg 1983: 55-56; Duinhoven 1988a: 45-47 en 56-58).

3.2.4.10. Positie van onbeklemtoonde elementen

In het vroege Middelnederlands maar ook nog lang daarna staan objectspromina meestal nog voor het nominale subject: *ende alsen Zacharias sach; ende alse dit*

dingel gesproken hadde. (Van den Berg 1983: 43; Van Leuvensteijn 1988; Schermer 1990; Heersche 1991).

3.2.4.11. Voorzetsels

Ofschoon het vroege Middelnederlands reeds veel gebruik maakt van voorzetsels, treffen we er ook nog vrij wat zinnen aan waarin de oorsprong der voorzetsels uit bijwoorden nog herkenbaar is, zoals in *Hi nam sijn sweert in sijn hant binnen; Daerna si toe selen sien dat Hi (= Christus) op ten hemel sal vlien; ten oestenwert an* (Zie Overdiep 1924: 35 e.v.).

3.2.4.12. Voornaamwoordelijke bijwoorden

Voornaamwoordelijke bijwoorden komen in het vroege Middelnederlands reeds voor, maar hun frequentie is veel lager dan in later eeuwen. Ook zijn combinaties van voorzetsel + pronomen geen uitzondering: *Vele papen geloveden an dat; Onse Here was verresen voor dat; (Daer) es een graf, legtene in dat.* Betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden zijn in het vroege Middelnederlands steeds gesplitst, aanwijzende meestal ongesplitst (Van der Horst & Storm 1991).

3.2.4.13. Negatie

Het vroege Middelnederlands vertoont gewoonlijk een tweeledige negatie, met *en/ne* + *niet, geen, nooit, nieman* enzovoort. Alleen in speciale gevallen treffen we het enkele *en* nog aan (Stoett 1923: 154-157). Het gebruik van alleen *niet* voor de ontkenning is nog schaars (Van der Horst & Van der Wal 1979; Burridge 1993: 178-220). Een opmerkelijke constructie, die we ook al uit de Willeram kennen, hebben we in zinnen als *hi ne ontrijt mi te nacht, in (= ic en) sal proeven sine macht* ('hij ontgaat me vannacht niet zonder dat ik zijn kracht op de proef stel'); *ghi wart teborsten op die stede, gine hadt den cnape gereden op* ('u zou ter plekke ontploft zijn, als u de jongen niet getreiterd had'); *ic salre varen, in (=ic en) blive doet* ('ik zal erheen gaan, als ik niet doodga') (Terwey 1892).

3.2.4.14. Onderschikkende voegwoorden

Het vroege Middelnederlands kent een betrekkelijk kleine groep onderschikkende voegwoorden. Bijna allemaal treden ze ook wel op als bijwoord, als voorzetsel, als pronomen of als nevenschikkend voegwoord. De voornaamste zijn: *bedi, nu, daer,*

so, doe, wan, onthier (ende), eer, dan, ghelijc, also/ alse/ als, sint, sedert, tote, ont, hent, dat, des/ dies, of(te), want. Maar zelfs deze opsomming geeft geen goed beeld: het zijn vooral *dat, alse* en *doe* die heel frequent gebruikt worden. Daarbij moet opgemerkt worden dat conditionele Vf1-zinnen hoogfrequent zijn. Onderschikkend *of / jof* en nevenschikkend *ofte/ ochte* vallen in de Middelnederlandse periode gaandeweg vormelijk samen (Duinhoven & Riem Vis 1986; Mulder 1991); *bedi* (uit *bi* + een oude locativus van *die*) sterft weldra uit; *want* wordt gedurende de hele Middelnederlandse periode zowel met hoofdzinsvolgorde als met bijzinsvolgorde toegepast, evenals *ende* (Paardekooper 1993a).

3.2.5. Lexicon

3.2.5.1. Resten van het Oudnederlands

Als resten van het Oudnederlands zijn te beschouwen die lexemen die in beperkte gebieden aan het begin van de periode nog zeer sporadisch voorkomen, maar die tegen het einde van de beschreven periode volledig zijn verdwenen.

- 1.1 Decaden zonder *-ich*; alleen in het noorden van Oost-Vlaanderen: *sevent* 'zeventig', vergelijk Os. *a(n)tsibunta*.
- 1.2 Het suffix *-echt* 'rijk aan', met name in Limburg (*Bernense*): *aderecht* 'vol pezen', *naderegt* 'vol adders', *peckecht* 'vol met pek', *slapecht* 'slaperig', zeer incidenteel ook elders: *omoedechte* (Brabant) (Pijnenburg 1993).
- 1.3 Aparte vorm voor de mannelijke vorm van het telwoord; alleen in het zuidoosten: *twene* 'twee (mannelijke entiteiten)': *ic wille dese twene uuden* 'ik wil deze twee (jongens) voeden' (*Aiol* 326,43).
- 1.4 Uitgang *-(e)t* bij onzijdige voornaamwoorden:
 - 14.1 *Allet* 'al': *allet dat blint wirt geboren dat wersende* 'al(les) wat blind geboren wordt, dat zal ziende worden' (*Gen.rec.* 343,26).
 - 14.2 *Ghent* 'dat (daar)': *in ghent wout* 'in dat bos daar' (*Perch.* 509,27).
- 1.5 Diminutiva op *-sijn*, voornamelijk na een stam op *g/k*, in het Mlimb. in de vorm *-cen*: *boccen* 'bokje', *coninccen* 'koninkje' vergelijk Westmiddelnederlands *conincsjn*; *haeccen* 'haakje'. Verder: *belcsijn* 'kleine, omsloten weide'; *clercsiin*, *stringhesin*, *zidelincsin*; ook *meicin* < Wgerm. **magað- sīn-* met <c> = [ts](?). In persoonsnamen ook na andere consonanten: *boudsin*, *goossiin*, *lamsiin*; vergelijk nog *Huichsijn* (*Reg. Guid.* 48); mogelijk ook in de toenaam *bloemsin*.

3.2.5.2. Regionale woordenschat

Het zuidoosten

Een aantal lexemen is tot het zuidoosten van het taalgebied beperkt. Enkele voorbeelden zijn:

anewalt 'procurator', *belen* 'blaffen', *bet* 'met', *haren* 'urine', *hevemoeder* 'vroedvrouw', *hinder* 'achter', *hogetide* 'feest', *ingesegelse* 'zegel', *kormede* 'heredienst', *tonst* 'overeenkomst', *witegen* 'waarzeggen, voorspellen', *twere(n)* 'tweemaal', *wich* 'oorlog'.

Een suffix *-oel* treedt op bij persoonsnamen: *godenul*, *gysenul*, *lamtsul*, *wamsul*, *woutul*.

Ook het voorkomen van bijwoorden van plaats zonder slot-r is typerend voor deze streek: *hie* 'hier', *da* 'daar, waar (rel.)', *wa* 'waar', *sowa* 'waar ook maar', *anderswa* 'elders'.

Opvallend zijn nog: *gar(e)* 'geheel' (*Aiol* 325,9 en 327,15); *elter* 'altaar' (*CG I* 1998,9, Maastricht 1294); *etik* 'azijn' (*Gen.rec.* 343,28).

Brabant

Voornamelijk Brabants zijn: *cherken* 'rondscharrelen', *dosich* 'suf', *ghewarden* 'verwoorden', *ghelaf* 'lafenis', *heldekoppen* 'knikkebollen', *ie* 'ooit, altijd', *ieghedaghe* 'dagelijks', *inghesinde* 'huisgenoten', *moetghemeene* 'eensgezind', *orewoet* 'geestdrift', *pakers* 'melaats', *snoedel* 'onnozel, simpel', *tatolf* 'dwaas, onnozel', *veranderwerven* 'herhalen', *verspaect* 'uitgedroogd'.

Uitsluitend in Brabant is aangetroffen het gebruik van een reflexief pronomen als wederkerig voornaamwoord: *dat gi v ondermint* 'dat gij elkaar liefhebt' (*Diat.* 238,37), *gruet v (...) onderlinghe* 'groet elkaar (onderling)' (*Lutg.A.* 24,15).

Holland-Utrecht

Voornamelijk Hollands-Utrechts lijken: *aneticht* 'aanklacht', *opboren* 'ontvangen', *halsloosseninghe* '(het) afkopen van de doodstraf', *overvede* (in plaats van *orvede*) 'afstand van vijandschap', *woent* 'gewoonte(recht)'.

Ingweoonse woordenschat

Als vertegenwoordigers van een typisch Ingweoonse woordenschat worden vaak genoemd: *bicghe* (toenaam te Brugge: *CG I* 90,16) 'big', *bulle/bolle* 'stier' (toenaam: *ihan die bul* (*CG I*, 1938,22 Saaftinge 1293), *drecht* 'waterloop', als deel van het toponiem Dordrecht al 2e helft 12e eeuw: *Thuredrit*, *ghier* (*Nat.Bl.D* 36,23) 'mestvocht', *merie* 'vrouwelijk paard' (*vij merien*, *CG I*, 2781,31 Brugge 1300) en *nesse* 'landtong', als deel van het toponiem Ossensisse al 1182-1183: *ossensisse*.

Deze woorden zijn overigens niet tot het Ingweoonse gebied beperkt, vergelijk de Limburgse vormen *bulle/bolle* (toenaam: *Oudenb.* 306,27) 'stier', *merie* (*Bernense* 191,42) 'vrouwelijk paard'.

Typisch Vlaams zijn het feminiene suffix *-nede*, bijvoorbeeld in *grafenede* 'gravin', *suasenede* 'zwagerin', *vrientnede* 'vriendin' en het *-s-* infix van denominativa met een adjectief als basis (*hem) claersen* 'zich zuiveren', *meersen* 'vermeerderen', *verdiersen* 'duurder maken'.

3.2.5.3. Leenwoorden

Latijnse invloed

Er is een enorme hoeveelheid woorden die rechtstreeks of via bemiddeling uit het Latijn stammen.

De alleroudste als *kelre* 'kelder' < Lat. *cellarium*, *wijn* 'wijn' < Lat. *vinum* en *solre* 'zolder' < Lat. *solarium* zijn al helemaal in het Germaanse taalsysteem opgenomen en kunnen in de 13e eeuw bezwaarlijk nog als leenwoorden zijn gevoeld.

Een aantal heeft al duidelijk deels een Germaanse klankontwikkeling doorgemaakt, maar ziet er toch nog vreemd uit: *ersatrie* 'geneeskunde' (*Bernense* 156,9); 'geneesmiddel' (*Bernense* 249,3-5), vergelijk Lat. *archiatria* en *lamble* 'lat, reep, strook' < *lam(i)na* (met (syncope), segmentatie en afstandsassimilatie).

In de latere Middeleeuwen lijken rechtstreeks aan het Latijn te zijn ontleend:

1. Met vervanging van *-ium* (*-eum*) door *-ie*: *castorie* 'bevergeil' (*Gen.rec.* 344,14), vergelijk Mlat. *castoreum*; *concilie* 'raad' (*Bernense* 165,40), 'dekenaat' (*CG I* 373,21, Tongeren? 1277), 'verzoening'? (*Bernense* 162,41), vergelijk Lat. *concilium*, eventueel via Ofra. *concilie* (ca. 1120); *offertorie* 'offertorie', Lat. *offertorium*; *officie* 'openbaar ambt' (*CG I* 2032,7, Brugge 1294), 'ambtelijk apparaat' (*CG I* 2249,42, Brugge 1295), vergelijk Ofra. *office* (1350) en Lat. *officium*; *participie* 'participium', Lat. *participium*;
2. Met vervanging van *-a* door *-e*: **aritmike* 'rekenkunst' (*Rijmb.* 34,9), vergelijk Ofra. *arithmetique* (12e eeuw), Lat. *arithmetica*; *pagine* 'pagina', Lat. *pagina*; *pastinake* 'pastinaak(wortel)', Lat. *pastinaca*; *patriarke* 'patriarch', Lat. *patriarcha*; *practike* 'praktijk, uitoefening', Lat. *practica*.
3. Met vervanging van *-um* door *-e* of \emptyset : *argument* 'voorbeeld, bewijs', Lat. *argumentum*; *orgene* 'orgel', Lat. *organum*; *paujment* 'tegelvloer, plaveisel', Lat. *paujmentum*.
4. Met vervanging van *-ia* en *-io* door *-ie*, vaak bij woorden die nog heden in dezelfde vorm en betekenis voorkomen, als *absolucie*, *conclusie*, *exposicie*, *historie*, *materie*, *memorie*, *reverencie*. Verder werden aangetroffen: *apstinencie* 'onthouding' (*Lutg. K* 236,7), vergelijk Ofra. *abstinence* (12e e.) en Lat. *abstinentia*; *dekenie* 'hoofdmanschap' (*CG I* 2346,11, Zieriksee 1297), 'competentie van het hoofdmanschap' (*CG I* 930,31, Brugge 1285-1286), vergelijk Mlat. *decania*; *collacie* 'bijeenkomst' (*Bernense* 159,14), Lat. *collatio*; *condicie* 'voor-

waarde, hoedanigheid', Lat. *conditio*; *confusie* 'schaamte, verlegenheid' Lat. *confusio*; *copie* 'kopie' (CG I 2248,26, Brugge 1295), uit Lat. *copia*; *hostie* 'hostie' (*Obit.* 6,30, Antwerpen 1248-1271), Ofra. *hostie* (13e e.) en Lat. *hostia*; *negligencie* 'nalatigheid' (*Lutg.K* 428,9), vergelijk Ofra. *negligence* (ca. 1120) < Lat. *negligentia*; *ordinancie* 'bepaling' (CG I 1049,2, Holland, graf.kans. 1285), vergelijk Ofra. *ordenance* (1260), *ordrenancie* (1287); *penitencie* 'berouw' (*Bernense* 272,32), vergelijk Ofra. *penitence* (1050) en Lat. *poenitentia*; *possessie* 'bezit, genot', Lat. *possessio*; *processie* 'processie' (*Bernense* 286,38), vergelijk Lat. *processio*; *speculacie* 'aanschouwing' (*Lutg.A* 15,23), vergelijk Lat. *speculatio*.

5. Met apocope van de uitgang *-us*: - *diaken* 'diaken' (*Bernense* 181,24), vergelijk Lat. *diaconus* 'dienaar'.

Ook persoonsnamen worden op een overeenkomstige manier aangepast:

1. Slot-*a* > -*e*: *baptista*: *baptiste*; *maria*: *marie*; *roma*: *rome*.
2. De uitgang *-us* wordt geapocopeerd: *yrcaanus*: *yrcaen*; *iulianus*: *juliaen* (Van Dalen-Oskam 1994:28).

Verder zijn aangetroffen woorden als: *flume* 'rivier', *fugitief* 'voortvluchtige', *hidrope* 'waterzucht' (*Nat.Bl.D* 410,18), vergelijk Lat. *hydrops*, *-dropis*; *pilare* 'pilaar', *portenare* 'portier' (*Bernense* 280,7) (< Mlat. *portenarius*); *salaris* 'bezoldiging' (CG I 639,32, Lissewege 1282), vergelijk Ofra. *salaire* (ca. 1260) < Lat. *salarium*; in het Middelnederlands is de uitgang blijkbaar gewijzigd; *scapularis* 'mantel' (CG I 23,27-29, Gent 1236), ontleend aan Lat. *scapularis*, vergelijk Ofra. *scapulaire* (1200); *sulfer* 'zwavel'; *suttere* 'schoenlapper' (*Bernense* 324,35), vergelijk Lat. *sutor*, *vocael* 'klinker' (*Bernense* 343,33), vergelijk Ofra. *vocal* (ca. 1265) (< Lat. *vocalis*).

Als speciale categorie is nog te noemen een groot aantal namen van planten, dieren en stenen met nagenoeg dezelfde vorm en betekenis als nu: *aloe*, *cameleon*, *coriander*, *crocus*, *hiena*, *papaver*, *rinocheros*; en, enigszins afwijkend van de moderne taal, *diamas* 'diamant' (*Nat.Bl.D* 379,4), vergelijk Mlat. *diamas*; *ghenghevar* 'gember' (*Gez.reg.* 346,16), vergelijk Mlat. *gingiber*, *zingiber*, *ghinghebare* 'gember' (*Bernense* 210,41), zie voorgaande; *rape* 'raap' (*Bernense* 256,15; 295,43) < Lat. *rapa* 'raap, knol'; *unioen* 'parel' (*Nat.Bl.D* 396,3) < (Lat. *unionem*);

Franse invloed

Lexicale diffusie

In de beschreven taalperiode functioneren zeer vele leenwoorden uit het Oudfrans. De mate van gebruik hoeft niet in het gehele taalgebied gelijk te zijn; zeker is het in ieder geval, dat er daarnaast een verschil in gebruik van persoon tot persoon was. Dit heeft Van Es aangetoond voor de twee auteurs van de *Roman van Walewein* (handschrift uit 1350), Penninc en Pieter Vostaert. De laatste gebruikt meer

en andere Franse woorden dan Penninc, zoals bijvoorbeeld *amie*, *bisant*, *jugieren*, *singlatoen*, *valande* en *vie*. Er zijn echter ook enkele woorden die Penninc wel gebruikt, maar die bij de vervolger van zijn werk niet terug te vinden zijn, bijvoorbeeld *achemeren*, *jochant* en *passaedse* (Van Es 1957: dl. II, 358-360).

Mots savants en réfection graphique

Een apart probleem vormen die leenwoorden uit het Oudfrans die het Oudfrans weer zelf aan het Latijn heeft ontleend, de zogenaamde *mots savants* en de gevallen van *réfection graphique*. Vaak is hierbij niet uit te maken of het Nederlands deze woorden via het Oudfrans dan wel rechtstreeks uit het (M)lat. heeft ontleend. In de onderstaande lijst is, waar mogelijk, op dit probleem gewezen.

Het betreft werkwoorden als: *accenten* 'accentueren', *adverseren* 'tegenwerken', *allegheren* 'argumenteren', *approprieren* 'toekennen', *concorderen* 'in overeenstemming brengen; overeenstemmen', *conforteren* 'versterken', *funderen* 'baseren (op)' (*Diat.* 178,15), 'vestigen' (*Diat.* 96,4), 'bevestigen' (*En.Cod.* 440,42); 'stichten' (*CG I* 63,3, Mechelen 1301-1325), vergelijk Ofra. *fonder* (begin 12e e.) < Lat. *fundare* 'stichten, vestigen'; *reciteren* 'voordragen', *taxeren* 'taxeren'.

Leenwoorden uit het Oudfrans in de beschreven periode

Bij dit overzicht is gebruikgemaakt van het *FEW*, van het *DHLF* en van Greimas (1968).

N.B. Sommige Oudfranse woorden zijn in het Vroegmiddelnederlands eerder opgetekend dan in Oudfranse teksten zelf.

Algemeen

aetge 'leeftijd' (*CG I* 2199,25, Hemiksem 1295), vergelijk Ofra. *edage*, *eage* (1080) < Lat. **aetaticum*.

appetijt 'eetlust' (*Lutg.K* 233,36), vergelijk Ofra. *apetit* (ca. 1180) < Lat. *appetitus* 'verlangen'.

auctoriteit 'gezag' (*Lutg.K* 48,43); 'algemene gelding' (*Bernense* 136,22); 'toestemming' (*CG I* 2715,28-32, Brugge 1299), vergelijk Ofra. *auctorité* (1149) < Lat. *auctoritatem* 'le fait d'être auctor'.

aventuren 'wagen' (*Rijmb.* 697,18); 'tegemoet gaan' (*Rijmb.* 475,28); 'zich blootstellen' (*Rijmb.* 753,19) vergelijk Ofra. *aventurer* (begin 13e e.).

bastart(I) 'bastaard' (*Rijmb.* 184,38) en *bastart* (II) 'hybride' (*Nat.Bl.D* 108,30), vergelijk Ofra. *bastard* (1089); Mlat. *bastardus*, zonder duidelijke etymologie.

ceder 'ceder' (*Bernense* 152,29-30); 'cederhout' (*Rijmb.* 276,27), vergelijk Ofra. *cèdre* (ca. 1120) < Lat. *cedrus*.

cesseren 'ophouden' (*Lutg.K* 31,30), vergelijk Ofra. *cesser* (1050) < Lat. *cessare* 'stoppen'.

danger 'macht' (*Rein.E* 392,6), vergelijk Ofra. *dangier* (1160) < Vlat. *dominarium*, *domnarium* 'macht'.

defaute 'mankement' (*CG I* 1226,36, Brugge 1287), vergelijk Ofra. *défaut* (ca. 1165), *défaute* (begin 12e e.).

delijt 'smaak' (*Rijmb.* 283,37), vergelijk Ofra. *delit* (1190), gevormd naar < Vlat. *delictare* i.p.v. klassiek Latijn *diligere*.

faelge '(het) mankeren' (*Lutg.K* 373,16), vergelijk Ofra. *faille* (1155); vergelijk nog Lat. *fallere* 'bedriegen, mankeren'.

fantasie 'droombeeld' (*Lutg.K* 104,14), vergelijk Ofra. *fantasie* (ca. 1200) < Lat. *fantasia* 'beeld, voorstelling'.

feye 'fee' (*Aiol* 312,11), vergelijk Ofra. *fée* (ca. 1140) < Lat. *fata* 'godin van het lot'.

femele 'vrouwtje' (*Nat.Bl.D* 24,23), vergelijk Ofra. *femelle* (ca. 1120) < Lat. *femella* 'vrouwtje'.

festeren 'feestelijk ontvangen' (*Lutg.K* 455,10), vergelijk Ofra. *fester* (1223), denominatief bij *feste* (1050) < Lat. *fasta dies* 'feestdag'.

foreest 'wildernis' (*Wr.Rag.* 366,4), vergelijk Ofra. *forest* (ca. 1121) < Vlat. *silva forestis*.

forein 'onafhankelijk?' (*CG I* 2545,19, Evergem 1298), vergelijk Ofra. *forain(e)* (ca. 1155) < Vlat. *foranus* (niet in de gegeven betekenis).

fosseit 'gracht' (*Rijmb.* 352,20), vergelijk Ofra. *fosse* (1080), de Middelnederlandse vorm gaat op **fossata* terug.

gargoensc 'geheim' (*Wiss.* 541,11), vergelijk Ofra. *gargun* (1180) 'geheimtaal', van onzekere herkomst.

gayole 'kooitje' (*Nat.Bl.D* 149,39), vergelijk Opik. *gaiole* (12e e.).

giste 'overnachting' (*CG I* 2471,29, Grimbergen 1298), eigenlijk het oude part. perf. van *gésir* (ca. 1176-1181) 'liggen, gelegen zijn'.

goliaert 'wellustig' (*Nat.Bl.D* 92,12), *goliaes* 'wellusteling (als toenaam)' (*CG I* 1986,13, Sluis 1294), vergelijk Ofra. *goliias*, *goliar* (13e e.) 'lekkerbek', van onbekende herkomst.

graveel 'steentje' (*Nat.Bl.D* 357,24), vergelijk Ofra. *gravel* (ca. 1120) 'zand'.

horribel 'vreselijk' (*Lutg.K* 391,32), vergelijk Ofra. *horrible* (ca. 1138) < Lat. *horribilis* 'angstaanjagend'.

huken 'schreeuwen' (*Rijmb.* 763,37), vergelijk Opik. **hukier* (Ofra. *huchier* (12e e.) 'roepen' < Vlat. **huccare* 'roepen').

continueren 'voortzetten' (*Diat.* 82,34), vergelijk Ofra. *continuer* (1154-1173) < Lat. *continuare*.

laboor 'werk' (*CG I* 28,38, Gent 1236), vergelijk Ofra. *labor*, *labur* (ca. 1120).

luxurieux 'wellustig' (*Nat.Bl.D* 37,19), vergelijk Ofra. *luxurieux* (ca. 1119).

masiere 'muur' (*Rijmb.* 272,42), vergelijk Ofra. *masiere* (12e e.).

mencioen 'melding' (*CG I* 665,23, Brugge 1301-1400), vergelijk Ofra. *mencion* (1165) ontleend < Lat. *mentio*, *-onis*.

montaenge 'berg' (*Rijmb.* 230,26), vergelijk Ofra. *montagne* (1080).

morseel 'stukje' (*Rijmb.* 467,12), vergelijk *Ofra. morsel* (1120-1150).
october 'oktober' (*CG I* 141,17, Brugge 1269), vergelijk *Ofra. october* (1119), < Lat. *october*.
opprel 'oprit naar de top van een dijk' (*CG I* 1297,27, Brugge 1288), vergelijk *Ofra. appareil* (*FEM* 107).
orfenin 'verweesd' (*Lutg.K* 438,6), vergelijk *Ofra. orfenin* (ca. 1120).
orghelgeusheit 'overmoed' (*CG I* 2884,11, Brugge 1291-1300), vergelijk *Ofra. orgueilleux* (1080) van Frankisch **urgoli-* 'trots'.
orologie 'uurwerk' (*Bernense* 215,3), vergelijk *Ofra. or(i)loge* (ca. 1170-1180).
paelge 'schilfer' (*Nat.Bl.D* 390,37), vergelijk *Ofra. paille* (ca. 1221) < Lat. *palea*.
palais 'paleis' (*Bernense* 267,38); 'mooi huis' (*Perch.* 507,37), vergelijk *Ofra. palais* (ca. 1120) < Llat. *palatium*.
paltenier 'zwerfer' (*Aiol* 316,43), vergelijk *Ofra. paltonier, pautonier* (1125).
papilion 'vlinder' (*Floyr.* 305,15), vergelijk *Ofra. papeillon* (einde 12e e.), waarschijnlijk onder invloed van het Latijn hersteld uit ouder *paveillon* (1150) < Lat. *papilionem*.
pareren 'klaarmaken' (*Lutg.K* 7,4), vergelijk *Ofra. parer* (ca. 980).
parvijs 'zuilengalerij' (*Bernense* 280,8), vergelijk *Ofra. parevis* (ca. 1190-1220).
pas 'voetstap' (*Lutg.K*), vergelijk *Ofra. pas* (ca. 980) < Lat. *passus*.
pavement 'stenen vloer' (*Bernense* 271,19); 'steen' (*CG I* 1336,13, Gent 1288-1301), vergelijk *Ofra. pavement* (begin. 12e e.).
perche 'staak' (*Rijmb.* 136,16), vergelijk *Ofra. perche* < Lat. *pertica*.
pers 'paars' (*CG I* 2077,17, Brugge 1296), vergelijk *Ofra. pers* (1180), vergelijk Llat. *persum* 'Perzisch'.
poëte 'dichter' (*Bernense* 160,22), vergelijk *Ofra. poete* (ca. 1150) < Lat. *poeta*.
posterne 'achterdeur' (*Bernense* 281,35), vergelijk *Ofra. posterne* (eind 11e e.), mogelijk naar *externe, interne* omgevormd uit Vlat. *posterula* 'achterdeurtje'.
presse 'druk' (*Bernense* 284,1), vergelijk *Ofra. presse* (1050).
rampenierende 'beledigend' (*Bernense* 168,28), vergelijk *Ofra. ramposner* (1160).
reformeren 'hervormen' (*Lutg.K* 285,7), vergelijk *Ofra. reformer* (1174), ontleend aan Lat. *reformare*.
regulier 'volgens een regel' (*Bernense* 299,7), vergelijk *Ofra. regulier(e)* (begin 14e e.).
ribauderie 'buitensporig gedrag' (*En. Cod.* 494,31), vergelijk *Ofra. ribauderie* (ca. 1268).
rosaet 'van rozen' (*Nat.Bl.D* 168,7), vergelijk *Ofra. rosat* (13e e.), dat ouder *huile, eve rosade* vervangt.
rosine 'druif, rozijn' (*CG I* 1337,36, Gent 1288-1301), vergelijk *Ofra. rai-, re-, roi- sin* (ca. 1119) < Mlat. *racimus*.
rubijn 'robijn' (*Nat.Bl.D* 381,10), vergelijk *Ofra. robin* (1165-1170), *rubin*.
sapeel 'hoed' (*CG I* 1168,35, Dordrecht 1286), vergelijk *Ofra. chapel* (1130) < Vlat. *capellus*.

stofferen 'stofferen, meubileren' (CG I 1092,1, Koksijde? 1286), vergelijk Ofra. *estoffer* (ca. 1190) < Frankisch *stopfōn* 'zetten, leggen'.
sustenance 'onderhoud' (CG I 1480,38, Brugge 1280), vergelijk Ofra. *soustenance* (ca. 1155).
torseel 'pak' (*Bernense* 335,24), vergelijk Ofra. *torsel*, *trossel* (1160).
torsen 'pakken' (*Bernense* 335,23), vergelijk Ofra. *torser*, *trosser* (1080).
tortijse 'toorts' (CG I 643,1, Wateringen 1282), vergelijk Ofra. *tortis* 'fakkel' (1170), maar men verwacht **tortiche*.
truwant 'verwerpelijk iemand' (*En. Cod.* 411,38), vergelijk *truant* (ca. 1175) < Gall. **trugant-*, vergelijk Iers *trogan*, diminutief van *truag* 'ongelukkig'.
valiant 'sterk' (*Nat.Bl.D* 310,7) vergelijk Ofra. *vallant* (ca. 1050), oorspronkelijk participium presentis bij *valoir*.
vaneel 'kievit' (*Nat.Bl.D* 212,23), vergelijk Ofra. *vannel* < Lat. *vanellus*.
vergier 'wijngaard (toenaam)' (CG I 1585,1, Oudenaarde 1292), vergelijk Ofra. *verger* (1080), dat uiteindelijk op Lat. *viridarium* teruggaat.
vestiarie 'kleding(fonds)' (CG I 466,25, Gent 1280), vergelijk Ofra. *vestiaire*, *vestuaire* (ca. 1200) < Lat. *vestiarium*.
vissele 'bep. mandje' (*Bernense* 203,42), vergelijk Ofra. *fisselle* (1210), *foiselle* (1250) < Lat. *fiscella*.

Ambachten

balanse 'bep. werktuig' (CG I 2010,32, Brugge 1294), vergelijk Ofra. (jur.; eind 12e e.) *balance* (< Vlat. *bilancia*).
dobleel 'gehouwen steen' (CG I 1569,6, Brugge 1291), vergelijk Ofra. **doublel* 'zekere steen', afleiding van Lat. *duplum* 'dubbel'.
drapenie 'drapeniersgilde' (CG I 354,41, Brugge 1277), vergelijk Ofra. *drapelerie*, waarnaast *draperie* (13e e.).
houweel 'houweel (toenaam)' (CG I 2300,43, Brugge 1296), vergelijk Ofra. *hou(w)el*, *hoel*.
corbeel 'steunbalk' (CG I 533,2, Gent 1280), vergelijk Ofra. *corbel*, *corbeau* 'raaf; draagbalk'.
cordewaen 'geiten- of bokkenleer' (*Nibel.* 377,11), vergelijk Ofra. *cordouan* 'uit Cordoba'.
cordewanier 'schoenmaker' (CG I 567,21, Brugge 1281), vergelijk Ofra. *cordouanier* (13e e.).
mats 'metselaar' (*Rijmb.* 274,9-13); (CG I 569,23, Brugge 1281), vergelijk Ofra. *mas* (13e e.), maar reeds Oprov. *matz* (midden 11e e.) < Germ. **makjō* bij **makan-* 'vervaardigen'.
ministreer 'speelman' (*Moraalb.* 360,39), vergelijk Ofra. *ministrier* (1235).
parmenterie 'kleermakersambacht' (CG I 528,40, Gent 1280), vergelijk Mfra. *parmenterie* (1353).

pelle 'bep. stof; doodskleed' (*Aiol* 327,18), vergelijk Ofra. *paille*, *palie* (980) < Lat. *pallium* 'kleed'.
pellel 'lakense stof' (*Nat.Bl.D* 263,15), vergelijk Lat. *palliolum*, diminutief bij Lat. *pallium* 'kostbare stof, pronkgewaad'.
pestere 'bakker' (*Oudenb.* 202,17), vergelijk Ofra. *pestre* (12e e.) bij Vlat. *pistare* in plaats van *pinsere* 'slaan, drukken, kneden'.
plaester 'pleister' (*Bernense* 191,21) < Lat. (*em*)*plastrum* 'wondpleister, pleisterkalk'.
planeren, *-ieren* 'gladstrijken', bewerking in de lakennijverheid, (*CG I* 361,36, Brugge 1277), vgl. Ofra. *planer* (ca. 1165).
polieren 'polijsten' (*Nat.Bl.D* 267,31), vergelijk Ofra. *polir* (ca. 1180).
tamboese 'trommel' (*Bernense* 330,32), vergelijk Ofra. *tambois* (1150) 'instrument de musique'.
tork 'laken dat t.b.v. het vollen gevouwen is' (*CG I* 2055,26), vergelijk Opic. **torke*.

Administratie/rechtspraak

affoleren 'verwonden' (*Lutg.K* 407,36); (Jur.) 'een gekwalificeerde verminking plegen' (*CG I* 1869,20, Brussel 1292-1293), vergelijk Ofra. *afoler* (12e e.).
aggraveren 'verzwaren' (*CG I* 1659,38), vergelijk Ofra. *agrever* (12e e.).
article 'punt' (*Lutg.K* 415,6); 'paragraaf' (*CG I* 2245,15, Brugge 1295), vergelijk Ofra. *article* (1248) < Lat. *articulus* 'lidje'.
baelge 'rechtsmacht' (*En. Cod.* 491,6), vergelijk Ofra. *baillie* (*FEM* 207).
bandoen 'macht' (*CG I* 2708,37, Brugge 1299), 'machtiging' (*Lutg.K* 126,40), vergelijk Ofra. *abandon* (12e e.).
cirografe 'gewaarmerkt stuk' (*Rijmb.* 364,17), vergelijk Ofra. *cirographe*.
fait 'misdad' (*CG I* 2044,12, Brugge 1294), vergelijk Ofra. *fait*, Oprov. *fach* 'crime détestable'.
fauseren 'vervalsen' (*CG I* 919,35, Brugge 1285), vergelijk Ofra. *fausser* (12e e.).
gouverneerre 'bestuurder' (*CG I* 2889,40, Brugge 1301-1310), vergelijk Ofra. *gouverner* (13e e.).
carte 'akte' (*CG I* 371,22, Tongeren? 1277) (< Lat. *c(h)arta*).
casseren 'doen ophouden' (*CG I* 2381,25, Gent 1297), vergelijk Ofra. *casser*, *quasser* (1080).
cause (Jur.) 'rechtsgrond' (*CG I* 2251,10, Brugge 1295); 'schuld' (*Diat.* 260,4) 'zaak' (*CG I* 2690,18, Brugge 1401-1500), vergelijk Ofra. *cause* (ontleend aan Lat. *causa*).
commandeerre 'commandeur' (*CG I* 617,44, Brugge 1282), afleiding van Ofra. *comander* (ca. 980) < Lat. *commandare*.
communitéit 'gemeenschap' (*CG I* 1068,31, Brugge 1285), vergelijk Ofra. *communau-*, *communalté* (< -teθ voor 1280).
corrigeren 'terechtwijzen' (*CG I* 2345,29, Zieriksee 1297); 'verbeteren' (*CG I*

2742,41, Holland, graf.kans. 1300); 'zich verbeteren' (*Lutg.A* 90,25), vergelijk Ofra. *corriger* (ca. 1268-1271) en Lat. *corriger* (met het accent op de tweede syllabe).

muniment 'bewijs(stuk)' (*Lutg.K* 58,40), vergelijk Ofra. *muniment* (ca. 1170) en Lat. *munimentum*.

noyael 'eerlijk' (*CG I* 563,39, Brugge 1281), mogelijk met aanpassing van de beginconsonant uit Ofra. *loial*(1080).

ocket 'tegenwerking' (*CG I* 278,4, Gent? 1274), vergelijk Mfra. *hoquet* 'obstacle' (14e-15e e.).

ordeneren 'bepalen' (*Cor.W* 476,21, Brugge 1282), vergelijk Ofra. *ordonner* (1119).

otroyeren 'vergunnen' (*CG I* 1622,5, Evergem 1291); 'bekrachten' (*CG I* 2122,2, Kortrijk 1294), vergelijk Ofra. *otroier* (1080).

papier 'register' (*CG I* 1413,41, Brugge 1301-1400), vergelijk Ofra. *papier* (eind 13e e.).

payeren 'genoegdoen' (*CG I* 2663,25, Mechelen? 1299), vergelijk Ofra. *payer* (ca. 980) < Lat. *pacare*.

peine 'straf' (*CG I* 1720,42), vergelijk Ofra. *peine* (1050).

pellorin 'schandpaal' (*CG I* 1157,2, Dordrecht 1286), vergelijk Ofra. *pelori* (ca. 1165).

percamet 'perkament' (*Bernense* 274,26), vergelijk Ofra. *parcamin* (1050).

pleideren 'pleiten' (*Bernense* 162,44); 'debatteren' (*Bernense* 132,30); 'een pleidooi houden' (*Lutg.K* 219,3); met de afleiding *pleidiere* 'pleiter' (*CG I* 586,42, Brugge 1281), vergelijk Ofra. *plaidier*(1080).

prisoen 'gevangenis; -schap' (*Lutg.K* 330,3), vergelijk Ofra. *prisun* (1080), orthografisch hersteld: *prison* (ca. 1155) < Lat. *prehensionem*.

procureerre 'zaakwaarnemer' (*CG I* 575,37, Brugge 1281), vergelijk Ofra. *procurrerre*, waarnaast *procureor* (1213).

respijt 'uitstel' (*CG I* 2029,27, Brugge 1294), vergelijk Ofra. *respit* (1119).

saisieren 'beslag leggen op' (*CG I* 2251,9, Brugge 1295), vergelijk Ofra. *saisir* (1080) van onbekende herkomst.

solempniteit 'protocol' (*CG I* 2810,24, Middelburg 1300), vergelijk Ofra. *solempnit * (<-ite  1112).

Kerk

assencioen 'hemelvaartsdag' (*CG I* 720,45, Brugge 1283), vergelijk Ofra. *ascension* (eind 12e e.) en Lat. *ascensio*, *-ionis*.

celebreren 'celebreren' (*CG I* 2161,35, Holland, grafelijke kansselarij 1295); 'bedienen' (*CG I* 2417,27, Putten? 1297); vergelijk Ofra. *celebrer* (1174) en Lat. *celebrare*.

chartroise 'kartuizer' (*CG I* 2641,21, Brugge 1301-1400), vergelijk Ofra. *chartrous* (1330) 'moine d'une chartreuse'.

dant '(eerwaarde) heer' (*Lutg.K* 28,7), vergelijk Ofra. *damne, dam, dan, dans, dant* 'heer'.

divijn 'profeet' (*Lutg.K* 406,7), vergelijk Ofra. *divin* (1050) en Lat. *divinus* 'goddelijk'.

elijt 'elect' (*Lutg.K* 4,24); 'prelaat' (*Lutg.K* 392, 31), vergelijk Ofra. *e(s)lite* (1176) < Lat. *electus* 'uitgekozen'.

frere 'minderbroeder' (*Rijmb.* 543,18), vergelijk Ofra. *frere* (1080).

heresie 'ketterij' (*Bernense* 214,8), vergelijk Ofra. *heresie* (ca. 1140), met herstelde *h-* (vergelijk *eresie* (1121-1134)) naar Lat. *haeresis*.

**hymne* 'hymne' (*Rijmb.* 263,38), vergelijk *hymne* (ca. 1200), met herstelde *h-* (vergelijk Ofra. *ymne* (ca. 1120)) naar Lat. *hymnus*.

clergie 'clerus' (*Lutg.K* 299,36), vergelijk Ofra. *clergiez* (plur.; 1120) < Lat. *clericatus*.

commendacie 'gebed voor een stervende' (*Kerstine* 148,32), vergelijk Lat. *commendatio*.

complete 'completen' (*CG I* 25,31, *Gent* 1236), vergelijk Lat. (*hora*) *completa*.

complie 'avondgebed' (*Aiol* 314,7), vergelijk Ofra. *complies* (ca. 1120).

concilie 'kerkvergadering' (*Nat.Bl.D* 146,33), vergelijk Ofra. *concilie* (ca. 1120) en Lat. *concilium*.

coor 'koor' (*Obit.* 13,36), vergelijk Ofra. *cuor* (ca. 1120), *quer* (ca. 1150).

cordelier 'minderbroeder' (*Lutg.K* 300,11), vergelijk Ofra. *cordelier* (1249).

cresme 'zalving' (*Bernense* 171,37), vergelijk Ofra. *cresme* (1130-1140) < *Kerklat. chrisma*.

croche 'kromstaf' (*Lutg.K* 202,6), vergelijk Ofra. *croche* (13e e.) 'haak'.

obit(e) 'herdenking van een sterfdag' (*CG I* 2721,43 *Brugge?* 1299), vergelijk Ofra. *obit* (1165).

obli, ofli 'brood dat tijdens de mis gezegend wordt' (*CG I* 2872,34, *Petegem* 1280-1290), vergelijk Ofra. *obleie* (ca. 1190) 'offerande', *oulee* (na 1240) 'H. Hostie' (*FEWII* 266-267).

pardoen 'vergeving' (*Lutg.K* 49,20) vergelijk Ofra. *pardon* (1130-1140).

parvijs 'voorportaal' (*Bernense* 280,8), vergelijk Ofra. *par(e)vis* (1200) < *Kerklat. paradisus*.

patroon 'beschermheilige; beschermheer' (*Bernense* 280,8), vergelijk Ofra. *patron, patron* (ca. 1250).

prieuse 'prieores' (*CG I* 1195,18, *Oudenaarde* 1287), vergelijk Ofra. **prieuse*; alleen *prieosse* (1250) is overgeleverd.

regulier 'kloosterling' (*Lutg.K* 392,23), vergelijk Ofra. *regulier* (begin 14e e.), hersteld naar Lat. *regularis*.

respons 'beurtzang' (*Bernense* 301,21), vergelijk Ofra. *respuns* (ca. 1050).

templier 'tempelridder' (*Obit.* 9,17), vergelijk Ofra. *templier* (13e e.).

Handel

fore 'waarde op de markt', vergelijk Ofra. *fuer* 'vastgestelde marktprijs' (12e-14e e.)(FEWIII 737b).

frait 'onkosten'; vergelijk Ofra. *frais* (1260), mv. van *fret*, *frait* 'schade(bedrag)' (midden 13e e.).

cotoen 'katoen' (CG I 219,18, Oudenaarde 1272), vergelijk Ofra. *cotun* (ca. 1160) < Arab. *qu un*.

livereren 'overhandigen; betalen' (CG I 1085,43, Maldegem? 1286), vergelijk Ofra. *livrer* (ca. 980).

monoye 'munt' (CG I 2668,39, Hulst 1299), vergelijk Ofra. *monoie* (1170).

rabateren 'in mindering brengen' (CG I 1616,3, Oudenaarde 1293), vergelijk Ofra. *rabatre* (1200-1230).

Landbouw/landleven

dein 'damhert' (*Nat.Bl.D* 113,23), vergelijk Ofra. *dain* (1170).

corwede 'herendienst' (CG I 210,28, Mechelen 1271-1272), vergelijk Ofra.

cor(o)vee (12e e.), uit ouder **corovede* < Lat. (*opera*) *corrogata*.

racine 'wortel' (*En. Cod.* 455,5-9), vergelijk Ofra. *racine* (ca. 1120).

Huishouding/keuken

ajun 'ui' (*Bernense* 153,40), vergelijk Ofra. *unniun*, *hunion* (ca. 1200) < Lat. *unionem*.

anijs 'anijs' (*Bernense* 135,12), vergelijk Ofra. *anis* (1236) ontleend aan Lat. *anisum*.

appulle 'flesje' (CG I 1170,24, Dordrecht 1286), vergelijk Ofra. *ampouille* (1174).

faselment 'vaatwerk' (CG I 2723,19, Brugge? 1299), vergelijk Ofra. *vaisellement* 'vaatwerk' (1172-1174; FEWXIV 192b).

candelare 'kandelaar' (*Bernense* 148,31), vergelijk Ofra. *candelier*, *chandelier* (1160).

coever 'voorraad' (CG I 26,35, Gent 1236), vergelijk Ofra. **covre* bij Ofra. *couvrir* 'verwerven' (FEWX 166).

cover 'kist' (CG I 1019,42, Dordrecht 1285), vergelijk Ofra. *cofre* 'kist' (1165).

cussin 'zitkussen; hoofdkussen' (CG I 23,34, Gent 1236), vergelijk Ofra. *cuisin* (voor 1150), *coissin* (ca. 1160) < Llat. *coxinus*.

paste 'pastei' (*Rein.E* 387,20), vergelijk Ofra. *paste* (1174-1178).

pesteel 'stamper' (*Bernense* 278,11), vergelijk Ofra. *pestel* (12e e.) < Vlat.

pistillum 'vijzel'.

pourveance 'proviand' (CG I 1104,27-29, Mechelen 1299), vergelijk Ofra.

pourveance (na 1247; FEWX 483a).

priveye 'privaat' (*Bernense* 319,35), vergelijk Ofra. *privee* (13e e.) 'latrine'.

scalonie 'ui' (*Bernense* 153,41), vergelijk Ofra. *echalogne* (eind 11e e.) < Lat. *ascalonia* (*caepa*).

sponge 'spons' (*Rijmb.* 632,12), vergelijk Ofra. *espoigne* (ca. 1220) < Lat. *spongia*.

venisoen 'wild(braad)' (*Wr.Rag.* 367,42), vergelijk Ofra. *venaison*, ouder *veneison* (1138) < Lat. *venationem*.

vitaille 'levensmiddelen' (*CG I* 520,30, Brugge 1280), vergelijk Ofra. *vitaille* (1138) < Lat. *victualia* (*FEWXIV* 418a).

Ridderwezen

aisiren 'voorzien van' (*Rijmb.* 711,27), vergelijk Ofra. *aiser*, *eisier* (ca. 1180).

acquenteren 'omgang hebben' (*Lutg.K* 202,27), vergelijk Ofra. *accointer*, *acointier* (midden 12e e.).

amonesteren 'aansporen' (*CG I* 2248,16, Brugge 1295), vergelijk Ofra. *admonester* (1160-1170), *amoneter* (1170).

anguissen 'in het nauw brengen' (*Rijmb.* 596,35), vergelijk Ofra. *angoisser*, *anguisser* (1080).

assaut 'aanval' (*Wr.Rag.* 359,3), vergelijk Ofra. *assaut*, *asalt* (1080).

assureren 'verzekeren' (*CG I* 70,42, Gent 1240-1260), vergelijk Ofra. *assurer*, *asourer* (1080).

baelge 'verschansing' (*Rijmb.* 743,13), vergelijk Ofra. *baillie* (*FEW* 207).

baleren 'dansen', vergelijk Ofra. *baller* (ca. 1165).

baraet 'bedrog' (*Lutg.K* 498,25), vergelijk Ofra. *barate* (1155), *barat* (1160).

chevauchie 'ruiterdienst' (*CG I* 2120,37, Kortrijk 1294), vergelijk Ofra. *chevauchiee* (12e e.; *FEW* 6b).

force 'kracht' (*Aiol* 325,6), vergelijk Ofra. *force* (1080).

garite 'wachttorens' (*Rijmb.* 744,13), vergelijk Ofra. *garite* (13e e.), herontleend aan **garita*, gelatiniseerd uit ouder Ofra. *guarie* (12e e.; *Gamillscheg*).

gavelot 'speer' (*Rijmb.* 732,21), vergelijk Ofra. *javelot* (1135).

glavie 'lans, speer' (*Lutg.K* 176,11), vergelijk Ofra. *glaive* (1121-1134).

joste 'tweegevecht' (*Wr.Rag.* 362,40), vergelijk Ofra. *joste* (1125) 'combat singulier' bij Ofra. *juster* (1080), *joster* (12e e.) < Vlat. *adjuxtare* 'bijeekomen'.

coetel 'mes' (*Aiol* 313,8), vergelijk Ofra. *coltel* (ca. 1130), *coutiel* (*FEW* II/2 1498b).

coife 'kapje onder de helm' (*Perch.* 508,11), vergelijk Ofra. *coiffe* (1080).

quintaine 'oefenpop' (ridderw.) (*Aiol* 323,8), vergelijk Ofra. *quintaine* (ca. 1170).

litse 'verdedigingswerk' (*Rijmb.* 628,10), vergelijk Ofra. *lice* (ca. 1155) en Mlat.

licia 'verschansing' < Frankisch **lista*.

loodse 'tent, balkon' (*Bernense* 326,28), vergelijk Ofra. *loge* (ca. 1135) < Frankisch **laubja*.

lormier 'paardenhoofdtuigmaker' (*CG I* 1338,28, Gent 1288-1301), vergelijk Ofra. *lormier* (1225).

malie 'malie' (*Trist.* 341,29), vergelijk Ofra. *maille* (voor 1100).

mangheneel 'blijde' (*Rijmb.* 759,14-18), vergelijk Ofra. *manganele* (*FEW* VI 198b).

pedriere 'blijde' (*Wr.Rag.* 358,1), vergelijk Ofra. *pedriere* en Mlat. *petraria*.

pongijis 'aanval' (*Wr.Rag.* 360,25); 'strijd' (*Rijmb.* 783,6), vergelijk Ofra. *poigneis* (1180) bij *poignier* 'vechten' < Lat. *pugnare*.

porpoint 'kledingstuk onder het harnas' (*CGI* 1919,10), vergelijk Ofra. *porpoinz* (1215), gesubstantiveerd *porpoint* 'gestikt' (ca. 1165).

rantsoen 'losgeld' (*Aiol* 324,5), vergelijk Ofra. *raençon* (ca. 1130) < Lat. *redemptionem*.

spaffuut 'slagwapen' (*Landr.* 230,12, Grimbergen 1275-1276), vergelijk Ofra. *espafu(s)t* 'grote, lange degen' (12e e.).

testiere 'kopstuk van het oorlogstuig van een paard' (*Perch.* 508,12), vergelijk Ofra. *testiere* (ca. 1175).

wambesoele 'wambuis' (*Perch.* 508,10), vergelijk Mlat. **wambasium*; afgeleid met het suffix *-oel* van **wambes-*, zoals *camisoel* bij *camisia* 'hemd'.

Kunsten en wetenschappen

art 'kunst' (*Bernense* 140,41); 'kunstgreep' (*Nat.Bl.D* 273,15), vergelijk Ofra. *art* 'ruse, artifice' (12e e.).

comin 'komijn' (*Bernense* 155,12), vergelijk Ofra. *cumin*, *comin* (voor 1188).

element 'element' (*Rijmb.* 5,39), vergelijk Ofra. *element* (881).

filosofo 'filosoof' (*Rijmb.* 630,41); 'geleerde' (*Nat.Bl.D* 183,16), vergelijk Ofra. *philosophe* (ca. 1165).

filosofie 'filosofie' (*Rijmb.* 630,38); 'levenswijsheid' (*Rijmb.* 694,3); 'wetenschap' (*Nat.Bl.D* 16,19), vergelijk Ofra. *philosophie* (ca. 1175).

fulgie 'foelie' (*CGI* 1179,39, Dordrecht 1286), vergelijk Ofra. *fueille*, *foille* (ca. 1130).

galange 'galanga' (*Pl.gloss.* 334,24), vergelijk Ofra. *galangal*, *garigal* (1138); uit het Arabisch, evenals Mnl. *galigaen* 'galanga' (*Pl.gloss.* 334,24).

ivoorie 'ivoor' (*Bernense* 188,20), vergelijk Ofra. *ivoire* (ca. 1140).

canele 'kaneel' (*Nat.Bl.D* 147,19), vergelijk Ofra. *cannelle*, *canele* (voor 1150) van Mlat. *cannella* 'buisje'.

prose 'proza' (*Bernense* 289,37), vergelijk Ofra. *prose* (1265) ontleend aan Lat. *prosa*.

sillebe 'lettergreep' (*Bernense* 253,40; 314,2), vergelijk Ofra. *sillebe* (1160) < Lat. *syllaba*.

trianghele 'driehoek' (*Nat.Bl.D* 406,24), vergelijk Ofra. *triangle* (ca. 1270) < Lat. *triangulus*.

Geneeskunde

chirurgie 'heelkunde' (*Lutg.K* 191,10), vergelijk Ofra. *chirurgie* (ca. 1175).

emeroide 'bloedvloeijing' (*Nat.Bl.D* 64,39), vergelijk Ofra. *emeroyde* (13e e.).

epilencie 'beroerte' (*Nat.Bl.D* 54,36-39), vergelijk Ofra. *epilence* (ca. 1265).

faver 'koorts' (*Gez.reg.* 346,21), vergelijk Ofra. *fievre* (1155).

fisicien 'arts' (*Lutg.K* 161,32), vergelijk Ofra. *fisicien* (ca. 1155).

humu(e)re 'lichaamsvocht' (*Nat.Bl.D* 107,38), vergelijk Ofra. *humeur* (1190).
maladie 'ziekte' (*Nat.Bl.D* 334,10), vergelijk Ofra. *maladie* (1150).
matrise 'baarmoeder' (*Nat.Bl.D* 59,13), vergelijk Ofra. *matrice* (ca. 1265),
 ontleend aan Lat. *matricem* (de Oudfranse ontwikkeling zou *marris* opleveren
 (FEWWI 501)).
mediane 'ader' (*Gez.reg.* 346,7), vergelijk Lat. *mediana* 'middelste (ader)'.
menisoen 'buikloop' (*Nat.Bl.D* 34,14), vergelijk Ofra. *menaison*, *meneison*
 (12e-13e e.), waarnaast ook *menison* (13e e.).
poisoen 'geneeskrachtige drank' (*Bernense* 200,13), vergelijk Ofra. *poison* (ca.
 1100).
reume 'bep. ziekte' (*Nat.Bl.D* 165,21), vergelijk Ofra. *reume* (1226), *rume* (1276)
 Llat. *rheuma*.
ronge 'schurft:' (*Nat.Bl.D* 338,39), vergelijk Ofra. *roingne* (1270).
venteuse 'laatkop, gebruikt bij het bloedlaten' (*CGI* 27,10, Gent 1236), vergelijk
 Ofra. *venteuse* (1252).

Verschillen in taalfase en dialect

De Middelnederlandse vorm van de ontlening wijkt op twee wezenlijke punten af van de Franse pendant; er is een temporeel verschil doordat de ontlening veelal een ouder stadium in de Franse ontwikkeling vastlegt, en er is een regionaal verschil, doordat de Middelnederlandse vormen vaak een regionale variant van het Oudfrans voortzetten, met name van het Oudwaals en het Oudpicardisch.

In een aantal gevallen vertoont de ontlening de oudere vorm van het Frans, bijvoorbeeld het suffix *-(e)el*, dat in het jongere Frans als *-eau* verschijnt:

Het suffix *-(e)el*, Ofra. *-el*, Mod.Fra. *-eau*:

bedeel 'bode', Ofra. *bedel*, Fra. *bedeau*.

dobleel 'zware balk', Ofra. *doblel*, Fra. *doubleau*.

casteel 'kasteel', Ofra. *chastel*, Fra. *château*.

coetel 'mes', Ofra. *coltel*, Fra. *couteau*.

morseel 'brok', Ofra. *morsel*, Fra. *morceau*.

pesteel 'stamper, vijzel', Ofra. *pestel*, Fra. **peteau*.

(Mnl. *pesteel* kan ook aan Ofra. *pesteil* 'vijzel' ontleend zijn)

sapeel 'hoed', Ofra. *chapel*, Fra. *chapeau*.

torseel 'stuk, bundel', Ofra. *torsel*, Fra. **torcheau*.

vaneel 'kievit', Ofra. *vannel*, Fra. *vanneau*.

In de spellingen zijn enkele regionale ontwikkelingen van het Oudfrans zichtbaar, die eigen zijn aan het Waals of het Picardisch.

<ch> voor <c>:

chense 'cijns', Ofra. *cense*.
chesseren 'ophouden', Ofra. *cesser*.
chisteaus 'Cîteaux', Ofra. *cisteau*.
ordinanche 'opdracht', Ofra. *ordenance*.
sustinanche 'onderhoud', Ofra. *sostenance*.

Hiernaast ook <g> voor <s>:

cimaige 'kroonlijst', Ofra. *cimaise*.

Behoud van [k] voor [a]:

calsiede 'straat', Ofra. *chauciee*.
cambron 'Chambron'.
cartre 'charter', Ofra. *chartre*.
casteel 'kasteel', Ofra. *chastel*.
cateil 'bezitting', Ofra. *chatel*.

Geen adaptatie van *w* tot *g(u)* in terugontleende geromaniseerde Germaanse woorden:

walkier 'Walkier (familienaam)', vergelijk Fra. *Gauquier*, *Gauch(i)er*.
warandiseren 'waarborgen, vrijwaren'; vergelijk Fra. *garantir*.
warisoen 'versterking, fort'; vergelijk Fra. *garnison*.
wastel 'koek', Ofra. *gastel*, Fra. *gâteau*.
williame 'Willem', Ofra. *guillaume*.

Enige bijzondere gevallen bij de opname van leenwoorden

Woordgrensproblemen

Lat. *incarnatio*, *-onis* betekent in christelijke context 'vleeswording, menswording van Christus'. Het Oudfrans *incarnation* is ongetwijfeld een leenwoord uit het Latijn, immers de klankwettige Oudfranse vorm zou **encharnaison* < *incarnatione(m)* luiden (bij woorden van de Latijnse derde declinatie, die niet in hoofdzaak in de nominatief en vocatief gebruikt werden, was alleen een vorm gebaseerd op de stam van de casus obliqui overgebleven). Evenzo is duidelijk dat Mnl. *incarnatioen* een ontlening via het Oudfrans aan het Latijn is. Maar het even frequente Mnl. *incarnatie* is waarschijnlijk rechtstreeks aan het Latijn ontleend, omdat het een nominatiefvorm lijkt voort te zetten, een vorm die in het Oudfrans bij deze klasse geen aparte vorm meer had. De incorporatie van deze woorden in het Middelnederlandse taalsysteem blijkt overigens uit schrijfwijzen waarbij *in-* als de Mnl. prepositie *in* werd opgevat, waarna tussen dit voorzetsel en het substantief *carnatie* ook een lidwoord kon worden ingevoegd: *in den carnatioen*; vervolgens kon dan weer een zelfstandig lexeem *carnacie*, *carnatioen* ontstaan.

Een min of meer vergelijkbaar geval is Mnl. *diluvie*, *dilovie* 'zondvloed' < Lat.

diluuium 'id.', vergelijk Ofra. *diluvie* 'id.'; in het Middelnederlands staat echter gewoonlijk *die luvie*, waarbij de eerste syllabe als lidwoord is geïnterpreteerd. Zo is een nieuw woord *luvie* 'zondvloed' ontstaan.

Volksetymologie

In een - overigens gering - aantal gevallen is de ontlening door volksetymologie omgevormd tot een voor een spreker van het Middelnederlands doorzichtiger woord.

aremborste (*arenberstelen*) 'hand- of voetboog', adaptatie van Ofra. *arbalest(r)* 'boog' < Vlat. *arcuballista*.

baanrider Hollandse vervorming van Mnl. *banerache* (later ook: *banerits*) < Ofra. *banereche*, *banerez* 'hij die onder eigen vaandel een legeronderdeel had'.

coninxstavele 'bevelhebber', adaptatie van Ofra. *conestable* < Lat. *comes stabuli*.

Volksetymologische herinterpretatie blijft uiteraard niet beperkt tot leenwoorden; ook ondoorzichtig geworden woorden uit oudere taalfasen, zoals antroponiemen en toponiemen, kunnen opnieuw worden geanalyseerd: *aelghoet* < * *apal-*, waarin het eerste lid, blijkens de toenaam *alquaet* als *al-* 'geheel en al' kan zijn opgevat.

4- Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550) *door R. Willemyns met syntaxis door J.M. van der Horst*

4.1. Afbakening van het werkterrein

Over het Middelnederlands wordt in dit werk in twee hoofdstukken geschreven; het onderhavige behandelt het Laatmiddelnederlands. Een afbakening van het werkterrein moet zowel chronologisch als geografisch gebeuren.

4.1.1. Chronologische afbakening

Bij de chronologische afbakening kampt men met de bekende, traditionele problemen. De indeling van taalevolutie in verschillende chronologische fasen berust niet zozeer op interne taakenmerken als wel op Forschungsdesiderate en traditie. Dat is ook hier natuurlijk zo, want de pogingen die al zijn ondernomen om een dergelijke indeling een op taalevolutieve kenmerken steunende, min of meer rationele basis mee te geven, zijn er nooit in geslaagd het arbitraire karakter van de indeling helemaal weg te nemen. Hoewel er in een later hoofdstuk op gewezen wordt, dat er voor de hier gebruikte indeling een op extra-linguïstische gegevens berustende, aanneembare basis bestaat (zie 4.2.1.), neemt dat niet weg dat we met deze indeling eigenlijk vooral aansluiten bij een bestaande traditie, die vooral gehandbaafd wordt omdat ze ons goed uitkomt.

Het bovenstaande geldt ook voor het tijdstip waarop men het Laatmiddelnederlands wil laten eindigen. De grote standaardwerken uit het apparaat van de Middelnederlandstiek hebben allemaal arbitraire beslissingen genomen en niemand blijkt de behoefte te hebben gevoeld linguïstisch te argumenteren waarom precies het genoemde jaartal en geen ander het eindpunt van het Middelnederlands zou betekenen. Er zijn twee extreme opvattingen: circa 1425 en 1550-1600, het eerste jaartal bij De Vreese (1962), het andere (impliciet) in het WNT.

Het wil me voorkomen dat men in die hele discussie al te veel uit het oog verliest dat hét Middelnederlands niet bestaat. Met die uitspraak is op zichzelf iedereen het natuurlijk wel eens en ze wordt als een gemeenplaats beschouwd, maar

toch heb ik de indruk dat, als het erop aankomt, velen nogal eens de neiging hebben ze toch maar liever te vergeten. Ik heb daar in Willemyns (1979: 31-32) het volgende over gezegd:

‘Met een beetje goede wil kan men het wel hebben over Middelvlaams, Middelhollands, Middelbrabants, Middellimburs enz., en voor elk van die samenstellende onderdelen ligt het eindpunt o.i. anders. Is het naar onze mening voor het Middel(west) Vlaams zeker te verdedigen daar de hele zestiende eeuw nog toe te rekenen, de toestand voor het Hollands of het Brabants is wellicht totaal anders. Er zal dus steeds van geval tot geval moeten worden beslist.

Samenvattend: in het algemeen moet men de 16e eeuw als een overgangsstadium beschouwen en er rekening mee houden, dat er regionale verschillen zijn die het, samen met het gebrek aan bruikbare linguïstische criteria, onmogelijk maken een min of meer precieze datum vast te stellen, die het einde van ‘hét’ Middelnederlands aan zou duiden.’

Die situatie is inmiddels natuurlijk niet gewijzigd. Omwille van de afstemming met de overige hoofdstukken beperk ik mij hier tot de periode 1350 tot 1550. Dit heeft het praktische voordeel dat de implicaties van de Opstand en het ontstaan van de Republiek voor de Nederlandse standaardtaal in hun geheel in één hoofdstuk, namelijk het volgende, kunnen worden behandeld.

4.1.2. Geografische afbakening

De problemen in verband met de geografische afbakening liggen anders. Wie over Nederlands (uit welke periode dan ook) schrijft, denkt natuurlijk impliciet of expliciet aan een bepaald taalgebied, waarvoor de neergeschreven observaties geldig zijn. Omdat de geografische begrenzing van dat taalgebied in de loop der eeuwen wijzigingen heeft ondergaan, doen we er goed aan zo precies mogelijk (dus expliciet) te omschrijven hoe het er in de Laatmiddelnederlandse periode uit zag en dan komt men er niet onder uit even stil te staan bij de vraag wat Nederlands is.

4.1.2.1. Wat is Nederlands?

In Willemyns (1979: 12-14) heb ik geprobeerd een keuze te maken uit verschillende, op werk van Jan Goossens¹ steunende, mogelijke definities. De enige hanteerbare definitie is de derde van de daar genoemde, waarin een Nederlandse

1 Zoals op pagina v van het betreffende boek wordt gezegd, is het deel van de *Inleiding* waaruit hier geciteerd wordt, grotendeels van de hand van Jan Goossens.

eenheidstaal in embryonale vorm als overkoepelend element wordt opgevat.² In dat geval is het Continentaal-Westgermaans uit de latere middeleeuwen in het noordwesten van de continentale Westgermania ook als Nederlands, dat wil zeggen als Middelnederlands te beschouwen. De schrijfta Alvormen die daartoe behoren zijn, per definitie, die waarin tendensen naar een Nederlandse eenheidstaal zijn aan te treffen. De grenzen van het Middelnederlands vallen niet samen met die van het huidige Nederlandse taalgebied. Het Middelnederlands gebied is groter (heel Frans-Vlaanderen behoort ertoe evenals een stuk van de Duitse Nederrijn) maar ook kleiner (het gebied ten oosten van de IJssel is eerder als Middelnederduits dan als Middelnederlands te beschouwen). Dit is de opvatting waarin de term 'Middelnederlands' meestal wordt gebruikt, zodat ik me dus aansluit bij een al oudere traditie, die op redelijke gronden blijkt te berusten.

4.1.2.2. Taalgrensveranderingen

Nadat omstreeks de 11e eeuw de taalgrens tussen het Continentaal-Westgermaans en het Romaans min of meer definitief was vastgelegd (Gysseling 1976), kan men van taalgebieden spreken. In het Continentaal-Westgermaanse gebied zouden uiteindelijk vier taalgebieden ontstaan: het Friese, het Nederduitse, het Hoogduitse en het Nederlandse. De grootste verandering die daarin later nog zou optreden is de samensmelting van het Nederduitse en het Hoogduitse gebied tot een Duits taalgebied, niet zozeer door een verandering van de spreektaalgewoonten van de betrokkenen, als wel door de geleidelijke 'overdakking' van het Nederduitse gebied door de zich ontwikkelende (Hoog) duitse standaardtaal en de daarmee gepaard gaande teloorgang van de standaardtaalfuncties van het Nederduits. Ook dat wijst op het belang van de standaardtaal en de 'overdakking' bij het definiëren van het begrip 'taalgebied'. Ten aanzien van de hedendaagse situatie is de enige werkbare definitie van 'taalgebied': de verzameling van plaatsen waar éénzelfde taal de functie van standaardtaal vervult. Het gebruik ervan veroorzaakt echter problemen voor die perioden uit de geschiedenis, dat er nog niet van een echte standaardtaal sprake kan zijn (cf. supra). Voor de periode vóór de 17e eeuw moet het begrip 'standaardtaal' dan ook vervangen worden door 'een naar uniformisering tenderende, min of meer bovenregionale schrijftaal'. Aangezien dit een vaag begrip is, zal ook de gebiedsafbakening, die op grond ervan gebeurt, noodzakelijkerwijs enigszins vaag blijven.

Voor het grootste gedeelte van het Nederlandse taalgebied is dat geen probleem, voor de grensgebieden, de zogenaamde taalcontactgebieden, wel.

2 'Het geheel van de Continentaalwestgermaanse taalvormen die door de Nederlandse cultuurtaal overkoepeld worden: overkoepelend element is de cultuurtaal van het ogenblik af dat en daar, waar zij in embryonale toestand voorkomt.'

Wanneer men de 'omvang' van het huidige Nederlandse taalgebied met die in de Laatmiddelnederlandse periode vergelijkt, dan ziet men dat er 'winst' en 'verlies' is:

1. Frans-Vlaanderen: het deel buiten 'de Westhoek' verfranst.
2. Het Saksische gebied vernederlandst.
3. Het Rijn-Maasgebied verduits.

Ik ga daar nu iets dieper op in.

In de periode die ons interesseert is een flink stuk van ons taalgebied in het zuidwesten verloren gegaan. Het betreft hier niet 'de Westhoek' (Willemyns 1995), maar andere in Frankrijk gelegen stukken, onder meer Pas-de-Calais (bijvoorbeeld St.Omer) die langzaam verfransten. Onder graaf Boudewijn II (878-918) strekte het graafschap Vlaanderen zich uit van de Zeeuwse eilanden tot aan de Canche. Onder Boudewijn V (1035-1065) werd Rijks-Vlaanderen met Kroon-Vlaanderen verenigd en werd Rijsel (Lille) de hoofdstad van het graafschap, dat onder Boudewijn VI zijn grootste territoriale uitbreiding kende en zich uitstreckte van de Maas tot aan de Canche. Daarna zou het gebied alleen nog maar inkrimpen.

Het eerste territoriumverlies gebeurt al in 1180. Nadat de alliantie tussen de Vlamingen en de Engelsen in 1214 de slag bij Boevingen (Bouvines) tegen de Fransen verliest, begint er een vijf eeuwen durende annexatie van Vlaams grondgebied door Frankrijk en wordt Vlaanderen, voordien een vrij zelfstandige politieke entiteit, nu een echt leen van de Franse kroon (1226, Verdrag van Melun). In 1320 moet Robrecht van Bethune (de in Consciencies *De Leeuw van Vlaanderen* zo romantisch het heldendom ingezongen graaf van Vlaanderen) de Zuidvlaamse steden Rijsel (Lille), Dowaaï (Douai) en Bethune aan Frankrijk afstaan (Verdrag van Parijs). Weliswaar kwamen ze een halve eeuw later weer terug en zouden tot in de 17e eeuw met de Nederlanden verbonden blijven, maar de grondslag voor de verfransing van een deel van dat gebied was toen al gelegd.

Vooraf na de nederlaag en dood van Karel de Stoute in 1477 werd zuidelijk Vlaanderen (een deel van) de inzet van de bittere en langdurige strijd tussen de Bourgondiërs en hun Habsburgse opvolgers enerzijds en de koning van Frankrijk anderzijds. In 1529 moet de Franse koning Frans I zijn leenheerschap over Vlaanderen en Artezië opgeven en beide gebieden worden in de Bourgondische Kreits opgenomen. Na de troonsafstand van Karel V komen ze, met de rest van de Nederlanden, in het Spaanse rijk van Filips II terecht.

Het Frans-Vlaamse gebied, de bakermat van de religieuze opstand tegen Spanje, werd van 1572 tot 1583 een van de door de Opstand het ergst geteisterde en verwoeste gebieden en dat bleef ook zo na de feitelijke scheiding van de Nederlanden, omdat de strijd tussen Spanje en Frankrijk met regelmatige tussenpozen weer oplaaide. Na de beëindiging van de regering van Albrecht en Isabella werd in 1635

tussen Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden een vriendschapsverdrag gesloten, dat de aanleiding was tot een verdere Franse expansie waarvan vooral Frans-Vlaanderen het slachtoffer werd. Tussen 1639 en 1641 veroverde Lodewijk XIII onder meer Heusden (Hesdin), Atrecht (Arras), Ariën (Aire), Bapaume en Lens; in 1644 werd, met de hulp van de Hollandse admiraal Tromp, Grevelingen (Gravelines) door de Fransen ingenomen en werden kort daarna ook Bethune, Armentières (Armentiers) en Bourbourg (Burburg) veroverd; in 1648 werden onder meer Duinkerke (Dunkerque), Sint-Winnoksbergen (Bergues) en Kassel (Cassel) door de Fransen geannexeerd. De vrede van Nijmegen (1678) brengt die drie 'kasselrijen', samen met Belle (Bailleul) definitief onder Frans bestuur (Ryckeboer 1990). In 1713 werd de vrede van Utrecht getekend, waardoor de Zuidelijke Nederlanden aan Oostenrijk vielen, maar het gedeelte van Vlaanderen dat nu als 'Frans-Vlaanderen' bekend staat definitief Frans grondgebied werd.

Vanzelfsprekend verandert een taalgrens niet telkens wanneer een gebied van kroon verandert; wel hebben we hier te maken met een geleidelijk opschuiven van de Romaans-Germaanse (dat is Frans-Nederlandse) taalgrens in noordelijke richting. De grote romaniseringsgolf in het noordwesten van het huidige Frankrijk dateert uit de 11e-12e eeuw en dan komt de taalgrens tot stand waar men bij de bespreking van de taalshift in Noord-Frankrijk van uit moet gaan. In het begin is er nog enige verschuiving over en weer: Kales (Calais), dat eerder al verfranst werd, wordt in de 13e eeuw weer Nederlands en zal dat nog lang blijven, zoals uit het occasionele gebruik van onze taal in officiële documenten blijkt (Gysseling 1966). De precieze evolutie in het huidige Pas-de-Calais is echter moeilijk te volgen, aangezien na het verdwijnen van het Latijn als ambtelijke schrijftaal het gebruik van het Frans werd opgelegd. Dat het Nederlands er nog lang standgehouden heeft is echter een feit, zoals onder meer blijkt uit de verrassende ontdekking, niet zo heel lang geleden, van in het begin van de 17e eeuw nog in het Nederlands gestelde ambtelijke documenten uit het dorp Polincove. Bij de stadsrekening van 1612 bijvoorbeeld is een kwitantie gevoegd met de volgende, door de stadsklerk geschreven tekst:

'Ick Jehan de Malynnes den ouden verkent wel ende duedelyck te hebben onfaen van Andries Loete by laste van Franchois Verarne ende Jan Elleboede als sch(y)eepens van dat tselfe jaer dust zes hondert ende xij... de somme van vij l.... dat den zelve heevet verdynt vor te hebben getymmert den torre van de proche van Pollynchove vaerrof dat ick my houde content ende wel betalt...' (Bougard & Gysseling 1971: 100-101)

Zonder al te veel kans op vergissingen mag men aannemen dat ook in Pas-de-Calais de adel en het stedelijke patriciaat als eersten de weg van de verfransing zijn opgegaan. In Sint-Omaars (Saint-Omer) doen ze dat gedeeltelijk al in de 13e eeuw, maar toch wordt het Frans er pas in de 17e eeuw de omgangstaal van het gewone

volk. ‘Verder wijzen verscheidene archiefstukken uit de 14de eeuw op een aantal Vlaamse straatnamen te St.-Omaars. In dezelfde eeuw waren in deze stad de plakaten in het Frans en in het Vlaams (‘in idiomatibus gallico et flamingo’), schrijft Pée (1957: 3), die er ook op wijst dat de stadskeure van 1509 vermeldt dat burgemeester en schepenen ‘de gewoonte hebben hun uitspraken in strafzaken in het Vlaams te doen opstellen’. Van het plaatsje Sperleke (Eperlecques) weten we dat er nog in 1748 in het Nederlands werd geprekeerd en de pastoor zijn registers in het Nederlands voerde (Gysseling 1966). Toch kan men zeggen dat, op enkele uitzonderingen na, het gebied ten westen van de Aa na de 17de eeuw zo goed als volledig verfranst is en dat in een deel van dat gebied de taalshift gebeurde in de hier behandelde periode. Het verhaal van de verfransing van het eigenlijke Frans-Vlaanderen, de zogenaamde Westhoek, valt buiten het temporele kader van dit hoofdstuk (zie Willemys 1995).

Het ‘Saksische’ gebied of het probleem van de westgrens van het Middelnederduits

De noordoostelijke provincies van het huidige Nederland behoorden in de Oudnederlandse en het begin van de Middelnederlandse periode niet tot het Nederlandse taalgebied. Een deel ervan was Fries, een ander Nederduits. Traditioneel wordt ervan uitgegaan dat in de loop van de periode die in onderhavig hoofdstuk behandeld wordt, een deel van het noordoosten, althans wat de schrijftaal betreft, zodanig ‘verhollandste’, dat het als onderdeel van het Laatmiddelnederlandse taalgebied mag worden beschouwd.

Over de beginperiode bestaat zo veel onzekerheid, dat Heeroma (1963) van mening was dat een taalgeschiedenis van noordoostelijk Nederland eigenlijk niet kan worden geschreven. Dat heeft veel daarmee te maken dat precies in dat gebied lang in het Latijn geschreven werd (Niebaum 1994) en dat er überhaupt weinig schriftstukken zijn overgeleverd. Uit de periode van 1245 tot 1406 zijn er voor Groningen minder dan 200 oorkonden overgeleverd, zegt Niebaum (1994: 207) die verder vermeldt ‘rond 1370 wordt dan in Groningen ook de volkstaal voor het eerst op schrift gesteld’. In wat we hier de Laatmiddelnederlandse tijd noemen bestond er, zegt hij,

‘een Nederlands-Nederduits continuüm waarbinnen het huidige Oost-Nederlands samen met het Westnederduits gezien dient te worden... De schrijftaal van Groningen (inclusief Oostfriesland) is een noordwestelijke variant van het Middelnederduits, die gekenmerkt wordt door Nederlandse en Westfaalse invloeden, hetgeen vooral tot uiting komt in de vele dubbelvormen’ (Niebaum 1994: 207).

Een fonologische beschrijving van de taal van enkele Groningse teksten uit de 16e en het begin van de 17e eeuw vindt men in Niebaum (1991).

Als grens van het Oudnederlands tegenover het Oudnederduits geldt traditio-

neel de westgrens van de Oudsaksische 'eenheidspluralis' (uitgang *-et* in het presens indicatief), de zogenaamde Rijn-IJssellijn, die wellicht ook al in de vroegste Middeleeuwen bestond. Hij verliep ten westen van Zwolle, Zutphen, Bocholt, Essen, Wuppertal en Wipperfürth en stootte dan op de noordgrens van de tweede klankverschuiving, de Benrather Linie.

Deze traditionele opvatting is allicht te simpel en zeker niet onomstreden, zoals onder meer in Goossens (1991) overtuigend wordt aangetoond. Wanneer we de huidige Oostnederlandse dialecten bekijken, dan blijkt het niet moeilijk te zijn een grenslijn te tekenen die er als een belangrijke scheiding tussen twee verschillende dialectgebieden uitziet, die dan graag 'saksisch' respectievelijk 'Nederfrankisch' worden genoemd. Wel moeilijk blijkt te zijn aan te tonen dat het hier om een oude grens zou gaan, die terug te voeren is op de oude stamgrens tussen Saksen en Franken. Heel wat auteurs zijn vroeger wel van die hypothese uitgegaan, waarbij de isoglosse van de Saksische eenheidspluralis als ongeveer met die oude stamgrens gelijklopend werd beschouwd. Daarmee wordt bedoeld de grens in de 1e en 3e persoon mv. tussen de zuidwestelijke uitgang *-en* en de noordoostelijke uitgang *-et*. Deze grens wordt door Goossens (1991) in navolging van Jellinghaus als volgt beschreven: zij overschrijdt bij Doesburg onmiddellijk de IJssel, buigt enkele kilometers voor de Zuiderzee in noordoostelijke richting af, steekt tussen Zwolle en Kampen nog eens de IJssel over in de richting van Oostfriesland, waar ze de Ems bereikt tussen Leer en Emden. Impliciet of expliciet moet men bij deze redenering aannemen dat

1. de dialectgrens van de IJssel tot de Zuiderzee representatief is;
2. op die manier een oude territoriale tegenstelling tussen twee verschillende Oudgermaanse stammen en hun talen wordt voortgezet.

Het is echter de vraag hoe legitiem dit alles is. De waarde die aan de IJssel-Zuiderzeegrens wordt toegekend, berust eigenlijk niet op vroegere gegevens, maar op de assumptie dat, aangezien de pluralisoglosse ongeveer daar verloopt waar men de oude stamgrens vermoedt, we dan wel met de reflexie van die stamgrens te doen zullen hebben. Niet alleen echter is hier het gevaar voor een cirkelredenering bijzonder groot, het is bovendien vaststelbaar dat zelfs de 'Saksische eenheidspluralis' als zodanig een moeilijk hanteerbaar criterium is. Enerzijds komt de eenheidspluralis op *-t* ook buiten het Saksische gebied (in een groot Zuidwestduits gebied) voor, anderzijds hebben ook delen van het Nederlandse taalgebied (waaronder het Noordoosten) en van het Nederduitse gebied (onder meer heel het Oostnederduitse gebied) een eenheidspluralis, zij het dan een op *-en*. Alleen indien aangetoond zou kunnen worden dat die pluralisoglosse een onderdeel van een belangrijke isoglossenbundel, met zeer oude taal tegenstellingen, is, zou ze als representatief kunnen worden beschouwd.

Goossens (1991) heeft uit Weijns indelingskaart (Weijnen 1966) een bundel

van tien isoglossen overgenomen, waarvan men zou kunnen aannemen dat ze aan de bovengenoemde voorwaarden voldoen.³ In een zorgvuldige studie van die isoglossen toont Goossens aan dat het hier telkens gaat om lijnen die opdringende westelijke expansie aanduiden. We hebben hier, met andere woorden, niet met oude taalgrenzen te maken, maar integendeel met de reflexies van (relatief) jonge Hollandse vernieuwingen, die in een deel van het Oostnederlandse gebied werden overgenomen:

‘Alles in allem erweckt das ostniederländische Gebiet den Eindruck einer Aufbruchlandschaft, die vom Westen her mit Neuerungen überschichtet wird. Ein geschlossener sächsischer Komplex ist nicht mehr zu erkennen. Was sich in östlicher Reliktstellung befindet, hat mehrheitlich früher auch im Westen existiert; es hängt zwar mit dem Niederdeutschen zusammen, es ist aber historisch nicht niederdeutsch, sondern gehörte einem größeren westgermanischen Bereich an... In diesem ganzen Komplex ist das Gebiet Twente-Achterhoek eine ausgeprägte Reliktlandschaft.’

Een ander belangrijk criterium, zegt Goossens, is de zogenaamde Sekundärumlaut. Niet alleen heeft die in het oosten gewerkt en in het zuidwesten niet, maar vooral ook heeft westelijke expansie ervoor gezorgd dat de morfologische functie van deze umlaut⁴ in het oosten van het Nederlandse taalgebied grotendeels verloren is gegaan. Die Sekundärumlaut kon slechts blijven bestaan waar morfologische alternanties geen rol spelen, bijvoorbeeld in *gruun*, dat geen umlautloze vorm naast zich heeft.

De conclusie kan dus zijn dat van een oude tegenstelling tussen Nederduits en Nederlands in de noordoostelijke dialecten nauwelijke enige sporen te vinden zijn. De verschillen die we aantreffen berusten op het onderscheid tussen westelijke vernieuwingen en relictten van verschijnselen die allang autochtoon zijn.

In vooral Groningen en Noord-Drenthe is de umlautsalternantie in vele gevallen verdwenen. De verklaring daarvoor heeft te maken met de ontfriezing en de manier waarop die in zijn werk is gegaan. Het Fries werd in dit gebied vervangen

3 Het betreft: 1. de vermoede grens tussen Saksen en Franken; 2. de [mys]/[mus]-isoglosse; 3. de *oud-goud / old-gold*-isoglosse; 4. de isoglosse van de sjwa-apocope in bijvoorbeeld *oge*, *deure*; 5. de isoglosse van de apocope van de nasaal in bijvoorbeeld *ogen*, *deuren*; 6. de isoglosse van het pronomen *wie* >< oostelijk *wel*; 7. de isoglosse van de enclitische vorm van de subjectvorm van het pronomen 3e pers. enk.: westelijk *ie*, noordoostelijk *ə* 8. de isoglosse van het pronomen *je / ge*: noordoostelijk *ie*; 9. de isoglosse van de vocalen in *dief*, *groen*, *hoed*: noordoostelijk *deef*, *grön*, *hoot* (Hoogduits *Dieb*, *grün*, *Hut* staat op hetzelfde standpunt als het Nederlands); 10. de terugtochtgrens van het pronomen *du*.

4 In bijvoorbeeld de meervoudsvorming, de vervoeging, de trappen van vergelijking, de diminuering en de woordvorming.

door een taal die sterk met de aangrenzende dialecten in het zuidwesten en zuiden overeenstemde. De stad Groningen overspoelde dat gebied eerst met Nederduitse, later met Hollandse invloed. Kloeke heeft bij de verbreiding van dialectverschijnselen in dat gebied een steeds toenemende westelijke, dat wil zeggen vooral Hollandse druk gezien zodat, in Goossens' woorden, 'der Eindruck einer ununterbrochenen Übergangslandschaft zwischen Utrecht und der dt. Grenze entsteht, die durch einseitigen Druck aus dem Westen entstanden ist'. Heeroma was veeleer van mening dat de vernieuwingen in dit gebied uit het zuiden en zuidwesten gekomen zijn, zonder daarom de Hollandse invloed uit te sluiten. In elk geval is er na de verwestelijking (verhollandsing) van de schrijftaal een 'Überschichtungsprozeß' van de Oost-Nederlandse dialecten begonnen, dat al in de Middeleeuwen begint, maar sinds de 17e eeuw een 'explosionsartige Beschleunigung' kent.

De genoemde verwestelijking berust op een historische basis van politieke veranderingen. In de 11e en de 12e eeuw werden de middeleeuwse territoria uitgebouwd: de bisschop van Utrecht krijgt het Oversticht (ten oosten van de IJssel: Overijssel en Drenthe), de graaf van Gelre en het graafschap Zutphen. Het politiek tot het bisdom Utrecht behoren en de voorbeeldfunctie van het schrijfwesen aldaar zorgen onmiddellijk voor een sterke Nederlandse invloed op de schrijftaal: Nederlandse kenmerken verspreiden zich over de IJssel nog verder naar het oosten. Vooral in de steden aan de IJssel is de laatmiddeleeuwse schrijftaal sterk door het Nederlands beïnvloed: er ontstaat een linguïstisch menggebied, dat taaltypologisch tussen het Middelnederlands en het Westfaalse Middelnederduits geplaatst moet worden. De schrijftaal van de IJsselsteden kan op grond van haar Nederduitse basis niet zonder meer Nederlands en op grond van de sterke Nederlandse invloed niet zonder meer Nederduits worden genoemd. Daarom, vindt Peters (1980), dringt een meer neutrale benaming zich op, namelijk *Ijssellands*. Het gebied van dat Ijssellands is Deventer, Zwolle, Kampen en de Gelderse steden Zutphen en Doesburg. Die schrijftaal krijgt een belangrijke betekenis, wanneer in het begin van de 15e eeuw in Deventer en in Zwolle de religieuze vernieuwingsbeweging bekend als de *Devotio Moderna* ontstaat. In de geschriften van deze beweging wordt een literaire taal gebruikt die stoelt op de schrijftaal van de steden in kwestie en typologisch 'tussen het Middelnederlands en de Westfaalse variant van het Middelnederduits in' staat (Niebaum 1985: 7).

In de 17e eeuw wordt het Ijssellandse taaltipe in Deventer, Zwolle en Kampen helemaal door de Nederlandse schrijftaal verdrongen:

'De schrijftaal die in de 17de eeuw de Middelnederduitse opvolgde, was die van Holland, her dominerende gewest in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Deze westelijke schrijftaal was een aangepaste, ietwat gemoderniseerde en verhollandste, voortzetting van de Middelnederlandse der vorige eeuwen.' (Heeroma 1963: 144)

De *spreektaal* uit de laatmiddeleeuwse en vroegste nieuwe tijd in het gebied ten oosten van de IJssellijn kan, zegt Niebaum (1994), tot het Middelnederduitse taalgebied worden gerekend.

Het zuidoosten

Het ontstaan van een alsmaar duidelijker wordende taalgrens tussen Nederlands en Duits wordt door een aantal factoren beïnvloed. De kaart van Goossens (1984: 292) laat zien hoe men in het overgangsgebied tussen de Nederlanden en Duitsland rekening moet houden met de invloed van vijf systemen, c.q. subsystemen: Fries, Nedersaksisch, Noordnederfrankisch, Zuidnederfrankisch en Hoogduits (Ripuarisch).

De aanzetten tot de mogelijkheid van taalgrenstrekking in dat gebied ontstaan eerst, wanneer in de continentale Germania de volkstalen meer en meer het Latijn als schrijftaal gaan vervangen. Daarbij kan men twee centra en expansiepolen onderscheiden: het Bovenrijnse zuiden en het Vlaamse noordwesten. Hoewel de in beide centra ontstane schrijftalen duidelijk van elkaar onderscheiden zijn, moet men er toch rekening mee houden dat in de (geografisch toch nog vrij gedifferentieerde) Middelnederlandse schrijftaal nog glijdende overgangen naar het Nederduits (van Utrecht-Brabant tot Oostwestfalen) vast te stellen zijn, terwijl anderzijds de Middelryparische schrijftaal, ondanks de zuidelijke, Hoogduitse basis, nog op heel wat punten met het Nederlandse noordwesten verbonden blijft.

De schrijftalen, die als een dunne overdakking over de dialecten heen schuiven, gaan nu meer en meer als aantrekkingspolen werken en leiden op den duur tot de vorming van twee verschillende 'planeten', onder meer omdat veranderingen in de dialecten nu niet meer alleen door onderlinge beïnvloeding ontstaan, maar ook - en in steeds toenemende mate - door beïnvloeding 'van boven', dat wil zeggen door de overkoepelende schrijftaal.

Vanaf de 16e eeuw zorgen politieke veranderingen ervoor dat de Nederfrankische Nederrijn meer en meer zijn westelijke bindingen verliest en alsmaar 'Duitser' wordt. Een rechtstreeks gevolg voor de taalsituatie is dat in het grensgebied de gecompliceerde, triglossische functieverdeling (dialect, Nederlands, Duits) geleidelijk door een gescheiden, diglossische (dialect en Nederlands tegenover dialect en Duits) wordt vervangen. Er ontstaat dus een taalgrens op het niveau van de standaardtaal (in de beginne eigenlijk vooral 'schrijftaal'), die echter daarna ook op andere niveaus doorwerkt: de 'Umgangssprache' valt almaar meer uiteen in enerzijds een op het Nederlandse systeem en anderzijds een op het Duitse systeem geënte variant en uiteindelijk groeien zelfs de dialecten, door de verschillende overkoepeling, steeds verder uit elkaar.

De vooral sociologisch verklaarbare evolutie dat het gebruik van dialect en 'Umgangssprache' in meer en meer omstandigheden door meer en meer mensen door het gebruik van de standaardtaal wordt vervangen, geeft uiteindelijk de doodsteek aan de 'geleidelijke taalovergang' in dat gebied en leidt tot de situatie

met een vrij scherpe taalgrens tussen Nederlands en Duits, die vrijwel volledig met de politieke (rijks)grens samenvalt.

Het Nederrijng gebied, een van de oudste cultuurhaarden in het noordelijke deel van de Germania, is ook de streek waar de Wachtendonckse Psalmen werden geschreven. Volgens Gysseling gebeurde dat in de buurt van Krefeld, dat dus als een van de ontstaansplaatsen van de Nederfrankische variant van de Nederlandse schrijftaal moet worden beschouwd. Nu zit er ook vandaag in het dialect van datzelfde Krefeld (maar natuurlijk niet alleen daar) nog heel wat 'Nederlands' taalgoed (Bister 1989); alleen wordt dat dialect er, zoals net gezegd, steeds minder en minder gesproken, behoren stad en ommeland nu tot het Duitse taalgebied en wordt de (vroegere) band met het Nederlands er nauwelijks nog gevoeld, al is de rijksgrens er niet ver uit de buurt.

Veel intensiever en ook langduriger was de Nederlandse invloed in het noordelijke deel van het Nederrijng gebied, te weten in Kleve (Kleef) en omgeving. Pontus de Heuter beschouwde het 'Kleverlands', naast het Vlaams, het Brabants en het Hollands als een van de belangrijke componenten van het Nederlands. Kleef was heel erg op het westen georiënteerd en de vele calvinistische vluchtelingen uit de Nederlanden zouden die invloed versterken en duurzaam maken. De invloed van de religieuze naijver tussen rooms-katholieken, lutheranen en calvinisten zou het taalgebruik in het hele grensgebied van Oost-Friesland tot de Nederrijn heel sterk markeren, zij het op heel verschillende wijze. In het hoofdzakelijk katholieke Kleverland werd het gebruik van het Nederlands, dat als de autochtone taal werd beschouwd, vooral gezien als een vorm van oppositie tegen het Hoogduits van de protestantse heersers uit Pruisen. Die waren overigens op taalgebied vrij tolerant en het duurde tot 1739 vooraleer zij eisten dat er in het Duits met de centrale overheid in Berlijn zou worden gecorrespondeerd. Tot na de napoleontische tijd echter gebeurde het lokale bestuur in het Nederlands, dat ook tot dan de voertaal van het onderwijs bleef. Het duurde tot het midden van de 19e eeuw vooraleer het Nederlands er als kerktaal in onbruik geraakte.

In het noordelijker Bentheim speelde de godsdienst weer een heel andere rol. In dit nauw met Twente verbonden gebied verhinderde het calvinisme de overgang naar het met het lutheranisme geassocieerde Hoogduits, die elders in het Nederduitse gebied rond het einde van de 16e eeuw al stevig op gang kwam. Ook hier bleken Pruisen noch Hannover aanvankelijk van plan tegen de al maar sterker wordende Nederlandse expansie veel te ondernemen en het duurde tot de 19e eeuw, vooraleer de 'verhoogduitsing' krachtig werd aangepakt. Tot 1853 bleef het Nederlands in Bentheim de taal van de school en tot het einde van de 19e eeuw ook die waarin het lokale bestuur werd afgehandeld.

Het iets oostelijker gelegen Lingen ten slotte was een geval apart, aangezien dit gebied in 1551 door de Nederlanden werd gekocht. Tot 1648 veranderde het niet alleen een paar keer van 'eigenaar', maar ook van religie. Toen het in 1648, als enclave in Duitsland, officieel Nederlands gebied werd, was het ook alweer enige tijd

rooms-katholiek. Het Nederlands werd er wel de gebruikelijke en ook de officiële taal van het bestuur, de rechtbanken, de kerken en de scholen. Dat bleef ook zo na de inlijving bij Pruisen in 1702 en veel van de katholieke priesters kwamen uit Nederland en behoorden bij het bisdom Utrecht. Na 1810 loste Hannover Pruisen af en het Nederlands verloor in Lingen in vrij korte tijd zijn dominante positie ten voordele van het Hoogduits.

Andere wijzigingen

Een deel van het Friese taalgebied vernederlandst

De evolutie van de Nederlands-Friese relatie is er sinds lange tijd één van functien territoriumverlies van de tweede ten gunste van de eerste. In de Laatmiddelnederlandse periode zijn zowat alle gebieden buiten de provincie verloren gegaan. Er is sprake van een vernederlandsing, waaraan een periode van 'vernederduitsing' is voorafgegaan. Hoe dat in zijn werk is gegaan kan men, wat de Groningse Ommelanden betreft, in Foerste (1957) nalezen. Niebaum (1994: 209) vat het kort samen: 'In de ooit Friestalige Ommelanden was vanaf de veertiende eeuw sprake van een "ontfriesingsproces" dat van de stad Groningen uitging; dit proces was rond 1500 grotendeels afgesloten.' De vernederlandsing is later gekomen:

'Na de reductie van Groningen in 1594 maakten de stad Groningen en de Ommelanden deel uit van de Republiek der Verenigde Nederlanden; het Noordoosten van het tegenwoordige Nederland begint zich eerst politiek, maar later ook cultureel anders te oriënteren: men kijkt niet meer zozeer naar het oosten als wel naar het zuidwesten, naar Holland. Deze heroriëntatie heeft natuurlijk ook voor de (schrijf)taal gevolgen. De aansluiting aan de Republiek betekende een toenemend gebruik van het Nederlands in het officiële verkeer.' (Niebaum 1994: 209-210)

Ook in Friesland zelf moest het Fries op tenminste drie niveaus verliezen incasseren:

- Territoriaal: het Fries werd vroeger gebruikt in een veel groter deel van Nederland dan thans het geval is: ook in Groningen en het noordelijke deel van Noord-Holland. Die ontfriezing, en dus gedeeltelijk de vergroting van het Nederlandse taalgebied, had gedeeltelijk plaats tijdens de hier relevante periode. De ontfriezing van Het Bildt is pas in de 17e eeuw begonnen.
- Verticaal: in sommige stedelijke gebieden is sinds de 16e eeuw het zogenaamde 'Stadsfries' ontstaan, een variëteit die, ondanks de naam, eerder Hollands met Friese inslag dan wel omgekeerd is.
- Functioneel: in een aantal gevallen maken ook Friessprekenden van het Nederlands gebruik en in de drie bovengenoemde domeinen, te weten school,

kerk en administratie, is het Fries niet de enige gebruikte taal, maar moet het die rol met het Nederlands delen. Bovendien zijn de meeste Friessprekenden tweetalig, zodat het gebruik van Fries of Nederlands ook door een aantal sociale variabelen wordt beïnvloed (Gorter 1993).

4.2. Taalcontact

4.2.1. Inleiding

Zoals boven gezegd werd, kan elke poging om het Middelnederlands in te delen in een Vroeg- en een Laatmiddelnederlandse periode niet anders dan arbitrair zijn. De beslissing om het Laatmiddelnederlands in de tweede helft van de 14e eeuw te laten aanvangen, heeft alvast het voordeel dat er in die periode op het extralinguïstische vlak voor de Nederlanden een nieuw tijdvak begint, het Bourgondische, dat in vrij korte tijd zal leiden tot een politieke eenheid der Nederlandstalige gewesten die er voorheen nooit was geweest en er, met uitzondering van 1815-1830, ook nooit meer zou komen. De Middelnederlandse periode halverwege de 16e eeuw te laten eindigen, waarna de Opstand begint, de Republiek ontstaat en de Nederlanden weer uiteenvallen, kan, alleen al om dezelfde reden, als zinvol worden beschouwd.

Het valt op hoe in uiteenzettingen over het Middelnederlands als *taal* de politieke constellatie van het gebied waar die taal gebruikt werd, eigenlijk nauwelijks ooit aan bod komt. Hoewel men het er intussen over eens is dat de sociale context belangrijk is (wie schreef waar en waarom), wordt aan het zeker even grote belang van de politieke constellatie kennelijk nog niet zo veel aandacht geschonken. Toch weet men in de linguïstiek al sinds geruime tijd dat de factoren die vandaag het taalbeeld bepalen dat ook vroeger al deden. Het door de Bourgondiërs geïmporteerde en uitgebouwde politieke systeem was nieuw, steunde bovendien op een vreemde cultuur en werd door een vreemde taal gedragen. De Bourgondische tijd was een periode van taalcontact en aan dat aspect, dat voortaan de ontwikkeling van het Nederlands onophoudelijk zal blijven beïnvloeden (Willemyns 1994), wordt in dit hoofdstuk ruime aandacht geschonken.

4.2.2. Het vroege taalcontact

In West- en Midden-Europa is in de 11e en 12e eeuw een lineaire taalgrens ontstaan (Gysseling 1976), maar Germaans- en Romaanssprekenden bleven in hetzelfde staatsverband met elkaar samenwonen en het spreekt vanzelf dat een dergelijke lange periode van taalcontact sporen heeft nagelaten in de evolutie van het Neder-

lands, niet alleen in het zuiden, maar ook in het noorden; een hele tijd lang was ook het overgrote deel van het huidige Nederland overigens deel van een tweetalig rijk.⁵ Die sporen zijn niet alleen het gevolg van het geografisch *naast elkaar* liggen van beide gebieden, maar ook (en misschien vooral) van historische en sociaal-culturele ontwikkelingen die ervoor zorgden dat het Frans ook een rol ging spelen *in* de Nederlandssprekende gebiedsdelen zelf. In de Middeleeuwen was het graafschap Vlaanderen een leen van de Franse koning. Hoewel andere Nederlandssprekende gebieden feodaal van het 'Heilig Roomse Rijk der Duitse Natie' afhingen,⁶ kwamen zo goed als al onze landen tijdens de Bourgondische periode, samen met een groot Franssprekend gebied, in één rijk terecht, geregeerd door (aanvankelijk uitsluitend) Franssprekende hertogen van Bourgondië.

De culturele invloed van het Frans was aan de hoven van de graven van Vlaanderen vrij groot: Franstalige dichters genoten er het mecenaat van de graven, zodat ook de literatuur in de volkstaal daar sterk door beïnvloed werd. De meeste literaire producten waren gedurende lange tijd aanpassingen van Franse modellen en het ligt voor de hand dat niet enkel de behandelde thema's, maar ook de gebruikte taal sterk door die Franse voorbeelden werden beïnvloed. In de hieraan voorgaande bijdrage van Pijnenburg (onder 3.2.5.3. *Leenwoorden uit het Oudfrans in de beschreven periode*) treft men hele lijsten met woorden aan die de Franse invloed op de woordenschat van het Vroegmiddelnederlands uitvoerig documenteren. Bij Salverda de Grave (1906) kan men nalezen dat heel wat Franse leenwoorden al in de 12e eeuw zijn ontleend.

Hoewel Franse invloed ongetwijfeld in het zuiden vroeger en ingrijpender is opgetreden dan in het zoveel verder verwijderde noorden, laafde men zich ook daar aan de Franse bron. In officiële taal, zo bericht De Vooy (1975), worden Nederlandse woorden door Franse equivalenten vervangen; *dadinghe* wordt *composeren*, *arrestement* neemt de plaats van *bestel* in en *bevelinghe* ruimt de plaats voor *commissie*. Soms ziet men echter ook het omgekeerde: in een zuidelijke vertaling van een Latijnse tekst vervangt een noordelijke kopiïst *content* door *tevreden*, *purgeren* door *reynigen*, *tribulatie* door *verdriet* enzovoort. Interessant is natuurlijk dat het noorden al met al door die Franse invloed eigenlijk niet noemenswaardig minder werd aangetast en dat ook in het later Duitse deel van het Continentaal-West-germaans de Franse invloed nauwelijks geringer was.

Dat contact had natuurlijk ook externe, dat wil zeggen taalpolitieke consequenties. Door het contact met hun Franse leenheer en met Frankrijk werden eerst de

5 Het spreekt vanzelf, dat ook Franssprekend België door dat taalcontact werd beïnvloed, maar dat wordt hier verder niet besproken.

6 Op Vlaanderen en Artesië na, behoorden alle latere Bourgondische landen 'van herwaarts over' feodaal en institutioneel tot het Duitse keizerrijk.

Vlaamse graven en nadien hun adellijke 'entourage' min of meer grondig verfranst, dat wil zeggen dat ze naast Nederlands ook Frans kenden en gebruikten en, in sommige gevallen, na zekere tijd alleen nog dat laatste (Degroote 1956). Dat had ook gevolgen voor het bestuur van het land en het is dan ook geen toeval dat, bij het verdwijnen van het Latijn als taal van de bestuursstukken, er eerst een periode kwam waarin Frans werd gebruikt (Willemys 1979: 25-27). Maar ook toen de echte volkstaal zijn intrede deed, bleef voor het Frans als bestuurstaal een belangrijke rol voorbehouden en vele stukken (zij het meestal niet die voor lokaal gebruik) werden in Vlaanderen belangrijkste steden (Brugge, Gent en Leper) nog in het Frans geschreven. Vooral een belangrijk deel van het schriftelijke verkeer tussen de graven en hun steden gebeurde (in beide richtingen) in het Frans (Mantou 1972).

De situatie in het andere belangrijke deel van de Zuidelijke Nederlanden, te weten het hertogdom Brabant, was wezenlijk anders. De Brabantse hertogen waren feodaal van het Duitse rijk afhankelijk (maar stonden veel losser van hun leenheren dan de Vlaamse graven van de hunne), zodat het Frans daardoor alleen al een veel geringere rol speelde. Het Frans had weliswaar op cultureel gebied een zekere functie, maar het hertogdom, dat ongeveer met de huidige Nederlandse provincie Noord-Brabant en de huidige Belgische provincies Antwerpen en Vlaams-Waals-Brabant samenviel, was voor het overgrote gedeelte louter Nederlandssprekend en Nederlands was daarom ook de taal van het hof en de belangrijkste bestuurstaal (De Ridder 1979). Toen in de 13e en 14e eeuw het Latijn als taal van het bestuur geleidelijk verdween, gebeurde dat in Brabant weliswaar iets later dan in Vlaanderen, maar wel veel duidelijker ten voordele van de Nederlandse volkstaal (Degroote 1956: 305).

Men kan dus zeggen dat vóór de Bourgondische periode Vlaanderen tweetalig in het Nederlands en het Frans en Brabant vrijwel eentalig in het Nederlands werden bestuurd. Economisch, politiek en cultureel was Vlaanderen echter veel invloedrijker dan Brabant en het is, zoals Gysseling (1971) heeft opgemerkt, aannemelijk dat veel Franse invloed in de gemeenschappelijke schrijftaal daar via Vlaanderen binnen is gekomen.

Wat de situatie in het Waalse deel van de Nederlanden ten aanzien van het Nederlands betreft kunnen we wijzen op een mededeling van McRae (1983: 18) dat kinderen van de Waalse adel en koopliedenstand veelal Nederlands leerden, omdat daardoor niet alleen de contacten met Vlaanderen en Brabant makkelijker waren, maar ze op die manier ook toegang kregen tot de Hanze. Volgens Degroote (1956) was er in het algemeen een toenemende invloed van het Nederlands in de Franssprekende delen van de Nederlanden.

4.2.3. De Bourgondische tijd

In 1369 valt Vlaanderen door erfenis aan de hertog van Bourgondië, schoonzoon van de graaf van Vlaanderen en zoon van de Franse koning. Diens kleinzoon, Filips de Goede (1396-1467) verovert ook Holland, Zeeland, Brabant Henegouwen, Namen en Luxemburg. De Vlaamse graaf, Lodewijk van Male, had in 1357 al Antwerpen en Mechelen verworven.

4.2.3.1. Inleiding

Op het ogenblik dat Vlaanderen onder Bourgondië kwam, telden de Nederlanden bijna 2,5 miljoen inwoners en de grootste steden, Gent en Brugge, lagen in Vlaanderen. Door de personele unie, die een tweetalig rijk tot stand bracht, werd de taalsituatie in de Nederlanden vooral op één niveau direct door de politieke verandering betroffen, namelijk op het niveau van de bestuurders en de hoogste sociale klasse. Met kan er inderdaad van uitgaan dat voor 'het volk' de verandering van 'heerser' geen grote rol speelde. Weliswaar zal de toename van de internationale contacten in de 15e en 16e eeuw allicht wel tot meer contact met andere volkeren en talen hebben geleid, maar het is zeer de vraag of dat niet ook, in een ander staatsverband dan het Bourgondische, het geval zou zijn geweest. Wat de adel betreft was er, zeker in Vlaanderen, nauwelijks van verandering sprake, aangezien die ook voordien met een Franse leenheer en dito hof te maken had en zich daar al verregaand aan had aangepast. Voor Brabant daarentegen was het wel voor het eerst, dat ze met een Franstalige vorst geconfronteerd werden. In Holland zal er, door het samengaan met Henegouwen vanaf 1299, ook al wel een zekere bekendheid met het Frans als (partiële) taal van het bestuur hebben bestaan, ook al moesten heel wat teksten worden vertaald, omdat de kennis van het Frans vaak te kort schoot.⁷ Vanaf 1404, toen de broer van de Bourgondische hertog, Antoon, hertog van Brabant werd, behoorde dit gewest al tot de Bourgondische invloedssfeer. Het wordt formeel Bourgondisch wanneer de Staten van Brabant Filips de Goede als hertog accepteren (1430):

'Na het feitelijke inpalmen van Holland, Zeeland en Henegouwen in 1428, de verwerving door aankoop van Namen in 1429, het vriendschapsaccord in 1430 met de bisschop van Utrecht, was de intocht in Brabant de voorlopige afronding van de Bourgondische expansie.' (Blockmans & Prevenier 1988: 82)

⁷ Persoonlijke mededeling van Walter Prevenier.

4.2.3.2. Taalpolitiek

‘Taalpolitiek’ in de hedendaagse zin van het woord had in de Nederlanden nooit bestaan: politieke grenzen vielen niet met taalgrenzen samen en er zijn geen aanwijzingen dat er een streven naar politieke eenheid op grond van taalovereenkomst zou hebben bestaan.

Bij het aan de macht komen van het Bourgondische huis, dat dus eerst alleen de Zuidelijke Nederlanden bestuurde, was er van taalregulering geen sprake, alleen van een praktische regeling. De Bourgondische dynastie was Frans en het Frans was dan ook de hoftaal en de taal waarvan men zich voor contact met het centrale bestuur bediende. Het taalgebruik in de landen zelf bleef ongewijzigd en er waren ook geen pogingen daar verandering in te brengen. Indien sommige steden op bepaalde ogenblikken toch in het Frans met de administratie of met het Hof gingen corresponderen, dan was dat veelal op hun eigen initiatief, maar toch niet altijd.⁸

Naarmate de regering van het Huis van Valois langer ging duren en ook steeds grotere delen van de Nederlanden onder haar heerschappij kwam, begon ook op taalgebied een en ander te veranderen. Dat had enerzijds te maken met de hertogen, die er zich meer en meer van bewust werden dat het zwaartepunt van hun macht in de Nederlanden lag en zich, tot op zekere hoogte, steeds meer als Nederlandse prinses gingen gedragen, en anderzijds met de Nederlanden zelf die, in conflicten met het hertogelijke gezag, ook vaker en vaker aspecten van taalgebruik in het ‘onderhandelingspakket’ opnamen.

De eerste hertog kon er nog, als het ware vanzelfsprekend, van uitgaan dat het centrale, Bourgondische gezag in het Frans zou worden uitgeoefend en het is niet bekend dat daar veel oppositie tegen kwam (Buntinx 1949). De ‘taalkwestie’ zou echter in toenemende mate gebruikt worden in conflicten tegen personen en in de altijd latent aanwezige strijd van de staten en steden om de regionale macht tegen centralistische gezagsuitbreiding te beveiligen (Prevenier 1961). Zo werd bij de ‘eis’ om de administratie vanuit Rijsel naar het centrum van de Nederlanden over te brengen, het taalargument (tegen de Franstalige stad en de Franstalige kanselier) wel gebruikt, maar was het Vlamingen en Brabanders toch veel meer om andere dingen te doen. De taaleisen, die in 1405 bij het aantreden van Jan Zonder Vrees werden gesteld, liepen vooruit op de nog strengere ‘toegevingen’, die in 1477 van Maria van Bourgondië zouden worden afgedwongen, maar zijn toch in beide gevallen vooral te verstaan als pogingen om het gezag stevig in de Nederlanden zelf te verankeren en aldus onder de permanente controle van de Staten en Steden te plaatsen. Van Maria werd geëist - en verkregen - dat zij enkel nog ‘gheboren vlaminghe, vlaemsch sprekende ende verstaende’ in openbare functies zou benoe-

8 In 1409 worden de Staten van Vlaanderen er bij ordonnantie van op de hoogte gebracht dat de hertogelijke kanselier hun taal niet machtig is (Armstrong 1965: 394).

men (Degroote 1956: 307). De 'moedertaaleisen' worden meer en meer niet enkel een deel, maar zelfs een symbool van het verzet tegen het centralistische gezag: 'French itself was associated in Netherlandish-speaking areas with foreign and autocratic rule' (Armstrong 1965: 402). Wanneer de Nederlanders de nadruk willen leggen op hun privileges en dus - impliciet of expliciet - de centraliserende macht van de Bourgondiërs contesteren, blijkt dat niet alleen uit wat ze zeggen, maar ook uit hoe ze het zeggen, namelijk in het Nederlands in plaats van in het Frans:

'There is evidence from all three orders of society to suggest that Netherlandish speakers deliberately used their mother tongue when they wished to advertise their opposition to the Burgundian power.' (Armstrong 1965: 403)

Het hevigst wordt ervoor gestreden telkens als een nieuwe hertog(in) wordt geïnstalleerd, dat wil zeggen op het moment dat zijn/haar gezag nog niet stevig gevestigd is. Zo accepteerde, zoals gezegd, Jan Zonder Vrees in 1405 dat de correspondentie die met hem, in zijn functie van graaf van Vlaanderen, wordt gevoerd, in het Nederlands zou zijn, maar in 1409, toen hij zich stevig genoeg in het zadel voelde, trok hij die 'toegeving' weer in. Hetzelfde gebeurde wat de taal van het bestuur betreft; Van der Meer schrijft in dat verband:

'wenn [die burgundischen Fürsten] ihre Untertanen günstig stimmen wollten, so sprachen sie flämisch. Wenn sie ihre Unzufriedenheit zeigen wollten, so sprachen sie nur französisch und wollten nur in dieser Sprache angeredet werden' (Van der Meer 1927: lix).

Naar aanleiding van zijn Blijde Intrede in Gent legden de Vier Leden van Vlaanderen⁹ Jan zonder Vrees een eisenbundel voor, met onder meer de eis:

'het overbrengen van de centrale hertogelijke rechtbank, de Raad van Vlaanderen, van het Franstalige Rijsel naar het Nederlandstalige deel van Vlaanderen en de omschakeling in die Raad naar de Nederlandstalige procedure, de fysieke aanwezigheid van de hertog in Vlaanderen en het verwijderen van niet-Vlaamse ambtenaren' (Blockmans & Prevenier 1988: 41).

De hertog en zijn familie resideerden na 1405 bijna permanent in het graafschap. De Raadkamer werd onmiddellijk naar Oudenaarde overgebracht en in 1407 naar Gent. In 1409 echter vaardigde Jan een kaderwet uit, waarin hij zijn centralistische

⁹ Bedoeld wordt het representatieve college, samengesteld uit de schepenbanken van Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije (= de Vier Leden van Vlaanderen). Af en toe vergaderden de Vier Leden samen met de kleinere steden en vertegenwoordigers van de adel en de clerus; dit gebeurde dan onder de naam 'Staten van Vlaanderen' (Prevenier 1961).

opvattingen uitvoerde en op een deel van zijn vroegere toegevingen terugkwam: 'In de Raad van Vlaanderen zal voortaan achter gesloten deuren opnieuw Frans worden gesproken, in openbare zittingen zullen Nederlandstaligen echter in hun taal antwoord krijgen.' (Blockmans & Prevenier 1988: 41). Armstrong (1965: 397) tekent daarbij aan:

'This solution was typically Burgundian since it admitted Flemish at the regional level, but preserved French for the serious transactions of the council as an organ of central government.'

Men is er zich te zelden van bewust dat de meeste betrokkenen natuurlijk in staat moeten zijn geweest om die voortdurende wijzigingen in spreek- en werktal na te leven, dat er, met andere woorden, een tweetalige klasse van politici en (hogere) ambtenaren moet hebben bestaan.¹⁰ Toch vindt men nergens een aanduiding (op enkele, verder nog te vermelden, woorden bij Armstrong 1965 na) in hoeverre Franstaligen ook in staat waren in het Nederlands te functioneren. Het is bij mijn weten, nog niet systematisch onderzocht, maar ik vermoed dat dit tweetalige functioneren, de noodzaak de in het Frans gestelde documenten in het Nederlands te vertalen en allicht ook de onvoldoende taalcompetentie van sommige 'verfranste' ambtenaren het ontstaan van het met gallicismen doorspekte, 'vertalingsnederlands' zal hebben ingeleid. Maar omgekeerd hadden Nederlandstaligen natuurlijk ook soms moeite met het Frans. Coutant (1994) wijst erop hoe vele Nederlandstaligen problemen hadden hun rekeningen in het Frans op te stellen: 'Ze zagen zich genoodzaakt allerlei foefjes te bedenken om hun rekeningen leesbaarder te maken. Het resultaat is een verbazende mengtaal.' (Coutant 1994: 7) De enige ontvanger die zich aan de ordonnantie van de Rekenkamer onttrok - die van Belle¹¹ - deed dit inderdaad uit onkunde en hij verontschuldigt zich zelfs daarvoor:

'Ende es te wetene dat hoewel men van ouden tijden gheploghen heift de rekeninghe van den vorseide demaine van Belle te makene ende stellene in Walsche talen, dat hier nochtans dese jeghewordeghe rekeninghe doet ende ghemaect es in Vlaemscher tale, ende dat bij consente ende orlove van mijnen Heeren de President ende lyeden van de Rekenamer ons vorseiden gheduchten Heeren te Rijssel, bij hemlieden consideracie ghehadt dat de vorseide Pieter, ontfangher, de Walsche tale lettelt oft niet verstaet.' (anno 1486; Coutant 1994: 8-9)

In 1417 moest Jan overigens een nieuwe eisenbundel van de Vier Leden van Vlaan-

10 Eigenlijk een drietalige: 'As the complexity of government increased, it became more and more necessary to seek top officials with a knowledge of Latin, French and Netherlandic.' (McRae 1986: 18)

11 Bailleul, nu in Frans-Vlaanderen.

deren aanvaardden, waarin onder meer opgenomen was 'het benoemen van autochtone ambtenaren in Vlaanderen' (Blockmans & Prevenier 1988: 58).

Wanneer er geen 'machtsstrijd' bij te pas kwam, was Jan Zonder Vrees 'welwillender': hij leerde zelf Nederlands en koos zijn motto 'Ik houd' in die taal.¹² Ook een deel van het hofleven speelt zich voortaan in het Nederlands af, ook wanneer de hertog er zelf bij betrokken is. Die zorgde er verder voor dat zijn opvolgers, Filips de Goede en Karel de Stoute, een stevig in de Nederlanden verankerde opvoeding kregen en de taal goed leerden spreken.¹³ Ook Karels opvolger, de latere Duitse Keizer Maximiliaan van Oostenrijk, vond het belangrijk de twee talen van het rijk van zijn vrouw (Maria van Bourgondië) te leren. Musper en anderen (1956: I, 245) deelt mee dat hij lessen in het 'Vlaams' kreeg van zijn schoonmoeder, Margaretha van York (een Engelse...) en na enige tijd een kennis van de taal had verworven die hem, dacht hij zelf, in zijn Vlaamse landen zeer populair maakte (Armstrong 1965: 398). In elk geval was het bij de kroning van zijn vrouw dat de Nederlanden het *Groot Privilegie* afdwongen, waarbij niet enkel heel wat stedelijke en regionale macht werd hersteld, maar ook uitdrukkelijk de streektaal tot officiële landstaal werd uitgeroepen (Degroote 1956: 307). Al tijdens de regering van Filips de Goede was het overigens materieel niet meer mogelijk alle Nederlandse bestuursstukken te laten vertalen, zodat de centrale administratie wel gedwongen was met de originelen te werken en dus (ook) in het Nederlands diende te functioneren (in bewaardgebleven stukken vindt men overigens af en toe een Franse glosse in de marge; Armstrong 1965: 399). Naar aanleiding van de kroning van Filips de Schone tot hertog van Brabant (1494) wordt aan de tekst van de 'Blijde Inkomst' een passage toegevoegd om de taal van de Brabanders tegen de willekeur van de vorsten te beschermen. 'Het is dank zij deze bepaling', zegt Degroote (1956: 307), 'dat de Raad van Brabant tot aan de Franse Revolutie Vlaams is gebleven.'

We zien dus dat tweetaligheid bij het regeerwerk meer en meer de regel wordt en dat de Nederlandse onderdanen van de hertogen op den duur ook de merkwaardige gewoonte van hun vorsten gaan overnemen: wanneer er in de Staten-Generaal oppositionele geluiden te horen zijn, worden die meestal in het Nederlands naar voren gebracht, zodat er in toenemende mate in de keuze van Nederlands of Frans oppositie dan wel instemming met de Bourgondische regering uitgedrukt wordt. Bij Armstrong (1965) vindt men enkele interessante anekdotes over de manier waarop de taalkeuze aan de omstandigheden werd aangepast, bijvoorbeeld:

'One late example is particularly striking. In 1527 die prelates of Brabant were involved in controversy with the regent, Margaret of Austria, over the fiscal demands of the government. During the discussion before the estates of Brabant, the abbot of Villers, spokesman for the prelates, suddenly stopped addressing Margaret in French and continued in Netherlandish. Margaret took this as a defiance of her

13 'The two dukes, Philip le Bon and his son Charles the Bold spoke Netherlandish unaffectedly when they pleased. Philip preferred French when he had to make a precise statement on policy, but was at home in carrying on a social conversation in Netherlandish... Charles was familiar with Netherlandish from his boyhood at Bruges.' (Armstrong 1965: 397) Daar kan nog aan worden toegevoegd dat Karel de Stoute, vanaf zijn vierentwintigste, een aantal jaren in Holland had doorgebracht (zijn zogenaamde 'verbanning van het hof').

government and immediately sequestrated the goods belonging to abbeyes of Brabant represented at the estates.' (Armstrong 1965: 403)

Maar ook onderling gaan de Staten de 'taalkwestie' uitspelen. Wanneer in 1500 Brugge, tot Antwerpse nijd, van Filips de Schone de continuering van zijn stapelrechten krijgt, is de patentbrief in het Frans gesteld. De havenrivalen weigeren echter de brief te publiceren of er rekening mee te houden, omdat er geen Nederlandse vertaling bij is gevoegd en men 'in Antwerpen geen Frans begrijpt'...

Holland en Zeeland

De moeilijkste opdracht voor Filips de Goede binnen het kader van zijn grote scenario voor de eenmaking van de Nederlanden, een scenario dat hem in de 16e eeuw de eretitel 'conditor Belgii' opleverde, was ongetwijfeld de integratie in de Bourgondische Nederlanden van Henegouwen, Holland en Zeeland.

Jan van Beieren, die zijn grafelijke prerogatieven voortdurend tegen de aspiraties van Jacoba van Beieren moest zien te verdedigen, had in Den Haag een sterk op het Bourgondische model geïnspireerde hofcultuur opgebouwd. Hij 'charmeerde de [Hollandse] intellectuelen door een artistiek actieve hofhouding', die hij in 1417 vanuit Henegouwen naar Den Haag had meegenomen, tekenen Blockmans & Prevenier (1988: 62) aan. Zij wijzen erop dat hofcultuur in de 15e eeuw inderdaad een veel gehanteerd medium was om voor de dynastie een gunstig imago te onderhouden:

'een koppeltken tussen gemeenschappelijke levensstijl en de elite in de samenleving. Deze Franse franje entte zich in het Haagse Binnenhof overigens op een degelijke basis. Onder de vele dichters, zangers en musici die met grote regelmaat het hof bezochten, valt Willem van Hildegaersberch op als de hoogst geprezen artiest... De hofkapelaan Dirc van Delft schreef voor Hertog Albrecht van Beieren theologische werken... De grafelijke ambtenaar Dirc Potter bedacht vanaf 1410 meer wereldse literatuur, waarbij hij zijn publiek kennelijk meer in de steden dan aan het hof vond' (Blockmans & Prevenier 1988: 66).

Met de Nederlandstalige hofliteratuur was het echter in Holland na de Bourgondische machtsovername afgelopen. Het einde van een zelfstandige hofhouding was ook het einde van een zelfstandige hofcultuur.

Wanneer Jan van Beieren op 6 januari 1425 sterft, is de Hollandse bevolking ten aanzien van de opvolging erg verdeeld en wensen velen geen unie met Brabant. 'De Hollanders hebben in de eerste jaren van Filips naar vele windstreken uitgekeken om te ontsnappen aan Bourgondische annexatie' (Blockmans & Prevenier 1988: 77), tot er geen ontkomen meer aan was.

De Bourgondische regering ligt dus aan de basis van de veralgemening van de tweetaligheid in de hele Nederlanden. In 1434 nog had de raadspensionaris in Brussel het 'privilege' gekregen geen stukken te hoeven behandelen die in het Frans waren gesteld. Later was tweetaligheid echter een vereiste voor dat soort ambten¹⁴ en werd bijvoorbeeld ook de correspondentie tussen de Hollandse stadhouders en de hertog in het Frans gevoerd, omdat een stadhouder persoonlijk de hertog bij de Staten vertegenwoordigde en niet andersom. Dat de manier waarop het centralistische en centraliserende Bourgondische bestuur werd opgebouwd belangrijke consequenties had voor het taalgebruik in de hoogste kringen, blijkt uit allerlei aanduidingen:

'De stadhouders van Holland waren tot 1477 Henegouwers of Vlamingen, terwijl vele Bourgondiërs op functies zaten in de Reken- en Raadkamers van Vlaanderen en Henegouwen; in Holland fungeerden dan weer tal van Vlamingen en Brabanders. Bourgondiërs hadden een duidelijk overwicht in de hertogelijke dienst: zij vormden immers de oude vertrouwde kern die overal inzetbaar was. Franstaligen waren sterk in de meerderheid, wat het gebruik van het Frans als centrale bestuurstaal in de hand werkte.¹⁵ De Rekenkamer van Rijsel, die ook toezicht hield op de financiën van Vlaanderen, was eentalig Frans. De verslaggeving van de Raad van Vlaanderen te Gent gebeurde in het Frans, zij het dat de processtukken de taal van de partijen gebruikten. Individuele Vlaamse, Brabantse of Hollandse ambtenaren die carrière maakten in de centrale regeringsorganen, pasten hun taalgebruik en veelal ook hun naam aan.' (Blockmans & Prevenier 1988, 123)

Het mechanisme van 'upward social mobility' werkte dus volop.

Men kan dus zeggen dat de hertogen van Bourgondië op een heel eigen manier

14 In een octrooi van Karel V d.d. 7 mei 1555 wordt gezegd dat voor het bekleden van 'officien' in Holland vereist is dat 'die geene die uyt die voorsz landen van herwaerts-over gebooren zijn, sullen die Duytsche sprake, die men in Hollant gebruyckt, kunnen verstaen ende spreecken' (Weijnen 1974: 6-7).

15 Onder de stadhouders van Holland bijvoorbeeld vinden we eerst Hugues de Lannoy, van 1440-1445 Guillaume de Lalaing, van 1448-1462 Jean de Lannoy; allen Henegouwers. Een ander voorbeeld: de onderzoekscommissie die in 1457 in alle vorstendommen ambtelijke misbruiken diende op te sporen, bestond uit vijf Franstaligen en één Brabander (Blockmans & Prevenier 1988: 120 & 123).

het 'talenprobleem' in hun Nederlandse bezittingen aanpakten. Zij hielden aan het Frans vast voor wat hun eigen entourage betrof, maar leerden wel de taal van hun onderdanen spreken en gebruiken. Besturen lieten ze hun rijk zowel in het Nederlands als in het Frans, meestal echter zonder dat daar strikte regels voor werden vastgelegd. Af en toe ziet men dat de vertegenwoordigers van de Nederlanden maatregelen eisen en door kunnen drukken, die het gebruik van de landstaal veilig moeten stellen, maar meer en meer gaan zowel hertog als plaatselijke bestuurders inzien dat de taaleisen een onderdeel vormen van de voortdurende strijd tussen de regionale verzuchtingen van Staten en Steden en de centraliserende tendensen van het hertogelijke bestuur. Toch was, alles bijeen, de taalsituatie vrij losjes en tolerant. Armstrong schrijft:

'As for the Burgundian government, more tolerant than later European governments, it never interfered to teach its subjects what language they should speak or write.' (Armstrong 1965: 409)

Dat door dit alles ook de taal zelf beïnvloed wordt ligt nogal voor de hand. De regelmatige omgang met geschreven Frans zal (ook de lagere) ambtenaren hebben beïnvloed wanneer ze Nederlands schreven en door de Bourgondiërs werd zeker ook de culturele aanwezigheid van het Frans, die al aan het Hof van de Vlaamse graven aanzienlijk was, er niet minder op. Voor de hertog en zijn entourage betekende literatuur, zegt Armstrong, vanzelfsprekend Franse literatuur en hij voegt eraan toe:

'for the re-invigoration of literary French in the Low Countries during the 15th century no other factor equalled in importance the patronage of the Valois dukes' (Armstrong 1965: 405).

Dit werkte ook indirect ten nadele van de Nederlandse letteren, want heel wat buitenlandse literaire geschriften die anders allicht in het Nederlands zouden zijn vertaald, werden nu in het Frans bewerkt.

'Talloze opdrachten verleenden zij [=de hertogen] om Latijnse werken in het Frans te vertalen, zoals kronieken over de geschiedenis van hun nieuw verworven vorstendommen, wereldgeschiedenissen of heldenverhalen over Alexander of Karel de Grote.' (Blockmans & Prevenier 1988: 135)

Het publiek waarvoor dat soort literatuur was bedoeld, kende hoe dan ook die taal.

4.2.3.3. Standaardisering

De Bourgondische periode was er echter niet alleen een van verfransing, maar ook een die de taaluniformering binnen de Nederlanden bevorderde en wel door de vele interne migraties die plaats vonden en die, veel meer dan in het verleden ooit het geval was geweest, spreekcontact tussen de verschillende delen van het Nederlandse taalgebied tot stand bracht. De Bourgondische centralistische gewoonte om geen hoge ambtenaren uit het eigen gewest te benoemen is een van de factoren die hier beslist een grote rol hebben gespeeld. Blockmans & Prevenier (1988: 88) wijzen nog op een andere factor: 'Vorstellijk cliëntelisme bestond erin dat men eindeloos geschikte huwelijken smeedde tussen patricische families en mensen uit de Bourgondische hof- en ambtenarenwereld.' Naast een verfransende invloed, zal dat beslist ook voor de standaardisering van het Nederlands consequenties hebben gehad. Die bevolkingsvermenging had echter niet alleen in de hoogste sociale kringen plaats, maar ook bij de 'gewone' bevolking. Dat ook daar een steeds toenemend contact plaatsvond, blijkt onder meer uit het feit dat bijvoorbeeld Brugge - in de 15e eeuw de rijkste stad van de Nederlanden - in die periode zijn bouwvakarbeiders slechts voor 20-25% uit het graafschap Vlaanderen betrok, voor 25-30% uit Brabant en in aanzienlijke mate uit Zeeland, Holland, Gelre, Utrecht enzovoort (Sosson 1977).

Dat ook economische factoren een rol speelden bij hoe die zich standaardiserende taal er uit ging zien en wie daarbij het meeste invloed had, daarover kan geen twijfel bestaan. Daarom is het belangrijk drie factoren te beschouwen: a. aantal inwoners, b. rijkdom en c. verstedelijking.

a. Rond 1470 is het geschatte inwonersaantal als volgt:

Vlaanderen	750.000	29,9%
Brabant	413.000	16,5%
Holland	268.000	10,7%
Gelre	140.000	5,6%
Limburg	16.000	0,6%
Zeeland	11.000	0,4%
		63,7%
Henegouwen	209.000	8,3%
Luik	140.000	5,6%
Luxemburg	140.000	5,6%
Namen	18.000	0,7%
		20,2%

Picardië	189.000	7,5%
Artezië	180.000	7,4%
Boulonnais	32.000	1,2%
		16,1%
	2.506.000	
(Blockmans & Prevenier 1988: 106)		

- b. In 1445 komen een kwart van de hertogelijke inkomsten uit het graafschap Vlaanderen, evenveel als uit Bourgondië en Franche-Comté; Holland-Zeeland en Brabant-Limburg leverden slechts respectievelijk 9,5% en 7,9%. Van de inkomsten uit de domeinen leverde Vlaanderen zelfs 32%, Holland-Zeeland 13%, Brabant-Limburg 11% (Blockmans & Prevenier 1988: 101).
- c. Belangrijk voor de standaardisering is ook de verstedelijking die in Holland 45%, in Vlaanderen 36% en in Brabant 31% bedroeg. Het hoogste aantal inwoners per vierkante kilometer is in Vlaanderen met 77, dan Holland met 66, Henegouwen met 41 en Brabant met 40.

In het eerste kwart van de 16e eeuw ziet men dat de economische situatie en de relatieve sterkte van de gebieden belangrijke wijzigingen ondergaan. In economisch opzicht betekenden de jaren 1492-1530 een periode van aanzienlijke expansie rondom Antwerpen dat snel opklom tot de positie van wereldmetropool. Sterke groei eveneens in Holland en Zeeland die met hun scheepvaart de Duitse Hanze definitief verdrongen. In deze gebieden moet eveneens een sterke stijging van het bevolkingscijfer zijn opgetreden, waardoor Brabant en Holland konden opwegen tegen het vroegere Vlaamse overwicht (Blockmans & Prevenier 1988: 170).¹⁶

Vanaf 1477 was het stamland Bourgondië definitief in Franse handen overgegaan en bleven alleen de kerngebieden in de Nederlanden 'Bourgondisch'. Niettemin (of juist daarom) bleven 'Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Holland, Zeeland en Namen, na 1480 ook heel Luxemburg, een eenheid vormen en werden zich daarvan scherper bewust onder de Franse dreiging die zij met alle kracht bestreden' (Blockmans & Prevenier 1988: 148).

16 Tekenend hiervoor is ook de opmerking die we bij Blockmans & Prevenier (1988: 165) vinden: 'Van 1493 tot 1506 vonden er 31 vergaderingen [van de Staten-Generaal] plaats, overwegend in Brussel en Mechelen; slechts bij uitzondering kwam men samen buiten Brabant; voor 1492 waren er vaker vergaderingen in Vlaanderen.'

4.2.4. Conclusies

Wat de Bourgondiërs betreft, de eersten die zich genoopt zagen 'aan taalpolitiek te doen', is, samenvattend, vooral van belang:

1. Dat de institutionele en maatschappelijke tweetaligheid in de Nederlanden de regel werd, niet alleen bij de adel, maar ook in een brede klasse van functionarissen, aangezien:
 - de invloed en het gebruik van het Frans in het bestuur van Vlaanderen en Holland versterkt en in Brabant ingevoerd werd;
 - na enige tijd ook het Nederlands als regerings- en hoftaal weer aan invloed won;
 - het prestige van het Frans als de persoonlijke taal van de hertogen aanzienlijk toenam.
2. Dat de uniformering (c.q. standaardisering) van het Nederlands aanzienlijke vooruitgang boekte, door onder meer:
 - het gebruik van die taal in het centrale bestuur;
 - een intenser politiek en administratief contact tussen de verschillende delen van het Nederlandse taalgebied;
 - een grotere migratie, die leidde tot steeds toenemend persoonlijk contact onder Nederlandstaligen, niet enkel bij de elite maar ook bij de sociaal lagere klassen.
3. Dat de Bourgondiërs zelf niet direct op verfransing uit waren, maar toch de administratieve en sociale situatie hebben geschapen die de verfransing tijdens de daaropvolgende perioden van vreemde overheersing mogelijk en gemakkelijker hebben gemaakt en ook het sociale prestige van het Frans in de Nederlanden voor de komende eeuwen hebben gevestigd.
4. Dat de Bourgondiërs voor een politieke en economische bloei hebben gezorgd, die ook de uitstraling van de Nederlandse taal en cultuur ten goede is gekomen.
5. Dat er nog veel bronnenonderzoek nodig is om te weten hoe alles precies in zijn werk is gegaan.

4.3. Het taallandschap van het Laatmiddelnederlands¹⁷

4.3.1. Algemene overwegingen

Tegen het einde van de 14e eeuw werd er veel meer in het Nederlands geschreven en gelezen dan in de voorafgaande periode. De 14e eeuw betekende onder meer de voortzetting van de didactische tendens die Maerlant had ingeluid en die kennelijk tegemoet kwam aan de weetgierigheid en de leeslust van het stadspatriciaat. In de cultuur, net als in de politiek, is het de eeuw van de ‘verburgerlijking’, dat wil zeggen van de toenemende invloed en macht van de niet-edelen. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de twee andere standen, adel en geestelijkheid, plotseling afgeschreven zouden zijn, noch dat zij geen invloed meer zouden uitoefenen op de culturele (annex literaire) ontwikkeling in de Nederlanden. Het gaat vooral om een duidelijk merkbare accentverschuiving, niet om een revolutionaire ombouw van het systeem. Op het politieke vlak zag men, na de hevige uiting van verzet tegen de overheersing van Frankrijk en van de pro-Franse adel, die de Guldensporenslag was, pogingen om Vlaanderen en Brabant dichter bij elkaar te brengen (onder meer door middel van de pro-Engelse politiek van de Gentse patriciër Jacob van Artevelde) en van de hertog van Brabant om een unie met Limburg tot stand te brengen. Holland (en de andere Noordelijke Nederlanden) bleef voorlopig nog buiten de verenigingstendensen, die zich vooral uitten daar waar de economische en culturele opbloei het grootst en de drang naar seculiere politieke macht het hevigst waren, te weten in de Zuidelijke Nederlanden, waar vooral het industrieel sterk ontwikkelde Vlaanderen de toon aangaf.

Die tendensen werden natuurlijk nog versterkt door het aan de macht komen en de politiek van het huis van Bourgondië. Tijdens de regering van dit Franse geslacht zouden literatuur en cultuur in de Nederlanden een originaliteit ontwikkelen die hoge toppen scheerde. Zowel in de schilderkunst (Jan van Eyck, Rogier van der Weyden, Hans Memlinc en anderen) als in de architectuur (de gotiek van de Nederlanden) en de muziek (de polyfonie met onder meer Johannes Ockeghem en Jacob Obrecht) werden nieuwe wegen bewandeld en waren de Lage Landen toonaangevend in Europa (Meijer 1971). Ook de literatuur bleef niet ten achter en het meest opvallende kenmerk is de opbloei van het wereldlijke theater, vooral door het toedoen van de rederijerskamers.

Hoewel de oorsprong van het verschijnsel in Noord-Frankrijk lag, ontplooidde het zich hier, zowel kwantitatief als kwalitatief, op een nooit geziene wijze, niet het minst ook dankzij de typische organisatie der landjuwelen. De naam *Camer van*

17 Met dank aan Johan Taeldeman, die mijn tekst van de paragrafen 4.3., 4.4. en 4.5. doornam. Ik heb een aantal van zijn suggesties in mijn tekst verwerkt.

Rhetorica duikt voor het eerst in 1441 in Oudenaarde op, maar ook voordien waren al dergelijke gezelschappen doende.

Lidmaatschap van een rederijkerskamer verleende sociaal prestige en was zeer in trek; de interne organisatie lijkt van die der gilden en ambachten afgekeken te zijn. Hun onderlinge wedstrijden, landjuwelen genoemd, groeiden uit tot grote feestelijkheden die dagen en soms weken de bevolking beroerden van de steden waar ze plaatsvonden. De hertogen ondersteunden dit initiatief met enthousiasme, omdat ze geloofden dat dergelijke samenkomsten van kamers uit het hele land de saamhorigheid onder de nog niet lang verenigde Nederlanden ten goede zou komen. Op het landjuweel van Antwerpen bijvoorbeeld dongen in 1498 niet minder dan 28 kamers uit alle 's hertogen landen om de prijzen, in een atmosfeer van volkskermis, banketten en groot populair jolijt. Er is helaas nog nauwelijks onderzocht welke invloed op het taalgebruik het opvoeren van stukken buiten het eigen dialectgebied van de auteurs en de acteurs had.

Wat kwaliteit betreft waren de prestaties van de verschillende kamers zeer ongelijk. De grootste aandacht ging naar de techniek (de spitsvondigheid zelfs), naar het spel met versvorm en taal. Het voldoen aan de (zeer hoge) theoretische vormvereisten was meestal belangrijker dan de inspiratie van de kunstenaar, maar anderzijds werden in die omstandigheden ook twee meesterwerken van de Europese (toneel)literatuur geproduceerd, te weten *Elckerlyc* en *Mariken van Nieumeghen*.

Mysteriespelen, mirakelspelen en moraliteiten waren de drie geliefkoosde rederijkersgenres en hoewel in de laatstgenoemde over het algemeen de minste kwaliteit werd geproduceerd, is het uitgerekend tot dit genre dat *Elckerlyc* behoort. Het stuk won de eerste prijs op het landjuweel van Antwerpen in 1485 en werd in 1495 voor het eerst gedrukt. Het kende ook Europees grote weerklank, werd al heel vlug in het Engels vertaald als *Everyman* en was van dan af, tot vandaag, een geliefd thema in vele Europese literaturen. Een van de mirakelspelen die het gewone niveau ver oversteeg was *Mariken van Nieumeghen*. Van de mysteriespelen tenslotte onthouden we de *Bliscap van Maria*, een serie van zeven spelen, waarvan er tussen 1448 en 1455 elk jaar één in Brussel werd opgevoerd. Alleen het eerste en het zevende spel zijn bewaard gebleven.

Een uitzondering op de anonimiteit van de meeste retorische auteurs is de Bruggeling Antheunis de Roovere (ca. 1430-1482), die in de tweede helft van de 15e eeuw ruim van zich liet horen (Mak 1955). Naast vaak satirische spelen en gedichten schreef hij onder meer *Vander Mollenfeeste*, een dance macabre die hem beroemd heeft gemaakt. Die roem dankt hij aan het feit dat zijn 16e-eeuwse collega en stadsgenoot Eduard de Dene in 1562, zowat 80 jaar na De Rooveres dood, een selectie uit diens werk liet publiceren. Op het taalgebruik van De Roovere ga ik straks dieper in.

Hoewel er ook in het noorden Rederijkerskamers actief waren, lag het centrum van hun activiteit en succes in het zuiden.

Vermelden we ten slotte nog dat de uitvinding van de boekdrukkunst aan het

einde van de 15e eeuw leidde tot het drukken van heel wat 'volksboeken', die bijna allemaal prozabewerkingen waren van vroegere ridderromans.

4.3.2. De Laatmiddelnederlandse schrijftaal

Het Nederlands wordt steeds meer geschreven en door steeds meer mensen gelezen er ontstaat dus een toenemende schrijftraditie, die zowel direct als indirect de eenheidstendensen in de Nederlandse schrijftaal zal versterken, maar er vooral ook voor zal zorgen dat nieuwe taalontwikkelingen - die dan plaatsvinden of versterkt worden - in belangrijker mate dan voorheen het latere uitzicht van de geschreven (eenheids)taal zullen beïnvloeden en bepalen. Zo bijvoorbeeld zette in die 'Laatmiddelnederlandse' periode de tendens zich door die men 'verwestelijking' zou kunnen noemen. De belangrijkste interne variatie in het Nederlands was een west-oost-tegenstelling en het verloop daarvan tijdens de Middelnederlandse tijd berustte op een wisselwerking tussen westelijke en oostelijke kenmerken. In een eerste fase (tot het begin van de 14e eeuw) is er een (West)vlaamse expansie in oostelijke richting, die het Oostvlaams en het Brabants aantastte (een voorbeeld is de spontane palatalisering $\hat{u} > y$). In Brabant zien we een terugdringing van oostelijke kenmerken. De volgende fase (tot de Tachtigjarige Oorlog) werd door een verbrabantsing gekenmerkt, zowel in westelijke (Oost-Vlaanderen) als in oostelijke (Limburg) richting (Taeldeman 1979). In de 16e en het begin der 17e eeuw kan er ook van een Brabantse expansie in noordelijke richting gesproken worden, die een 'ontingweonisering' van het Hollands ten gevolge had. Ook de verbreiding van de diftongering wordt vaak als een voorbeeld van deze taalbeweging geciteerd, alhoewel de meningen daarover heel verdeeld zijn, zoals in 4.5.7. en 5.2.1.3. uitvoerig wordt besproken.

Na de politieke scheiding der Nederlanden kan er, althans in het zuiden, weer van een verbrabantsing worden gesproken, die vooral het oostelijke deel van het Vlaams beïnvloedde en heel wat typisch Vlaamse taalkenmerken (niet het minst 'ingweonismen') tot westelijk van de huidige provinciegrens tussen West- en Oost-Vlaanderen, in sommige gevallen zelfs tot de uiterste periferie (Westhoek en Frans-Vlaanderen) terugdronk (Taeldeman 1982).

4.3.2.1. Spelling

Aan de beschrijving van de geografische variatie in het taallandschap in de Middeleeuwen moeten een paar algemene beschouwingen voorafgaan:

- De taal in de Nederlanden werd, zoals overal elders overigens, gesproken vooraleer ze geschreven werd. Toen men begon ze in geschrifte te gebruiken,

stond daarvoor een tekensysteem (een 'alfabet') ter beschikking, dat men tot dan toe vooral voor het vastleggen van andere talen, vooral het Latijn maar ook het Frans, had gebruikt. Het bezigen van dat instrument voor het schrijven van de volkstaal bracht een aantal problemen met zich mee, die aanvankelijk iedereen op een individuele manier moest zien op te lossen. Aangezien bovendien de in de Nederlanden voorhanden taalvariëteiten nogal van elkaar verschilden, ligt het voor de hand dat er geen gelijkvormigheid kon worden verwacht, noch in de taal zelf, noch in de transcriptie ervan.

- De al met al verrassend grote spellingovereenkomst in de oudste ons bekende teksten kan alleen maar wijzen op een zekere samenhang en beïnvloeding van alle Nederlanden, waarvoor aanduidingen op andere gebieden eigenlijk niet voorhanden zijn.
- De vele idiosyncratiën in de spelling van het Middelnederlands mogen ons niet blind maken voor het feit dat er niet alleen van meet af aan een vrij grote overeenkomst bestond, maar dat die ook achteraf in een vrij snel tempo groeide. Verschillen als tussen *woort* en *woord* of tussen *dair* en *daer* zijn miniem, vergeleken met de basisovereenkomst tussen bijvoorbeeld Brugge en Utrecht, Haarlem en Leuven.

Tot op zekere hoogte kan men dus van een 'Nederlandse' spellingtraditie spreken vanaf de beginperiode van de overlevering van het Middelnederlands.¹⁸ De grote spellingvariatie, die ook bij één en dezelfde auteur en zelfs in één en dezelfde tekst voorkomt, is weliswaar te wijten aan het feit dat er geen vastgelegde spelling*regels* bestonden, maar kan geenszins als het ontbreken van een bepaalde spellinggewoonte of dito traditie worden uitgelegd. De manier waarop men dat systeem gebruikte, werd gedeeltelijk bepaald door de ervaring die men met het spellen van andere talen had. Zo wordt het feit dat men voor *i* of *e*, na de *g* ook een *h* schreef, zoals in *ghingen* of *gheen*, verklaard vanuit het Romaans, waar zo'n *h* nodig was om de uitspraak 'zj' (zoals in 'genre') te vermijden (zie ook Pijnenburg, ald.). De 13e-eeuwse uitspraak van de eerste klank van *te-jegen* (ons huidige *tegen*) was vermoedelijk een soort 'tsj', zoals in 'Tsjajkovski'. De Oostvlaamse scribent uit Bouchoute, die dat woord in 1249 aan het papier wilde toevertrouwen, koos daarvoor de spelling 'chegen', en dat is alleen mogelijk wanneer de Franse spellingconventie hem voor ogen stond.

Geleidelijk echter werd de spellingconventie vaster en de traditie algemener en sterker, maar zelfs op het einde van de Middelnederlandse periode bestaan er nog

18 Zie echter Pijnenburg (onder 3.2.1.2. in dit boek) over de verschillende tradities waarop de westelijke en de oostelijke spelling teruggaan.

geen vaste spellingregels. Pas vanaf de 16e eeuw beginnen er traktaten te verschijnen, waarin spellingregelingen worden voorgesteld, ook en vooral omdat men meestal van de idee uitging dat de taal zelf en de spelling nauw met elkaar verweven zijn, een waanvoorstelling die ook de hedendaagse spellingdebatten nog al te vaak overheerst.

4.3.2.2. Regionale diversiteit

De losheid van de spelling is echter slechts voor een gering deel verantwoordelijk voor de variatie die men van streek tot streek in Middelnederlandse geschriften aantreft. Hoeveel waarheid zit er in de zo vaak gehoorde bewering dat, in de Middeleeuwen, iedereen zo ‘zijn eigen dialect’ schreef? Het antwoord kan luiden: minder dan men meestal denkt; laten we, voor het Laatmiddelnederlands, even de feiten op een rijtje zetten:¹⁹

- a. In de verschillende delen van de, ook politiek niet altijd aaneengesloten, Nederlanden was de spreektaal zonder enige twijfel het regionale dialect. Het zou echter verkeerd zijn te denken, dat bij schriftelijk taalgebruik zomaar geprobeerd werd dat eigen dialect neer te schrijven. Allereerst was er de bovengenoemde spellingconventie, die een al te grote regionale kleur verhinderde; een voorbeeld: hoewel er ook toen ongetwijfeld gebieden hebben bestaan, waar ‘stijgende’ diftongen voorkwamen (en *paard* dus als *pjeerd* werd uitgesproken), vindt men nergens spellingen die suggereren dat men die uitspraak ook in geschrifte probeerde weer te geven. Wat er aan eenheid in de spelling bestond, had dus kennelijk een normaliserend effect en verhinderde het neerschrijven van bepaalde varianten. Zo is bijvoorbeeld Goossens (1989: 64) van mening dat

‘wat de grafische weergave [van de secundaire umlaut] betreft er, door de aard van de fonemisering, niet automatisch lettertekens ter beschikking [stonden]. Hij is nooit systematisch in het schrift weergegeven’.

Verschillen die wel eenvoudig ‘schrijfbaar’ waren ziet men inderdaad ook opduiken: in Vlaanderen en Holland schreef men *duer*, *of* en *up* voor wat Brabanders en Limburgers als *door*, *af* en *op* plachten te spellen.²⁰ Men ziet evenwel ook aarzelingen: hoewel het westen zonder enige twijfel

19 Veel van wat hier wordt gezegd geldt mutatis mutandis natuurlijk ook voor het Vroegmiddelnederlands (zie Pijnenburg in de voorgaande bijdrage).

20 Het is wel opvallend dat, zoals Taeldeman (1994) opmerkt, ontronding (bijvoorbeeld **ep* voor *up*, *op*) zelden of nooit in geschrifte wordt uitgedrukt.

weunen en *veugel* sprak, zijn ook daar de spellingen *wonen* en *voghel* niet echt zeldzaam en waar Brabanders in hun mondelinge taalgebruik *gruun* en *zuut* kenden, werd dat op papier niet zelden *groen* en *zoet*. Dat bewijst dat sommige schriftbeelden het beter doen dan andere, ja, dat sommige als 'deftiger', als 'beschaafder' werden beschouwd dan andere. In een Brugse kroniek uit de 15e eeuw bijvoorbeeld, wordt de kampioen van een schuttersvereniging zonder aarzeling *cueninck* genoemd, en zo werd dat ook gesproken. Komt echter een echte koning, een 'vorst' ter sprake, dan blijkt de spelling *coninck* te overheersen. Taeldeman (1994: 167) is van mening dat het ontbreken van de aanduiding van ontronding in geschreefde toe te schrijven is aan 'een toenemende sociale stigmatisering van de ontronding'. 'Cultuurinvloed' bestond dus, alleen nog niet zo krachtig als later! Ook andere factoren moeten de spelling echter hebben beïnvloed. Waarom Willem Weydts (Willemyns 1971b), toch een van de zeer 'dialectiserende' schrijvers in de Nederlanden, consequent *op* schrijft, dat in zijn Brugse dialect zeker niet *op* maar *up* of *ep* werd gesproken, is één van de niet weinige raadsels waarvoor de in het Middelnederlands gebruikte spelling ons vaak stelt. In het volgende hoofdstuk wordt daar nader op ingegaan.

- b. De macht van de spelling blijft echter grotendeels tot het vermijden van een zekere uitspraakvariatie beperkt. Op woordgebruik, morfologie en syntaxis was er nauwelijks invloed en daar tiert variatie dan ook welig. De naam voor een bepaalde ambtenaar was, afhankelijk van de streek, 'schouteet', 'schout', 'amman' of 'drost' en zo vinden we hem ook in de teksten terug, geen spellingconventie die daar iets aan kon veranderen. En het pronomen van de tweede persoon was in het westen allang *ghi* toen in het oosten *du* nog welig tierde, ook op papier. In Paardekooper (1991) wordt aangetoond hoe lang Vlaanderen het vrouwelijke persoonlijke voornaamwoord 3e persoon enkelvoud *soe/so* bleef schrijven.
- c. Een volgende vraag die daarbij rijst is hoe het met de onderlinge verstaanbaarheid van die regionale schrijfdialecten gesteld was. Kon iemand uit Hasselt moeiteloos begrijpen wat iemand uit Gent of Delft aan het papier of perkament toevertrouwde en vice versa? Het antwoord op die vraag is niet zo simpel, want er zijn maar weinig getuigenissen waar dat uit afgeleid kan worden. Wanneer Maerlant over het handwerk van de dichter schrijft dat men, omwille van het rijm, soms 'moet soucken misselicke tonghe in boucken', dan bedoelde hij daarmee dat de dichter, uit rijmnood, soms zijn toevlucht moet nemen tot woorden uit andere dialecten. Dat lijkt erop te wijzen dat niet alleen de schrijver zelf een zekere kennis van de afwijkende woordenschat uit andere dialectgebieden moest hebben, maar die ook bij zijn lezers veronderstelde. Anderzijds vroegen Brugse monniken Ruusbroec

van zijn *Chierheit der gheesteliker Brulocht* een vertaling in het... Latijn, omdat ze met zijn 'Brabants' toch moeite hadden (Armstrong 1965: 387-388). Wanneer we in de 16e eeuw lezen dat auteurs van religieuze teksten, die omwille van het proselitische karakter ervan een zo groot mogelijk lezerspubliek uit het hele taalgebied wilden bereiken, probeerden een gemeenschapstaal te 'smeden' om overal verstaan te worden, dan kan men geen al te hoge hoed op hebben van de onderlinge verstaanbaarheid van de toenmalige schrijfdialecten. Vaak wordt overigens in de inleidingen tot dergelijke geschriften gekluisd over de grote linguïstische variatie in de Nederlanden.

Anderzijds mag men er wel van uitgaan dat, toen zowel als nu, 'attitudes' een grote rol hebben gespeeld, zodat een prestigetaal (als bijvoorbeeld het Brugs) allicht in een ruimere kring gelezen kon worden dan de schrijftaal van Beringen of Zwolle.

- d. Ook de praktijken van de kopiïsten zijn leerzaam: middeleeuwse kopiïsten van boeken waren geen blinde 'afschrijvers', maar lieden die het, veelal om den brode, hun opdrachtgevers zo aangenaam mogelijk wilden maken. Vandaar dat een Brabants handschrift, na de ingreep van een Gentse kopiïst, aardig op een Vlaamse tekst begint te lijken: afwijkende woorden, vormen en 'uitspraken' werden meestal zonder scrupules aangepast. Men mag ervan uitgaan dat zo'n 'clerc' of monnik zich de moeite van het aanpassen zou hebben bespaard, indien de taal van de 'Vorlage' zijn opdrachtgever(s) geen problemen zou hebben bezorgd!
- e. Een kopiïst nam echter niet enkel regionale variatie voor zijn rekening, maar ook temporele, dat wil zeggen dat hij ook verouderde taal door modernere verving. Woorden als *baraet* 'list', *goem nemen* 'oppassen', *quedden* 'groeten of zeggen', *wigant* 'held' en vele andere komen nog frequent in de 13e eeuw voor, maar zijn in de 15e al helemaal verdwenen.

4.3.2.3. De west-oost-tegenstelling

Een van de factoren van taalverandering zal ook toen wel, zij het in bescheiden mate, een 'uniformiseringstendens' zijn geweest. Het prestige van het Vlaams, en later van het Brabants, heeft ongetwijfeld de schrijfgewoonten in andere streken beïnvloed en tot op zekere hoogte 'genormaliseerd'. Hoewel Van Loey (1937) voorbeelden geeft van hoe Brabanders in het 'vroeg' Middelnederlands hun taal aan de Vlaamse schrijftaal aanpasten, mag men van echte standaardiseringstendensen toch pas vanaf de 16e eeuw spreken. Daarom is het belangrijk dat we nu concreter worden en een overzicht geven van het 'taallandschap' van de middeleeuwse Ne-

derlanden, dat wil zeggen, dat we een aantal kenmerken van de voornaamste schrijfdialecten bespreken.

Zoals al gezegd, is de hoofdtegenstelling binnen het Nederlandse taalgebied die tussen west en oost, met aan de ene kant Vlaanderen, Zeeland en (soms) Holland en aan de andere Oost-Brabant, Limburg, de Nederrijn en later het noordoosten. West-Brabant en Utrecht liggen daar als bufferzones tussen en Brabant is heel lang vooral 'receptief', dat wil zeggen dat het westelijke invloed 'ontvangt' en gedeeltelijk overneemt, maar nauwelijks verder leidt. Utrecht is veelzijdiger en fungeert als doorgeefluik voor westelijke kenmerken naar het oosten en van oostelijke naar Holland. Met Goossens (1989) ben ik van mening dat de west-oost-tegenstelling vooral berust op het niet versus wel voorkomen van de secundaireumlaut en het totaal verschillende flexiesysteem dat daardoor ontstaat; op grond daarvan kan men van een duidelijk structuurverschil tussen westelijke en oostelijke taalvariëteiten spreken. Het oostelijke (en sterk met het Duitse flexiesysteem verwante) structuursysteem komt oorspronkelijk tot in Brabant voor, maar wordt in de loop der tijden meer en meer naar de oostelijke periferie teruggedrongen (Goossens 1984). Een economisch argument dat mee die west-oost-tegenstelling verklaart, vinden we bij Blockmans & Prevenier (1988: 108).

'Het fundamentele contrast in de economische structuur van de Bourgondische Nederlanden: dat tussen de kustgewesten en de meer landinwaarts gelegen gebieden. De eerstgenoemden kenden een aanzienlijk hogere graad van verstedelijking... De stadsontwikkeling die langs enkele grote rivieren heeft plaatsgehad voor de Bourgondische tijd, bv. langs de Maas, de Waal en de IJssel, stagneerde in de periode die ons bezighoudt. Verdere stedelijke groei deed zich daarentegen nog wel voor in noordelijk Brabant, met Antwerpen en Bergen op Zoom als de belangrijkste polen, en bij uitstek in Holland. Daar, en natuurlijk ook in Vlaanderen, waar vanouds al de grootste steden van de Nederlanden lagen, bloeide een typisch stedelijke economie.'

4.3.3. De dialecten van het Middelnederlands

De kenmerken van een middeleeuws dialect kan men slechts met veel moeite uit geschriften distilleren en er is dus geen denken aan dat we zo'n dialect zelfs maar bij benadering zo gedetailleerd zouden kunnen beschrijven als dat met moderne dialecten mogelijk is, waar we voortdurend naar kunnen gaan luisteren. Bovendien is het meestal ook niet mogelijk een min of meer vaste begrenzing van een dialectverschijnsel te geven. Een aanduiding als 'Hollands' betekent dan ook niets meer dan dat het verschijnsel in Hollandse geschriften wordt aangetroffen, maar tot waar het geldt is meestal niet te bepalen. Zo weten we bijvoorbeeld dat voor het werkwoord *zullen* in Holland veelal *sellēn*, in Brabant meestal *selen*, in Limburg

vooral *solen* en in Vlaanderen in principe *sullen* wordt gebruikt. Maar waar de precieze grenzen lagen is niet meer te achterhalen en vaak vindt men in teksten taalkenmerken die er 'eigenlijk' niet thuishoren. Bovendien is het niet steeds mogelijk het onderscheid te maken tussen een taal- en een spellingkenmerk. De hypercorrecte *h*, die vaak in Vlaamse teksten wordt aangetroffen, is, strikt genomen, een spellingeigenaardigheid, dat wil zeggen dat een vorm *hezel* beslist niet met een [h] aan het begin werd uitgesproken. Toch is een dergelijke spelling slechts mogelijk, omdat men in een woord als *hand* die *h* evenmin uitsprak: taal- en spellingkenmerken zijn dus veelal onafscheidelijk met elkaar verbonden.

4.3.3.1. Kustmiddelnederlands

Het gebied langs de kust, van Friesland tot Frans-Vlaanderen, en het Engelse gebied aan de overkant van de Noordzee behoren linguïstisch heel nauw samen (zij vertonen de zogenaamde 'Ingweonse' kenmerken; Taeldeman 1982). In het verbreidingsgebied van het Hollands, het Zeeuws en het Vlaams komen dus nogal wat gemeenschappelijke taalkenmerken voor, die we dan *Kustmiddelnederlands* of *westelijk Middelnederlands* noemen. Een goed voorbeeld daarvan is de zogenaamde spontane palatalisering, die in woorden als *bueter* 'boter', *vueghel* 'vogel', *suele* 'zool' tot uiting komt. Ook in gesloten syllabe treedt dit verschijnsel op: *up* 'op', *wulf* 'wolf', *busch* 'bos' zijn daar voorbeelden van. In umlautpositie worden die palatale vocalen ook nog ontrond: *pit* 'put', *stic* 'stuk', *dinne* 'dun', *evel* 'euvel'.

Dat dit verschijnsel in het hele westen voorkomt betekent niet dat er geen diversifiëring bestaat: zo komt *zuemer* in Holland en Zeeland voor, maar kent Vlaanderen alleen *zomer*. Het omgekeerde doet zich voor bij *muelen* dat eerder Vlaams is en in Holland minder voorkomt. Een woord als *kueghel* 'kogel' is alleen in het uiterste zuidwesten (Frans-Vlaanderen) geattesteerd en in woorden als *sloter* 'sleutel' en *borgher* 'burger' blijkt palatalisering precies daar te ontbreken waar we die vooral verwachten. Omgekeerd is de spontane palatalisering wel naar het oosten geëxpandeerd:

'De grens tussen het westelijke gebied met spontane palatalisatie en het oostelijke met alleen palatalisatie in geval van umlaut valt niet samen met de grensbundel van de andere secundaire umlauten, maar loopt een heel stuk oostelijker (van Limburg tot Friesland) hiermee parallel. De spontane palatalisatie is wel van het westen uit over de umlautbundel heengeschoven.' (Goossens 1989: 65)

Bij een typisch Kustmiddelnederlands woord als *mosselen* komt *musschelen* alleen consequent in een deel van West-Vlaanderen voor, en treden er in de rest van het gebied doubletten op (zie kaart in Taeldeman 1982: 294).

Andere kenmerken ziet men in de loop van de Middelnederlandse periode

langzaam verdwijnen, bijvoorbeeld het 'Ingweoonse' verschijnsel Nasalschwund. Zelfs binnen het Kustmiddelnederlandse gebied blijkt de verbreiding daarvan niet ongeremd te zijn: *-muide* (naast *-monde*) in IJmuiden, Diksmuide en *goes* (naast *gans*) in de stad Goes of de Goesepitstraat in Brugge bestaan vooral in plaatsnamen, maar ook *us* 'ons' houdt slechts in een klein deel van dat gebied stand. Her terugdringen van de ingweonismen is een proces dat al vroeg aanvangt en tot op vandaag voortduurt. Men kan het met Taeldeman (1982: 285) eens zijn, die schrijft 'Als symbolischen Wendepunkt möchte ich etwa das Ende des 14. Jahrhunderts vorschlagen.'

Een interessant geval is het prefix van het participium. Het *ge*-prefix, dat we nu kennen in *gelopen*, *gewerkt* bestond in het noorden helemaal niet en zo ziet men dat ook in een deel van het Hollands deelwoorden als *lopen*, *komen* vrij frequent zonder *ge*- voorkomen. In het zuidelijke deel van het kustgebied daarentegen komen ook wel uitzonderlijk prefixloze participia voor (bijvoorbeeld *kert* voor 'gekeerd' in de Gentse stadskeure van 1236-1240), maar was in de oudste periode vooral het *e*- of *i*- suffix heel gewoon (vergelijk *agunna* in het zinnetje *hebban olla uogala nestas hagunna*). In de 13e eeuw treft men in het Vlaams nog vaak participia als *idaen* 'gedaan' of *ezeit* 'gezeid' of zelfs gesubstantiveerde vormen als *imet* 'gemet' (een landmaat) of *ieselle* 'gezel' aan. Vanaf de 14e eeuw worden die teruggedrongen tot waar ze nu nog in de dialecten voorkomen: de Westhoek en Frans-Vlaanderen. Ook in 17e-eeuwse, Amsterdamse teksten komen dergelijke participia frequent voor, maar in Hollandse teksten uit de Middeleeuwen treft men ze niet aan.

Vlaams Kustmiddelnederlands

Sommige Kustmiddelnederlandse verschijnselen zijn min of meer tot Vlaanderen beperkt gebleven; zo wordt er bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen *ou* en *oe* in de spelling van de Ogm. *ō*, naar gelang dentaal of niet-dentaal volgt: *voet*, *boer* tegenover *bouck*, *roupen*. Dat is geen louter spellingkenmerk, maar berust op een oppositie die nu nog altijd in de dialecten bestaat (Willemys 1971: 92 vv.), tussen een korte [u] (in *bouck* enzovoort) en een halflange, halfdiftongische [u.] (in *voet* enzovoort). Ook Taeldeman (1982: 286) beschouwt dit als een typisch Vlaamse (ingweoonse) vernieuwing. Ik kom daar nog op terug.

Uitermate typisch voor het Vlaams is de procope en prothesis van de *h*, dat wil zeggen dat die niet geschreven werd waar we die verwachten, zoals in *ondert* 'honderd' en *ant* 'hand', maar dan juist wel opduikt waar die niet thuishoort, zoals in *hu* 'u' of *hezel* 'ezel'. Een dergelijke hypercorrectie bewijst dat de *h* in Vlaanderen niet uitgesproken werd en aangezien dit in andere geschriften niet wordt aangetroffen, kan men daaruit afleiden dat dit verschijnsel, dat nu een kenmerk is van bijna alle Zuidnederlandse dialecten, in Vlaanderen is gestart en zich nadien heeft uitgebreid. 'Opening' en 'sluiting' van *i* en *e* zorgen in Vlaamse teksten voor vormen als

blent 'blind', *zilver* 'zilver' en *inghel* 'engel', *bringhen* 'brengen'. Een *ie* (uit Wgerm. *iu*) treffen we aan in *dier* 'duur', *kieken* 'kuiken' enzovoort.

Enkele andere kenmerken zijn strikt genomen niet tot Vlaanderen beperkt, maar blijken daar frequenter en langer op te treden dan in het noordelijker deel van het Kustmiddelnederlands. We denken aan de zogenaamde scherplange ê (= monoftongering van Ogm. ai) in *cleen* 'klein', *eeck* 'eik', *eeschen* 'eisen' of het verschijnen van *o* in plaats van *a*, vooral voor *-cht* en *-f*, als in *sochte* 'zacht', *brochte* 'bracht', *of* 'af' enzovoort.

Specifiek Vlaams zijn ook verschijnselen als de ronding in *ruddere* 'ridder', *wueke* 'week' of *o* voor Ogm. *o* in *bloyen* 'bloeien' en *blomme* 'bloem', rekking van vocaal voor *r* + consonant (*haerde*). De *cht* < *ft*, zoals in *vichtiene* 'vijftien' en *vichtich* 'vijftig' is tot vandaag in sommige dialecten blijven bestaan.

Hollands Kustmiddelnederlands

Zoals gezegd behoren Hollands en Vlaams zeer nauw bij elkaar (althans tot de 16e eeuw) en komt heel wat van het bovengenoemde ook in Holland voor. Toch zijn er enkele kenmerken die vooral in Holland optreden, zoals de palatalisering van *a* in gesloten syllabe: *sel* 'zal', *blet* 'blad',²¹ diminutieven op *-tgien*, *-tgiaen*, een specifieke ontwikkeling van de scherplange *e*, die vormen als *stien* 'steen', *vliesch* 'vlees' oplevert, een *-uy*-spelling voor *r* als in *verhuyren*, *schuyr*. Verder ook *ar* voor dentaal, in plaats van Vlaams *er*: *hart*, *parsen*, *gars* 'hart', 'persen' en 'gras' of de *i* in *mit* en *him* waar het Vlaams *met* en *hem* heeft.

Heel specifiek voor het Hollands is het ontbreken van een ontwikkeling die in het hele westen en midden van ons taalgebied wel optreedt, te weten de evolutie van *-ft* tot *-cht*, waardoor bijvoorbeeld Nederlands *lucht* en *kracht* zich van Duits *Luft* en *Kraft* onderscheiden. In Holland echter vindt men frequent vormen als *gracht*, *vercoft* 'verkocht' enzovoort. Meer bepaald in Amsterdam lijkt het wel tot in de 17e-18e eeuw te hebben geduurd, vooraleer dergelijke vormen uit de schrijftaal verdwijnen.

Het naast elkaar voorkomen in een en dezelfde Hollandse tekst, van doubletten als *up* en *op*, *of* en *af* wijst erop dat een aantal van de westelijke taalkenmerken in het Hollands al in de 15e eeuw aan het verdwijnen zijn.

4.3.3.2. Brabants

Op grond van de west-oost-tegenstelling, waar we het al over hebben gehad, is het Brabants nauwer verbonden met het Limburgs dan met het Vlaams of Hollands

21 Dit verschijnsel duikt ook wel in Vroegvlaamse documenten op, maar verdwijnt vrij vlug. In enkele gevallen, bijvoorbeeld [dæk] 'dak' komt het tot op vandaag nog in Westvlaamse dialecten voor (zie ook Taeldeman 1982: 279).

(Vangassen 1954). Heel wat in Brabant voorkomende kenmerken zullen we dus in meerdere of mindere mate ook in het Limburgs tegenkomen, maar niet of nauwelijks in het Hollands of Vlaams. Anderzijds echter heeft de schrijftaal van Vlaanderen kennelijk een zeer grote invloed uitgeoefend op Brabantse scribenten, zodat die, vooral in de 13e en 14e eeuw, onder invloed van de Vlaamse prestigetaal, een aantal van hun eigen dialectkenmerken achterwege zullen laten. Die cultuurinvloed is er verantwoordelijk voor dat een brabantisme als de umlaut der lange vokalen in Brabantse teksten veel minder optreedt dan men zou mogen verwachten. In plaats van autochtoon *gruen* en *suert* schrijven de Brabanders veelal *groen* en *soet*. Dat geldt ook voor andere gevallen met Sekundärumlaut, waardoor vormen als *mechtich* en *beckere* het af moeten leggen tegen *machtich* en *backere*. Andere palataliseringën als *brueder*, *zueken* krijgen wel geregeld een kans, naast natuurlijk ook *broeder* en *zoeken*. Volgens Goossens (1980 en 1989) is overigens het west-oost-umlautverschil niet, zoals in de meeste handboeken staat, iets dat op vocaalkwantiteit berust. Het is integendeel zo:

‘de primaire umlaut heeft in het hele Nederlandse taalgebied gewerkt, de secundaire is slechts in de oostelijke helft daarvan gefonemiseerd. Het westen (Vlaanderen, Zeeland, Holland) heeft er waarschijnlijk wel aanzetten toe gekend, maar deze hebben niet tot een uitbouw van opposities tussen umgelautete en niet-umgelautete vormen geleid’ (Goossens 1989: 64).

Het gebruik van het lengteteken *i*, in bijvoorbeeld *dair* ‘daar’ en *voir* ‘voor’, heeft het Brabants met vele andere streken gemeen, maar in Vlaanderen komt het niet voor. Een *o* in plaats van *u* treft men aan in *locht* ‘lucht’, *vrocht* ‘vrucht’, *dos* ‘dus’ en *ouw* (tegenover Vlaams *uw*) in *grouwen* of *houwelyck*. Heel specifiek voor het Brabants is de syncope van de intervocalische *-v-* in woorden als *hoot* < *hovet* ‘hoofd’ en *heet* < *hevet* ‘heeft’ en het suffix *-leec* of *-leke* voor Vlaams *-lyc*, *-like*. In de buurt van ontrondingsgebieden treden ook soms reflexies van vocaalrondding op (bijvoorbeeld *huffen* < *heffen*, *bussem* < *bessem* ‘bezem’, *zwummen* < *zwemmen* (Taeldeman 1994: 159-160).

Op differentiëring binnen het Brabants wijzen bijvoorbeeld de *-ft*-vormen in *gecoft*, *after*, *graft* die wel in Noord-Brabant (Breda, Grave, Helmond) maar niet in Brussel, Mechelen, Leuven voorkomen. Vormen met *ue* als in *brueder* komen dan weer in Antwerpen veel frequenter voor dan in de rest van Brabant (Goossens 1980). Vooral ten aanzien van de umlaut neemt het Brabants dus een tussenpositie in.

4.3.3.3. Oostelijk Middelnederlands

Limburgs

Moors (1952), die een grondige studie aan de schrijftaal van Limburg heeft gewijd, wijst erop dat de taal daar niet grondig van het Brabants verschilt, maar dat er, wat enkele zeer specifieke kenmerken betreft, vooral een verschil in frequentie is: de umlaut der lange vocalen bijvoorbeeld wordt in Limburg kennelijk niet onderdrukt en treedt dus veel frequenter op dat in het Brabants, waar die nochtans ook 'bodenständig' is (*weer* 'ware', *grevynne* 'gravin'). De bovenvermelde andere verklaring hiervoor van Goossens (1989) heeft geen invloed op het hier beschreven taalbeeld van de teksten. Verder, zegt Moors, is er een vrij grote interne diversifiëring in het Limburgs waar te nemen. Hoe meer men naar de Maas toegaat, hoe meer de taal gekleurd wordt door de klankverschuiving *k > ch* (*ich* voor *ik*) en door vormen als *wir* voor *wy* en *der/de* voor *de/die*.

Andere kenmerken die als min of meer algemeen voor het Limburgs kunnen worden beschouwd zijn:

- de overgang van *a* tot *o*: *jor* 'jaar', *worheit* 'waarheid'.
- apocope van *-t*: *nach* 'nacht', *wich* 'wicht'.
- *i* in flexievormen als *hi briect* 'breekt', *hi spriect* 'spreekt'.
- verdubbeling van de consonant in de auslaut komt ook in het noordoosten en Holland voor, maar minder vaak in Brabant en nooit in Vlaanderen: *onss*, *briefff*. Vooral tot het oosten beperkt is die verdubbeling na zwakbetoonde syllabe: *schepenne*, of na lange klank in open syllabe: *haerre*, *maennisse*.
- vrij algemeen is de spelling *ei*, *ey*-spelling voor Ogm. *ai*, niet enkel waar het westen *ee* heeft (*cleyn*, *eyck*), maar ook waar het Brabants (en het latere Standaardnederlands) *ee* heeft (*bein*, *stein*).
- in de verbinding *a*, *o* voor *l* + dentaal heeft het Nederlands een vocalisering van deze *l* gekend, vgl. Nl. *goud*, *oud* met Duits *Gold*, *alt*. In een deel van het oosten van ons taalgebied is die vocalisering evenmin gebeurd. In Limburg is de situatie gediversifieerd: naast *olde* kan ook *aude* voorkomen, *solde* en *wolde* naast *saude*, *soude* en *waude*, *woude* 'zou' en 'wou'.

Noordoostelijk Middelnederlands

Deze term wordt vooral gehanteerd voor het gebied ten noorden van Limburg en tot oosten van Utrecht, dat wil zeggen Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen, met andere woorden die gebieden die oorspronkelijk eigenlijk niet tot het Nederlandse, maar tot het Nederduitse taalgebied behoorden (zie het kapittel over de afbakening van het Nederlandse taalgebied). Omdat de Nederlandse invloed daar slechts langzaam is doorgedrongen, spreekt het vanzelf dat we hier nog heel wat Nederduitse kenmerken zullen aantreffen, zoals bijvoorbeeld de zogenaamde Saksische eenheidspluralis (op *-et* of op *-en*). Aangezien anderzijds de streek 'ver-

nederlandst' werd door de schrijftaal, ligt het voor de hand dat de scribenten vrij gevoelig waren voor de invloeden van de Middelnederlandse geschriften, vooral dan de Hollandse. In heel wat kenmerken stemt dit noordoostelijke gebied dan weer overeen met het meer zuidelijke oosten (Limburgs). In de meeste van onderstaande gevallen hebben we dan ook vooral met frequentieverschillen te maken:

- een nog groter aantal gevallen van secundaire umlaut (onder meer der lange vocalen);
- meer *ald-* en *old-*spelling voor *al*, *ol* + dentaal dan in het Limburgs;
- *ee* voor *ie* in woorden als *breef* 'brief', *de* 'die' of afwisseling *ee/ey* (*breef-breyf*).

Vrij specifiek voor het hier behandelde gebied zijn dan:

- *a*-spelling voor *o* in woorden als *apen* 'open', *Gaedts* 'Gods' of *baven* 'boven';
- kort gebleven vocaal in open syllabe, bijvoorbeeld *etten* 'eten';
- de pronomina *oer*, *oen* 'hem' of 'haar' en *de* 'die', *we* 'wie';
- het voorzetsel *to* in plaats van *te*.

4.4. Taalvariatie en taalbeweging in het Laatmiddelnederlands: uniformeringstendensen

4.4.1. Gedrukte taal

Het is algemeen bekend dat één van de belangrijke factoren in de standaardisering van het Nederlands (en uiteraard ook van andere talen) de uitvinding en verbreiding van de boekdrukkunst is geweest. Het aspect dat daarbij meestal als het belangrijkste naar voren wordt geschoven (cf. Weijnen 1974) is dat het gedrukte boek veel meer mensen dan voorheen met geschreven Nederlands in aanraking brengt en ook teksten uit een bepaald gebied onder de ogen brengt van Nederlandstaligen uit andere (dialect)gebieden. Dat heeft directe consequenties (waar veel aandacht naar is uitgegaan), te weten toenemend taalcontact en een sterk stijgende bewustwording van de (vooral geografische) variatie binnen de taal. Het heeft ook indirecte consequenties (waar minder systematisch onderzoek naar is verricht), te weten dat drukkers en uitgevers vooraf (als het ware profylactisch) ingrepen, met andere woorden door uniformering probeerden hun afzetgebied te vergroten, dus

om (vooral) commerciële redenen probeerden hun product voor een zo groot mogelijk publiek toegankelijk te maken.²²

Aan de hand van een, voor onderhavige uiteenzetting relevant voorbeeld, wil ik op het standaardiseringsbevorderende karakter van deze praktijk nader ingaan.

Mak (1955) is een uitgave van gedichten van de Brugse rederijker Anthonis de Roovere. Zijn voornaamste bron was het zeldzaam geworden boekje *Rhetoricaele Wercken van Anthonis de Roovere Bruggelinck Vlaemsch Doctoer ende gheestich Poete...*, een bloemlezing verzameld door De Rooveres 16e-eeuwse stadsgenoot en broeder in de kunst Eduwaerdt de Dene en anno 1562 door Jan van Ghelen in Antwerpen gedrukt.

Over de taal van de door hem geëditteerde gedichten wil Mak slechts één zinnetje kwijt.

‘Het westvlaams is - voorzover dit mogelijk was en verwacht kon worden in litteraire teksten, die bovendien voor het grootste gedeelte slechts in gedrukte vorm tot ons zijn gekomen - goed bewaard.’ (Mak 1955: 20)

Deze uitspraak geeft de realiteit niet weer. Niet alleen is het Westvlaams niet ‘goed bewaard’, maar bovendien is ook het uitgangspunt onterecht. Zoals ik vroeger al heb aangetoond (Willemys 1971), mocht men in literaire Brugse teksten uit de 15e en 16e eeuw nog veel meer dan in andere, ook ambtelijke, verwachten dat de streektaal uitstekend werd overgeleverd. Een vergelijking met andere handschriften van De Roovere zal leren dat in de *Rhetoricaele Wercken* van de voorafgaande Westvlaamse redactie veel minder is bewaard gebleven dan Maks uitspraak laat vermoeden.

De tekstoverlevering is ongeveer als volgt:

- a. De Rooveres oorspronkelijke tekst;
- b. een manuscript van een onbekende Brugse poorter, waarvan De Dene zegt dat hij ‘vele van zyne (= De Rooveres) wercken om wtscrijven van hem gheleent creech’ en dat de directe bron is van:
- c. de *Rhetoricaele Wercken* in de redactie De Dene;
- d. de gedrukte tekst van Jan van Ghelen (1562).

Alleen de laatste tekst staat ons ter beschikking. Verschillen tussen a. en d. kunnen theoretisch het gevolg zijn van een ingrijpen (c.q. fouten) van bovengenoemden.

Om een en ander uit te maken hebben we een beroep gedaan op enkele andere bronnen van De Rooveres werken. Drie belangrijke tekstbronnen, te weten Hs.

22 Ik heb er eerder al op gewezen dat men niet zonder meer aan mag nemen dat de verschillende schrijfdialecten van het Middelnederlands voor alle geletterde Nederlandssprekenden probleemloos onderling verstaanbaar waren.

Stijvevoort (Lyna & Van Eeghem z.j. [1930]), Hs. Michiels (KB 's-Gravenhage # 71 E 57) en Hs. Bijns (KB Brussel # 19547) komen niet in aanmerking, omdat ze niet Westvlaams zijn. Wel belangrijk zijn vooral Hs. KB Brussel # II, 270, Hs. Everaert (Uitgave Muller & Scharpé 1920) waarin het spel *Quiconque vult salvus esse* van De Roovere is opgenomen en Hs. Kathedraal Brugge (beschreven in Mak 1955: 37). In deze drie bronnen komen teksten voor die ook in *Rhetoricaele Wercken* zijn afgedrukt.

Op grond van tien geselecteerde taalkenmerken die typische eigenaardigheden van het Brugs representeren (Willemyns 1967) heb ik de taal van *Rhetoricaele Wercken* met die uit de andere bronnen vergeleken. Telkens weer blijkt overduidelijk dat de taal van de drie genoemde bronnen overtuigend Westvlaams is, terwijl in de meeste gevallen die kenmerken in de gedrukte versie door 'niet-westelijke' vormen werden vervangen. De vraag is dus: wie heeft met De Rooveres teksten geknoeid? Theoretisch zijn er drie 'verdachten': de onbekende Brugse poorter en/of De Dene en/of drukker Van Ghelen.

De eerste en de tweede mogen we bijna zeker vrijpleiten:

- Waarom zou een Brugse poorter het werk van een stadsgenoot, dat hij voor eigen gebruik kopieerde, in Brabantse of meer algemene zin wijzigen? Bij gebrek aan een motief is de uitspraak: niet schuldig. Overigens is er één gedicht dat niet uit het manuscript van die poorter komt en waarin we identieke taalveranderingen vinden.
- De Dene heeft al evenmin een motief. Bovendien pleit voor hem dat hij in zijn eigen geschriften (bijvoorbeeld zijn *Testament Rhetoricael*; Waterschoot & Coigneau 1975-1979) heel consequent Westvlaamse vormen gebruikt en nergens probeert een meer algemene taal te schrijven (Willemyns 1971). Bekijk men echter van zijn *Warachtighe Fabulen der Dieren*, de in 1567 door Pieter de Clerck in Brugge gemaakte druk, dan komen daar veel minder zuiver Westvlaamse vormen in voor. Dit wijst ons de richting voor het vinden van de echte schuldige:
- De drukker Jan van Ghelen die, zoals in die tijd gebruikelijk (zie ook De Vriendt-De Man 1958: 13-15), er zeker geen graten in zal hebben gezien de hem toevertrouwde teksten aan zijn vermeend koperspubliek aan te passen.

Enkele voorbeelden van 'aanpassingen'; in de tweede kolom staan vormen die uit Van Ghelens gedrukte boek zijn overgenomen, in de eerste kolom dezelfde woorden, zoals ze voorkomen in een van de drie bovengenoemde handschriften.²³

23 Alle hier geselecteerde taalvormen (behalve 10) werden in het vorige hoofdstuk besproken; 10 wordt verderop in dit hoofdstuk besproken.

1.	De Roovere almueghende tsuens duer ieudscher cuenynck	Druk Van Ghelen almoghende tsoons door Joodtscher coninck
2.	vul up	vol op
3.	stick pit	stuck put
4.	helighe hende verscheeden beede	heylighe eynde verscheyden beyden
5.	hu hooghebic indert oe	u ooghenblick hindert hoe
6.	roupender coucxkin souckt	roepender coecxken soect
7.	aenscauwen trauwe	aenscouwen trouwe
8.	met mesdaden es selver	mit misdaden is silver
9.	bringhen inghels	brenghen Enghels
10.	spreict gheift breict verveilde	spreect gheeft breeckt verveelde

Er kan dus geen twijfel over bestaan dat De Rooveres tekst in de drukkerij van Jan van Ghelen een zorgvuldige aanpassing heeft ondergaan. Interessant is vooral, dat men wel Westvlaamse taalkenmerken heeft weggeschminckt, maar dat er geen andere 'provincialismen' in de plaats zijn gekomen. Typische brabantismen werden net zo goed gemeden en, met uitzondering van *mit* onder 8, komen alle vormen uit de tweede kolom (van de spelling afgezien) met het huidige Standaardnederlands overeen. Dat Van Ghelens boek uiteraard jonger is dan de Vorlage verklaart het verdwijnen van Westvlaamse vormen niet, want uit Willemyns (1971: 17-18) kan men afleiden dat er 'in Brugge nog op dezelfde manier geschreven werd als in De Rooveres tijd en alle opgesomde kenmerken ook toen nog tot de Brugse schrijftaal behoorden'.

4.4.2. Cultuurinvloed

Dit brengt ons bij één van de problemen die de analyse van taalgebruik op grond van (vooral) schriftelijke bronnen aanzienlijk bemoeilijken, namelijk de relatie tussen de geschreven (en/of gedrukte) tekst en het gesproken woord, waarvan de tekst de al dan niet zo getrouw mogelijke weergave probeert te zijn. Vast staat dat de Middelvlaamse scribent een taal schreef die afweek van de taal die hij sprak. Waarom voelde hij zich genoopt een bepaald taalsegment (wij zullen het hier over klanken hebben) anders voor te stellen dan hij het sprak, dan hij zou gedaan hebben indien het zijn bedoeling was geweest 'zuiver' dialect te schrijven. Gevallen van spellingonzekerheid of -inconsequentie worden hier buiten beschouwing gelaten. Wat ik bedoel is dus bijvoorbeeld: waarom schrijft een scribent 'al', hoewel hij 'ol' spreekt, terwijl hij nooit 'tat' schrijft, omdat hij 'tot' spreekt?

Een van de klassieke antwoorden is 'cultuurinvloed'. Meestal bedoelt men daarmee een van volgende verschijnselen (Willemyns 1968):

- Het overnemen van een vorm uit een gebied dat als cultureel, politiek, economisch enzovoort hoogstaander wordt beschouwd en waarvan men dus de 'autoriteit' overneemt; bijvoorbeeld een Brabander in de 13e-14e sprak 'gruen', maar schreef 'groen', omdat zulks in Vlaamse teksten gebruikelijk was (Van Loey 1937).
- Het vermijden van bepaalde klanken of uitdrukkingen waarvan de auteur kennelijk meent dat ze ongepast zijn; bijvoorbeeld 'coninck' in plaats van 'cueninck'.²⁴

24 Het is evenwel nooit helemaal zeker of met een <o>-spelling toch niet de weergave van de [ø]-uitspraak werd bedoeld.

- Invloed van schrijftradities, waardoor een 'nieuw' taalverschijnsel als zodanig niet kan worden herkend, omdat de 'vroegere' spelling wordt behouden; bijvoorbeeld men schrijft 'vloyen', hoewel men [vlujən] bedoelt.
- Het bewust vermijden van provincialismen, omdat men een meng- of eenheidstaal wil schrijven, het streven dus naar een algemenere (schrijf) taal.

Theoretisch kunnen deze verschijnselen elk afzonderlijk of gecombineerd optreden. In de praktijk hebben we met een continuüm te maken, waarvan de twee uiterste polen als volgt kunnen worden voorgesteld:

- '... elders is reeds vastgesteld, dat wanneer een taal als schrijftaal begint op te komen, er tegelijkertijd een soort van stilzwijgende overeenkomst aangaande de orthographie ontstaat, bij zooverre dat een klank die in het hoofddialect fonetisch juist wordt voorgesteld, elders, alhoewel gewijzigd in de uitspraak, toch door diezelfde symbolen wordt voorgesteld' (Jacobs 1911: xlvj).
- 'Onder de dialectische eigenaardigheden hier behandeld werd door geen enkele scribent afstand gedaan van...', schrijft Van Haverbeke (1955: 93) en dan volgt een reeks typisch Brugse vormen die inderdaad bij geen enkele scribent ontbreken.

En inderdaad, beide uitspraken zijn terecht: dat er, ondanks grote uitspraakverschillen, toch een relatief grote spellingovereenkomst bestaat, staat evenzeer vast als het feit dat vele scribenten geen afstand deden van vele typische kenmerken eigen aan hun dialect.

Ik bespreek nu kort enkele voorbeelden van wat allicht als 'cultuurinvloed' kan worden beschouwd.

- a. Een van de kenmerken van een deel van het Westvlaams (met name ook van het Brugs) is de overgang $a > o$ voor l , zoals in bijvoorbeeld *ol(les)* 'al(les)', *vollen* 'vallen' enzovoort. In Brugse teksten uit de 15e en 16e eeuw hebben we dergelijke spellingen nooit gevonden (Willemyns 1971: 257-262). Toch verwachtten we die, want voordien waren ze er wel (cf. *olla* in het zinnetje van Sisam; o -vormen bij Van Haverbeke (1955: 50-51) vanaf 1263) en ook in het huidige dialect zijn ze er nog altijd (zie kaart Willemyns 1971: 258).²⁵ Het is

25 Met het kaartbeeld stemt overeen Hoebekes opmerking: 'Grafieën als *ol, olse* voor *al, alse*... zijn te Oudenaarde totaal onbekend: steeds *al, alse*; er zijn vele - ook vroege vb.' (Hoebek 1968: 184)

niet aan te nemen dat die ontwikkeling na de 13e eeuw zou zijn opgehouden om dan in onze tijd weer op te duiken.

Een kort materiaaloverzicht:

- Voor Brugge en het Brugse Vrije noteren we *o*-vormen in 1262-64 (Obreen & Van Loey 1934: 329-417), hoewel er ook al vele *a*-vormen opduiken.
- Eenzelfde gemengd beeld is te vinden in Berteloot (1984: 50-51; kaart 9).
- Jacobs (1911) geeft *o*-vormen voor Brugge van 1284 tot 1331, voor leper en Poperinge in 1326, 1334 en 1372.
- De voor zover mij bekend 'laatste' aangetroffen *o*-vorm is uit Kortrijk in 1391 (De Brabandere 1948: 59). Daar echter telden we al 253 keer *al(s)* tegen slechts 3 keer *ol(s)*. Een uitzondering is de naam *Ballekin* die we 5 keer zo en 6 keer als *Bollekin* aantreffen, de laatste keer in 1438.

Waarom is de *o*-vorm in het Laatmiddelvlaams in geschrifte, maar kennelijk nooit uit de uitspraak verdwenen?

b. Een al even intrigerend geval is de ontwikkeling van de Ogm. *ü*:

- In gestolen syllabe met volgende umlautsfactor krijgen we in het (Middel) vlaams de ontronde vorm [i]. Attestaties als *pit* 'put', *rik* 'rug', *stik* 'stuk' zijn legio. Iets gecompliceerder wordt het in gesloten syllabe zonder umlautsfactor. Hier verwachten we in principe de zogenaamde spontane palatalisering en er zijn inderdaad talloze attestaties van bijvoorbeeld *busch* 'bos', *dunder* 'donder', *up* 'op', *vul* 'vol', *wulle* 'wol', *zunne* 'zon' enzovoort. Hoewel we vanaf de 13e eeuw gepalataliseerde vormen aantreffen²⁶ vinden we in het Laatmiddelbrugs regelmatig *o*-vormen, al zijn ze dan in de minderheid tegenover [ʌ]-vormen (Willemys 1971: 122vv.). Kunnen we hier, in de wetenschap dat het huidige Brugs nog altijd gepalataliseerde vormen kent, een andere verklaring dan cultuurinvloed geven? Bij Berteloot blijkt zowel uit de materiaalanalyse (Berteloot 1984: deel 1, 66-69) als uit de kaarten (Berteloot 1984: deel 2, kaarten 62, 63 en 64) dat af en toe weleens een velaire vocaal geattesteerd is, maar ook op grond van deze bron kan er geen twijfel over bestaan dat de door

²⁶ Bijvoorbeeld *tzundaghes* in een Brugse stadsrekening van 1302 (Colens 1886: 154) en in leper in 1308 *zundaghe* (Jacobs 1911: 143).

spontane palatalisering ontstane palatale vocaal de enige 'normale' vorm is in het 13e-eeuwse Westvlaams in het algemeen en het Brugs in het bijzonder. Terloops wil ik nog opmerken dat zowel Hoebeke (1968) als Willemyns (1971) hebben aangetoond dat in tegenstelling tot wat Van Loey in zijn *Middel nederlandse Spraakkunst (Klankleer, § 25b, aant. b)* op gezag van Van Haverbeke (1955) aanneemt, de ontwikkeling van Ogm. *u* > [ʌ] niet via een *o*-stadium is verlopen.

- Echt spannend wordt het echter wanneer de Ogm. *ü* voor gedekte nasaal staat. In het huidige Westvlaams is de uitspraak dan [u], zoals in *duŋkər* 'donker', *unt* 'hond', [uŋər] 'honger', [juŋk] 'jong', [wundə] 'wond' of [zuŋər] [zundər] 'zonder' (zie een dialectkaart hiervan in Willemyns 1968: 342). Men zou dus geneigd zijn te denken dat de Ogm. *ü* hier nooit werd gewijzigd, maar die hypothese is niet vol te houden. In Middelvlaamse teksten treffen we immers bijna uitsluitend *o*-vormen aan (Willemyns 1971: 131-139). Is er dan een ontwikkeling *u* > *o* > *u* geweest? In een Brugse tekst van 1485²⁷ vinden we, naast één keer *doncker*, niet minder dan zeventig keer *douncker*, verder twaalf keer *joncvrauwe* naast zes maal *jouncvrauwe* en tenslotte één keer de familienaam *van der dounc*. Alle andere woorden met Ogm. *ü* in gesloten syllabe voor gedekte nasaal worden echter in datzelfde stuk met *o* geschreven en in dezelfde bundel zit er een stuk van 1569 waarin de vroegere legaten gekopieerd worden en alle *ou*'s systematisch door *o*'s worden vervangen. In het hele Laatmiddelbrugse corpus dat ik voor Willemyns (1971) geëxcerpeerd heb, duikt nog één keer *wounder* 'wonder' op in een tekst uit het einde van de 15e eeuw (Willemyns 1968: 342) en verder hebben we voor Hazebroek in 1350 nog een keer *houndert* 'honderd'; Jacobs 1911: § 72). Statistisch zinken de geattesteerde *ou*-vormen in het niet tegenover de duizenden *o*-vormen die men aan kan treffen, maar mag men ze daarom onder tafel vegen en cultuurinvloed uitsluiten?
- Ook over de woorden met Ogm. *ü* in open syllabe valt heel wat te zeggen. Dergelijke woorden, met hun door zogenaamde spontane palatalisering ontstane [ø] < *o* staan, zo konden we in Willemyns (1968) vaststellen, duidelijk aan cultuurinvloed bloot. Aan de hand van een steekproef (de onderzochte teksten worden in Willemyns 1968: 343-344) voorgesteld) heb ik geprobeerd vast te stellen of de *o/ue*-verhouding gewijzigd werd naargelang van het soort geraadpleegde bronnen. Het feit dat Van Haverbeke (1955) in zijn oorkondenmateriaal meer *ue*-vormen vond dan Vereecken (1933) in haar literaire bronnen wettigde het onder-

27 Stadsarchief Brugge, Fonds van de Donkere Kamer, Register 1390-1785, bundel 3, nr. 9.

zoek. Het algemene resultaat is dat alledaagse woorden als *duer*, *bueter*, *muelen*, *scuetele*, *vueghel*, *zuelen* (respectievelijk door, boter, molen, schotel, vogel, zolen) altijd en overal met *ue* worden gespeld. Komt echter een vorst of een godheid ter sprake, dan blijkt een *o*-spelling vaak als ‘deftiger’ te worden beschouwd. In teksten van de stadsmagistraat²⁸ vindt men uitsluitend *coninck*, *conincklycke Majesteyt*, *tconincrycke*, in één historische kroniek²⁹ uitsluitend *coninck*, in een andere³⁰ 60% *cueninck* en 40% *coninck*-vormen. In hun literaire teksten hebben de rederijkers A. de Roovere en C. Everaert het ook uitsluitend over de *coninck* wanneer ze daar een vorst mee bedoelen. Everaert spelt echter *cuenync* waar hij het over de winnaar van het schutterfeest heeft, die ook in de door Carton (1859) uitgegeven kroniek *kuenynck* wordt genoemd. Meer dan de tekstsoort blijkt dus de mentale instelling de doorslag te geven. Een ‘deftige’ *o*-spelling duidt op eerbied. Een gecombineerde invloed van instelling en tekstsoort is er misschien voor verantwoordelijk dat in de al genoemde *Hallegeboden* men altijd ‘de almoghende God’ schrijft, terwijl we bij Everaert zonder uitzondering ‘almueghende God’ aantreffen. Een dergelijke variatie is niet te verklaren, indien men er niet van uit gaat dat niet-gepalataliseerde spellingen kennelijk als ‘deftiger’, c.q. ‘eerbiediger’ golden dan de ‘gewone’ *ue*-spelling.

- c. Wat scribenten in hun taal nog allemaal achterwege lieten, daarvan wordt een tipje van de sluier opgelicht door het aandachtig lezen van de teksten van de 16e-eeuwse Brugse ambachtsman W. Weydts.
- De hypercorrecte behandeling van de *h* in Vlaamse teksten is een duidelijk voorbeeld van de schrijfonzekerheid ter zake. Indien de anlaut van *heten* en *eten* op dezelfde manier wordt uitgesproken, hoe kan men dan weten waar er wel en waar er geen *h* moet worden geschreven? Daar hebben alle Vlaamse scribenten last mee. Toch zijn er ook soortgelijke mechanismen die bij de meeste scribenten geen problemen veroorzaken.
 - In het huidige Westvlaams (en, zoals we zullen zien, kennelijk ook in dat van de 16e eeuw) wordt in de cluster *V + r + s, z* de *r* gedeleerd, met meestal een zogenaamde compensatorische rekking van de vocaal. Enkele voorbeelden:

28 De zogenaamde *Hallegeboden* (Gailliard 1912).

29 De kroniek van Zegher van Male (Schouteet 1960).

30 Carton (1859).

kers	>	[kæ:zə]
kaars	>	[kæ:sə]
worst	>	[wəstə]
barst	>	[bastə]
beurs	>	[bø:zə]

Ook dit kan dus spellingonzekerheid opleveren. Indien [nøzə] en [bøzə] op dezelfde manier worden uitgesproken, hoe weet je dan waar de *rwel* en waar hij niet moet worden geschreven? Weydts wist het niet en, net zoals bij de *h*, vindt men beide soorten 'fouten':

- *baers* 'baas', *beersten* 'beesten', *mers* 'mes', *nuerse* 'neus';
- *vostelde* 'worstelde', *buesse* 'beurs'.³¹

Het verschijnsel is natuurlijk op zichzelf interessant, maar wat in het raam van deze uiteenzetting nog interessanter is, is dat andere scribenten dat niet doen. Of laten we zeggen: dat 'echte' scribenten dat niet doen. Weydts had geen ervaring met schrijven. Wie die wel had liet zich op dit soort 'fouten' nauwelijks betrappen, wat wil zeggen dat scribenten van alle mogelijke tekstsoorten dit dialectkenmerk in hun teksten verdonkeremaanden.³² Door cultuurinvloed, zeg maar, want welke andere verklaring zou men kunnen bedenken?

- In het bovenstaande worden we nog geholpen door het feit dat het bewuste dialectkenmerk nog altijd bestaat. Indien we nu echter, bij dezelfde auteur, hetzelfde mechanisme vinden zonder dat we daar op het eerste gezicht steun uit de hedendaagse dialecten voor hebben, mogen we dan dezelfde conclusie trekken? Weydts schrijft vreemde dingen als *dorpt*, *wegt*, *waterloept* (resp. dorp, weg, waterloop). Hoe is dat te verklaren? Hypercorrectie veronderstelt dat we ook het omgekeerde vinden. Hoewel het minder duidelijk naar voren treedt, vinden we dat ook: *gheroch ic* 'geraakte ik', *hy styck* 'hij steekt', *gemack* 'gemaakt'. In Middel nederlandse spraak kunsten worden apocope en hypercorrecte paragoge van de *-t* uitsluitend als kenmerken van het Limburgs opgegeven (bijvoorbeeld Van Loey 1980: *Klankleer*, §114). Enkele spaarzame voorbeelden van apocope vindt men bij Jacobs (1911: §205), alsook een enkel voorbeeld van paragoge, het in het Middelvlaams frequente *kelct* 'kelk'. Ook Hoebeke

31 Alle voorbeelden, met bronvermelding, in Willemyns (1971b: 346-348).

32 T.a.p. geef ik enkele vindplaatsen uit andere teksten, maar kwantitatief zinken die in het niet vergeleken met de frequentie die ze bij Weydts hebben.

(1968: 561) citeert enkele paragogische vormen. Dat het hier om een inmiddels zo goed als verdwenen Vlaams kenmerk zou kunnen gaan, blijkt misschien uit enkele 'relicten' die nu nog in Vlaamse dialecten voorkomen: *neffenst*, *morgent*, *dooft* (vrij algemeen), *wegt/ weugt* (in Zeeuwsresp. zuidoost West-Vlaanderen), *genoeft* 'genoeg' in de buurt van Avelgem. Verder is er in het Kortrijks een vrij algemene apocope van de dentaal (bijvoorbeeld *gel* voor 'geld'). Voorzichtig kan men dus postulieren dat we hier allicht met een vroeger veel frequenter verschijnsel te maken hebben dat, op enkele verspreide vindplaatsen na, alleen bij Weydts nog min of meer systematisch aangetroffen wordt (Willemys 1971b: 349-352). Andere scribenten hadden voor dit verdwijnende verschijnsel geen belangstelling (of kenden het niet meer). In Weydts' volkse Brugs lijkt het toch nog te hebben bestaan.

- Twee andere voorbeelden van allicht verdwijnende Vlaamse dialectkenmerken³³ worden eveneens in Willemys (1971b: 352-355) besproken en versterken nog het beeld van Weydts' taal als conservator van 'gesunkenes Kulturgut'.

4.5. Een foneemsysteem voor het Laatmiddelnederlands

4.5.1. Inleiding

Vele structurele klankgeschiedenissen bieden de lezer gestructureerde foneemsystemen aan, zelfs wanneer perioden behandeld worden waarvan de taal ons slechts door reconstructie bekend is.

Goossens (1974) illustreert dat het - naar de huidige stand van het diachronische onderzoek - nog niet mogelijk is om een exacte, structurele beschrijving van het foneemsysteem van hét Middelnederlands te geven en wel niet enkel omdat hét Middelnederlands niet bestaat. Ook wanneer men het 'slechts' over het systeem van één Middelnederlandse dialect(engroep) wil hebben, rijzen er nog heel wat methodologische en praktische problemen. Toch heeft de praktijk bewezen dat over de foneemstructuur van Middelnederlandse dialecten wel zinnige dingen kunnen worden gezegd. Ik wil echter met stelligheid een voorbehoud herhalen, dat ik al in Willemys (1976) heb geformuleerd, te weten 'dat men het huidige dialect moet kennen om over de voorstadia ervan zinnige dingen te zeggen'.

Op grond van het materiaal waarover we beschikken en van de gebruikelijke

33 Te weten *worden + te +* infinitief in de betekenis 'beginnen te' en de constructie zonder inversie na bijwoordelijke bepaling of bijwoordelijke bijzin.

methodologie en technieken kan men bijvoorbeeld van het Laatmiddelbrugs een foneemsysteem opstellen waar maar weinig twijfelgevallen overblijven. In principe kan men dat voor elk gebied met een voldoende tekstoverlevering, dat wil zeggen eigenlijk voor zo goed als elk Laatmiddelnederlands dialect; alleen is het nog vrij zelden gebeurd. Omdat het niet de bedoeling van de auteurs van een taalgeschiedenis kan zijn dat soort vooronderzoek zelf te verrichten - en op grond van het in de vorige alinea geformuleerde voorbehoud - moeten we ons hier met een paar voorbeelden tevreden stellen.

4.5.2. Voorbeschouwingen

Een vergelijking tussen bijvoorbeeld Brugge en Oudenaarde leert hoe er substantiële, dat wil zeggen structureel relevante verschillen voor kunnen komen tussen schrijfdialecten die tot hetzelfde dialectgebied worden gerekend, onder meer op grond van de invloed van het Brabants. Hoebeke (1968) toont Brabantse invloed zowel in de ontwikkeling van het vocalisme als van het consonantisme aan:

‘Herhaaldelijk verschijnt het Oudenaardse als een grensgebied tussen Westvlaamse en Brabantse dialectkenmerken... Daarbij bleek het ook, dat de ‘stad’ Oudenaarde nog het meest aan Brabantse kant heeft gestaan: zelfs worden autochtone westelijke verschijnselen te Oudenaarde door Brabants gerichte vervangen.’ (Hoebeke 1968: 615)

Oudenaarde blijkt overigens met alleen receptief, maar ook expansief te zijn geweest: het heeft heel wat oostelijke kenmerken niet alleen overgenomen, maar nadien zelfs verder naar het westen doorgestuurd.

Het is dus gevaarlijk zonder degelijke voorstudies geografische deelsystemen te gaan beschrijven, laat staan een foneemsysteem van hét Middelnederlands op te stellen. Gaat men anderzijds niet op details in³⁴, dan is het resultaat een soort modelsysteem dat zo algemeen is, dat het voor tientallen (en allicht zelfs voor honderdtallen) talen en dialecten dienst kan doen.

Men houdt er vaak weinig rekening mee dat ook vroegere taalfazen communicatiesystemen voor bepaalde groepen waren en die waren, net als nu, zoals Marchand (1973: 127) terecht opmerkt ‘social, racial, generation oriented, job oriented, religious, or conditioned by any number of factors which affect group behavior’. Hun belangrijkste eigenschap is dat zij ‘offer other dimensions to lan-

34 Goossens zegt bijvoorbeeld dat ‘die Komplexität der sprachhistorischen Wirklichkeit (vereinfacht wird): Ausnahmen werden nicht besprochen, auf sprachgeographische Diversität wird nicht eingegangen...’ (Goossens 1974: xi).

guage which cut through those of time and space' (ib.). Zoals onder meer Weinreich, Labov & Herzog (1968) aangetoond hebben, is het zo dat de factoren die vandaag taalverandering veroorzaken, dat ook vroeger hebben gedaan en waar hedendaagse linguïsten heel veel aandacht schenken aan het eerste, wordt het al te vaak verwaarloosd in het laatste geval.

Het probleem is natuurlijk dat over het bestaan van sociale taallagen, dat ons uit de sociolinguïstische onderzoeken van hedendaagse dialecten bekend is, veel minder bekend is waar het vroegere perioden betreft. Toch zijn er natuurlijk bruikbare aanwijzingen. In mijn studie over het Laatmiddelnederlands (Willemys 1971) ben ik op drie geleidingen gestoten die facetten van sociale taalgeleding weerspiegelen:

- a. De taal van ambtelijke stukken waarin weliswaar geen echte pogingen worden gedaan om een meer algemene taal te schrijven, maar die toch te stereotiep en te statisch is om alle ontwikkelingen van de taal, zoals die door het volk werd gesproken, nauwkeurig weer te geven.
- b. De taal van de rederijkersspelen van onder meer Cornelis Everaert, die een hoge mate van dialecticiteit bezitten, vermoedelijk omdat ze direct op het bewustzijn van de Brugse toeschouwer in willen werken.
- c. Het Brugse 'plat', de taal van de gewone man in de straat, zoals die ons enigszins is overgeleverd in bijvoorbeeld de geschriften van Willem Weydts.

In geen enkele van de handboeken wordt, naar aanleiding van de systematische beschrijving van klanksystemen of -ontwikkelingen, rekening gehouden met een onderscheid tussen Vroeg- en Laatmiddelnederlands. Dat maakt het werk van de twee auteurs over het Middelnederlands in onderhavig boek er natuurlijk niet eenvoudiger op en houdt impliciet in dat de specialisten in kwestie die indeling eigenlijk niet relevant vinden. Na de nu volgende bespreking van het Middelnederlandse foneemstelsel zal ik daar verder op ingaan.

4.5.3. Foneemsystemen in forma

De enigen die zich aan de opstelling van een vocaalfonemensysteem *in forma* hebben gewaagd zijn Van Loey (1970) en Goossens (1974), de tweede overigens zonder zijn systeem expliciet met dat van de eerste te vergelijken, ook al beweren beiden een zuidwestelijk systeem te beschrijven.

4.5.3.1. Goossens (1974)

In Goossens (1974: 40vv) vinden we onder 'Das mnl. Vokalsysteem' het volgende schema:

Korte vocalen

i		ü	
	e		o
		a	

Lange vocalen en diftongen

i		[ü]		ie	[üe]	oe
	ê		ô			
		ē	ö	ei	öü	ou
		a	ō			

Als 'voorbeeldwoorden' voor dit systeem geeft Goossens³⁵ op: *i* (*rike*), *ü* (*suur, vuul*), *e* (*een*), *o* (*roof*), *e* (*eten*), *ö* (*dore*), *o* (*sonē*), *a* (*vader*), *ie* (*kiesen, vieren*), *oe* (*broeder, boec*), *ei* (*geit*), *ou* (*sout*).

Goossens' commentaar hierbij luidt, samengevat, als volgt:

- a. Over de precieze klankwaarde kan niets met zekerheid worden gezegd.
- b. Het staat vast dat zowel in het korte als in het lange systeem de plaats van de velair in de gesloten rij niet bezet was.
- c. Het korte systeem is drietrappig, het lange viertrappig (het heeft dus een trap meer dan het Onl. lange systeem). Het is echter mogelijk dat *ē* en *ê*, *ō* en *ô* zich niet door de openingsgraad onderscheiden, maar door de tegenstelling monoftongisch versus diftongisch; *ē* en *ō* werden wellicht als *e + ə*, *o + ə* gerealiseerd en *ê* en *ô* als lange monoftongen.

35 Niet in Goossens (1974), maar in een van hem door de Leuvense Universiteit onder de titel *Inleiding tot het Middelnederlands (klankleer)* uitgegeven syllabus. N.B. [üe] en [öü] ontbreken in het daar afgedrukte systeem.

d. Daar staat tegeaover dat het diftongisch karakter van *ie*, [yø] en *oe* niet vaststaat:

- *ie* opponeerde zeker met *i*,
- *y*⁹ en *y* waren complementair verdeeld,
- het is onwaarschijnlijk dat *oe* het lege vakje opvulde.

Over de basis waarop dat systeem is opgebouwd lezen we het volgende:

‘Wir wählen für unsere Zwecke ein System das sich - von kleineren Abweichungen abgesehen - in zahlreichen literarischen Texten aus dem Westen des Sprachgebiets findet. Zu Hause ist es vor allem im Südholländischen Bereich, doch weichen flämisch-seeländische Texte von ihm nur verhältnismäßig geringfügig ab.’ (Goossens 1974: 19)

Enige toelichting over die talrijke (vooral) Zuidhollandse teksten zou wel op zijn plaats zijn geweest, maar is er niet. Dat is des te meer jammer, omdat een vergelijking met het Laatmiddebrugse systeem verschillen aan het licht brengt die allesbehalve ‘verhältnismäßig geringfügig’ zijn:

- a. Een eerste precair probleem is dat van de gesloten rij, die problematisch was (en nog is). We weten dat *y* was ontstaan door palatalisering van Ogm. *u* en dat de plaats van de *u* daardoor uiteraard vrij kwam. Daar de rekking in open syllabe van Ogm. *ũ* een *o* opleverde, werd het lege vakje ook daardoor niet opgevuld. De *ie* was uit *io*, de *oe* uit *ou* ontstaan. De *i* was de normale voortzetting van Onl. *i*. De ontwikkeling in het zuidwesten (onder meer Brugge) kan men echter heel anders zien:
 - De Onl. lange *i* en *y* werden verkort (wanneer precies weten we niet). Men kan dus beide fonemen naar de korte rij laten verhuizen.³⁶ Hun plaats werd ingenomen door de zogenaamde diftong *ie*, de plaats van de geronde palataal bleef echter open. De *oe* (/u/) kwam op de plaats van de gesloten velair. Een korte /u/ ontstond echter enerzijds uit *al*, *ol* + dentaal (*oud*, *goud*; [ut], [gut] uitgesproken), anderzijds uit Wgm. *ō* voor velair (*bouck*, *douck* enzovoort). Daar de lange /u/ slechts voor dentaal voorkwam (*bloed*, *voet* enzovoort) zou er tussen die laatste twee een comple-

36 Devos & Taeldeman (1974: 38) zijn van mening dat ‘de systematisch verkorte lange gesloten monofcongen *i*, *y* en *u* slechts fonetisch kort zijn. Aangezien zij echter dezelfde distributiekenmerken hebben als de vokaalfonemen die nog fonetisch en fonologisch lang zijn, wensen we ze toch nog tot het lange vokalensysteem te rekenen’. Dat lost echter het door Goossens aangesneden probleem niet op.

mentaire verdeling bestaan hebben, die echter werd verbroken door de [u] uit *al*, *ol* + dentaal. Het resultaat van dit alles zou dan een 16e-eeuwse gesloten rij zijn die er als volgt uitziet:

i y u ī ū

De opvulling van het /u/-vak door de splitsing van Ogm. \bar{o} naargelang van de omgeving komt zo mooi uit, dat men in een taalteologisch raam die systeemdwang zelfs als oorzaak van die splitsing voor zou kunnen stellen. Alleen is dan natuurlijk de vraag waarom dit niet is gebeurd in andere dialecten waar ook zo'n 'hole in the pattern' bestond. In Oudenaarde zou men, volgens Hoebeke (1968: 394-401), die 'Westvlaamse' oppositie wel hebben gekend, maar later weer opgegeven. Vanaf \pm 1450 worden *oe* en *ou* in alle posities door elkaar gebruikt, op grond van een andere oppositie en zelfs een andere uitspraak dan in het Westvlaams.

- b. Vragen kan men ook stellen bij de opvatting dat de zachtlange *e* en \bar{o} een grotere openingsgraad hebben dan de scherplange. In iedere uiteenzetting over westelijke vocaalsystemen kan men namelijk - en mijns inziens terecht - precies het omgekeerde lezen (ook bijvoorbeeld bij Van Haverbeke (1955) op grond van 13e-eeuws Brugs materiaal en in het hieronder weergegeven systeem van Van Loey). Het is op zijn minst vreemd, dat Goossens er niet bij vertelt hoe hij tot die afwijkende opinie is gekomen.

4.5.3.2. Van Loey (1970)

Van Loey (1970: § 85) presenteert een systeem 'dat we onder alle voorbehoud voor het zuidelijke Westmiddelnederlands mogen onderstellen':

Korte vocalen

i		u(Λ)		(? u/u)
	e		o	
		a		

Lange vocalen

î (<i>wijn</i>)		uu (<i>huus</i>)		oe /u:/ (<i>broeder</i>)
	ē (<i>eten</i>)	eu (<i>heuvel</i>)		ō (<i>genomen</i>)
		ê (<i>steen</i>)	ô (<i>lopen</i>)	
		a		

Van Loeys commentaar daarbij luidt:

- het blijft onzeker of de *ie* in *lief* al dan niet diftongisch was, evenzo de umlaut-*uu* (*gruun* § 41);
- onzeker is ook of een oudere oppositie *ie li/ (lief): i li:/ (lijf)* overging in een oppositie *lieffi:/ lijffei/* (§ 76, §62.);
- de twee klinkers *e: ê* opponeerden blijkbaar nog (§ 63), maar de oppositie *ō: ô* tendeerde naar neutralisatie, althans in de rijmparen uit de literatuurtaal (§ 66);
- de Ogm. *e* en de umlaut-*e* opponeerden in sommige gewesten nog, in andere niet (§ 66).

Hierbij wil ik stellen dat de opmerking, dat de oppositie *ō: ô* naar neutralisering tendeerde vreemd is, alleen al op grond van het feit dat die oppositie vandaag nog in de meeste dialecten bestaat en het dus ongeloofwaardig is dat ze tussenin een tijdje zou zijn verdwenen. Bovendien is mijn ervaring (Willemyns 1971: 48-51) dat in 15e-16e eeuws Brugs, in precies literaire teksten, *ō* en *ô* nooit rijmen. Toch is het zo dat er in de verhouding tussen zachtlange *ō* en scherplange *ô* op een gegeven moment veranderingen zijn opgetreden, die onder meer afgeleid kunnen worden uit variatie die bestaat in de hedendaagse Westvlaamse dialecten en die ik in Willemyns (1973: 158-160) heb beschreven. We kunnen in West-Vlaanderen grosso modo vier gebieden onderscheiden:

- a. Een gebied met zuiver historische distributie, dat wil zeggen dat uit Ogm. *au* steeds een scherplange (dat wil zeggen diftongisch [ɔ^ə] of [o^ə] uitgesproken) *ô* is ontstaan, terwijl rekking van Wgm. *ũ, õ* steeds een zachtlange (monofongische) *ō* opleverde (dit is in het zuiden van West-Vlaanderen het geval).
- b. Een gebied waar de historische voor een gemengd historisch-complementaire verdeling plaats heeft gemaakt: rekking levert er steeds *ō* op bij Ogm. *au* daarentegen blijft de scherplange uitspraak alleen voor dentaal bestaan en valt in andere posities de vocaal met de zachtlange *ō* samen (dit is in het noorden van West-Vlaanderen, met onder meer Brugge, het geval).
- c. Een gebied waar de historische verdeling helemaal voor een complementaire plaats heeft gemaakt. Voor dentaal krijgen we steeds een scherplange *ô* (dus zowel uit *au* als door rekking ontstaan), in andere posities steeds een zachtlange (dit is in het westen van West-Vlaanderen en een deel van het aansluitende Frans-Vlaanderen het geval).
- d. Ten slotte een gebied waar de situatie dezelfde is als in het Standaardneder-

lands, dat wil zeggen dat in beide gevallen en in alle posities een zachtlange \bar{o} is ontstaan (in een smalle kuststrook van Oostende tot Nieuwpoort).

In een overzichtelijke tabel ziet dat er zo uit:

	<i>brood</i>	<i>boom</i>	<i>doos</i>	<i>boven</i>
a.	\hat{o}	\hat{o}	\bar{o}	\bar{o}
b.	\hat{o}	\bar{o}	\bar{o}	\bar{o}
c.	\hat{o}	\bar{o}	\hat{o}	\bar{o}
d.	\bar{o}	\bar{o}	\bar{o}	\bar{o}

Ook Van Loey zegt niet voor welke tijd of voor welke plaats(en) zijn systeem geldt. De aanduiding 'zuidelijk Westmiddelnederlands' helpt ons nauwelijks verder, omdat we niet weten welke bronnen eraan ten grondslag liggen. Omdat ik die fout wil vermijden, zal ik slechts een systeem beschrijven dat duidelijk gelokaliseerd en gedateerd is.

4.5.4. Een case study: het foneemsysteem van het 15e-eeuwse Brugs

Als voorbeeld van 'een' Laatmiddelnederlands foneemsysteem bespreek ik het systeem van het 15e-16e-eeuwse Brugs. Op grond van de vele en zoveel mogelijk naar stijlsorten gediversifieerde bronnen die ik heb geëxcerpeerd en van een vergelijking met de vroegere en latere fasen van dit dialect (Willemys 1971) kunnen de belangrijkste punten als volgt worden samengevat.

De spelling der lange vocalen leert onder meer dat:

- het lengteteken *e* verdwijnt (alleen bij de lange *a* wordt het nog gebruikt. Lange vocalen in gesloten syllabe worden door vocaalverdubbeling weergegeven;
- het Vroegmiddelnederlands gebruik lange vocalen in gesloten syllabe met een enkel teken aan te duiden helemaal is verdwenen;
- tussen scherp- en zachtlange *e* en *o* heel duidelijk onderscheiden wordt (ze rijmen nooit);

- de *ei*-spelling van de zachtlange *e* scherp moet worden onderscheiden van de onder meer bij Jacobs (1911) en Van Haverbeke (1955) geattesteerde en besproken *ei*-spellingen. In het Laatmiddelbrugs wordt de *ei*-spelling gebruikt om het resultaat van vocaalverkorting weer te geven.

De spellingdifferentiëring *oe* >< *ou* voor de representant van Ogm. \bar{o} , naargelang van de omgeving (*oe* voor dentaal, *ou* voor labiaal en velair), berust op een uitspraakverschil. Voor dentaal hebben we een gerekte (eigenlijk licht gediftongeerde) [u^ə], in het andere geval een kort gesproken [u]. Dit verschil is ook fonologisch distinctief geworden. Het betreft hier een jongere ontwikkeling, aangezien we voor de 13e eeuw nog van een lange [o.]-klank uit mogen gaan (zie ook Willemys 1973). Volgt op de Ogm. \bar{o} een *i* of een *j*, dan bleef de [o.]-uitspraak langer bestaan. Het is niet uit te sluiten dat in de 15e-, 16e eeuw de [o.]- en de [u.]-uitspraak nog naast elkaar voorkwamen.

De ontwikkeling van de Ogm. \bar{u} was verschillend naargelang de syllabe open of gesloten was. In het laatste geval speelt ook het al of niet voorkomen van umlautsfactor een rol.

- In gesloten syllabe, zonder umlautsfactor, wordt de Ogm. \bar{u} gepalataliseerd (*dunder*, *vul*, *wulle*). In de positie voor gedekte nasaal vinden we, in de hedendaagse dialecten, een /u/ ([duŋkər], [juŋk], [munt]).³⁷ Uit de teksten kan niet duidelijk genoeg worden afgeleid of dit ook in het Laatmiddelbrugs zo was. (zie 4.4.2.)
- In gesloten syllabe met volgende umlautsfactor krijgen we ontronding (*dinne* 'dun', *pit* 'put', *rik* 'rug'). Waarom die ontronding echter in bepaalde woorden achterwege blijft kon niet worden opgehelderd.
- In open syllabe treedt meestal de zogenaamde 'spontane palatalisering' op (*vueghel* 'vogel', *wuenen* 'wonen', *zuele* 'zool'). De oorzaken zijn nog onopgehelderd (zie echter Taeldeman 1971). Het al of niet weergeven van die palatalisering in de teksten blijkt van cultuurinvloed af te hangen.

De vocaalontwikkelingen voor *r* + consonant zijn in het (Middel)nederlands vrij complex. In het Vroegmiddelbrugs blijkt Ogm. \bar{a} in deze positie (meestal) tot [a:] en Ogm. \bar{e} tot [æ:] te zijn gerekt. Beide fonemen zijn nooit samengevallen. In het Laatmiddelbrugs vindt men voor Ogm. \bar{a} *a*- of *e*-spelling en bij rekking *ae*. Voor Ogm. \bar{e} vindt men *e*-spelling en *ee* bij rekking. In het huidige dialect zijn de als <ae> geschreven klanken tot [ɔ:] gevelariseerd. De hedendaagse representanten

³⁷ Deze zal wel als een allofoon van de /o/ beschouwd mogen worden.

van Ogm. *ě*, te weten [æ] en [æ:] mogen ook voor het Laatmiddelbrugs worden aangenomen. De ontwikkeling van de Ogm. *ǎ* is echter gecompliceerder, aangezien zowel hedendaags [stærk] 'sterk' als [art] 'hard' en [bɔ:rt] 'baard' erop terug te voeren zijn. Het blijkt dat:

- in bepaalde woorden nooit rekking is opgetreden (bijvoorbeeld *hard, zwart*);
- palatalisering naargelang van de fonologische omgeving heeft gewerkt;
- ze voor velair altijd optrad: *erg, sterk, zerk*;
- ze voor dentaal achterwege bleef: we vinden uitsluitend korte *a* of gerekte *a* (later tot [ɔ:] gevelariseerd);
- ook labiale omgeving de palatalisering bevorderde (bijvoorbeeld *berm, dermat, scherp*), die echter in bepaalde woorden achterwege bleef (bijvoorbeeld *warm, karpel, arm*) of eerst veel later optrad (*zwerm*).

Hoewel dat uit de spelling niet altijd even gemakkelijk af te leiden is, mag ervan worden uitgegaan dat het systeem van de vocaalverkorting in het Laatmiddelbrugs ongeveer met dat van het huidige Brugs overeenstemde. In de vervoeging, de samenstelling en afleiding en bij diminutie en de trappen van vergelijking werd verkort wanneer de stam, c.q. het eerste lid op een oclusief uitgaat. Bij spiranten, liquida en nasalen vinden we, van een enkele uitzondering afgezien, geen verkorting.

Enkele andere verschijnselen die de aandacht verdienen:

- *a* voor *o* (*of, ambocht, dochte, brochte, olles*);
- de overgangen *e > i* en *i > e* (*inghel* 'engel', *bringen* 'brengen'; *rebbe* 'rib', *strec* 'strik');
- ronding en ontronding (*wulghe* 'wilg', *pupe* 'pijp', *wuuf* 'wijf'; *vier* 'vuur', *stieren* 'sturen');
- de epenthetische *r* (*neurs* 'neus', *bersten* 'beesten').

Samenvattend kan men dan voor het Laatmiddlbrugs een systeem der lange vocalen als volgt voorstellen:

l						
	ē		ø	ō		u
		ê		ô		
			a			

Met opzet worden hier de ‘grammaticale’ tekens ê en ô gebruikt, omdat ik geen preciese klankwaarde wil suggereren, al geloof ik wel dat ze diftongisch (ongeveer als [ɛ^o], [ɔ^o] hebben geklonken, net als *i* en *u* overigens ([i^o], [u^o]).

Het korte systeem ziet er dan, op grond van het bovenstaande als volgt uit:

i						
	e	y		o		u
		ʌ				
		a				

Tot slot kan men zeggen dat het Laatmiddlbrugs het beeld geeft van een, dialect dat zich geconsolideerd heeft. Vroeger ingezette vernieuwingen hebben zich doorgezet, belangrijke nieuwe veranderingen konden nauwelijks worden aangetoond. De overeenstemming met het hedendaagse dialect is zeer groot.

Wanneer we vergelijken met het 13e-eeuws van Van Haverbeke (1955), dan is er zeker een evolutie, maar geen opzienbarende. De volgende, daar gegeven conclusie (p. 93), kunnen we ook voor het Laatmiddlbrugs overnemen:

‘Onder de dialectische eigenaardigheden hier behandeld werd door geen enkele scribent afstand gedaan van: de spontane palatalisering in busch, vul, dul, wulle; de ontronding in dinne, hille, cric, pit, stic, ric en in evele en crepele; de algemene overgang a > o in ambocht, brocht, e > i in bringhen, inghelsen...; de overgang ft > cht in vichtiene...’

Het is zelfs zo dat de *ei*-spelling erop wijst hoe, in plaats van een pas in de 14e eeuw in het Brugs opgekomen vernieuwing te proberen te verdonkeremanen, men integendeel naar een orthografische mogelijkheid zocht om dit typische verschijnsel zo adequaat mogelijk weer te geven. Tegenover die beginselvastheid, de wil om ‘Brugs’ te schrijven, was er echter ook een opponerende beweging, die in hypercorrecties resulteerde of bepaalde ontwikkelingen verdoezelde (cf. cultuurinvloed). Toch was het resultaat een betrekkelijk soepel geheel, dat het Laatmiddlbrugs toeliet zijn eigen aard en zijn originaliteit te bewaren.

4.5.5. Gerundium

Veranderingen kunnen natuurlijk ook in andere segmenten dan het fonologische optreden. Een voorbeeld op het morfologische gebied is allicht het door Gerritsen (1989) geconstateerde 'verval van het gerundium' in het Brugs, een proces dat door Van Marle (1994) samengevat en vooral becommentarieerd wordt.

Bij reguliere *-en*-werkwoorden (type *werken, lezen*) 'viel de gerundiale uitgang gemakkelijk ten prooi aan het proces van \emptyset -apocope', terwijl bij *-n*-verba (type *doen, gaan, zien*) 'dezelfde uitgang een opmerkelijke standvastigheid aan de dag legde' (Van Marle 1994: 16). Gerritsen heeft; het historische verloop als volgt berekend:

- in de 13e eeuw treedt bij beide groepen verba nog in 100% van alle relevante vormen het gerundium op;
- in de 14e en 15e eeuw vertoont het voorkomen van de gerundiale vorm bij de *-en*-werkwoorden een geleidelijke afname: het gerundium komt in respectievelijk 91% en 82% van alle relevante vormen voor, terwijl er bij de *-n*-werkwoorden van een dergelijke afname nog geen sprake is;
- pas in de 16e eeuw valt ook bij de *-n*-werkwoorden een lichte achteruitgang van het gebruik van het gerundium te constateren (gebruik in 95% van de gevallen), bij de *-en*-werkwoorden wordt in deze periode het gerundium echter al in niet meer dan 20% van alle relevante gevallen gebruikt (Gerritsen 1989: 109; samengevat in Van Marle 1994, 16).³⁸

De gerundiumvorm is in (sommige) hedendaagse Westvlaamse dialecten nog aanwezig, maar - zo is mijn indruk³⁹ - in snel tempo aan het verdwijnen. Mijn (ook weer op subjectieve, dat wil zeggen niet op kwantificeerbare gegevens berustende) indruk is dat de gerundiumvorm inderdaad bij de *n*-werkwoorden langer is blijven bestaan (*te doene, te gane, te ziene*).

38 Interessant is ook de bedenking in verband met de manier waarop taalverandering zich voor kan doen en verklaard kan worden die Van Marle hieraan vastknoopt: 'Als de hierboven geschetste benadering juist is (en mijns inziens is ze dat, RW) dan illustreert het wegvallen van het gerundium in het Mnl. dat taalverandering, zoals zo vaak het geval is, niet noodzakelijkerwijs primair wordt gestuurd door eigenschappen van het abstracte regelsysteem (i.c. de grammaticale systematiek), maar door de, vanuit taalsystematische optiek gezien, min of meer 'toevallige' eigenschappen van 'de output' van dit systeem'. (Van Marle 1994: 21)

39 Deze mening wordt overigens gedeeld door Taeldeman (1982: 286).

4.5.6. Laatmiddelnederlandse taalverandering

Taalverandering in het algemeen en klankverandering in het bijzonder is een proces dat meestal een vrij lange tijdsruimte in beslag neemt. Het proberen te onderkennen van verandering die zich quasi onder onze ogen afspeelt ('ongoing change' of 'change in progress'; Labov 1972) heeft onder meer geleid tot de opvatting dat klankveranderingen zich via lexicale diffusie door het lexicon verbreiden en dat concurrerende 'oude' en 'nieuwe' vormen (dat wil zeggen op grond van geografische, sociale, functionele, leeftijds- en andere variabelen gebruikte varianten) eeuwenlang naast elkaar voor kunnen komen. Een mooi voorbeeld is dat van Aitchison (1981), waaruit blijkt dat een klemtoonverandering die in het Engels van de 16e eeuw is begonnen tot op vandaag voor een verandering in ongeveer 15% van het lexicon heeft gezorgd en nog niet in het stadium van 'gaining momentum' is gekomen, zodat het nog vele eeuwen kan duren vooraleer deze 'klankwet' volledig zal zijn uitgewerkt, dat wil zeggen de 'oude' vorm nog slechts in enkele residuele vormen zal blijven bestaan.

De vraag hoe het zit met taalverandering die tussen het zogenaamde 'Vroegmiddelnederlands' en de 'late' fase is opgetreden moet in het licht daarvan worden bekeken. Een verandering die bijvoorbeeld in de 13e eeuw zou zijn ingezet hoeft in de 15e eeuw nog niet eens in teksten bemerkbaar, laat staan afgesloten te zijn. Heel dikwijls mag men zich dus gelukkig prijzen wanneer men er überhaupt sporen van in teksten kan ontdekken. Dat kan een van de redenen zijn waarom vele geleerden van mening zijn dat de Laatmiddelnederlandse periode er eigenlijk een van consolidatie is, dat wil zeggen dat de belangrijke veranderingen in de Vroegmiddelnederlandse periode (c.q. zelfs het einde van de Oudnederlandse) zijn opgetreden en er dan een hele tijd lang (dat wil zeggen de Laatmiddelnederlandse tijd lang) nauwelijks nog iets is gebeurd (zie 4.5.2.3.).

Toch worden in de literatuur natuurlijk ook wel verschijnselen opgesomd, die de overgang van Vroeg- naar Laatmiddelnederlands linguïstisch zouden kunnen onderbouwen. Deze komen in de hierna volgende paragrafen aan de orde.

Het terugdringen van de ingweonismen:

'Auf jeden Fall darf also für Flandern, auch für den westlichen Teil, vor allem seit dem 14. Jahrhundert eine drastische Fränkisierung einer vorwiegend ingwäonischen Unterschicht angenommen werden. Je weiter man ins flämische Binnenland vordringt, desto früher und intensiver wurde diese Fränkisierung durchgeführt. Das Gesamtergebnis war die obengenannte flämische Staffellandschaft'.

schrijft Taeldeman (1982: 287), die op p. 285 al gepreciseerd had dat men als symbolisch keerpunt voor de 'Entingwäonisierung Flanderns' het einde van de 14e eeuw aan kan nemen, dat wil dus zeggen de periode van overgang van Vroeg- naar Laatmiddelnederlands.

Van Loon (1986: 92) bespreekt onder 'Nieuwnederlandse ontwikkelingen' de apocope van de auslautende sjwa, waarvan de eerste sporen 'in het Hollands, Utrechts, Zuid-Gelders en Limburgs omstreeks 1300 en in her Brabants iets daarna' zouden zijn opgetreden.

Geen enkele van de door Van Bree (1987) samengevatte veranderingen, die in het Middelnederlands (p. 199), noch die in her Nieuwnederlands (p. 202-203) heeft met een indeling Vroeg-Laat te maken.⁴⁰ Hetzelfde geldt voor Van Loey (1970b) en Goossens (1974).

Van Loey (1970) bespreekt in zijn samenvatting verandering in de 13e-14e eeuw en besluit: 'later schijnt weinig meer te zijn veranderd' (§86). Ten aanzien van het consonantisme echter vermeldt hij de overgang van dentale *r* naar uvulare *R*, van bilabiale naar labiodentale *w* en van [ŋg] naar [ŋ]. Niet alleen gaat het hier hoe dan ook om extrafonologische variatie in een deel van het taalgebied, maar bovendien vindt men in de paragrafen waar die zaken in detail behandeld worden, geen enkele aanduiding dat deze veranderingen in het Laاتمiddelnerlands zouden zijn begonnen.

4.5.7. Diftongering

Eén klankwet is om vele redenen bijzonder interessant, te weten de zogenaamde diftongering van Wgm. *ī* en *ū* tot [ɛ.i] en [œ.y] (in het laatste geval na een bijkomend en complicerend palataliseringsproces):

- het verschijnsel speelt zich (vrijwel) volledig in de hier te behandelen Laatmiddelnederlandse periode af;
- het biedt alle ingrediënten die we op grond van de lexicale diffusietheorie kunnen verwachten;
- het is een bijzonder goed gedocumenteerd en vaak besproken verschijnsel, waarover dus de normaal te verwachten verschillen in opvatting bestaan;
- van de expansiologische over de taalteleologische tot de sociolinguïstische zijn zowat alle klankveranderingstheorieën erop uitgeprobeerd.

40 Dit geldt hier, zoals bij alle anderen, echter met uitzondering van de diftongering die in 4.5.7. ter sprake komt.

Ik zal mij van een bespreking ervan bedienen als voorbeeld van *change in progress* in het Laatmiddelnederlands.⁴¹

Vroeger was het de gewoonte om de beide diftongeringen gezamenlijk te bekijken en werd er bijna automatisch van uitgegaan dat informatie in verband met de ene ook gebruikt kon worden om over het verloop van de andere iets te zeggen. Strikt genomen is daar geen aanleiding toe, omdat niet onomstotelijk aangetoond kan worden dat beide fenomenen in dezelfde tijd en dezelfde streek zouden zijn ontstaan en dat hun opmars door het taalgebied en door het lexicon op dezelfde manier zijn verlopen. Dat kan een verklaring zijn voor het feit dat in meer recente uiteenzettingen vaak slechts één van beide diftongeringen wordt behandeld en dat ervan af wordt gezien conclusies in verband met de ene automatisch ook op de andere te projecteren (Ryckeboer 1973; Van Reenen & Wijnands 1990; Howell 1991). Anderzijds is er ook geen bewijs dat de twee niet samen te beschouwen zijn: er is mij geen geval bekend van een Nederlands dialect waar de *i* wel en de *u* niet zou zijn gediftongeerd, of omgekeerd, al is het wel zo dat in het geval van de *u* het voorkomen van drie types ([*u:*], [*y(:)*] en een of andere vorm van diftong) een vergelijking van dialectische situaties bemoeilijkt. Ook Ryckeboer (1973: 61) wijst erop dat beide diftongeringen ‘zowel chronologisch als geografisch meestal parallel verlopen’ en citeert een aantal auteurs die daar eveneens op wijzen.

Kloeke's bekende expansiologische theorie (Kloeke 1926) werd vrijwel onmiddellijk aangevallen (zie voor een overzicht van de oudere literatuur Van Loey 1970) en ook de meer recente studies pleiten iedere keer weer voor een autochtone (aanzet tot) diftongering in Holland en eventueel andere gebieden en een datering die veel vroeger ligt dan die van Kloeke. Zowel vroeger als nu is het sterkste argument steeds weer een combinatie van enerzijds vindplaatsen die een vroegere en niet alleen in Brabant ontstane diftongering aannemelijk maken met de groeiende twijfel aan het prestigekarakter van het Brabants van de zuidelijke immigranten in Holland na de val van Antwerpen. Een voorbeeld daarvan is te vinden bij Howell, die tot de volgende conclusie komt:

‘Given the evidence presented above it seems reasonable to assume that the diphthongization of MDu. *i* originated in Holland in the late 15th century. This diphthongization has a specially Hollands character which is reflected in the earliest textual indications of diphthongization and survives in its original form through the period of southern immigration (sic) and, dialectically, to the present day. There is little reason to believe that the spread of the diphthongization resulted from attempts to imitate the more highly differentiated diphthong characteristic of the speech of many immigrants (sic) from Brabant. Whatever prestige the spoken language of the South enjoyed after the fall of Antwerp quickly evaporated, only to be replaced by distinct anti-southern feelings. As a result of the fleeting nature of

41 Zie ook de bespreking in 5.2.1.3.

southern prestige, few enduring linguistic innovations in the northern Netherlands can be directly and solely attributed to the effects of the southern immigrants in the cities of Holland. For all of these reasons, we should be extremely cautious in placing too much importance on the ultimate influence of Brabant speech on pronunciation of northern Dutch in the late 16th century.' (Howell 1991: 82)

Ondersteuning voor de twijfel aan Brabantse invloed op de Hollandse uitspraak⁴² is te vinden bij Van Leuvensteijn (in dit boek), waarbij echter opgemerkt moet worden dat beiden zich laven aan dezelfde bron, dat wil zeggen hun argumenten putten uit Briels (1978). Van Leuvensteijns beschrijving van de sociale situatie van de zuidelijke immigranten lijkt min of meer plausibel, maar is natuurlijk ook slechts een interpretatie⁴³. Uitgaande van de volgende 'feiten':

- 'zou het bepaald onjuist zijn te veronderstellen, dat de immigranten zich direct met de autochtone bevolking hebben gemengd';
- 'ook woonden de Zuidnederlandse immigranten soms in wijken bijeen';
- 'De Hollandse bevolking liet zich niet door de immigranten wegdrukken... Immigranten werden niet alleen bij het verwerven van een inkomen tegengewerkt door de gildebepalingen en het regentenoptreden'.

komt Van Leuvensteijn tot de volgende conclusie:

'Immigranten waren gedoogde medeburgers van het tweede plan en dat moest zo blijven. Met deze instelling van de Hollanders ligt het niet voor de hand dat zij hun dagelijkse spreektaal in de richting van het Vlaams of het Brabants zouden buigen. Het omgekeerde proces mag men bij integratie wel verwachten.'

Een zwak punt in beider redenering is ongetwijfeld het ook door Van Leuvensteijn toegegeven feit dat heel wat zuiderlingen in hoge posities, onder meer als predikanten werkzaam waren. In onderhavig boek (zie 5.1.4.1.) wijst hij erop dat in de gereformeerde kerken de Vlaamse en Brabantse immigranten de harde kern vorm-

42 'On the contrary, the reaction of the native Hollander to the southern immigrants seems consistently to reflect feelings of envy, contempt and scorn rather than respect and admiration.' (Howell 1991: 68)

43 Het is overigens vreemd hoe weinig aandacht besteed wordt aan de rol van de Vlaamse immigranten, die de diftongering met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid niet kenden en er toch zeker voor moeten hebben gezorgd dat diftongische uitspraak niet als een kenmerk van 'de' zuidelijke immigranten kon worden beschouwd.

den en dat zij, hoewel ze slechts 13% van het totaal uitmaken, vooral in gemeenten in Holland en Zeeland werkzaam waren.

‘Aangezien de predicatie... de centrale plaats in de eredienst inneemt, heeft het kerkvolk, dat naast de lidmaten een brede stroom van ‘liefhebbers’ telde, het evangelie niet alleen in Noordnederlandse, maar ook in Vlaamse, Brabantse en Nederduitse tongval horen verkondigen.’

Op die manier zullen ze, met of zonder sociaal prestige, toch wel invloed op het taalgebruik van ‘het kerkvolk’ hebben uitgeoefend, zodat men niet zomaar de invloed van het ‘religieuze’ kan beperken tot de indirecte invloed van de taal van de statenbijbel op de calvinistische gelovigen, die inderdaad niet verder zal zijn gegaan dan vooral lexicale invloed. Maar natuurlijk waren veel van die predikanten Vlamingen, die allicht niet diftongeerden... Er is, hoe men het ook bekijkt, voor bijna elk sociolinguïstisch argument een tegenargument en dat maakt de discussie weliswaar boeiend maar zelden ‘conclusive’.

Dezelfde twijfels en meer op interpretatie dan op eenduidige gegevens steunende argumenten, maken het gebruik van aanwijzingen bij de zogenaamde spraakkonstenaars zo moeilijk.

Meer aandacht moet dus worden besteed aan het andere argument, te weten gedocumenteerde vindplaatsen die als contra-argumenten voor de expansietheorie dienst kunnen doen. Maar ook hier ligt ‘conclusive evidence’ niet zomaar voor het oprapen. Het interpreteren van Middelnederlandse grafieën is zo al geen gemakkelijke zaak en wordt helemaal problematisch wanneer men denkt bepaalde grafieën als aanduidingen van ‘een beginnende neiging tot lichte diftongering’ te kunnen beschouwen. In principe zou dat in elk geval makkelijker moeten zijn bij de *i* dan bij de *u*⁴⁴ en het is daarom op zijn minst verrassend dat de uitvoerige en op vele vindplaatsen steunende studie van Van Reenen & Wijnands (1990) integendeel over de *u* handelt. Zij hebben met de computer het uitgebreide, zogenaamde VU-corpus⁴⁵ onderzocht en zich vooral voor de Middelnederlandse spelling *uy* geïnteresseerd. Uitgaande van de vaststelling dat Middelnederlandse scribenten in de 14e eeuw de reflexen van *W* germ. *ū* anders spellen in open (*huse, dusedt*) dan in gesloten syllabe (*hues, huis of huus*) formuleren ze de hypothese dat de *uy*-spelling (die in de 13e eeuw zelden en in de 14e vrij vaak zou voorkomen) ‘does not denote length but a change in vowel quality, i.e. die diphthongization [y:] > [yj]’ (o.c.: p. 8). Daar nu deze spelling ‘geographical and chronological patterns in

44 Dit omwille van meer maskerende grafieën.

45 Dit corpus bevat ongeveer 1500 charters van 1301 tot 1400, afkomstig uit Drenthe/Groningen, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Noord-Brabant en Belgisch Limburg. Er ontbreken dus West- en Oost-Vlaanderen, ‘Belgisch’-Brabant (inclusief Antwerpen), Zeeland en ‘Nederlands’ Limburg.

14th-century charters of Middle Dutch' (p. 17) vertoont, menen ze te kunnen besluiten:

'that the pronunciation [yj] started independently in two areas: The Hague, Delft and Leiden (South Holland) and Belgian Limburg. It was followed by the Hanseatic cities of Kampen, Zwolle and Deventer in Overijssel and by Brabant. The rest of Holland (Amsterdam, Gouda, Dordrecht etc.), Utrecht and the Veluwe (Gelderland West) adopted the new spelling later. During the 14th century the spelling *UY* was absent in the Northern and Eastern part of the Netherlands (Gelderland East, Overijssel East, Drente, Groningen)'. (o.c., p. 18)

Deze conclusie wordt niet alleen gehypothetiseerd door het feit dat West- en Oost-Vlaanderen en Zeeland helemaal niet en (wat zij noemen 'Belgisch') Brabant slechts heel zijdelings in het corpus was vertegenwoordigd⁴⁶, maar natuurlijk ook door het feit dat het uitgangspunt (spelling *uy* duidt op diftongering) niet bewezen wordt. We hebben in een vroeger hoofdstuk al gezien hoe moeilijk het voor Middeleeuwse scribenten vaak was voor 'nieuwe', dat wil zeggen door aan de gang zijnde klankverandering ontstane klanken een teken te bedenken en hoe onvoorspelbaar het resultaat was. Duidelijk is ook dat, indien verschillende scribenten dat onafhankelijk van elkaar proberen, men in geen geval kan verwachten dat ze met dezelfde oplossing naar voren komen of dat een teken dat door meerderen wordt gebruikt ook voor dezelfde klank staat.

Howells (1991) argumentering 'that MDu. *i* had been diphthongized in parts of Holland, most notably in Amsterdam, at least a century before the first wave of southern immigrants arrived in the north' berust vooral op vindplaatsen die hij in Berteloot (1983: 88) heeft genoteerd. Hij verbindt daarmee, op grond van excerpten uit Vangassen (1965: 7), de vaststelling dat in hetzelfde Amsterdam en rond dezelfde tijd het eerste element van de bestaande diftong /ei/ (in *meisje*, *beide*, *klein*, *gheleit* enzovoort) geopend werd tot /a/ en dus tot een [a.j]-achtige diftong werd en poneert de structuralistische verklaring dat door de evolutie [i:] > [e.^h; ε.^h] de evolutie [e.j] > [a.j] plaatsgreep (of omgekeerd). Als supplementaire steun voor de stelling dat dit alles vóór 1585 al gebeurd was, refereert ook Howell naar de bekende plaatsen in Spiegels *Twe-spraack*, die inderdaad zegt 'de ey word als ay uitghesproken', maar wiens uitspraak over de [i] veel minder duidelijk is. Dat die klank 'na de e treckt' en 'benaast als ei' klinkt, is volgens Spieghelel karakteristiek voor 'eenighe zonderling in Brabant'. Hoewel men daar inderdaad uit afleiden kan dat, naast vooral de Brabanders, ook anderen dat soms doen, is er geen enkele reden om aan te nemen dat met die anderen per se Amsterdammers en/of andere Hollanders worden bedoeld.

46 De opmerking op p. 16 'The diphthongization did not originate... in Brabant and Flanders' is daardoor wel heel erg boud.

Ryckeboer (1973) is een bijzonder uitvoerig en uitstekend gedocumenteerd artikel, dat stricto sensu slechts de evolutie van de klank in het woordje *uit* behandelt, maar waar niet alleen de diftongering van *i* en *u*, maar ook de voorafgaande palatalisering van de *u* in besproken wordt en een handig overzicht wordt gegeven van de state of the art anno 1973.

Hij haalt allereerst Gysseling (1961: 51) aan, die de palatalisering in Vlaanderen dateert als 'hoogstwaarschijnlijk in de 12de eeuw' en het bijzonder aannemelijk acht, dat de palatalisering uit het Picardisch (waar ze volgens hem in de 12e eeuw plaatsvond) binnendrong in het aangrenzende Vlaams en hieruit weer in het Hollands en Brabants.⁴⁷

Ook de fonologische verklaring van Van Wijk (1950, in *Ts.* 67: 161-208) komt aan de orde, evenals die van Beyer (1964: 211 vv.), die in zoverre van alle andere afwijkt, dat hij de palatalisering in het Nederlands niet los van die in de andere Germaanse talen ziet; Baden en de Elzas zijn, met de Nederlanden, relictten van een groot gebied dat ooit aan een algemene, spontane medialiseringsneiging onderhevig was.

Vervolgens gaat Ryckeboer (*o.c.*: 57-58) in op de hoofdthesis van Kloekes expansietheorie, dat [y] in Holland is in- en uitgevoerd: in het zuidwestelijk gebied is de [y] een relict van de Vroegmiddeleeuwse toestand. In het noorden en oosten is de substitutie van [u] door [y] de nog steeds voortwerkende reflex van de Hollandse expansie in de 16e-17e eeuw. Voor de polemiek Kloeke - W. de Vries volstaat Ryckeboer met een verwijzing naar Hellinga (1938: 150-158).

Kloekes theorie staat of valt met de datering van de [y] > [œ.y]-diftongering in Holland zelf. Er zijn heel wat aanduidingen voor een vroeger (14-15e eeuw) autochtone diftongering in Holland aangehaald door W. de Vries en Salverda de Grave en die worden hier niet nog eens opgesomd.

Wel gaat Ryckeboer in op de door Vangassen (1965: 14) aangevoerde bewijsplaatsen en hij citeert diens conclusie met kennelijke, zij het niet expliciet vermelde, instemming.

'De praediftongerende periode van de wgm. *i*, mnl. *i* was hoogstwaarschijnlijk [i:] / ε:/, dateert waarschijnlijk uit de XIV-XVe eeuw en is autochtoon. De diftongering van de 'ij' kennen de Amsterdammers reeds in de tweede helft van de XVe eeuw (dialekt-spelling: 'ey' en 'eij'). Zij is hoofdzakelijk autochtoon. In de XVIe eeuw zijn de nl. 'ei' en de 'ij' reeds samengevallen als [ɛ.i] (en varianten) en [ɑ.i] (en varianten).'

47 Eigenlijk is dat soort dateringen hogelijk verbazend; dat een ontwikkeling die in Picardië in de 12e eeuw plaatsvindt in dezelfde eeuw nog de grens over kan steken en een vreemde taal zo aantasten dat ze bijna onmiddellijk veralgemeend optreedt en wel in die mate dat het gebied vrijwel onmiddellijk daarna zelf expansief naar andere dialecten optreedt, lijkt mij in tegenstelling te zijn tot elk rationeel denken over taalverandering en de manier waarop die zich verbreidt.

De samenvattende conclusie van Caron (1947: 138) lijkt Ryckeboer overtuigend genoeg om ook als zijn laatste woord over het historisch verloop van de palatalisering-diftongeringskwestie dienst te doen:

‘Met Salverda de Grave kunnen we het begin van de diphthongering van ij en ui aannemen reeds in de late middeleeuwen. Hieruit ontwikkelde zich zowel een monophthong als een sterkere diphthong. Erasmus toont ons in ui een licht gediphthongeerde klank. De Heuiter eveneens, als hij voor Holland melding maakt van ui naast uu. Doorlopend wordt de ij door de grammatici, zelfs tot aan Ten Kate als een ongedissimileerde klank beschreven. Voor de ui geven vele grammatici tot ver in de 17de eeuw een monophthong. andere een (lichte) diphthong; het is te verstaan dat deze eerder als zodanig herkend kon worden. Verschijnselen als het samenvallen van de ui¹ en ui² wijzen er ook op, dat de ui eerder neiging tot diphthongering toonde dan de ij. De beide ongedissimileerde Hollandse klanken ij en ui stelle men zich niet voor als heldere, ‘hoge’ ie- en uu-klanken. Amstelland (Amsterdam!) en het Rijnland zijn het eerst tot diphthongering overgegaan, waarbij van dissimilatie der componenten sprake is. Met Salverda de Grave denke men aan autochtone ontwikkeling, niet aan import uit Brabant. Hiervoor is ook geen steun te vinden bij de grammatici. Amsterdam is voorgegaan bij het doorzetten der diphthongering; dat het als hoofdstad invloed heeft uitgeoefend, ligt voor de hand. Zo kan de uitbreiding der diphthongering in het overige Holland en Utrecht een redelijke verklaring vinden.’

In zijn eigen bespreking gaat Ryckeboer uit van het kaartbeeld

‘Het uitgangspunt van de diftongering’, zegt hij (*o.c.*: 63) ‘staat vast: de Middelnederlandse ‘uu’ [y:]. De beschaafd Nederlandse ui noch de andere palatale of velaire diftongen kunnen echter direkt uit de [y:] zijn ontstaan zonder voorafgaande vergroting van de openheidsgraad van deze [y:]... De eerste fonetische variatie die de Middelnederlandse [y:] onderging was dus een verwijding van de openingsgraad tot [ʌ:] of [œ]. Die fase is in sommige dialecten bewaard, in andere het uitgangspunt van verdere klankevolutie.’⁴⁸

Ryckeboer bespreekt dan uitvoerig vijf evoluties:

48 Hoewel Ryckeboer het verder uitsluitend over de *ui* heeft, is het duidelijk dat ook aan de diftongering van de Mnl. *i* een fase van ‘Senkung’ moet zijn voorafgegaan.

- 'spellingen ue, ui, ey, oey in hetzelfde woord *vuil* te Brussel 1482-1490 of oe, oi, u in. *vuist* te Leuven, 1421-22 of oe, ou, ouy te Zoutleeuw in 1351-1363 en ouy, oeu, eoy in de periode 1470-1490';
- 'Het enige stuk dat echter een relatief duidelijke aanwijzing geeft over de klankwaarde, is de Mechelse rekening der visverkopers van 1597. De representant van wgm. \bar{u} wordt daar 'au' of, in de meerderheid der gevallen 'aü' gespeld net zoals de representant van de moderne Nederlandse [ɔ^u]. Als voorbeelden geeft hij *baütten* 'buiten', *haüs* 'huis'; verkorting: *huskens*), *kaüper* 'kuiper', naast *benhaüers*, *kabeliaüwen*, *vraüwen*, *aütar*;
- 'Vooral de spelling van wat we als verkorting voor cluster of geminaat mogen interpreteren zijn revelerend: *kasschen* 'kuisen', *rammen* 'ruimen'. Dit bewijst duidelijk dat in Mechelen tegen het einde van de 16e eeuw de Middelnederlandse uu geëvolueerd is naar een velaire diftong met waarschijnlijk een /ɔ/ of /a/-achtig eerste element. Meer oostelijk treffen we ook 'ou'-spellingen aan, bv. sporadisch in Diest in de 14e eeuw, in Tienen vrij konsekvent in de 15e eeuw en in Zoutleeuw in de 14e eeuw naast 'oe' en 'oey'.'

Vangassen (1958) heeft voor de vier Dendersteden (Dendermonde, Aalst, Ninove en Geraardsbergen) gepoogd aan de hand van de uiteenlopende middeleeuwse grafieën een beeld op te hangen van de vermoedelijke tussenstadia van de fonetische evolutie. Daaruit blijkt dat, alhoewel de eerste ontwikkelingsfase van de [y:] overal [œ:] / [ʌ:] is geweest, de huidige uitspraak in die vier steden onderling verschillend is.

Samenvattend: hoewel het duidelijk is dat de door Ryckeboer vermelde varianten niet (alle) in Middelnederlandse teksten aangetroffen worden, hebben we hier te maken met een uitstekende demonstratie van *internal evidence* en een overtuigende illustratie van het 'geographisches Nebeneinander des historischen Nacheinander'. Er is zeker geen aanleiding om daar, zoals Van Reenen & Wijnands (1990), denigrerend over te doen.

Verder hebben we uiteraard met lexicale diffusie te doen: de geografische en sociale verbreiding en de verbreiding door het lexicon. Dit besef moet duidelijk maken hoe futiel discussies zijn over *dé* diftongering is *dan* en *daar* begonnen! Bovendien speelt dat hier strikt genomen ook geen rol: de diftongering wordt hier aangehaald als een fonetisch-fonologische vernieuwing die in de Laatmiddelnederlandse periode zo niet ontstaan, dan in elk geval doorgebroken is en het fonologische systeem ingrijpend heeft gewijzigd (althans in een deel van het taalgebied). Waar en wanneer ze is begonnen is dan eigenlijk bijzaak, maar het is duidelijk dat we bij de diftongering met polygenese te maken hebben, dat wil zeggen dat er in verschillende delen van het taalgebied diftongering is opgetreden, die zich lang-

zaam heeft voortgezet (zowel fonetisch geëvolueerd als geografisch verbreid) en waarvan niet goed begrepen wordt wat die ontwikkelingen gemeenschappelijk hebben. Toch wijst het ontstaan van zo vele verschillende diftongen mijns inziens onmiskenbaar op polygenese. Sociolinguïstische factoren, die diftongen van het ene gebied naar een ander zouden hebben gevoerd, kunnen, wanneer men Briels' (1978) visie op de zuidelijke immigratie overneemt, eigenlijk niet worden gevonden.

Twee sterke diftongeringshaarden, Brabant en Holland, hebben wel het omringende gebied, maar niet elkaar beïnvloed. Dat we in het Standaardnederlands de palatale diftongen van het Hollandse type aantreffen, behoeft geen andere verklaring dan de vele andere Hollandse kenmerken die de Standaardtaal hebben gehaald.

4.6. Syntaxis

4.6.1. Algemeen

De syntaxis van het latere Middelnederlands is niet goed af te grenzen van die van het vroege Middelnederlands. Veranderingen die in de 13e eeuw gaande zijn, werken nog door in de 15e eeuw, en wat in de 15e eeuw plaatsvindt, is meestal in zekere mate ook al in de 13e eeuw te vinden. Dat neemt echter niet weg dat het totale beeld van de 15e eeuw aanzienlijk verschilt van dat der 13e eeuw, want ook al zijn er betrekkelijk weinig absolute verschillen, de verhoudingen en de frequenties zijn wel heel anders. De verschillen met het Engels en het Duits zijn in de 15e eeuw aanzienlijk toegenomen; de verschillen tussen de diverse Middelnederlandse dialecten daarentegen nemen af: meestal is syntactisch verschil daar een kwestie van eerder of later een bepaalde verandering ondergaan.

4.6.2. Naamvallen

Er is in het latere Middelnederlands nog steeds een naamvallensysteem, maar veel vormen zijn samengevallen, in nominale groepen krijgt vaak alleen het lidwoord of het adjectief nog casusflexie, en steeds vaker verschijnen ook vormen zonder enige flexie.

4.6.3. Lidwoorden

In de loop van de Middelnederlandse periode verschijnt het lidwoord *het*. Het vroege Middelnederlands kende slechts *die/de* en *dat/'t*. Bij de vervanging van de

zwakke vorm *'t* door een vollere vorm koos men, door verwarring met *'t* uit *het* (pronomen) ook bij het lidwoord wel *het* (MNW III: 409; Koelmans 1975b). Van Loey (I 1980: 45) noemt als oudste vindplaatsen 1370 en 1380.

4.6.4. Volgorde in nominale groepen

Combinaties als *een sijn oude vrient* en gepostponeerde adjectieven en bezittelijke voornaamwoorden komen in het latere Middelnederlands nauwelijks meer voor. Naast elkaar komen nog voor *om borghemeyster to wesen in Roelofs stede van Nyenvelt*; *Adriaens huys van Ryn*; en: *Lubbert de Walen hoghe huys*; *Henric van Gheer huys*, maar aan het einde van de Middelnederlandse periode zijn de constructies als *Adriaens huys van Ryn* toch vrijwel verdwenen (vergelijk Van den Berg 1989 en 1990; Sassen 1990 en Van der Horst 1991).

Attributieve voorzetselgroepen, in de 13e eeuw nog heel schaars, treden in de 15e eeuw steeds vaker op, in de eerste plaats met *van*, maar ook met andere voorzetsels: *ende wert ritmeister van die stat van Utrecht*; *veel van dese voersz. personen*; *een deel van die ridderscap*; *die van Amersfoort*; *die ballinghen uyt Hollant*; *des Saterdaghes na sunte Sixtusdach*; *'t clooster te Braemdolen*.

4.6.5. Perifrastische werkwoordstijden

Het vroege Middelnederlands kende reeds perfecta met *hebben* en *zijn*, maar ze werden veel minder gebruikt dan in later tijd. In de 15e eeuw zien we dat al veel vaker Van der Wal (1992: 151) geeft als voorbeelden uit de Renout van Montalbaen (13e eeuw) en het daarop gebaseerde volksboek van de Vier Heemskinderen (15e eeuw): *'Wie deit', sprac hi naast Hi vraechde wiet gedaen hadde*; en *Als Yewe de bodscap verstoet naast Als Yemijn den brief ghelesen had ende dat inhouden daer of verstaen*. Het voltooid deelwoord van *comen*, *brenghen*, *worden*, *vinden* en *brenghen*, in de 13e eeuw steeds zonder *ghe-*, treffen we in de 15e eeuw heel geregeld aan als *gekomen*, *gebracht*, enzovoort, waardoor ook de uiterlijke gedaante van het perfectum gelijkgetrokken wordt (Stoett 1923: 205-209; Pijnenburg 1982; Duinhoven 1988a: 168). De vervanging van *hebben* door *zijn* in de vervoeging van *zijn* (*van heb geweest* naar *ben geweest*) gaat langzaam: beide combinaties komen nog volop voor (De Rooij 1988).

4.6.6. Passief

De systematiek van het passief verandert in de loop van de Middelnederlandse periode. In het vroege Middelnederlands bestond geen aparte constructie voor pas-

sieve voltooide tijden, en zowel *sijn* + voltooid deelwoord als *werden* + voltooid deelwoord werden gebruikt voor nog aan de gang zijnde gebeurtenissen; *sijn* + voltooid deelwoord was frequenter dan *werden* + voltooid deelwoord. In de 15e eeuw is dit anders: *sijn* + voltooid deelwoord wordt dan gebruikt voor het perfectum terwijl *werden/worden* + voltooid deelwoord voor het imperfectum overblijft. Dit gaat gepaard met een aanzienlijk grotere frequentie van de *werden*-constructies, zowel relatief ten opzichte van *sijn* als absoluut (Van der Wal 1986). De handelende persoon in passieve constructies wordt in deze periode aangegeven met *van of bi; door* komt pas in het Vroegnieuwlands op (Van der Wal 1992: 280).

4.6.7. (*te*) + infinitief (*gerundium*)

In constructies van werkwoord + infinitief zet de toename van *te* zich voort. De verandering was in het vroege Middelnederlands al volop gaande en rond de 15e eeuw zien we hoe weer nieuwe werkwoorden gecombineerd gaan worden met *te* + infinitief, en dat andere die eerst beide mogelijkheden kenden (met en zonder *te*), nu nog uitsluitend met *te* + infinitief optreden. Werkwoorden als *duncken*, *schijnen*, *weten* en *wanen* krijgen in het latere Middelnederlands soms *te* + infinitief; *begeren* en *beginnen* verliezen de mogelijkheid om nog met een infinitief zonder *te* op te treden (Van Helten 1891).

Een in het hedendaags Nederlands gebruikelijke constructie als *hij is aan het schrijven*, die in de 17e eeuw ook al voorkomt (Van Gestel 1985), is in de 15e eeuw nog niet beschikbaar. Wel treffen we dan soms zinnen aan als *Item die hertoch van Oostenryck was in die Veluwe jaghen*. Constructies met *staan*, *zitten*, *liggen* en *lopen* plus *ende* plus tweede werkwoord, zoals in *Amand, die sijn ghetiden sat ende las* ('zat te lezen') komen ook in het latere Middelnederlands nog geregeld voor. Het is pas in de loop van de 16e eeuw dat zij langzaam plaatsmaken voor het modernere *zat te lezen*, *stond te praten* (MNW II, kol.638 s.v. *ende* 4; Van Helten 1892; Stoett 1923: 12-13; Strengolt 1970; Van den Toorn 1975; Paardekooper 1993b).

4.6.8. Onpersoonlijke constructies

Onpersoonlijke constructies, zoals we die uit het vroege Middelnederlands kennen, met datief en met genitief of voorzetselgroep, *dies words mach ons wel behagen*, worden in het latere Middelnederlands schaarser. Meestal zien we dat bij de betreffende werkwoorden een nominatief of althans ongeflecteerd nomen optreedt waarmee het werkwoord congrueert, en in plaats van de genitief zien we steeds vaker een voorzetselgroep. Dikwijls is het de persoon die de gewaarwording ondergaat, die de subjectsrol krijgt, maar ook de zaak die de bron der gewaarwording is, kan subject zijn; vergelijk *Hij verwondert zich daarover* en *Dat verwondert*

hem. In een aantal gevallen heeft zich een reflexieve constructie ontwikkeld: *zich verwonderen, zich verbazen, zich ergeren, zich ontfermen*. De mogelijkheid om met een subject in de nominatief geconstrueerd te worden, heeft overigens bij deze werkwoorden steeds bestaan, ook in het vroegste Middelnederlands. De verandering is dan ook niet de opkomst van een nieuwe mogelijkheid maar het afnemen van een oude mogelijkheid. Het langzaam verdwijnen van onpersoonlijke constructies is een van de gevolgen van de deflexie. (Van der Horst 1985; Fischer & Van der Leek 1983 en 1987; Van den Berg 1985 en 1986; Weerman 1988). We zien tot in de 17e en 18e eeuw nog allerlei restanten van de onpersoonlijke constructie.

4.6.9. Plaats van de persoonsvorm

De positie van de persoonsvorm komt in het latere Middelnederlands reeds grotendeels overeen met die in het Moderne Nederlands. Echter komen vrijwel alle afwijkingen die we bij het Vroegmiddelnederlands bespraken, ook in het Laatmiddelnederlands nog wel voor, doch minder vaak. Expletieve elementen tussen eerste zinsdeel en persoonsvorm vooral als het eerste zinsdeel lang is of een ingeleide bijzin is, zijn nog gemakkelijk te vinden (en ook heden ten dage nog mogelijk met bijvoorbeeld *dan* en *toen*): *Doe dit aldus overdragen was, doe wert dit den borchgrave* (gemeld); *Ende terwylen dat die borchgrave ter Plaets waert liep, so liepen veel goeder borgher tot die Tollenstegherpoert waert; Item die dat regement hadden binnen Utrecht, die lieten maken een blochuys in der stat*. Maar we komen ook tegen: *Ende doe dat volc bestelt was, traden sy gemeenlic in die scouwen* (Burridge 1993). Na conditionele bijzinnen die beginnen met een finiet werkwoord, kan een ander zinsdeel volgen vooraleer de persoonsvorm van de hoofdzin komt, of er staat *so*: *mer woude myn heer scicken syn rade (...), sy wouden hem geleyde verwerven; wordet vrede, so is dat gebot of*. De frequentie van conditionele Vf1-zinnen is in de 15e eeuw minder dan in de 13e eeuw; veelal gebruikt men zinnen met *als*. Imperatieven voorafgegaan door een zinsdeel komen ook nog voor. Evenals allerlei zinsdelen in de uitloop die daar thans niet meer kunnen staan. Bijna al deze verschijnselen zijn zelfs in de 16e en de 17e eeuw nog wel in zekere mate aan te treffen (Koelmans 1975a). Maar de tendens dat het finiete werkwoord in bijzinnen meer en meer naar achteren geplaatst wordt, is onmiskenbaar. Alleen hoofdzinnen met de persoonsvorm achteraan van het type *Ferguut ten coninc orlof nam*, die we in 13e-eeuwse rijmende teksten nog geregeld aantreffen en in de 14e eeuw nog een enkele keer, zijn in de 15e eeuw verdwenen (Van der Horst 1984).

4.6.10. Relativa

Het vroege Middelnederlands kende als betrekkelijk voornaamwoord slechts *die*, *dat* en *wie*, waarvan *wie* alleen in casus obliqui en na voorzetsels. *Welc* als relativum komt pas op in de loop van de Middelnederlandse periode. De opkomst van *w*-vormen (*wat* als betrekkelijk voornaamwoord, *waar* als betrekkelijk bijwoord en in voornaamwoordelijke bijwoorden) vindt eveneens pas plaats in de 14e en 15e eeuw (Ponelis 1986; Van der Horst 1988; Van der Horst & Storm 1991; Schröbler 1982: 342). Constructies zonder relativum zoals *we die uit de 13e eeuw wel kennen: een dorper, heet Lamfroit, woont hier bi; een voghel, heet fullica* worden in het latere Middelnederlands steeds schaarser.

4.6.11. Voornaamwoordelijke bijwoorden

Het gebruik van voornaamwoordelijke bijwoorden neemt in de Middelnederlandse periode sterk toe; combinaties van voorzetsel + pronomen als *an dat*, *uut dat* enzovoort, die in de 13e eeuw nog veel voorkomen, worden schaarser, en in plaats daarvan zien we meestal *daaraan*, *daaruit* enzovoort. Het betrekkelijke voornaamwoordelijk bijwoord, in de 13e eeuw steevast gesplitst, komt in de 15e eeuw ook wel ongesplitst voor. Daarnaast ondergaat het ook de *d/w*-verandering: in de 15e eeuw duiken de eerste *w*-vormen op bij de relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden (Van der Horst & Storm 1991).

4.6.12. Onderschikkende voegwoorden

Een belangrijk complex van veranderingen in het late Middelnederlands betreft de onderschikkende voegwoorden. Vergeleken met het vroege Middelnederlands, dat een betrekkelijk kleine groep voegwoorden kende, valt in het latere Middelnederlands onmiddellijk de enorme variatie aan formaties op als *ter wilen dat*, *na der wilen dat*, *binnen der wilen dat*, *so drade als*, *ten waere*, *te dien dat*, *daaromme dat*, *bi dien*, *teersten dat*, *tote dier tijt* enzovoort (zie een lang niet complete lijst bij Stoett 1923: 220-224). Het zou in de meeste gevallen onjuist zijn deze formaties al voegwoord te noemen; het zijn veelal nog betrekkelijk vrije woordgroepen. Maar het is wel uit deze formaties dat zich gedurende het late Middelnederlands en daarop volgende periodes tal van nieuwe voegwoorden ontwikkelen: vergelijk *eer die wile quam dat hi starf*, *binnen der wilen dat Agolant es gheweken*; *terwilen als men goidsdienste doet*, *terwilen dat men tot Enchusen lach*; *terwijl dit besit voir Gendt was*. En: *si vervolghdent also drade ende alsoe langhe (...)*, *dat die hertoghe (...) den heere van Diest beval...*; *also drade als dat gesciet was*.

Het procédé waarlangs de nieuwe voegwoorden ontstaan is telkens anders: *ter-*

wijl uit *ter wilen dat* (voorzetselgroep + *dat*), *zodra* uit *so drade als* (bijwoordgroep + *als*), *tenzij* uit *het en zij dat* (subject + *zijn* + negatie + *dat*), *indien* uit *in dien dat* (voorzetsel + pronomen + *dat*), *voordat*, *nadat* enzovoort uit *voor + dat* (voorzetsel + *dat*), *aangezien* uit *aangezien + dat* (voltooid deelwoord + *dat*), enzovoort.

Gemeenschappelijk is echter dat de oorsprong een aanvankelijk vrije combinatie was met meestal *dat* (soms *als* of *of*). Later wordt *dat* dan weggelaten, ook al komen we het nog ver in de 19e eeuw en in dialecten ook tegenwoordig nog vaak tegen (De Rooij 1965).

Belangrijker nog dan dat er zo veel nieuwe onderschikkende voegwoorden in het latere Middelnederlands ontstaan, is echter het feit dat ze zich ontwikkelen tot exclusieve voegwoorden. Vroegmiddelnederlands onderschikkende voegwoorden zijn bijna altijd 'geleend', 'gedetacheerd', vanuit andere categorieën: *doe*, *bedi*, *daer*, *so*, *dan nu*, *also* en *eer* zijn ook en vooral bijwoord; *sint*, *tote*, *onthier*, *ont* en *hent* zijn ook en vooral voorzetsel; *des* en *dies* zijn ook en vooral pronomen; *want* en *en(de)* zijn ook en vooral nevenschikkend voegwoord. Alleen *off/jof*, *als* en *dat* zijn al zeer vroeg enkel onderschikkend voegwoord (Bouman 1918). De Laatmiddelnederlandse doorbraak zorgde voor een aanzienlijke aanwas van juist exclusieve onderschikkende voegwoorden. Deze ontwikkeling heeft zich in later eeuwen voortgezet: *hoewel*, *schoon*, *ofschoon*, *dewijl*, *niettegenstaande*, *zogauw*, *zolang*, *zover* enzovoort.

Tevens zien we dat in het Middelnederlands veel inleiders van bijzinnen *dat* krijgen toegevoegd: *doe dat*, *want dat*, *wie dat*, *hoe dat* enzovoort: *die goede ne mesdoet een twint/ want dat hi dueghet mint; nie sint dat hi van huus sciet; sine slechten niet te gader, wat dat gheen wonder en was; dits deerste bedwanc daer dat Vrieslant ie in quam; die bisscop die dat een deel van Mechelen toebehoorde; ic wille weten, wie ghi sijt/ (...) ende hoe dat u vader hiet*. Dit valt gedeeltelijk te verklaren als analogie naar de vele formaties met *dat* zoals *ter wilen dat*, *aangesien dat* enzovoort: *dat* wordt welhaast bijzinskenmerk. Inderdaad is het verschijnsel van toegevoegd *dat* in de 14e en 15e eeuw frequenter dan in de 13e eeuw. Echter komt het ook in de 13e eeuw al voor (maar nog niet in de Oudnederlandse Leidse Willeram), zodat waarschijnlijk ook andere oorzaken dan alleen analogie gewerkt hebben. Misschien moet gedacht worden aan een toenemende behoefte bijzinnen als zodanig aan te geven. Het verder naar achteren brengen van de persoonsvorm in bijzinnen (zie boven), waardoor eveneens een bijzinskenmerk geprononceerder werd gemaakt, kan daarmee samenhangen. (Vergelijk Kivimaa 1966; Admoni 1990: 118).

Er is wel eens overwogen (bijvoorbeeld MNWII, 227) of wellicht ook *doe* en *so cum suis* op deze manier de uitbreiding van bijwoord naar tevens onderschikkend voegwoord gemaakt hebben, dat wil zeggen via een stadium met *doe dat*, *so dat*. Dit is echter niet juist. Wanneer *doe* en *so cum suis* geregeld gecombineerd worden met *dat*, in het vroege Middelnederlands soms en in het latere Middelnederlands pas vaak, hebben zij al lang de mogelijkheid om (zonder *dat*) als onderschikkend voegwoord op te treden. In het Oudnederlands werden ze niet met *dat* gecombi-

neerd. Hun weg naar voegwoordelijk gebruik is een heel andere geweest, onder andere via zinnen met twee keer (correlatief) *doe, so* enzovoort: dat zijn constructies die in de Leidse Willeram schering en inslag zijn. In het Vroegmiddelnederlands worden ze ook nog wel vaak aangetroffen: *doe si voor dat cloester quam doe vant si die poorte open staen*. Restanten van deze constructie manifesteren zich in het verdere Middelnederlands nog door de zogenaamde expletieve elementen *so, doe* enzovoort (zie boven). Het procédé waarmee in het latere Middelnederlands (en nadien) voegwoorden ontstaan, is bepaald anders, namelijk via woordformaties met *dat, als* en *of* (à la *terwilen dat, so drade als*). De toevoeging van *dat* na *doe* en *so* moet daarom gezien worden hetzij als analogie naar de talrijke voorbeelden van het type *terwilen dat*, hetzij als extra markering van de bijzin, en staat dus op één lijn met de toevoeging van *dat* bij *wie, want, hoe, daar* enzovoort (vergelijk Schröbler 1982: 458; Mitchell 1984).

Het oude bijwoord en onderschikkend voegwoord *bedi* verdwijnt in de loop van de Middelnederlandse periode; *en/ende* als onderschikkend voegwoord wordt schaarser en zijn betekenis beperkt zich meer en meer tot 'indien' (Paardekooper 1993a); nevenschikkend *of / ofte* en onderschikkend *of / jof* vallen vormelijk samen (Duinhoven & Riem Vis 1986; Mulder 1991); *want* blijft ook in het latere Middelnederlands combineerbaar met zowel hoofdzinsvolgorde als bijzinsvolgorde; *hent* ('totdat') houdt moedig stand.

4.6.13. Samentrekking

Bij samentrekking in het Middelnederlands valt op dat de regels naar het schijnt anders zijn dan tegenwoordig. Met name de volgende twee types hebben de aandacht getrokken: samentrekkingen waarbij het element waarop samengetrokken is, in voor- en nazin niet syntactisch gelijk is, en samentrekkingen die schijnbaar tussen een bijzin en een hoofdzin plaatsvinden; *so dat hi hem rovede/ die meeste helt vanden hovedel/ ende viel doet uten ghereide* (N.B. het geïmpliceerd subject van *viel* is de 'hem' uit de voorzin); *van sinre scoenheit es boven mate te sprekene ende es onseggelike*; *so dat si dat habijt altemalen wttoech ende leydet opt outaer voer onser liever vrouwen beelde; dat sie scoen/ ghemaect hebben, die si aendoen/ ende bindense an hare been; dat dese ruter krygen souden ende brenghen se tot Utrecht* (N.B. *dese* is subject en *ruter* is object; *se* verwijst terug naar *ruter*); *sy mosten eerst the huys varen ende gevent hoer vrienden te kennen; mer hy woude syn huysfrou geern ontbieden ende segghent hoer* (Van der Horst 1981b; Weerman 1988; Van Gestel en anderen 1992: 201-220).

5. Vroegnieuwlands (circa 1550-1650) *door J.A. van Leuvensteijn met fonologie door E. Ruijsendaal en lexicologie door M.A. Mooijaart, D.J.G. Geirnaert en R. Tempelaars*

5.1. Externe taalgeschiedenis¹

P. Geyl besluit zijn beschouwing over ‘Godsdienst en nationaliteitsgevoel in Noord en Zuid tijdens Frederik Hendrik’ (1934) met deze constatering: ‘Nationaliteitsgevoel is een samengestelde grootheid. Van alle factoren die ertoe bijdragen, zie ik er maar één constante, namelijk taalgemeenschap.’ (Geyl 1978: dl.2, 14). Wanneer we inzicht willen verkrijgen in het ontstaan van een bovengewestelijke taal, moeten we kennis hebben van het nationaliteitsgevoel, of juist het ontbreken ervan, de mate van cohesie van de mensen in het Nederlandse taalgebied (zie 5.1.1. en 5.1.2.). De immigratie uit de zuidelijke gewesten verhoogt aanvankelijk het gevoel van saamhorigheid bij de autochtone stedelingen in het noorden, hetgeen de integratie vertraagt (zie 5.1.3.).

Een factor die het ontstaan van een bovenlokale taal heeft bevorderd is het lezen uit de bijbel in brede lagen van de gereformeerde bevolking. Dat is een proces dat zich vanuit het zuiden naar de noordelijke kustprovincies heeft verplaatst en zich vandaar uit naar het oosten heeft uitgebreid. Het onderwijs, vooral dat op de Nederduitse scholen, speelt hierbij een belangrijke rol. Het werk van triviumgrammatici en lexicografen is vooral indirect van belang, namelijk voorzover het door bijbelvertalers en auteurs van wetenschappelijk en literair werk in de volkstaal werd toegepast (zie 5.1.4.). De externe taalgeschiedenis trekt de grenzen waarbinnen de interne zich beweegt.

¹ Prof.dr. A.Th. van Deursen heeft de eerste versie van deze paragraaf nauwgezet doorgenomen, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.

5.1.1. *Natie en patria*

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) draagt een tweetal motto's. Het tweede, dat van W. Bilderdijk, is slechts een aansporing: 'Bataven! kent uw spraak en heel haar overvloed.' Het eerste peilt diep. Het is naar J.H. Halbertsma en luidt: 'De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve.' (Vergelijk De Tollenaere 1981; Dibbets 1990: 246-248 en Van Sterkenburg 1992: 204)² De Nederlandse lezer uit 1882, toen het eerste deel van het WNT werd afgesloten, zal hier *natie* verstaan hebben in de betekenis 'het volk dat behoort tot een bepaalden staat' (WNT s.v. *natie*³). De oudere betekenis 'alle mensen te zamen die tot een zelfden stam geacht worden te behooren, en dan ook dezelfde taal spreken' (WNT s.v. *natie* 1) zou hier echter een betere interpretatie zijn. Wellicht interpreteerden de Vlaamse abonnees het motto op deze wijze. *Natie* kwam in deze betekenis, de grondbetekenis (Lat. *natio*: geboorte, volksstam), reeds in de Middeleeuwen voor. Het MNW geeft onder het lemma *nacie* als eerste betekenis 'geboorte, afstamming, geslacht' en als tweede 'geslacht, volk, volksstam (in de 16de eeuw)'. Het begrip *natie* is echter bij toepassing op de tweede helft van de 16e eeuw en de eerste helft van de 17e eeuw complexer dan de beide woordenboeken met hun betekenisomschrijvingen doen vermoeden.

In de voornationalistische periode had de term *natie* 'een algemene sociaal-psychologische begripsinhoud, zonder een bovenal staatsrechtelijke of politieke bijbetekenis', zo schrijft S. Groenveld in *Verlopend getij*. Een natie bestaat naar zijn mening uit een groep mensen die

'een unieke combinatie vertoont van karaktertrekken die elk afzonderlijk ook bij andere naties wel terug te vinden zijn. Zij is een gemeenschap van taal en cultuur, van eigen ras en aard, zij gevoelt een sterke band met het gebied van herkomst, zij is aaneengesmeed door in het verleden gedeelde droefheden en grote daden. Hierdoor onderscheidt zij zich van de omringende naties, is zij superieur daaraan'.³

Het onderscheid tussen natie en andere groepen waaraan men deelnam, ligt in 'de *primaire loyaliteit* van het individu' tot de collectiviteit die hij zijn natie noemt (ci-

2 Het (niet letterlijk geciteerde) motto gaat terug op Halbertsma's *Aanteekeningen op het vierde deel van den Spiegel Historiae van Jacob van Maerlant* (Deventer: 1851: 3): 'Ja, de taal is uit het diepste der nationale ziel, die in haar minste gelispel leeft, opgeweld; het is die ziel, die natie zelve.' (De Tollenaere 1981: noot 2 op p. 199)

3 Groenveld bindt hier de zogenaamde subjectieve *nacie*conceptie, die de gemeenschappelijke geschiedenis centraal stelt, en de zogenaamde objectieve *natie*conceptie, die de eenheid van taal, ras en dergelijke doorslaggevend acht, samen. Vergelijk WP s.v. *natie* (1). P. Geyl beschouwt in 1936 de taalgemeenschap als 'de duurzaamste en gestadigste factor' van de vaderlandse gemeenschap (Geyl 1978: dl. 1, 175).

taten uit Groenveld 1984: 16-17). Deze primaire loyaliteit acht ik het kristallisatiepunt voor het begrip *natie* en de overeenkomsten in taal en cultuur, ras en aard, gebied van herkomst en gedeelde geschiedenis, hoe belangrijk deze ook zijn, acht ik factoren die in meerdere of mindere mate tot de keuze voor de primaire loyaliteit hebben bijgedragen. Ze zijn elk slechts tot op zekere hoogte onderscheidelijk voor de collectiviteit van mensen die zich tot één natie rekenen, ten opzichte van andere collectiviteiten, waaronder ook andere naties begrepen zijn.

Zo beschouwd kunnen er op een grondgebied tal van naties aanwezig zijn.⁴ De lage adel bijvoorbeeld vormt een aparte natie in een niet scherp omliggende regio. Voor handwerkslieden was in de 16e eeuw daarentegen het gilde in hun stad hun natie. Werd de stad echter van buitenaf bedreigd, dan kon de natie zich uitbreiden tot de gehele stadsbevolking en vielen grenzen tussen gilden en tussen standen weg. Natie is, zoals uit deze illustratie al blijkt, een dynamisch begrip. Aan naties die landsgrenzen overstijgen, zoals bij calvinistische voormannen, internationaal opererende kooplieden, geleerden en kunstenaars het geval kan zijn, ga ik hier voorbij.

Patria wordt in het WNT omschreven als 'het land waar men geboren en getogen is, in tegenstelling met vreemde landen'. Vooral bij de zeevarende 'natie' (!) was in de 17e eeuw *patria* in deze zin in gebruik met betrekking tot personen en schepen die uit of naar het vaderland vertrokken.

De betekenis van *patria* is voor de 16e-eeuwer hoogstwaarschijnlijk aanmerkelijk beperkter geweest dan de bovenstaande omschrijving uit het WNT, namelijk 'het gebied van herkomst', waarmee men zich verbonden voelt, zoals Groenveld dit als een element van zijn typering van het begrip *natie* noemt.⁵ In tegenstelling tot het begrip *natie* is *patria* echter niet primair een sociaal-psychologisch begrip, maar een geografisch begrip dat aan *natie* gerelateerd is. Voor magistraten en handwerkslieden bijvoorbeeld was de stad hun *patria*, terwijl hun naties - afgezien van tijden van belegering - niet met de gehele stadsbevolking samenvielen. Voor de lage edelen was hun domein hun *patria*, maar hun natie was de lage adel in de ruime omtrek. Daarnaast konden magistraten en lage edelen spreken van een *gemeen Vaderland*, doordat uit hen functionarissen voor gewestelijke posten in een hertogelijke rekenkamer of een grafelijk hof voortkwamen. Natie en *patria* kregen bij hen de omvang van het gewest. Voor de hoge edelen, zoals graven en hertogen, daarentegen was het *gemeen Vaderland* de staat. De nationale synode te Dordrecht in 1578 verklaarde dat Vlaamse predikanten niet alleen in Vlaamse gemeenten voor mochten gaan, 'nademaal het gheheele Nederlant ons alghemeyne

4 Bij de citaten in het *Rhetoricaal glossarium* van Mak vinden we op p. 267 en 268 *natie* enkele malen gebruikt ter aanduiding van een hoge of lage klasse.

5 Het *Tetraglotton* van 1562 vermeldt als betekenis van het Latijnse *natie*: 'Eens ieghelic landt, Vaderlandt, De stede, het dorp, ghehucht of ander plaetse daermen gheboren is.'

vaderlant is' (Van Deursen 1978: dl.1, 62). Ook in deze kring telt de nationale eenheid. Naast het gemene Vaderland kwam ook *het gemeene land* en *de Vaderlanden* voor ter aanduiding van de Nederlanden. Het WNT geeft citaten van hooggeplaatsten uit de eerste helft van de 17e eeuw (WNT 4: 1365 en 18: 177).

Samenvattend laten zich met betrekking tot het begrip *natie* in zijn verbondenheid met het begrip *patria* in het algemeen gesproken drie groepen van eerste loyaliteiten onderscheiden, die impliciet een sociale stratificatie aanduiden. Daarbij wijs ik er echter reeds nu op, dat er ook reden is om tweede en derde loyaliteit in relatie tot de eerste te beschouwen.

(5.1) Overzicht van eerste loyaliteiten

1. Eerste loyaliteit tussen boeren, tussen handwerkslieden, tussen kleinhandelaren en tussen hun knechten en tussen arbeiders uit elkaars directe omgeving op het platteland, in dorp of stad;
2. Eerste loyaliteit tussen mensen die op regionaal of ten hoogste op gewestelijk niveau leven en werken;
3. Eerste loyaliteit tussen mensen wier eerste belangstelling uitgaat naar het bovengewestelijke of zelfs het centrale niveau van de staat.

Hierbij wil ik voor de situatie in de periode van circa 1550 tot 1650 aantekenen dat de eerstgenoemde loyaliteit in de Nederlanden vanuit maatschappelijk oogpunt beschouwd, de krachtigste is en de laatstgenoemde de zwakste. Dit laatste werd enerzijds veroorzaakt door de gedurig veranderende samenstelling van gewesten die door overerving en strijd bijeen werden gevoegd of zich uit vrije wil op bepaalde terreinen met elkaar verbonden, anderzijds door het ontbreken van een krachtig centraal bestuur met veel gezag, uitgeoefend door een vorst voor wie men genegenheid gevoelde. In de hierna volgende beknopte historische schets van nationalisme en particularisme in de Nederlanden werk ik de problematiek van de onder 2 en 3 genoemde loyaliteit iets verder uit, omdat deze voorkennis vereist is voor inzicht in de relatie tussen het gebruik van dialecten en regiolecten en de opbouw en het gebruik van een algemene taal in de Nederlanden.

5.1.2. Nationalisme en particularisme in historische context

S. Groenveld geeft in het eerste hoofdstuk van *Verlopend getij* de volgende omschrijving van nationalisme.

'Naar zijn inhoud is nationalisme het besef, dat er een sterke band bestaat tussen al diegenen die binnen één natie zijn samengekomen, en de overtuiging dat naar die natie de primaire loyaliteit dient uit te gaan van allen die men tot die natie kan reke-

nen. Het is voorts een samenstel van waarden en normen, van symbolen en attributen, die aan het leven binnen de natie vorm en zin moeten geven. Her duidt tenslotte aan, welke rol in het internationale krachten spel de natie speelt, of zou moeten spelen.' (Groenveld 1984: 15)

G. Malengreau heeft een monografie gewijd aan *l'Esprit particulariste et la révolution des Pays-Bas au XVIIe siècle (1578-1584)* die in 1936 gepubliceerd werd. Hij omschrijft particularisme als volgt.

'(...) il n'est autre chose qu'un état d'esprit qui subordonne l'intérêt général à des intérêts particuliers, et ainsi met obstacle aux sacrifices et aux renoncements individuels qu'exige très souvent le bien supérieur de la communauté' (Malengreau 1936: 12-13).⁶

De auteur gaat er dus kennelijk van uit dat er in het laatste kwart van de 16e eeuw een algemeen belang bestond, dat ook als zodanig door de mensen in de Nederlanden onderkend kon worden. We mogen ons echter afvragen of dit wel het geval was.⁷

Nationalisme en particularisme zijn beide sociaal-psychologische begrippen. Hier gebruik ik de term *nationalisme* ter aanduiding van eerste loyaliteit tussen mensen wier eerste verbondenheid die is met het bovengewestelijke en centrale niveau. De term *particularisme* gebruik ik met betrekking tot eerste loyaliteiten met de lagere, vooral de gewestelijke niveaus, waar dit handelwijzen met zich meebrengt die een nationaal belang schaden.

Wanneer we nu de tweede helft van de 16e eeuw in ogenschouw nemen, moeten we er ons van bewust zijn dat het beeld van deze periode bij de taalkundigen veelal bepaald werd door de visie van de 19e-eeuwse en begin 20e-eeuwse historici. G.J. Hoogewerff sprak ten aanzien van de periode 1560-1590 van een 'collectief nationaal besef' en P. Geyl nam een Groot-Nederlands bewustzijn waar, 'bezielde van de begeerte om een politieke gemeenschap te vormen' (Groenveld 1984: hfd.3a). Fruin beschouwde de Tachtigjarige Oorlog met als centrale visie: nationaal tegenover Spaansgezind (Woltjer 1979a). Dit veronderstelde nationale bewustzijn in de Nederlanden bij de vrijheidsstrijd tegen de Spaanse koning Filips II klinkt door bij de historisch-taalkundige Van den Branden, die naast Renaissance en Hervorming ook 'nationale fierheid' aan de basis legt van het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands, 'waarvan we de eerste schriftelijke neerslag vinden omstreeks het midden van de 16de eeuw' (Van den Branden 1967: 4, ook nog bij Van der Wal 1992: 183 en 1995: 2). Met de loyaliteit ten aanzien van de Nederlanden als eenheid beschouwd, was het in de periode

6 Geregeld duidt hij het particularisme kort en bondig aan met 'l'esprit de clocher'.

7 Deze opmerking dank ik aan professor Van Deursen.

1550-1650 namelijk slecht gesteld. Op propagandistische wijze moest dit het volk worden ingeprent. Een geschiedkundige schets moge het bovenstaande verduidelijken.

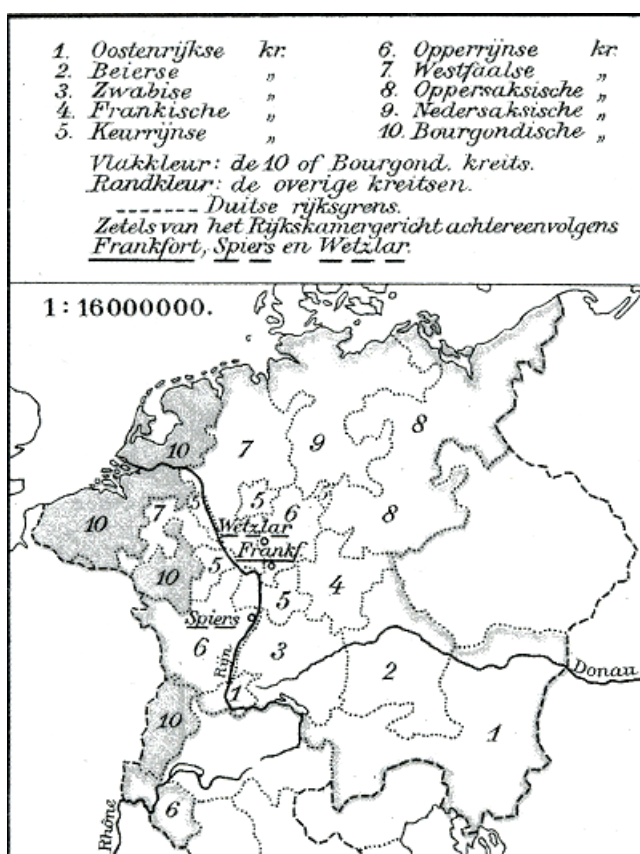
Het verdrag van Verdun (843) bepaalde, dat Vlaanderen en West- en Midden-Frankrijk Karel de Kale ten deel viel, terwijl Lotharius soeverein werd over onder andere gebieden die thans tot Nederland en België worden gerekend. De grens met het Duitse rijk van Lodewijk lag met name in het noorden oostelijker dan die van nu.

Vlaanderen had eeuwenlang te strijden tegen de Franse centralistische politiek en kon vooral dankzij de gunstige afloop van de Guldensporenslag (1302) een relatieve zelfstandigheid bewaren. Bij de vrede van Kamerijk (1529) gaf de Franse koning Frans I zijn aanspraken op onder andere Vlaanderen en Artois op, op voorwaarde dat Karel V zijn aanspraken op Bourgondië niet zou laten gelden. Vanaf dan heeft Vlaanderen politieke aansluiting bij taalverwante gewesten als Brabant en Holland.

Doordat de Nederlanden in de gevarezone lagen tussen Karels Duitse rijk en het rijk van de Franse koning, streefde Karel er naar het weerbarstige Gelre met Zutphen en Utrecht aan zijn bezit toe te voegen, alsmede Overijssel, Groningen en Ommelanden, en Oost-Friesland. Op de Rijksdag te Augsburg (1548) bepaalde hij dat de Nederlandse gewesten gezamenlijk de Bourgondische kreits vormden, en bij de Pragmatieke sanctie (1549) stelde hij de erfelijkheid van de soevereiniteit in de mannelijke en vrouwelijke lijn van de keizer voor alle Nederlandse gewesten vast. (Zie kaart 1.) Malengreau schrijft ten aanzien van Karels beslissing over de Nederlanden, dat zij nu waren 'Etat indépendant, 'tout indivisible', qu'il s'engageait à protéger à l'avenir' (Malengreau 1936: 54). De onafhankelijkheid ontstond doordat de Duitse rijks wetten niet voor de Bourgondische kreits golden en de onderdanen niet onderworpen waren aan de rechtspraak van het Reichskammergericht. Door de zogenaamde zeventien gewesten⁸ onder één hoofd te brengen ontstond echter nog geen samenhang en solidariteit bij brede lagen van de bevolking. 'Il ne faut pas l'oublier, le souverain n'était pas considéré comme roi des Pays-Bas, mais comme duc de Brabant, comte du Hainaut, comte de Flandre etc.' (Malengreau 1936: 55).⁹

8 Men spreekt gewoonlijk wel van de zeventien gewesten, maar daarmee is geenszins het precieze aantal aangeduid. Van Deursen en De Schepper (1984: 8 en 9) komt tot negentien bestuurlijke eenheden.

9 Dat is ook de reden dat Filips II de graafschappen, hertogdommen enzovoort moest afreizen om zijn geloofsbrieven aan te bieden.

(5.2) Bourgondische Kreits (Naar Vermaseren 1966: 32)

Het beleid van Karels opvolger Filips II is bepalend geweest voor het ontstaan van een volkomen zelfstandige staat die aanvankelijk zeventien gewesten leek te gaan omvatten, maar uiteindelijk slechts door zeven gewesten werd gevormd. Bij een staat van zeventien gewesten zou het grondgebied het gehele Nederlandse taalgebied van nu en een klein deel van het Franse omvatten. De zeven gewesten beslaan slechts een deel van dit Nederlandse taalgebied. De cultureel belangrijkste Nederlandstalige centra uit de Middeleeuwen in Vlaanderen en Brabant vielen er buiten, zelfs Antwerpen.

We zullen de periode vanaf 1555 wat gedetailleerder moeten bezien om inzicht te krijgen in het politieke en later ook militaire krachtenveld dat na een streven naar eenheid tenslotte in de scheiding van de Nederlanden resulteerde. Inzicht in de verschillende ontwikkeling van noord en zuid met name op politiek-militair, maar ook op maatschappelijk, godsdienstig en cultureel gebied is noodzakelijk

voor het verstaan van de gescheiden taalontwikkelingen in het overheerste zuiden en het vrije noorden. Zonder de politieke zelfstandigheid van de noordelijke gewesten is het ontstaan en de acceptatie van de standaardtaal namelijk ondenkbaar.

In de jaren zestig van de 16e eeuw waren er in de Nederlanden twee grote problemen die een oplossing behoefden. In de eerste plaats poogde de vorst de macht van zichzelf en zijn ambtenaren uit te breiden. Dit vormde een bedreiging voor de positie van de hoge adel en voor de invloed van de gewestelijke staten, waarin de steden dikwijls ruim vertegenwoordigd waren. De zelfstandigheid van de gewesten leek zelfs in gevaar te komen. Door de deels financiële afhankelijkheid van de vorst konden de Staten hem tegenwerken. Het tweede probleem betrof de problematiek rond de opkomende nieuwe godsdienstige denkbeelden. Met name tegenover de dopersen en de calvinistische groepen diende het centraal bestuur zijn houding en handelwijze te bepalen. J.J. Woltjer (1979a) plaatst in zijn beschouwing van de periode 1560-1580 'dit politieke probleem van de houding tegenover de ketters' centraal en komt daardoor tot een sluitend betoog.

De kettervervolgung wekte bij de bevolking medeleven met de slachtoffers op. Er ontstonden opstootjes en dat leidde er toe dat velen, waaronder als eersten ambachtslieden en vreemde kooplieden, zich onveilig begonnen te voelen en soms de stad de rug toekeerden.

Na het vertrek van Filips II naar Spanje in 1559 zat zijn landvoogdes, Margaretha van Parma, met het hierboven beschreven acute probleem. Het handelen van Karel V en Filips II stond in de middeleeuwse traditie: wie de katholieke kerk niet aanhangt, is een ketter en ketters dienen vervolgd te worden. De hoge edelen, die als stadhouders over de gewesten direct met de praktijk van de inquisitie en de maatschappelijke gevolgen ervan geconfronteerd werden, stonden verzachting van de plakkaten voor. Zij kregen de steun van lage edelen, waaronder zich ook radicale calvinisten bevonden, en sloten met hen in december 1565 het Verbond der Edelen. Op 5 april 1566 verzochten de verbondenen de landvoogdes in een smeekschrift schorsing van de ketterplakkaten en regeling van de godsdienstkwestie in overleg met de Staten-Generaal. Margaretha deed vage toezeggingen.

Het zuidwesten van Vlaanderen was sterk geïndustrialiseerd. Door de malaise halverwege de jaren zestig was daar grote werkloosheid ontstaan en dientengevolge afhankelijkheid van de ondersteuning door de katholieke kerk, die volgens L.J. Rogier machteloos en deels onwillig bleek om de nood te lenigen (*WP* s.v. *beeldenstorm*). Volgens H. de Schepper (1984: 49-99) zou 40% van de stedelijke bevolking op liefdadigheid zijn aangewezen. In deze voedingsbodem viel het zaad van de hageprekers, die tot geweldpleging tegen kerken en kloosters aanzetten.

Het plotseling uitbreken van de Beeldenstorm op 10 augustus 1566 in Steenvoorde in Zuidwest-Vlaanderen (nu Frans-Vlaanderen) was het gevolg en dit veranderde de politieke situatie wezenlijk. Poperinge volgde, daarna stak de storm op 16 augustus in Ieper op, de 18de in Oudenaarde, de 20ste in Antwerpen en twee

dagen later in Gent, Middelburg en Veere volgden, evenals 's-Hertogenbosch, Maastricht en Venlo. Daarna trok de storm door Holland en begin september door Friesland en uiteindelijk door Groningen. De uittocht uit Vlaanderen en Brabant, die tijdens her concilie van Trente (1544-1563) op gang was gekomen, nam versterkt toe.

In deze omstandigheden eiste Margaretha onderdrukking van de beeldenstormers en beknotting van de godsdienstvrijheid der protestanten. Oranje en zijn medestanders wilden zo ver niet gaan. Optreden tegen gewelddadigheden en tegen verhindering van de katholieke eredienst, daar waren zij toe bereid. Zij wilden echter niet optreden tegen protestantse samenkomsten.

Toen Margaretha van de stad Valenciennes, die door protestanten bestuurd werd, eiste dat zij haar troepen inliet, en na weigering door de stad een beleg begon, brak de broze eenheid der hoge edelen. Oranje probeerde enerzijds een openlijke breuk met Margaretha te vermijden, maar onderhield anderzijds contact met Bredero en andere leden van het Verbond der Edelen die gewapend verzet voorbereidden. Hij koos nu voor het laatste. Egmond was daarentegen niet van zins de wapens tegen de wettige vorst op te nemen. Oranje trok de consequentie en ging in ballingschap, gevolgd door velen. Egmond en Horne daarentegen onderwierpen zich aan de regentes en hernieuwden hun eed van trouw. Uiteindelijk had Margaretha de strijd met de hoge adel gewonnen. Filips II had echter reeds tot een militair ingrijpen besloten.

Het Spaanse bewind begint bij de komst van Alva en zijn legermacht in 1567. Het zijn nu Spanjaarden die de Nederlanden regeren. In Alva's bewind vormen twee grote politieke fouten een provocatie tot opstand. De eerste betreft het terzijde schuiven van de wettige rechters, gevolgd door het optreden van de Raad van Beroerten, door hemzelf zo nodig voorgezeten. Zelfs Ridders van het Gulden Vlies werden voor deze raad gedaagd, Egmond en Horne - in weerwil van hun eed van trouw - ter dood veroordeeld en in juni 1568 publiekelijk op de Grote Markt te Brussel onthoofd. Honderden mensen werden gearresteerd, soms als groep gevonnist. Ruim duizend mensen zijn gedood. Dit buitensporige optreden van Alva en zijn bloedraad wekte de verontwaardiging van de gematigden, die zich reeds gevoegd hadden onder de katholieke vorst en die Alva nu tegen zich in het harnas joeg.

De tweede kapitale fout van Alva was het opleggen van belastingen, vooral de Tiende Penning (een heffing van 10 procent bij de verkoop van roerende goederen), terwijl er in dat jaar (1571) al een economische terugslag was. Deze belasting zou onder meer gebruikt worden om het Spaanse leger in de Nederlanden te bekostigen.

In 1572 brak in de noordelijke zeeprovincies de opstand los, toen de Watergeuzen op 1 april Den Briel veroverden en de stad voor de Prins van Oranje verklaarden. In tal van Hollandse en Zeeuwse steden grepen de calvinisten met steun van de geuzen de macht en verklaarden de stad voor de Prins: Enkhuizen, Dordrecht,

Haarlem, Leiden, Gouda, Hoorn, Vlissingen. Ze dwongen het stadsbestuur tot toewijzing van kerken aan de calvinisten. Deze kerken werden van heiligenbeelden ontdaan, als het stadsbestuur ze niet tijdig had laten weghalen. Katholieke goederen werden dikwijls geconfisqueerd om Oranje in de strijd bij te staan of om in calvinistische kring de armenzorg te steunen en om predikanten en schoolmeesters door het stadsbestuur te laten betalen. De katholieken werden in hun godsdienstige plichten gedwarsboemd. De calvinisten maakten veelal het celebreren van de mis en het houden van processies onmogelijk.

Wie katholiek bleef kon gemakkelijk van heulen met de katholieke vijand worden verdacht. Priesters waren soms hun leven niet zeker. Lumey liet een twintigtal priesters uit Gorkum in Den Briel doden. Het *Dagboek van Wouter Jacobsz* laat ons de calvinisering vanuit katholiek gezichtspunt meebeleven (Van Eeghen 1959 en 1960). We treffen in de zeegewesten een calvinistisch radicalisme aan, waar Oranje en zijn medestanders politiek gebruik van maakten, al heeft het antikatholicisme stellig niet de sympathie van Oranje gehad. Van Houtte verwijt de Prins op grond van zijn politieke handelwijze in dezen zelfs opportunisme (Van Houtte 1952, XXI). In Van Deursen & De Schepper (1984, 101-156, m.n. 132-4) schetst de eerste auteur echter Oranjes geleidelijke overgang tot het calvinisme. In het laatst van 1573 sloot Oranje zich van harte bij de calvinisten aan.

J. Briels schetst de situatie in 1572 met de volgende woorden.

‘We hebben te maken met een politieke crisis binnen de steden, die het gevolg was van controversiële sociale verstandhoudingen (vooral tussen het patriciaat dat de magistraat beheerste en de middenstand die de mannen voor de schutterij leverde, vL), die door het geuzengeweld werden geradicaliseerd; van het machtsvacuüm, dat hierdoor ontstond maakten de calvinisten vervolgens gebruik om alle religieuze weerstand te elimineren en zich van de situatie meester te maken.’ (Briels z.j.: 244)

Terwijl in Holland en Zeeland de opstand zich verbreidde, werd Alva door de Nassaus en de dreiging van de hugenoten gedwongen met zijn leger in de zuidelijke gewesten te blijven. Lodewijk van Nassau veroverde in mei 1572 met steun van de hugenoten de stad Bergen in Henegouwen. Daarmee beheerste hij de belangrijkste toegangsweg van Frankrijk naar de Nederlanden. Verdere steun van de hugenoten bleef echter uit door een radicale koerswijziging van de Franse politiek. In juli 1572 deed Oranje een inval in het zuiden en bond daarmee Alva's bewegingsvrijheid. De bloedige tocht van Don Frederik van Mechelen over Naarden en Zutphen naar Haarlem had door de vernederende aftocht na Alkmaars victorie (1573) en Leidens ontzet (1574) zijn doel gemist: Holland en Zeeland kwamen niet onder het Spaanse gezag. De Unie van 1576 tussen deze twee gewesten vormde het begin van de noordelijke staatsvorming.

De Spaanse soldaten in het verarmde Holland en Zeeland sloegen aan het muiten en trokken zuidwaarts. Hoewel Vlaanderen en Brabant zich bedreigd voelden,

vloten de onderhandelingen tussen de katholieke afgevaardigden van de Staten-Generaal en de calvinistische van Holland en Zeeland om tot een verbond te komen, niet. Eerst na de plundering van Antwerpen in 1576, de zogenaamde Spaanse furie, was het gevaar voor de tot dan toe aan de vorst trouwe gewesten manifest. Oranjes streven tot een verbond van de zeventien gewesten slaagde bij het tot stand komen van de Pacificatie van Gent (8 november 1576). Hierin kwamen de gewesten overeen, dat zij 'eene vaste ende onverbrekelicke vrintschap ende vrede' zouden onderhouden, 'inzonderheyt om uyte landen te verdryven ende daerbyuten te houden die Spaensche soldaeten ende andere uetheemsche en de vrempe (...)' (naar Woltjer 1979a: 72-73). De godsdienstkwestie stelde men uit tot na het vertrek van de Spanjaarden. Dan dienden de Staten-Generaal een regeling te treffen. In afwachting daarvan stond het Holland en Zeeland vrij naar eigen inzicht op het terrein van de godsdienst te handelen. In de andere gewesten werd de vrije godsdienstoefening van de katholieken gegarandeerd. De plakaten van Alva werden buiten werking gesteld. In de Staten-Generaal leefde men 'in de vanzelfsprekende veronderstelling dat de Nederlanden een in meerderheid katholiek land zouden blijven, al zouden de protestanten enige rechten verwerven', schrijft Woltjer (1979a: 75). Ten overstaan van Requesens' opvolger Don Juan hadden de Staten-Generaal echter beloofd de katholieke godsdienst 'en tout et partout' te zullen handhaven, een onvriendelijk gebaar ten opzichte van Holland en Zeeland. Toen Don Juan in Vlaanderen en Brabant het katholicisme met harde hand ging herstellen, keerden de Staten-Generaal zich tegen hem en nadat hij in juli 1577 de vestingstad Namen bij verrassing had ingenomen, werd hij niet meer als landvoogd erkend en zelfs tot vijand van het land verklaard. 8 December 1577 vroegen de Staten-Generaal op initiatief van Aerschot aan Matthias van Oostenrijk, een katholieke Habsburger, de landvoogdij over de Nederlanden te willen aanvaarden.

Na de belofte van de Staten-Generaal aan Don Juan met betrekking tot het katholicisme blijkt hier bij de keuze voor Matthias wederom de broosheid van de samenwerking tussen Holland en Zeeland enerzijds en de overige gewesten anderzijds. De Staten-Generaal spanden zich tot het uiterste in om een algehele opstand te voorkomen en om zich tegenover de koning zo verzoenend mogelijk op te stellen.

Het militair optreden van Don Juan dwingt de Staten-Generaal evenwel tot een keuze. Het Statenleger, dat zich van Namen reeds terugtrok, werd op 31 januari 1578 bij Gembloux door het leger van Don Juan overvallen en verslagen. Matthias en de Staten-Generaal waren uit vrees voor Don Juan en zijn aanhang bij het volk alvast van Brussel naar Antwerpen gegaan. Intussen waren Hollandse en Zeeuwse troepen Gent te hulp geschoten, waar zij zich bepaald antikatholiek gedroegen.

In 1577 had Hembyze, een ijveraar voor een totalitaire vorm van calvinisme, samen met Ryhove een revolutie in Gent ontketend, waarbij hij een Raad van XVIII met de leiding van de stad belastte. Hij zette zelfs de graaf van Aerschot en enkele

katholieke gedeputeerden van de Staten van Vlaanderen gevangen, waarna Oranje er aan te pas moest komen om hen te bevrijden. Ook hadden de Gentenaren soldaten naar steden in de omgeving gestuurd om daar de wet te verzetten, zoals Brugge, Kortrijk en Ieper. De overeengekomen vrije godsdienstoefening voor de katholieken buiten Holland en Zeeland was ernstig geschonden en daardoor zou de Pacificatie van Gent als verbond van zeventien gewesten in duigen vallen. Oranjes voorstel van godsdienstvrede (10 juli 1578), behelzende wederzijdse tolerantie van katholieken en protestanten, was voor geen der partijen meer aanvaardbaar. Het antikatholieke gedrag van de calvinisten in Gent en elders, zo schrijft Malengreau, deed de partij van malcontenten ontstaan, vooral bestaande uit katholieke, anticalvinistische Waalse edelen. De hertog van Parma, die in 1578 door Filips II als opvolger van Don Juan was aangewezen, palmde de ontevredenen voor zich in. Mede doordat Vlaanderen en Brabant de vrije doorvoer van goederen naar Henegouwen en Artois belemmerden, waardoor de laatste gewesten in hun economie getroffen werden en de irritatie ten opzichte van deze protestantse gewesten nog verder was toegenomen, gelukte het Parma de Waalse gewesten - Henegouwen en Artois voorop - in de Unie van Atrecht (6 januari 1579) te verenigen.

Deze Unie is een nader verbond binnen de Pacificatie van Gent. Parma beloofde het verleden te laten rusten, de Spaanse troepen te verwijderen, de belastingen van Alva af te schaffen en de privileges te herstellen op voorwaarde dat in de gewesten de katholieke godsdienst gehandhaafd zou worden en de gewesten zich weer onder het gezag van de koning zouden stellen. Adel en geestelijkheid konden binnen dit raam hun oude gezagsposities consolideren. Dat was de basis voor hun samenwerking met de calvinisten in de Pacificatie geweest en de concessie dat de vreemde troepen uit hun gebieden zouden verdwijnen, was hun particuliere doel binnen het algemene voor alle gewesten geldende doel van de Pacificatie. 17 Mei 1579 voegden de Waalse gewesten zich onder het gezag van Filips II. De verbondenheid van deze katholieke gewesten, waarin de adel veel macht had, met de katholieke vorst en landvoogd was groter dan de verbondenheid met de opstandige gewesten onder calvinistisch bestuur, waarin de steden de toon zetten. De adel in Wallonië en de stedelijke magistratuur in Vlaanderen, Brabant en Holland hadden ten tijde van de Pacificatie slechts één doel gemeen: de verdrijving van de Spaanse soldaten. Verder behoorden ze tot verschillende naties. Zij waren gescheiden door taal, geloof en cultuur, hun patriae vielen niet samen en er was geen gezamenlijk verleden met gedeelde droefheden en grote daden. Hun primaire loyaliteit scheidde hen juist. De ontstaansgeschiedenis van de Unie van Utrecht bevestigt dit.

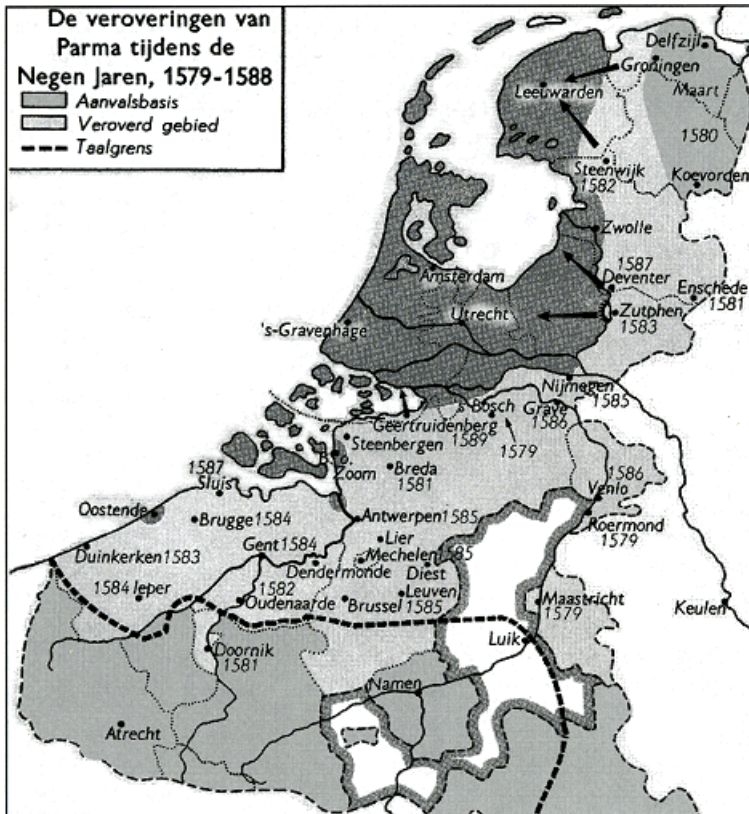
Gezien vanuit het perspectief van de opstandige gewesten Holland en Zeeland was het van strategisch en economisch belang (Oostzeevaart langs Friesland en handelswegen naar Duitsland), dat zij bij hervatting van de strijd tegen de koning steun zouden ontvangen van Utrecht, Gelre en de noordoostelijke gewesten. Dat waren echter katholieke gewesten die zich meer verbonden voelden met de Staten-

Generaal dan met de calvinistische gewesten. In oktober 1577 betaalde Oranje voor Utrecht de Duitse troepen uit het voormalige koninklijke leger af en werd daardoor stadhouder over dit gewest. In mei 1578 werd Jan van Nassau stadhouder van Gelre, die zich als een militant calvinist en notoir antikatholiek ontpopte.

Het militaire succes van Don Juan bij Namen en Gembloux, de oorlogsmoeheid en het opkomend particularisme in de zuidelijke gewesten en de dreiging die daarvan uitging voor het noorden, maakten het streven naar een nadere unie binnen de Pacificatie van Gent gewenst. De Staten van Utrecht namen het besluit hun landsadvocaat Floris Thin naar Oranje in Antwerpen te sturen. Zijn memorie bevatte twee belangrijke punten: 1. godsdienstvrede, 2. territoriale begrenzing van de zeven gewesten ten noorden van Vlaanderen en Brabant. Ten aanzien van het eerste punt werd later in Arnhem besloten dat Holland en Zeeland vrij waren in hun beslissing ten aanzien van de godsdienstige kwestie en dat de overige gewesten tot godsdienstvrede konden besluiten of tot een vrije regeling, mits niemand in godsdienstige zaken tot iets gedwongen zou worden. 29 Januari 1579 vond de afkondiging van de Unie van Utrecht plaats. De afgevaardigden van Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland hadden reeds 6 december getekend. Ook Jan van Nassau, de ridderschap van Gelre, Zutphen en de Groninger Ommelanden hadden ondertekend. Het felprotestantse Gent en andere Vlaamse steden, zoals Ieper en Brugge, volgden. Amersfoort en Groningen werden door een beleg tot de Unie gedwongen. Toen Rennenberg zich in maart 1580 echter met de koning verzoende, volgde Groningen hem daarin. Ook steden als Deventer, 's-Hertogenbosch, Maastricht en Leuven waren Spaans. Samenvattend - ik volg hier vooral Woltjer (1979b) - zien we in 1580 geen Unie van zeven gewesten, maar een Unie in het westen van de Nederlanden van Ieper en Brussel in het Zuiden tot en met Friesland in het noorden, terwijl het oosten en verdere zuiden katholiek en Spaansgezind was.

Vervolgens zijn het strategisch-militaire acties die er toe leidden dat Parma in de jaren tachtig Vlaanderen en Brabant weer onder het gezag van de koning brengt. Daar werd het katholicisme opgelegd en protestanten dienden zich binnen vier jaar hieraan te conformeren of te vertrekken. In plaats van de protestantse steden in Vlaanderen en Brabant te steunen, zorgden Hollandse en Zeeuwse kooplieden voor de ravitaillering van Parma's leger. Zij zochten hun particuliere voordeel ook ten opzichte van geloofsgenoten, al verhoogde deze handel anderzijds de opbrengst van de belastingen waaruit de oorlog werd bekostigd. Het echec van de opstand der zeventien gewesten was nabij. Zijn pleitbezorger Oranje overleed op 10 juli 1584 bij de tweede aanslag op zijn leven. 17 September viel Gent in Spaanse handen, 10 maart 1585 Brussel, 17 juli daaropvolgend Mechelen. De val van Antwerpen op 17 augustus 1585 was de kroon op Parma's veroveringen. De uittocht van protestanten nam toen nog sterker toe. In paragraaf 5.1.3. ga ik nader op de emigratie in. Had Filips II Parma niet het bevel gegeven zijn veroveringen te staken, dan had Parma vervolgens het noorden kunnen binnenvallen. Nu moest hij Spaanse troepen in gereedheid brengen voor een aanval op het Engeland van de

protestantse Elisabeth. In Duinkerke zouden zij zich op een armada inschepen. De gehele onderneming mislukte echter. In de daaropvolgende jaren werden de legers nog in Frankrijk beziggehouden, waardoor Parma de offensieve krijgsv verrichtingen van Maurits en Willem Lodewijk niet effectief kon bestrijden. Zij sloten de tuin der Zeven Provinciën. In 1590 veroverde Maurits Breda. In 1591 volgden Zutphen, Deventer, Delfzijl, Hulst en Nijmegen, in 1592 Steenwijk en Coevorden, in 1593 Geertruidenberg en in 1594 Groningen. Door de verovering van Groenlo, Lochem en Oldenzaal was nu na Twente ook de Graafschap aan Filips II ontvallen. (Zie de onderstaande kaarten.)

(5.3) Veroveringen van Parma
(Naar Vermaseren 1966: 78)

(5.4) Veroveringen van Maurits en Willem Lodewijk
(Naar Vermaseren 1966: 79)

'De opstandelingen werden, tegen hun bedoeling in, door de loop der omstandigheden gedwongen een Republiek te vormen, en tegen hun bedoeling in zou deze slechts het noorden van de XVII Nederlanden omvatten', schrijft Woltjer terecht (1979b: 99-100).

De oostgrens van de Republiek lag iets ten westen van het noordelijk deel van de grens tussen Midden- en Oost-Francië uit 843. De zuidgrens doorsneed het noordelijk deel van Vlaanderen en verbrak de eenheid van Brabant en die van Limburg.

Het dialectcontinuüm van de Noordzee tot Polen bleef in twee gebieden verdeeld. Het Nederduitse gebied werd genoodzaakt de Hochsprache voor het schriftelijk taalgebruik aan te nemen, maar de dialecten in de Republiek kregen een overkoepelende schrijftaal die op de Frankische dialecten gebaseerd is. De Germaanse dialecten in de zuidelijke gewesten ontwikkelden geen standaardtaal voor schriftelijk taalgebruik. Daar kwamen de leidende standen sterk onder de invloed van de Franse taal en cultuur te staan (Willemys 1992).

Vragen wij ons vervolgens af of we ten aanzien van de Republiek rond 1600 van een nationale eenheid mogen spreken die krachtiger is dan de gewestelijke of plaatselijke, dan luidt het antwoord ontkennend. De doelstellingen van de Unie van Utrecht, oorspronkelijk 'een strijdbond van de militante protestanten en hun politieke medestanders, die misschien het anti-katholicisme betreurden, maar in de gegeven omstandigheden zich er in ieder geval niet tegen verzetten' (Woltjer 1979b: 100), maken dit al meteen duidelijk. De centrale doelstelling is in de woorden van Van Deursen 'handhaving van de particuliere eigenaard van ieder gewest, met al zijn vrijheden en privileges'. Die werden immers door de vijand bedreigd. Omdat de vijand echter te machtig is voor elk van de gewesten afzonderlijk, 'verenigen de gewesten zich zo nauw alsof zij maar één provincie waren' (Van Deursen 1979: 138). De plaatselijke bestuurders blijven daarbij in het volle bezit van hun macht en dat leidde ertoe dat de samenwerking gemakkelijk een vrijblijvend karakter kon krijgen. De Unietroepen hadden zelfs toestemming van de provincie nodig bij garnizoen. Zij moesten niet alleen aan de Unie gehoorzamen, maar ook aan de provincie en de stad waar ze zich bevonden.

Ter bekostiging van de gezamenlijke defensie zouden alle gewesten imposten op wijn, bier, gemaal, zout, laken, hoornvee, bezaaide landen, slachtvee, verkoop of ruil van paarden en ossen, waag en nog andere later te bepalen zaken heffen. Holland, Zeeland en Stad en Lande maakten hier provinciale belastingen van. De financiering van het Unieleger bleef een probleem.

Gewestelijke vrijheid was een hoofdkenmerk der Zeven Provinciën en dat impliceerde dat de provinciale staten de dragers waren van de soevereiniteit, concludeert Van Deursen (1979: 150) naar aanleiding van artikel 5 van de Unie van Utrecht, dat over de gezamenlijke verdediging gaat. Ook de regeling van de godsdienstkwestie legde de beslissingsbevoegdheid voor Holland en Zeeland geheel op gewestelijk niveau. Het Unieverdrag noemde slechts randvoorwaarden voor de overige gewesten. Ook daar lag de uiteindelijke beslissing bij de gewestelijke staten.

De gewestelijke staten staan ook in de eerste helft van de 17e eeuw centraal en de macht van het centrale bestuur is beperkt tot de terreinen van landsverdediging en - daaraan gekoppeld - buitenlandse politiek. Bovendien is deze macht door de gewestelijke staten aan de Staten-Generaal gedelegeerd, waardoor de eindverantwoordelijkheid toch weer op gewestelijk niveau bleef liggen. Het besturen van de generaliteitslanden gebeurde slechts in naam door de Staten-Generaal. Wie bij het

centrale bestuur betrokken was, hield zich vanuit gewestelijk perspectief gezien bezig met perifere zaken. '(D)us gold het bekleed worden met een ambt in Den Haag als een verbanning, voor een Amsterdams patriciër niet minder dan voor een oostelijk of Fries edelman', lezen we bij Groenveld (1984: 63). Na enkele jaren keerde men in de meeste gevallen weer naar zijn gewest terug ('tHart 1993: 200). De eerste loyaliteit van de leden van de Staten-Generaal diende die met hun gewest te zijn. Zij hadden namelijk als gedeputeerden beperkte handelingsvrijheid. Daar heerste naar mijn indruk ook een zekere lauwheid. De Staten-Generaal vormden geregeld ad hoc commissies voor deeltaken. Dat zijn de zogenaamde besognes, zoals het besogne te velde, dat op veilige afstand met de kapitein-generaal meetrok op zijn krijgstochten in voorjaar en zomer. Daar vielen beslissingen 'tot nieuwen Oorlogh of Vrede, tot eenige nieuwe alliantie' (Groenveld 1984: 79). De participatie aan de besognes liet echter te wensen over. Voor het besogne dat de bestandsbesprekingen met het zuiden zou houden, bijvoorbeeld, benoemde men per gewest dubbeltallen, opdat er in ieder geval één uit elk gewest aanwezig zou zijn. Het bovengewestelijk gezag van de Staten-Generaal noemt L.J. Rogier concluderend meer schijn dan wezen (WP s.v. *Staten-Generaal*).

In de Bourgondische en Habsburgse periode was de hoge adel aan de vorst of zijn plaatsvervanger verantwoording schuldig en behoorde met hen tot één natie. Tijdens de Republiek was de positie van de stadhouder ondergeschikt aan die van de Staten-Generaal. Hij was, formeel gesproken, uitvoerder van beleid, al had hij veel invloed op de voorbereiding ervan. In de periode van 1579 tot circa 1650 zien we het zwaartepunt van de macht tussen de Staten-Generaal en de stadhouder geregeld verschuiven. In de beginperiode van Oldenbarnevelt nam het gezag van de Staten-Generaal sterk toe. Na zijn onthoofding op 13 mei 1619 kwam de macht, ook die van de Staten-Generaal, bij Maurits te liggen. Ten tijde van Frederik Hendrik (1625-1647) stelden de Staten-Generaal pas weer besognes in. Toen er in 1644-1645 een meningsverschil tussen de Staten-Generaal en de stadhouder ontstond over een te houden veldtocht tegen het zuiden of een maritieme actie naar de Sont, besloten de Staten-Generaal tot beide. Er was een evenwicht ontstaan.

In de eerste helft van de 17e eeuw tekenen zich twee duidelijk herkenbare groeperingen in de Zeven Provinciën af met daartussen een groep die een middenpositie inneemt. Enerzijds zien we de Oranjegezinden. In de propagandistische retoriek uit de tweede helft van de 16e eeuw in pamfletten, declaraties, liederen, preken, prenten en dergelijke verwees men graag naar de oude rechten van de Nederlanden als geheel. Naar de mening van Kossmann (1994: 26-27) zien wij hier 'een natie, om het zo uit te drukken, verzonnen worden'. In de 17e eeuw staan de Oranjegezinden in aansluiting hierbij versterking van het centrale apparaat en verzwakking van de macht van Holland voor. Tot deze groepering behoorden onder andere de militairen en anderen rondom de stadhouders, een deel der leden van de regentenstand en ridderschap. Een groot deel van het gewone volk, met name de calvinisten, waarvan de leiders een buitenlands en militair beleid voorstonden dat

protestanten in omliggende landen steunde en het katholieke zuiden bestreed, steunde dit streven. Anderzijds zien we de Staatsgezinden, die de centrale instellingen niet ver boven de gewestelijke bestuurslaag wilden laten uitstijgen. De leiding van de Republiek diende naar hun mening bij Holland te liggen en de uitvoering van enkele soevereine taken kon door de gewestelijke staten aan de generaliteit worden gedelegeerd. De aanhang van de Staatsgezinden vinden we vooral in de kringen van de regenten en gewestelijke bestuurders. Het gewone volk kon deze veelkoppige soevereiniteit niet goed begrijpen.

Groenveld concludeert dat zich in het tweede kwart van de 17e eeuw een staatsbestel van de Zeven Provinciën ontwikkelde. Woltjer (1979b) neemt aan, dat het Unieverdrag na de vrede van Münster geleidelijk zijn partijkarakter verloren had en de Republiek ook door de katholieken aanvaard werd, al houdt hij een slag om de arm. Holland - waarin het stedelijk gebied het economisch hart van de Republiek vormde (De Vries & Van der Woude 1995: 219) - kreeg in ieder geval rond 1650 op politiek gebied het voortouw in handen en domineerde de Republiek. Daarmee was het met het particularisme echter geenszins gedaan. Een sterk staaltje is de handelwijze van Amsterdam, toen Frederik Hendrik naar Antwerpen trok om de stad te veroveren. Andries Bicker zorgde er toen voor dat Antwerpen geproviandeerd werd: die haven moest gesloten blijven (Brugmans 1944: hfd. IV)! Amsterdam had zich trouwens al zo lang mogelijk, namelijk tot 1578, afzijdig gehouden van de opstand. Aan de Spanjaarden was meer te verdienen dan aan de opstandelingen. '(U)n certain provincialisme persistera (...) jusqu' à la fin du XVIIIe siècle', schrijft Malengreau (1936: 59). De soevereiniteit blijft bij de gewestelijke staten liggen en in zaken die aan de generaliteit gedelegeerd zijn, was Holland ten tijde van Oldenbarnevelt dominant en zou dit rond 1650 weer zijn. De andere zes provinciën moesten dit aanvaarden. De hier geschetste politieke realiteit is een afspiegeling van de eerste loyaliteiten van de mensen tot elkaar. Deze lag bij het gewest en omdat landspolitiek grotendeels samenviel met de gewestelijke politiek van Holland, was in andere gewesten de loyaliteit hiermee gering. We kunnen hier moeilijk spreken van een landspolitiek die het algemeen belang evenwichtig diende.

De gewestelijke staten van de Republiek zijn gevormd uit vertegenwoordigers van steden en adel, per gewest soms in zeer verschillende getalsverhouding. Bij deze staten berust de soevereiniteit in de Republiek. Aangezien de stedelijke vertegenwoordigers in de gewestelijke staten door last en ruggespraak echter beperkt waren in hun handelen, behielden de steden grote bestuursmacht (vergelijk Van Nierop 1984: 240). De rivaliteit tussen de Hollandse steden maakte het dit gewest dikwijls onmogelijk om als centraliserende macht in de Republiek op te treden ('tHart 1993: 221).

De Staten-Generaal bestaan uit gedelegeerden uit de gewestelijke staten. Uit de adel en de regenten werd de hoogste bestuurslaag in de gewesten en op het centrale niveau gerecruteerd. Het centrale bestuursapparaat in Den Haag telde in het begin

van de 17e eeuw tussen de honderd en tweehonderd ambtenaren. Dat is minder dan het bestuursapparaat van Holland. De gewesten betaalden hun ambtenaren meestal beter dan het centraal bestuur. Taken die wij thans tot die voor een centraal bestuur rekenen, waren in de Republiek gedecentraliseerd. De zeemacht was verdeeld over de admiraliteiten. Het innen van belastingen voor de generaliteit was een gewestelijke zaak. Ook ontbrak er in de Republiek een centrale rechtspraak.

De kring rond de stadhouders heeft geen maatschappelijke status boven die van de leden der Staten-Generaal. 'De Hollandse adel vormde samen met de stedelijke regenten de bestuurlijke elite van de Republiek', schrijft Van Nierop (1984: 233) in zijn conclusie ten aanzien van de eerste helft der 17e eeuw. Hij wijst er echter met nadruk op dat er op sociaal gebied strikte apartheid heerste tussen adel en regentenaristocratie. Bij de keuze van huwelijkspartners werd deze scheidslijn in acht genomen. In de bovengenoemde groepen zijn edelen en patriciërs, Oranjegezinden en Staatsgezinden, generalisten en particularisten te onderscheiden, maar allen behoren tot de laag met het hoogste maatschappelijke prestige. Al kunnen we derhalve binnen deze groepen verschillende naties aanduiden, vanwege de vele verbindingen en hun gemeenschappelijk hoog aanzien zal ik ze samennemen als de aanzienlijksten in stad en land. Het gewone volk van knechten, arbeiders, dagloners en bedeeden beschouw ik als de verst verwijderde tegenhanger van de landadel en de stedelijke aristocratie. Tussen deze uitersten zit in de periode 1550-1650 veel afstand.

In de zuidelijke gewesten verliep de ontwikkeling geheel anders. De hoge adel verloor na de opstand veel van zijn vroegere invloed en werd eigenlijk tot een regionale 'upper class' gedegradeerd, maar droeg op die manier wel bij tot de verdere verfransing van de sociale elite. Het Nederlands verloor in het zuiden de meeste van zijn hogere functies. Het werd weliswaar nog in geschrifte gebruikt, maar nauwelijks nog als bestuurstaal en zakte tot dialectniveau (in de huidige zin van het woord) terug. Door gebrek aan contact met het noorden had het geen deel meer aan de standaardisering. Vanaf 1613, tijdens het Twaalfjarig Bestand dus, zien we een herstel van de betrekkingen doordat onder meer Brugse en Antwerpse kamers aan rederijkerswedstrijden in Amsterdam, Haarlem en Leiden deelnemen.¹⁰

Terwijl in de Zuidelijke Nederlanden de Nederlandssprekende gewesten geheel onder Spaans bestuur vallen, waarbij de maatschappelijke bovenlaag zich niet van Nederlands bedient, zien we in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ook de bovenlaag Nederlandse variëteiten gebruiken. In de 15e eeuw gebruikte elk gewest zijn streektaal als bestuurstaal. Vanaf 1582 verdringt Nederlands het Frans als voertaal in geschriften van de Staten-Generaal (Van der Wal 1992a: 119). Dit kan echter geen algemene, noch een gestandaardiseerde Nederlandse variëteit zijn geweest, want die bestond aan het eind van de 16e eeuw niet. Wel ligt hier een voe-

¹⁰ Ik dank deze alinea aan prof.dr. R. Willemys.

dingsbodem - overigens van verschillende grondsoorten - die een ontwikkeling tot één taalvariant voor schriftelijk taalgebruik bevorderde. Dat zou Hollands van beschaafden met Vlaams-Brabantse elementen, met name vanwege de zuidelijke schrijftaaltraditie, en met klassieke opsmuk worden. Een schrijftaal voor de elite en voor ontwikkelden van lager stand.

5.1.3. *Immigratie en acceptatie in Holland*

Na het concilie van Trente (1544-1563), waar de katholieke kerk onder de drang van de zich verbreidende Hervorming haar leer nauwkeurig beschreef, nam de geloofsvervolging in de Nederlanden en andere gebieden met katholieke vorsten in hevigheid toe. In 1565 vond bij koninklijke toestemming de afkondiging van de Trentse decreten in de Nederlanden plaats. Vanaf de jaren veertig dateert de emigratie met name uit Vlaanderen en Brabant naar Londen, Emden en het Rijngebied, waar voor reformatorischen een gunstig klimaat heerste (De Bruin 1937: 211 of De Bruin/Broeyer 1993: 151). Toen vanaf 1572 in Holland en Zeeland door toedoen van de geuzen steden onder calvinistisch bestuur kwamen en zich voor Oranje verklaarden, trok men ook naar deze gewesten. Na de val van Antwerpen (1585) is er een grote emigratiegolf uit het zuiden die - verzwakt - doorloopt tot in de jaren twintig van de 17e eeuw. Bij deze emigranten kon de hoop op terugkeer in hun vaderland geen standhouden. De emigranten uit vroegere jaren zagen thans de hoop op terugkeer verkeren in een illusie. Parma heeft vanaf de val van Antwerpen Vlaanderen en Brabant namelijk definitief onder Spaans gezag geplaatst. In de periode 1585-1589 verlieten ongeveer 38.000 inwoners de Scheldestad. Hieronder bevonden zich door de teruggang in handel en nijverheid ook economisch gemotiveerde emigranten, zowel protestanten als katholieken (Briels 1985: par. 1.3). De bevolking van Antwerpen telde na deze exodus nog slechts 42.000 zielen (Voet 1973).

Het wereldlijk gezag dwong inwoners van de Vlaamse en Brabantse steden die calvinistisch waren, het katholieke geloof openlijk te belijden. In de noordelijke gewesten moesten de emigranten net als andere vreemdelingen een nieuwe positie verwerven. Zij behoorden niet tot dezelfde natie als de autochtone stedelingen en zij hadden niet met hen het patria gemeen. Ook in de kerk zag men de scheidingslijn lopen, zodat wel beweerd wordt dat de stedelijke middengroep tussen het oude en het nieuwe geloof door de soms prominente rol van Vlamingen en Brabanders werden weerhouden om tot de gereformeerde kerk toe te treden (Woltjer 1986).

Briels schat de totale omvang van de Zuidnederlandse immigratie in de Noordelijke Nederlanden op 150.000. Daarmee zit hij aanmerkelijk hoger dan I. Schöffers (60.000 tot 100.000) en A.Th. van Deursen (60.000 tot 80.000). J.J. Woltjer sluit zich bij Schöffers aan. Bedenkend dat de bevolking van de Republiek

in 1622 1,3 miljoen mensen telde, waarvan zo'n 700.000 in Holland, is hun aantal toch nog aanzienlijk. Dit geldt met name voor Holland, omdat het grootste deel van de immigranten daar neerstreek (vergelijk Woltjer 1986, de boekbeoordeling van Briels 1985).

De immigratie vanuit de Zuidnederlandse gewesten bracht veel commerciële en technische knowhow en ook veel kapitaal naar het noorden (De Vries & Van der Woude 1995: 98). Onder de Immigranten bevonden zich grote kooplieden en hoog ontwikkelden zoals Usselincx, De Geer, Trip, Lemaire en Plancius. Het overgrote deel bestond uit geschoolde vaklieden die met name de textielnijverheid vooruit hebben geholpen. De Amsterdamse zijdenijverheid kwam door hen tot ontwikkeling. Verder werden in Holland de laken- en de tapijtindustrie gestimuleerd. In Amsterdam nam het aantal boekdrukkerijen sterk toe. Delft kreeg door hen zijn aardewerk en Gouda zijn pijpen. De tuinderijen kwamen door hen met nieuwe producten op de markt. Door deze relatief hoge ontwikkeling van de Zuidnederlanders is het hun ten dele gelukt 'te ontkomen aan het gewone lot van de buitenlandse arbeider, die scheen te zijn geschapen voor het zwaarste, gevaarlijkste en slechtst betaalde werk', zoals Van Deursen (1978: dl.1, 56) schrijft. Toch hebben ook verhoudingsgewijs vele Zuidnederlandse immigranten, vooral Walen, in armoede geleefd. Ondersteuning van de armsten kon gemakkelijk als achteruitzetting van autochtone armen worden uitgelegd en wekte afgunst bij de Hollanders. We treffen hierover zure opmerkingen bij een regent als C.P. Hooft aan.

Van enkele Hollandse steden is de grootte van de immigratie uit de zuidelijke gewesten bekend. Volgens Briels (1985: 125) zou ten tijde van het Bestand (1609-1621) de Amsterdamse bevolking voor een derde uit Zuidnederlanders bestaan hebben. De schatting komt dan uit op 35.000 personen omstreeks 1621. Woltjer (1986) corrigeert zijn berekening en komt op een zesde van de 108.000 inwoners in 1622, zo'n 18.000 Zuidnederlanders dus. Dat is nog altijd 16 procent van de bevolking. Als ik de rekenwijze van Woltjer voortzet, kom ik verder tot zo'n 26.000 inwijkelingen die in Duitsland geboren zijn. Dat is 25 procent van de bevolking. Delft zou zo'n 3.500 Zuidnederlandse immigranten bij de volkstelling van 1622 bezitten (15%), Rotterdam zelfs 5.000 (20%) en Alkmaar circa 600 (10%) (vergelijk Woltjer 1986). Van Leiden is bekend dat het aantal immigranten tussen 1581 en 1621 ongeveer 28.000 beliep, terwijl de stadsbevolking in die periode van 12.000 tot 45.000 toenam. In 1582 was bijna de gehele bevolking van Hondschoote naar Leiden verhuisd (De Schepper 1984b: 51). De meerderheid van de Leidse bevolking was bij de volkstelling van Zuidnederlandse afkomst (Van Deursen 1978: dl.1, 53).¹¹

11 Het percentage inwoners van Zuidnederlandse herkomst in Leiden dat in Briels (1985a) en vervolgens ook in (1985b) genoemd wordt, 62,6%, acht Woltjer (1986) onbewezen. Van der Wal (1992) neemt Briels' gegevens uit (1985b) over.

Bij de immigratiegolf uit het zuiden moeten we, in verband met het taalkundig kader waarin ik deze beschouwing plaats, bedenken dat bij de opgaven ook Waalse inwijkelingen meegeteld zijn. Verder zou het bepaald onjuist zijn te veronderstellen dat de immigranten zich direct met de autochtone bevolking hebben gemengd. Zeker tot het militair offensief van Parma in 1584/1585 konden de Zuidnederlanders nog op terugkeer hopen. Verder zien we dat zij onderling contact onderhouden, bijvoorbeeld in Brabantse rederijderskamers, waarvan 't Wit Lavendel te Amsterdam het sprekendste voorbeeld is. In Haarlem bevond zich de Vlaamse kamer De witte Angieren (1593 opgericht) en in Leiden De orange Lelie (1590 opgericht) (Van Elslander 1945). Ook woonden de Zuidnederlandse immigranten soms in wijken bijeen, bijvoorbeeld in de Bloemstraat en omgeving te Amsterdam in het eerste kwart van de 17e eeuw. In Leiden en Delft zien we de Zuidnederlanders eveneens in aparte woonwijken geconcentreerd.

De Hollandse bevolking liet zich niet door de immigranten uit beroepen wegdrücken. Dit gold niet alleen voor de handwerkslieden in bijvoorbeeld 's-Gravenhage, die een leerperiode voor een immigrantenkind tweemaal zo lang lieten duren als die voor een Hollandse leerling. Amsterdamse gilden dwarsboomden het in dienst nemen van immigranten als knecht, of verboden dit botweg. De regenten weerden de immigranten van de kussens, tot ergernis van Usselincx en tot tevredenheid van C.P. Hooft. Men leze Van Deursen 1979 (dl.1, hfd.2), waaraan ik hier veel ontleen.

Immigranten werden niet alleen bij het verwerven van een inkomen tegengewerkt door de gildenbepalingen en het regentenoptreden. Bij onrust in de stad en bij kerkelijke onlusten zoals ten tijde van Leicester en in het Bestand kregen ze ook - terecht of niet - de schuld. Dit vooral van remonstranten en bestuurders.

De conclusie ligt voor de hand: eerst de Hollanders en waar de immigranten geen concurrentie kunnen veroorzaken, mogen zij werken, waarbij de Vlamingen en Brabanders geen voorkeursbehandeling ontvangen. Verder konden dezen zich in leven houden in beroepen waarbij plaatselijke kartelvorming ontbrak. Kortweg: immigranten waren gedoogde medeburgers van het tweede plan en dat moest zo blijven. Met deze instelling van de Hollanders ligt het niet voor de hand dat zij hun dagelijkse spreektaal in de richting van het Vlaams of Brabants zouden buigen. De Vlamingen en Brabanders vormden aanvankelijk sterk samenhangende gemeenschappen. Bij de integratie van deze bevolkingsgroepen in de Hollandse maatschappij past hun taal zich aan bij de variëteit van hun sociale klasse. Biestkens geeft hier voor de lage sociale klasse in zijn *Klucht van Claas Kloet* een voorbeeld van, als Claas van zijn Brabantse vrouw meedeelt (Biestkens/Dibbets z.j.: 94, De Vooy 1913: 114 en De Vries, Willemyns, Burger 1993: 71):

905 Sy spreekt oock alries zo plat Amsterdams/ datjese iens ginckt hooren/
Je sout segghen s'isser e wonnen en e boren.

Op de relatief nieuwe terreinen van gereformeerde godsdienst en van wetenschap en in de expansief gegroeide sector van de drukkerij-uitgeverij hadden Zuidnederlanders echter zo'n sterke inbreng, dat zich eerder vermenging tussen Hollanders en Zuidnederlanders voordeed, dan eenzijdige aanpassing van de immigranten aan de (soms war achtergebleven) Hollandse norm.

Ten aanzien van de schrijftaal is bij de Hollandse elite een sterke Vlaams-Brabantse invloed aanwijsbaar. Daaraan schenken wij in de volgende paragraaf aandacht.

5.1.4. *Reformatie en humanisme*

5.1.4.1. Reformatie

De bakermat van de Reformatie ligt in Vlaanderen en Brabant. Antwerpen telt in 1566 circa 2000 doopsgezinden, circa 4000 lutheranen en zo'n 13 tot 14000 calvinisten, samen circa 25% van de bevolking. Doopsgezinden treffen we ook in Gent, Kortrijk en Brugge aan. In Brussel gebruiken de lutheranen twee kerken in deze tijd.

De doopsgezinden waren vanaf de jaren zestig ook in Friesland en Overijssel aanwezig en later treffen we ze ook aan in Haarlem, Amsterdam en Middelburg. De eerste lutherse gemeente in de noordelijke gewesten werd in 1572 te Woerden gesticht. Daarna vinden we ze ook in Hollandse steden als Amsterdam, Leiden, Delft, 's-Gravenhage en verder in Middelburg.

In de noordelijke gewesten zijn de calvinisten de krachtigste stroming binnen de Reformatie geweest. In 1572 waren ze nog weinig geprofileerd en vijftien jaar later zouden ze nauwelijks 10 procent van de bevolking uitmaken. We moeten bij dit percentage echter wel bedenken dat het hier om een polemische opmerking van een Hollandse regent gaat, die in een conferentie met predikanten de gereformeerde kerk op haar plaats wilde zetten. Verder sprak hij over 'lidmaten' en niet over hun kinderen of over sympathisanten, de zogenaamde 'liefhebbers'.¹² Oldenbarnevelt schatte het calvinistisch aandeel in 1616 nog op slechts een derde deel van de bevolking. Naar de schatting van Woltjer (1994: 3) beliep hun aantal 'omstreeks 1620 niet meer dan een vijfde deel van de bevolking(...), vermoedelijk zelfs nog minder'.¹³ De calvinisten waren dus aanvankelijk een kleine minderheid, maar door hun groeiende aanhang, sterke organisatiestructuur en hun compromisloze

12 Vriendelijke mededeling van professor Van Deursen.

13 Volgens Briels (1985; par. 4.6) vormden de calvinisten in 1656 circa 47 procent van de bevolking.

houding konden zij als een Gideonsbende een numerieke overmacht van katholieken spoedig de baas worden.

Van Deursen (1980: dl.4, hfd.2) legt haarscherp uit dat de kracht van het calvinisme op drie pijlers rust: eenheid van leer, eenheid van bestuur en eenheid van tucht. De leer van Calvijn is het richtsnoer. De plaatselijke gemeenten groeperen zich in classicale verbanden. Boven deze classes staan de gewestelijke synodes en deze worden op hun beurt door de nationale synode overkoepeld. Deze organisatievorm is het spiegelbeeld van die der katholieke kerk: bottom up tegenover top down. In Holland was het calviniseringsproces rond 1600 voltooid. In de landgewesten was dit proces echter pas nauwelijks begonnen. Naar de schatting van Woltjer (openingslezing van het congres 'De Nederlandse opstand in cultuurhistorisch perspectief', 27 aug. 1993, Leiden) was de helft van de bevolking der Republiek in 1620 niet-kerkelijk.

De tucht bij de gereformeerden gaat terug op de beschouwing van de gemeente als het 'lichaam van Christus' en de functie van het sacrament van het heilig avondmaal. De tucht heeft tot doel de eenheid van de gemeente te bewaren om haar lichaam van Christus te doen zijn. Deze kerk nam de maatschappelijke plaats in van de katholieke, al werd zij nooit tot staatskerk verheven.

In de gereformeerde kerk vormden de Vlaamse en Brabantse immigranten de harde kern. F.A. van Lieburg (1996) heeft in zijn studie over de geografische herkomst van de gereformeerde predikanten vóór 1816 berekend dat in de periode van 1572 tot 1650 ten minste 223 voorgangers uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig waren, waarvan ongeveer 60% uit Vlaanderen, 30% uit Brabant en het resterende deel uit Limburg, Opper-Gelre, de Waalse gewesten en het prins-bisdom Luik. Het werkelijke aantal Zuidnederlandse predikanten schat hij op 350 man. De ongeveer 70 predikanten van Waalse herkomst, die in de Waalse kerken onderdak vonden, zijn niet in deze 350 begrepen. Aangezien de immigratie beperkt was tot ongeveer 1625 en het totale aantal predikanten dat in dit tijdvak in Noord-Nederland bevestigd werd 2667 bedroeg, komt het aandeel van de Zuidnederlandse predikanten uit niet-Waalse gewesten neer op 13% van het totaal. Daarbij moet echter worden bedacht dat de meeste Zuidnederlanders in gemeenten in Holland en Zeeland stonden, zowel in de steden als in de dorpen. In de overige provincies waren ze veel minder vertegenwoordigd. De meesten van hen veranderden enkele keren van standplaats, maar gewoonlijk bleven ze wel in dezelfde streek.

Op het platteland treffen we ook de zogenaamde Duitse klerken aan, Nederduitsers zonder universitaire opleiding (Van Deursen 1980: dl.4, hfd.2). Verder hadden lekenpredikers als Jan Arentsz en priesters die tot circa 1566 binnen de oude kerk waren gebleven, maar daarna tot het calvinisme waren overgegaan, grote invloed (Woltjer 1994: 12).

Aangezien de predicatie - zowel bij de hagepreken in het begin als in de kerkdiensten later - de centrale plaats in de eredienst inneemt, heeft het kerkvolk, dat naast de lidmaten een brede stroom van 'liefhebbers' telde, het evangelie niet al-

leen in Noordnederlandse, maar ook in Vlaamse, Brabantse en Nederduitse tongvallen horen verkondigen. Deze preken bevatten reeksen bijbelteksten en het eigen taalgebruik van de voorganger sloot hier nauw bij aan. Niet alleen vanwege de bijbellezingen in kerkdiensten, maar ook om een tweede reden moeten we speciale aandacht aan de gebruikte bijbelvertalingen besteden: in calvinistische gezinnen las de vader, als het mogelijk was, bij elke maaltijd een kapittel uit de bijbel voor. In deze gezinnen leerden de kinderen van hun moeder het dialect van hun streek en raakten ze door de voorlezingen van hun vader vertrouwd met de taal van de bijbel. C.C. de Bruin (1985: 190-198) sprak dan ook van *moedertaal* en *vadertaal*.

De 16e-eeuwse reformatorische bijbelvertalingen gaan vrijwel alle voor een groot deel op Luthers Duitse vertaling uit de grondtalen terug. Zijn eerste uitgave van het Oude en Nieuwe Testament dateert van 1534. Luther vertaalde naar de geest en niet naar de letter van de tekst. In zijn vrije weergave poogt hij dicht bij de taal van het volk aan te sluiten. Daardoor kon hij de harten van de mensen beroeren en groeide de aanhang van de Reformatie in Duitsland exponentieel. De snelheid waarmee zich dit proces voltrok, is ondenkbaar zonder de verruimde verspreidingsmogelijkheden door de boekdrukkunst. Zo kon het geschreven woord worden 'tot gist van een nieuwe maatschappij en een aanvalswapen tegen de gevestigde orde'.¹⁴

In de Nederlanden was de vraag naar bijbels in de volkstaal en naar gedeelten daaruit in de periode 1478-1522 reeds enorm groot. De Bruin (1937: hfd. 9, par. 3, of De Bruin/Broeyer 1993: hfd.4, par. 1) noemt een totaal van 32 drukken van epistelen en evangeliën met oplagen van tussen de 1500 en 3000 exemplaren, afhankelijk van formaat en prijs.

Drie latere Nieuwe Testamenten verdienen om hun taalgebruik onze aandacht. De Delftse N.T.-vertaling (1524), die in de erasmiaanse lijn staat, is 'met groter naersticheyt overgeset ende gheprint in goede platten duytsche' (titelblad). De taal wordt getypeerd als 'Zuidhollands, zonder Brabantse bijmengselen en met weinig bastaardwoorden' (De Bruin/Broeyer 1993, 105 en 107). De schrijver van het Deventer Nieuwe Testament (1525), dat de Luthertekst volgt, heeft 'die overlantsche spraeck (...) een weynich na ghevolgt (...) so veel een yegelick wel mach verstaen. Want onse meyning niet was, heel Hollants ofte Brabants, mer tusschen beyden (...) een gemeyn spraeck te volgen, die men all Nederlant doer lichtelick solde mogen lesen ende verstaen' (De Bruin/Broeyer 1993: 86). Dit streven naar een algemeen verstaanbare taal door menging van een aantal dialecten vinden we ook in het Nieuwe Testament (Emden 1556) van Utenhove, die als eerste uit het Grieks vertaalde. Hij koos ook uit de woordenschat van Nederduitse dialecten en deinsde er niet voor terug nieuwvormingen te maken, zoals *aver* uit Hoogduits

14 Vrij geciteerd naar Obbema (1996: 34).

aber en Nederduits *averst*. Zijn vertaling was in de eerste plaats voor de gemeente in Emden bestemd, die vluchtelingen om het geloof uit tal van streken telde. Dat verklaart zijn streven (De Bruin/Broeyer 1993: 167-176). In de westelijke provinciën vond het oostelijk getint taalgebruik in zijn vertaling echter geen gunstig onthaal.

Na 1522 verschijnen veel volledige bijbelvertalingen. De Liesveldt-bijbel van 1526 was de eerste. Hij werd zowel door katholieken als protestanten gebruikt. De auteur was een Brabander. In latere drukken sloot deze bijbel steeds meer bij de Luther-bijbel aan. Ook de Vorsterman-bijbel werd door katholiek en protestant gelezen. Voor wat betreft het taalgebruik streeft de uitgever ernaar alle woorden te verwijderen die niet gangbaar zijn in 'onze Brabantsche tale', die kennelijk als de standaard werd beschouwd. Antwerpen bleef tot 1545 het centrum voor drukkers van reformatorische bijbels.

Het concilie van Trente (1544-1563) legde de katholieke leer vast: traditie en Heilige Schrift bleven even zwaar wegen, het kerkelijk leergezag bleef gehandhaafd. Dit leidde tot het vaststellen van de canon en de authenticieverklaring van de Vulgaat. De theologische faculteit van de universiteit te Leuven, die scherp gekant was tegen de verspreiding van de bijbel onder het volk, verzorgde een betrouwbare Vulgaattekst en Nicolaas van Winghe vertaalde deze in het Nederlands, onder andere rekening houdende met de Hoogduitse vertaling van Eck en Dietenberger. Ook hij gebruikt 'de gemeyne Brabantsche taale' en wel 'als (dat is *zoals*) men die useert te Loven' (De Bruin 1937: hfd. II, met name 206).

De doopsgezinden gebruikten de bijbel van de Emdense uitgevers Mierdman en Gheylliaert (1558), geschreven *in gemeyn Nederlantsch duytsch*, zoals het titelblad aangeeft. Dit ter onderscheiding van het 'oosters' van de Luther-bijbel (1554). De bewerker, de Bruggeling Gheylliaert, heeft zich gebaseerd op de Liesveldt-bijbel en zijn tekst nauw aangesloten bij de genoemde Luther-vertaling. Latere uitgaven staan bekend onder de naam Biestkens-bijbel. (Zie over het uitgeverschap De Bruin/Broeyer 1993: 156 e.v.)

Vanaf 1561-1562 verscheen de zogenaamde bijbel van Deux-aes¹⁵ in Emden bij Gillis van der Erven. Het Oude Testament is een bewerking van de Liesveldt-bijbel met behulp van de vertaling van Zürich en wederom die van Luther. De afstand tot de grondtekst is nogal groot. Deze bewerking is van de hand van Godfried van Wingen, een Luikenaar. Het Nieuwe Testament berust op de Griekse grondtekst en is door Johannes Dyrkinus, een Vlaming, met steun van Franse Nieuwe Testamenten en de Latijnse tekst van Beza nauwgezet vertaald.

Het Oude Testament bevat veel germanismen, zoals *gantsch ende gaer en danoch*. Ook werd in deze bijbel aanvankelijk de oude oppositie *du* (enkelvoud): *ghy*

15 De naam is ontleend aan de kanttekening bij Nehemia 3, 5b (die op de Luther-bijbel teruggaat): 'deux aes en heeft niet, six cinque en geeft niet, quater dry die helpen vry'. Dit doelt erop dat de armen, noch de rijken geld geven, maar alleen de middenklasse.

(meervoud) gebruikt. Vanaf 1565 lezen we echter *ghy* (enkelvoud): *ghylieden* (meervoud).

De bijbel van Deux-aes werd de kerk- en huisbijbel, maar bevredigde de calvinistische predikanten niet. Het Oude Testament was een bewerking van een vertaling en vertoonde Luthers losheid van weergave. Vanaf de jaren zeventig gaan de calvinistische kerken streven naar een beter verantwoorde bijbeltekst en is het voorbereiden van een bijbelvertaling niet meer een persoonlijk initiatief van geleerden of uitgevers (Zwaan 1939: 45). Op de nationale synodes te Emden (1571) en te Dordrecht (1578) durfde men het nog niet aan de bijbel uit de grondtalen te laten vertalen. De nationale synode te 's-Gravenhage (1586) zocht Marnix aan deze taak op zich te nemen. Marnix weigerde. Toen de Zuidhollandse synode het verzoek in 1592 herhaalde, stemde hij ermee in. De Staten-Generaal, die zich verplicht voelden aan Marnix, stelden geld ter beschikking en verstrekten hem de opdracht 'tot de oversettinge van den Bibel wte Hebreewsche in onse gemeene Duytse sprake'. Hij diende 'd'algemeenste, claerste ende suyverste tale' te gebruiken en moest zo nauw aansluiten bij 'de woorden ende manieren van spreken van onse gemeine bibels alst mogelick is ende de suyverheyte vande tale sulx can lijden' (citaten naar Zwaan 1939: 47-48). Men wilde het volk, dat aan de Deux-aes-tekst gewend was, kennelijk zo min mogelijk voor het hoofd stoten. Anderzijds diende Marnix de Hebreeuwse tekst volledig recht te doen. Verder stond het hem vrij het omstreden *du* te gebruiken, waar hij aan verknocht was. Marnix' vertaling zou door twee reviseurs uit Zuid-Holland, één uit Noord-Holland, Friesland en Zeeland overzien worden.

Zoals Utenhove als eerste het Nieuwe Testament zo letterlijk mogelijk uit het Grieks had vertaald, zo wilde Marnix het Oude Testament uit het Hebreeuws weergeven. Beiden beschouwden de grondtekst als een dictaat van de Heilige Geest. Marnix streefde er echter niet naar kunstmatig een eenheidstaal te creëren. Toen hij in 1598 stierf, had hij Genesis vertaald en aan de reviseurs voorgelegd en de Psalmen, die hij in 1580 had uitgegeven, nogmaals bewerkt.

De nationale synode te Dordrecht (1618-1619) formuleerde een plan tot vertaling van de bijbel. In het verzoekschrift dat Bogerman, Hommius en drie anderen direct na het sluiten van de Dordtse synode (1618-1619) de Staten-Generaal aanboden, werd als standpunt van de synode kenbaar gemaakt, '*dat de Nederlandsche kercken (...) [behoorden te beschikken over] een goede ende getrouwe Oversettinge des Ouden ende Nieuwen Testaments in goet Nederlandsch uyt de originele Talen uytgedruckt*' (De Bruin/Broeyer 1993: 241). Drie personen zouden het Oude Testament vertalen en drie andere het Nieuwe Testament en de apocriefe boeken. De vertalers dienden vrijgesteld te worden van hun ambten, theologisch en taalkundig bekwaam te zijn en een godzalige levenswandel te hebben. Ze zouden in een academiestad hun werkzaamheden moeten verrichten, waar ze van de bibliotheek gebruik konden maken en gemakkelijk advies van hoogleraren konden inwinnen.

In 1627 maakten de vertalers afspraken over het taalgebruik betreffende spel-

ling, buiging en woordgebruik. Men moest en wilde voortbouwen op de traditionele bijbeltaal, die uit de wijdverspreide Liesveldt-bijbel en de Deux-aes-tekst was ontstaan, een sterk zuidelijk getinte taal: de auteur van de Liesveldt-bijbel was immers een Brabander, Van Wingen was Luikenaar, Dyrkinus Vlaming. De Statenvertalers handhaafden de eigennamen in het Oude Testament volgens de Deux-aes-vertaling en verkozen *ghy* ook voor het enkelvoud, omdat dit met 'het gebruik in het voornaamste deel van het land' (Zwaan 1939: 57) overeenstemde. Zij streefden naar een letterlijke weergave van de grondteksten, omdat God zich naar hun mening niet toevallig van het Hebreeuws en Grieks bediend had. Toevoegingen ter wille van de verstaanbaarheid in het Nederlands plaatste men tussen haakjes. Vrijere vertalingen en uitleg kwamen in de marge.

De vertalers voor het Oude Testament waren: Bogerman uit Leeuwarden, een Oost-Fries, Baudartius uit Zutphen, een Vlaming, en Bucerus, een Zeeuw, uit Veere. Het Nieuwe Testament werd vertaald Hommius uit Leiden, een geboren en getogen Fries, Walaeus, eveneens uit Leiden, die uit een aanzienlijk Gents geslacht stamde, en Rolandus uit Amsterdam, die van Delft afkomstig was.¹⁶ Zowel voor het Oude als voor het Nieuwe Testament werden reviseurs benoemd. Alle gewesten¹⁷ leverden een reviseur voor het Oude Testament en een voor het Nieuwe Testament, Holland echter twee. Daar waren ook twee synodes. De reviseurs moesten de vertalingen thuis kritisch bestuderen en in gezamenlijke vergaderingen met de vertalers bespreken. Daarbij was de kernvraag: is de bijbeltekst goed getroffen? Opmerkingen over het Nederlands van de vertaling kwamen al spoedig niet meer voor het plenum, maar werden de voorzitter kenbaar gemaakt. Deze mocht in samenspraak met twee gemachtigden eventueel veranderingen in de vertaling aanbrengen. Bogerman, Revius en Gomarus kweten zich voor het Oude Testament van deze taak. Deze commissie van drie bestond dus uit een Oostfries, een Deventenaar die te Amsterdam opgroeide en te Leiden studeerde en een geboren Bruggeling.

In 1637 was de drukker Paulus Aertsz van Ravensteyn gereed met zijn werk en verscheen de bijbel bij Machtelt Aelbrechtsdr., wed. Hillebrant Jacobsz. van Wouw. De Staten-Generaal hadden de vertaling uit de grondtalen financieel mogelijk gemaakt. Het werk werd diensentevolge aan hen opgedragen. Vandaar de later gangbaar geworden aanduiding Statenbijbel of Statenvertaling. In de akte van autorisatie en approbatie van 29 juli 1637 spraken de Hoog Mogenden de wens uit dat de vertaling 'in de Kercken ende publijcke Scholen der Vereenighde Nederlanden, ende andere Rijcken ende Landtschappen onder onse gehoorsaemheyd resorteerende' - dit doelt op de Generaliteitslanden - ingevoerd zou wor-

16 Bucerus en Rolandus hebben overigens weinig aan het vertaalwerk bijgedragen. (Mededeling van professor Van Deursen.)

17 Alleen Drenthe liet verstek gaan, aangezien daar weinig predikanten de Nederlandse taal beheersten.

den. Dit is in de Zeven Provinciën inderdaad gebeurd. Honderden uitgaven in verschillende formaten en met of zonder kanttekeningen zagen in de eerste twintig jaren het licht. De remonstranten aanvaardden deze bijbel (zonder de calvinistische kanttekeningen) en ook de doopsgezinden. De calvinisten gebruikten deze bijbel voor voorlezing aan tafel.

Sprekend over de betekenis van de Statenbijbel schreef De Bruin (1937: 328): 'Zonder den Statenbijbel zou zich ook wel een algemeene taal gevormd hebben, maar dank zij den eerbied dien men het Boek toedroeg, heeft die algemeene taal bij het Nederlandsche volk sneller en directer ingang kunnen vinden dan wanneer dat langs andere wegen had moeten geschieden.' De Statenbijbel werd het richtsnoer.

Naast de bijbelboeken zijn kerkelijke geschriften als de Heidelbergse catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis vermeldenswaard als taalvormende teksten, vooral omdat zij een belangrijke plaats innamen in onderwijs en kerkdienst.

De katholieke vertalingen van de bijbel hebben het taalgebruik in de zuidelijke gewesten niet direct beïnvloed. Behalve dat door de katholieke kerk het bijbellezen door leken niet werd gepropageerd, was er ook in het zuiden, waar deze kerk het monopolie herkeeg, geen Nederlandse standaardtaal in wording, omdat de taal van de sociale bovenlaag geen Nederlandse variëteit was. Wel ontwikkelde zich op het terrein van de woordenschat een eigen karakteristiek doordat de nog uit de Middeleeuwen stammende godsdienstige woordenschat daar gehandhaafd bleef, terwijl die in het noorden veranderde.¹⁸ Zie hierover 5.2.4.

Samenvattend mogen we ten aanzien van de Reformatie aannemen dat het evangelie in de noordelijke gewesten verkondigd werd door predikers en predikanten waarvan een deel een Vlaamse, Brabantse of Nederduitse tongval bezat. Onder de Nieuwe Testamenten bevond zich één met Zuidhollands taalgebruik en een tweetal met een menging van Hollands, Brabants en 'oosters'. De bijbels in de volkstaal die in de 16e eeuw courant waren, hadden een sterk Brabants getint taalgebruik voor wat betreft de Liesveldt- en Vorsterman-bijbel, alsmede de katholieke Leuvense bijbel. De bijbel van Deux-aes vertoonde daarenboven oostelijke woordkeus, met name uit Nederduitse dialecten. Binnen het kader van de Reformatie en het daarmee verbonden calviniseringsproces komen de mensen in de noordelijke gewesten zowel voor wat betreft de spreektaal als de gesproken schrijftaal tot in de jaren dertig van de 17e eeuw onder invloed van zuidelijke en oostelijke dialecten, terwijl omgekeerd de geïmmigreerde predikers en voorgangers onder invloed stonden van het lokale dialect. De Dordtse synode wenste een bijbelvertaling uit de grondtalen *in goet Nederlandsch*, zoals zij de Staten-Generaal berichtte. De Statenvertaling van 1637 toont ons wat wij daaronder dienen te verstaan: een samenvloeien van westelijk taalgebruik in de Noordelijke gewesten met Vlaams en

18 De laatste twee alinea's dank ik aan dr. M. Mooyaart.

Brabants, aangevuld met ontleningen aan oostelijke dialecten, voorzover deze in het westen burgerrecht hadden verkregen. Deze menging van Frankische dialecten, verrijkt met vooral morfologische opbouw op voorstel van grammatici (waarover hierna in 5.2.2.) en uitbreiding en wijziging van de woordenschat (zie 5.2.4.) werd bepalend voor het beeld van een bovengewestelijke schrijftaal.

5.1.4.2. Humanisme

Voor de humanistische mens ligt 'de centrale praxis (...) in zijn spreken, en, als *linguerend* wezen, stelt de mens de wet op voor de hele cultuur-existentie', schrijft P.A. Verburg (1952: 112) in zijn bespreking van Valla als één van de grondleggers van het humanisme in Italië: homo est animal linguale. Daaraan verbinden de humanisten 'pur sang' van kleiner formaat in Italië een eis naar vorm en inhoud, waarbij de eerste (de welsprekendheid, eloquentia) de tweede (de geleerdheid, eruditio) geregeld domineert. Ware eruditio achtten deze humanisten alleen bij de klassieken aanwezig, vandaar dat zij over de Middeleeuwen heen naar de Oudheid teruggrepen. Dit was dan vooral de Romeinse Oudheid, aangezien de kennis van het Latijn, de officiële taal van kerk en wetenschap in de Middeleeuwen, hen direct daarnaar terugvoerde. Aangezien het ideaal van de ware humanist in de klassieke Oudheid lag, streefde hij ernaar zijn Latijn even fraai en zuiver te laten klinken als dat van Cato, Cicero en Vergilius. Daar was het taalvaardigheidsonderwijs van het Latijn dan ook op gericht, terwijl in de Middeleeuwen het onderwijs van het Latijn ten doel had zuiver te leren denken. Het verbalisme lag thans op de loer. Dit gevaar van verbalisme was des te groter, omdat de niet-talige vakken, zoals bijvoorbeeld geometrie en astronomie (naar de beschrijvingen van de klassieken) als hulpwetenschappen van de Latijnse taalvaardigheid werden beschouwd. Door de klassieke mens tot ideaalbeeld te verheffen streefden de humanisten 'pur sang' dus niet naar uitbouw en verdieping van kennis door ontdekking en experiment, maar naar herontdekken en vervolgens schoon presenteren van wat de ouden hadden gevonden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de bèta-wetenschappen en de technische wetenschappen zich aan de benauwende greep van het Latijn en de klassieke cultuur ontworstelden.

De oriëntatie op de Romeinse Oudheid droeg nog een tweede gevaar in zich. De klassieke auteurs waren soms ethische libertijnen. Christelijke humanisten ten noorden van de Alpen konden zich hier niet mee verenigen. Op de Latijnse school werden dan ook op ethische gronden geselecteerde passages uit werk van klassieke auteurs en fragmenten uit de Heilige Schrift ter lezing aangeboden. Deze humanisten zagen als doel van de studie en wetenschapsbeoefening 'de verbetering van het godsdienstig-zedelijk leven der christenen' (Bot 1955: 205). Murmellius (1480-1517), geboren te Roermond en rector van een Latijnse school te Munster en later te Alkmaar, is duidelijk hierover: 'Dat men mit sonden leert, dat ys beter nych te

weeten' (citaat uit Bot 1955: 207). Erasmus denkt in dezelfde richting. Hij ziet als doel van het onderwijs de kennis van en de liefde voor de *bonae litterae* en verbindt hiermee het voeren tot Christus. Stadsbesturen stellen deze dubbele eis aan rectoren van Latijnse scholen. De burgemeester en raad van Groningen droegen Ubbo Emmius in 1595 op 'omme... upsicht tho dragen, dat de kinderen... zoe wall in de salichmakende pure gereformeerde leere ende godess woert als inde boeken ende vrije kunsten wall ende ordentlichen geformeert ende institueert worden' (citaat in Bot 1955: 228) en in 1592 was iets soortgelijks te Roermond geëist. De *Ordonnantie van de schole* die 6 mei 1625 te Monnickendam werd opgesteld, vermeldt daarenboven: 'De Rector sal (...) (d)es Sonnedaechs sooveele mogelijk sijne discipulen ordentelijck met hem in ende uijt de Kercke geleijden ende haer in alle stillicheyt ende modestie soo inde schoole als daerbuyten houden' (citaat naar Kuiper 1958: 195). De Hollandse *Schoolordre* van 1625 noemt het godsdienstig leven het eerste en laatste doel van het leren en opent daar de verordening mee. De Reformatie heeft de Latijnse school dan onder haar gezag (Kuiper 1958: 6-7).

Terwijl de Italiaanse humanisten rondtrokken van hof naar hof en van kanselarij naar kanselarij en soms een losbandig leven leidden, zagen we dat de humanisten ten noorden van de Alpen een nauwe band met de religie onderhielden. Zij waren daardoor ethisch gericht en onderkenden het belang van de pedagogiek. Een schets van het onderwijs in de periode 1550-1650 moge de invloed van het humanisme op traditie en vernieuwing aangeven. Daarbij komt ook de rol van het Latijn aan de orde. Het calvinisme steunde het onderwijs ter voorbereiding op het kerkelijk lidmaatschap en ter stimulering van het lezen van de bijbel en andere christelijke geschriften krachtig en heeft zo - deels onbedoeld - tot de sterke groei van 'human capital' in de noordelijke gewesten bijgedragen (De Vries & Van der Woude 1995: 210).

Aan de universiteiten werd traditiegetrouw het onderwijs in het Latijn gegeven. Naast theologie kon men daar onder andere rechten en medicijnen studeren. Wilde men dus iets van de colleges begrijpen en wetenschappelijke werken bestuderen, dan moest men het Latijn machtig zijn. Dit voertuig van alle wetenschap onderwees men op de Latijnse scholen, die verspreid over de steden in alle gewesten aanwezig zijn, maar aanvankelijk in het noorden vooral in de streek van de moderne devotie. Dit schooltype was dus het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs. De elite stuurde de kinderen echter niet naar de Latijnse school, maar liet ze thuis deze taal leren of deed de zonen met dit doel bij een predikant in de kost, meldt De Booy (1981: 427) voor de noordelijke gewesten in de 17e eeuw.

De Latijnse school kende drie vakken, die gezamenlijk het trivium vormen. (Zie bijvoorbeeld Peeters 1990; Klifman 1983; Ruijsendaal 1991.)

1. grammatica, dat is de 'ars bene loquendi' (de vaardigheid van het wel-zeg-gen)
2. dialectica, dat is de 'ars bene disserendi' (de vaardigheid van het wel-redeneren)
3. retorica, dat is de 'ars bene dicendi' (de vaardigheid van het wel-spreken)

Grammatica omvatte bij de meeste humanisten heel wat meer dan de huidige discipline. Vives bijvoorbeeld vatte er niet alleen de kennis van letters en woorden onder, maar ook de betekenis van de woorden in de culturele context, dus de kennis van de Oudheid, van verhalen en gedichten en het uitleggen van de klassieke auteurs. Grammatica omvatte bij de humanisten dus de grammatica van thans en de filologie in de ruimste zin des woords. In de Middeleeuwen liet men de aankomende leerlingen van zeven of acht jaar eerst grammaticaregels leren. De consequente benadering vanuit de humanistische principes zou het centraal stellen van Latijnse teksten zijn. Erasmus achtte het gunstiger de Latijnse regels pas te onderwijzen, nadat het kind al wat Latijn kon spreken. Hij stond een inductieve en directe methode voor. De onderwijspraktijk zette echter bij voorkeur de traditie van de systematische grammaticabehandeling voort, al werden niet daarná zoals in de Middeleeuwen, maar daarnaast auteurs gelezen.

De leerlingen moesten het Latijn als hun moedertaal leren beheersen. Gebruik van de volkstaal werd bestraft, behalve dan in de 'nulla', de klas voor leerlingen die het schrijven en lezen nog moesten leren. Ook werd de volkstaal soms als uitleg bij de Latijnse lesjes in de laagste klas, de 'octava', gebruikt. Het Latijnse toneelstukje (met vertaling) van de Zwolse rector Herman Torrentinus uit 1500 laat zien dat we dan onder volkstaal de streektaal van de auteur moeten verstaan. Ik vermeld alleen de vertaling naar Bot (1955: 126,7).

Peterken, wan comstu? Uut die kerke. Wat hebstu daer ghedaen? Ich hab den bat (= tol) ghedreven. Dat en beteemt niet dat ment in die kerke doe

Dat dialectgebruik moet ons niet verbazen. Het onderwijs was lokaal georganiseerd. De eerste reglementeringen tot uniformering van het onderwijs - en dan betreft het nog de Latijnse school - werden door de Staten van Friesland in 1588, door de Staten van Gelre in 1611 en door de Staten van Holland in 1625 uitgevaardigd, teneinde de 'disordre' in de vooropleiding voor de predikantenstudie door eenheid van leerboeken en stofverdeling uit te bannen (Kuiper 1958: hfd. 2). In het katholieke zuiden werd reeds in 1570 het gebruik van Verepaeus' Latijnse grammatica voor de kerkprovincie Mechelen, waartoe ook Roermond en 's-Hertogenbosch behoorden, voorgeschreven (Nauwelaerts 1980b: 280). Landelijke

uniformering van het onderwijs komt pas in de Franse tijd.

Grammatica vormde de basis voor de vakken dialectica en retorica, die in de twee hoogste leerjaren aan de orde kwamen. Agricola vatte dialectica op als de materiële opbouw van een rede of dispuut, waarbij de leerling uit een omvangrijke zaakkennis zijn keuze moest bepalen en een ordening aanbrenge. Vives liet daarnaast ook ruimte voor de retorische dialectica. Gemakkelijk kon dialectica in retorica verglijden, wanneer de redenering ten doel kreeg het gehoor te bewegen. Erasmus achtte retorica echter overbodig voor het onderwijs. Je had er aanleg voor of niet.

Universitair gevormde medici, juristen en theologen zullen in zo'n acht jaar Latijnse school of daarmee overeenkomend huisonderwijs een behoorlijk grote taalvaardigheid in het Latijn hebben verworven door het leren en toepassen van grammaticale regels, het lezen van klassieke teksten en het spreken en schrijven in het Latijn. Zij verwierven deze taal in een levensperiode van grote linguïstische ontvankelijkheid. De leerlingen bezochten de Latijnse school namelijk van hun zevende of achtste levensjaar tot hun vijftiende of zestiende levensjaar. We dienen ons echter wel te realiseren dat slechts een klein deel van de jeugdige bevolking een klassieke opleiding ontving. A.M. van der Woude (1986: 69) neemt aan, dat 100 tot 150 per duizend jongens voor enige tijd de Latijnse school bezochten. Dat zou zo'n vijf tot zeveneneenhalf procent van de jeugd zijn. Van deze jongens zouden ongeveer 25 van de duizend naar een universiteit of illustere school zijn gegaan. Dat is ongeveer ééneneenkwart procent van de jeugd.¹⁹

Enkelen van de universitair gevormden hebben een bijdrage tot de opbouw van een algemene volkstaal geleverd: de juristen Sexagius en De Hubert, de kanunnik De Heuter, de predikanten Ampzing, Montanus en Leupenius.

Buiten de Latijnse school treffen we de Franse, de Franse-en-Nederduitse en de Nederduitse school aan. De Franse scholen, naar modellen in Vlaanderen, Brabant en Limburg gesticht, waren voor ongeveer dezelfde leeftijdsgroep bestemd als de Latijnse scholen. Zij waren gericht op het voorbereiden op een functie bij handelsfirma's en dergelijke Vakken als Frans, de taal die de internationale functie van het Latijn leek over te nemen, rekenen en boekhouden droegen daartoe bij. Het waren vaak kostscholen voor kinderen uit de betere standen. De voertaal was Frans. Na 1650 ontwikkelde dit schooltype zich tot een voorbereiding op de Latijnse school.

De Franse-en-Nederduitse scholen moeten we beschouwen als een compromis tussen de Franse en de Nederduitse school. Men gaf de basisvakken van de Nederduitse school en voegde daar in ieder geval Frans aan toe.

Het niveau van de selectere en vaak duurdere particuliere Nederduitse scholen

19 Van der Woude baseert zich op onderzoek van W.Th.M. Frijhoff. (Vriendelijke mededeling van de auteur.) Voor het berekenen van het percentage neem ik aan dat er per jaargroep net zoveel jongens als meisjes zijn.

lag vaak hoger dan dat van de massalere stads- en dorpsscholen, waar ambachtslieden en boeren hun kinderen lezen en na voldoende oefening daarin vervolgens schrijven en soms zelfs rekenen lieten leren, als zij ze tenminste niet nodig hadden bij hun dagelijkse arbeid. De kinderen werden dikwijls meteen van de Nederduitse school gehaald, als ze de kunst van het lezen en schrijven enigermate beheersten. Ze waren dan zo'n tien jaar oud. In de oogsttijd waren de klassen van de dorpsscholen leeg. Vaak ook gingen jongens als knecht bij een meester in de leer. Dat leverde tenminste iets op. Zij konden eventueel op avond- of zondagscholen nog de eerste beginselen van het lezen leren. Landarbeiders, dagloners en dergelijke lieten hun kinderen als analfabeten opgroeien. Zij konden de inkomsten uit kinderarbeid niet missen. In de steden waren nog de gratis armenscholen met het programma van de Nederduitse school, maar op het platte land ontbrak zo'n voorziening. Mogelijk nam de armenzorg echter hier en daar de kosten van het schoolgeld over.

We moeten ons van het basisonderwijs niet te veel voorstellen. Voor onderwijzers bestond geen beroepsopleiding en de honorering was slecht. 'De Utrechtse schoolmeesters waren vaak tevens doodgraver. Dat zal in Holland ook wel zijn voorgekomen, want de baantjes rondom kerk en kerkhof - koster, klokkenluider, voorlezer, voorzanger, doodgraver - leenden zich gemakkelijk voor combinatie met de school', meldt Van Deursen (1978: dl.2, 62,3). Verder zien we ze soms als dorpssecretaris aan de arbeid. Hun vrouwen leidden vaak een bewaarschooltje.

Kinderen die tot hun zestiende school gingen, behoorden tot de zeer grote uitzonderingen (De Booy 1981: 440). Pressiemiddelen als cijfers en rapporten bestonden niet en huiswerk had men nog niet bedacht. Ouders lieten hun kinderen alleen leren wat zij voor het verdere leven van hun kinderen nodig achtten en dat was in de meeste gevallen niet meer dan lezen en een beetje schrijven. Verder hoorde daar op de gereformeerde scholen ter voorbereiding op het kerklidmaatschap het catechismusonderwijs bij en het memoriseren en zingen van de psalmen (Van Deursen 1978: dl.2, 59)²⁰. Een Utrechtse instructie uit 1588 eist zelfs voor de schoolmeesters een examen voor de classis. Uit Hollandse verslagen van zulke onderwijzersexamens blijkt dat de kandidaten een paar hoofdstukken uit de bijbel moesten voorlezen, enkele psalmen voorzingen en een proeve van schrijfvaardigheid moesten afleggen.²¹

Het leren lezen nam ongeveer drie jaren in beslag. Men begon met het alfabet, dat in de 17e eeuw in fractuur, romein, cursief en civilité - zowel onderkast als bovenkast - werd aangeleerd. Dan moesten de leerlingen de sprong maken van spellen (met de namen der letters) naar het lezen (met de klank der letters). Had men dat onder de knie, dan volgde het lezen van de tien geboden, het Onze Vader, de geloofsartikelen, gebeden, doop- en avondmaalsformulieren en het formulier van

20 De Gentenaar Datheen leverde van de Heidelbergse catechismus en van de Psalmen de invloedrijkste vertaling.

21 Vriendelijke mededeling van professor Van Deursen.

de kerkelijke tucht. Zo ging het althans in het populaire, slechts zestien pagina's tellende *Groot ABC-boek*, dat vanwege de haan op het titelblad in de volksmond *Haneboek* genoemd werd (De Booy 1977: dl. 1, hfd. 5 en bijlage 10b; vergelijk verder Resoort 1989 en Van Toorn, Spies, Hoogerhuis 1989).

Het beeld van het volksonderwijs in de zuidelijke gewesten stemt in hoge mate met het beeld in de noordelijke gewesten overeen. In de Spaanse Nederlanden is de godsdienstige vorming echter gericht op gehoorzaamheid aan de katholieke kerk. Onder de Aartshertogen werden in het kader van de Contrareformatie door de jezuïeten, augustijnen en dominicanen veel nieuwe Latijnse scholen en kleinseminaries gesticht (Nauwelaerts 1980: 282).

De geleerde humanisten 'pur sang' hadden hun oog op het verleden gericht en zagen de blinkende toekomst in de klassieke Oudheid gelegen. Doordat zij de nietsermocinale vakken naar de beschrijvingen van de klassieken de geschikte stof voor dialectica en retorica achtten, stonden zij te weinig open voor de ontdekkingen op deze vakgebieden in de eigen tijd. Het Latijn zou bij gerichtheid op deze vernieuwingen zijn woordenschat daarvoor moeten uitbreiden, maar dat vonden zij ongepast. Hetzelfde gold voor de ontwikkelingen in de technische vakken, waar eveneens vele niet klassiek gevormden aan werkten. 'De volkstaal was voor de nieuw opgekomen wiskundigen, natuurkundigen, scheepvaartmeesters, scheepsbouwers, ontdekkingsreizigers, aardrijkskundigen, rekenmeesters, bouwmeesters, landmeters, kooplieden (...) etc. de taal waarin zij zich konden uitdrukken, omdat die taal levend was en als het ware meegroeide met de ontwikkelingen', schrijft Ruijsendaal (1991: 256). De auteurs op deze gebieden moesten ook wel de volkstaal gebruiken, omdat zeker een deel van de beoogde lezers geen klassieke scholing had genoten. Hoe krachtig, ja onstuitbaar de nieuwe ontwikkelingen op het terrein van de natuurwetenschappen en de techniek waren en hoe diep zij in het maatschappelijk leven ingrepen, wordt in deel 7 van de nieuwe *Algemene geschiedenis der Nederlanden* in brede contouren geschetst.

De wetenschap die vanuit de klassieke Oudheid was overgeleverd, bleek enerzijds niet onfeilbaar en soms achterhaald te zijn en anderzijds niet alomvattend. Daardoor werd buiten de geesteswetenschappen het gezag van het Latijn als wetenschappelijke taal aangetast.

Naast de humanisten 'pur sang' treffen we humaniserende personen aan, die in literaire kunst en in wetenschap de volkstaal willen gebruiken en deze beter willen toerusten voor haar verbrede taak. Voor de niet-klassiek gevormden onder hen zou aanpassing van de woordenschat voldoende moeten zijn. Veranderingen op lexicaal gebied worden in 5.2.4. besproken. De klassiek geschoolden daarentegen ontkomen niet aan een confrontatie van de sterk gevarieerde volkstaal met het gezaghebbende Latijn. De volkstaal was de mindere, maar daar kon men verbetering in aanbrengen. Vandaar het streven naar een algemene schrijftaal, waar leenwoorden en bastaardwoorden van Romaanse herkomst uit verwijderd zijn. Daar

bedacht men dan nieuwe, vaak samengestelde woorden uit de volkstaal voor. Later trachtte men ook 'oosterse' woorden uit de volkstaal te verwijderen. Denk aan de groeiende oppositie tegen Nederduitse woorden in het Oude Testament van de Deux-aes-bijbel. De spellingsystematiek werd vergroot. De vervoeging van werkwoorden en de verbuiging van naamwoorden met hun attributieve woorden trachtte men zodanig te verrijken, dat het net leek of de volkstaal een soortgelijke vormenrijkdom had als het Latijn. Al deze onderwerpen vinden we in de orthografieën en grammatica's uit de 16e en 17e eeuw behandeld. Bij de bespreking van de interne taalgeschiedenis stellen wij deze opbouwende arbeid uitgebreid aan de orde.

Als we een antwoord willen geven op de vraag in hoeverre de orthografieën en grammatica's hebben bijgedragen tot het ontstaan van een algemene volkstaal, kunnen de titelpagina's en inleidingen tot deze werken soms enig houvast bieden. Daarbij is de bruikbaarheid voor het onderwijs natuurlijk van groot belang. In hoeverre uit de werken in de scholen en bij het huisonderwijs daadwerkelijk is onderwezen, blijft echter voortdurend onzeker.

Van orthografieën kunnen wij ons wel voorstellen dat ze direct of indirect - doordat de schoolmeester kennis van zo'n werk had - van enige invloed op het onderwijs in de volkstaal zijn geweest. De Gentse lettersteker en schoolmeester Joas Lambrecht had zijn spellingboekje van 1550 samengesteld, 'op dat van nu voord an, tselfde in alle schólen van Néderlándscher spráke, den jonghers zoude móghen voorghehouden ende onderwézen werden'. Toch zal het gebruik van zijn *Néderlandsche spellinghe* beperkt zijn gebleven. Hij stond wel uniformiteit voor, maar het lokale taalgebruik in zijn werk was weinig geschikt voor algemeen gebruik.

De Brabander Antonius Sexagius, advocaat in de Hoge Raad te Mechelen, nam in zijn *De Orthografia linguae Belgicae* (1576) de Latijnse spelling en uitspraak als uitgangspunt en stelde voor de spelling van de moedertaal - de Mechelse streektaal - hiermee zoveel mogelijk in overeenstemming te brengen. Aan dit werk kleefte hetzelfde bezwaar van regionaal beperkte bruikbaarheid, nog afgezien van het feit dat het in het Latijn was geschreven.

De uit Delft afkomstige Pontus de Heuiter, kanunnik van Gorinchem, liet zijn *Nederdvitse orthographie* in 1581 bij Plantijn in Antwerpen verschijnen. Hij wilde de schoonheid van de moedertaal vergroten door uit diverse dialecten de mooiste elementen samen te voegen. Hij gebruikte voor zijn mengtaal Brabants, Hollands, Gelders en Kleefs, meldt Dibbets (1968: 67). Als we aannemen dat de auteur zijn inleiding het laatst geschreven heeft, blijkt zich bij hem toch een aarzeling voor te doen ten aanzien van een eenheidstaal. Hij wijst het 'plat Brabants' van Sexagius af, evenals het 'plat Brux' van de schoolmeester Adriaen vander Gucht, wiens werk overigens niet is teruggevonden. Zelf streeft hij naar 'opreht Nederlants, of elc lant (= gewest) zijn uitsprake' en hij motiveert dit door er op te wijzen dat ieder die zich met de vrije kunsten bezig hield, er een verschillende mening op na mocht

houden en voegt er aan toe: 'want den lezer van als (=alles) lezende, mah volgen (...), dat hem belieft en best behaecht' (Dibbets 1972: 15).

Blijkens het titelblad is het werk van De Heuiter 'niet alleen nut ende nootelic die opreht begeren te schrijven, maer al die sulx de ioincheit zouken te leren' (Dibbets 1972). Of het werk de scholen en het huisonderwijs direct of indirect heeft bereikt is mij onbekend. Wel staat het vast dat het invloed heeft uitgeoefend op werk van latere taalkundigen.

Van de in Haarlem werkzame 'Francoyse Schoolmeester' Jacob van der Schuere, geboren te Menen in Vlaanderen, verscheen in 1612 de *Nederduydsche spellinge*. Hij wil zijn boekje in handen geven van degenen die zuivering en herstel van de taal noodzakelijk achten, 'omme (zoo't haer goed dunkt) de Nederlandsche juegd met aen raden wederom te behandigen' (Zwaan 1957: 7). Doorwerking tot in de Nederduitse (en Franse) school lijkt me verre van uitgesloten. Van der Schuere was een man van de praktijk.

De grammaticas in de volkstaal kunnen indirect invloed hebben uitgeoefend, als de onderwijzer of huisleraar hier kennis van droeg. Wat betreft de spelling lijkt me dat niet onmogelijk. Directe beïnvloeding van de leerlingen der Nederduitse school lijkt me voor de terreinen van de vormleer en de syntaxis echter niet waarschijnlijk. De volkstaalgrammatica's vormen namelijk de evenknie van de Latijnse grammatica's die op de Latijnse school werden gebruikt. We moeten bedenken dat er geen scholen voor voorbereidend wetenschappelijk onderwijs in de moedertaal bestonden. Het is dan ook niet toevallig dat juist de progressieve rederijkerskamer De Eglantier te Amsterdam een grammatica en vervolgens ook een dialectica en een retorica het licht deed zien: *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* (1584), *Ruygh-bewerp vande redenkaveling* (1585), *Rederijck-kunst* (1587).

Het *Ruygh-bewerp* droegen de Eglantieren op aan '(d) en Eerzamen, Wyzen, Hóoghghelcerden ende Achtbaren Heeren, Burghermeesters des Stads, met den Bezórghers ende Hóófdn des Hóghen Schools van Leyden' (...), 'verzoeckende, alzó de Schole an ghene tale ghebonden is, maar in alles de bequaamste, tót meeste vórdering bezicht; dat ghy van onze Moeders-tale een Moeder-taal aller ghoeder kunsten maken, deze zaken behertighen, ende de gróte nutbaarheid die den Vaderlande hier duer magh gheschieden overweghen wilt' (Caron 1962: 68). De motivering is eenvoudig. Onderwijs in de volkstaal zou strekken '(t)ot onuytsprekelyck voordeel van elck leeck-mensche, die zonder moeijelycke arbejd int leeren der talen, met lust alle kunsten dies zullen moghen wys werden' (Caron 1962: 68). Het Latijn bleef echter de voertaal.²² Daardoor behielden de Nederlandse geleerden aansluiting bij het internationale wetenschappelijke discours. Verder ont-

22 In De Eglantier bleef de wens van hoger onderwijs in de volkstaal leven, hetgeen - na een flinke ruzie in de kamer - leidde tot de oprichting van de Nederduytsche Academie in 1617, waarvan Samuel Coster de drijvende kracht was met Hooft en Bredero naast zich. Het werd in 1632 echter een mislukking.

stond er geen taalprobleem bij het benoemen van een buitenlands geleerde.

In 1600 kreeg Simon Stevin de opdracht een leerplan te ontwerpen voor een ingenieursschool te Leiden, bestuurd door de curatoren van de universiteit. Deze was bestemd voor militairen, maar ook toegankelijk voor 'ongetletterden' als metselaars, timmerlieden, landmeters en schoolmeesters. Op deze hogere beroepsopleiding werd tot 1670 in de volkstaal gedoceerd, toen werd het Latijn de voertaal voor het onderwijs en dat zal hebben bijgedragen tot de opheffing van de school in 1681. (Snelders 1980: dl.7, 350 in tegenstelling tot Ruijsendaal 1991: 259, verder Van der Wal 1995: 81.)

Naar de mening van De Eglantier hadden de rederijderskamers niet alleen een taak op het terrein van de beoefening van de welsprekendheid, met name dat van de dichtkunst. Zij dienden ook een bijdrage te leveren om 'het Duyts op te helpen, vercierien ende verryken,' en wel, 'alzó alle kamers van Rederyck als ghemene scholen des Land-taals behóren gheacht te zyn' (Dibbets 1985: 57). Met het publiceren van een grammatica, een dialectica en een retorica stelde de Oude Kamer ieder die geen of nog geen Latijn kende, in de gelegenheid een vorming in de volkstaal te verwerven die gelijkwaardig is aan die van de Latijnse school. Coornhert is in zijn 'Voorreden' tot de *Twe-spraack* wel erg optimistisch over deze 'anleydinghe der jonckheyd, van den nederen trappe des welspellens tót de hóoghte vande welsprekentheyd, tót opstyghinghe na de welke (...) ghevordert zullen zyn, jongskens van acht jaren zulx dat hare verstanden niet min dan nu jonghers van veerthien jaren (na de langhdurighe pynbancken der wetten vande Latynse tale) bequaam zullen wezen tót alle ghoede kunsten' (Dibbets 1985: 75).

Uit de spellingenquête die De Eglantier in 1583 in verband met het werken aan de *Twe-spraack* organiseerde en uit mededelingen uit het werk zelf, blijkt dat er overleg geweest is met geïnteresseerden in Holland, Brabant en Vlaanderen, waaronder waarschijnlijk ook met leden van rederijderskamers, teneinde een spellingsysteem te kunnen ontwerpen dat door alle belangrijke drukkers in de Nederlanden gebruikt zou kunnen worden (Dibbets 1975).

Vragen wij ons af wat het belang van de *Twe-spraack* geweest is, dan kunnen we met Dibbets (1985, 537) concluderen: 'Het werk vormt een fundament voor de ontstaande Nederlandse taalkunde, een nieuw begin, vanuit dezelfde neo-Platoonse taalkundige visie als Stevin, voor de wetenschappelijke benadering van het Nederlands.' De gebruikersgroep van dit werk zoek ik in de kring van mensen die in taal geïnteresseerd zijn: taalkundigen, dichters en schrijvers, ook die van niet-literaire werken, predikanten, rechtsgeleerden, drukkers en uitgevers, ambtenaren van steden en gewesten, alsmede die van de generaliteit en de Oranjes enzovoort.

Voor *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* van de mathematicus Christiaan van Heule uit 1625 en de tweede verbeterde druk uit 1633 zie ik een soortgelijke gebruikersgroep. De auteur, die volgens Geerts (1966: 68-85) van Vlaamse afkomst was, meldt in zijn 'Aen den Lezer' dat hij in zijn werk de indeling van de Latijnse grammatica heeft gevolgd, 'op dat de gene welke inde Latynsche

GRAMMATICA, eenige kennisse hebben na eene gemeyne ende gewoone orden zich in dit tegenwoordig zullen mogen oeffenen ende den onervarenen en zal ook zonder twijffel de langbeproufde oorden, der Latijnen, niet onvruchtbaer zijn' (Caron 1971a: 4). Impliciet geeft Van Heule aan dat zijn werk ook voor lezers bedoeld is die de Latijnse school hebben doorlopen.

De Spreeckonst (1635) van Petrus Montanus van Delft, predikant in Nieuwenhoorn, vermeldt op de titelpagina: 'Zeer nut ende dienstich voor alle Mensen, en in 't byzonder voor alle gemeene Schoolmeesters, Taelmeesters en die Taelen leeren, Dichters, die inde Logica en Physica lust hebben, Geneesmeesters, en Ouders (...)' (Caron 1964: fotokopie op blz. na XV). In de opdracht aan de 'Heeren Staeten van Hollant en Westvrieslant' gaat Montanus echter een stap verder. Hij beveelt zijn werk bij hen aan, als zij ten vervolge op de *Schoolordre* van 1625 voor de Latijnse scholen op soortgelijke wijze de Nederduitse scholen zouden reguleren. Hij wijst er ten aanzien van het lezen en schrijven op 'darter veel (leerlingen, vL) nae lange en verdrietige moeite daerin ongeleert blijven: en andere de cost of moeite ontsiende, ofte tot besteeding van zoo veel tijts de gelegenheit niet hebbende, dat naelaeten te leeren'. Hij heeft nu echter een methode bedacht, 'die zelf de ongeleertste Schoolmeesters en Schoolvrouwen connen aen de Cleinste kinderen in't werc stellen' (Caron 1964: ongenummerd na blz. XV). Tot invoering op scholen heeft Montanus' werk het nimmer gebracht, terecht natuurlijk.

A.L. Kók, geboren te Amsterdam, publiceerde in 1649 zijn *Ont-werp der Nederduitsche letter-konst*. '(D)e systematische, bijna uitzonderingsloze grammatica van Kok is een bescheiden schematisering van het belangrijkste uit Nederlandse grammaticale geschriften die tot dan toe waren verschenen, én uit de meest invloedrijke Latijnse (school)grammatica in de Nederlanden van die dagen (namelijk Vossius' *Latina grammatica* die na de *Schoolordre* van 1625 in Holland en West-Friesland algemeen gangbaar werd op de Latijnse scholen, vL). Het resultaat was een beknopt (school)boekje dat in deze vorm gemakkelijk memoriseerbaar was, wat het leerproces volgens de Ramistische opvattingen vergemakkelijkte', meldt Dibbets (1981: XXXI). Of het boek inderdaad op scholen gebruikt is meldt de tekstbezorger niet.

De Aanmerkingen Op de Neederduitsche TAALE (1653) van de Amsterdamse predikant Petrus Leupenius, geboren in Colchester uit Vlaamse ouders, is de laatste in de rij van triviumgrammatica's. De auteur sluit zo veel mogelijk aan bij het algemene taalgebruik. In zijn opdracht 'Aan de liefhebberen der Neederduitsche taale' zegt hij dit duidelijk: 'De gewoonte sall ons de wett stellen; niet een opgenomene gewoonte van desen of geenen in het bysonder, niet van eene Stad, of Landschapp (...) maar die door den gemeenen drukk en dagelykschen ommeegang opgenoomen en gebillykt is.' Hij vindt echter wel, dat 'alle nieuwigheid niet te verwerpen (is), indien sy maar goed, en op reedenen gegrondt is' (Caron 1958: 4).

Naast de orthografieën en grammatica's hebben ook randwerken als de 'Noodige Waarschouwinge aan alle liefhebbers der Neederduijtze tale', die Antonis de

Hubert in zijn uitgave van *De Psalmen des Propheeten Davids* (1624) opnam, een rol van betekenis gespeeld. De Hubert, geboren te Zierikzee, was een erudiet man: rechtsgeleerde, die tijdens zijn studie in Leiden colleges klassieke letteren, theologie en Hebreeuws volgde. Dit stelde hem in staat de psalmen uit het oorspronkelijk te vertalen. De 'Noodige Waarschouwing' is de vrucht van de Letterkunstige vergaderingen die in 1622-1623 in Amsterdam werden gehouden door Hooft, Vondel, Reael en De Hubert. Zij stelden praktische regels op voor het gebruik van de volkstaal bij het dichten. De Statenvertalers hebben voor wat betreft de vormleer terdege rekening gehouden met De Huberts werk (Zwaan 1939: 101, 2). Ook het 'Nederlandsch Tael-bericht' (1628), gericht 'Aen Den Goedwilligen, ende verstandigen Lezer ende Lief-hebber van onze Nederduytsche Tale', dat de in Haarlem geboren predikant Samuel Ampzing aan de derde druk van zijn *Beschrijvinge ende Lof der Stad Haerlem* vooraf deed gaan, heeft in taalkundige kring invloed gehad. De teksten van De Hubert en Ampzing zijn in Zwaan (1939) met een inleiding verschenen.

5.1.5. Slotbeschouwing

Karel V verbond de Nederlandse gewesten in de Bourgondische Kreits (1548), waardoor met name de bestuurlijke samenhang kon worden vergroot. Bij de Pacificatie van Gent (1576) leek nauwere samenwerking van de gewesten tegen de gezamenlijke vijand Spanje de onderlinge verbondenheid te vergroten. Het cultuurverschil tussen katholieken en calvinisten bleek echter de religieuze splijtzwam in het politieke verbond. Met de Unie van Atrecht (1579) en de Unie van Utrecht (1579) en de daaropvolgende onderwerping van Vlaanderen, Brabant en Limburg aan het Spaanse gezag en de verzelfstandiging van de noordelijke gewesten tot de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden viel het niet-Franse taalgebied in tweeën uiteen.

Zelfs in de noordelijke gewesten ontstond geen eenheid, de voorwaarde om tot een algemene taal te komen. Bij privilege was door Filips II aan de provinciën bevestigd dat alle brieven gesteld zouden zijn 'in sulcker Talen, als men spreekt ter plaetsen, daer die ghesonden sullen worden' (Van der Wal 1994: 114-115). De politieke organisatie zowel als de kerkelijke organisatie van de calvinisten was bottom up georganiseerd. De soevereiniteit lag op politiek terrein bij de gewesten en de gewestelijke staten waren bij hun handelen in hoge mate gebonden aan de instemming van de steden en de ridderschap. Het particularisme vierde hoogtij. Dit is niet verwonderlijk, want de reden om de strijd met de Spaanse overheerser aan te gaan, lag in het schenden van de gewestelijke privileges. Men was alleen bereid datgene gezamenlijk te ondernemen, wat men alleen niet kon bereiken en wat tegelijkertijd geen uitstel duldde. Dat was dus de landsverdediging van de Republiek en de buitenlandse politiek ten aanzien van oorlog en vrede. Lag men zelf echter

(5.5) Overzicht van klassen, loyaliteiten en vorming in de Republiek

klassen	loyaliteit	kennis	opleiding
<i>1a</i>			
leidinggevenden in stad, land, lokaal, gewest en staat: adel, regenten, kooplieden, industriëlen, universitair gevormden	lokaal, gewestelijk, nationaal	lezen schrijven rekenen boekhouden Frans Latijn gereformeerde leer	huisonderwijs (part.) Nederduitse school Franse school Latijnse school universiteit
<i>1b</i> *			
middenkader in stad, land, gewest en staat: ambtenaren, employées	lokaal, gewestelijk, nationaal	idem <i>1a</i>	idem <i>1a</i>
<i>2a</i>			
kleine zelfstandige ondernemers in stad en land: kleinhandelaren, ambachtlieden, schoolmeesters, boeren	lokaal	lezen schrijven rekenen gereformeerde leer	Nederduitse school (stads- of dorpsschool)
<i>2b</i>			
ondergeschikten en afhankelijken in stad en land: knechten, arbeiders, dagloners, bedeeden	lokaal	lezen gereformeerde leer	Nederduitse school (ev. avond- of zondagschool of armenschool)

* Het uit zuidelijk Holland afkomstige middenkader dat zijn functie in een ander gewest vervulde, kan de Hollandse variëteiten als prestigevarianten in andere gewesten introduceren.

niet in de gevarezone, dan was de bereidheid tot financiële steun al spoedig gering. Deze gewestelijke politiek bond de handen van de vertegenwoordigers uit hun midden in de Staten-Generaal. Was het nationaal gevoel bij de gewestelijke staten al zo gering, bij de regenten en lage adel domineerde het kortetermijnbelang van de stad of de heerlijkheid nog sterker en een nationaal of zelfs maar een gewestelijk saamhorigheidsgevoel was bij ambachtslieden, kleinhandelaren, boeren, knechten en arbeiders, kortom bij mensen die alleen loyaliteit konden opbrengen met mensen van hun slag in de eigen stad, het eigen dorp of de eigen streek, vrijwel afwezig.

De intermenselijke contacten en de aard van het saamhorigheidsgevoel bij verschillende maatschappelijke klassen brengt mij tot het nevenstaande overzicht, waarin naast twee klassen met hun loyaliteiten ook door onderwijs te verwerven kennis en vaardigheden bij deze klassen vermeld staan.

Het overzicht is slechts een poging om enkele maatschappelijk gedefinieerde groepen taalgebruikers ten opzichte van elkaar globaal te typeren. Natuurlijk zijn er verglijdende overgangen tussen de klassen en zijn er in lagere klassen voorbeelden van hoge ontwikkeling te vinden. Het omgekeerde trouwens ook. Hier gaat het mij nu om de grove typering, teneinde enkele hoofdlijnen van de variatie in het taalgebied der Nederlanden te kunnen schetsen.

In de Spaanse Nederlanden werd het Frans de voertaal voor de elite en bleven de dialectische variëteiten van het Vlaams, Brabants en Limburgs voorbestemd voor de lagere klassen in de maatschappij.

De immigranten uit Vlaanderen en Brabant die tot de lagere sociale klassen behoorden, hebben in de noordelijke gewesten in eigen kring geleefd of zijn geïntegreerd. In het eerste geval behielden ze zuidelijke dialectvariëteiten, in het tweede geval schoven ze met hun taalgebruik geleidelijk op in de richting van de spreektaal van de autochtone bevolking. Zij werden als buitenstaanders behandeld en dat maakt het onwaarschijnlijk dat zij in het arbeidsproces de taal van de autochtone bevolking zouden hebben beïnvloed. In sectoren waarin de hoogontwikkelde zuidelijke immigranten een belangrijke rol speelden, met name op de terreinen van godsdienst en wetenschap en in het drukkers- en uitgeverscircuit, kan vermenging van Hollands van beschaafden en Zuidnederlandse variëteiten optreden, gesteund door de schrijftaaltraditie. We richten ons nu op de situatie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Bij adel en regenten, de leveranciers van de gewestelijke staten, groepen dus met hoog maatschappelijk aanzien, sluiten op lokaal en gewestelijk niveau de ambtenaren aan, die ook meestal een hoge opleiding hebben genoten. Kooplieden en industriëlen kunnen vanwege hun maatschappelijke positie nog tot de aanzienlijken in de steden worden gerekend.

Voor de leden van de Staten-Generaal en de ambtenaren hieromheen, alsmede de kring rond de stadhouders ruim ik geen aparte klasse in. De leden van de Sta-

ten-Generaal zijn uit de gewestelijke staten voortgekomen en onderhouden nauwe contacten met hun patria, het gewest. Bovendien keren ze na enkele jaren meestal weer naar hun gewest terug. Ambtenaren rond de Staten-Generaal en ondergeschikten van de stadhouders, voorzover die uit andere gewesten dan Holland afkomstig zijn, kunnen zich hebben aangepast aan de Hollandse cultuur, inclusief het taalgebruik. Zij spreken op Hollandse bodem ofwel de taal van hun gewest van herkomst ofwel een variëteit van taalgebruik van ontwikkelden in Holland met een substraat. Leden van deze overigens niet zo omvangrijke groep van bestuurders en ambtenaren, die met 'weak-ties' verbonden zijn met vooraanstaanden in Holland en vooraanstaanden in hun eigen gewest, kunnen wel hebben bijgedragen tot het introduceren van Hollandse kenmerken in hun gewest van herkomst (vergelijk Milroy 1992: chapter 6). Dat laatste geldt in nog sterkere mate ook voor employés van handelsondernemingen en dergelijke uit Holland die in andere gewesten functies vervulden. Aan hun taalgebruik kon de autochtone bevolking een hoger prestige toekennen. Om die reden wil ik ze binnen de elite onderscheiden.

Met nadruk wijs ik er op dat deze hoogste klasse in de maatschappij geen homogene samenstelling heeft. De elite is naar gewest en daarbinnen naar stad en streek of immigrantenherkomst gedifferentieerd. Het terrein waarop de elite haar aanzien heeft verworven verschilt: bestuur, geestelijk leiderschap, handel en industrie, universitaire vorming. Deze klasse heeft echter wel het kenmerk dat de leden die ertoe behoren, naast lokale activiteiten dikwijls ook gewestelijke en soms bovengewestelijke activiteiten en contacten hebben. Hun sociaal netwerk is gewoonlijk niet beperkt tot de eigen stad of streek. Dientengevolge kan bij de elite interferentie van streektalen optreden. Daarnaast speelt geschreven volkstaal een rol in hun maatschappelijk functioneren. Ook dit kan interferentie van taalvariëteiten bevorderen. Dat proces begint al bij het leren lezen en schrijven bij het huisonderwijs of op de particuliere Nederduitse school. De schrijftaal is soms richtinggevend geweest voor de beschaafde spreektaal (Klooke 1951).

Bij de elite ontstond een behoefte aan een in ruimer verband hanteerbaar communicatiemiddel, een bovenlokale spreektaalvariëteit, die echter beperkt blijft tot de gewestelijke niveaus. Er is in de periode 1550-1650 een proces aan de gang dat het groeien naar een algemeen aanvaarde spreektaal in de noordelijke Nederlanden bevordert. De variëteiten in de mond van de elite groeien uit tot een steeds meer homogene prestigevariant voor de noordelijke Nederlanden, terwijl het taalgebruik van de Hollandse middenklasse op de dialecten in andere gewesten in-

werkte (Kloeke 1951). Dit vanwege de dominante rol van Holland²³ op de terreinen van bestuur der Republiek, universitaire vorming, technische ontwikkeling, handel, industrie, calvinisering, cultureel leven enzovoort.

Hoe zeer het taalgebruik in Hollandse steden kon verschillen, blijkt wel uit de woorden van Westerbaen uit 1655:

'dat men in alle Nederduytsche steden geen eenderley tael en spreeckt... selfs oock in de steden van eene selve Provincie heeft men sodanige verandering. Inden Haegh seytmen *ghewassen*, en t'Amsterdam seytmen *ghewossen*: hier seytmen *bleycken* en te Haerlem seytmen *bliecken*. Inden Haegh seytmen *boeck*, *snoeck* etc. Te Delft seytmen *boock*, *snoock* etc.' (naar Geerts 1975: 88).

Bij de klasse van kleine zelfstandige ondernemers en van ondergeschikten en afhankelijken eindigt het blikveld - ik zeg het wat gechargeerd - bij de wallen van de stad of de horizon vanaf de te bewerken akker. Voor deze klassen geldt in hoge mate *l'esprit de clocher*, door Malengreau ook al zo sterk bij gewestelijke bestuurders onderkend. Het onderwijs sloot aan bij de geringe actieradius van de mensen die tot deze klasse behoren. Zij lieten hun kinderen lezen en soms nog schrijven en zelden rekenen leren, als zij tenminste de school konden betalen en de opbrengsten uit kinderarbeid konden missen. Soms werden de kinderen na hun arbeid naar de avondschool of naar de zondagschool gestuurd om in ieder geval nog te leren Lezen. Kinderen van bedeeden gingen verplicht naar de armenschool om een calvinistische vorming te ontvangen. Vooral bij degenen die zich nog net financieel staande konden houden was het analfabetisme groot.

Uit onderzoek van Amsterdamse trouwregisters blijkt dat in de Hollandse steden het ontbreken van enige schrijfvaardigheid onder bruidegoms in de eerste helft van de 17e eeuw van zo'n 30 tot 40 procent oploopt en daarna tot 1800 gestaag daalt. Bij de bruiden is de ontbrekende schrijfvaardigheid in die periode van zo'n 50 tot 65 procent gestegen. Het kunnen plaatsen van een handtekening is echter niet zo'n betrouwbaar bewijs voor het vaststellen van schrijfvaardigheid (Van der Woude 1980: 257-264).

Gegevens over de leesvaardigheid zijn nog moeilijker te achterhalen. In de Republiek was het analfabetisme overigens geringer dan in de Spaanse Nederlanden. Het lijkt waarschijnlijk dat de verklaring hiervan in de functie en waardering van het zelfstandig bijbellezen bij de calvinisten ligt. Dit is de traditionele opvatting.

23 James D. Tracy geeft aan zijn *Holland under Habsburg Rule, 1506-1566* de ondertitel 'The formation of a body politic' en concludeert dat de eenheid en samenhang in de jaren zestig veel groter waren dan in het begin van de eeuw. Dit ten gevolge van externe gebeurtenissen, groei van gewestelijke instituties, met name op fiscaal terrein en het verdedigen van privileges tegenover de vorst. Het zelfbewustzijn werd onder andere gestimuleerd door activiteiten van Hollandse rederijders (Smits-Veldt 1992).

Ook zullen de sociaal-economische eisen van de maatschappij, door Frijhoff (1990) op de eerste plaats gesteld, van grote invloed zijn geweest.

Het lezen in de volkstaal moeten we beschouwen als het uitspreken van woorden in de plaatselijke tongval en met de zinsintonatie van de streektaal. Zinsbouw en woordkeus van de gedrukte tekst behoren tot de taalvariëteit van ontwikkelden. Door passieve lees- en spreekvaardigheid kan de taal van de gewone man echter langzaamaan beïnvloed zijn.

Mijn conclusie ten aanzien van de spreektaal luidt aldus. Kleine zelfstandigen, ondergeschikten en bedeeden gebruiken een streektaal die enigermate onder invloed staat van de variëteiten in de bijbeltaal. De elite gebruikt lokale spreektaal met regionale of gewestelijke aanpassingen overgaand in een naar de regio gedifferentieerd sociolect van beschaafden met lokaal substraat, zijdelings beïnvloed door schrijftaalvarianten. Hollandse spreektaalvariëteiten verwerven in de Republiek een hoog prestige. Vlaamse en Brabantse immigranten uit de lagere sociale klassen handhaven hun zuidelijke variëteit of integreren. Die uit de hogere klassen gebruiken een variëteit die met steun van de schrijftaal deels geïntegreerd wordt in het tot steeds groter eenheid zich ontwikkelende 'Hollands der beschaafden'.

De schrijftaal die aan alle maatschappelijke klassen op de Nederduitse scholen werd onderwezen, is vrijwel beperkt tot het aanleren van een spellingsysteem. Grammaticaonderwijs hoort hier niet bij. In de eerste jaren van de Latijnse school werd bij het aanleren van het Latijn de volkstaal wel gebruikt, maar niet ter wille van zichzelf onderwezen. Werken aan een volkstaalgrammatica was liefhebberij voor taalkundig geïnteresseerden zoals leden van de Amsterdamse Oude Kamer, de kring van De Hubert, Reael, Hooft en Vondel, een aantal predikanten, die deze arbeid in een religieus perspectief plaatsten, humanisten, die de volkstaal tot de morfologische rijkdom van het Latijn wilden opbouwen. Er was geen school waar volkstaalgrammatica aan de jeugd werd onderwezen. Auteurs en vertalers, correctoren en zettters konden er op eigen initiatief kennis van nemen. Zo kan de schrijftaal als drukkerstaal haar invloed verspreiden.

In dezen speelt in de 16e eeuw vooral de doorwerking van de *Deux-aes*-bijbel en vanaf 1637 de Statenvertaling een grote rol. Zij vormen voor brede lagen van de bevolking het prototype voor het allerhoogste en dus het meest gezaghebbende gebruik van de volkstaal. Predikanten sloten zich in hun preken al direct hierbij aan. Vanwege de gestage beïnvloeding door het godsdienstonderwijs op de Nederduitse scholen, de catechisatie, de kerkdienst en het bijbellezen bij de maaltijden in het huisgezin heeft de bijbeltaal tot het groeien naar een algemene schrijftaal bijgedragen. We moeten echter bedenken dat de invloed van de bijbelvertalingen zich vanuit Brabant en Vlaanderen en later vanuit Holland en Zeeland naar het oosten geografisch verbreedt met de verbreiding van het calvinisme. Dat is een proces dat zich in de oostelijke gewesten pas na 1600 voltrekt.

Rond 1650 is de wetenschappelijke basis voor spelling, verbuiging, vervoeging, congruentie en modern woordgebruik gelegd en de meest taalkundig ontwikkelde auteurs pogen de regels te volgen. Uitbreiding van de functies van de geschreven taal door navolging op terreinen buiten literatuur, theologie en wetenschap is bij de elite dan in ontwikkeling. Algehele navolging, ook door de gewone man, vindt eerst plaats als de taalkundige regels voor spelling en grammatica door het volksonderwijs worden aangeleerd.

Elke streektaal vormde oorspronkelijk voor de gehele autochtone bevolking de taalvariëteit ter uitdrukking van alle maatschappelijke functies. Het schrijven van brieven aan familieleden en vrienden, van dagboeken, journalen en dergelijke door kleine zelfstandigen en ondergeschikten (2a en 2b uit overzicht 5.5.) moeten we in de 16e en 17e eeuw beschouwen als het vastleggen van de eigen streektaal in letters. Het kan niet veel meer zijn geweest, gelet op de ontwikkeling van deze maatschappelijke klasse.

De groei naar een algemene schrijftaal en de veel trager verlopende groei naar een algemene spreektaal, een proces dat bij de maatschappelijke elite begint, heeft tot gevolg gehad dat de streektaalen in de loop der tijd steeds meer gebruiksterreinen verloren en beschouwd werden als taalvariëteiten voor lagere maatschappelijke klassen en minder ontwikkelden.²⁴

De schrijftaal der elite, zo concludeer ik, staat in de Vlaams-Brabantse traditie, vindt een nieuwe voedingsbodem in het Hollandse taalgebruik van ontwikkelden en ondergaat klassieke cultivering onder andere in verbuiging en vervoeging en in het gebruik van participium- en *te* +infinitiefconstructies. Kortom, het is een in de spelling steeds meer gereguleerde mengtaal uit Frankische dialecten opgebouwd, met klassieke ornamentering, die in haar toepassing als drukkerstaal indirect als richtsnoer is gaan gelden voor formeel mondeling taalgebruik. Uit deze gestandaardiseerde schrijftaal is het ABN ontstaan.²⁵

24 De inhoud van deze alinea dank ik aan de correspondentie met professor Geerts.

25 Weijnen (1974: 17 e.v.) ziet de 'oorsprong' van het ABN in de 'door de Hollandse aristocratie gesproken taal'; Geerts (1976: 62) in de 'door de aristocratie in Holland geschreven taal'. Ik sluit me grotendeels bij Geerts aan. Het beeld van een 'oorsprong' lijkt me echter ten aanzien van het ABN misleidend.

5.2. *Interne taalgeschiedenis*

5.2.1. *Fonologie*

5.2.1.1. Inleiding

De periode van 1550 tot 1650 is al veelvuldig bestudeerd en beschreven, vaak weer met nieuwe inzichten en benaderingen. Het is dankzij het grote aantal studies op dit terrein mogelijk een globaal overzicht te geven van de belangrijkste veranderingen die in het taalgebied met al zijn variëteiten toen plaatsvonden en de standaardisering van het Nederlands kenmerkten of begeleidden. Het overzicht blijft echter meer een weergave van de resultaten van het onderzoek met betrekking tot het zich ontwikkelende klankstelsel van het ‘Nederlands’ dan een precieze weergave van de toenmalige zeer gevarieerde en zich telkens veranderende realiteit. Voor wij deze veranderingen aan de orde stellen, willen we een beknopte schets van de beoefening van de historische klankleer geven.

Op het begin van de ‘moderne’ historische linguïstiek²⁶ in de 19e eeuw, met het vastleggen van gegevens en de ontwikkeling van de klankwetten, volgde een periode waarin de resultaten in talrijke handboeken en overzichten werden verwerkt. Deze handboeken worden nog steeds geraadpleegd, maar nieuwe stromingen in de taalkunde hebben tevens gezorgd voor nieuwe wijzen van waarnemen en beschrijven van de verschillende taalfasen. De onderzoeksmethode in de eerste periode berustte vooral op de *comparistiek* en gebruikte deze bij de oplossing van problemen op fonologisch en morfologisch terrein om de ontzaglijke reeks gegevens te verwerken. De volgende fase (eind vorige, begin deze eeuw) bracht de *interne reconstructie*, die mede het verdere verwerken van de gegevens uit vroegere taalfasen vormde. De periode die daarop volgde combineerde de uitgebalanceerde onderzoeksmethoden met typologische en later met sociolinguïstische onderzoeken. Met name de sociolinguïstiek heeft het taalsysteem uiteindelijk weer nadrukkelijker aan mensen gekoppeld: de verandering van klanken in een systeem is niet puur klanktechnisch te verklaren: klanken worden gerealiseerd door mensen, groepen taalgebruikers met onderlinge loyaliteiten en met de keus uit verschillende spreekregisters. Daardoor konden oudere noties als golftheorie en expansie nauwkeuriger worden bestudeerd. Ook voor de beschrijving van de groei naar standaardisering van het klanksysteem voor de periode 1550-1650 is een aantal sociolinguïstische uitgangspunten van belang. Een al te strenge scheiding van in-

26 Zie voor een algemeen overzicht Lehmann (1993: hoofdstuk 3: The standard handbooks).

terne en externe taalgeschiedenis, of een tweedeling in autonome taalkunde en geschiedenis van de taalgemeenschap, zou aan een verantwoorde beschrijving van deze periode afbreuk doen.

Historisch taalkundigen hebben zo langs verschillende wegen getracht zich een beeld te vormen van de toenmalige klankverhoudingen. Daarbij combineerden zij waarnemingen, verkregen door onder meer:

- de kennis van de fonetiek en fonologie;
- de kennis van schrijftaal en spreektaal en hun wederzijdse beïnvloeding, waarbij rekening wordt gehouden met de sociale gelaagdheid van de bevolking;
- het volgen van de diachrone lijn van het Indo-europees tot aan het hedendaagse Nederlands en zijn dialecten;
- taalvergelijking;
- de specifieke kennis van het Middelnederlands en Vroegnieuwlands, dat wil zeggen van de streektaalen in vroegere tijd;
- het bestuderen van literaire en later ook niet-literaire teksten, met speciale aandacht voor rijmparen, schrijf- en zetfouten, hypercorrecties en dergelijke;
- de discussies van grammatici uit de 16e en 17e eeuw over spelling en uitspraak uit die tijd.²⁷

Met 'spelling en uitspraak' zijn wij aan een cruciaal punt met betrekking tot dit tijdvak en dit onderwerp gekomen: wij kunnen pas over klanken en klankveranderingen spreken, als wij een goed inzicht in de toenmalige spelling hebben. Voor het tijdvak 1550-1650, het Vroegnieuwlands, hebben wij immers in rechtstreekse zin alleen de beschikking over de geschreven taal; via teksten en commentaren moeten wij dus zicht zien te krijgen op de daadwerkelijke realisering van de lettertekens oftewel op de verhouding klank-teken. Daarbij zijn de discussies en getuigenissen van de literaire en grammaticale bronnen een onmisbare steun.

De situatie in de 16e eeuw was er een van vrij intensieve handelscontacten en politieke en religieuze contacten, waardoor de leden van de verschillende taalgemeenschappen deelnamen aan streek- en dialectoverstijgende activiteiten. De Hollandse steden bezaten in die periode de economische en politieke macht om hun cultuurdialect een grotere invloed te geven. De Hollandse elite, nieuw opgekomen, onwennig nog in het prestige dat hun toeviel, had op haar beurt nog groot respect voor de Brabanders en hun cultuur. Dat blijkt uit alles: van denigrerende

27 Voor een historisch overzicht en systematische bespreking van het grammaticale beschrijvingsmodel vanaf de oorsprong in de klassieke Oudheid tot circa 1700: zie Ruijsendaal (1991).

opmerkingen tot onverbloemde eerbied rijken de opmerkingen jegens de Brabanders (en ook Vlamingen), van eerlijk bewustzijn hoe 'bot' het Hollands nog was en hoe blij men kon zijn met de 'inwijkelingen' uit het zuiden, tot opscheppen over hoeveel zeggingskracht de Hollandse taal door haar 'korthed' had en afgeven op het al te zwierige Brabants en Vlaams. De hier genoemde dialectgroepen, die geografisch en qua invloed het meest betrokken zijn geweest bij de vorming van de standaardtaal, noemt men wel de centrale dialecten.

De verheffing van de volkstaal, de plaats die deze moest innemen in stad en staat en in alle gemeenschappelijke gebieden daarin, de beregeling en normering die daarvoor vereist waren (zie 5.2.4.), dat alles vormde overigens in de besproken periode voornamelijk een zorg voor de 'liefhebbers' van onze taal. Dwingen konden de 'taalbouwers'²⁸ niet, ook andere maatschappelijke factoren oefenden invloed op de taalontwikkelingen uit. Bovendien was de diversiteit aan spreektaal niet direct om te smeden tot een prestigevariant die in de gehele Republiek, laat staan in het taalgebied als geheel, een hoge mate van homogeniteit zou kunnen bereiken. Als eerste noodzakelijke (politieke) stap op weg naar eenheidstalen werd in verschillende centraal bestuurde West-Europese landen dan ook het streven naar eenheid in de schriftelijke taal gezien. Als men eerst maar één schrijftaal had, dan had men tenminste een gemeenschappelijke grond om op te staan. In de Republiek met haar gewestelijke soevereiniteit was dit streven echter nog in aanmerkelijk geringere mate aanwezig (zie 5.1.1. en 5.1.2.).

De geschreven taal voor algemeen gebruik bleef in eerste instantie beperkt tot een heel klein deel van de bevolking: niet het 'gewone' volk dat dialect sprak en soms ook kon schrijven, en niet het hof en de adel, die Frans georiënteerd waren, maar de breder opererende boven- en middenlaag van vooral de Hollandse steden, redelijk ontwikkeld en werkzaam in bestuur, handel en nijverheid (zie hierboven overzicht (5.5) 'Klassen, loyaliteiten en vorming in de Republiek' onder 1a en 1b). De Hollandse dialecten begonnen door deze ontwikkelingen, maar waarschijnlijk nog meer door de invloed van de schrijftaal, verschillen te tonen met het in de steden, met name in Amsterdam, opkomende beschaafde Hollands en werden daarmee op den duur - net als de andere dialecten - een 'verkeersmiddel in de ondercultuur' (Weijnen 1966: 51).

Algemeen werd in de hierboven aangeduide kringen de noodzaak gevoeld tot een beregeling van een en ander te komen en gezaghebbende auteurs, zoals later Hooft en Vondel, te hebben, die de taal konden verrijken en navolging zouden krijgen.

28 De aanspreking (*taal*)*liefhebbers* komt van verschillende contemporaine auteurs (zie onder meer De Hubert 1624, Ampzing 1628); de aanduiding *taalbouwers* komt van de beschrijvers van dit tijdperk, onder wie Hellinga met zijn *Opbouw* een prominente plaats inneemt.

De wens daartoe is ver voor de bekende pleidooien van onder meer Van Heule al te vinden in Johan Radermachers aanzet tot een grammatica uit 1568.²⁹ Men kan wel stellen dat naast (en via!) de literatoren schrijvers van orthografieën en grammatica's, en vertalers en drukkers een moeilijk te traceren, maar niet te onderschatten invloed hebben gehad op het verloop van het proces van standaardisering. Maar daarover straks meer.

Waar voor het Middelnederlands het dialect *praktisch gelijk met gesproken taal* staat (Weijnen 1966: 21), waarbij men in het verkeer met dialectsprekers van elders lokale verschillen laat vallen, komt in de loop van de 16e eeuw dus een streven op naar een algemene, beschaafde taal, die haar basis vindt in de schrijftaal; mèt Hellinga kan men spreken van een ABS, een Algemeen Beschaafde Schrijftaal (Hellinga 1968: 268, 276). Die schrijftaal is, zoals uit het bovenstaande naar voren is gekomen, Zuidnederlands getint beschaafd Hollands.

Gedurende de Middeleeuwen waren de woorden fonetisch gespeld, waardoor de spelling net als de gesproken taal per dialect, streek en schrijver verschilde, al zien we ook al tamelijk vast regionaal spellinggebruik in scriptoria en kanselarijen ontstaan. In de 16e eeuw ging men de systematiek voorop stellen en streefde naar behoud van hetzelfde woordbeeld, bijvoorbeeld in inclinaties als *kheb - ik heb* en *metten = met den*. Een dergelijk spellinggebruik werkte woordreductie tegen en bevorderde spellinguitspraak.

Met betrekking tot het grammaticale kader waarbinnen de auteurs werkten moeten wij uitgaan van de humanistische grammatica, de overlevering van het klassieke beschrijvingsmodel. Deze klassieke grammatica hanteert het begrip *littera*, letter, als een begrip met een onderverdeling in:

- nomen*, de naam van de letter (a, be, ce);
- figura*, het letterteken;
- potestas*, de fonetische waarde of klankwaarde.

Het is een indeling die bij het achterhalen van het klanksysteem voor ogen gehouden moet worden. Vooral het onderscheid van klank(waarde) en teken is voor ons van belang. In die klankwaarde lag de weg naar eenheid besloten: het letterteken vormde het vaste voornemen daartoe, in de woorden van de *Twe-spraack* (1584: A4r): de spelling is *als een grondvest (...) van een welgheboude spraack*.

29 *Voorreden*, 1568, fol. 2 recto: 'Mits dien dan dat gheen menschelyk vermoghen van natueren so sterk gegeuen js noch so volcomen/ dat niet met leeringhe ende goede achtginge verbetert en worde. So en js het spreken ende noch veel min het schryuen/ ende min wter maeten/ het reden oft bescheet geven/ ende tverstaen hier af gheenssins vry/ Maer heeft hulpe van leeringhe so grootelyx vandoene/ als eenich ander menschelyk vermoghen.'

Voor de spelling was men aangewezen op de Latijnse orthographia, die men zo goed mogelijk op de volkstaal toepaste. Daarmee wordt de inschatting van de fonetische waarde van de letters niet per se eenvoudiger, want ook de precieze realisering van de Latijnse letter valt niet gemakkelijk te bepalen.

De grammatici gebruikten bij de beschrijving van de letter niet alleen de spraakklanken, maar ook andere klanken en geluiden (akoestische methode), zij vergeleken de spraakklanken met die uit andere talen (vergelijkende methode), of zij omschreven de wijze waarop de klank gearticuleerd wordt (genetische methode). Als wij daarbij de rijmposities, verschrijvingen en notaties van voorgaande en volgende klankperiodes betrekken, dan kan toch een zeker inzicht in het klanksysteem dat men begon te gebruiken, bereikt worden.

In het zoeken naar gemeenschappelijkheid en beschaafde taal is de geschreven taal als gemeenschappelijke grond gevoeld, èn als uitgangspunt, zoals onder meer blijkt uit de opmerking in de *Twe-spraack* (1584) over het feit dat

[...] de Zeewen niet te beschuldighen zyn als zy *Jaet maet* qualyck uyt spreken. dewyl wyt al t'samen qualyck schryven. (p. 35)

De discussie over de algemene schrijftaal wordt, evenals de verschillende schrijfconventies die er feitelijk per regio bestonden, zichtbaar in de verschillende spellingtraktaten die er in de periode 1550-1650 verschijnen. De eerste opbouwperiode culmineerde in de genoemde *Twe-spraack* (1584), waarin de Amsterdamse Kamer poogde het *spellen (...) des Nederduitschen taals* (titelblad) een aanvaardbare grondslag te geven. Wat hield dit in? De 'Toe-eyghenbrief' spreekt van een zo fonetisch mogelijke spelling, maar *nochtans in zich selven eenpaartigh en ghelyckformigh* (A4V), dat is 'regelmatig' en 'gelijkvormig'. De fonetische spelling had haar monopoliepositie verloren. Men moest *krabt* schrijven omdat het van *krabben* komt. Ook streefde men naar meer consistentie tussen klank en teken in de beschaafde taal, onder meer bij de spelling van de lange vocalen: de verlenging door toevoeging van *e* of *i* werd vervangen door het 'dubbeld schryven' van de korte vocaal.

Wat niet bediscussieerd wordt in de *Twe-spraack* is de aansluiting bij het Latijnse alfabet vanuit de wens *byt oude te blyven* (25), en daarmee zit men algemeen met het probleem dat een taal als het Nederlands een andere fonologie heeft dan het Latijn, waardoor het fixeren van klanken in lettertekens een lastige, verschillend op te lossen zaak wordt, gesteld al dat men het over dezelfde klanken heeft. De keuzes die de Oude Kamer maakte hangen samen met de reeds gevestigde (Zuidnederlandse) schrijftraditie, de uitspraaktraditie van het Latijn en met de richtlijnen en besprekingen van vooraanstaande geleerden. In zijn Inleiding tot de *Twe-spraack* wijst Dibbets (1985: 326-vv) op de invloed van Goropius Becanus als grote inspirator (zie *Twe-spraack* A2vo) en Erasmus als kenner bij uitstek van de orthographia (*De recta Latini (...)*). Voorts kenden de Amsterdamse auteurs van de *Twe-spraack* -en zij niet alleen - ook veel literatuur op dit gebied in andere landen.

Dibbets geeft aan dat de negatieve reacties op het een-op-een-tekensysteem van de Fransman Ramus er de Amsterdammers zeker van heeft weerhouden te ver af te wijken van de traditie (Inleiding, 331). Spellingwerkjes als dat van Sexagius (1576), bedoeld om vast in het Nederlands de spelling van het Latijn goed te leren en dus de lettertekenuitspraak volkomen aan de Latijnse uitspraak van toen te laten aansluiten, hebben zeker nog extra bijgedragen tot aansluiting bij de Latijnse traditie.

Lambrecht (1550) is een van de bronnen van de *Twe-spraack* (Inleiding, 341/2) en natuurlijk geldt dat ook voor Pontus de Heuiter, aan wiens werk uit 1581 de auteurs van de *Twe-spraack* een aantal voorschriften hebben ontleend. Daarnaast moeten we niet vergeten dat de Latijnse grammatica van bijvoorbeeld Valerius toentertijd een zeer veel gebruikte grammatica was, hetgeen ook zijn invloed deed gelden.

Samenvattend kunnen wij stellen dat de auteurs van geschriften die gezag genoten op spellinggebied, zoals zeker met de *Twe-spraack* het geval was, qua gebruik en beschrijving van lettertekens aansluiting zochten bij de Latijnse orthografieën, en Erasmus' aanwijzingen omtrent de lettertekens en dat zij de bijbehorende uitspraak ter harte namen bij de notatie van Nederlandse klanken. Extreme pogingen tot een één-op-één-systeem of zelfs een puur fonetisch schrift konden eigenlijk al niet slagen, omdat de verscheidenheid van uitspraak zich moeilijk liet combineren met die andere wens: een zuivere weergave van de klank. Hoe zuiverder men immers de gesproken klanken zou weergeven, hoe minder de droom van een eenheidstaal bewaarheid zou worden.

5.2.1.2. Enkele opvallende klankontwikkelingen met betrekking tot het ontstaan van het Algemeen Nederlands

Het standaardiseringsproces vond plaats vanuit de elites in de Hollandse steden. In die steden werd een Hollands in verschillende variëteiten gesproken dat meer naar elkaar toe trok dan het geval was met de naaste (plattelands) omgeving. Globaal bezat het Hollands klankeigenaardigheden die het weer onderscheidde van de taal in andere gewesten. Wij doelen hier dan op klankverschillen, die rijm onmogelijk maakten of de klank in de nabijheid van een foneemrealisering van een ander dialect brachten, homoniemen veroorzaakten en in ieder geval over een groter gebied hun verspreiding hadden.

Het standaardiseringsproces wordt over het algemeen beschreven aan de hand van bepaalde kenmerkende klankverschuivingen, die de opkomende standaardtaal doen verschillen van de Hollandse dialectvariëteiten van de lagere sociale klassen en een nieuwe verhouding kweken tot de andere zogenaamde centrale dialecten, het Vlaams en het Brabants. De nieuwe klanken konden best in een van de streektalen al bestaan: dan vielen de klanken samen. Soms kende men die realise-

ring nog niet, dan was er sprake van een nieuwe foneemrealisering. In aansluiting op die gewoonte is ervoor gekozen vanuit de opmerkelijkste klankveranderingen de nieuwe fase van het Nederlands te benaderen. Daarbij maken wij, waar mogelijk, gebruik van diverse schema's van klankontwikkelingen.³⁰

5.2.1.3. De klinkers

De heldere aa: 'dit kenmerk van stand en deftigheid'³¹

De Middelnederlandse dialecten kenden een korte, dat wil zeggen ongespannen a ([ɑ]), die al vanaf de Oudnederlandse fase in open lettergrepen gerekt werd. Deze gerekte vocaal viel in de zich ontwikkelende standaardtaal in Holland wegens te kleine verschillen samen met de vanouds lange, gespannen â (die in West-Vlaanderen, ten tijde van Maerlant, zeker voor de r als [æ] geklonken heeft: bij Maerlant rijmen beide a's dan ook op elkaar). Wellicht heeft de klank in een groot deel van Holland (zie Van Bree 1987: 115) een æ-achtige realisering gehad. Dat laatste was overigens ook het geval in Zeeland; in andere dialecten ging het meet de o-kant op.

In Amsterdam ontwikkelde zich uit deze lange a-klank een heldere aa ([a]). Thans zijn we het geluid in Amsterdam wat donkerder gewend (meer oa-achtig), maar de heldere aa, die de geleerden behoorlijk heeft beziggehouden,³² werd in datzelfde Amsterdam een deel van het klanksysteem dat zich verwijderde van het plaatselijke dialect en een eigen leven ging leiden als Beschaafd Hollands, later A(B)N geheten.

Het is overigens niet zozeer de helderheid, zo moeten wij achteraf opmerken, die de aa tot Hellinga's 'kenmerk van stand en deftigheid' maakt, maar de distinc-

30 In rechtstreekse zin: Weijnen (1970); Goossens (1974: 56, 87 en elders); aanvullingen vanuit generatieve invalshoek Van Bakel (1976: 121vv); Van Loon (1986); Van Bree (1987: 185vv en 1990 passim); Beekes (1990: 193 en 195); voorts de 'klassieke werken' zoals Schönfeld (Van Loey 1964) en de Nederlandse en Duitse voorgangers. Deze literatuur heeft natuurlijk de buitenlandse literatuur, zoals nog eens opgesomd door Lehmann (1993: 48vv), in zich opgenomen, evenals het werk van de belangrijkste dialectologen en taalfasebeschrijvers. Ook verwerkt zijn de getuigenissen van de grammatici, die de laatste decennia grondig zijn bestudeerd en wier waarnemingen zeer waardevol zo niet onmisbaar zijn gebleken bij de beschouwing van de klankwetten die het Nieuwnederlands hebben ingeluid.

31 Hellinga (1968: 305).

32 Hellinga, voortbouwend op de resultaten van Te Winkel, Kloeke (NTg 28,83: Fries-Hollands *waater-skeep*gebied tegenover oostelijk *waater-schaop*gebied) en Heeroma, merkt over deze aandacht op (1968: 305): 'Juist de voornaamheid van de aa-klank heeft daarna de speurzijn der dialectgeografen opgewekt: uit welk toonaangevend dialect zouden de beschaafde Hollanders dit kenmerk van stand en deftigheid kunnen hebben overgenomen?'

tie ten opzichte van andere realiseringen. De beschaafde Middelburger prefereerde immers weer de uitspraak *jōar* boven het *jaer* van het verdere Zeeuwse dialect, zoals Hellinga zelf aanhaalt (uit *Te Winkels Inleiding (...)*).³³ En misschien nog meer hebben wij te maken met aansluiting bij de schrijftaal, waarin beide a's uiteindelijk hetzelfde teken hebben. En tot slot moeten wij er zeker rekening mee houden dat er vele klankverschillen achter één spelling, in dit geval de a(a), schuilen, waarmee de eenheid dus nog een overwegend schriftelijk karakter zal hebben gehad.

Over de precieze klankwaarde van die a(a) kunnen wij natuurlijk de oude taalbeschrijvers en grammatici raadplegen. Van Erasmus weten wij dat hij een voorkeur had voor de Italiaanse aa: een heldere aa, die articulatorisch omschreven wordt als te produceren met een wijdopen mond, de tong recht en vrij in de mond, dus niet tegen het verhemelte of tegen de tandkassen of tussen de tanden gedrukt, de lucht diep uit de luchtpijp komend naar het verhemelte.³⁴ Lambrecht (1550) ('wat wydachtigh ghapende' en 'de tonghe los'), De Heuiter (1581) en de *Twe-spraack* (1584) volgen, zoals Dibbets (1985: 379) en Hellinga eerder (311vv) laten zien, Erasmus. Over de lengte komen wij weinig aan de weet.³⁵

Gezien het gezag dat de *Twe-spraack* genoot, is het niet verwonderlijk dat de heldere aa vaste voet heeft gekregen in de 'beschavings'gedachte, in weerwil van de alom vertegenwoordigde æ-sprekers (en spellers), die overal hun woordje hierover doen. De 'volle ende harde uytsprake vande dobbele aa' (Ampzing) was eerst en vooral een Amsterdamse klank binnen de beperkte kring der beschaafd sprekenden. In en rondom Amsterdam komt men de aa aanvankelijk niet tegen, maar de aa-spelling en in haar kielzog de [a] wint het op den duur van het te dialectisch gevonden æ of e, en ook å aan de andere kant. Het is het gevolg van de prestigewerking van de taal van een kleine machtige bovenlaag in de steden. Tot in de 17e eeuw had het Hollands voor het overige de reputatie een 'blètende' taal te zijn, om met Ampzing te spreken: de mensen die *wèt* tegen *wat* zeiden.³⁶ Welke klank bij de vele discussianten achter de spelling aa of ae schuilging, daaraan wagen de meeste onderzoekers zich niet echt. De overwinning van de heldere aa staat echter vast en men is het erover eens dat de spelling daar zeker toe heeft bijgedragen.

De beschaafd Hollandse aa werd geleidelijk door sprekers van andere dialecten

33 *Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche taal*, Culemborg 1905, blz. 307.

34 Vrij naar Erasmus (1528: 51): 'A diducto largiter ore profertur, lingua recta suspensa, hoc est, nec ad palatum superius afflexa nec in antierius dentium vallum impacta nec in latus dentium illisa nec inter dentium hiatus inserta, voxque prodit ex arteria profundiore, feriens superius palatum.'

35 Dat het hier voornamelijk handelt om kwalitatieve verschillen en wij veelal blijven zitten met de vraag naar de precieze kwantiteit, heeft veel te maken met de huidige situatie van ons klankstelsel: voor de kwantiteit van de vocalen is geen expliciet onderscheidende rol weggelegd, voor -r geldt een klankverlenging door positie.

36 Dafforne (1627: 61), Bredero *Griane* r. 1320 enzovoort.

overgenomen en werd qua spreidingsgebied deel van een algemener gehanteerde uitspraak, die van de standaardtaal. Toch kent men nog steeds het verschil tussen deze twee lange *aás*: niet alleen in de dialecten (het Noord-Hollands bijvoorbeeld), maar ook in de standaardtaal als een Groninger die spreekt.³⁷

De diftongering van [i], [y] en [u]

De Middelnederlandse monoftongen [i], [y] en ook [u] worden in het zich ontwikkelende A(B)N tot diftongen. Dat gaat niet zomaar ineens: er moet eerst een tweetoppige uitspraak zijn geweest, dus een [i] met een j-klankje erachter. Daarna volgt een dissimilatie (uiteengroeien) van beide elementen en de slotfase is een tweeklank: de *wiin* [wi.n] is zo uiteindelijk de moderne *wijn* geworden, en de *muus* werd onze *muis*, met een klankwettige restrictie voor de [r]: geen *muir* dus. Ook in expressieve woorden als *piepen* en *beduvelen* werkte de klankwet niet door en verder is er een aantal niet-gediftongeerde woorden, dat in die vorm vermoedelijk uit gebieden komt waar niet werd gediftongeed (West-Vlaanderen, Zeeland, Oost-Nederland en Oost-Limburg, zie Van Loon 1986: 103). Voorts moet men bedenken dat dergelijke diftongen daarnaast in andere woorden al bestonden (de reeds aanwezige <ei> en <ui>1).

Achter deze betrekkelijk eenvoudige mededeling, die in ieder geval opgaat voor het A(Igemeen) N(ederlands) van later tijd; gaat alleen al door de grote regionale verschillen een ingewikkelde geschiedenis schuil, waarop wij maar zeer ten dele greep kunnen krijgen. De diftongeringkwestie heeft onder de taalgeleerden talloze discussies teweeggebracht en niemand zal beweren dat de rust die er ten aanzien van deze kwestie is neergedaald, er een van eensgezindheid of zekerheid is.

Allereerst is daar de kwestie van de *plaats* van handeling. Het diftongeringsproces vond eerst in Brabant plaats, in de 14e eeuw, en daarna in Holland, waar al vanaf begin 16e eeuw sporen van diftongering te vinden zijn. Dat het proces in Brabant autochtoon was, daarover verschilt men nauwelijks van mening. Maar was de Hollandse diftongering van [i] en [y] nu ook autochtoon of een gevolg van Brabantse expansie? Onbelangrijk was dat verschil niet. Als de diftongen door de Brabanders naar Holland waren gebracht, dan zouden zij via de hogere standen hun beslag in het beschaafde Hollands hebben gekregen. In het andere geval kwam de diftong van onder op en is sprake van een eigen ontwikkeling.

Wellicht is een tussenstandpunt in deze, onder meer verwoord door Van Bree (1987: 127) nog het verkieslijkst: een reeds gevestigde gediftongeerde [i] en [y] in het Brabants, een licht gediftongeerde Hollandse pendant, die doorzette onder Brabantse invloed. Daarmee wordt overigens wel impliciet het idee gesteund dat de diftongering telkens een autonome aanzet had, wat een zekere bevestiging kan vinden in de telkens geconstateerde beginnende diftongering in de gemeenzame taal. Het zou ook kunnen verklaren waarom naar het Brabants betrekkelijk weinig

37 Caron wijst hierop (1972: 151).

verwezen wordt. De spreiding van de gediftongeerde ij heeft plaatsgevonden vanuit Amsterdam, zoals uit de realisering van de klank in de verschillende dialecten dichter bij en vender van Amsterdam op te maken valt.

De diftongering is een zogenaamde vrije variatie: zij wordt niet veroorzaakt door de directe klankomgeving, zoals de alternanties in het verleden-tijdsuffix (-de/-te) of de langere klinkervariant voor de r. Nu nog, maar in de opbouwtijd van het Nederlands zeker, had de klank daardoor een duidelijker sociale significantie. De discussies in de toenmalige kringen van taalliefhebbers waren dan ook niet van de lucht.

Theoretisch bleven vele taalbeschouwers - tot zelfs Bilderdijk toe³⁸ - de mening toegedaan dat de ij een dubbele i was, zoals ook de grammatici uit de 17e eeuw hadden geschreven. De laatsten vermeldden daarnaast als *naam* van de letter een aantal malen *oy*, *oije* en dergelijke (zie onder meer Ampzing en Van Heule 1625), wat op diftongering lijkt te wijzen.

Afgezien van enige verwarring over de interpretatie van het laatste komt uit de vele opmerkingen daarover het beeld naar voren dat diverse taalbeschouwers en taalgebruikers uit de 17e eeuw bezwaren hebben gehad tegen de gediftongeerde uitspraak van [i, y, u] en in het verlengde daarvan de *ai*-uitspraak van de *ei*. Daardoorheen valt ook een discussie over de spelling van deze klanken (<ij> of <j>, <uu> of <ui>) te lezen. De sociale gevoeligheid rondom de diftongering heeft waarschijnlijk ook voorkomen dat de diftong zo ver ging als in sommige dialecten of in het Duits of Engels.

Als er bezwaren zijn tegen een bepaalde uitspraak, dan mogen wij ervan uitgaan dat die uitspraak er is. Neem nu de gediftongeerde realisering van de [i]: al Erasmus (1528: 53)³⁹ vermeldt de uitspraak, maar dan als Brabants. De *Twe-spraack* (1584: 20) heeft het over *enighe zonderling in Braband* die een uitspraak in de richting van een *ei* bezigen. Voor Ampzing (1628) was de *ii/ij* nog een monoftong, voor Van Heule (1625/1633) eveneens en wellicht geeft Ten Kate een goede tussenstand uit 1699 als hij de *ij* omschrijft als een 'zachte e, die onmiddellijk tot de i overgaat' (*Verhandeling over de klankkunde*). Hij plaatst een en ander overigens wel in het stedelijke gebied bezuiden het (gediftongeerde?) Y en geeft ook aan dat de beschaafde Amsterdammer de monoftong *ii* hoog in het vaandel zou moeten blijven dragen, iets dat onder meer Vondel ook nastreefde. Een betrouwbare zekerheid is dat omstreeks 1700 woorden als *hei* en *zei* rijmen op *hij* en *zij*. De verschillende dialecten bleven natuurlijk juist in de klankkleur aanwezig, vergelijk

38 Hellinga (1968: 164) haalt Bilderdijk aan uit de *Beginsels der Woordvorsching* (Leeuwarden, 1831): 'De IJ is niet dan een verdubbeling van de i, doch men heeft er de Engelsche uitspraak van de i aan verknocht (...).'

39 Zie ook inleiding van Dibbets (1985: 405). Erasmus heeft het over de uitspraak als een 'diphthongum Graecam *ei*, quam evidententer audis quum nostrate lingua dicis *ovum*'.

het Amsterdamse *bleycken* naast het Haarlemse *bliecken* (Westerbaen: 1655).

De gediftongeerde [i] rukte onverbidlijk op in het 17e-eeuwse Hollands en de spelling speelde daarbij op den duur ook een ondersteunende, zo niet sturende rol. De tegenstand van beroemde taalkundigen en dichters, die zich hielden aan de deftige uitspraak *î*, zoals in het middeleeuwse Brabant bepaalde bovenlagen dat ook gedaan hadden, geeft ook de moeilijkheid bij het beschrijven van het Vroegnieuw nederlandse klankstelsel aan: de diverse taallagen hebben een eigen tijdpad.

De realisering van [i] en [y] bewoog zich met deze ontwikkeling echter in de richting van de al bestaande <ei> en <ui>², die op hun beurt blijkens diverse bronnen en getuigenissen in vele gevallen gedissimileerd waren geraakt tot ai- en oiklanken. Deze al te ver gaande dissimilatie werd door de beschaafd Hollands sprekenden als een onbeschaafde klank ervaren en teruggedrongen, en kwam daarmee in de onmiddellijke nabijheid van de nieuwe diftongen. Zo vielen die twee paren diftongen onder druk van een groeiende gedisciplineerde uitspraak uiteindelijk samen. De onderscheidene schrijfwijzen houden de herinnering aan deze geschiedenis levend en heeft tot nu toe de bedoeling gehad de aanwezigheid van te veel homografieën te vermijden.

Het is, suggereert Van Bree (1990: 248), beter de diftongering van de [i] en de [y] als verruiming van de invoer van eenzelfde verschijnsel te zien, als één klankwet te beschouwen voor twee klanken die de kenmerken +hoog en +voor hebben. De diftongering van de [u] is ouder en heeft betrekking op de niet-gepalataliseerde Onl. [u] voor een *velair* of *w*: *berouwen*. Aangezien dit ook in het Westmiddelnederlands gebeurd is, kwam deze diftongering eveneens in het A(B)N. 'Nieuwe' *u*-realiseringen als in *boec*, *groen* deden hieraan niet meer mee en werden waarschijnlijk dus nog als gesloten [o] of met een kleine naslag gerealiseerd (Van Loon 1986: 105). Ook Hellinga (1968: 41vv) wijst op de betrekkelijk late verschuiving van de [o].

Bezien vanuit de structurele samenhang van het klanksysteem is het wonderlijk dat bij de diftongering van de [i] geen merkbare homonymievermijding is geweest. Dat was, behalve een hedendaagse verwachting, namelijk ook het bezwaar van onze oude grammatici, maar omstreeks 1700 moeten de gecultiveerde *ai/oi* en de gediftongeerde [i] en [y] toch wel ongeveer zijn samengevallen. Het brengt Hellinga (1968: 419) tot de opmerking dat *het klanksysteem van het beschaafde Hollands veel eenvoudiger was dan dat van de volkstalen*, dat ruimer gezegd in het algemeen bij de standaardisering van een taal veel 'zinloos' fonetisch materiaal gewerd wordt. Na de schets van het ontstaan van de heldere gestrekte *aa* en die van de matiging van de diftongen kan men hem nauwelijks tegenspreken (zie onder meer Van Bree 1987: 66).

De veelvormige werkelijkheid van de streektalen, waarbinnen allengs het A(B)N werd gestuurd en gekoesterd, hoefde in de 17e eeuw overigens nog weinig

homonymievrees te hebben, want nog in 1679 moppert Oudaen over de toenemende diftongering, waardoor <ei> en <ij> samen dreigden te vallen. Hij prijst in zijn *Lykgedachtenis van Vondel*⁴⁰ Vondel, omdat deze niet behoort tot de dichters die *basterdyen* produceren die

‘(...) het begrip verbyst'ren tegen dank;
Wanneer men *pyl* in *peil*, en *zyl* in *zeil* verandert,
voor *ryzen*, *reizen* zegt, en verder opgeschrandert
zyn lout're armoedigheid in 't rymen dus bedekt
En voor het held're Duitsch een warretaal verwekt.’

Dit laatste vestigt ook nog eens de aandacht op de sociale acceptatie. De diftongering heeft ondanks alle bezwaren in het ontstaansgebied in de 17e eeuw verder doorgezet en de gematigd gediftongeerde klanken zijn zo deel geworden van het Algemeene Nederlands, maar niet zonder strijd en niet zonder weer een verdere afstand te kweken tot verdere dissimilaties in de dialecten en monoftongen om Amsterdam en om Holland heen. Ook deze verandering werd door alle taalliefhebbers weer uitbundig bediscussieerd, maar met enigszins andere argumenten, want in tegenstelling tot de aa werd deze verandering terughoudender bejegend, zeker door de beschaafd sprekende kringen.

De samenvall van verschillende klinkers

In de heldere aa mondden eerder samengevallen klanken uit. De diftongering had er al voor gezorgd dat de nieuwe diftongen <ij> en <ui> op den duur samenvielen met de reeds bestaande diftongen.

Er zijn echter nog meer klanken gaan samenvallen op de weg naar een eenvoudiger klanksysteem (convergentie). Zo was er een verschil tussen de scherplange ê (<ai>), veelal geschreven als <ee>, en de zachtlange ē, gespeld <e>, die door rekking uit [ɛ] of [i] was ontstaan. In het Middelnederlands (Vlaams) rijmde deze klanken niet op elkaar. In het latere Hollands, hoewel niet in alle Hollandse dialecten, waren deze klanken al samengevallen: voor de *Twe-spraack* is er geen verschil meer tussen *hêlen* ‘genezen’ en *helen* ‘verbergen’, maar het zijn woordonderscheidende klanken geweest, zoals grammatici als Van Heule ook aangeven. De spelling van De Vries en Te Winkel heeft dit onderscheid in de vorm van <heelen> en <helen> voor het latere AN nog kunstmatig instandgehouden. Schönfeld (1964: 76) spreekt van een ‘onechte diftong’ ê (<ai>), met als varianten [ɛə], [eə] of [iə], wat in ieder geval aansluit bij het *gien*, *miest* voor ‘geen, meest’ in Hollandse kluchten en daarnaast in het Vlaams, Brabants en Zeeuws. Deze klanken werden in de beschaafde taal gemeden en gerealiseerd als [e].

40 Zie ook Hellinga (1968: 171), die verwijst naar Te Winkel (TNTL 20: 101).

De Germ. ē en ō bleven in de kustdialecten lang bewaard, veel langer dan in de meer naar binnen gelegen dialecten, die in het Middelnederlands al diftongen kenden ([i^ə] en [u^ə], wat de spelling <ie> en <oe> zou kunnen verklaren). In het AN zijn zij respectievelijk [i] (geschreven <ie>) en [u] (geschreven <oe>) geworden. Over de <oe> (Vlaamse spelling <ou>) is veel geschreven.⁴¹ De verdieping van de ō is onder meer uit de spelling <ue> af te lezen, maar de eenheidsspelting <oe> is er een die, afkomstig uit Brabant, samenhangt met de verbreiding via de standaardtaal. Daarmee is echter nog allerm minst zekerheid verkregen over de uitspraak, die afhankelijk van het dialect meer naar de [o] of meer naar de [u] toeging.

In de standaardtaal verdween ook het verschil in uitspraak tussen de scherplange ô (<au, waaraan in bepaalde posities de Duitse klank nog steeds beantwoordt) en de zachtlange ȝ (<ò en ù). De ô is eveneens een 'onechte diftong' geweest, ongeveer [uə]. Het niet meer worden onderscheiden van de twee klanken (*bômen* ⇔ *gebōgen*) gold nog niet voor de *Twe-spraack* 1584, die aan deze ô de schrijfwijze <ó> meegaf. Dat deden ook andere grammatici, zoals Van Heule (1625, 4). Pas in de achttiende eeuw schijnt het verschil echt weggevallen te zijn. De spelling van De Vries en Te Winkel poogde ook hierin een etymologisch onderscheid te maken door <boomen> en <gebogen> te schrijven. In het Vlaams, Brabants, Zeeuws en enkele Hollandse dialecten is het verschil nog te horen.

De Middelnederlandse diftongen âw, veelal geschreven als <aeuw>, en ou <ou> zijn eveneens samengevallen, hoewel ook later dan in het hier besproken tijdvak. Hier zien wij, net als in de spelling van De Vries en Te Winkel, een poging tot etymologisch onderscheid in de hedendaagse spelling.

De ongestrekte e [ɛ] en a [ɑ] komen beide voor in het AN, met de eigen herkomst van zuid en noord op de achtergrond. Voor -r moet de klank als æ geklonken hebben, gezien rijmen als bij Vondel *star* + *Jupiter*. De schrijftaal was in dit geval gedifferentieerder dan de gesproken taal.

De reductie en deletie van onbeklemtoonde klinkers

Een ander typisch verschijnsel dat de opkomst van de standaardtaal kenmerkt of op zijn minst begeleidt, betreft het wegvallen van de toonloze of stomme ɛ, in en aan het einde van een woord, waarbij vooral het laatste verschijnsel (in vaktermen de apocope van de auslautende sjwa) kenmerkend voor de standaardtaal werd. Het verschijnsel kende al een zekere ontwikkeling aan het einde van de Middeleeuwen: omstreeks 1300 was het al waarneembaar in het Hollands, Utrechts, Zuid-Gelders, Limburgs en wat later het Brabants (Van Loon 1986: 97). De uitbreiding in de centrale dialecten leidde ertoe dat het een verschijnsel van het AN werd.

De apocope is het einde van een ontwikkeling die wetmatig is in zwak betoonde lettergrepen, die zich in het Germaans aan het einde van het woord bevinden:

41 Zie onder meer Hellinga (1968), waarin hoofdstuk I handelt over 'De ontwikkelingsgeschiedenis van de algemeen beschaafde oe' (41-110) en Caron (1972: hoofdstuk 5).

lange klinkers worden korter, de kortere klinkers worden verder gereduceerd tot sjwa (ĕ), waarna de gereduceerde klank zelfs helemaal kan wegvallen (syncope en apocope). Dat laatste gebeurt natuurlijk alleen in die omstandigheden, waarin de -e geen morfologische waarde bezit of een semantische differentiatie aangeeft (genusdifferentiatie of betekenisverschil), zoals wij bij tal van Laatmiddelnederlandse substantieven kunnen waarnemen: zie bijvoorbeeld *putte* > *put*, *vrouwe* > *vrouw*. De aan- of afwezigheid van de -e was voordien bepalend was voor de meervoudsvorming (+n of +e in het meervoud), maar steeds meer wordt *sjwa+n* als uitgang ervaren. Bij de adjectieven verdween de -e waar hij geen duidelijke taak meer had (bijvoorbeeld bij het onbepaalde gebruik van substantieven als in *een hovesch(e) wijf*).

In het werkwoord konden zo de eerste persoon enkelvoud en de imperatiefvorm afslijten van *geve* naar *geef*, terwijl de -e in de verleden tijd van de zwakke werkwoorden bewaard moest blijven om de oppositie met de tegenwoordige tijd aan te kunnen geven (*maakte* tegenover *maakt*). De verdwijning van de -e in het enkelvoud en de eerste persoon van respectievelijk het zelfstandig naamwoord en het werkwoord had op den duur ook gevolgen voor de onderscheidende functie van de -n in het meervoud: deze verdween in het westelijke Nederlands met als belendend verschijnsel soms rekking van de korte stamvocaal.

De apocope kent zo nogal wat morfologische condities, waarmee wij in feite in het zogenaamde morf fonologische gebied zijn terechtgekomen, het niet altijd even gemakkelijk in subdisciplines te ontleden samenspel van het klank- en het vormsysteem, waarbij de gevolgen van klankveranderingen voor de vormleer door de morfologie in kaart worden gebracht (zie 5.2.2.). De deflexie is natuurlijk een al veel langer durend proces en treft in mindere of meerdere mate alle Indo-europese talen (zie hiervoor onder meer Van Bree 1990: 176vv); een uiterst opvallende klankwet als de e-apocope markeert echter mede de vorming van het Standaardnederlands.

In het zuidwesten en het noordoosten van het taalgebied bleef de sjwa bewaard, onder fonetisch gezien dezelfde condities als de centrale dialecten hadden. Dat roept toch enige vragen op, bijvoorbeeld hoe de tijdgenoten op deze ook in de geschreven taal merkbare ontwikkeling reageerden. Een korte rondgang langs onze oudste taalbeschouwers en grammatici is enigszins verrassend.

In de 16e eeuw ziet men in de literatuur over het algemeen de niet-geapocopeerde vorm. In de 17e eeuw, waarin de positie van het Hollands ook geprononceerder is en de taalbeschouwers in overgrote meerderheid ook uit het noorden komen, is de situatie fundamenteel anders. De voorkeur van de Bruggeling Simon Stevin voor de noordelijke korte taalvormen houdt verband met zijn stelling dat het Nederlands mede door de vele eenlettergrepige woorden zo'n vooraanstaande plaats inneemt onder de talen in de wereld. In het algemeen zien wij bij de zuidelijke schrijvers de -e meer aanwezig, maar ook zij wisselen soms af.

De Hubert (1624) stelt zich pragmatisch op en zet een apostrof achter vrouwelijke woorden, ten teken dat men *eijgentlicker* deze woorden met -e zou uitspreken (4) en acht, mits een adjectief is toegevoegd, *den goeden God sij lof* heel aanvaardbaar.

Ampzing (1628) stelt dat *onse Hollandsche sprake... tot verkorting, ende uytbijtinge der zilben, ende letteren sonderling genegen is: als een vroomme vrouwe, ofte vrou; een goede sake ofte saek: voor eene vroomme vrouwe: eene goede sake* (10). Hij oordeelt dat het *eygentlijker ende zierelijker* (32) is om de woorden met een -e uit te spreken, constateert vervolgens dat *wy Hollanders liever also ingetrocken spreken* (32) en dat samenstellingen uiteindelijk totstandkomen vanuit de geapocopeerde vorm (*eer-sucht, school-dienst*) en geeft zelf geregeld beide vormen aan zonder verder commentaar. Het geeft de Hollandse signatuur van de apocope goed aan.

Van Heule (1625) neemt een duidelijk standpunt in, nadat hij overigens heeft vastgesteld dat men in Holland de woorden *zeer verkort, zonder E* (116) uitspreekt: hij vindt dat *deze verkortingen strijden tegens des spraekx natuyre* (117). Daarentegen vindt hij de Vlaamse verbuiging van de infinitief (*Loopene, Draegene*) weer te ver gaan (117). In zijn grammatica van 1633 zegt hij in de 'Voor-reden' het volgende.

'1. Het gemeyn Spreken, trekt altijd na kortheyt der woorden, en zoetvloeyentheyt der silben, en is om des veel-voudigen gebruyx wille den gemeynen ooren alder aengenaemst.' (A3vo)

Op bladzijde 106 spreekt hij naar aanleiding van de buiging van adjectieven van een korthed die weliswaar *bevallikhey*t heeft, maar het in zich heeft *eene gansche Tael-verwoesting*e te veroorzaken. Het allesoverheersende besef van de noodzaak tot differentiatie weerhoudt hem er dus niet van in de spreektaal de 'verkorting' als behorend tot het Hollands eigen in positieve zin te beoordelen.

Kók (1649) gebruikt zelf veelal de geapocopeerde vormen (*Ik heb* (32), *Ik mind* (35)) en reserveert de vorm met -e voor de aanvoegende wijs (*Ik hebbe* (33), *Ik minde* (35)).

Leupenius (1653) schaarde vervolgens de *aangenaame korthed*, waarin onze taal *groot behaagen heeft* (*ik leer* voor *ik leere*), onder *soetvloeyentheid*, althans zo kan men de tekst interpreteren (26/27); in het officiële paradigma van de werkwoorden staat echter weer *ik leere*, in de samengestelde tijden treffen wij evenwel *ik hebb* aan. Dat de taalpraktijk voor Leupenius doorslaggevend is, laat hij blijken in de volgende passage:

'Doch veele naamen worden in het eerste geval gebruikt met een e op het einde / daar sy de selve gevoeglyker soudent naalaaten / en tot beeter onderscheid in de andere gevallen aanneemen / als *soon* voor *soone* (...).' (39)

De ontwikkeling in de zuidelijke dialecten verloopt anders: zij behouden voorlopig de *ë* in vrouwelijke grondwoorden en in werkwoordsuitgangen, maar ook daar slijt het naamvallensysteem ongemerkt, getuige de onverbogen vormen na het voorzetsel 'van'. Ook staande uitdrukkingen en archaische taal ondersteunen vooralsnog het aanblijven van de *sjwa*.

De grote schrijvers en dichters gebruiken dikwijls beide vormen, hetgeen gezien de zuidelijke inslag van de geschreven taal opmerkelijk mag heten. Misschien laat de titel van Coornherts beroemde werk, *Zedekunst, dat is Wellevenskunste*, in dit verband al goed zien dat de taalbeschouwers en schrijvers zelf al in een vroeg stadium beide vormen gebruikten, vaak ook in dienst van ritmiek en stijl, zoals Van Heule de dichters aanraadt de adjectieven te verkorten als dat nodig is *in het waernemen der voeten en in den rijm* (146). De gesproken Hollandse vormen waren daar al sedert de Middeleeuwen aan voorafgegaan, en het schriftelijke taalgebruik zou nog eeuwen de niet-geapocopeerde vormen gebruiken, om stilistische redenen in het noorden, om redenen van taaleigen in het zuiden.

Een klankverandering, zoals het ontstaan van de heldere *aa*, is toch een andere zaak dan de reductie en uiteindelijke verdwijning van een klank en dan nog een klank in de positie van naamwoords- en werkwoordsuitgangen. Voor de sprekers is wellicht de diftongering significanter geweest dan de apocope van de *e*; voor het taalsysteem als geheel is de laatste in ons taalgebied van welhaast nog groter belang. Woorden als *bedde* en *hebbe* krijgen door de apocope van de *-e* namelijk ook te maken met de reeds lang bestaande Auslautverscherpingsregel: de *d* en de *b* worden in eindpositie respectievelijk een *t* en een *p* in de uitspraak. Dat een en ander een behoorlijke uitwerking op het verbuigings- en vervoegingssysteem heeft, behoeft geen betoog.

Wij kunnen ook constateren dat er ongemerkt iets anders gebeurt: de schrijftaal, die de motor was van de bovenregionale ontwikkeling van het beschaafde Hollands, krijgt gezien de hiervoor beschreven getuigenissen van taalbeschouwers nu ook al in sommige opzichten een - in onze ogen herkenbare - afstand tot de spreektaal. Men schrijft officieel *kennisse*, men zegt onder meer in het beschaafde Hollands reeds *kennis*. De invloed van het Zuidnederlands lijkt in deze ontwikkeling te verdwijnen en het prestige van het gesproken beschaafde Hollands lijkt genoeg gevestigd om de reductie van onbeklemtoonde lettergrepen op dit punt op schrift te laten verschijnen.

Maar de spellingontwikkeling vraagt anderzijds weer om de volledige vorm van de woorden op schrift, waar zij in het mondelinge taalgebruik procope, syncope en apocope ondergaan: *dees man*, *mijn vrouw* en *tis laat* krijgen op schrift de vorm <deze man>, <mijne vrouw(e)> en <het is laat>. Vandaar dat deze deletieprocessen weer gedeeltelijk worden gekeerd.

In de algehele reductie van onbeklemtoonde vocalen past natuurlijk ook de teruggang van de vocaal in <-lijk> en soortgelijke achtervoegsels. De reductie is in

veel dialecten niet verder gegaan dan verkorting tot [i] of [ɪ], maar is in het AN [ə] geworden.

Verwarrend, maar een goede waarschuwing tegen een al te simpele voorstelling van de ontwikkelingsgang, blijven rijmparen als bij Huygens (zie Hermkens 1973: 33): *schipp, en x lippen, wicht, en x lichten*, of *wonderlijck x dijck*, al moet hieraan wel worden toegevoegd dat de literaire taal en omgeving weer eigen facetten kan tonen.

5.2.1.4. De medeklinkers

Het standaardiseringsproces is vooral een wijziging en structuurverandering van het vocaalsysteem gebleken. Dat betekent echter niet dat er geen veranderingen in het consonantisme hebben plaatsgevonden. Vaak waren deze het gevolg van veranderingen in het vocalisme en vaak betrof het ook ontstane vrije varianten.

Achter de in de Middelnederlandse periode onduidelijk geworden sjwa viel in verschillende dialecten, ook in het beschaafde Hollands, de *-n* (na een periode met genasaliseerde *-e*) weg, met restrictie van *en* binnen de stamgrens (*reken*, met uitzondering van stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden op *-en*, die veelal met *-e* gerealiseerd werden) en van hiaatvermijding (*zij liepe-n-een uur lang*).⁴² Het verschijnsel betrof in eerste instantie de meervoudsvormen van zelfstandige naamwoorden en werkwoorden. Op schrift bleef de *-n* doorgaans gehandhaafd - vandaag de dag zelfs nog stringenter dan in de zeventiende eeuw!-, maar in brieven en vergelijkbare documenten en in beoogde (voor)leessituaties drong de *n*-apocope door (met gevolgen voor de morfologie, zie 5.2.2.), zodat zelfs bij Hooft *haghen op jaghe* kon rijmen. De uitgesproken *-n* is nadien een zuidwestelijke en noordoostelijke zaak geworden, waardoor het A(B)N twee varianten kent. Opnieuw blijkt de Hollandse en ook Brabantse invloed van doorslaggevend belang.

Een gevolg van de apocope van de sjwa is de auslautverscherping die de stemhebbende medeklinkers die daaraan voorafgingen, ondergingen. Als *bedde* tot *bed* afslijt en de *d* dus slotmedeklinker wordt, valt in de Nederlandse fonologie de stemhebbendheid weg, daarmee blijft overigens de *d* de onderliggende vorm. Deze klankwet trof de stemhebbende occlusieven en fricatieven, dus de *b*, *d*, *v*, *z*, *Y* <g>, die in auslaut alsnog respectievelijk, *p*, *t*, *f*, *s*, *χ* <ch> werden.

42 Aan hiaatvermijdingen als *pakte-n-ik* kan men zien dat er in fonetisch gunstige omgevingen (voor vocaal en h, en tot op zekere hoogte ook voor d, t, b en r) geen harde grens tussen deletie en insertie te trekken valt. Aan de andere vormen valt echter duidelijk op te maken dat er, behalve in het zuidwesten en noordoosten van het taalgebied, sprake is van een geleidelijke *n*-apocope.

De assimilatie van de [ŋg], in auslaut [ŋk], tot alleen de velaire nasaal [ŋ] (waarbij de occlusief verdween) heeft gedurende het Middelnederlands plaatsgehad. Toch rijmt nog bij Vondel *klanck* op *langk*. Behoudens wat restvormen als *sprinkhaan* en *koninklijk* is er in het latere AN geen occlusief na de velaire nasaal te bekennen. Wel in de dialecten natuurlijk.

Een andere velarisatie, die van de *n* tussen een achterklinker en een dentaal, was zeer populair in de zeventiende eeuw bij de grote schrijvers om plat sprekende burgers te karakteriseren: *gedangst*, *honckt*, *hongderd*. Hoewel wijdverbreid - in het Hollands, Zeeuws, Vlaams, Brabants - gold deze realisering evengoed als plat; zij bestaat nog steeds in de dialecten en in enkele namen, zoals de *Angstel* (zie Schönfeld z.j.: 102). Ook hier blijkt dat de door Hellinga (1968: 419) gememoreerde zinloze fonetische varianten in de standaardtaal verdwijnen.

De syncope van de *d* (deletie in het woord) is vooral ingebracht door het Brabants en het Hollands. De precieze klankwet luidt (zie onder meer Goossens 1974: 85): de Middelnederlandse *d* na een lange vocaal of een diftong en voor een sjwa wordt gesyncopeerd, met enkele functionele restricties natuurlijk. Als de sjwa nu in de auslaut stond, verdween dikwijls de hele laatste lettergreep: *koude* > *kou*.

De intervocalische *-d-* ging veelal over in *-j-*; als de oorspronkelijke vorm bleef bestaan, ontstonden er dus nevenvormen (*kwade* <-> *kwaaie*). Aangezien de intervocalische <d> zich in de spelling handhaafde (zie Van Bree 1987: 168), valt er stijlverschil tussen beide vormen te constateren, waarbij de schriftelijke vorm traditioneel hoger werd en wordt aangeslagen. De overgang *d*->*j* is van oorsprong Brabants/Limburgs, vergelijk *Lingua Teutonica Exexlex* (1666: 2): 'tussen twee vocalen wordt de *d* in het Brabants uitgestoten en soms vervangen door de letter *i*, 'Vader' wordt dan uitgesproken als 'Va'j'er'.

De ontwikkeling is niet zo overzichtelijk, aangezien diachroon-synchroon en de sociale context in het beschaafde Hollands op weg naar Nederlands hier een rol spelen. De vorm met *-d* werd beschaafder geacht en in de schrijftaal vastgehouden, waardoor de *d*-epenthese (invoeging van de *d* tussen *l/r/n* en *r*, bijvoorbeeld in *daalder*, *meerder* en *diender*), toentertijd toch een wijdverbreid verschijnsel, in het A(B)N geen stelregel werd.⁴³

In de herdruk van zijn *Palamedes* van 1652 vermijdt Vondel consequent de elisie van de zwakbetoonde *ès* voor *h* die in de druk van 1625 alom aanwezig waren (zie Verdenius 1946: 149) en ook bij Hooft zien wij een dergelijke wijziging. Van 1625 *D'hoofdstoffen* (667) maakt Vondel in 1652 *De hoofdstof*, en ook aan de verandering

43 Van Bree (1987: 168) is een andere mening toegedaan ('Het Mnl. kent deze *d*-epenthese nog niet op zo'n grote schaal als later Nederlands'). Daar staat tegenover dat Van Loon (1986: 149) gelijk heeft als hij zegt dat de epenthese in het Nieuwnederlands toch beperkt is gebleven tot ontleningen uit lagere taalniveaus (vaktalen, dialecten).

van *uw'heeren* (9) in *uw heeren* wordt duidelijk dat er deze periode iets met de *h* aan de hand is, namelijk dat deze klank in de zeventiende eeuw een sterkere positie krijgt. Dat komt overeen met de algehele lijn van de sturing door de geschreven taal. Vormen als *boef* voor <behoef> raken beperkt tot de spreektaal en komen vervolgens in het A(B)N niet meer voor. Verdenius concludeert in alle voorzichtigheid tot een versterking van de uitspraak van de *h*, bevorderd door *de toonaangevende kringen, schrijvers en taalbouwers uit de eerste helft van de 17e eeuw* (152).

Wat zeggen onze taalbeschouwers hiervan? Zij zwijgen volgens Verdenius (1946: 152), maar dat doet hun onrecht. De Heuiter (1581) omschrijft de *h* als *een windigen asem die door stil betrec vande kaebenen omtrent t'ghehemelt wart geboren* (49/50), althans in de positie voor vocalen en diftongen. Van der Schuere (1612) wijst vooral op het niet uitspreken van de *h* (of het hypercorrecte gebruik ervan) in Vlaanderen. Ampzing (1628) beschrijft de *h* als *eene adem-halinge, ende aen-blasinge* (23). Leupenius (1653) rekent de *h* met zijn *slechte (= geringe) toeblaasinge* (16) uitdrukkelijk tot de medeklinkers. Al met al genoeg getuigen voor een hoorbare *h*⁴⁴ in het noorden en een ontbrekende *h* in ieder geval in anlaut in het zuiden.

Er is wel verondersteld dat een neiging tot vastere articulatie, zoals ook bij de *h*, de verandering van de *w* van bilabiaal naar labiodentaal in een aantal posities in werking zou hebben gezet. Het is een aardige gedachte, die past in het 'opbouw'denken, maar meer dan vaststellen dat de *w* uiteindelijk, zeker in het beschaafde Hollands en latere A(B)N, veranderd is en dat dit proces plaatsvond vanuit de positie voor -r, kunnen wij toch niet. De *Twe-spraack* (1584) beschrijft de *w* nog als volgt:

'Om te onderscheiden de *v* ende *w*, zó merckt dat de *v* met de lippen an de bovenste tanden roerende ende de *w*, met een open mond ende uytpuilende lippen uytghesproken worden.' (46)

uytpuilende lippen: wij hebben wel zeker van doen met een bilabiale *w*. Deze *w* bleef in het zuiden bilabiaal, maar werd tot verdriet van de auteurs van de *Twe-spraack* in het noorden labiodentaal (maar bleef natuurlijk bilabiaal tussen vocalen). Voor de -r is dit proces begonnen, zoals Montanus (1635) al getuigt en zoals wij merken in spellingen als *vrijven*.

44 Vergelijk ook De Tollenaere (1957: 119-144).

5.2.1.5. Besluit

Hebben wij nu met de beschrijving van een aantal klanken en klankveranderingen een beeld gekregen van de uitspraak die er ongeveer geweest moet zijn in de periode 1550-1650? Dat is nog maar de vraag. Het hedendaagse Nederlands, met nog steeds alle klankschakeringen zoals wij ze kennen, is weliswaar het voorlopige eindpunt, maar daarmee kunnen wij ons geen beeld vormen van zoveel eeuwen terug.

De centraliserende tendens van de bij de standaardisering van het Nederlands nauw betrokken dialecten heeft in ieder geval haar zwaartepunt in het vocalisme gevonden. De richting waarin zich de wijzigingen in het klankstelsel bewogen, werd aangegeven door de veranderingen in het beschaafde stedelijke Hollands, waarbij spraakklanken veranderden, diftongeerden, opposities wegvielen, reducties tot wegval leidden en als globaal beeld naar voren komt dat het klankstelsel van het A(B)N uiteindelijk *eenvoudiger* is geworden. Deze tendens heeft te maken met het zoeken naar de grootste gemene deler, dat zich uit in vermindering van te bijzondere klanken of constructies, dat overhouden wat distinctief is en absoluut noodzakelijk voor de overdracht.⁴⁵ Die gelijkschakeling van het rijkgeschakeerde klanksysteem van de centrale dialecten kreeg een bewuste gids in de vorm van het streven naar één schrijftaal.

Achter het schriftbeeld bevond zich een niet eenvoudig te schetsen gedifferentieerde hoeveelheid klanken, die per streek en dorp verschilden. De toenmalige taalgebruikers van de centrale dialecten aan de noordzijde van de huidige staatsgrens en daarbinnen van de elite van de steden begonnen fonetisch strakkere vormen te kiezen, die aansloten bij de toen gedachte realisering van het schriftbeeld. Die realisering was gericht op verbinding en distinctie. Tot dat laatste behoorde bijvoorbeeld vermindering van extreme klanken en dus een zekere beheersing van de diftongering en vermindering van vulgaire klankvarianten.

Dat de steeds machtiger wordende klasse van hogergeplaatste burgers in Holland gebruik ging maken van dit 'Nederlands', en dat de mensen die bij hen in dienst waren en de contactpersonen daarbuiten zich enigszins naar hen zouden richten, is waarschijnlijk praktisch gezien het grootste wapenfeit van de hier beschreven periode.

45 Hellinga (1968: 345) drukt het nog het duidelijkst uit: 'In de grote steden, bij ons met name in Amsterdam, Haarlem en Leiden, moesten dialectsprekers uit alle delen van de Nederlanden het "eens" worden. Het samensmeltingsproces, dat waargenomen kan worden in alle menselijke vergaderbakken ter wereld, voert tot een vereenvoudiging van het taalsysteem.'

5.2.2. Morfologie

5.2.2.1. Genus en casus in de substantiefgroep

In 1954 verscheen Van Haeringens studie *Genus en geslacht, het voornaamwoordelijk gebruik in de gesproken taal*. Geerts heeft in 1966 aan dit onderzoek van modern Nederlands een historisch complement toegevoegd onder de titel *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw, een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*. Terecht stelt Geerts de classificering van de substantieven aan de orde in haar relatie tot enerzijds de flexievormen van de attributieve woorden en anderzijds het voornaamwoordelijk gebruik. Zo kan hij deze complexe problematiek in haar onderlinge samenhang behandelen. Ik volg hem hierin.

Vooraf moeten we enige aandacht besteden aan de te gebruiken termen, aangezien er anders gemakkelijk misvatting kan ontstaan. Onder 'genus' verstaan we het zogenaamde 'grammaticaal geslacht'. Daar horen onderverdelingen van substantieven bij in masculina, feminina en neutra of in *de*-substantieven en *het*-substantieven. Wij gebruiken de term 'commun genus' als het verbonden substantief geen neutrum is. Daarbinnen is dikwijls een onderscheiding in masculinum of femininum mogelijk, maar deze is niet noodzakelijk aanwezig. Onder 'geslacht' verstaan we daarentegen het zogenaamde 'semantisch geslacht', waarbij de betekenis van het substantief een sekseverschil impliceert. Hier hoort een onderverdeling bij in mannelijke en vrouwelijke substantieven. De term 'seks' duidt op het zogenaamde 'biologisch geslacht' van wezens in het zakencomplex.

De onderscheidingen liggen dus op drie niveaus: grammatica, semantiek ('sprachliche Zwischenwelt') en realiteit. Ter verduidelijking geef ik enkele voorbeelden, waarin genus en geslacht volgens de zojuist gegeven omschrijving gecombineerd zijn. *Wijf* is een vrouwelijk neutrum en *knaapje* een mannelijk neutrum. Daarentegen is *nicht* een vrouwelijk femininum, dat gebruikt kan worden ter aanduiding van een persoon van mannelijken kunne, waarnaar men dan verwijst met *hij*, *hem* en *zijn*. Hier gaan geslacht en seks dus uiteen.

Ten aanzien van de variëteiten in het oudere Nederlands vragen taalkundigen zich traditiegetrouw af waar twee-generasystemen en waar drie-generasystemen in gebruik zijn. Deze vraagstelling is echter te absoluut, want tussen een twee- en een drie-generasysteem zijn nog tal van stadia vast te stellen. De taalkundigen baseren hun onderzoek op vormverschil in het enkelvoud. In het meervoud zijn bij de substantieven en hun attributieve woorden alle genusonderscheidingen namelijk uitgewist.

Een tweede vraag die taalkundigen bezighoudt betreft de casus: behoorden de naamvals vormen tot het levende taalgebruik of niet? Ook hier zijn tussenstadia

aanwezig. Idealiter zijn er dus vier systemen denkbaar: een twee-generasysteem met of zonder casus en een drie-generasysteem met of zonder casus. Op basis van teksten laat zich echter een veel complexer samenhang tussen genus- en casussystemen vaststellen.

Wanneer we de handboeken en andere naslagwerken voor het Middelnederlands, het 16e- en 17e-eeuwse Nededands openstaan, zien we bij de behandeling van de morfologie van het bepaalde en het onbepaalde lidwoord, de attributieve aanwijzende en betrekkelijke voornaamwoorden en de bijvoeglijke naamwoorden overzichten van drie rijtjes met elk vier vormen voor het enkelvoud en één rijtje met vier vormen voor het meervoud. In de begeleidende tekst wordt er dan wel op gewezen dat tal van onregelmatigheden optreden, maar kennelijk vormen zij voor de auteurs geen aanleiding om de consistentie van het morfologisch systeem in relatie tot zijn syntactische functie te beschrijven.

De herkenbaarheid van het genus blijkt bij bijvoeglijk gebruikte aanwijzende voornaamwoorden en bij bepaalde lidwoorden veel groter te zijn dan bijvoorbeeld bij onbepaalde lidwoorden en bezittelijke voornaamwoorden. Het is relevant vast te stellen dat een zelfstandig naamwoord soms voorkomt met attributieve woordvormen die distinctief zijn voor masculina en in een ander deel van dezelfde tekst met woordvormen die distinctief zijn voor feminina. Er zijn ook attributieve vormen die alleen maar aangeven dat het verbonden substantief een commuun genus heeft, zonder dat bepaald kan worden of het substantief een masculinum of een femininum is. Verder blijken er heel wat attributieve vormen te zijn die geen enkele informatie geven over het genus van het substantief.

In de hier volgende bespreking schets ik de classificatie van substantieven op basis van de attributieve woordvormen. Dan blijkt in hoeverre het genussysteem aan slijtage lijdt, doordat markering ontbreekt. Verder wordt het met deze werkwijze mogelijk een vergelijking te maken tussen de systemen in dialectvariëteiten in de zuidelijke Nederlanden en in Holland en in een variëteit van Standaardnederlands in opbouw. Gelet op de stand van het onderzoek kan dit echter niet meer dan een schets zijn.

Om een zuiver beeld van de genusmarkering te verkrijgen is het gewenst een onderscheiding te maken tussen naamvallen die door voorzetsels geregeerd worden en naamvallen die uit de syntactische functie verklaard moeten worden. De naamvallen in een voorzetselgroep hebben namelijk dikwijls een archaisch karakter. Dit doet zich vooral voor in gevallen waarbij het attributieve woord enclitisch met het voorzetsel verbonden is. Gevallen als *ter plaetse*, *huter zee* en zonder enclise *inder nacht*, waarnaast de niet-feminiene vormen *op eenen nacht* en *naast dyen nacht* in dezelfde tekst, het Brugse Weydts-handschrift, voorkwamen.

Voorzetsels die de genitief regeren, treffen we in de periode 1550-1650 nog maar zelden aan. Het gebruik van een datief of accusatief bij eenzelfde voorzetsel kan alleen bij feminina en neutra aangewezen worden. Deze naamvals vormen blijken echter zowel in het noorden als in het zuiden door elkaar te lopen, getuige *bynnen*

de stadt en bynder stadt/ste(e)de, van de zee en vander zee in het Brugse Weydts-handschrift en *binnen tconvent* en *binnen den convent, wuyt het lant* en *wuyt den lande* in het Goudse dagboek van Wouter Jacobsz (zie Van Leuvensteijn & Dekker 1990 en Van Leuvensteijn 1986).

Om vast te kunnen stellen welke attributieve vormen buiten de voorzetselgroepen naast elkaar voorkomen, dienen we de substantiefgroepen onder gelijke syntactische omstandigheden met elkaar te vergelijken. Dat leidt ertoe dat nominatief-, genitief-, datief- en accusatiefomstandigheid van elkaar moeten worden onderscheiden. Deze komen in zeer ongelijke mate in teksten voor. De genitief- en datiefomstandigheid leveren tezamen slechts 5 à 10 procent van de attributieve vormen. De herkenbaarheid van het genus staat of valt dus bij de aanwezigheid van distinctieve vormen in nominatief- en accusatiefomstandigheid. In variëteiten met een genussysteem, waarbij in de nominatief de zogenaamde masculiene genus-*n* aanwezig is, ontbreekt bij masculina, feminina en neutra elk verschil tussen de nominatief en de accusatief singularis. Bij feminiene en neutrale vormen was dit verschil al afwezig.

We schenken achtereenvolgens aandacht aan taalgebruik in West-Vlaanderen, in Holland en aan de standaardtaal in opbouw. De stand van het onderzoek van taalvariatie in de 16e en 17e eeuw is niet zodanig, dat een volledig of een representatief beeld kan worden gegeven. De uitkomsten van de voorbeeldteksten laten slechts tendensen zien. We richten ons eerst op de attributieve woorden in de enkelvoudige substantiefgroep. Uit eerder onderzoek is namelijk gebleken dat de vormen van het substantief geen betrouwbare bijdrage leveren tot de nominale classificatie (Van Leuvensteijn 1985: bd.1, 25-31). Vervolgens bespreken we in 5.2.2.2. het voornaamwoordelijk gebruik in de genoemde drie groepen van variëteiten in samenhang met de nominale classificatie op basis van de attributieve woorden.

Regionaal taalgebruik in West-Vlaanderen

Als voorbeeld voor taalgebruik uit West-Vlaanderen neem ik een Brugse tekst, de bekende 'Spanje-reis (1564-1571) uit het 16e-eeuwse Weydts-hs.' (Willemys 1970 met de interpretatie uit Van Leuvensteijn & Dekker 1990). Als onderwerp of naamwoordelijk deel (nominatiefomstandigheid) kwamen de volgende vormen voor: *den, desen, dyen, eenen, de, de(e)se, die/dye, eet/het, dyt, dat, dy, een* en bovendien vonden we zowel bij sterke als zwakke buiging van bijvoeglijke naamwoorden, bij bezittelijke voornaamwoorden, onbepaalde voornaamwoorden en rangtelwoorden de uitgangen *o, -e, -en*. Van deze vormen markeerden *den, desen, dyen* en *eenen*, alsmede de uitgangen op *-en* het masculiene genus. Dit zijn dus allemaal gevallen met een genus-*n*. Omdat er substantieven waren met attributieven met genus-*n*, maar ook met attributieven als *de, de(e)se, die/dye* en uitgangen op *-e*, zou het onjuist zijn te beweren dat de laatste vier vormen het feminiene genus markeren. Wel is het duidelijk dat zij geen neutra kunnen zijn. Dit leidt ertoe dat

we deze vormen als markeringen voor niet-masculien/feminien commuun genus beschouwen. Het neutraal genus is namelijk gemarkeerd door de attributieve vormen *eet/het, dyt, dat*. De overige attributieve vormen bevatten geen genusmarkering. Dit geldt bijvoorbeeld voor het zeer frequent voorkomende *een*.

Ten aanzien van de attributieve woordvormen onder accusatiefomstandigheid valt een identieke uiteenzetting te geven. Verder kan gemakkelijk worden aangetoond dat substantieven die in nominatiefomstandigheid als masculina worden gemarkeerd, in accusatiefomstandigheid eveneens met masculiene attributieve vormen voorkomen. Hetzelfde geldt voor de overige in de vorige alinea genoemde markeringen.

Vormen op *-(e)r* blijken onder genitief- en datiefomstandigheid geheel te ontbreken. Zij komen echter wel in voorzetselgroepen voor, overigens in slechts 4,2% van de attributieve vormen in deze groepen. Dit wijst op het archaisch karakter ervan.

Wanneer we de markeringen door de verschillende attributieve woorden in de nominatief-, de genitief-, de datief- en de accusatiefomstandigheid onderscheiden, ontstaat voor het Brugse corpus het volgende overzicht, ontleend aan Van Leuvensteijn & Dekker (1990: 272).

(5.6) Genusmarkering in het Brugse corpus

	nom. omst.	gen. omst.	dat. omst.	acc. omst.	totaal
a. masc. vormen	171	2	0	71	244 (24,7%)
b. fem. vormen	0	0	0	0	0 (0 %)
c. niet masc./ fem. commune vormen	189	2	6	61	258 (26,2%)
d. subtotaal commune vormen	360	4	6	132	502 (50,9%)
e. neutr. vormen	69	0	1	37	107 (10,8%)
f. subtotaal identificerende vormen	429	4	7	169	609 (61,7%)
g. niet-identificerende vormen	148	14	24	192	378 (38,3%)
h. Totaal	577	18	31	361	987
	58,5%	1,8%	3,1%	36,6%	

De samenhang tussen de genuscategorieën wordt in het onderstaande schema verduidelijkt.

(5.7) Genuscategorieën bij attributieve woordvormen

a. masc. vormen	b. fem. vormen	c. niet- masc./fem. commune vormen		
24,7%	0%	26,2%		
	d. commune vormen		e. neutrale vormen	
	50,9%		10,8%	
	f. identificerende vormen			g. niet-identifice- rende vormen
	61,7%			38,3%

Met betrekking tot het genus kunnen we vaststellen dat in 38,3% van de gevallen de attributieve woordvorm geen informatie over het verbonden substantief verstrekt. Van de resterende 61,7% nemen de neutrale vormen met 10% een bescheiden plaats in. Dit wordt veroorzaakt doordat het neutrum alleen door middel van het bepaald lidwoord en het aanwijzend voornaamwoord gemarkeerd wordt. De commune attributieve vormen nemen 50,9% van de gevallen in beslag. Hierbinnen bestempelt 24,7% het substantief als een masculinum. Het femininum wordt niet gemarkeerd. De resterende 26,2% van de attributieve vormen geeft aan dat het substantief geen neutrum is, maar markeert het niet als masculinum of femininum.

Ten aanzien van het genussysteem moeten we echter voorzichtig zijn met onze conclusie. Genustoewijzing is immers niet uitsluitend voorbehouden aan attributieve woordvormen. Ook de coreferentieel met het substantief verbonden persoonlijke en zelfstandig gebruikte aanwijzende voornaamwoorden kunnen het genus ondersteunen. De hierboven geboden resultaten zijn gebaseerd op het voor-

komen van genususcheidende vormen van attributieve woorden. Als deze vormen geen aanwijzing bevatten voor het masculiene, feminiene of neutrale genus van het verbonden substantief, kan de taalgebruiker van toen het nog wel als een masculinum, femininum of neutrum hebben ervaren. Wel is het onmiskenbaar dat afwezigheid van ondubbelzinnige adnominale genusmarkeringen de herkenbaarheid van het genus van het betrokken substantief schaadt. Het bovenstaande overzicht van genusmarkering in het Brugse corpus toont de mate van herkenbaarheid van het oude drie-generasysteem en de mate van samenvval van adnominale genera. Het feminiene genus blijkt dan zwak te staan en het percentage van de woordvormen die geen enkele indicatie voor welk genus dan ook bevatten, blijkt verrassend hoog te zijn. En dan moeten we nog bedenken dat de attributiva bij meervoudige substantieven buiten de tellingen zijn gehouden. Die zouden het percentage niet-identificerende vormen nog aanmerkelijk verhogen.

Het casussysteem blijkt uitermate zwak te staan, doordat de vormen onder nominatief- en accusatiefomstandigheid per genus identiek zijn. Deze omstandigheden komen samen in ruim 95% van de gevallen voor. Eventuele vormverschillen bij genitief en datief vormen numeriek slechts een perifeer verschijnsel. In het Weydts-handschrift blijken alleen de uitgangen op *-(e)s* in de genitief distinctief voor een naamval te zijn en in de datief zijn de vormen op *-(e)n* zowel bij masculina als neutra te verwachten. Zij markeren dus niet een van beide genera en zijn niet onderscheidend voor de datief ten opzichte van de accusatief of de nominatief. Er kwamen geen genitief- en datiefvormen op *-(e)r* voor.

Uit het bovenstaande kan de conclusie worden getrokken dat het Brugse corpus buiten de genitief, die in minder dan 2% van de gevallen voorkomt, geen systematisch casususcheid toont.

Regionaal taalgebruik in Holland

In het dagboek van Wouter Jacobsz (1572-1579) uit Gouda blijken de markeringen voor masculina en feminina door middel van attributieve woordvormen sterk door elkaar te lopen, doordat in een flink aantal gevallen beide bij eenzelfde substantief voorkomen. Enkele voorbeelden: *in der kercken* naast *den heylige kercke*, *deser werlt* naast *nae den werlt*, *die gemeent* en *onder die gemeent(e)* naast *den gemeente* en *onder den gemeent*, *van de grave* naast *den grave*, *die hope* naast *grooten hope*, *die coninck* naast *den coninck* (beide meewerkend voorwerp). Masculina en feminina zijn in de Goudse tekst samengesmolten tot één categorie, de commune substantieven. Dit wordt ook veroorzaakt, doordat in nominatiefomstandigheid vrijwel geen vormen met genus-*n* voorkomen. (Jacobsz/Van Eegen 1960; Van Leuvensteijn 1986).

De ongewisheid met betrekking tot het gebruik van vormen op *-(e)n* is ten gevolge van de *n*-apocope in de Delftse kluchten van Van Santen zo groot, dat de auteur deze vormen gebruikt om emfase uit te drukken. Deze komen dan ook voor onder omstandigheden die niet gunstig zijn voor het behoud van de *-n*, dus in ge-

vallen waarbij geen vocaal, *h*, *d*, *t*, *b*, of *r* volgde. Enkele voorbeelden: *dien Grasduivel, desen soppert* (Van Santen/Crena de longh 1959: 109).

In het Goudse corpus blijkt in genitiefomstandigheid de vorm *des* zelfs bij vrouwelijke substantieven voor te komen, zoals in *des gesturven vrouwe (haer man)*. De vormen *der* en *deser* vinden we bij oorspronkelijke feminina als *accusatie, maent, misse* en *werlt*. De genitief is goed herkenbaar ten opzichte van de drie overige naamvallen. In datiefomstandigheid troffen we de vormen op *-(e)r* niet aan, wel enkele keren in voorzetselgroepen, maar dan als archaïsmen: *in deser vougen, ter plaetse* en dergelijke.

Dit overziende concludeer ik dat het casussysteem in het levende taalgebruik buiten de genitief niet betrouwbaar functioneert. Crena de longh komt ten aanzien van het genussysteem bij Van Santen tot de slotsom dat er in het algemeen nog wel resten zijn aan te tonen van een systeem 'dat zijn grond vond in een vroeger onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk, maar levend was dit waarschijnlijk toch niet meer' (Van Santen/Crena de longh 1959: 94, de auteur bedoelt hier masculien en feminien in onze terminologie). Hermkens houdt voor het Zuid-Hollands vast aan een functionerend drie-generasysteem (Hermkens 1964 en 1981). Geerts concludeert mijns inziens terecht dat slechts de beschouwer en niet de taalgebruiker in het af en toe opduiken van de *-n* een genusindicatie kan herkennen (Geerts 1966: 171).

Standaardtaal in opbouw

De flexionele morfologie van de standaardtaal in opbouw is door de taalkundigen uit de 16e en 17e eeuw naar het voorbeeld van het Latijn en rekening houdende met deels archaïsch vormenmateriaal met name uit de zuidelijke dialecten nieuw leven ingeblazen. Waar het systeem zwakte vertoonde, formuleerden de taalkundigen hun eigen voorstellen. Soms lieten ze een keuzemogelijkheid open.

Het is verrassend dat de *Twe-spraack* (1584), waarin de Oude Kamer blijkens de enquête uit 1583 rekening heeft willen houden met de drukkers in de noordelijke en zuidelijke gewesten, bij de behandeling van het bepaalde lidwoord geen verschil maakt tussen masculiene en feminiene vormen. Ook bevreemdt de vrijheid in de accusatief, waardoor het onderscheid tussen nominatief en accusatief niet consequent wordt gehandhaafd. Bij een latere taalkundige als De Hubert, die grote invloed gehad heeft op de Statenvertalers, is het femininum in de datief en accusatief duidelijk van het masculinum onderscheiden. Het casusonderscheid nominatief - accusatief is bij hem alleen bij de masculiene vormen duidelijk. Het onderstaande overzicht uit Van Leuvensteijn (1992) maakt dit duidelijk. Zie over de *Twe-spraack* Dibbets (1975) en (1989).

(5.8) Paradigma voor het bepaald lidwoord enkelvoud in de *Twe-spraak* (1584) en bij De Hubert (1624)

<i>Twe-spraak</i> (1584)			De Hubert (1624)		
masc.	fem.	neutr.	masc.	fem.	neutr.
de	de	het	de	de	het
des	des	des	des	der	des
den	den	den	den	de(r)	den/het
de(n)	de(n)	het	den	de	het/den
vande(n)	vande(n)	van het/ vant	van den	van de(r)	van het/den

Als voorbeeld voor taalgebruik in de standaardvariëteit in opbouw kies ik niet een elitaire literaire tekst, maar een fragment uit de Statenvertaling, die in brede kring gebruikt werd, te weten het Johannesevangelie. De Statenvertalers spitsen het verbuigingssysteem van De Hubert nog toe voor de datief en accusatief enkelvoud neutrum: *den*, *het*. Wanneer we ons even beperken tot de bepaalde lidwoorden, die 53,3% van alle attributieve woordvormen leveren, zien we dat het masculiene genus in accusatiefomstandigheid gemarkeerd wordt, het feminiene genus door *der* in genitiefomstandigheid, door *der* of *de* in datiefomstandigheid en door *de* in accusatiefomstandigheid. Het neutrale genus blijkt door *het*. De toevoeging van een diversiteit aan casusvormen in vergelijking met het gangbare systeem in Holland, leidt ertoe dat het vrijwel verdwenen onderscheid tussen masculina en feminina en de daardoor gegroeide samenvallende in commuun genus ten behoeve van het schriftelijk taalgebruik opnieuw moest worden aangeleerd. Dit is een duidelijk staaltje van tegennatuurlijke taalopbouw. Het onderstaande overzicht op basis van het Brugse corpus, het Goudse corpus en het corpus van het Johannesevangelie, waarin de voorzetselgroepen in alle drie de corpora buiten de tellingen zijn gehouden, laat dit duidelijk zien. Vergelijk voor de categorieën a tot en met g het schema 'Genuscategorieën bij attributieve woordvormen'.

(5.9) Genusmarkering in Brugge, Gouda en in het Johannesevangelie (naar Van Leuvensteijn 1992: 140)

	Brugge	Gouda	Johannes- evangelie
a. masc. vormen	24,7 %	4,3 %	13,5 %
b. fem. vormen	0,0 %	1,2 %	11,3 %
c. niet-masc./fem. vormen	26,2 %	46,5 %	25,1 %
d. totaal commune vormen	50,9 %	52,0 %	49,9 %
e. neutr. vormen	10,8 %	4,4 %	12,7 %
f. totaal identificerende vormen	61,7 %	56,4 %	62,6 %
g. niet-identificerende vormen	38,3 %	43,6 %	37,4 %
h. totaal	100 %	100 %	100 %

5.2.2.2. Voornaamwoordelijk gebruik

Een van de interessantste onderwerpen op het terrein van de voornaamwoorden betreft de poging van Marnix en anderen om het gebruik van *du* in de 2e persoon enkelvoud van het persoonlijk voornaamwoord weer ingang te doen vinden, zodat de oorspronkelijke oppositie *du - ghy* voor respectievelijk enkelvoud en meervoud zou worden hersteld. Aangezien deze problematiek echter alleen goed kan worden beoordeeld, wanneer we tegelijkertijd de voorstellen van grammatici voor corresponderende persoonsvormen aan de orde stellen, vindt de behandeling plaats in 5.2.2.3. 'Tempus en modus' onder het kopje 'Modus'. We beperken ons in deze paragraaf tot het gebruik van de 3e persoon enkelvoud van het persoonlijk voornaamwoord en de bezittelijke voornaamwoorden van de 3e persoon enkelvoud en tot het in gebruik komen van het wederkerend voornaamwoord *zich*.

Gebruik van persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord van de derde persoon

Zich baserend op taalgebruik van Constantijn Huygens houdt Hermkens (1981) ten aanzien van Zuid-Hollands vast aan een adnominaal drie-generasysteem en hij acht niet bewezen dat het hiermee congruerende systeem van de voornaamwoordelijke aanduiding verdwenen was.

Het onderzoek van Geerts (1966) berust op werk van vele auteurs en omvat tal van genres: kluchten, journalen, dagboeken, administratieve documenten, wetenschappelijke traktaten en literaire teksten. Ten aanzien van het vroege Nieuwhollands heeft hij vastgesteld dat er in het gebied tussen Amsterdam en Rotterdam geen adnominaal drie-generasysteem functioneerde en dat er ook geen parallelle bestond tussen het attributieve en het anaforische systeem. 'De groepering in *de-* en *het-*woorden wordt doorkruist door de tegenstelling persoon - niet-persoon (...), doordat bij eventuele pronominale aanduiding het geslachtelijk(e) prevaleren

kan (en dat ook meestal doet): m.b.t. *persoon*-lijke znw. prevaleert m.a.w. de sekse boven het genus' (Geerts 1966: 209). Hij roept hierbij het Bredero-citaat *het meisje ontreech haar borsten* in herinnering.

In het Hollands zijn de vrouwelijke substantieven door hun verbindbaarheid met *haar* duidelijk gemarkeerd. De mannelijke substantieven, alsmede dier- en scheepsnamen, zijn verbindbaar met *hij* en *hem* en niet met *ze*. Dit laatste personale wordt vrijwel als enige bij de overige niet-persoonlijke substantieven gebruikt, terwijl de niet-vrouwelijke substantieven verbonden worden met het possessivum *z'n*.

In renaissancistisch taalgebruik, waarin het systeem met drie genera en (op zijn minst) vier naamvallen nieuw leven wordt ingeblazen, zien we echter een streven naar congruentie van genus en voornaamwoordelijk gebruik. Dibbets (1989: 30-43) stelt ten aanzien van de *Twe-spraack* vast dat de taalpraktijk in dit werk alleen bij enclitische lidwoorden een nog vrijwel intact drie-generasysteem toont. In de pronominale aanduiding is het drie-generasysteem daarentegen wel duidelijk aanwezig.

De brieven van Huygens en Hooft tonen duidelijk de congruentie van genus en voornaamwoordelijk gebruik. Een fragment uit de minuut van een brief van Hooft aan de raadsheer dr. Albert de Veer, waarin het possessivum *haere* met het genus van *Ed(elheid)* congrueert, moge dit illustreren.

'Mij verlaetende op d'ouwde geneghenheid Uwer Ed. te mijwaerts (...) sal bij desen de vrijheid nemen van haere importante occupatien te interromperen met een nieuwe moeilijkheid.' (Hooft/Van Tricht 1976: 1, nr. 136, p. 349)

Congruentie van *Edelheid* en het personale *zij* komt wel bij Hooft en de zijnen voor, maar gaat Maria van Reigersberch kennelijk toch te ver. In een brief aan haar broer Nicolaes over de gewenste terugkeer van haar echtgenoot als pensionaris van Rotterdam stapt zij zelfs over naar het pronomen van de tweede persoon, waardoor meteen de afstandelijkheid wordt doorbroken. Zie onderstaand fragment.

'Ic ben verwondert gheweest te sien het tgene UE. schrijft aengaende den man UE. bekendt ende die stadt daer wij soo goeden ghefondeerden pretentie op hebben. Ghij ende ick schillen zeer in opinie (...).'

(Reigersberch/Rogge 1902: 188)

Sich/sick

Een opvallend succes hebben de grammatici geboekt met het gebruik van het wederkerend voornaamwoord van de derde persoon. De Ingwaeoonse dialecten hadden daar in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Gotisch en het Hoogduits met betrekking tot de derde persoon geen aparte vorm voor, maar gebruikten de objectsvorm van het persoonlijk voornaamwoord in deze functie. Sedert de Middeleeuwen treffen we in zuidoostelijke en oostelijke dialecten alsmede in teksten uit

Holland de vorm *sich* aan of *sick*, de Nederduitse variant hiervan. Van Helten (1887: 436-437) wijst met betrekking tot het voorkomen in Holland op Beierse invloed, Schönfeld (z.j.: par. 118) op reformatorische literatuur.

De *Twe-spraack* vermeldt in een afzonderlijk paradigma voor zowel het enkelals meervoud in de datief *hem/zich*, in de accusatief *zich* en in de ablatief *van zich*. Alleen in de genitief vermeldt het overzicht verschil: *zyns* (enkelvoud) en *haar* (meervoud) (*Twe-spraack*/Dibbets 1985: 247-248, 465). Van Heule (1625) noemt *zich* in datief, accusatief en ablatief, maar beperkt het gebruik tot 'het Mannelic ende Generley geslacht' (Van Heule/Caron 1971: dl. 1, 36). In de uitgave van 1633 voegt hij er als motivering aan toe 'Hy onschuldicht *zich* (...), dat is Hy onschuldicht zich-zelven / maer als men zegt *Hy onschuldicht hem*, zo kan men dat verstaen te geschieden voor den onschuldiger (die zich verontschuldigt, Caron) en ooc van eenen anderen' (Van Heule/Caron 1971: dl. 2, 53). Ampzing had voor zichzelf echter een definitieve oplossing gevonden: 'Het wordeken *sich* (...) heeft sijn merkelijk ende nodig onderscheyden gebruyk: so segge ik, hy heeft sich bekeerd, dat is, sich selven; ofte hy heeft hem bekeerd, dat is, eenen anderen' (Zwaan 1939: 181).

In het Delftse dialect van de kluchtenschrijver Van Santen verschijnt *sich* in de teksten uit 1617 en 1620 maar één keer (Van Santen/Crena de longh 1959: 102-103). De gewone masculiene vormen luiden *hem selfs/selven* en de feminiene vorm is *-er* of *haer selffs/selven*. Bredero gebruikt de vormen *sich*, *sick*, verder voor het masculinum en neutrum *hem*, *hum* en *syn selven/self/selfs* en voor het femininum *haer*, *heur* (Nauta 1893: 57).

De Statenvertalers blijken *sich* in het enkelvoud als masculiene vorm naast *hem* en als neutrale vorm te gebruiken, terwijl als feminiene vorm *haer* in gebruik blijft. In het meervoud is *haer* bij alle drie de genera mogelijk. Daarnaast verschijnt *sich* als masculiene en als neutrale vorm en *hen* als uitsluitend masculiene vorm (Heinsius 1897: 136-137).

Hooft gaat reeds vanaf 1614 *sijn selven* verbeteren tot *sich* (Hooft/d'Angremont 1943: 46) en bij Vondel is *zich* regel, al treffen we in de oude periode ook nog *hem*, *haer*, *hen* enzovoort aan (Van Helten 1883: 123). Kortom, in de standaardtaal in opbouw heeft *zich* in de loop van de 17e eeuw met steun van de grammatici en door navolging van de schrijvende elite zijn plaats als wederkerend voornaamwoord van de 3e persoon verworven.

5.2.2.3. Tempus en modus

Bij de behandeling van de flexionele morfologie van het werkwoord schenkt men traditiegetrouw aandacht aan de persoon (1e, 2e en 3e), aan het getal (enkelvoud en meervoud), aan de tijdsvormen (presens en preteritum) en aan de wijzen (indicatief, conjunctief en imperatief). Dat levert voor het presens indicatief, het presens conjunctief, het preteritum indicatief en het preteritum conjunctief tezamen vier

maal zes functies op en voor het presens imperatief twee functies, zodat we op een totaal van 26 functies komen. Deze functies corresponderen echter niet met 26 onderscheiden verbale vormen.

Daarnaast kunnen de functies van conjunctief en imperatief uitgedrukt worden door modale bijwoorden of door omschreven wijzen, de zogenaamde perifrastische modi. In het laatste geval ontvangt de persoonsvorm van een modaal hulpwerkwoord de aanvulling van een infinitief. Het voordeel van de perifrastische modi is dat de taalgebruiker zich hiermee veel explicieter kan uitdrukken dan door middel van een conjunctief mogelijk is. Uit de verdere behandeling zal blijken dat het gebruik van de omschreven conjunctief ongemarkeerd is, terwijl dat van de conjunctief kunstmatig moet worden genoemd.

Het gebruik van de zogenaamde perifrastische tempora door middel van de presens- of preteritumvorm van *hebben* of *zijn* in combinatie met het voltooid deelwoord van een zelfstandig werkwoord heeft een eigen functie naast die van de presens- en de preteritumvorm. In het Afrikaans heeft het perfectum echter de plaats van het imperfectum ingenomen, zie hierover de bijdrage van Ponelis aan dit boek. De aanduiding van actief of passief genus vindt uitsluitend door omschrijving plaats. Ter uitdrukking van het passief genus gebruikt men een vorm van *zijn* of *worden* met een deelwoord van een zelfstandig werkwoord.

We richten onze aandacht achtereenvolgens op tempus en modus. Hierbij beperken we ons niet tot het vormenbestand, maar schenken we ook aandacht aan het gebruik van deze vormen en van de perifrastische tempora en modi. Waar mogelijk onderscheiden wij naar de prestigevariant van de standaardtaal in opbouw en naar dialectvariëteiten in Vlaanderen, Brabant en Holland.

Tempus

De sterke werkwoorden worden ingedeeld in zeven klassen. De mate van homogeniteit kan per klasse echter sterk verschillen. Om dit te illustreren richten wij ons op de klassen I, II en III, die een groeiende onregelmatigheid tonen.

De eerste klasse van de sterke werkwoorden bezit (afgezien van *spiën/spuwen*) in de 16e eeuw nog een absolute regelmaat in de klinkerwisseling van de vier categorieën: infinitief (en dus ook presens), preteritum singularis, preteritum pluralis en participium, te weten *ij - ee - e - e*, bijvoorbeeld *lijden - leed - leden - geleden*.

De tweede klasse daarentegen vertoont in de eerste categorie *ie* of de 'oneigenlijke' vormen *u(i)* en soms *uw* of *ouw*, zoals in *duwen* (deels zwak) en *spuwen* (vergelijk vorige alinea), *berouwen*, *brouwen*. De meerderheid van de werkwoorden beantwoordt echter nog aan het schema *ie/u(i) - oo - o - o* (*bieden - bood - boden - geboden*).

Het grootste deel van de werkwoorden van de derde sterke klasse volgt het schema *i/e - a/o - o - o*, zoals in *vinden*, *vand/vond*, *vonden*, *gevonden* en in *trekken*. Daarnaast treffen we in de eerste categorie *a/o/u* aan, in de tweede en derde *e/i/ie/u/ou* en in de vierde *e/u/ou*.

De Vriendt (1965: 58-59) wijst er bij de behandeling van klasse III terecht op 'dat de werkwoorden, waarvan de klinker zich definitief van het systeem van de klasse verwijderde, geheel of gedeeltelijk zwak werden (*barsten* naast *bersten*, *dorsen*, *branden*), ofwel een alleenstaande positie innamen (*worden*)'. Zijn uitspraak geldt echter evenzeer voor de andere sterke klassen.

Bij de behandeling van de meeste werkwoorden vermeldt De Vriendt (1965) wel de door hem aangetroffen vormen, maar laat hij een bespreking van de regionale variatie achterwege. Hieruit mag zeker niet worden afgeleid dat de varianten overal in het Nederlandse taalgebied zouden voorkomen. Veeleer ontbreken voldoende lokaliseerbare gegevens. Een gunstige uitzondering hierop betreft de behandeling van *worden*, waarbij binnen de interacterende gewestelijke variatie diachrone taalverandering optreedt, zoals het overzicht naar De Vriendt (1965: 95) toont. Voor de ontwikkeling tot heden verwijs ik naar de behandeling van *worden* in het *WNT*.

(5.10) Regionale variatie van *worden* in 16e eeuw

Vlaanderen	worden en werden	wiert en wert	wierden en werden	(ge)worden
Brabant	werden	wert		geworden
Bijns 2e helft 16e eeuw	worden	wert en word(d)e	werden word(d)en	(ge)worden
Holland tot 1570	werden (ook o)	wert (ook o) en zwak	worden (ook e)	geworden (ook e)
Holland na 1580	worden (ook e)	wert (ook o) en zwak	worden en werden	(ge)worden (ook e)

Het *ie*-vocalisme in het preteritum van *werden/worden* duidt volgens De Vriendt ondubbelzinnig op West-Vlaanderen. Doordat in Brabant *worden* als infinitief (met presensvormen) naast de preteritumvormen *wert* en *werden* verscheen, was er in dit gewest geen reden een nieuwe contrasterende vorm, namelijk een met *ie*-vocalisme, voor het preteritum te gaan gebruiken.

Analoog verklaart De Vriendt dat de vormen *hielp* en *wierp* niet tot Vlaanderen beperkt blijven, maar ook in Brabant voorkomen. *Helpen* en *werpen* bleven in het

begin van de 16e eeuw in Brabant de gebruikelijke infinitiefvormen, al verschijnt hier ook soms *hulpen* en eerst in de tweede helft van de 16e eeuw vrijwel uitsluitend *worpen*. Dit *o*-vocalisme lijkt zich vanuit Limburg over Brabant naar Vlaanderen te hebben verbreid.

De Heuiter en Van Hout gebruiken in Holland eveneens vormen als *hielp*. Amsterdamse en Haarlemse teksten uit de tweede helft van de 16e eeuw, waaronder de *Twe-spraack* en kluchten, geven daarentegen preteritale vormen en ook participia met *u*: *helpen*, *hulp*, *gehulpen*, evenzo *bederven*, *sterven*, *werpen*, *werven* (De Vriendt 1965: 60 en 150). Vormen met *u* komen echter ook bij Marnix voor en vormen met *ie* bij de Hollander De Groot. In de Statenbijbel vinden we in het Oude Testament meer *wert* en *werden* dan *wiert* en *wierden*, terwijl dit in het Nieuwe Testament net andersom is, meldt Heinsius (1897: 59, 60). Terwijl er dus stellig regionale variatie valt aan te wijzen, moeten we er bij de taal van ontwikkelden op bedacht zijn dat in de 17e eeuw tal van varianten, die oorspronkelijk naar regio bepaald zijn, naast elkaar voorkomen.

In de 16e eeuw is het aantal zwakke werkwoorden toegenomen. Hun frequentie echter niet. De meest gebruikelijke van de sterke werkwoorden blijven sterk. Zwak werden: *benijden*, *branden*, *eisen*, *helen*, *kleven*, *mijden*, *ontberen*, *schrikken*, *ververren*, *waaien*, *zaaien*, *zinnen*. Heinsius (1897: 57) noemt voor de Statenvertaling nog *(ver)stijven*, *krijgen* 'oorlogvoeren', *benijden*, *pijpen*. Daarnaast zijn er in de 16e eeuw vele oorspronkelijk sterke werkwoorden die naast zwakke vormen met dentaalsuffix ook sterke vormen bewaard hebben: *buigen*, *druipen*, *worden*, *plegen* enzovoort en sterke werkwoorden die in de 16e eeuw slechts soms met een zwakke preteritumvorm of met een zwak participium verschijnen, zoals respectievelijk *kijven*, *rijden*, *bederven*, *schelden*, *treden* en *strijden*, *klieven*, *welven* enzovoort.

Het omgekeerde verschijnsel (van zwak naar sterk) doet zich ook voor. De werkwoorden *kwijten*, *(ge)lijken*, *prijzen*, *belijden*, *wijzen*, *spijten*, *kluiven*, *stuiten* zijn geheel of grotendeels sterk vervoegd. *Schenden*, *schenken*, *zenden*, *treffen* zijn op weg om een sterk werkwoord te worden (De Vriendt 1965: 154-156). In de Statenvertaling sluit *(ver)schricken* hierbij aan.

Loubser (1961) heeft een grondige studie gemaakt van het gebruik van het perfectum in de eerste en tweede helft van de 17e eeuw, het Kaaps-Nederlands en het Afrikaans. Zich baserend op vooral Hollandse teksten die tot verschillende genres behoren komt hij ten aanzien van de eerste helft der eeuw tot de conclusie dat het perfectum gebruikt wordt om voltooidheid uit te drukken ten opzichte van het heden van de taalgebruiker of ten opzichte van een handeling, gebeuren of situatie. In het tweede geval kan de constructie betrekking hebben op het verleden, waardoor het perfectum een variant wordt van het plusquamperfectum, op het heden, of op toekomst, waardoor het perfectum een variant wordt van het futurum exactum en gemakkelijk een modale kleur kan aannemen.

Het blijkt niet altijd het geval te zijn dat het perfectum voltooidheid aanduidt. Het retrospectief perfectum ontwikkelt zich dan tot een perfectum narrativum en dit kan gebruikt worden als een variant van het imperfectum. Hier ligt de basis voor het gebruik van het perfectum in het latere Afrikaans in de functie van het imperfectum in Nederlandse variëteiten.

De combinatie van een persoonsvorm van *zijn* met een participium perfecti van een passief gebruikt mutatief en transitief werkwoord kan ook gebruikt zijn als variant van het presens. Hierbij wordt het participium als predikaatsnomen tot adjectief. Loubser geeft ons echter jammer genoeg geen inzicht in de gebruiksfrequentie van presens, imperfectum, perfectum en de overige tempora in verschillende tekstgenres.

Uit de inventarisatie van Stalpers (1993) kunnen we een indruk krijgen van de gebruiksfrequenties van verschillende tempora in enkele fragmenten uit dagboeken, verhalende gedeelten in scheepsjournalen, brieven, tragedies en kluchten. In het onderstaande overzicht geef ik de percentages in de verschillende tekstbestanden aan.

(5.11) Percentages van tempora en omschreven tempora

	pres.	imperf.	perf.	plusq. perf.
Dagboek Wouter Jacobsz (Gouda)	4,3	69,6	7,2	18,8
Dagboek Verwer (Haarlem)	6,5	36,4	49,3	7,8
Journal Linschoten	59,7	26,4	8,3	5,6
Journal Van Neck/Warwijck	35,4	54,9	1,2	8,5
Journal De Laet	3,0	85,2	0,7	11,1
Dagboek L. Huygens	11,6	78,6	0,0	9,8
Brieven C. Huygens	60,6	21,2	18,2	0,0
Kluchten Bredero	78,9	15,4	4,6	1,1
<i>G. van Velsen</i> Hooft	80,7	10,7	8,7	0,0
<i>Lucifer</i> Vondel	86,2	8,3	5,5	0,0

Bij vergelijking van de dagboeken en journalen enerzijds met de dramatische teksten anderzijds valt het op dat - geheel in overeenstemming met de verwachting - bij de laatste groep het percentage presensgevallen zeer hoog is. Het presens staat hier in oppositie tot het imperfectum en in veel mindere mate tot het perfectum. Het plusquamperfectum speelt geen rol. Dit laatste geldt ook voor de brieven van C. Huygens.

Het gebruik dat Verwer van de tempora maakt, lijkt me uitzonderlijk, doordat bij hem tussen het imperfectum en het perfectum de belangrijkste tegenstelling bestaat. Kijken wij naar de overige dagboeken en journalen, dan zien we dat daar

de oppositie tussen presens en imperfectum dominant is. Als het percentage voor het imperfectum aanmerkelijk hoger ligt dan dat voor het presens, wordt het plusquamperfectum met zijn preteritumvorm van het verbum finitum ook meer gebruikt dan het perfectum. De redenen die ten grondslag liggen aan het gebruik van de tempora in hun onderlinge oppositie verdienen nader onderzocht te worden.

Modus

Naast de indicatief, conjunctief (waaronder de optatief en de subconjunctief vallen, die in het Nederlands geen zelfstandige vormcategorieën zijn) en imperatief zullen we in deze paragraaf bij het behandelen van het gebruik aandacht besteden aan de zogenaamde perifrastische modi. Voor de bespreking van het vormenbestand beperken we ons tot de interessantste gevallen, namelijk de 1e en 3e persoon enkelvoud en de 2de persoon enkelvoud en meervoud, waarbij de hiermee vervlochten *du - gy* problematiek ruime aandacht krijgt.

De *Twe-spraack* vermeldt voor de 1e persoon enkelvoud presens indicatief de uitgangloze vorm naast de vorm met uitgang *-e*: *ick min minne, schrijf schrive, lóóp lope*, 'na datmen wil' (*Twe-spraack*/Dibbets 1985: 257). Ook De Hubert toont deze vrijheid: '*Ik beminne* ofte *ik beminn*' (De Hubert/Zwaan 1939: 129). Hetzelfde geldt voor Van Heule (1625) en (1633), Ampzing en de Statenvertalers. Hoofd heeft een afkeer van de vorm met uitgang *-e*. Bij een werkwoord als *achten*, *schutten* en *schudden* ontstaat in de spreektaal immers verwarring tussen het presens en het imperfectum (Zwaan 1939: 238). Leupenius gaat in zijn beschouwing uit van de wortel op *-e*, zoals in *ik leere*, *gy leeret*, *hy leeret*, maar hij voegt eraan toe: 'Doch alsoo onse taal groote soetigheid vindt in de korthed, soo wordt de *e* veeltyds uitgelaaten, en dat seer bevallyk, *ik leer*, *gy leert*, *hy leert*' (Leupenius/Caron 1958: 43).

Het is opmerkelijk dat er bij de motivering voor het weglaten van een uitgang *-e* in de 1e persoon enkelvoud presens indicatief in de *Twe-spraack* en door De Hubert, Ampzing, Van Heule en Leupenius geen argument wordt ontleend aan contrastering met de conjunctiefvormen met *-e*.

In de 3e persoon enkelvoud presens is het verschil tussen indicatief en conjunctief duidelijk; hier zien we de oppositie *-t -e*.

In het preteritum hebben de sterke werkwoorden in de 1e en 3e persoon indicatief geen uitgang en in de conjunctief een *-e*. Ingeval de stam een korte vocaal bezit, die gevolgd wordt door één consonant, vertoont deze vocaal in de conjunctief rekking, waarbij apocope van de uitgang voorkomt. We zien dan de volgende oppositie: *sprak* (ind), *sprake/spraak* (conj.). De zwakke werkwoorden tonen in het preteritum echter geen vormverschil tussen indicatief en conjunctief.

De verbale vorm van de 2e persoon enkelvoud presens indicatief is afhankelijk van

het gebruik van *du* of *gij* als bijbehorende onderwerpsvorm.

Utenhove koos in zijn *Vyf-en-twintig psalmen end andere ghesangen* van 1551 voor *gij* om God aan te spreken, maar in de herdruk van 1557 voor *du*. Datheen moet van deze en andere nieuwigheden van Utenhove, waarvan hij slechts verwarring in de kerk duchtte, niets hebben. Zijn psalmvertaling (1566) heeft dan ook *gij* (Lenselink 1983: 514 e.v.).

Marnix meldt in de 'Waerschouwinge aen den Christelijcken Leser' voor de eerste druk van zijn *Psalmen Davids* (Antwerpen 1580) 'dat onse voorvaders voor tsestich ofte tseventich iaeren niet anders en hebben ghesproken noch gheschreven (insonderheyt sprekende God aen), dan *du hebst, du bist, du salst* oft *salt* ende diergelijcken, ghelijck als alle de oude boecken met der handt geschreven, so in Vlaenderen, als in Brabant ende elders wel duydelijck te kennen gheven'. Hij hekelt het navolgen van 'de Spaensche verdorvene wyse van *Nos otros* ende *Vos otros* dat is, *wy lieden* ende *ghy lieden*'. De oorspronkelijke vormen zouden naar zijn mededeling nog in Holland, Gelderland, Friesland, Overijssel en langs de Oostzee tot Dantzig toe bekend zijn en gebruikt worden. Marnix wijst erop dat, hoewel de een de ander met de pluralis modestiae kan aanspreken, dit ongepast is ten opzichte van God: 'om dies te meer de hooge ende eenige Maiesteyt Godes (die met s'menschen smeekeycke woorden niet en can verciert ofte verhoogt werden) te kennen te gheven (...)' (Zwaan 1939: 396). De mogelijkheid om vormverschil aan te brengen tussen indicatief en conjunctief stelt Marnix hierbij niet aan de orde. Ook in de tweede druk van 1591 rept hij hier niet over.

In de *Twe-spraack* lezen we: 'Merckt (...) datmen de twede persoon int Enkel ghetal nu ter tyd zelden ghebruyckt, maar inde plaats van *du minnest*, (...) *ghy mint* zegghende, ende moeten dees volgens int veelvoudighe *ghy luyden mint* zegghen, t'welck de taal verkruepelt ende die van haar ciraat beróóft' (*Twe-spraack*/Dibbets 1985: 257).

De Hubert is gevoelig voor het onderscheid van enkelvoud en meervoud bij het pronomen van de tweede persoon dat hij ook in de Heilige Schrift aanwezig ziet, maar toch vervangt hij *du* door *gij* omwille van de 'soetvloeiender' werkwoordsvorm. Het onderscheid naar getal kan immers door de verbale uitgang worden uitgedrukt: niet *du stootst* en dergelijke, maar bijvoorbeeld *gij looft* tegenover *gij lovet* (Zwaan 1939: 393-394).

'Het afgeslete ende uytgediende *du*' wil ook Ampzing graag buiten gebruik laten, 'om de hardicheyd des gevolgs wille die het in de by-gevoegde werk-woorden veroorzaekt: (...). Hiervoor hebben wy *gy* aengenomen: het welke of het schoon in't meervoud ook *gy* heeft, so worden nochtans door de selfstandige namen, ofte werk-woorden, daer dat wordeken by gesteld word, de getalen genoeg onderscheyden. Wil dan noch iemand in't meervoud *gy lieden*, ofte *gy luyden*; ofte ook *gyly*, ofte *gy luy*, naer de oude wijse, om de korthed, seggen, dat kan ik ook heel wel lijden' (Zwaan 1939: 180). Ter onderscheiding van het getal wijst Ampzing in het enkelvoud *gy beminnet* af, 'want in't meervoud moet men seggen, *gy beminnet*,

vertroostet, maer in't eenvoud, *gy bemint*, *vertroost*, al geeft hij toe dat de meervoudsvorm op *-et* niet gangbaar is in de spreektaal (Zwaan 1939: 184-185, cursivering genormaliseerd, vL). De Hubert en Ampzing willen bij hun voorkeur voor *gij/gy* in enkelvoud en meervoud het verschil in getal dus tot uitdrukking brengen door de werkwoordsuitgang.⁴⁶

Ten aanzien van de imperatief streeft Ampzing dezelfde herkenbaarheid van enkelvoud en meervoud na: *geef/geeft* (al zeggen sommigen ook *geve*) - *gevet*, (bij werkwoorden met een stam die op een vocaal eindigt) *sie* - *siet*, (bij werkwoorden met een stam op een dentale explosief) *praet* - *praetet* (Zwaan 1939: 182-183). De moeilijkheden rond het onderscheiden van enkelvoudige en meervoudige vormen werden nog vergroot, toen gramatici in navolging van het Latijn de aanvoegende wijs nieuw leven probeerden in te blazen en deze modus van een paradigma poogden te voorzien dat van het paradigma van de aantonnende wijs verschilde.

Van Heule (1625) geeft een volledig paradigma van *hebben* en *zijn* met in de 2e persoon enkelvoud steeds vermelding van het pronomen *gy*, hoewel hij bij de behandeling van de buigingsvormen van dit pronomen *dijns/dijnes*, *dy*, *dij* en *van dy* noteert. De werkwoordsvormen van de 2e persoon enkelvoud en meervoud verschillen in de presens indicatief niet. Bij de vervoeging van *hebben* vermeldt de uitgave alleen bij de onvoltooid verleden toekomende tijd in het enkelvoud *gy* en in het meervoud *gylj*. Aangezien bij de behandeling van de andere modi en bij de behandeling van het werkwoord *zijn* steeds voor het meervoud de vorm *gylj* gebruikt wordt, neem ik aan dat de auteur in de indicatief het verschil in numerus wenste aan te geven door middel van vormverschil in het persoonlijk voornaamwoord, al noemt hij bij de buigingsvormen van het pronomen bij het meervoud toch weer *gy* naast *gyly*.

De persoonsvorm van de 2e persoon enkelvoud is in de indicatief en in de subjunctief gelijk: (*op dat*) *gy hebt*. In de 2e persoon meervoud subjunctief/optatief is daarentegen zowel in het presens als in het imperfectum vormverschil met de indicatiefvorm aanwezig: *gy[lj] hebt* (ind.) - *op dat gylj hebbet* (subj.), *gy[lj] had* (ind.) - *op dat gylj haddet* (subj.)/ *och of gylj haddet* (opt.). De behandeling van *wezen/zijn* is soortgelijk.

Wij kunnen dus zeggen dat Van Heule (1625) de oppositie enkelvoud - meervoud waarschijnlijk bedoelt aan te geven door middel van *gy* - *gylj*. In de 2e persoon enkelvoud is er geen vormverschil in het werkwoord tussen de indicatief en de subjunctief/optatief. Daarentegen heeft de 2e persoon meervoud indicatief *-t* en de subjunctief/optatief *-et* (Van Heule/Caron 1971a: dl. 1, 49-50, zie ook 34).

Van Heule (1633) grijpt terug op het gebruik van *du* in de 2e persoon enkelvoud. Voor het presens indicatief vermeldt hij *du hebst*, *hebbes*, *hebs*, waarvan de laatste

46 Ampzing staat in het meervoud echter wel als dichterlijke vrijheid de uitgang *-t* in plaats van *-et* toe. Daarentegen niet in het enkelvoud de uitgang *-et* in plaats van *-t* (Zwaan 1939: 184-185).

vorm zijn voorkeur heeft. Voor de subjunctief noemt hij *op dat du hebbes*. In het preteritum indicatief verschijnt *du hads* en in de optatief *och of du haddes*. Bij de behandeling van de indicatief van *zijn* vermeldt Van Heule bij de 2e persoon enkelvoud in het perfectum *Du hebst of hebbes geweest* en in het plusquamperfectum *Du hatst of haddes geweest*. De aanwezigheid van de -e- laat dus een interpretatie als indicatiefvorm en als conjunctiefvorm toe. De afwezigheid van deze -e- laat uitsluitend een indicatieflezing toe. Zie Van Heule/Caron (1971b: 61-68).

Voor de 2e persoon meervoud indicatief noemt Van Heule *gy hebbet*, voor de subjunctief oppert hij voorzichtig *hebbeët gy*, waarbij hij in navolging van het Latijn een syllabe toevoegt (Van Heule/Caron 1971b: 61-64). Deze kunstmatige vorm heeft geen ingang gevonden.

Bij de behandeling van de imperatief noemt Van Heule voor het enkelvoud *heb gy* en voor het meervoud *hebbet gy*, terwijl anderen naar zijn mededeling vormen op -e gebruiken. Hij voegt er echter aan toe: 'dewijle deze gebiedende wijze noch niet zeer in gewortelt en is, ende daerom ooc te harder in het gehoor valt, zo wort de hardicheyt gansch wech genomen, als men zegt *Heb, (...) etc.*' (Van Heule/Caron 1971: dl. 2, 62).

Ten aanzien van Van Heule (1633) kunnen we vaststellen dat hij in presens en imperfectum consequent enkelvoud en meervoud onderscheidt door de oppositie *du: ghy* met het daarbijbehorende verschil in de verbale uitgang, namelijk -s(t) en -t. Indicatief en conjunctief (optatief/subjunctief) wil hij naar het me voorkomt - waar mogelijk - onderscheiden door *o: -e*. Dit zou het meest sluitende systeem opleveren.

Leupenius heeft weer een ander voorstel. Hij maakt bij zijn behandeling van de 2e persoon presens indicatief geen onderscheid tussen enkelvoud en meervoud: *gy leeret*. Voor de 2e persoon preteritum indicatief noemt hij *gy leerdet*. Ter aanduiding van het presens subjunctief en het preteritum subjunctief noteert hij respectievelijk *dat gy leert* en *dat gy leerdet*. Voor de imperatief enkelvoud en meervoud vermeldt hij *leer gy* (Leupenius/Caron 1958: 40-42).

Bij al deze verschillende opvattingen van grammatici is het interessant te zien hoe de Statenvertalers handelen. De nationale synode had het gebruik van *du* voor de nieuwe bijbelvertaling afgewezen. In de 2e persoon enkelvoud en meervoud vinden we *ghy*, daarnaast is in de pluralis ook *ghylieden* gebruikt. De bijbehorende werkwoordsvormen tonen een scala aan variëteiten.

(5.12)

a. 2e persoon presens

indicatief enkelvoud	- <i>t</i> - <i>et</i>	(gewoonlijk) (na dentale explosief of dubbele consonant)
indicatief meervoud	- <i>t</i> - <i>et</i>	(in meerderheid der gevallen) (vooral na <i>t</i> of <i>d</i> en dubbele consonant) ⁴⁷
conjunctief enkelvoud	- <i>et</i> - <i>t</i>	(opzettelijk ingevoerd) (zelden)
conjunctief meervoud	- <i>et</i> - <i>t</i>	(zelden)
imperatief enkelvoud	- <i>t</i> - <i>et</i>	(zelden, na dentaal/ dubbele consonant)
imperatief meervoud	- <i>t</i> - <i>et</i>	(in meerderheid der gevallen) (ter onderscheiding van enkelvoud)

b. 2e persoon preteritum

indicatief enkelvoud	sterk:	- <i>t</i> (gewoonlijk) - <i>et</i> (na dentale explosief)
	zwak:	- <i>et</i>
indicatief meervoud	sterk:	- <i>t</i> (gewoonlijk) - <i>et</i> (na dentale explosief)
	zwak:	- <i>et</i>
conjunctief enkelvoud	sterk:	- <i>t</i>
	zwak:	- <i>et</i> / <i>-t</i>
conjunctief meervoud	sterk:	- <i>t</i> / <i>-et</i>
	zwak:	- <i>et</i>

47 Deze laatste toevoeging baseer ik op de voorbeelden in Heinsius (1897: par. 102).

De hoofdtegenstelling blijkt in het presens die te zijn tussen indicatiefvorm op *-t* tegenover conjunctiefvorm op *-et*, al is deze niet systematisch. Bij de imperatief proberen de Statenvertalers een tegenstelling te creëren tussen enkelvoud op *-t* en meervoud op *-et*, maar die laatste vorm is niet gangbaar. In het preteritum is er geen systematische tegenstelling tussen enkelvoud en meervoud en ook niet tussen indicatief en conjunctief.

Terwijl naar de schatting van Marnix in 1510-1520 het gebruik van *du* nog gangbaar was, moet hij constateren dat dit voor 1591 niet meer geldt, al is het boven de grote rivieren nog wel bekend. Van Halteren (1907: 1-2) toonde echter aan, dat *du* in de loop van de 16e eeuw al veel meer terrein had verloren dan Marnix wil doen geloven. De pogingen van Marnix, de *Twe-spraack* en Van Heule (1633) hebben het tij niet ten gunste van *du* kunnen keren. De pluralisvorm *ghy* had zich namelijk in de Middeleeuwen als pluralis reverentiae, hoffelijkheidsmeervoud, steeds vaster in het singularis genesteld. Zolang de vormen *ghy* en *du* in dezelfde taalgemeenschap met een enkelvoudige referent gebruikt zijn, blijken zij de tegenstelling hooggeplaatst-laaggeplaatst uit te drukken. Terwijl *du* in de 16e eeuw steeds meer in onbruik raakt, komen in Holland de *j*-vormen op. De oorspronkelijke tegenstelling enkelvoud: meervoud, die in de pronominale en in de verbale vorm was uitgedrukt, werd opgeheven door het gebruik van identieke vormen in enkelvoud en meervoud. De taalgebruikers hadden bij *ghy* kennelijk meer behoefte aan het uitdrukken van de semantisch-sociale categorie dan aan het uitdrukken van het getal. Vergelijk Van den Toorn (1977) voor sociolinguïstische aspecten van de aanspreekvormen en een samenvatting van ontstaanstheorieën.

Ondanks de bovengeschetste realiteit van het taalgebruik deden de grammatici in hun streven naar differentiatie bij de opbouw van de standaardtaal verschillende voorstellen om de getalstegenstelling te redden. De Hubert en Ampzing zochten de oplossing in een verschil in verbale uitgang: *-t* (enkelvoud) tegenover *-et* (meervoud). Leupenius gebruikte in de conjunctief enkelvoud *-t* en in het meervoud *-et*. In de indicatief daarentegen noemde hij zowel voor het enkelvoud als het meervoud *-et*. Van Heule (1625) zocht, naar het mij lijkt, de oplossing in de pronominale vorm: *gy* en *gylij*, waarbij hij in de indicatief en in de conjunctief enkelvoud de uitgang *-t* gebruikte en in de conjunctief meervoud *-et*. De Statenvertalers gebruikten in het enkelvoud *ghy* en waar in het meervoud verwarring zou kunnen optreden *ghylieden* en poogden in het presens de modi indicatief en conjunctief door de uitgangen *-t* en *-et* te onderscheiden, terwijl het preteritum geen differentiatie toont.

We willen deze beschouwing van grammaticale werken besluiten met een overzicht van de mogelijkheden voor de opposities singularis: pluralis en indicatief: conjunctief in de 2e persoon.

Grammatici die *ghy* voor het singularis en pluralis propageren en de uitgangen *-t* en *-et* gebruiken ter onderscheiding van het getal in het presens indicatief, gera-

ken in het presens conjunctief gemakkelijk in de moeilijkheden doordat er geen oppositie met de indicatiefvormen mogelijk is.

Kiezen grammatici ervoor in de 2e persoon enkelvoud en meervoud presens indicatief de uitgang *-t* te gebruiken, dan kunnen zij de *-et* reserveren voor aanduiding van de 2e persoon enkelvoud en meervoud presens conjunctief. In gevallen waar zich verwarring ten aanzien van het bedoelde meervoudige getal kan voordoen, is het dan mogelijk *ghy* te verlengen tot *ghylieden*. In de tegengestelde situatie - *ghy* duidt enkelvoud aan, maar zou ten onrechte opgevat kunnen worden als meervoudsvorm - is er echter geen mogelijkheid tot ondubbelzinnige markering. Bij aarzeling over het getal dienen we *ghy* enkelvoudig te interpreteren.

Grammatici daarentegen die voor het singularis *du* en voor het pluralis *ghy* propageren, hebben zich de mogelijkheid verschaft in het presens indicatief respectievelijk *-st* en *-t* te gebruiken en in het presens conjunctief *-est* en *-et*. Geen van de behandelde grammatici maakt overigens dit onderscheid.

Om enig inzicht te verkrijgen in de rol die modi in clauses spelen heeft Stalpers (1993) verschillende tekstgenres onderling vergeleken. De inventarisatie bestaat uit 1600 clauses: 1000 voor dagboeken, verhalende gedeeltes uit journalen en brieven en 600 voor dramatische teksten. De resultaten moeten dus met voorzichtigheid worden gebruikt. Ik ontleen het onderstaande aan Van Leuvensteijn & Stalpers (1994).

Op basis van bovengenoemd materiaal onderscheiden wij vier categorieën:

1. indicatief van hoofdwerkwoord
2. door middel van een persoonsvorm van een hulpwerkwoord van modaliteit omschreven conjunctief van het hoofdwerkwoord
3. conjunctief van het hoofdwerkwoord die naar de vorm onderscheiden is van de indicatief
4. imperatief van het hoofdwerkwoord

(5.13) Percentages van modi en omschreven modi

	1	2	3	4
Dagboek Wouter Jacobsz (Gouda)	75	22	3	0
Dagboek Verwer (Haarlem)	82	15	1	2
Journal Linschoten	91	9	0	0
Journal Van Neck/Warwijck	91	7	1	1
Journal De Laet	86	14	0	0
Dagboek L. Huygens	97	3	0	0
Brieven C. Huygens	74	20	5	1
Kluchten Bredero	79	12	0	9
<i>G. van Velsen</i> Hooft	65	16,5	10	8,5
<i>Lucifer</i> Vondel	62	16	7,5	14,5

Voor schrijvers zonder literaire pretentie is omschrijving met behulp van hulpwerkwoorden van modaliteit vrijwel de enige mogelijkheid om modaliteit uit te drukken. Hoogontwikkelde auteurs uit de 17e eeuw maken daarnaast gebruik van de conjunctief, die - zoals we gezien hebben bij de bespreking van grammaticale geschriften - slechts in een beperkt aantal gebruiksmogelijkheden duidelijk van de indicatief verschilt. Bovendien is de omschreven conjunctief in tegenstelling tot de conjunctief semantisch expliciet.

Naar het me voorkomt is er een verband tussen gebruik van modaliteit en mate van geestelijke ontwikkeling. Het lijkt namelijk geen toeval dat bij de fijnzinnige prior Wouter Jacobsz en in de 17e eeuw bij Constantijn Huygens, Hooft en Vondel zo'n 25 procent van de gevallen modaliteit uitdrukt, terwijl dit percentage in de teksten van de overige auteurs een 10 procent of meer lager ligt. Bij de toneelteksten moeten we echter bedenken dat de dichter door de mond van zijn dramatis personae spreekt. De kluchten, waarin alleen figuren uit de heffe des volks optreden, zullen derhalve voor Bredero een vertekend beeld geven.

Het gebruik van de imperatief is gebonden aan de directe rede. Het is derhalve begrijpelijk dat deze modus vooral in de dramatische teksten voorkomt en vrijwel niet in de verhalende teksten.

5.2.3. Syntaxis

5.2.3.1. De zin

In de 16e en 17e eeuw waren er in het Nederlandse taalgebied drie interpunctiesystemen in gebruik. Het oudste en meest eenvoudige had twee tekens: ‘streepje voor de korte pauze, en hoofdletter, voorafgegaan door punt of dubbelpunt, voor de langere pauze’ (Greidanus 1926: 233). In de 16e eeuw kwam hiernaast het drieledige systeem in gebruik: komma (in fractuurteksten de Gotische komma, dus /), dubbele punt en punt. We vinden dit systeem bijvoorbeeld bij de Gentse lettersteker Joos Lambrecht. Naast deze twee systemen kreeg in de tweede helft van de 16e eeuw het vierledige systeem van de humanistische drukker Aldo Manutius uit Venetië navolging: komma, puntkomma, dubbele punt, punt. We vinden de puntkomma bijvoorbeeld in werken van Hooft die bij Willem Jansz. Blaeu zijn verschenen. C.L. van der Plassche gebruikt de puntkomma af en toe in Bredero's *Groot lied-boeck*, meldt mevrouw Greidanus. Ik betwijfel echter of we hier van een systematisch gebruik mogen spreken. Toch werd dit systeem in de tweede helft van de 17e eeuw dominant, wat vooral veroorzaakt werd doordat grammatici als A.L. Kók en anderen na hem dit leerden.⁴⁸ Mevrouw Greidanus sluit haar hoofdstuk over de ‘Invloed van Boekdrukunst en Humanisme op de Interpunctie’ af met de woorden: ‘beide voeren tot een stelsel dat voor het oog bestemd was en tot doel had de aanwijzing van de syntaktiese constructies’ (1926: 244). Haar promotor nuanceert dit beeld door er op te wijzen dat bij de grote auteurs uit de Gouden Eeuw de leestekens vooral pauzetekens zijn en de basis voor het gebruik zoals bij Hooft in het gehoor gevonden moet worden (De Vooy 1937).

Ter illustratie van de interpunctieproblemen waar de hedendaagse interpretator voor komt te staan, volgen enkele fragmenten uit de ‘Inhoudt’ van Bredero's *Spaanschen Brabander* (Bredero/Stutterheim 1974: 149-150). De auteur heeft net de ‘Maker van Laserus de Tormes’ geprezen en vervolgt:

‘Desen ist die wy volghen in zijn eerste boeckje, daar hy de hoverdye (...) levendich afbeeldt in sijn kaale Joncker: nu also wy geen Spangjert en hadde, of om dattet de ghemeene man niet en souw hebben kunnen verstaan. Hebben wy dese namen, de plaatsen en de tijden, en den Spangjaart in een Brab(r)ander verandert, (...).’

Bij toepassing van het bovengenoemde drie- of vierledige systeem zou op de plaats van de dubbele punt een punt niet hebben misstaan. De punt na *verstaan*, gevolgd door een hoofdletter, is nog ongelukkiger. Het volgende citaat is echter ingewik-

48 Lambrecht maakt ook melding van het vraagteken, het uitroepteken en de haakjes. Deze leestekens staan echter buiten de hier behandelde systemen.

kelder. Het bevat een 'garden path'.⁴⁹ De samenvatting van het derde bedrijf luidt aldus:

'Ten derden, Robbeknol verhaalt den loop sijns levens, en sijns avontuurs, Jerolimo niet byder hant zijnde, soeckt, vindt en doorsnoffelt sijns Meesters Beurs dien hy rijck van vouwen en arm van penningen bevonden heeft.'

Bij eerste lezing is men geneigd bij *avontuurs* de eerste zin te besluiten en *Jerolimo* als onderwerp bij *soeckt* enzovoort te beschouwen. Bij *doorsnoffelt* wordt het echter duidelijk dat *Robbeknol* het subject bij *soeckt* enzovoort is en *Jerolimo* deel uitmaakt van de absolute deelwoordconstructie met *zijnde*. De zinnen zijn samengetrokken in het onderwerp. Met deze kennis van de deelwoordconstructie gewapend gaan we naar het derde citaat. Inmiddels is Jerolimo met de noorderzon vertrokken.

'Int leste deel, de Buuren verstaan hebbende sijn vertreck, gaven de Maanders en Schult-eychers sijn Banckerot te kennen (...).'

de Buuren (...) vertreck lijkt een parenthetische deelwoordconstructie en *de Maanders en Schult-eychers* lijkt het onderwerp. Uit de tekst van het spel blijkt echter dat *de Buuren* als onderwerp bij *gaven* moet gelden. Dat leidt ertoe dat *verstaan hebbende sijn vertreck* een verbonden deelwoordconstructie is bij *de Buuren*. Een komma voor *verstaan* zou duidelijk hebben gemaakt dat *de Buuren* niet tot de deelwoordconstructie behoort.⁵⁰

In officiële en vooral literaire schrijftaal komen we perioden tegen, omvangrijke zinnen met bijzinnen, deelwoordconstructies en relatieve aansluitingen. In de spreektaal van de heffe des volks past dit niet, zoals uit de quasi-spreektaal van de kluchten blijkt. Het taalgebruik van hogergeplaatsten is ook nog verwijderd van de literaire schrijftaal, als het tenminste levendige dialogen betreft. Houdt een personage echter een lyrische monoloog, dan groeit de lengte en complexiteit van de

49 Bij zogenaamde 'garden path phenomena' maakt de hoorder of lezer aanvankelijk een fout en wordt hij gedwongen de interpretatie te corrigeren. Pritchett (1988) geeft onder andere het volgende voorbeeld: 'The boat floated down the river sank'. De interpretator is geneigd te anticiperen op de zin 'The boat floated down the river', maar bij 'sank' moet hij op zijn schreden terugkeren: 'floated down the river' behoort bij 'boat' en 'sank' is het matrix-werkwoord.

50 Er is echter nog een - overigens minder waarschijnlijke - interpretatiemogelijkheid: *de Buuren... vertreck* - bijwoordelijke bepaling (absolute deelwoordconstructie), *de Maanders en Schult-eychers* - meewerkend voorwerp, een niet-vermeld onderwerp *de Buuren*.

zinnen die hij spreekt.⁵¹ Een voorbeeld van een periode en één van een dialoog in het begin van een klucht. Coornhert heeft voor de *Twe-spraack* een 'Voorreden' geschreven, waarvan de tekst met de onderstaande volzin begint (*Twe-spraack*/Dibbets 1985: 65).

'HET zyn nu vriendelyke Lezer gheleden wel xx. Jaren, dat ick bemerckende de overvloedighe ryckdommen onzer Nededandscher talen enighen onlust, daar inne nam datmen zó ghantschelyck zonder alle nóód ghewoon was te lenen ende te lortsen van vreemde talen, t'gheen wy zelve meer ende beter t'huys hadden, derhalven ick voor my nam myn moeders taal weder in haar oude ere te brengheⁿ ende haar kleed, dat van zelfs ryckelyck was ende cierlyck, vande onnutte lappen ende vuyle brodderyen te zuiveren, na myn klein vermoghen, welck myn voornemens beginne *men* heeft moghen zien komen int werck in enighe boexkens by my vertaalt ende in druck uyt ghegheven ende zonderling inde Officien van Cicero.'

Op de monoloog van de *gaeuw-dief*, waar Bredero's *Klucht van de koe* mee begint, volgt de onderstaande dialoog met de boer (Bredero/Daan 1971: 65-66).

DE BOER *sit voor deur.*

Hoe? goeden Avend Maech, en een goet Jaer.

GAEUW-DIEF

Mach ick hier wel Herbergh krygen?

BOER

O ia gy myn vaar.

Ick heb noch een moye braen Bout, en ien loutre Pan//vis,

Met een Hieltje van ien Hammetje, daer noch lustich wat an//is.

GAEUW-DIEF

Ay tapt men reys?

BOER

Al ree Man.

GAEUW-DIEF

Wat gevet Bier?

BOER

Maer seven-Duyts.

Myn goe-Maet komt in huys, hoe sta gy so as de guys?

Of bin gy liever inde lucht? hou daer is ien stoel. A vous borst.

In de jaren zeventig is er een discussie gevoerd over de mate waarin 17e-eeuws Nederlands overeenstemde met of afweek van het Nederlands van toen. 'De belang-

51 Een dichter als Vondel maakt ook gebruik van enjambementen en cesuuroverschrijdingen om de lyrische bewogenheid uit te drukken, zie Van Leuvensteijn & Noldus (1991).

rijkste regels van de syntaxis van het moderne Nederlands lagen in de 17e eeuw reeds vast of bijna vast: de plaats van onderwerp en persoonsvorm in hoofd- en bijzin, de bouw van verschillende woordgroepen, de plaats van de voorwerpen en de meeste bepalingen', lezen we in Damsteegt (1973: 72). Deze uitspraak achtte Koelmans (1975: 125-131) te sterk en hij kwam met tal van bewijsplaatsen betreffende de plaats van onderwerp en persoonsvorm. Deze overtuigden Zwaan (1981: 191-192) echter voor het grootste deel niet.⁵² Hoezeer de syntaxis van teksten uit de 17e eeuw van de 20e-eeuwse kan verschillen, worden we ons bewust als we de hoofdstukken 3 tot en met 8 van de *Instructiegrammatica* van Hermkens & Van de Ketterij (1980) doorwerken. We moeten ons echter hierbij wel realiseren dat deze grammatica voor onderwijsdoeleinden gebaseerd is op literaire teksten. Vele verschillen zijn dan ook toe te schrijven aan de dichtvorm van de Renaissanceteksten. Niet-literaire prozateksten, waarbij ook weer vele genres te onderscheiden zijn, stellen voor een deel andere eisen aan de syntaxis. Stilistische diversiteit wordt soms zichtbaar in Overdieps vierdelige *Zeventiende-eeuwse syntaxis*, die in drie banden verscheen (1931-1935).

Wat hierboven ten aanzien van 17e-eeuwse teksten is opgemerkt, geldt m.m. voor teksten uit de tweede helft van de 16e eeuw.

In het vervolg van deze paragraaf schenk ik aandacht aan

1. de plaats en volgorde van werkwoordsvormen
2. het gedeelte voorafgaande aan de persoonsvorm in zinnen met hoofdzinsvolgorde
3. de plaats en volgorde van onderwerpen en voorwerpen in het gedeelte na de persoonsvorm in zinnen met hoofdzinsvolgorde en in zinnen met bijzinsvolgorde na het onderschikkend voegwoord, het betrekkelijk voornaamwoord of betrekkelijk bijwoord en in beide gevallen eventueel voor de werkwoordelijke eindgroep
4. het gedeelte na de achter-persoonsvorm of de werkwoordelijke eindgroep
5. de deelwoord- en infinitiefconstructies

Waar mogelijk maak ik onderscheid tussen varianten met laag en met hoog prestige en ook tussen de variëteiten in Holland en in de zuidelijke gewesten.

52 Gevallen waarin Koelmans scheiding van onderwerp en persoonsvorm constateert, wijst Zwaan af door het tussengeschoven gedeelte als intercalatie te beschouwen. Het ontbreken van inversie na bijwoordelijke bijzin van voorwaarde acht Zwaan ook nu nog mogelijk en bij de dubbele aanlopen in het 17e-eeuws bevinden zijns inziens zich weer gevallen van intercalatie.

Wanneer men bij het beschrijven van woordvolgordes in het oudere Nederlands gebruik maakt van de termen *hoofdzinsvolgorde* en *bijzinsvolgorde*, kan er gemakkelijk misverstand ontstaan. In dit hoofdstuk wordt met *bijzinsvolgorde* bedoeld op de woordvolgorde in bijzinnen die met een onderschikkend voegwoord, een betrekkelijk voornaamwoord of een betrekkelijk (voornaamwoordelijk) bijwoord beginnen. Deze zinnen hebben een achter-persoonsvorm en deze is gesitueerd in de werkwoordelijke eindgroep. Zinnen die niet aan het bovengenoemde criterium beantwoorden, worden beschouwd als zinnen met *hoofdzinsvolgorde*. Hieronder vallen dus ook bijzinnen met de orde van een vragende hoofdzin, bijzinnen in de directe rede, lijdend voorwerpszinnen zonder verbindingswoord, nevenschikte bijvoeglijke bijzinnen met voor-persoonsvorm⁵³ enzovoort. Zie voor uitgebreider motivering en een toepassing van deze onderscheidingen Van Leuvensteijn (1985: 103-168).

5.2.3.2. De plaats en volgorde van werkwoordsvormen

In de periode 1550-1650 blijkt er zich in de zuidelijke dialecten in de werkwoordelijke eindgroep een opvallend verschil tussen de plaats van het participium en de infinitief te ontwikkelen. Bestond de eindgroep uit participium en een persoonsvorm van een hulpwerkwoord van de eerste graad, dan was de gangbare volgorde participium - persoonsvorm hulpwerkwoord. Mevrouw Stoops noemt voor de Antwerpenaar Van Haecht voor de tweede helft van de 16e eeuw een percentage van 87. Ornée vermeldt voor Marnix 75%. Bestond de eindgroep echter uit een persoonsvorm van een hulpwerkwoord van de eerste graad en een infinitief van een hoofdwerkwoord, dan treffen we bij Van Haecht in de periode 1565-1567 in slechts 56% van de gevallen de volgorde persoonsvorm hulpwerkwoord - infinitief hoofdwerkwoord aan. In de periode 1572-1574 is dit percentage echter reeds opgelopen tot 74. Vanacker heeft voor Aalst en het Land van Aalst rond 1600 de omslag van infinitief hoofdwerkwoord - persoonsvorm hulpwerkwoord naar persoonsvorm hulpwerkwoord - infinitief hoofdwerkwoord vastgesteld. Daardoor ontstond in het zuiden - als we tenminste de gevonden onderzoeksresultaten als specimen van een brede ontwikkeling mogen beschouwen - een groeiende tegenstelling tussen de eindgroepen met een participium hoofdwerkwoord en die met een infinitief hoofdwerkwoord, respectievelijk een voorkeur voor de groene volg-

53 Dit verschijnsel kan zich met name voordoen na *en*, *maar* of *want*. Hermkens en Van de Ketterij (1980: 164) verwijzen naar tal van vindplaatsen met *en* in berijmde teksten. Een voorbeeld uit Huygens' 'Gods-dienst'. *meenen* is voor-persoonsvorm in plaats van achter-persoonsvorm.

'25 Maer is de Gods dienst uijt? Ick sieder die 't soo wegen,
En meenen allen plicht met Kerck-gang af te plegen.'

orde en een voor de rode volgorde.

De voorkeur voor participium hoofdwerkwoord - persoonsvorm hulpwerkwoord treffen we ook in het noorden aan. Bij Van Riebeeck ligt het percentage op 69. Overdiep stelt dezelfde voorkeur bij een reeks auteurs vast. Hij probeert het gebruik van de ene of de andere ordening te verklaren uit de accentuaties. Ornée volgt zijn promotor in dezen bij zijn beoordeling van de ordeningen bij Marnix. Naar mijn mening is het echter niet mogelijk betrouwbare uitspraken te doen over accentuaties in het 16e- en 17e-eeuws Nederlands.⁵⁴

Verdenius is het met Overdiep eens dat de infinitief van het hoofdwerkwoord in het algemeen de werkwoordelijke eindgroep besluit, maar hij constateert toch een voorkeur voor de woordvolgorde infinitief hoofdwerkwoord - persoonsvorm hulpwerkwoord in Amsterdam en in de kluchten. Ook citeert hij uit werk van de Noordhollander Valcooch.⁵⁵ Is er sprake van een verandering van de dominante volgorde, dan verloopt dit proces lexicaal diffuus (vergelijk bijvoorbeeld Van Leuvensteijn 1987).

Samenvattend kunnen we zeggen dat in de periode 1550-1650 in noord en zuid de groene volgorde in de werkwoordelijke eindgroep dominant is, als deze een participium van het hoofdwerkwoord bevat. Daarentegen werd de rode volgorde in eindgroepen met een infinitief van het hoofdwerkwoord in het zuiden steeds gangbaarder. Voor het zuidelijk deel van Holland geldt hier ook de rode volgorde.⁵⁶

Bevinden zich in de werkwoordelijke eindgroep drie werkwoordsvormen en heeft het hoofdwerkwoord de vorm van een participium (Phfdww), dan blijkt in de zinnen met bijzinsvolgorde de persoonsvorm van het hulpwerkwoord van de tweede graad (Vfhww2) aan de infinitief van het hulpwerkwoord van de eerste graad (lhww1) vooraf te gaan, terwijl er een duidelijke mate van vrijheid bestaat

54 Ongemerkt is men geneigd de accentuaties uit het hedendaagse Nederlands op taaluitingen uit de 16e en 17e eeuw te projecteren. Zie voor de bovendien nog inconsequente behandeling van accentuaties in zinnen met een participium en in zinnen met een infinitief Van Leuvensteijn (1985: I, 122-124 en 129-130).

55 In Noord-Holland is in de dialecten nog steeds de volgorde lhfdww-Vfhww1 de gebruikelijke, terwijl in Zuid-Holland Vfhww1-lhfdww in meerderheid voorkomt en in Utrecht, Vlaanderen en Brabant deze laatste volgorde vrijwel uitsluitend in gebruik is. Zie verzamelkaart 17 in Pauwels (1953).

56 Dit proces heeft zich in de loop der eeuwen kennelijk voortgezet. Voor de beschrijving van de situatie in de 20e-eeuwse dialecten verwijs ik naar mevrouw Pauwels (1953: verzamelkaart 16 en 17). Hier blijkt dat de rode volgorde met een participium van het hoofdwerkwoord in Holland, Vlaanderen en Brabant veel minder sterk staat dan die met een infinitief van het hoofdwerkwoord in dezelfde gewesten. In Vlaanderen en grote delen van Brabant ontbreekt de groene volgorde met een infinitief van het hoofdwerkwoord zelfs. Vergelijk verder Stroop (1970), gebaseerd op bandopnamen.

voor de plaatsing van het participium van het hoofdwkwoord, al is het zeker in de zuidelijke gewesten vrijwel onmogelijk dit participium geheel achteraan te plaatsen. De achterpositie is in deze gevallen kennelijk voorbestemd voor het hulpwerkwoord van de eerste graad, vergelijk ook de voorgaande alinea.

Heeft het hoofdwkwoord echter de vorm van een infinitief (lhfdww), dan is de vrijwel uitsluitend voorkomende ordening die met infinitief van het hoofdwkwoord achteraan. De hulpwerkwoorden tonen wederom de volgorde hulpwerkwoord van de tweede graad - hulpwerkwoord van de eerste graad (Overdiep 1931: par. 37 en Pauwels 1970).

Pauwels (1970) komt op basis van gegevens die F. Swinnen uit 17e-eeuws proza verzameld heeft tot de onderstaande volgordes met percentages voor noord en zuid, die ik in een schema heb samengevat.

(5.14) Volgorde in eindgroep met drie werkwoordsvormen

			Noord	Zuid
VFhww2	Phfdww	lhww1	43,0 %	74,6 %
Phfdww	VFhww2	lhww1	48,3 %	25,4 %
VFhww2	lhww1	Phfdww	8,7 %	1,0 %
Totaal			100 %	100 %
VFhww2	lhww1	lhfdww	(algemeen)	

Er is dus een vrijwel onwrikbare volgorde van hulpwerkwoordsvormen, een voorkeursplaatsing van de infinitief van het hoofdwkwoord na de hulpwerkwoorden en een voorkeursplaatsing van het participium van het hoofdwkwoord links van het hulpwerkwoord van de eerste graad of dat van de tweede graad.

In onderstaand schema zijn de belangrijkste gegevens voor Vlaanderen, Brabant en Holland betreffende de werkwoordelijke eindgroep met twee of drie werkwoordsvormen samengevat. (De vermelding hww1 impliceert dat het hulpwerkwoord van de eerste graad zowel een persoonsvorm als een infinitief kan zijn.)

(5.15) Volgorde in de werkwoordelijke eindgroep

	VFhww2	Phfdww	hww1	
Phfdww	VFhww2		hww1	
	VFhww2		hww1	lhfdww

Naast de gevallen waarbij de werkwoordsvormen in de eindgroep op elkaar vol-

gen, doet zich in een duidelijke minderheid van de gevallen pseudo-scheiding en scheiding in de eindgroep voor. Wanneer de persoonsvorm van het hulpwerkwoord rechts in de eindgroep staat, hetgeen zich vooral bij zinnen met een participium voordoet, kan een negatiepartikel zich op zijn vaste plaats direct vóór de persoonsvorm nestelen. Een voorbeeld uit Maria van Reigersberch (Overdiep 1931: 59): ‘of wij in lange geen brieven van Wigger gehadt *en* hadden’. Ik zou in zulke gevallen van pseudo-scheiding willen spreken, aangezien het negatiepartikel niet als een zelfstandig volgordedeel beschouwd kan worden. In de 16e en 17e eeuw was scheiding in de werkwoordelijke eindgroep niet, zoals thans, beperkt tot de zuidelijke dialecten. Bij Marnix belooft de scheiding zelfs 28% van de gevallen. Ook echter in werk van Cats, Hooft en Vondel komt de scheiding geregeld voor. Het verschijnsel is overigens niet beperkt tot het literaire taalgebruik. Koelmans (1965) citeert overvloedig uit Wouter Jacobsz, Maria van Reigersberch, de jurist en politicus Nicolaas van Reigersberch, de medicus Van der Wiel, kooplieden van de VOC en De Ruyter. De scheiding wordt dikwijls door een bijwoordelijke bepaling, soms door een lijdend voorwerp veroorzaakt. Enkele voorbeelden, ontleend aan Koelmans (1965).

‘raporteerde dat de sweden op den 23 sterck 17 seylen syn *wt de sondt in de belt* gecomen’ (De Ruyter)

‘... maer dat wy souden willen *de joncken van daer* houden,’ (VOC)

Zelden verschijnt het tweede deel van een voornaamwoordelijk bijwoord in de eindgroep. Overdiep (1931-1935: par. 35, 103, 115-116) noemt het verschijnsel wel, maar geeft geen bewijsplaatsen, idem Ornée (1955: par. 12) en De Vriendt (1971: par. 6.3.7). Alleen mevrouw Stoops (1975-1976: 318-319) geeft twee vindplaatsen bij Van Haecht.

‘[eenen boer met synen cnape] -daersij meijnden gelt *afte* dreijghen’

‘egmont gij sult de brugge sijn daer de spaengiaerden sullen *overcomen*’

Eenzijds zien we een streven om de leden van het samengestelde gezegde in de eindgroep bij elkaar te plaatsen, anderzijds zien we dat zinsdelen die semantisch nauw bij het hoofdwerkwoord aansluiten, zich tussen hulpwerkwoord en hoofdwerkwoord nestelen. Het verschijnsel doet zich alleen voor, als het hoofdwerkwoord door een vorm van een hulpwerkwoord wordt voorafgegaan.

Een bijwoord of bepaling van gesteldheid kon semantisch zo nauw met het

simplex verbonden worden geacht, dat er een scheidbaar samengesteld werkwoord⁵⁷ ontstond, waardoor de oorspronkelijke scheiding werd opgeheven. Twee voorbeelden uit Van Haecht (Stoops 1975-1976: 315-314).

'-ist gebuert... als dat een monick... is vanden boosen sijn tonghe
wtgetrocken'
'-al waer een capiteijn van den prinsche van oraengien werdt *doot*
gesmeten'

5.2.3.3. Links van de voor-persoonsvorm

Het gedeelte links van de voor-persoonsvorm wordt onder anderen doot Overdiep en zijn promovendi en door Koelmans 'aanloop' genoemd. In deze tekst wordt, zoals in de *ANS* en in het werk van Paardekooper, deze term gereserveerd voor woordgroepen die aan de zogenaamde eerste zinsplaats voorafgaan. Om inzicht te krijgen in de woordvolgorde van de hoofdzin is het zinvoller uit te gaan van de plaats van de persoonsvorm en vandaar terug te rekenen dan van het begin van de zin en vervolgens vooruit te rekenen.⁵⁸ In het laatste geval lijkt het bijzondere te zitten in het naar rechts verspringen van de persoonsvorm, terwijl het opvallende juist te vinden is in de volgordedelen die aan de voor-persoonsvorm voorafgaan.

Op basis van een onderzoek van secundaire literatuur lijkt het verantwoord te veronderstellen dat in verreweg de meeste zinnen met hoofdzinsvolgorde drie volgordedelen vooraf kunnen gaan aan de voor-persoonsvorm (Van Leuvensteijn 1985: par. 3.2.1.3).

(5.16) Links van de voor-persoonsvorm

aanloop	eerste zinsplaats	tweede zinsplaats
bijzin met orde van vragende hoofdzin		
hypothetische (conditionele of concessieve) voegwoordelijke bijzin		negatie partikel voor-persoonsvorm

57 Hoe moeilijk het is tot een scheidbaar deel te besluiten blijkt wel uit het vierde criterium voor scheidbaarheid en het eerste voor onscheidbaarheid bij Van Loey (1976: par. 18, 19), al beschouwt hij het ritme als basis voor het vaststellen van de klemtoon in een meerlettergrepig woord terecht als 'een dubieus, subjectief opsporingsmiddel'.

58 In Hermkens & Van de Ketterij (1980: hfd. 3) werd dit laatste indelingsprincipe gevolgd.

Dat het negatiepartikel *en* altijd direct aan de pv voorafgaat, behoeft geen betoog. De Haan & Weerman (1984) beschouwden het zelfs als een prefix bij het werkwoord. In het geval van een aanloop bevat de eerste zinsplaats dikwijls een steunpronomen met de functie van onderwerp. Gaat een bijzin aan de eerste zinsplaats vooraf, dan doet het zich geregeld voor dat inversie achterwege blijft. Dit verschijnsel bestaat nog in het hedendaagse Nederlands. Dat is eveneens bij bijzinnen met de woordorde van de vragende hoofdzin en *Al*-zinnen het geval. Bepaald ongewoon echter klinkt ons een zin in het oor als 'doe wy een vre (dat is 'ure') gejaecht hadde het waren twee eyngelsche een schip met een kytse' en 'soo wy eenyge dyngen van noode hadden sy souden het ons laten hebben' (beide van De Ruyter, geciteerd naar Koelmans (1975)). In het laatste geval wordt de *soo*-zin behandeld alsof het een conditionele bijzin is met vragende woordorde. Uit Bredero's kluchten tekende hij vergelijkbare gevallen op.

In literaire teksten is het gedeelte dat aan de voor-persoonsvorm voorafgaat soms bijzonder omvangrijk. In het onderstaande voorbeeld uit Hoofts *Baeto* staan er drie (door mij gecursiveerde) volgordedelen voor de persoonsvorm van de hoofdzin: *zó... verzoeck, misschien* en *nu*. De samengetrokken hypothetische bijzinnen (*zó...pyn* en *braghten...verzoeck*) zijn met name door de bijvoeglijke bijzinnen wel erg ingewikkeld geworden. Het fragment is genomen uit de openingsmonoloog van Penta.

'Want *zó myn kamerling,*
Die van my opghemaackt, had toeghestelt den spring
 15 *Waar onder 't was gemeent myn' vijandt te beknellen,*
Gemart had, tót de twe gevangens aan het mellen
Geraackten door de pyn, en braghten in het licht,
Hoe Baetoos staan nae 't ryck by henlien was verdicht
Op zyn verzoeck, misschien nu werden ware wóórden
 20 *Ten hals' hem uytghereckt,(...).'*

5.2.3.4. Het middenstuk

Aangezien de woordvolgorde in de zinnen met hoofdzinsvolgorde na de voor-persoonsvorm of tussen de voor-persoonsvorm en de werkwoordelijke eindgroep enerzijds en in de zinnen met bijzinsvolgorde tussen het onderschikkend voegwoord, het relatieve voornaamwoord of relatieve (voornaamwoordelijke) bijwoord en de achter-persoonsvorm of werkwoordelijke eindgroep anderzijds overduidelijk is, neem ik deze gedeelten gelijktijdig in beschouwing. We beperken ons tot een bespreking van de volgorde van onderwerpen en voorwerpen in het middenstuk.

Studies over Nederlandse variëteiten in de Middeleeuwen en de nieuwe tijd

maken het aannemelijk dat er voor het beschrijven van de woordvolgorde in het middenstuk reden is een onderscheid te maken tussen persoonlijke voornaamwoorden en het onbepaald voornaamwoord *men* enerzijds en overige voornaamwoorden, substantieven en substantiefgroepen anderzijds (zie voor een overzicht Van Leuvensteijn 1985: par. 3.3.1 en 1988). Voor Zuidnederlandse teksten komt daar nog voor wat betreft het lijdend voorwerp een onderscheid tussen volle vormen van de persoonlijke voornaamwoorden en hun clitics bij. Deze laatste onderscheiding is noodzakelijk, omdat in deze streektalen een clitic met de functie van lijdend voorwerp vooraf kan gaan aan een volle vorm van een persoonlijk voornaamwoord met de functie van onderwerp. Een voorbeeld uit Aalst 1498: 'off Ic haer dade weder hebben' (Vanacker (1963: 431) -*t*: een pak dat gestolen werd) en uit 1561 (?): 'neen sebastiaen, scrijvent ghy' (de *n* is voor *t* ingevoegd (Vanacker 1963: 388)). Mevrouw Stoops trof in de tweede helft van de 16e eeuw bij de Antwerpenaar Van Haecht overigens ook een vergelijkbare volgorde aan en verder een tweetal interessante 'verschrijvingen', zoals ze het noemt: '(...) alst gijft ons niet en verbiet...' en '(...) endient hijt wou verloochenen' (Stoops 1975-1976: 339, vergelijk ook 141 en 142, waar nog twee vindplaatsen geciteerd worden). In de kluchten van Breughel, van geboorte een Zuidniederlander die reeds op jeugdige leeftijd in Amsterdam kwam, trof ik eenmaal een soortgelijke verdubbeling aan: 'alst zyt hebben eerst van doen' (Breughel/Van Leuvensteijn 1985, 152). En in Verwers *Memoriaelbouck* (1973: 48) ook slechts één citaat: 'zoet zijt nomen'. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of de volgorde enclitisch persoonlijk voornaamwoord met lijdend-voorwerpsfunctie - volle vorm van persoonlijk voornaamwoord met onderwerpsfunctie in de loop van de 17e eeuw uit de schrijftaal met name in de zuidelijke gewesten verdwenen is. Het staat in ieder geval vast dat deze volgorde nu nog in de dialectische spreektaal in Frans-, West- en Oost-Vlaanderen voorkomt, zelfs bij zwakbetoonde onderwerpen (De Schutter 1970).

De onderlinge volgorde van persoonlijke of wederkerende voornaamwoorden met de functie van lijdend en niet-omschreven meewerkend voorwerp ligt vast.

Het lijdend voorwerp gaat voorop.

Ten aanzien van de onderlinge volgorde van het niet-omschreven meewerkend voorwerp en het lijdend voorwerp lijkt enige vrijheid te bestaan, als geen van beide een persoonlijk of wederkerend voornaamwoord is. De ordening meewerkend voorwerp - lijdend voorwerp is overigens in ongemarkeerde positie wel veruit dominant. In literaire teksten met metrum en rijm kunnen substantivische voorwerpen echter soms tot interpretatieproblemen leiden. Dit temeer, als de dichter geen naamvalsuitgangen gebruikt of als de naamvalsuitgangen niet eenduidig zijn. Vergelijk twee Vondel-citaten: 'nadat Hektor Troje den Grieken Overgelevert had'

met 'Beny uw soon den hemel niet' (Verhagen 1984: 23 en *WB*-ed.: dl. 3, 400-401).⁵⁹ De opkomst van het omschreven meewerkend voorwerp voorkwam dit soort onduidelijkheden. De omschrijving met *vore* nadert in het Middelnederlands al tot de betekenis van de datief (*MNW* 9: 931) en die met *aan* wordt vermeld in Hoofds *Waernemingen op de Hollandsche tael* (Zwaan 1939: 242-243; zie verder Weijnen & Gordijn 1970 of Weijnen 1971: 50-51).

Het is mogelijk een schema te ontwerpen voor de gebruikelijke onderlinge volgorde van niet-omschreven meewerkend voorwerpen en lijdend voorwerpen in Vlaanderen, Brabant en Holland. Hierbij wijs ik er op dat niet alle plaatsen gevuld kunnen en behoeven te zijn. Een meewerkend voorwerp dat een persoonlijk of wederkerend voornaamwoord is, heeft de code (IO+p), een ander meewerkend voorwerp (IO-p) enzovoort (Zie verder de lijst van afkortingen, p. 7)

(5.17) Volgorde van voorwerpen

--(encl. DO + p) -- (DO + p) -- (IO + p) -- (IO - p) -- (DO - p)

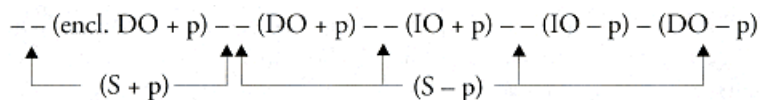
Het persoonlijk voornaamwoord met onderwerpsfunctie (S+p) staat links van het eventueel enclitische persoonlijk voornaamwoord met de functie van lijdend voorwerp. De volgorde clitic-onderwerp is als een wellicht systematisch verschijnsel alleen met betrekking tot zuidelijke teksten beschreven. De overige pronominale en de nominale onderwerpen (S-p) kunnen aan de voorwerpen voorafgaan, zich tussen de onderscheiden voorwerpen in het bovenstaande schema nestelen of op de plaats van (DO-p) verschijnen. De plaatsing is overigens niet geheel willekeurig. De laatste positie lijkt in de Hollandse volkstaal namelijk verplicht voor onderwerpen die voorkomen in passieve zinnen en in zinnen met een onovergankelijk hoofdwerkwoord. Het onderwerp van de passieve zin staat dan op de plaats van het lijdend voorwerp in de actieve zin. Soortgelijk onderzoek van teksten uit andere streken moet nog verricht worden. Zie verder Van Leuvensteijn (1988), waaraan de volgende citaten ontleend zijn.

'doordat *hem* (IO+p) *die flam* (S-p) *zijn hals* (DO-p) zeer benaude'
 'sonder dat *die anderen* (IO-p) *eenich leedt* (S-p) gheschiede'
 'Op dieselve tijt is *een burger, Cornelis Haermensen, op die Merct gaende* (IO-p) *zijn been* (S-p) afghescoten,...'

In het onderstaande schema zijn de posities van onderwerpen en voorwerpen samengevoegd.

59 In beide citaten gaat mijns inziens het lijdend voorwerp aan het meewerkend voorwerp vooraf.

(5.18) Volgorde van onderwerpen en voorwerpen

5.2.3.5. Rechts van de achter-persoonsvorm of werkwoordelijke eindgroep

In de studies over woordvolgorde betreffende de periode 1550-1650 wordt - voorzover mij bekend - geen melding gemaakt van persoonlijke voornaamwoorden met onderwerpsfunctie die rechts van de achter-persoonsvorm of de eindgroep verschijnen. Hetzelfde geldt voor de persoonlijke en wederkerende voornaamwoorden met objectsfunctie. Wel blijken andere voornaamwoorden op deze plaats voor te komen, maar dan zijn ze vergezeld van een nadere bepaling, meestal in de vorm van een bijzin. Zij kunnen de functie van voorwerp of naamwoordelijk deel van het gezegde hebben. Substantieven en substantiefgroepen met de functie van voorwerp of naamwoordelijk deel hebben lang niet altijd een bepaling bij zich als ze rechts van de achter-persoonsvorm of de eindgroep staan. Slechts hoogstzelden komt een substantivisch onderwerp na de eindgroep of achter-persoonsvorm voor.

Deze typering geldt voor auteurs uit de zuidelijke gewesten, zoals uit werk van Vanacker (1963) en mevrouw Stoops (1975-1976) blijkt. Ook bij noordelijke auteurs is deze regel echter van kracht. Overdiep (1931-1935) levert materiaal van noordelijke auteurs. Verhage (1952) meldt dat bij Van Riebeeck ook nominale onderwerpen rechts van de eindgroep voorkomen. In literair werk doen zich dit soort gevallen ook wel voor, maar dan kan de verklaring dikwijls gevonden worden in de eisen van rijm en metrum.

De bovenstaande schets is niet alleen van toepassing op zinnen met hoofdzinsvolgorde, maar ook op zinnen met bijzinsvolgorde. Dat is een verschil met het hedendaagse Nederlands.

Ik besluit met enkele bewijsplaatsen uit Vlaanderen, Brabant (Antwerpen) en Holland.

'dat die... wt jagen souden *alle die niet catolijcx gesint en waren*' (DO-p)
(Stoops 1975-1976: 411)

'... sprack en bekende dat hij was *degene die het groot cruijceficx gebroken hadde...*' (Predikaatsnomen) (idem)

'Ic zalt gaen draghen *der wed(uwe) mijs*' (IO-p) (Vanacker 1963: 357)

'Noch naeuwelijcks had de Roosen-verwige Morgenstond... te voorschijn gebracht *het eerste kriecken van den nieuw-gebooren dagh*' (DO-p): als... (Overdiep 1931-1935: 1, 34, citaat uit Van Heemskerck)
 'Heden voormiddagh is hier met 2 van de Caepmansvolckjen aen 't fort gecomen *een persoon, die...*' (S-p) (Verhage 1952: 34)

Als in het gedeelte rechts van de eindgroep of achter-pv enkele volgordedelen, waaronder een bijzin, een plaats moeten vinden, staat de bijzin achteraan. Dichters maken dit gedeelte soms wel erg omvangrijk, zoals uit onderstaand citaat uit Huygens' *Oogentroost aende Vrouw van St. Annaland* blijkt.

'25 En neemt, ghij saeght voor uijt,
 het sou soo weinigh duren
 Bij 'tgeen verlopen is, al wat ghij hadt te sien,
 Dat, die u d'oude nam en schonck de nieuwe uren
 Soud u oneindelick verlies en schade bien.'
 (Huygens/Worp: 8, 66)

De zin begint met een hypothetische bijwoordelijke bijzin (*neemt... uijt*). Op *duren* volgt hier een bijwoordelijke bepaling (*Bij... is*) met daarbinnen een bijvoeglijke bijzin, een onderwerpzin (*al... sien*) en een bijwoordelijke bijzin van gevolg (*Dat... bien*) waarin zich twee samengetrokken onderwerpzinnen bevinden.

5.2.3.6. Slotopmerkingen ten aanzien van de woordvolgorde in zinnen

Na de bespreking van de plaats van de werkwoordsvormen hebben we ons gericht op de verdeling van de zin in het gedeelte links van de voor-persoonsvorm, het middenstuk en het gedeelte rechts van de achter-persoonsvorm of de eindgroep. De aandacht viel vooral op de verschijnselen in Vlaanderen en Brabant en in Holland. Verder werd, waar mogelijk, gewezen op verschillen tussen schrijftaal die dicht bij de spreektaal aansluit en hoog verzorgd literair taalgebruik. Afwijkende woordvolgordes vonden we met name in berijmde teksten met metrische versregels. Een dichter kan zich heel wat permitteren, voordat hij de grens van verstaanbaarheid gepasseerd is. Taalvariëteiten uit oostelijke gewesten moesten jammer genoeg buiten beschouwing blijven. Op het gebied van de niet-literaire taal, met name buiten de drie bovengenoemde gewesten, die een belangrijke bijdrage hebben geleverd tot het Standaardnederlands, dient nog veel onderzoek verricht te worden, voordat het mogelijk is een volledig beeld van de taalvariëteiten in het Nederlandse taalgebied te geven.

De grammatici uit de 16e en 17e eeuw houden zich niet bezig met volgordes van

werkwoorden, onderwerpen, voorwerpen enzovoort. Daardoor mogen we verwachten dat de auteurs van niet-literaire werken op het terrein van de woordvolgorde hun plaatselijke of regionale taalgebruik volgen. De huidige stand van onze kennis liet niet toe dat we een indruk konden geven van de verschillen tussen plaatselijke (geschreven) spreektaal en literair proza van auteurs uit dezelfde regio buiten Vlaanderen, Brabant en Holland. In deze drie gewesten zal het verschil namelijk naar we mogen aannemen niet zo groot zijn als bijvoorbeeld in Hasselt, Deventer of Groningen.

In paragraaf 5.2.3.1. citeerden wij Damsteegt, die er op wees dat de plaats van onderwerp en persoonsvorm en de plaats van de voorwerpen in de 17e eeuw reeds vast of bijna vast lag. De bovenstaande beschouwing ondersteunt deze uitspraak voor Vlaanderen en Brabant en voor Holland.

5.2.3.7. Infinitiefconstructies en participiumconstructies

Infinitiefconstructies

Stoett (1923: par. 202) deelt mee dat in het Middelnederlands bij sommige werkwoorden de *accusativus cum infinitivo* (a.c.i.) met of zonder *te* voorkomt. Hij onderscheidt daarbij vier betekenisgroepen: a. *waarnemen, zien, horen, voelen* enzovoort, b. *zeggen, leren, besluiten, bevelen, willen, hopen, bewijzen, beloven*, c. *menen, denken, achten, weten*, d. *maken, doen, veroorzaken*. Overdiep (1931-1935: par. 346) vindt dat Stoett te weinig rekening houdt met een mogelijke natuurlijke ontwikkeling in het Germaans die tot het ontstaan van een a.c.i. in het 17e-eeuws Nederlands kan hebben geleid. Ten aanzien van 'Nu hebben die Gallen vernomen Cesar inden lande comen', een citaat van Stoett onder a, merkt Overdiep op dat *Cesar* als 'object-subject' ook alleen bij de persoonsvorm *vernomen* in de betekenis 'zien' kan staan. Derhalve acht Overdiep zo'n zin 'uit syntactisch oogpunt volmaakt Germaansch, zoo Nederlandsch als wat dan ook!'. Daarmee verwerpt hij ontlening aan het Latijn voor categorie a. Formeel verwante constructies - hij doet hier op gevallen die anderen als latinismen zouden beoordelen - kunnen naar het voorbeeld van de autochtone constructies zijn ontstaan. Overdiep gaat ervan uit 'dat zich zoowel in Oud- en Middel- als in Nieuw-Germaansch uit bijzondere syntactische constellaties de constructie heeft ontwikkeld, buiten en zonder invloed van het Latijn'.

Weijnen (1971: 86-87) wijst er ook op dat de a.c.i. in het Gotisch en andere Oudgermaanse talen voorkomt, maar hij voegt er terecht aan toe: 'Het is echter de vraag in hoeverre Griekse respectievelijk Latijnse voorbeelden hierbij een rol gespeeld hebben'. Hermkens & Van de Ketterij (1980: 208 e.v.) reserveren de term a.c.i. voor 'de constructie die naar Latijns voorbeeld gevormd is (...). Ze volgt op de zogenaamde *verba sentiendi et declarandi*: de werkwoorden die een innerlijke gewaarwording (...) en een mededelende activiteit (...) uitdrukken. De infinitief

wordt steeds voorafgegaan door *te*'. De a.c.i. in het Vroegnieuwlands wordt thans gewoonlijk beschouwd als een *te* + infinitiefconstructie met de functie van lijdend voorwerp bij een semantisch beperkte categorie zelfstandige werkwoorden, namelijk de verba sentiendi et declarandi.⁶⁰

Soms wordt het wat lastig om de a.c.i. te herkennen. Dit doet zich vooral voor wanneer de 'accusatief' van de rest van de a.c.i. gescheiden is, zoals bij zinsvervlochten. Twee voorbeelden met prolepsis uit Overdiep (1931-1935: par. 347), waarin de a.c.i. door mij is gecursiveerd.

'Dit hebbe ick verstaen de soldaten op lijfstraffe verboden te zijn.'

(Reigersberch)

'(Hier is een edelman,) die men zeidt goede middel te hebben.'

(Reigersberch)

Wanneer we ons realiseren dat de a.c.i. in de schrijftaal van de gewone man vrijwel nooit voorkomt, maar vooral verschijnt in literaire teksten van auteurs met een gedegen klassieke vorming, lijkt het mij onjuist Latijnse invloed buiten beschouwing te laten. Vanuit de literaire schrijftaal kan het verschijnsel zich dan dringen in schrijftaal van mensen die hun tekst bijzonder goed willen verzorgen of een zekere voornaamheid willen verschaffen.

Participiumconstructies

Overdiep (1931-1935) onderscheidt op syntactische gronden 'het gebonden participium' van 'het participium met "absoluut" subject'. Onder de eerste categorie groepeerde hij deelwoordconstructies zonder uitgeschreven onderwerp in de constructie. Deze constructies vervullen de functie van predikatieve toevoeging bij een naamwoord of naamwoordgroep. Tussen het naamwoord of de naamwoordgroep en het deelwoord of de deelwoordgroep is een verhouding als die tussen 'subject' en 'predikaat'. Dit impliceert overigens niet dat het naamwoord of de naamwoordgroep in de nominatief staat, als de auteur een naamvalssysteem gebruikt. De naamval is immers afhankelijk van de functie van de woordgroep in de regerende zin. In de meeste gevallen behoort de participiumconstructie bij het onderwerp van de regerende zin, maar zij kan ook aansluiten bij het lijdend voorwerp of zelfs bij een bezittelijk voornaamwoord. Uit dit laatste blijkt dat de verbinding van de predikatieve toevoeging met haar antecedent niet op syntactisch niveau plaatsvindt. Het is waarschijnlijk zo dat het antecedent en het geïmpliceerde 'subject' bij de participiumconstructie coreferentieel verbonden zijn.

Uit Overdiep (1931-1935: 362) vermeld ik enkele bewijspplaatsen. (In het eerste geval is het onderwerp van de regerende zin niet uitgeschreven, hetgeen vooral bij niet-literaire schrijvers dikwijls voorkomt.)

60 M. Gerritsen (1987: 47) neemt een afwijkend standpunt in: 'A.C.I.-zinnen komen alleen voor bij matrixzinnen met verba sentiendi (horen, zien enz.) en causativa (doen, laten).'

'Doodt synde setten hem over boort' (uit Bontekoe)
 'Eyndelyck haer traegh gesicht flauwelyck om hoogh heffende, soo viel
 haer oogh geheel op Reynhert' (uit Van Heemskerk)

Hoewel de verbonden participiumconstructie de redekundige functie van (vrije) predicatieve toevoeging heeft, komt het geregeld voor dat deze een functie vervult die wij het beste door middel van een bijwoordelijke bijzin zouden vertalen. Soms treffen we zelfs ter eenduidige bevestiging van de aard van de semantische subcategorie een onderschikkend voegwoord aan. In het onderstaande citaat van De Witt verduidelijkt de auteur de causale functie door de vermelding van *als*. Maria van Reigersberch verduidelijkt de causale functie door *mits*.

'daerinne my sonderling gevalt de passage, spreekende van.... *als seer wel overeenkomende met de gedachten die H.H.M. gehad hebben.*
 Welck een troost zal dit den vorste zijn dat ghij Sijn' saeck rechtvaardigh
mits u voegend aen sijn' zij In tegenspoedt' (Overdiep 1931-1935: 361)

Een aantal tegenwoordige deelwoorden is tot voorzetsel verward. Voor ons is het echter soms moeilijk na te gaan of dit reeds in het 16e- en 17e-eeuws het geval was. In het onderstaande citaat uit een brief van Maria van Reigersberch aan haar echtgenoot legt Overdiep een mogelijk verband tussen de participiumconstructie en *het tgene* als onderwerp, het gedeelte vanaf *aengaende* kan zijns inziens echter ook 'los' zijn van dit onderwerp en als derde mogelijkheid noemt hij de verzwakking tot voorzetsel.

'Int passeeren tot Leiden hebbe ick Vossius ende Erpenius ghesproecken ende den laeste gheseidt het tgene UE. mij gheschreven hadde *aengaende* de pampieren, dien hij van UE. onder hem hadde.'
 (Reigersberch/Rogge 1902: 93)

Enkele andere deelwoorden die zich tot voorzetsel hebben ontwikkeld zijn: *belangende, betreffende, geduurende, raeckende*. Kennelijk kwamen deze deelwoorden bij voorkeur aan het begin van de constructie voor. Overdiep behandelt dit soort gevallen reeds onder 'het participium met "absoluut" subject'.

Absolute participiumconstructies⁶¹ met een (pro)nomen of nominale groep die de functie van 'subject' heeft, komen het meeste voor. De subject-predikaatsverhouding is overigens niet van wezenlijk belang (Komen 1994: hfd. 1 en p. 261). De absolute constructies hebben in de regerende zin de redekundige functie van bijwoordelijke bepaling en vertonen daarbinnen een bonte verscheidenheid aan

61 Komen (1994: 198,199) verdedigt de hypothese 'dat de absolute constructie (...) in oorsprong een adverbiale formatie was waarin het participium centraal stond'.

semantische subcategorieën. Een citaat uit De Laet, een man van wetenschappelijk niveau.

'Den handel op Guinea ende eenige andere plaetsen van Africa ende America versorgt zijnde, voor so vele doen van noode was; hebben de Bewinthebberden die doen de Compagnie dienden, begonnen te beraeden, wat sy best souden voornemen tegen de vyanden van desen staet.'
(ontleend aan Rinkel 1989)

In deze paragraaf zijn deelwoordconstructies geciteerd uit werk van weinig en van hoogontwikkelde auteurs. Hieruit moet echter niet geconcludeerd worden dat er geen verschillen tussen deze groepen zouden zijn. De pilotstudy van mevrouw Rinkel (1989) maakt aannemelijk dat een auteur als P.C. Hooft in zijn *Historien* bij tal van werkwoorden participiumconstructies maakt, terwijl dit bij De Laet en nog meer bij de journaalschrijver De Vries slechts bij een beperkt aantal werkwoorden het geval is. Ook constateerde zij dat Hooft de verbonden participium-constructies vrijwel altijd aan NP's met tal van verschillende redekundige functies verbindt en slechts hoogstzelden aan een niet door middel van een NP aangeduide referent. Bij De Laet en nog meer bij De Vries vinden we beperking van de functies van de NP's en een veel hoger percentage gevallen waarin de constructie uitsluitend met een niet eerder geïntroduceerde referent moet worden verbonden. Hooft is op dit terrein als navolger van Tacitus een bouwer aan de Nederlandse literaire schrijftaal.

5.2.3.8. Negatie

De enkelvoudige negatie door middel van het partikel *en/ ne/n*, dat altijd direct voor de persoonsvorm staat, komt in de tweede helft van de 16e eeuw nog maar zelden voor. De Antwerpenaar Van Haecht gebruikt het nog enkele malen. Een voorbeeld: 'ende gevoelende datse in accoort met die der stat waeren (,) EN wisten (se) wat raet' (Stoops 1988: 143). Verder treffen we het bij zelfstandig gebruikte modale werkwoorden aan, zoals in 'hij en wilde'. Een eeuw later gebruikt de Antwerpse toneeldichter Ogier nog van deze stereotiepe formuleringen: 'k'en weet, ten doet'. Niet alleen in hedendaagse zuidelijke dialecten, maar ook in enkele Hollandse komt het negatiepartikel als enkele ontkenning nog sporadisch voor (Weijnen 1966: 322-323).

De zogenaamde dubbele negatie, waarbij woorden als *niet, nooit, nemmer(meer), geen, maer, noch* enzovoort samen met het negatiepartikel *ne/ en/ n* de ontkenning vormen, komt nog geregeld in de periode 1550-1650 voor. Uit de gegevens van Kate Burridge (1982; vergelijk eveneens 1993: chapter 5) betreffende Brabantse en Hollandse teksten, laat zich het volgende overzicht samenstellen.

(5.19) Deletie negatiepartikel

	1500		1600		1650	
	Brabant	Holland	Brabant	Holland	Brabant	Holland
Hoofdzinsorde	6 %	39 %	4 %	23 %	7 %	100 %
Bijzinsorde	0 %	27 %	6 %	10 %	11 %	99 %
Imperatief / vragende hoofdzinsorde	50 %	80 %	56 %	100 %	100 %	100 %

Uit haar onderzoek blijkt dat het verdwijnen van het negatiepartikel zich het eerst voordoet in zinnen met een imperatief en zinnen met vragende woordorde. Terwijl de deletie van het negatiepartikel in het Brabants uitzonderlijk is in zinnen met hoofdzins- en in zinnen met bijzinsvolgorde, zien we dat deze deletie in Hollandse teksten in deze zinnen aanmerkelijk hoger scoort. Plotseling blijkt zich echter in de eerste helft van de 17e eeuw een omslag voor te doen ten gunste van de enkelvoudige negatie. De brieven van P.C. Hooft uit de periode 1599-1615 tonen nog deletiepercentages van 39 voor zinnen met hoofdzinsorde, 12 voor zinnen met bijzinsorde en 100 voor imperatiefzinnen en zinnen met de orde van de vragende hoofdzin. In de periode 1645-1647 gebruikt hij daarentegen het negatiepartikel niet meer. Des te opmerkelijker is het dat de Statenvertaling in overweldigende meerderheid der gevallen aan de dubbele ontkenning vasthoudt, daarbij een consequente oppositie creërend tussen het voegwoord *ende* en het negatiepartikel *en*, terwijl de gebruikelijke vorm van het voegwoord in de eerste helft van de 17e eeuw reeds *en* was.

Het ligt voor de hand dat bovengenoemde situatie tot verwarring aanleiding kon geven. De Haagse schoolmeester en dichter David Beck gebruikte *ende* geregeld hypercorrect als negatiepartikel en maar zelden *en*: 'Ick ende at des avonts niet (...)', '(...) ghy ende zult niet Echtbreken', '(...) doch en vant hem niet (...)'. Gewoonlijk heeft het nevenschikkend voegwoord bij hem de vorm *ende*, maar af en toe verschijnt *en*: 'Den 6. des mergens stil en schoon weder met Sonneschijn, maer naermiddags wat sneeuwende, ende tegen de Avont ende Nacht dapper regenende ende wayende' (Beck/Veldhuijzen 1993: 27, 29).

5.2.4. Lexicologie

Lexicologie omvat naast de studie van de woordenschat ook de bestudering van de woordenschatinventarisering en -beschrijving. Met het oog hierop wordt dit hoofdstuk in verschillende onderdelen opgesplitst. In 5.2.4.1. wordt kort ingegaan op de lexicografie in het tijdvak 1550-1650, aangezien juist in deze periode, met

name in de tweede helft van de 16e eeuw, de woordenboeken gemaakt worden waarop men zich in latere tijd bleef baseren. In de rubrieken 5.2.4.2. en 5.2.4.3. staat de woordenschat centraal, waarbij eerst een verkennende blik geboden wordt op de wijzigingen binnen de lexicale voorraad in het algemeen (5.2.4.2.) en vervolgens uitgebreider aandacht wordt besteed aan de misschien wel meest opvallende lexicale ontwikkeling van deze periode, namelijk de opkomst van nieuwe woorden en betekenissen ten gevolge van de vele maatschappelijke veranderingen (5.2.4.3.).

5.2.4.1. Lexicografie

In de *Twe-spraack* (1584) treft men onder de voorbeelden van composita opgebouwd uit twee substantieven, naast *letterkunst* en *kreeftwoord* ook *woordboeck*, *dats dictionarium* aan (Dibbets 1985: 271); in de opdrachtbrief, voorafgaand aan Mellema's *Schat der Duytscher tale* (1618), richt de Rotterdamse drukker-uitgever Jan van Waesberghe zich tot de bestuurders van zijn stad en schrijft: '(...) ic (heb) ooc betamelijc gheacht desen Dictionaris ofte Woorden-boec van tweederley Talen... uwe E E. toe te eyghenen'. Voor het Nederlands zijn dit volgens het WNT de vroegste vindplaatsen van de term *woord(en)boek*. De periode 1550-1650 is echter niet alleen de periode waarin de nu gangbare aanduiding voor lexicografische naslagwerken gevormd wordt; het is tevens - en dat lijkt taalkundig van groter belang - de periode waarin de eerste woordenboeken zoals wij ze nu nog kennen, samengesteld worden.

De gedrukte lexicografische producten waarin ook het Nederlands aan bod kwam, bestonden vóór circa 1550 hoofdzakelijk uit systematische woordenboeken, twee- of meertalige woordenlijsten voor schoolgebruik en polyglotte gespreksboekjes. Al deze werken hadden gemeen dat ze uitsluitend bedoeld waren als hulpmiddel bij het aanleren en gebruiken van vreemde talen. Onder invloed van de Latijnse humanistische woordenboeken van onder meer de Italiaan Ambrosius Calepinus en de Fransman Robert Estienne evolueert het lexicografische bedrijf echter aanzienlijk en worden de eerste eigenlijke woordenboeken gemaakt. Het valt daarbij op dat meer dan vroeger gestreefd wordt naar overzichtelijkheid en volledigheid.

Met het uitgeven van het duidelijk op Estiennes werk geënte Nederlands-Franse *Naembouck* brengt de Gentse drukker Joos Lambrecht in 1546 hierbij een belangrijke nieuwigheid: het is het eerste woordenboek met het Nederlandse woord als ingang. De grootste vernieuwingen komen echter enkele decennia later uit Antwerpen met de *Thesaurus Theutonicae linguae* (1573) van Christoffel Plantijn en met het *Dictionarium Teutonico-Latinum* (1574) van Plantijns corrector en medewerker Cornelis Kiliaan. Dit werk is vooral bekend gebleven door de derde, uitvoerig door Kiliaan aangevulde en herwerkte druk, het *Etymologicum Teutonicae linguae* (1599). In deze editie 1599, die tot in de 18e eeuw de norm voor de lexico-

grafie zou blijven, probeert Kiliaan duidelijk de tot dan toe meest volledige inventaris van 16e-eeuws Nederlands samen te stellen; hij baseert zich daarvoor op zijn eigen taal, het Brabants, dat hij als de standaardtaal beschouwt. Kiliaan biedt de gebruiker daarnaast nog een surplus, door trefwoorden te geven uit andere taalvariëteiten en door zijn verklaringen aan te vullen met geografische informatie, etymologische gegevens en taalvergelijkende opmerkingen. Een derde belangrijke noviteit is dat hij met zijn *Etymologicum* in feite niet langer een vertalend, maar eigenlijk een verklarend woordenboek brengt, met de uitleg van de lemmata in de wetenschappelijke lingua franca, het Latijn (Geeraerts & Janssens 1982: 35-36).

Naast de zich ontwikkelende woordenboeken ontstaat in de tweede helft van de 16e eeuw nog een ander lexicografisch product. Apart of als appendix bij ruimer opgevatte werken verschijnen ook verschillende lijsten waarin vreemde woorden van een passende Nederlandse pendant of verklaring voorzien worden. De aanleiding tot het samenstellen van dergelijke purismenlijsten is zowel van praktische als van taalpedagogische aard: men wil een hulpmiddel brengen waarmee iedereen zijn weg kan vinden in de blijkbaar toenemende massa bastaardwoorden in het Nederlands, maar men wil ook de taal zuiveren van wat er niet in thuishoort.⁶² Deze tweeledige motivering blijkt duidelijk in Jan van den Werves voorwoord op zijn *Het Tresoor der Duytsscher talen* (1553) wanneer hij zijn opzet toelicht:

‘Niet wel en conste ick verdouwen, dat so mennighe mensche, so voor Rechte als anderssins (...) so dickwijlen stonden als verbaest ende voor thooff gheslaghen, wanneer sy eenighe buytenlantsche woorden hoorden (...) de welcke over luttele iaren so verre waren te sueckene (...) als sy nu op de tonghe rijden, ende worden ghemeyn. Om dan den desen te hulpen te commene (...) so hebbe ick alle gheschuymde woorden (...) in platten duytsche so uutgheleet, dat niemant, die hem met mijnen arbeyt wilt behelpen, noot meer en sal hebben, om (...) doer sulcken middelen te worden vercort.’ (fol. A ij r)

Verderop doet hij echter ook een meer taalpolitieke oproep: ‘Besight dan, goetwillighe leser, mijnen arbeyt so oorborlijck, als hy u mildelijck wordt ghegunt, ende helpt my ons moeders tale (die ghelijck tgout onder deerde leet verborghen) wederom so brenghen op de beenen, dat wy moghen bewijzen (...) dat sy aen andere talen gheen onderstandt en behoeft te versueckene’ (fol. A ij v). Behalve deze *Tresoor* kunnen hier verder nog genoemd worden de *Vocabularius van vreemde Termen, betoghende hoe men die spreken ende gebuycken sal*, door Jan van Mussem achter zijn *Rhetorica* (1553) gevoegd, en de *Appendix Peregrinarum, Absurdarum, Adulterinarumque Dictionum* achter in Kiliaans *Etymologicum*.

62 Een streven dat zich in de loop van de 16e en 17e eeuw steeds vaker bij diverse literatoren en wetenschappers zal manifesteren. Zie 5.1. Externe taalgeschiedenis en vergelijk ook Van den Branden (1956, 1967) en Briels (1974: 53-55).

Bij dit alles kan men zich afvragen welke invloed er in de praktijk uitging van woordenboeken en woordenlijsten. Was het bijvoorbeeld zo dat Kiliaans *Etymologicum* de Nederlandse schrijftaal nog eeuwenlang bleef richten naar het Brabants als standaardtaal ten gevolge van de overwegende invloed die het op onze lexicografie heeft uitgeoefend (Bakker & Dibbets 1977: 214)? Een dergelijke uitspraak lijkt ons te sterk, omdat er in feite geen harde bewijzen te vinden zijn voor een sturende en bevruchtende inwerking van het 16e- en 17e-eeuwse woordenboek op de standaardtaal-in-woording. Woordenboeken bleven in de eerste plaats - ondanks het reeds verklarende en meer wetenschappelijk-inventariserende karakter van Kiliaans *Etymologicum* - synoniem met vertalende woordenboeken.⁶³ In tegenstelling tot de woordenboeken van nu werd het woordenboek van toen waarschijnlijk zelden geraadpleegd om de afstand tussen zijn gebruiker en een linguïstische en culturele norm te overbruggen; het fungeerde evenmin al als concreet en tastbaar bewijs voor het feit dat de bezitter ervan deel uitmaakte van een bepaalde taal- en cultuurgemeenschap. Dergelijke opvattingen over het functioneren van woordenboeken (vergelijk Bakker & Dibbets 1977: 197) of over de vermeende impact ervan op de standaardtaal en op het gebruik daarvan, dateren pas van veel later. Voor de periode 1550-1650 lijkt het er eerder op dat men zich bij schrijftaalproductie veel meer liet leiden door wat men in de geschriften van anderen aantrof dan door water in het woordenboek stond.

5.2.4.2. Veranderingen in de woordenschat

Wijzigingen in de woordenschat van een bepaalde periode openbaren zich steeds op twee gebieden, te weten op het gebied van de semantiek en op dat van de lexicale voorraad. Anders geformuleerd: betekenissen veranderen, verdwijnen of ontstaan, bepaalde woorden raken in onbruik of worden als nieuwe elementen aan de woordenschat toegevoegd. Dit geldt uiteraard ook voor het hier behandelde tijdvak, maar voor deze periode valt toch allereerst de opkomst op van talrijke nieuwe termen en begrippen. Deze opkomst vindt haar oorsprong vooral in de ingrijpende ontwikkelingen op politiek, religieus, economisch en wetenschappelijk vlak die zich in deze honderd jaar voordoen. In 5.2.4.3. komt dit verschijnsel uitgebreider aan bod, maar vooraf worden hier beknopt nog enkele voorbeelden gegeven van de overige genoemde veranderingen binnen de woordenschat.

In zijn hoofdstuk 'De woordbetekenis' (Weijnen 1968: 116 e.v.) constateert Weijnen voor veel 17e-eeuwse woorden in vergelijking met thans 1. een ruimer betekenissenscala, 2. een andere gevoelswaarde en 3. gebruik in een andere taalsfeer.

63 Het eerste eentalige verklarende woordenboek van het Nederlands versijnt pas aan het eind van de 18e eeuw: Pieter Weilands elfdelig *Nederduitsch taalkundig woordenboek* (1799-1811).

Zo betekent bijvoorbeeld *moord* ook 'dood', *troost* 'hulp', *geweer* 'wapen' en *brommen* 'pronken, prijken'; *doortrapt* en *wellust* bezitten ook een positieve of een neutrale inhoud, *guit* betekent ook 'schurk'; bij Hooft en Vondel worden voor niet-christelijke begrippen soms christelijke termen gebruikt: *kerk* voor 'tempel' en *non* voor 'Vestaalse maagd'. Zoals gezegd zijn dit echter meestal betekenis- of gebruiksverschillen ten opzichte van de huidige taalperiode en wordt er dus geen vergelijking gemaakt met de voorafgaande 16e of de volgende 18e eeuw.

Wel specifiek verbonden met het tijdvak 1550-1650 is de betekenisverruiming van bijvoorbeeld woorden als *aardappel*, *kruis*, *talent* of *wildeman*, aangezien het bij deze woorden steeds gaat om uitbreiding van de betekenis die toe te schrijven is aan ontdekkingen of maatschappelijke ontwikkelingen van toen. Zo was *aardappel* aanvankelijk uitsluitend de aanduiding van het zogenaamde varkensbrood (de Nederlandse benaming voor de *Cyclamen europaeum*, waarvan de op broodjes gelijkende knollen door varkens gegeten worden), maar na de invoering van de aardappel in Europa (tweede helft 16e eeuw) ging de naam over op het nieuwe knolgewas. *Wildeman* werd oorspronkelijk alleen gebruikt als benaming voor een bepaalde mythische en heraldieke figuur, de zogenaamde *homo silvaticus*, maar bij de intenser wordende contacten met onbekende werelddelen en volkeren kreeg het woord vrij snel ook de betekenis 'inboorling'. Onder invloed van de bijbel krijgt *talent* naast de oude betekenis 'bepaald gewicht aan zilver, of de waarde ervan' onder andere ook de betekenis 'door God geschonken gave waarover iemand kan beschikken en waarvan hij een nuttig gebruik dient te maken' of 'aanleg, natuurlijke begaafdheid'. *Kruis* wordt, eveneens onder invloed van de bijbel, uitgebreid met een betekenis 'ongeluk, verdriet, lijden, beproeving'.⁶⁴

Uiteraard heeft niet alle betekenisverruiming een aanwijsbare sociaal-maatschappelijke verklaring. Bij woorden als *uitweiden*, *vooroordeel* of *voorraad* lijkt uitsluitend een intern-linguïstische oorzaak voor de betekenisstijging te hebben: *uitweiden* voegt aan zijn letterlijke betekenissen 'afweiden' en 'buiten de wei zijn voedsel zoeken' onder andere ook de figuurlijke 'buiten bepaalde perken gaan' toe; *vooroordeel* evolueert van 'voorlopige rechterlijke uitspraak' naar 'a priori gevormde mening' en vanuit een betekenis 'voorafgaand overleg' neemt *voorraad* ook de betekenis 'hoeveelheid die van iets voorhanden is' aan.

Met betrekking tot de woordvoorraad van 1550-1650 kan men ook diverse categorieën verouderde of verouderende woorden herkennen. Zo brengen bepaalde morfologische ontwikkelingen automatisch ook het verdwijnen van woorden met zich mee: het gebruik van vrouwelijke persoonsnamen op *-erse* en *-ege/-igge* neemt bijvoorbeeld sterk af; samengestelde werkwoorden met *ge*-prefix voor het tweede lid (*uitgeleggen*, *uitgerichten*, *uitgespreken*, *voortgebrengen*, *voortgestellen*) worden steeds minder aangetroffen. Woorden van het type *voordag* 'vorige dag',

64 Voor een bredere uitwerking (en voor meer voorbeelden) van dergelijke betekenisverruiming zie men verder 5.2.4.3., Kerk en godsdienst.

voorjaar 'vorig jaar' en *voormaal* 'vorige maaltijd' verdwijnen of, zoals bij *voorjaar* het geval is, verliezen de betekenis 'vorige x': in vergelijking met de Middelnederlandse taalperiode neemt het gebruik van samenstellingen met *voor-* 'vorig' sterk af; dergelijke samenstellingen lijken na 1650 alleen nog te overleven in taalgebruik in de juridische en dus op lexicaal vlak behoudende sfeer, met woorden als *voordochter*, *voorkind* of *voorzoon* 'dochter enzovoort uit een vorig huwelijk'. Het is niet onmogelijk dat ook volksetymologie soms een rol speelt, bijvoorbeeld bij de wijziging van *voorvluchtig* in *voortvluchtig* of van *vriendhoud* 'zijn vrienden genegen' in *vriendhoudend* of *-houdig*. Ook de bijbel inspireert: een duidelijk voorbeeld daarvan is het inruilen van *over-* of *voorsloof* voor *voorhuid*, onder invloed van de Luther-vertaling van het Oude Testament. Bepaalde woorden verdwijnen met de benoemde zaak: *voorbroek* en *voormouw* komen na de 17e eeuw niet meer voor, omdat kledingstukken met die specifieke onderdelen niet meer gedragen worden; ambtsaanduidingen als *peizier* of *peismaker* 'functionaris die bemiddelt tussen twistende of strijdende partijen' en *stedegarsoen* 'stadsbode' verdwijnen met de functie of worden door andere termen vervangen. De woordenschat ten slotte die gedurende de periode 1550-1650 wel het meeste in moet leveren is die van de traditionele rederijkers. De rederijkerij blijft wel bestaan, maar onder invloed van de literaire en literair-technische opvattingen van de (vroeg)renaissance wijzigt zich naast hun syntactische en stilistische ook hun lexicale eigenheid in belangrijke mate en vermindert de aanwezigheid van vaak gezocht en artificieel aandoende woordvormingen aanzienlijk.

5.2.4.3. Vernieuwing in maatschappij en woordenschat

De taal is de spiegel van de werkelijkheid, luidt het cliché. Veranderingen in de taal moeten derhalve vaak terug te voeren zijn op maatschappelijke veranderingen, en nergens is de directe relatie tussen maatschappij en taal duidelijker dan in de woordenschat. Nergens ook in de geschiedenis van de Nederlandse taal zijn de wijzigingen in het lexicon meer fundamenteel en spectaculair geweest dan juist in het tijdvak 1550-1650. In algemene zin zijn de zogenaamde 'verdwinwoorden' en de betekenisverandering al in 5.2.4.2. aan de orde gesteld. Aan de hand van vier sectoren van het cultureel-maatschappelijk leven worden hier de specifieke innovaties in de woordenschat van het Nederlands geïllustreerd. Voorafgaand aan dat overzicht volgen hier nog enige kanttekeningen.

Ieder tijdvak kent zijn neologismen. Of de nieuwvorming in goede aarde valt en gangbaar wordt, hangt vaak af van de persoon die het nieuwe woord vormt. Als bijvoorbeeld Vondel, naar analogie van woorden als *herbergier* en *hovenier*, het woord *woestijnier* 'arbeider in de woestijn' vormt ter aanduiding van Johannes de Doper, is een nieuw woord geboren. Aanvankelijk wordt dit woord door zijn navolgers in dezelfde en later door anderen in gewijzigde betekenis geadopteerd. An-

ders dan bij Hooft ligt aan de nieuwvorming echter geen taalpolitieke overweging ten grondslag. Dergelijke nieuwvormingen, die in de taalgeschiedenis slechts een marginale rol hebben gespeeld, blijven in dit overzicht achterwege. Hetzelfde geldt voor de lange stoet van nu nog gangbare 'gewone' woorden als *brekebeen*, *bui*, *matroos*, *poetsen*, *risico*, *scharminkel*, *slons*, *voltooien*, *voortreffelijk*, *wrikken* en, als benaming voor een nieuwe zaak, *zaagmolen*, die (voorzover bekend) uit de periode 1550-1650 stammen. Aan incidentele vormen die wel bewust zijn gecreëerd wordt dus wel enige aandacht besteed, zij het dat toch vooral de met een vooropgezet doel gevormde, nu nog bekende woorden de revue zullen passeren.

Het tijdvak 1550-1650 is in de literatuur al vaak gekenschetst als een periode van taalverheerlijking, taalzuivering en taalopbouw (Van den Branden 1956, 1967). Als het resultaat hiervan, de concrete nieuwvormingen, bekeken wordt, blijken deze drie vaak verstrengeld te zijn in een onontwarbare kluwen, niet zelden verenigd in één persoon: zo zuivert Simon Stevin de taal door vreemde woorden te vervangen door woorden uit het door hem verheerlijkte Nederlands in het besef bij te dragen aan de opbouw van dat Nederlands, dat dan des te meer verheerlijkt kon worden. In zeker drie van de hierna te noemen sectoren van het cultureel-maatschappelijk leven wordt het streven naar taalzuivering geconcretiseerd in gevallen van lexicale zuivering: woorden die worden voorgesteld of in zwang komen ter vervanging van vreemde woorden. Onder 'vreemde woorden' dienen we meestal woorden van Romaanse herkomst te verstaan. Op een enkele uitzondering na werd het Duits zelden als een bedreiging gezien. Het Duits werd eerder beschouwd als een loot van dezelfde Germaanse stam die goede diensten kon bewijzen om de verderfelijke invloed van vooral het Frans een halt toe te roepen. In dit opzicht verschilt het streven naar taalzuivering in de periode 1550-1650 essentieel van het gelijkaardige streven in de tweede helft van de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw toen vooral de germanismen het moesten ontgelden. De purismen in ons tijdvak zijn in het algemeen in twee categorieën te onderscheiden: thans gangbare woorden die wij nu nog nauwelijks als purismen herkennen en min of meer curieuze woorden die in onze ogen voortgekomen zijn uit een overdreven neiging de taal van vreemde smetten vrij te houden. Tot de eerste categorie behoren woorden als *schouwburg*, *treurspel* en *woordenboek*, tot de tweede categorie behoren onder andere de taalcuriosa van P.C. Hooft. Aan beide categorieën purismen zal aandacht worden besteed.

Tot slot willen we nog op het volgende wijzen: in tal van publicaties over de geschiedenis van de Nederlandse taal worden reeksen van woorden en uitdrukkingen toegeschreven aan 'bekende' personen als Hooft, Stevin, De Groot of aan invloedrijke bronnen als de Statenbijbel. Een simpele blik in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* leert vaak dat de genoemde aansprekende figuur of bron ten onrechte wordt aangezien voor het beginpunt van het woord of de uitdrukking of dat het op zijn minst een hachelijke zaak is dat zo stellig te beweren. Te vaak wordt het essentiële verschil tussen het 'uitvinden' van een woord of uitdrukking en het

'gangbaar maken' of 'canoniseren' daarvan veronachtzaamd. Dat betekent uiteraard niet dat het algemeen verbreiden van een woord ondergeschikt is aan het creëren daarvan: niet alleen de autoriteit van degene die bijdraagt aan de woordenschat door het vormen van nieuwe woorden, maar ook de verbreiding van die woorden door gezaghebbende personen of bronnen blijkt veelal bepalend te zijn geweest voor het aanvaarden van woorden in een taalvariëteit. Ook dat zal aangestipt worden in het volgende overzicht, dat noodzakelijkerwijs een globaal karakter draagt en toegespitst is op de woorden zelf. Mede omdat uitvoerig gedocumenteerde detailstudies over woorden en woordvelden in de beschreven periode vooralsnog ontbreken, is het WNT daarbij ons belangrijkste referentiepunt.⁶⁵

Humanisme en letteren

De verheerlijking van de eigen taal, het streven om die taal door zuivering te verbeteren en de opzet om in de eigen taal kennis te verspreiden passen in de humanistische - of beter: *een* humanistisch-renaissancistische - traditie. Als beginpunt hiervan wordt vaak de 16e-eeuwse boekverkoper en drukker Jan Gymnick vermeld, die in de opdracht van zijn Livius-vertaling (1541) - de stofkeuze is al kenmerkend genoeg - het gebruik van het Nederlands propageerde. Of dit nu slechts een 'moedig pleidooi' was of de wekroep die de 'bazuinstoot geweest [zou] zijn die, van de blanke torens van Antwerpen geblazen, de zware muren van de vesting van het monopolie van het Latijn donderend in een stofwolk deed instorten' (vergelijk Vanderheyden 1959: 6) laten we hier graag in het midden; een feit is echter dat de roep om een zuiver 'Nederlands' dat kon wedijveren met het Latijn (en Hebreeuws) en dat van vreemde, vooral Franse smetten vrij was, in de periode 1550-1650 steeds krachtiger werd. Ook in de woordenboeken zijn, zoals wij hiervoor al aangaven, reeds vroeg puristische tendensen waar te nemen. Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op voormannen als Van den Werve, Lambrecht, Van Mussem, Coornhert, Van Hout, op de vrijwel onvermijdelijke Joannes Goropius Becanus (die het woord *Duits* etymologisch herleidde tot *Doudst* 'het oudst' en daarmee het Nederlands een onverdiend hoge status toegekende)⁶⁶ en op al die anderen die hun steentje hebben bijgedragen aan de opwaardering van

65 Voor door ons gebruikte verkorte bronvermeldingen verwijzen wij naar de bronnenlijsten van het WNT. Voor het eerst konden wij ook van het WNT in elektronische vorm, het zogenaamde EWNT, gebruik maken. Hoewel dit EWNT op het moment van schrijven nog in een opbouwphase verkeerde, stelde dit hulpmiddel ons in staat om in een beperkt corpus (de delen XXIII en XXV) via verschillende ingangen (met name labels en auteursnamen) het materiaal snel te overzien en te verzamelen.

66 Een interessante parallel is te vinden bij Jacob Willemsz. Verroten die in 1633, in het spoor van Simon Stevin, *Duits* verklaarde als *Duids*, de vanwege haar duidelijkheid perfecte taal; zie daarover Van der Wal (1993: 333).

het Nederlands. Hun feitelijke bijdrage aan dat Nederlands in de vorm van beklivende woorden is daarvoor ook te gering geweest: een man als Coornhert kan, afgezien van het door hem geijkte woord *wellevenskunst*, toch nauwelijks als groot taalvernieuwer te boek staan, al scoort hij met incidentele vormingen als *weerlozigheid*, *winnelozigheid* en *beduitsele* (voor *etymologie*) (Van den Branden 1956: 77) wel buitengewoon hoog in de categorie taalcuriosa. Dat geldt niet voor H.L. Spiegel en P.C. Hooft, die we hier als exponenten van de grammatici en literatoren naar voren halen. Uiteraard is taalopbouw niet synoniem met taalzuivering, maar omdat het streven naar taalopbouw onder andere via taalzuivering geconcretiseerd is in woorden, richten we ons vooral op de purismen.

H.L. Spiegel

De naam van de koopman en literator Hendrick Laurensz. Spiegel (1549-1612) is onlosmakelijk verbonden met de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584). Hoewel er veel over het auteurschap van deze grammatica te doen is geweest, wordt thans toch algemeen aangenomen dat Spiegel, in samenwerking met andere leden van de Amsterdamse rederijderskamer In Liefd' Bloeyende, deze grammatica heeft opgesteld.⁶⁷ De *Twe-spraack*, met zijn beroemde 'Toe-eyghenbrief' aan 'Den eerzamen wyzen ende deftighen Burghermeesteren en Raden des Stads Amstelredam' en zijn al even befaamde 'Voorreden' aan 'Allen kunstlievenden Lezers' van Coornhert, is met zijn stelsel van regels en normen enerzijds een monument van taalopbouw en met zijn intenties en de concretisering daarvan anderzijds een monument van taalzuivering. Daarmee wil uiteraard niet gezegd zijn dat latere grammatica's en eerder afzonderlijk verschenen orthografieën geen invloed gehad zouden hebben; als we echter de invloed op de woordenschat centraal stellen, vallen die werken in het niet bij de *Twe-spraack*. Aan de hand van Ruijsendaal (1989) - in dit geval verre te prefereren boven het WNT - kan eenvoudig worden vastgesteld welke nu nog algemeen gangbare woorden uit de *Twe-spraack* komen: *bijwoord* (voor *adverbium*), *buiging* (voor *declinatio*), *geslacht* (voor *genus*), *meervoud* (voor *pluralis*), *vervoeging* (voor *conjugatio*) enzovoort. In de omvangrijke categorie niet-geijkte purismen wijzen we hier slechts op *noemer* (voor *nominativus*), *barer* (voor *genitivus*), *gever* (voor *dativus*), *aanklager* (voor *accusativus*), *opnemer* (voor *ablativus*) en *roeper* (voor *vocativus*). Van directe invloed is verder ook de logica geweest die de kamer In Liefd' Bloeyende in 1585 uitgaf onder de titel *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling*. Aan dit werk, waarin gepleit werd voor het gebruik van Nederlands aan de universiteiten, danken wij behalve woorden als *redekavelen* 'logisch denken, redeneren', *rede(n)kaveling* 'redeneerkunde, dialectiek' en *redekunde* 'logica, dialectiek' de woorden *onderwerp* (voor *subjectum*) en *gezeg(de)* (voor *praedicatum*).
Termen

67 Zie voor het auteurschap van Spiegel Dibbets (1985: 23-26). Ook voor tal van andere bijzonderheden zij hier verwezen naar deze editie.

als *bijvoeglijk naamwoord* en *zelfstandig naamwoord* gaan terug op een latere grammatica, *De Nederduytsche grammatica ofte Spraec-konst* (1625) van Christiaan van Heule.

P.C. Hooft

Als geen ander trachtte P.C. Hooft (1581-1647) de taal te verrijken met woorden die als goed Nederlands equivalent voor gangbare woorden van vreemde herkomst moesten dienen. De door Hooft gebruikte en meestal ook door hemzelf verzonden purismen spelen in ons hedendaagse taalgebruik geen enkele rol meer en doen ons nu geforceerd aan, al zijn ze vaak uiterst vernuftig bedacht. De volgende greep moge dat duidelijk maken: *bevoorhoofden* (voor *confronteren*), *enkeling* (voor *particulier*), *handarts* (voor *chirurgijn*), *loopmare* (voor *courant, krant*), *onderworpeling* (voor *suppoost*), *stadhuishavenaar* (voor *conciërge*), *tegenrolhouder* (voor *controleur*), *verdeelgeld* (voor *pensioen*), *vernuffteling* (voor *ingenieur*), *vertrouwenaar* (voor *crediteur*), *voorburgemeester* (voor *proconsul*), afleidingen als *wingewestelijk*, *wingewesteling*, *wingewestenaar* en *wingewestisch* (ter vertaling van Latijn *provincialis*) en *zaaierij* (voor *seminarie*).

Het zou verkeerd zijn om op grond van een dergelijke bonte reeks purismen te concluderen dat Hoofts taal geen enkele invloed heeft gehad. 'Zulke geheel ongebruikelijke woorden dwingen ons werkelijk thans een grimlach af', schreef D. Veegens al in 1843, waarop hij de volgende waarschuwing liet volgen: 'Maar dat zij, die er mede spotten, niet vergeten, dat Hooft een oneindig grooter aantal woorden en zegswijzen schiep, die ongevoelig in onzen taalschat zijn opgenomen, en dat de vernuffteling en de zaaierijen ons geenszins vreemd in de ooren zouden klinken, zoo slechts het grilziek en willekeurig gebruik ze als gangbare munt had bestempeld.' (Veegens 1884: 29-30) Eenzelfde constatering deed later ook C.G.N. de Vooys in zijn toonaangevende en nog altijd zeer lezenswaardige artikel 'Purisme': 'Buitensporigheden in de nieuw-vormingen van Hooft, als *vernuffteling*, *tegenrolhouder* zijn tot vervelens toe aangehaald en belachelijk gemaakt, maar welke vernederlandsingen wèl ingang gevonden hebben, is van de latere taal uit niet zo gemakkelijk na te gaan. Ongetwijfeld zal Hooft's proza, dat meer dan een eeuw als model geprezen is, op het schrijven van brede kringen krachtig ingewerkt hebben, ook wat de woordkeuze betreft.' (De Vooys 1919: 11)

Zoals uit het materiaal van het WNT blijkt heeft zelfs een woord als *vernuffteling*, dat algemeen als een eendagsvlieg wordt beschouwd, wel enig succes gehad. Hooft gebruikt het woord, afgeleid van *vernufft* en het suffix *-ling*, in zijn *Nederlandsche Historien* (1642) in de betekenis 'persoon die in het krijgswezen belast is met het uitdenken en uitvoeren van militaire werken'. Spoedig ging men *vernuffteling* ook gebruiken voor andere functionarissen buiten het krijgswezen en werd het tevens de aanduiding van iemand die op het gebied van kunst of wetenschap buitengewone prestaties leverde. Hoewel in de 19e eeuw *vernuffteling* nauwelijks meer gebruikt werd en *ingenieur* definitief de overhand had gekregen, is het in de

betekenis 'grote geest, genie' nog in een enkel woordenboek bewaard gebleven, zoals in dat van Van de Velde en Sleeckx (1861).

Ter bevestiging van de hierboven geciteerde woorden van Veegens en De Vooyoys ziet men voorts in het WNT bij tal bij betekenissen van woorden (zoals bij het werkwoord *banken* '(iets) eten, drinken'; '(ergens) vertoeven') en bij woorden en uitdrukkingen de naam van P.C. Hooft als eerste of bij de eersten opduiken. Dat geldt bijvoorbeeld voor uitdrukkingen uit de omgangstaal als *iemand in zijn hemd zetten* en *niet durven kikken*, die, doordat Hooft ze gebruikte, min of meer gecanoniseerd werden (vergelijk Van der Horst & Marschall 1992: 63). Het zou echter onjuist zijn om Hooft voor de 'uitvinder' daarvan te beschouwen. Evenzo is het aantoonbaar onjuist, of op zijn minst dubieus, de vinding of de verbreiding van bepaalde woorden toe te schrijven aan één invloedrijke literator, zoals in Geerts (1975: 90) gebeurt: 'Via Hooft kregen we woorden als *afvaardigen*, *beroemd*, *bezoldigen*, *eekhoorn*, *gemaal*, *glans*, *waaghals*, *manhaftig*; via Vondel: *armzalig*, *bars*, *noodwendig*, *onstuimig*, *sidderen*; via Bredero: *mof*, *schelm*, *schransen* en via Cats: *eenzaam* en *spitsvondig*'. Wie de woorden uit dit curieuze rijtje nazoekt in het WNT, het MNW en de etymologische woordenboeken komt in de meeste gevallen tot de conclusie dat deze vliegers niet opgaan. Dat neemt uiteraard niet weg dat vooraanstaande auteurs als Hooft, Vondel en Cats ongetwijfeld een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan vooral de verbreiding van talloze woorden en uitdrukkingen.

Tegenkrachten

Tegenover al dit puristisch geweld staan ook tegenkrachten. De van bastaardwoorden doordrenkte taal van de traditionele rederijkers werd bespot of bekritiseerd door Bredero, Van Hout, Spiegel en vele anderen, maar bleef lange tijd nog een - weliswaar aan belang inboetend - bolwerk van taalonzuiverheid. Kenmerkend is dat Matthijs de Castelein in zijn *De Const van Rhetoriken* (1555) het gebruik van vreemde woorden verdedigde (vergelijk Van den Branden 1956: 26-27 en De Vries, Willemys, Burger 1993: 60). Mordicus tegen het gebruik van al die eigenaardige purismen was iemand als Cornelis Bontekoe, terwijl ook Vondel in zijn *Aenleidinge Ter Nederduitsche Dichtkunste* (1650) waarschuwde niet 'te naeu gezet en nieuwelijck Duitsch [te] spreken', een euvel 'waer van de hervormers onzer spraecke niet geheel vry zijn' (zie Vondel 1650, 485 en vergelijk Michels 1958: 372). Voor Bontekoe waren juist de woorden van vreemde herkomst gewoon en de purismen vreemd: 'De Uytheemse woorden syn my door de gewoonte van te converseren met doode, en levende van andere Natien, gemener als de Inlandse, en ik heb my dikwijls verlegen gevonden, om woorden te bedenken in onse Taal, die soo veel kragts hebben als de vreemde.' (Michels 1958: 374) Tot slot treft men ook bij hen die te boek staan als puristische scherpshijpers wel meer realistische standpunten aan. Zo verklaarden taalzuiveraars als Pontus de Heuter en Spiegel zich uitdrukkelijk tegen het weren van gangbare woorden als *letter* en *element* (vergelijk De

Vooy's 1919: 8). Ook in het voorwoord van het hiervoor al aangehaalde *Het Tresoor der Duytsscher Talen*, waarin Jan van den Werve ten strijde trekt tegen de bastaardwoorden in vooral de rechtstaal, valt de volgende, meer relativiserende passage op: 'Ick en meyne niet, dat ick eenighe woorden achter ghelaten hebbe, die hier nootsakelick waren geset: ten ware de gene, die so verre int gebruyck comen zijn, als Testament, Sacrament, Instrument ende meer andere, datmense qualic anders soude connen gesegghen: oft al waert oock te doene, het ware buyten redene ende verstant.' (fol. A ij v)

Evolutie

Ondanks deze tegenkrachten is de roep om zuivering van de taal in de periode 1550-1650 een leidmotief. Binnen het tijdvak kan een zekere evolutie waargenomen worden. Jan van den Werve staat daarbij met zijn *Het Tresoor der Duytsscher Talen* (1553) aan het begin en hij lijkt zijn poging om vreemde woorden door Nederlandse equivalenten te vervangen dan ook als iets nieuws voor te stellen (men zie het citaat uit zijn voorwoord in 5.2.4.1.). Enige decennia later wordt het vermijden van bastaardwoorden reeds als voor de hand liggend en obligaaf beschouwd. Zo wordt in de *Toe-eyghenbrief* voorafgaand aan de *Twe-spraack* (1584) bijna terloops in een tussenzin opgemerkt '(...) alzo wy zo veel doenlyck is, alle bastaardwoorden ghemyt hebben (...)' (Dibbets 1985: 61) en in *Den Nederduytschen Helicon* (1610) luidt het besluit: 'Ick⁶⁸ hebbe daer in sonderlinghe acht (...) gehadt, om alle uyttheemsche woorden uyt te wieden. (...) Zijn my nu noch altemet eenighe uyttheemsche woorden ontsloopen, dats buyten wille ende weten (...) gheschiedt, derhalven sal den lieven ende gunstighen Leser believe my te ontschuldighen, aensiende boven mijn kloeckheyte den lust die ick hebbe, tot het helpen suyveren ende vermaerden van onse lieve Moeder-tale.' (p. 330-331) Veertig jaar later ten slotte lezen we in Vondels *Aenleidinge Ter Nederduytsche Dichtkunste* (1650): 'Wat onze spraek belangt, die is, sedert weinige jaren herwaert, van bastertwoorden en onduytsch allengs geschuimt, en gebouwt'. (Vondel 1650: 484)

Wetenschappen

De wetenschappen - en vooral de natuurwetenschappen - namen in de periode 1550-1650 een ongekende vlucht. In de diverse vaktalen was vooral het Latijn, in mindere mate ook het Frans, de voertaal. Op verschillende fronten werden nu serieuze pogingen ondernomen om, onder het motto van taalopbouw, door het ontwerpen van Nederlandse equivalenten voor Latijnse vaktermen het Latijn concurrentie aan te doen. Anderzijds bestond er ook de behoefte bij de weten-

68 De verbindende prozatekst in *Den Nederduytschen Helicon* is waarschijnlijk van de samensteller Jacob van der Schuere (1576-na 1643) of van de uitgever van de bundel Passchier van Westbusch. De laatste droeg ook aan de bundel bij met een uitvoerige prozaopdracht aan Simon Stevin.

schappelijke elite om de opgedane kennis te verspreiden onder hen die het Latijn niet machtig waren en besloten uitgevers om die reden tot de uitgave van wetenschappelijk werk in de eigen taal. Illustratief in dat verband is wat de medicus en botanicus Rembert Dodoens alias Dodonaeus (1517-1585) in de inleiding van zijn *Cruydeboeck* (1554) opmerkte: '(...) alzo dat wy om oock desen onsen Cruydeboeck niet in Latijn, maer in ghemeyne Nederduytsche tale hebben willen scrijuen ende wtgheuen, op dat hy alle cruytliefhebbers, ende alzo wel den leecken Van der Latijnscher sprake ignorant, als den gheleerden dienstelick ende orboorlick soude moghen wesen' (fol. A ij v). Voor ons overzicht van de wetenschappen beperken wij ons voornamelijk tot twee voormannen: Simon Stevin en Hugo de Groot.

Simon Stevin

Een man die als geen ander zijn sporen naliet in de wetenschap was de wiskundige en ingenieur Simon Stevin (1548-1620). Dat deed hij in drieërlei opzicht: door zijn vondsten in wetenschappelijk en technisch opzicht (zijn inzichten met betrekking tot onder andere de wiskunde, de vestingbouw en de statica, het introduceren van tiendelige breuken, het construeren van een zeilwagen enzovoort), door zijn ideeën over taal en de invloed die hij daarmee uitoefende op tijdgenoten en latere generaties in zowel binnen- als buitenland⁶⁹ en vooral door zijn concrete bijdragen aan het Nederlands in de vorm van veelal nu nog volop gebruikte purismen.⁷⁰

In het spoor van Goropius Becanus beschouwde Stevin het Nederlands als een taal die door zijn woordrijkdom, door de korthed en eenvoud van de (monosyllabische) grondwoorden en door het gemak waarmee met die grondwoorden eenduidige samenstellingen gevormd kunnen worden, als een taal die superieur is aan alle andere talen. De rotsvaste overtuiging dat het Nederlands bij uitstek geschikt is als de taal voor de wetenschapsbeoefening zette hij om in concrete daden, zoals blijkt uit deze greep van woorden of woordbetekenissen die door hem verzonnen of op zijn minst door hem geijkt en verbreid zijn: *afrekken*, *as*, *delen*, *driehoek*, *evenaar*, *evenredig*, *evenwijdig*, *hoogtelijn*, *kegel*, *middellijn*, *omtrek*, *optellen*, *raaklijn*, *rechthoek(ig)*, *uitmiddelpuntig*, *veelhoek*, *vierhoek*, *vlak*, *wortel* en *zwaartelijn*. In de categorie niet-succesvolle purismen vallen onder meer te noteren: *boekkasse* (voor *bibliotheek*), *gemeenheid* (voor *democratie*), *sterktebouw* (voor *fortificatie*), *vorstschrijver* (voor *secretaris*), *wateroverst* (voor *admiraal*), *weerkrijg* 'verdedigingsoorlog' (ter vertaling van *bellum defensivum*), *wegmaker* (voor *pionier*), *werf* (voor *quotiënt*) en *zingleer* (voor *scala musica*). Fraaie voorbeelden van purismen uit een derde categorie, de woorden die wel succesvol waren maar thans niet meer ge-

69 Vergelijk Van der Wal (1993: 328) en de bij haar op p. 344 in noot 1 vermelde literatuur.

70 Zie voor uitgebreide overzichten van 'Stevin-woorden' vooral De Groot (1919) en Dijksterhuis (1943), met name pp. 305-317. Over Stevins taalactiviteiten zie men verder ook Damsteegt (1982) en Van den Branden (1956: 188-209).

bruikt worden, zijn *tuigwerkelijk*, vergelijkbaar met ons *werktuiglijk*, en het in de rechtstaal gebruikte *vrijing* als alternatief voor het Franse *affranchissement*. Een laatste categorie wordt ten slotte gevormd door woorden als *wiskunde* en *meetkunde*, die altijd en overal aan Stevin worden toegeschreven, zonder dat opgemerkt wordt dat dit in oorsprong woorden van later datum zijn die teruggaan op Stevins *wiskonst* en *meetkonst*.⁷¹

Tot slot nog een enkel woord over de verhouding tussen Stevin en de woordenboeken. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat Simon Stevin bij het samenstellen van twee lijsten met Nederlandse eenlettergrepige woorden (opgenomen in zijn *De beghinselen der Weeghconst* van 1586) gebruik maakte van Plantijns *Thesaurus Theutonicae linguae* (1573).⁷² Daarnaast lijkt het er ook sterk op dat werk van Stevin door Kiliaan als bron gebruikt werd voor zijn *Etymologicum Teutonicae linguae* (1599).⁷³ Zo nam Kiliaan in 1599 als nieuwe termen onder meer de woorden *wiskonst* en het daarvan afgeleide *wiskonstenaar* op; deze woorden kunnen vóór 1599 reeds in 1586 en 1594 in het werk van Stevin aangetroffen worden, zoals uit de WNT-artikelen *wiskunst* en *wiskunstenaar* blijkt.⁷⁴

Hugo de Groot

De rechtsgeleerde, theoloog en staatsman Hugo de Groot alias Grotius (1583-1645) genoot internationale bekendheid, een faam die hij overigens vooral te danken had aan zijn in het Latijn gestelde standaardwerken als *De iure praedae* (1604) met daarin het beroemde *Mare liberum*, *De iure belli ac pacis* (1625) en *De veritate religiones Christianae* (1627). Toch heeft De Groot ook het zijne bijgedragen aan de vernederlandsing van de rechtstaal, vooral met zijn zeer invloedrijke *Inleiding tot de*

71 Volgens het WNT-artikel *wiskunde* is dat woord in de eerste helft van de 18e eeuw gevormd naar het al oudere *wiskunst*. De oudste aanhaling dateert inderdaad uit 1738. In de editie 1658 van Meyers *Woordenschat*, p. 396 is het woord *wiskunde* echter al opgenomen. Vergelijk verder ook noot 74.

72 Vergelijk in dat verband ook Damsteegt (1983) en Van der Wal (1993, noot 8).

73 In De Groot (1919) wordt de mogelijkheid dat Kiliaan werk van Stevin als bron gebruikt kan hebben niet onderkend. In Dijksterhuis (1943: 307) wordt deze mogelijkheid weliswaar onderkend, maar terzijde geschoven, met als argument dat Kiliaan Stevin niet heeft opgenomen in de lijst van auteurs. Ons vermoeden dat Stevin een bron van Kiliaan geweest is, werd ons door dr. F. Claes in een brief d.d. 18-3-1994 bevestigd. Na afsluiting van deze rubriek publiceerde F. Claes in TNTL 111 (1995), 55-64 het artikel 'Simon Stevin als bron van Kiliaan', waarin ook hij aannemelijk maakt dat Kiliaan zich in ieder geval voor een aantal woorden op het werk van Stevin heeft gebaseerd.

74 In deze WNT-artikelen wordt Kiliaan (1599) niet vermeld. Als oudste 'woordenboeksbron' wordt bij *wiskunst* de woordenlijst achter in Hugo de Groots *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd* (1631) opgenomen en bij *wiskunstenaar* het woordenboek van Mellema (1618).

Hollandsche rechts-geleertheyd (1631). De Groot was bevriend met Stevin en heeft waarschijnlijk veel van zijn denkbeelden over de moedertaal aan de oudere, door hem zeer bewonderde wiskundige te danken gehad (vergelijk Busken Huet 1884: 26-35). In de *Inleiding* worden De Groots streven en zijn werkwijze in de voorrede tot de ‘beminde leser’ op de volgende wijze omschreven:

‘Onse Duytsche moeders tale heeft hy oock gesocht te vereeren, ende te toonen dat oock dese wetenschap inde selve tale wel kan verhandelt werden, waer toe hy hem beholpen heeft met veele nu wat ongebruyckelijcke, doch goede oude Duytsche woorden, die inde oude handvesten ende keuren bevonden werden, oock eenighe woorden door t’samenvouginge gemaect, doch soo dat den sin daer van seer licht is te vatten, ende tot nader gerief van de ghene die aende Latijnsche of Bastaertduytsche woorden zijn gewent, zijn op de kant de Duytsche woorden vertaelt met het eene ende met het andere, het eene met L het andere met B beteykent.⁷⁵

In een andere editie van het boek (De Groot 1631b) vindt men niet alleen een register op alle Latijnse woorden die in de marge vermeld staan, maar tevens een register op ‘de Bastaert Duytsche woorden, die op de kant gheset, ende in den text met goede Duytsche woorden vertaald staen’, de in noot 13 genoemde woordenlijst. Daarin staan purismen als: *aanvaarden* (voor *accepteren*), *bewind* (voor *administratie*), *beroep* (voor *appel*), *achteruitvaarders* of *bankbrekers* (voor *bankroetiers*), *wondenheler* (voor *chirurgijn*), *roeischip* (voor *galei*), *waren* (voor *garanderen*), *gezuiverde godsdienst* (voor *gereformeerde religie*), *geneeskruiden* (voor *medicamenten*), *beambte-schrijver* (voor *notaris*), *gunning* (voor *octrooi*), *geding* (voor *proces*), *schut* (voor *protectie*), *kladboek* (voor *protocol*), *afkondiging* (voor *publicatie*), *gerechtschrijver* (voor *secretaris*) enzovoort. Zoals uit de opsomming blijkt, beperkte De Groot zich niet alleen tot de rechtstaal en kunnen veel van zijn voorstellen, net als bij Hooft, als ‘geforceerd’ worden gekwalificeerd. Belangrijker zijn de door De Groot geïntroduceerde, opnieuw tot leven gewekte of algemeen verbreide woorden en verbindingen als *boedel*, *winstderving*, *erfpacht*, dat reeds in de *Costumen van Brussel* (1570) voorkwam, samenstellingen als *erfpachtgunning*, *erfpachtland*, *erfpachtplicht* en *erfpachtrecht* en *huwelijkse voorwaarden*, dat reeds in het woordenboek van Plantijn (1573) opgenomen was en dat hij ook gevonden kon hebben in het *Kenningboek der Stad Leiden* (1553).⁷⁶

75 De Groot (1631a). De dubbele v werd in het citaat genormaliseerd tot w.

76 Van der Sijs (1990: 99) vermeldt verder als typische ‘Grotius-woorden’ *opstel* en *verbruikleen* en Geerts (1975) noemt verder nog *borg*, *gemeenschap van goederen*, en *roerende en onroerende goederen*; naast *boedel* en *huwelijkse voorwaarden* worden de laatste twee verbindingen ook genoemd in De Vries e.a. (1993: 78). Nader onderzoek van een aantal van deze termen in MNW en WNT wijst uit, dat een exclusieve toeschrijving aan De Groot meestal niet terecht is.

Latijn versus volkstaal

Het Latijn was de lingua franca van de wetenschap; het was bij uitstek de interne vaktaal waarvan wetenschappers zich bedienden als internationaal communicatiemiddel. Daarnaast poogden Dodoens, Stevin, De Groot en vele anderen van het Nederlands ook een externe vaktaal te maken, geschikt om vooral de buitenstaanders, de geïnteresseerde leken, zij die het Latijn niet machtig waren, van informatie te voorzien. In 1993 schreef Guy Janssens over dit verschil tussen nationale en internationale vaktaal: 'De sleutel van het taalprobleem in de wetenschap en techniek ligt (...) in het onderscheid dat moet worden gemaakt tussen de taal voor de wetenschapsbeoefening en de wetenschapsinformatie binnen de eigen gemeenschap enerzijds, en de taal voor de internationale wetenschapscommunicatie anderzijds. Toegepast op Nederland en Vlaanderen betekent dit dat we een Nederlandse (...) vakterminologie nodig hebben voor de regionale dimensie van de wetenschapsbeoefening, en een vakterminologie in één of meer lingua franca's voor het internationale aspect ervan.' (Janssens 1993: 718-719) Toegepast op de periode 1550-1650 betekende dit dat internationaal gewaardeerde onderzoekers als Stevin en De Groot gevangen zaten tussen hun voorliefde voor het Nederlands en de betrekkelijke bruikbaarheid daarvan voor het beoefenen van de wetenschap. Niet voor niets zag Simon Stevin zich genoodzaakt om in zijn correspondentie iedere Nederlandse vakterm met een Latijns equivalent te verklaren en niet voor niets plaatste De Groot, zoals we al zagen, de Latijnse equivalenten van vaktermen in de marges van zijn Nederlandstalige standaardwerk. Als eenmaal een wetenschappelijk werk oorspronkelijk in het Nederlands verscheen, bleef er vaak behoefte bestaan aan een Latijnse vertaling om het internationaal bekendheid te geven, zoals Rembert Dodoens zelf te kennen gaf blijkens het voorwoord van zijn *Cruydt-Boeck* (een vertaling uit 1608 van de in 1583 verschenen Latijnse omwerking van zijn *Cruijdeboeck* uit 1554): 'Ende alsoo [namelijk met het uitbrengen van een tweede druk van zijn *Cruijdeboeck*, GMT] hadde ick verhoopt de lieffhebbers voldaan te hebben: maer nochtans en hebben sij mij geensins stil ofte ongequelt gelaten, maer hebben mij seer dickwijls vermaent dat ick het selve boeck dat ick in Duytsch hadde wtgegeven, oock in de Latijnsche sprake soude stellen, op dat het volck, dat een ander tale dan onse Nederlantsche gebruyckt, dat selve boeck oock verstaen ende genieten mochte.' (p. 4) Typerend is ten slotte ook dat wellicht wel het beroemdste en meest ontleende 'Nederlandse' vakwoord uit een oorspronkelijk in het Latijn gesteld werk stamt en gevormd is naar het Grieks: in zijn boek *Ortus medicinae* (1648), later in het Nederlands vertaald als *Dageraad, oft nieuwe opkomst der geneeskunst in verborgen grondregelen der Natuur* (1659), gebruikte de Brusselse scheikundige en medicus Jan Baptist van Helmont (1579-1644) het

woord *gas*, dat hij tamelijk willekeurig vormde naar het Griekse woord *chaos*, voor het eerst.⁷⁷

Het Nederlands van nu bestaat voor een niet onaanzienlijk deel uit elementen uit de diverse vaktalen, waarvan een ook niet onbelangrijk deel stamt uit de periode 1550-1650. De voorbeelden uit het werk van Stevin en De Groot bewijzen dat, maar ook heel wat minder herkenbare woorden geven daar blijk van. Zo komen 'simpele', althans weinig spectaculaire, woorden als *voorteten* en *wegeten* uit de medische vaktaal van de periode 1550-1650 voort; pas veel later kwamen deze woorden, al dan niet met gewijzigde betekenissen, in de algemene taal terecht.

Kerk en godsdienst

Bij de behandeling van de externe taalgeschiedenis (5.1.) is al gewezen op de belangrijke inbreng die de Reformatie heeft gehad bij de opbouw van de standaardtaal. Met name het bijbellezen door velen in alle lagen van de gereformeerde bevolking is daarbij van betekenis geweest. De taal van kerk en godsdienst laat zien hoe nieuwe woorden of woorden die aanvankelijk slechts een beperkte regionale of sociale spreiding kenden, algemeen bekend raakten.

Op de achtergronden en doelstellingen ten aanzien van het taalgebruik in de sfeer van kerk en godsdienst, is eveneens in 5.1. ingegaan. Hieronder willen we de lexicale ontwikkelingen die daarin op verschillende terreinen en vanuit verschillende invloedssferen hebben plaatsgevonden, laten zien aan de hand van een aantal voorbeelden.

Ontwikkelingen in de woordenschat; verschillende aspecten en terreinen

Bij de wording van de geschreven standaardtaal veronderstelt men een grote inbreng van het zuiden. Voor klank- en vormverschijnselen zijn daar vele voorbeelden van te leveren, en voor het lexicon is het bekende rijtje *huilen: wenen, sturen*:

77 Van Helmont wijst er zelf op dat hij de maker van de term is: 'Hunc spiritum, incognitum hactenus, novo nomine *Gas* voco.' Niettemin bestond er lange tijd onzekerheid over de wijze waarop Van Helmont het woord vormde. Het was Matthias de Vries, de grondlegger van het WNT, die in 1859 aan alle onzekerheid een einde maakte en in *De Taalgids* aantoonde dat Van Helmont het woord tamelijk willekeurig vormde naar het Griekse woord *chaos*, dat hij volgens het Nederlandse klankenstelsel wijzigde in *gas*. De Vries wees als eerste op een andere passage uit Van Helmonts *Ortus medicinae*, waaruit duidelijk blijkt dat dit de juiste etymologie is: 'Paradoxi licentia, in nominis egestate, halitum illum *Gas* vocavi; non longe a *Chao* veterum secretum.' Het van oorsprong Nederlandstalige *gas* werd in het Duits, Engels, Italiaans en Spaans overgenomen als *gas* en in het Frans en Portugees als *gaz*.

zenden, gooien: *werpen* enzovoort illustratief (zie bijvoorbeeld Van der Wal 1992: 205).⁷⁸ Het is echter, mede door het ontbreken van voorstudies naar de geografische bepaaldheid van de Nederlandse woordenschat in het hier besproken tijdvak, moeilijk deze opsomming uit te breiden mer overtuigende voorbeelden. Net als de algemene schrijftaal draagt ook de godsdienstige taal van de 16e en 17e eeuw een zuidelijk stempel, wat niet verwonderlijk was, omdat onder meer de meest gangbare bijbelvertalingen door zuiderlingen waren vervaardigd (zie ook 5.1). Maar hier geldt evenzeer dat typisch Zuidnederlandse woorden niet in groten getale aan te wijzen zijn. Heinsius (1937: 178-180) signaleert voor de Statenvertaling dan ook maar enkele gevallen, zoals *ajuin, gebuur, keten*.

Vanaf de eerste vertalingen na Luther verschijnen er Duitse woorden, die zich gemakkelijk aan de Nederlandse klankstructuur lieten aanpassen.⁷⁹ *Klaaglied* wordt het eerst vermeld in Liesveldt (1526), evenals andere woorden in de godsdienstige sfeer als *dankzegging, diensthuis, godzalig* en *richtsnoer* (De Bruin 1993: 187). *Vreemdeling* is eveneens een van Luther overgenomen woord, genoteerd in het Oude Testament editie Antwerpen (1525) en in Liesveldt (1526), voor een begrip dat in Middelnederlandse bijbelvertalingen met *aankomeling, toekomsting* of *vreemde* werd aangeduid. Bekend is het reeds in 5.2.4.2. vermelde voorbeeld van *voorhuid*, ook in Liesveldt (1526), in plaats van ouder (*over-, voor*) *sloof*. Liesveldt leverde ons ook nu nog alledaagse woorden als *afvallig, beroemd, burgerrecht, eersteling, luthof, nieuweling, slachtoffer* en *zuigeling* (De Bruin 1993: 187). Vaak ook was er sprake van aan het Duits ontleende betekenissen van bestaande Nederlandse woorden. Bijvoorbeeld *vraag* in de betekenis 'geschil' in de Liesveldt-bijbel, dat het in dezelfde betekenis gebruikte *kwestie* verdrong. Utenhoves vertaling van 1556 leverde de eerste vermelding van *tuchtigen*. Dan treft men vanaf de Deux-aes-bijbel aan: *bondgenoot, bouwvallig, diefstal* (in plaats van Middelnederlands *diefte*), *halsstarrig, heftig, huichelen, ijver* en *trots* (zelfstandig naamwoord),⁸⁰ alsook de vooral tot het bijbelse taalgebruik beperkt gebleven woorden *boetvaardigheid, kleingelovig* en *loofhut*. Kloeke (1957) laat aan de hand van een gedetailleerde geschiedenis van de aan Luther ontleende woorden *spreekwoord, verzoeking* (in de betekenis 'verleiding') en *roem* zien hoe deze èn vanuit de vroegste op Luther gebaseerde vertalingen èn via de Statenvertaling hun weg naar het algemene Nederlands hebben gevonden. Hij constateerde daarbij met betrekking tot *spreekwoord* dat het in de eerste vertalingen na Luthers Nieuwe Testament sporadisch voorkwam en in de volgende steeds frequenter werd toegepast, tot het in de Statenver-

78 De variatie bij de pronominale aanduidingen wordt behandeld in 5.2.3.; varianten als *luⁱ*: *lieden* rekenen we niet tot het lexicon.

79 Er werden over de hele linie veel woorden aan hen Duits ontleend in de hier behandelde periode (zie bijvoorbeeld De Vooys 1909: 41-45).

80 Dit geldt de betekenis 'hoogmoed' en dergelijke. De betekenis 'voldoening wegens bepaalde prestatie' en dergelijke heeft zich waarschijnlijk in het Nederlands ontwikkeld.

taling op twee gevallen na alle oudere termen als *gemeen woord*, *proverbie*, *zegwoord*, *gelijkenis* en nog andere had verdrongen.

Archaïsche, plechtige woorden hebben vaak betrekking op specifiek bijbelse verschijnselen of begrippen. Soms zijn ze tot de eerste reformatische bijbels terug te voeren: het Middelnederlands *wening* 'gehuil', wordt in de Liesveldt-bijbel gebruikt (overigens ook in de Leuvense bijbel), verschijnt daarna in de Statenbijbel, en komt vervolgens vooral in bijbels, maar in de 19e eeuw ook af en toe in literair taalgebruik voor. Ook *vuurvlam* (nog niet in het Middelnederlands) is een woord dat vanaf Liesveldt in de bijbelvertalingen voorkomt, en daarna in niet-bijbelse tekstsoorten wordt aangetroffen. Het tot bijbels taalgebruik beperkte *vredegenoot* vinden we voor het eerst in de Statenvertaling. Met betrekking tot de Statenvertaling noemt Heinsius (1937: 171) de gevallen van archaïsering in de woordkeuze zeldzaam; enkele van zijn voorbeelden: *zich vervreugden* (naast frequenter *zich verblijden* en *zich verheugen*) en het onscheidbare werkwoord *omgaan*, dat uit middeleeuwse bijbels bekend is.

Naast behoud van het oude kan men in de Statenvertaling vernieuwingen constateren. Voorbeelden van modernisering ten opzichte van de Deux-aes-bijbel vindt men opgesomd bij Heinsius (1937).⁸¹ Onder meer de volgende woorden zijn door de erna genoemde vervangen: *ander* (dat overigens in het 17e-eeuws zeker nog niet verouderd was) werd in bepaalde gevallen *tweede*; *vriendhoud* staat tegenover *bemind*; *zweer*, *zweerinne* tegenover *schoonvader*, respectievelijk *schoonmoeder* (Heinsius 1937: 169); *dienstboden* werd *huisgezin* (Heinsius 1937: 170).

Dat de Statenvertaling tot op zekere hoogte bastaardwoorden vermeed, blijkt uit de volgende paren uit respectievelijk de Deux-aes- en Statenbijbel: *diluvie*: *zondvloed*; *medicijn* 'arts': *heelmeester* en *firmament*: *uitspansel* (Heinsius 1937: 173). Alleen voor de woorden die net zo gewoon zijn als de eigen woorden is een uitzondering gemaakt. De vertalers voegden in hun Memorie de daad bij het woord door de formulering: 'by exempel: *Tente*, *Tabernakel*, *rebelleeren*, *instrumenten*, *fundamenten* etc.' (Zwaan 1939: 195). Overigens zullen zuivering en vernieuwing als zodanig niet altijd het motief bij een bepaalde keuze zijn geweest, ook andere factoren waren bepalend. Het meest frequente woord voor bijvoorbeeld 'arts' in de Statenvertaling is *medicijnmeester*, onder andere als beroepsaanduiding voor de evangelist Lucas in Col. 4, 14; slechts tweemaal treffen we *heelmeester* aan. *Medicijn* 'arts' vinden we niet meer, terwijl wel *medicijn* 'geneesmiddel' voorkomt. Hier heeft men eerder homoniemen willen vermijden dan bastaardwoorden. Een vergelijkbaar geval is het hiervoor genoemde *ander*, dat behalve 'tweede' ook de be-

81 Deze bron geeft bij de voorbeelden steeds de bijbeltekst(en) waarop de oppositie van toepassing is; immers, tegenover een bepaald woord in de Deux-aes-bijbel hoeft niet noodzakelijk steeds hetzelfde woord in de Statenvertaling te staan en andersom. Zo kent de Deux-aes-bijbel bijvoorbeeld wel degelijk het woord *uitspansel*. Zie voor de versnummers het aangehaalde werk.

tekenis 'niet dezelfde' (Latijn *alius*) kon hebben.

Tegenover de Luther-woorden waren de Statenoverzetter niet al te streng. Niet door de beugel kon bijvoorbeeld *halsstarrig*, Deux-aes-vertaling (Jer. 19,15); er kwam een omschrijving voor in de plaats. *Pochen* (Jes. 19,15) werd wel overgenomen, met in de kantlijn een vermelding van het alternatief *haar verheffen*.

In vergelijking met andere elementen uit de religieuze woordenschat is er altijd veel aandacht geweest voor bijbelse uitdrukkingen, spreekwoorden en zegswijzen. Het materiaal in een recent werk op dit terrein, Van Delden (1990), illustreert dat het evenzeer bepaalde begrippen, metaforen of metafoorcomplexen zijn die al lange tijd gemeengoed zijn in de christelijke wereld, als bepaalde woorden of formuleringen die uit deze of gene vertaling komen. Als voorbeeld noemen we hier de vele christelijke toepassingen van *weg* in de zin van 'leven, levenslot', en de vele verbindingen en zegswijzen met *weg* in oneigenlijke betekenis: *de weg des Heren*, *de brede weg (ter helle)* tegenover *de smalle weg (ten hemel)*, *de rechte weg gaan*, die in de achtereenvolgende vertalingen en in vele literaire bronnen worden aangetroffen. Het beeld, gebaseerd op het joodse ritueel, beschreven in Lev. 16, waarin een bok beladen met zonden de woestijn in werd gestuurd, is eveneens al lange tijd bekend. Het vaak ten onrechte als oud beschouwde woord *zondebok* is echter van vrij recente datum: de oudste vermelding, uit het dagelijks taalgebruik, dateert van 1844, ingeluid door *de bok der zonde* in 1838. De bijbelvertalingen hanteren een omschrijving: de oudste vertalingen hebben *uitgezonden bok*, de Statenvertaling *weggaande bok*. Pas in 1899 vinden we *zondebok* in een bijbelvertaling, namelijk in de Leidsche Vertaling, en wel in de figuurlijke betekenis. Hier is de omgangstaal de bijbeltaal dus voorgegaan als het om het woordgebruik gaat. Ook *de vleespotten van Egypte* (naar Ex. 13) en *de vette en magere jaren* (naar Gen. 41) geven de bijbelinhoud in eigen woorden weer, en de als goede raad bedoelde constatering *was Dina thuisgebleven dan was zij kids gebleven* verwijst wel heel vrij naar de lotgevallen van de dochter van Jacob (Gen. 34:1-2). Hiernaast zijn er natuurlijk nog vele uitdrukkingen en zegswijzen die in hun bewoordingen wel degelijk rechtstreeks op een bijbelvertaling teruggaan. Bijvoorbeeld: *er is niets nieuws onder de zon* (Pred. 1,9), *de inwendige mens* (Rom. 7,22), *gewogen, en te licht bevonden* (Dan. 5,25) en deugden die zijn als *een wegwerpelijke kleed* (Jes. 64,6). De laatste formulering, uit de Statenvertaling, kennen we niet meer, maar ze is tot in de 19e eeuw bij literaire auteurs te vinden. Ook in het Middelnederlands waren al bijbelse woorden, uitdrukkingen enzovoort in de algemene taal doorgedrongen. Het moge dus duidelijk zijn dat sporen van de bijbel in ons taalgebruik niet uitsluitend aan de invloed van de Statenvertaling of de ervoor verschenen reformatorische bijbels toe te schrijven zijn.

Behalve bijbelvertalingen kende men in de reformatorische kerken belijdenisgeschriften, die het geloof en het godsdienstig bewustzijn (dat niet alleen persoonlijke, maar ook politieke aspecten had) moesten versterken en de eenheid in de leer bevorderen. In de *Acte van Approbatie over de Confessie ende Catechismo* wendde de

synode van Dordrecht (1619) zich met de volgende wens tot de Staten-Generaal: '(...) dat hare Hooch Mogen. gelieve deze rechtsinnige Leere inde voorseyde Confessie ende Catechismo begrepen met hare autoriteyt so langher so meer in hare landen te handthaven, voorplanten, bevestighen, ende beschermen, ende niet te gedooghen, dat in deselve Leere eenighe inbreuck ofte vervalschinghe gedaen en worde, noch dat eenighe andere Leere inde publycke kercken haerer landen soude geleert ofte gedreven worden' (Bakhuizen van den Brink 1976: 39). Het is moeilijk directe aanwijzingen te vinden dat men de aard van het taalgebruik daar een rol in had toebedeeld of dat men zich welbewust in stijl of woordkeus verdiepte. Bij deze vertaalde teksten was er immers geen sprake van een grondtekst met dezelfde status van onaantastbaarheid, zoals later bij de Statenvertaling. Maar de taal van de stukken maakt onmiskenbaar een heel 'Nederlandse' indruk, vooral door het zeer schaarse gebruik van bastaardwoorden.

De Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse catechismus waren al in de 16e eeuw vertaald, respectievelijk in 1562 uit het Frans en in 1563 uit het Duits (Bakhuizen van den Brink 1976: 21 en 35).⁸² Andere vertalingen volgden. De door de gereformeerde synode in 1619 geautoriseerde versie van de Geloofsbelijdenis week van de eerste vertalingen af. Zo wordt *genaamd* vervangen door *geheeten* en *wercken* door *handelingen* (der apostelen) (p. 75). Van 'zuivering' getuigt het vervangen van *substantie* in de oudste vertaling door *zelfstandigheid* in de Dordtse versie. De vele bastaardwoorden in de vertaling van Arent Cornelisz. (1566) vindt men zeker niet terug. Bij de catechismus komt het niet tot een grondige revisie; men nam in 1619 de vertaling van Dathenus (1563) goeddeels over en niet de Emders vertaling uit hetzelfde jaar; daardoor beschikte men - in de woorden van De Vooyo (1952: 61) - over een tekst in *onvermengd Zuidnederlands*. Als we deze tekst vergelijken met de eerste in Emden vervaardigde vertaling, levert dat een lijst woordparen op die een interessant licht werpt op het verschil tussen de zuidelijk en de noordoostelijk getinte (godsdienstige) woordenschat: *elders: anderswaar, geduldig: lijdzaamig, zo of midsdien: nademaal, macht: geweld, zekerlijk: gewis, aangezien: dewijl, onzuiverheid: onreinigheid, leven: wandel*, en verder de bijbelse woorden *avondmaal: nachtmaal, de maagd Maria: Maria de jonkvrouw, schrift: schriftuur, patriarch: aartsvader*. Vele van de catechismus-woorden uit de Dordtse versie vinden we ook in de Statenvertaling.

De woordenschat van de katholieken laat in de eerste plaats de benamingen voor bij uitstek katholieke begrippen zien, ook nieuwe, zoals het Mariagebed *weesgegroot* (1667). Middelnederlandse woorden voor later exclusief rooms-katholieke begrippen als *vroegmis* (tegenover protestants *vroegpredikatie*) en *vormsel* beginnen in deze periode hun katholieke karakter te krijgen. Middelnederlands *bekoring* is eveneens bij de katholieken bewaard gebleven (Kloeker 1957: 111 e.v.), tegenover het

82 Genoemd werk bevat een uitgave van de originele teksten en de belangrijkste Nederlandse vertalingen met varianten; de Geloofsbelijdenis op p. 59-146 en de catechismus op p. 149-223.

hiervoor reeds vermelde *verzoeking*. Vreemde, vooral oorspronkelijk Latijnse woorden als *absolutie*, *temptatie*, *passie*, *communie* zijn in de rooms-katholieke kerktaal behouden. Nog steeds kent men er de *dagelijkse* en *dodelijke zonden*.

Meer op de schrijftaal heeft het volgende voorbeeld betrekking: het *wezenlijk lichaam van Christus* en dergelijke (1557), de formulering die in de rooms-katholieke literatuur in verband met de transsubstantiatie gebezigd wordt. *Wetgeleerde* vindt men vooral in rooms-katholieke geschriften, vanaf de Leuvense bijbel (1548) tot in Potters' Katechismus; het staat tegenover *schriftgeleerde* in de Statenbijbel en bij latere auteurs, onder wie Tollens. De band met de Vulgaat blijkt ook in de benaming van de bijbelboeken: 17e-eeuwse katholieke auteurs hebben het over de *het Boek of de Boeken der Zangen (Cantica Canticorum)* in plaats van over het *Hooglied*. Het Latijnse *Proverbia* werd gehandhaafd, terwijl de hervorming het door de bijbel van Biestkens geïntroduceerde *Spreuken* hanteert.

De religieuze scheiding der geesten wordt ook op heel directe wijze weerspiegeld in de woordenschat van 1550-1650. Men sprak over elkaar, en zo vinden we *paperij* (1640), als meestal denigrerende benaming voor het katholieke geloof, evenals *predikant* 'voorganger', dat behalve in neutrale betekenis bij de gereformeerden, door de katholieken rond het midden van de 16e eeuw in ongunstige zin gebezigd werd.

Enige andere maatschappelijke sectoren

Handel en zeevaart

De toegenomen handel bracht tal van nieuwe producten op de markt, en daarmee nieuwe woorden in de taal. Deze werden vooral, direct of indirect, aan het Spaans, het Portugees, het Maleis of het Arabisch ontleend. Het zijn vaak scheepsjournalen en reisbeschrijvingen of verslagen die in de nieuwverworven koloniën werden opgesteld, die de nieuwe termen introduceerden. Voorbeelden zijn *kris* 'Indisch steekwapen', in 1596 bij Van Linschoten; de hierbij ontstane afleiding *krissen* 'met een kris doden' in het *Daghregister van Batavia*, 1631-1634, getuigt van volledige opname in het Nederlands. De *pinguïn* wordt genoemd in de *O.I. en W.I. Voyagie* van 1595. *Ananas* vinden we weer bij Van Linschoten in 1614. *Thee* wordt in 1637 genoemd als handelsartikel in een schrijven van de directeurs van de Oost-Indische Compagnie; *thee* als drank wordt eveneens in reisbeschrijvingen vermeld, het eerst in 1646. *Thee schenken* en *thee zetten* zijn aanmerkelijk jonger. Ten slotte noemen we hier *kapok* (*Daghregister van Batavia*, 1647) en *seroen* 'brede mand' (1596), dat nu niet meer gebruikelijk is, maar nog werd gevonden in een advertentie van 1920.

Tegenover de nieuwe woorden in genoemde specifieke bronnen staan andere, vooral namen van populaire producten, die al in een vroeg stadium bij literaire auteurs worden aangetroffen, en waarvan men kan veronderstellen dat ze in de algemene taal snel gemeengoed waren geworden. Bijvoorbeeld *abrikoos*, in 1625 bij Cats, daarna ook door Bredero en Huygens vermeld; *tabak* (*toebak*) komt in zeer

verschillende bronnen voor, waaronder reisverhalen, maar de oudste vermelding is te vinden in Visschers *Sinnepoppen* (circa 1600). *Tulp* treffen we in de vernederlandste vorm aan bij Hooft (circa 1607).⁸³ Tot slot zijn hier ook diernamen als *kalkoen* en *kakkerlak* te vermelden, die we mede te danken hebben aan verre zeereizen.

Ook de taal van de zeevaart zelf kreeg door de publicatie van de journalen een grotere verspreiding. *Equipage* 'het uitrusten van een schip of vloot' vinden we bij Duyck (1591-1602) en *maalstroom* 'draaiende getijstroom, draaikolk' bij Meerman (1612). Deze woorden zijn in gewijzigde betekenis of in figuurlijk gebruik tot de algemene taal gaan behoren. Dit is ook het geval met *vrijbuit* 'kaper', 'rover' (1572), dat wij nu nog slechts in de algemene betekenis 'vrijheidslievend, onbezorgd persoon' kennen; de hiermee samenhangende woorden *vrijbuit* '(vooral door kaapvaart verkregen) roof, buit' (1575) en *vrijbuiten* 'kapen', 'roven' (1581) zijn nu geheel verdwenen. Het woord *passaat*, waarschijnlijk een verkorting van *passaatwind*, is van 1637; in de 16e eeuw noemde men het nog *eenparige* of *doorgaande wind*. Vanaf 1605 vinden we het nu gangbare *moesson*. *Piraat* wordt vermeld in het *Friesch Placaatboek* (1568). Een zeemansterm als *soebatten*, met de afleiding *soebatter*, is bij Van Riebeeck (1652-1662) aangetroffen.

Ambtenarij

De maatschappij ontwikkelde nieuwe bestuursvormen; de administratie werd verder georganiseerd. In de taal van ambtenarij, rechtspraak, politiek en dergelijke werd de inbreng van Latijn en Frans goeddeels gehandhaafd. Zelfs de overtuigde taalzuiveraar Hooft (zie 5.2.4.3. Humanisme en letteren) bediende zich in zijn ambtelijke brieven veelvuldig en als vanzelfsprekend van Franse (leen) woorden, ook als het niet direct ambtelijke zaken betrof. Naar zinnen als 'Om te presteren 't geene mij bij UEd Mogh. missive vanden 29^{en} Novemb. lestleden was geinjungeert, so seind'ick de twee daer bij gevoeghde requesten nevens desen wederomme' en 'Bij welcke occasie ick mij sal verstouten om Uwe Pr^e Exc^{ie} te congratuleren over sijn geluckigh advienement' (Hooft/Van Tricht 1976: respectievelijk 319 en 327) hoeft men in zijn brievencollectie niet lang te zoeken. Zie verder De Vooys (1952: 110 e.v.). Het was elitetaal bij uitstek (zij het voor een beperkte elite), en de schrijvers van deze taal hadden niet de bedoeling de soms geringe toegankelijkheid door eenvoudiger woordgebruik te vergroten. Enerzijds was deze groepstaal gezaghebbend, anderzijds had zij ook voor de tijdgenoten karikaturale trekken, zoals blijkt uit de bekende passage in Huygens *Voorhout* uit 1621. Huygens spot nog goedmoedig, maar Vos toont een indrukwekkende verbetering: 'De Notarissen, en Secretarizen, die zulke woorden schrijven diese zelfs quaelijk verstaen; Gelijk: *non numerate pecunie, alternatijf, directlijk, indirectlijk, prolongeren, exheridatie, prediciabel, arbitrateurs, donatie[,] causa mortis & inter vivus*, ik

83 Andere vormvarianten zijn ouder; de eerste vermelding als *tulipa* treffen we aan in 1581.

ken 't niet half uitspreken, Die zag ik'er [namelijk in de hel, GMT] mit zegelgaeren en inktkokers gieselen, en mit pennen en pennemessen deur de huidt steeken, En mit smolte lak, en hiet zandt bedruypen.' (1642)⁸⁴ Het lijkt erop dat dergelijke woorden, voorzover in de algemene taal opgenomen, daar eerder uit verdwenen dan uit de ambtelijke stukken; zie bijvoorbeeld *resistentie*, *resolveren*, *suppliant*.

Voor een belangrijk deel hield de taal van politiek en ambtenarij aan de bestaande terminologie vast, maar er zijn in de periode 1550-1650, soms voor nieuwe begrippen, ook nieuwe termen voor de eerste maal opgetekend, zoals *absoluut* in *absolute regering* of *absolute macht* (1612), *academie*, (1619), *manifest* (1611), *polis* (1570), *polis van assurantie* (1563). Gezuiverd Nederlands kreeg in deze taalkring ondanks alles toch ook een kans. Nog steeds behoren *voorzitter* (1573)⁸⁵ *vrijspreken* 'vrij verklaren' (1599), 'onschuldig verklaren' (1654), *vruchtgebruik* (1581) en *wederrechtelijk* (uit het Duits; 1596) tot onze algemene woordenschat.

5.3. Samenvatting

In de periode 1550-1650 vinden we op taalkundig gebied in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden regionale variatie en een groeiende sociale variatie. Bij de laatste categorie springt het ontstaan en de deels kunstmatige ontwikkeling van een standaardtaal in Holland het meest in het oog.

Als we ons een voorstelling willen maken van de ontwikkeling tot een standaardtaal, moeten we kennis hebben van de streektalen die een bijdrage tot deze meest prestigieuze variëteit hebben geleverd. Ook is het noodzakelijk over een beeld van de meest relevante maatschappelijke behoeften en ontwikkelingen van verschillende bevolkingsgroepen te beschikken. Inzicht in de loyaliteitsgevoelens van groepen taalgebruikers is onmisbaar om te begrijpen dat bepaalde groepen het dialect van hun stad, dorp of streek gebruiken, terwijl andere groepen de voorkeur geven aan een minder lokaal en meer gewestelijk gekleurde variant met een hoger prestige. Ook moeten we ons realiseren dat binnen de ontwikkeling van de standaardtaal de schrijftaal en de spreektaal geen gescheiden, maar wel te onderscheiden ontwikkelingen tonen.

Gelet op deze overwegingen begint de beschrijving van de externe taalgeschiedenis met een uiteenzetting onder de titel 'Natie en patria', waarin een schets van uiteen-

84 Het fragment van Huygens is te vinden in Huygens/Worp (1892: 230) (*Batava Tempe. Dat is 't Voor-hovt van 's Gravenhage*), dat van Vos in Vos/Buitendijk (1975: 254) (*De klucht van Oene*).

85 Deze vermelding is van Plantijn. Het woord kwam ook al voor in de *Teuthonista* (1477). Het werd door Kiliaan niet overgenomen, en is pas sinds het begin van de 17e eeuw in gebruik geraakt, bijvoorbeeld bij Stevin in 1615.

lopende loyaliteiten bij de bevolking der Nederlanden wordt gegeven. In 'Nationalisme en particularisme in historische context' zijn loyaliteitsgevoelens van diverse bevolkingsgroepen binnen het kader van de geschiedkundige ontwikkeling geplaatst. De loop der geschiedenis toont een groeiende zelfstandigheid van een steeds wisselende groep gewesten ten opzichte van de vorst, die zich uiteindelijk als soevereine gewesten in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verenigden. Hierdoor was aan een voorwaarde voldaan om een standaardtaal in Holland, waar het bestuurlijk, maatschappelijk en cultureel zwaartepunt van de Republiek lag, te doen ontstaan. De gewestelijke autonomie en de macht van de steden zijn bevorderlijk voor de resistentie van lokale en regionale taalkenmerken.

In 'Immigratie en acceptatie in Holland' is beschreven, dat de Zuidnederlanders niet met open armen werden ontvangen. Directe invloed van de immigranten uit de lagere sociale klassen op de spreektaal lijkt dan ook niet waarschijnlijk. Het taalgebruik van de hoog ontwikkelde immigranten kan zich daarentegen hebben vermengd met het taalgebruik van de hogere klassen in Holland. Onder dezen ontwikkelde zich namelijk uit tal van regionale en lokale variëteiten een prestigevariant.

De schrijftaal toont duidelijk Zuidnederlandse trekken. Hoe komt dat? In de paragraaf 'Reformatie en humanisme' wordt deze vraag beantwoord. De bijbelvertalingen zijn merendeels sterk Brabants getint. Door de toepassing van grammaticale geschriften op de dagelijkse praktijk van toonaangevende auteurs en vertalers, correctoren, zettters en drukkers groeit de schrijftaal tot een steeds homogener standaardtaal. Het onderwijs is hierbij slechts indirect betrokken. De regionaal en sociaal gevarieerde spreektaal stond onder voortdurende invloed van het geschreven taalgebruik.

Uit de behandeling van de externe taalkunde blijkt dat het zinvol is een onderscheid te maken tussen regionaal taalgebruik in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. We moeten ons hier meestal -mede door de stand van het onderzoek - beperken tot de streektalen die een belangrijke bijdrage tot de standaardtaal hebben geleverd, namelijk Vlaams en vooral Brabants en Hollands.

Een tweede onderscheid vinden we in de sociale gelaagdheid van de bevolking, gebaseerd op hun loyaliteiten. Hiermee hangt de resistentie van de streektalen, de deels kunstmatige opbouw van een algemene schrijftaal op Hollands grondgebied en de trage groei naar een algemene spreektaal van beschaafden in Holland samen. Beide onderscheidingen vormden de richtlijn bij de behandeling van de interne taalkunde.

Onder 'Fonologie' wordt het streven van taalkundigen uit de 16e en 17e eeuw naar het vergroten van de spellingsystematiek besproken. Bij de behandeling van de klinkers komt de 'heldere *aa*', 'dit kenmerk van stand en deftigheid' aan de orde, gevolgd door de bespreking van de complexe problematiek van de diftongering. Hier spelen een autochtone ontwikkeling in het Hollands en mogelijk zijdelingse

beïnvloeding vanuit het Brabants een rol, waarbij men voor de standaardvariant overigens een te krachtige diftongering afwijst. Daarna komen de samenvallende klinkers en de reductie en deletie van onbeklemtoonde klinkers aan de orde. Een schets van veranderingen bij de medeklinkers besluit deze paragraaf.

De behandeling van de morfologie beperkt zich tot drie thema's. In 'Genus en casus in de substantiefgroep' ligt de nadruk op de onderscheidende functie van de adnominale vormen. In het Johannesevangelie uit de Statenbijbel, dat als een voorbeeld van zeer verzorgd Nederlands mag worden beschouwd, treffen we naast identificerende masculiene ook identificerende feminiene adnominale vormen aan, terwijl de laatste in de aldaar besproken niet-literaire teksten uit Brugge en Gouda ontbreken. Hier blijkt de taalopbouw zonneklaar. De behandeling van het voornaamwoordelijk gebruik sluit aan bij de genus-casus-problematiek. In 'Tempus en modus' wordt niet alleen aandacht geschonken aan enkele vormverschillen tussen noord en zuid, maar ook aan het vóórkomen van de verschillende tijden in dagboeken, brieven van Huygens en een drietal toneelstukken. Bij de behandeling van de modi blijkt de inventiviteit van de taalkundigen bij het verheffen van de volkstaal tot het niveau van het Latijn. Hier worden de pogingen van Utenhove, Marnix en Van Heule besproken om *du* (met zijn corresponderende verbale vormen) omwille van de identificatie van het enkelvoud weer in gebruik te nemen. Een bespreking van het vóórkomen van de indicatief, de (door middel van een hulpwerkwoord) omschreven conjunctief, de conjunctief en de imperatief besluit de paragraaf. De omschreven conjunctief blijkt algemeen in gebruik te zijn, de conjunctief treffen we slechts bij literair hoogontwikkelden aan.

'Syntaxis' opent met een bespreking van de voor ons thans dikwijls misleidende interpunctie. Daarna komen verschillen tussen noord en zuid aan het licht bij de behandeling van de plaats en volgorde van werkwoordsvormen en de bespreking van syntactische eenheden in de verschillende delen van de zin. Bij de behandeling van infinitief- en participiumconstructies komt de invloed van het Latijn aan de orde. Uit het tekstonderzoek naar de deletie van het negatiepartikel blijkt dat het Hollands sterk op het Brabants vooruitloopt.

In de uiteenzetting over 'Lexicologie' wordt beknopt aandacht besteed aan de lexicografie, omdat de woordenboeken uit de tweede helft van de 16e eeuw de basis voor latere woordenboeken vormen en deze daardoor een bijdrage leveren tot het proces van standaardisering van de volkstaal. De aandacht richt zich naast de veranderingen in de woordenschat vooral op de vernieuwingen daarin. Het nieuwe onderzoek dat hier gepresenteerd wordt, sluit aan bij de bespreking van de externe taalkunde en beperkt zich tot het terrein van humanisme en letteren, het terrein van de wetenschappen en dat van kerk en godsdienst.⁸⁶

86 Voor een beschrijving van Nederlandse muziektermen, die overigens maar kortstondig in gebruik zijn geweest, verwijs ik naar de recent verschenen publicatie Van der Wal (1995: 90-97 en bijlage 3).

6. Nieuwnederlands (circa 1650-1880)

Externe taalgeschiedenis (circa 1650-1800) door R.J.G. de Bonth en externe taalgeschiedenis (circa 1800-1880) door L.F. van Driel, morfologie door J.A.M. Komen, syntaxis door J.M. van der Horst en lexicologie door M.A. Mooijaart en R. Tempelaars

6.1. Externe taalgeschiedenis (circa 1650-1800)¹

Globaal genomen bestaan er twee manieren om de geschiedenis van een taal te beschrijven. In de eerste plaats kan men zijn aandacht richten op de interne taalgeschiedenis. Bij deze benaderingswijze bestudeert men kenmerken van een taal in verschillende tijdvakken en taalveranderingen die in de loop der eeuwen hebben plaatsgegrepen. Tevens verricht men onderzoek naar de relatie die er bestaat tussen eigenschappen van een taal enerzijds en gesignaleerde taalveranderingen anderzijds. In de tweede plaats is het mogelijk dat men bij de beschrijving van een taal uitgaat van de externe taalgeschiedenis. In dat geval worden naast politieke, sociale, economische, religieuze en culturele ontwikkelingen factoren als de beoefening van de taalkunde en het onderwijs in de beschouwing betrokken (Van der Wal 1992: 20-21; vergelijk Van der Horst & Marschall 1992: 7).

Centraal in dit hoofdstuk staat de externe geschiedenis van het Nederlands tussen circa 1650 en 1800. Voor 1650 is gekozen, omdat rond dat jaar de handel, de rijkdom, het internationaal politiek aanzien en de kunsten en wetenschappen in de Nederlanden op een hoogtepunt stonden (Van der Wal 1995: vii). De Franse tijd markeert het eind van de behandelde periode. In taalkundig opzicht markeert 1650 het eindpunt van de triviumgrammatica en rond 1800 gaat onder invloed van de politieke veranderingen in het maatschappelijk leven een centralistische taalpolitiek een belangrijke rol spelen bij het standaardiseren van de spelling en het codificeren van de grammatica van het geschreven Nederlands. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de inzichten van de toonaangevende taalkundigen die aan het proces van standaardisering grondslag richting en vorm hebben gegeven en op de verbreiding en popularisering van de steeds strakker wordende normering door het onderwijs.

¹ Met dank aan drs. C.G.Th. van Rossem voor zijn commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Eerst wordt kort ingegaan op verschillende aspecten van het standaardisatieproces (6.1.1.). Daarna volgt een overzicht van de grammaticastudie uit het tijdvak dat hier wordt bestreken (6.1.2.). Het onderwijs in de moedertaal wordt aan de orde gesteld in 6.1.3. Aan de expansie van het Nederlands is het laatste gedeelte van deze bijdrage gewijd (6.1.4.).

6.1.1. Standaardisatie

Om te kunnen spreken van een standaardisatieproces moet er in meer of mindere mate sprake zijn van vier kenmerken: selectie, codificatie, functie-uitbreiding en acceptatie. Op macroniveau houdt selectie in dat één van de aanwezige dialecten tot standaard wordt verkozen, op microniveau betekent het dat er een keuze moet worden gemaakt uit verschillende regionale (en sociale) taalvarianten. Onder 'codificatie' verstaat men dat de woordenschat van een taal wordt vastgelegd in woordenboeken en dat er taalregels worden geformuleerd die worden opgenomen in grammatica's. Bij de ontwikkeling van een standaardtaal is ook altijd sprake van functie-uitbreiding. Daarmee bedoelen we dat de moedertaal op terreinen gebruikt wordt waarop zij eerder niet werd gehanteerd. Een vierde kenmerk van het standaardisatieproces vormt de acceptatie van de geselecteerde en voorgeschreven vormen over een breed gebied (Van der Wal 1992: 198-199, 284; Van der Wal 1995: 1-2).

In de Nederlanden begint het proces van standaardisatie - evenals in Frankrijk, Engeland en Duitsland - zich te voltrekken in de 16e eeuw. Vanaf het midden van die eeuw werden er namelijk voor het eerst taalkundige geschriften over en in de volkstaal gepubliceerd (Dibbets 1977: 23). Welke rol 16e- en later 17e-eeuwse grammatica's, woordenboeken en spellinggeschriften hebben gespeeld bij de totstandkoming van een algemene schrijftaal staat niet vast, omdat daarnaar slechts incidenteel onderzoek is verricht (zie Van der Wal 1995: 73-78). Van der Horst & Marschall (1992: 63) lijken ervan uit te gaan dat deze rol tamelijk bescheiden was. In 6.3. wijst Komen erop dat de 18e-eeuwse, op klassieke leest geschoeidé woordsoortenleer² van grote invloed is geweest op de selectie of de vaststelling van de vormen voor verbuiging en vervoeging. Daarbij moet bijvoorbeeld worden gedacht aan het onderscheid tussen de voornaamwoorden *aan wie* - bij personen - en *waaraan* - bij zaken - (Van der Horst & Marschall 1992: 75) en de stamtijden van werkwoorden (Komen 1996).

Vanwege de invloed ervan op de ontwikkeling van het geschreven Standaard-

2 Van de vier onderdelen die traditioneel in Latijnse grammatica's waren opgenomen - orthographia (spelling- en uitspraakleer), etymologia (woordsoortenleer), syntaxis (het combineren van woorden) en prosodia (versleer) - schonken de 18e-eeuwse spraakkunstenaars het meest aandacht aan orthographia en de etymologia (vergelijk Knol 1977: 81).

nederlands sta ik in dit hoofdstuk uitgebreid stil bij de studie van de Nederlandse grammatica in de 18e eeuw. Om twee redenen zal de nadruk daarbij liggen op de eerste drie decennia van die eeuw. Ten eerste zijn in de periode 1700-1730 de grondslagen gelegd van de 18e-eeuwse taalkunde en de invloedrijkste taalkundige geschriften uit de 18e eeuw verschenen (Knol 1977: 66, 108), wat onder andere daaruit blijkt dat een groot deel ervan herhaalde malen is herdrukt. Ten tweede is voor de taalkundebeoefening in dat tijdvak meer secundaire literatuur voorhanden; het onderzoek naar de grammaticastudie in het midden en eind van de 18e eeuw is een nog goeddeels onontgonnen terrein.

Als we afgaan op de informatie die de taalkundige Lambert ten Kate (1674-1731) ons in zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* heeft geboden, is er aan het begin van de 18e eeuw nog geen algemene spreektaal. Er bestaan volgens hem namelijk niet alleen verschillen tussen provincies maar ook tussen steden (vergelijk Knol 1977: 77; Van der Horst & Marschall 1992: 67). Ook andere taalkundigen uit die tijd, onder wie Willem Sewel (1654-1720), Adriaan Verwer (1654/5-1717) en Balthazar Huydecoper (1695-1778), hebben erop gewezen dat in elke stad de uitspraak van het Nederlands anders is. Evenals Ten Kate verbinden zij aan deze waarneming de conclusie dat gesproken taal niet tot norm mocht worden verheven.³ Die bood daarvoor te weinig houvast (Knol 1977: 77).

De eenheid die het gesproken Nederlands tot aan het begin van de 19e eeuw ontbeerde, was volgens Ten Kate wel te vinden in de geschreven taal. Hij beweert dat het Nederlands altijd 'een *Gemeene Schrijftael*' heeft gehad, die amper verschilt van de 'beschaefste uitspraak' van de provincie Holland. Het is naar zijn mening dan ook volkomen gerechtvaardigd dat het '*Belgisch* of *Nederlandsch*, dat in den Zeventien *Provincien* gesproken word', wordt aangeduid met de benaming '*Hollandsch*', naar de provincie die sinds het verval van Vlaanderen en Brabant veel aan betekenis heeft gewonnen.

Vooraf aan het begin van de 18e eeuw hebben taalkundigen zich de vraag gesteld welke criteria zij dienden te hanteren bij het verbeteren en het reglementeren

3 Vergelijk Séwel, *Nederduitsche spraakkonst* (1708: 35): 'En genomen dat ééne stad in Hólland een byzonder gebruyk in de uytpraak hebbende, zulks daarom voor goed Hóllandsch wou doen doorgaan; nógtans zouden de andere steden van dat verstand niet zyn'; Verwer: 'al dat *men zegt* valt om verre met onze betoening, dat de *spreektael* geen leest vande tael des Lants moet zyn' [geciteerd naar Knol 1977: 78]; Huydecoper, *Proeve van taal- en dichtkunde* (1730: 36): 'Laat ons niet twisten over de uitspraak van een woord, die in verscheide Steden verscheidelyk gehoord wordt, waardoor niet dan verwarring ontstaan kan'; Ten Kate, *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723, I: 109): 'Meest ijder discht zijne eigene uitspraak, of die van zijne Geboorte-stad, als het beste rigtsnoet voor, zonder acht te geven op de verschillige Uitspraken (*Dialecten*) der gelijk-regt-hebbende steden, of op de onderscheidene klanken, die tot de *Gemeene-lands Dialect* behooren'.

van de moedertaal. Sommigen gingen ervan uit dat hiervoor het taalgebruik (*usus*) in aanmerking moest komen, in het bijzonder dat van gezaghebbende 17e-eeuwse schrijvers als Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647) en Joost van den Vondel (1587-1679). Andere grammatici zochten hun normen in de *analogia* of regelmaat, waarvan zij dachten dat die aan het Nederlands oorspronkelijk eigen was geweest. Met hun taalkundig werk hoopten zij een bijdrage te kunnen leveren tot het herstel van die verloren gegane regelmaat (De Buck 1952: 25; vergelijk Knol 1977: 73-78).

6.1.2. Taalkundige geschriften uit de periode 1650-1800

In 1649 verscheen het *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* van de Amsterdamse zijdereder Allardus Kók (1616-1653). De auteur had de bedoeling om na deze grammatica ook een Nederlandstalige dialectica ('Reden-konst') en retorica ('Reden-rijk-konst') samen te stellen. Daarmee zou men de beschikking krijgen over een volledig in het Nederlands geschreven trivium. Kóks *Ont-werp der Nederduitsche letter-konst* blijkt de laatste grammatica te zijn geweest binnen de triviumtraditie, die in Nederland was ontstaan in het midden van de 16e eeuw. Na de publicatie van dit werk is de grammatica van het Nederlands namelijk niet meer bestudeerd in samenhang met de studie van de dialectica en de retorica (Dibbets 1995: 5; vergelijk Knol 1977: 82).

Worden er tijdens de tweede helft van de 17e eeuw in de ons omringende landen talrijke, soms monumentale, soms vernieuwende, grammaticale geschriften gepubliceerd, hier te lande schijnt er rond 1650 een rustperiode te zijn aangebroken in de beschrijving van het Nederlands (Dibbets 1991: 1). Ook Van der Wal (1992: 3, 101) heeft erop gewezen dat er dan met betrekking tot de codificatie van het Nederlands een zekere consolidatie is bereikt. De selectie op macroniveau heeft dan inmiddels ook plaatsgevonden: het Hollands wordt de standaardtaal. Dat daarin veel zuidelijke elementen aanwezig zijn, hangt vooral samen met de invloed vanuit de zuidelijk getinte schrijftaal en in mindere mate met de 60.000 tot 80.000, mogelijk 100.000 zuiderlingen die vanaf de tweede helft van de 16e eeuw om politieke en religieuze redenen naar het noorden zijn gevlucht. Op microniveau zullen er in de tweede helft van de 17e en gedurende de gehele 18e eeuw nog talrijke keuzes gemaakt moeten worden uit verschillende taalvarianten (Van der Wal 1995: 101; vergelijk 5.1.3., 5.1.5. en 6.3.).

Hoewel de eerste 'echte' Nederlandse grammatica na die van Kók de in 1706 verschenen *Nederduitsche spraekkunst* van Arnold Moonen (1644-1711) is, blijkt de grammasticastudie van het Nederlands in de tussenliggende periode beslist niet stil te hebben gestaan. Diverse literatoren hebben namelijk grote belangstelling aan de dag gelegd voor de Nederlandse taalkunde. Zo heeft Hooft 126 *Waernemingen op de Hollandsche tael* opgesteld, die met name aan het begin van de 18e eeuw onder

taalkundigen hebben gecirculeerd. Eenentwintig ervan zijn als bladvulling uitgegeven door David van Hoogstraten (1658-1724) in de eerste druk van zijn *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* (1700). De volledige tekst ervan is bezorgd door Lambert ten Kate in het eerste deel van zijn *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723, I: 716-743). Daartoe had hij de beschikking over het originele handschrift van Hooft en twee afschriften (Dibbets 1991: 2-3). Wat er is gepasseerd met het handschrift van de door Geeraert Brandt (1626-1685) opgestelde *Hollantsche Spraekkunst* is niet bekend. We weten alleen dat de 18e-eeuwse grammatici Moonen en Sewel het manuscript een tijd lang in bruikleen hebben gehad (Dibbets 1991: 3-4). De dichter Jeremias de Decker (1606-1666) heeft op diverse plaatsen in zijn oeuvre blijk gegeven van taalkundige belangstelling. Volgens zijn biograaf Matthaeus Brouërius van Nidek heeft De Decker voor eigen gebruik een spraakkunst ontworpen. Het vermoeden bestaat dat deze tekst net als Brandts grammatica verloren is gegaan (Dibbets 1991: 4-5; vergelijk Dibbets 1991a). Het werk van Joachim Oudaen (1628-1692) bevat eveneens geregeld passages die aantonen dat hij een correct gebruik van de moedertaal voorstond, zoals in zijn *Aanmerkingen over Q. Horatius Flaccus Dichtkunst, op onze tyden en zeden gepast, door A. Pels* uit 1713 (Dibbets 1991: 5-6, 9; vergelijk Dibbets z.j.). Ruime aandacht heeft Dibbets (1991: 6-11) geschonken aan de beoefening van de taalkunde door leden van het Amsterdamse kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum.⁴ Lodewijk Meijer (1629-1681), een halfbroer van de eerder genoemde Kók (Dibbets 1981: xiii), speelde daarbij een belangrijke rol. Anoniem verscheen van hem in het rampjaar 1672 een *Italiaansche spraakkunst*, waarvan onlangs een facsimile werd uitgegeven (Lo Cascio 1995; vergelijk Noordegraaf 1996). Verder heeft Meijer in de jaren zeventig gewerkt aan een *Grammatica generalis* en aan een *Nederduitsche spraakkunst*. Hoewel in de loop van de 18e eeuw verschillende taalkundigen, onder wie David van Hoogstraten en Herman Tollius (1742-1822), hebben aangedrongen op publicatie van de *Nederduitsche spraakkunst* is slechts een gedeelte ervan in 1728 uitgegeven.

Voor dichters die zich in hun werk beijerden voor een grammaticaal correct gebruik van het Nederlands heeft Joannes Vollenhove (1631-1708) in de tweede helft van de 17e eeuw een belangrijke positie ingenomen. Zijn uitspraken over taalkundige kwesties werden zowel door tijdgenoten als door latere generaties zeer ter harte genomen (Dibbets 1991: 11). Deze opvattingen over taal heeft Vollenhove het duidelijkst verwoord in het gedicht 'Aan de Nederduitsche schryvers'. Dit gedicht blijkt een belangrijke bron te zijn geweest voor Jacobus Nylöes (1670-1714) *Aanleiding tot de Nederduitsche taal*. Deze populaire schrijfwijzer, waarvan de eerste druk anoniem was verschenen in 1703, beleefde in de 18e eeuw verscheidene herdrukken (Dibbets 1991: 23-27).

4 Met de oprichting van dit genootschap in 1669 heet in de Nederlanden de Verlichting te beginnen (Stouten 1984: 7).

Van Petrus Francius (1645-1704), hoogleraar geschiedenis, welsprekendheid en Grieks aan het Amsterdamse Atheneum Illustre, verscheen in 1699 een vertaling met als titel *Gregorius Nazianzenus Van de mededeelzaamheid*. Over de 'Voorreden' tot deze tekst, die enkele losse opmerkingen bevatte over de spelling van het Nederlands en het gebruik van zekere woorden en woordvormen, werd zeker in het eerste kwart van de 18e eeuw met grote waardering geschreven (Dibbets 1995a: 151). Francius richtte zich daarin voornamelijk tot (aankomende) predikanten omdat hij juist bij hen een gebrekkige kennis van het Nederlands had geconstateerd. Predikanten vormden ook voor taalkundigen als Vollenhove, Moonen en Van Hoogstraten een belangrijke doelgroep (Dibbets 1995a: 154, 178; vergelijk Noordegraaf 1985: 148-151).

Een gesprek met Francius over de moedertaal gaf David van Hoogstraten, conrector van de Amsterdamse Latijnse school, aanleiding een lijst aan te leggen van ongeveer 1200 zelfstandige naamwoorden, waarin hij bij elk woord aangaf of het mannelijk, vrouwelijk of onzijdig was. Dit staaft hij met voorbeelden uit het taalgebruik van Hooft en Vondel, die hij karakteriseerde als 'de twee beste schryvers onzer eewe'. Wanneer Hooft en Vondel aan een bepaald woord niet hetzelfde geslacht toekenden, richtte Van Hoogstraten zich vaker naar Vondel dan naar Hooft. De *Aenmerkingen* voorzagen kennelijk in een grote behoefte, want het werk beleefde vijf vermeerderde en verbeterde herdrukken (1710/11, 1723, 1733, 1759, 1783), vanaf 1723 onder de titel *Lyst der gebruikelykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten* (De Bonth & Dibbets 1995: v, 1; vergelijk Dibbets 1996).

Zowel Van Hoogstraten als de Amsterdamse boekdrukker François Halma (1653-1722) speelden - samen met Joannes Brandt (1660-1708) en Petrus Francius (1645-1704) - als adviseurs een belangrijke rol bij de totstandkoming van de eerste Nederlandse grammatica uit de 18e eeuw: de *Nederduitsche spraekunst* (1706) van Arnold Moonen (1644-1711). Deze succesvolle grammatica - er volgden herdrukken in 1719, 1740, 1751 en z.j. - was volgens een mededeling van de auteur geschoeid op de Griekse en Latijnse grammaticale traditie. Bij het schrijven van zijn spraekunst heeft Moonen niet alleen gebruik gemaakt van Nederlandse bronnen, hij was ook in belangrijke mate schatplichtig aan de *Ausführliche Arbeit von der teutschen HauptSprache* (1663) van de Duitse grammaticus Justus Georg Schottel (1612-1676). Moonen heeft in zijn *Nederduitsche spraekunst* het taalgebruik van Vondel, met name diens proza, ten voorbeeld gesteld, omdat die auteur in zijn ogen 'den naeukeurigsten' was (De Bonth & Dibbets 1995: 31).

Onder het pseudoniem Anonymus Batavus deed Adriaen Verwer het jaar daarop zijn *Linguæ Belgicæ idea grammatica, poetica, rhetorica* (1707) verschijnen, dat blijkens de titel onder meer een in het Latijn geschreven grammatica van het Nederlands bevatte. Deze spraekunst was net als Van Hoogstratens *Aenmerkingen* en Moonens *Nederduitsche spraekunst* gedrukt bij François Halma. Zij werd voorafgegaan door een Latijnse opdracht van Van Hoogstraten aan Moonen, waarin

hij laatstgenoemde uitnodigt commentaar te leveren op de *Linguæ Belgicæ idea grammatica, poetica, rhetorica*. Tijdens de 18e eeuw zijn verschillende pogingen ondernomen om deze Latijnse tekst in het Nederlands te vertalen. Pas op het eind van de 18e eeuw, in 1783, werd door de zorg van Everhart van Driel (circa 1758-?) hiervan een herdruk op de markt gebracht (zie Van Driel 1992).

Zoals gezegd diende voor Moonens grammatica het taalgebruik van Vondel als basis. Verwer stelde zich op een ander standpunt. Hij was van mening dat we ten aanzien van het Nederlands onderscheid moesten maken tussen een *lingua communis* of algemene taal en *dialecti* of bijzondere talen, waartoe onder andere de *dialectus poeticae* of taal van de dichters behoorde. Met het oog op het rijm en het metrum bedienden poëten zich veelvuldig van dichterlijke vrijheden, zoals apocope, aphaeresis en een artificiële woordvolgorde. Aangezien deze dichterlijke taal tal van afwijkingen vertoonde ten opzichte van de algemene taal, mocht men het taalgebruik van dichters volgens Verwer dan ook niet als grondslag nemen voor een spraakkunst van het Nederlands. In plaats daarvan heeft hij zich ten behoeve van zijn grammatica gericht naar het taalgebruik van de Statenbijbel (1637), waarin de algemene taal naar zijn mening het volmaaktst tot uitdrukking is gebracht. In die bijbelvertaling was volgens hem de regelmaat hersteld die het Nederlands bezat tijdens het *seculum analogum* (Knol 1977: 75), een periode uit de geschiedenis van het Nederlands die Verwer voor het jaar 1300 liet eindigen.

In 1708 deed Willem Sewel zijn *Nederduytsche spraakkunst* het licht zien, de derde grammatica van het Nederlands in drie jaar. Opmerkelijk is het taalparticularistische standpunt dat Sewel daarin - en in andere taalkundige geschriften - heeft ingenomen. Hij heeft namelijk nadrukkelijk het 'Hollandsch', dat wil zeggen de variëteit van het Nederlands die wordt gesproken in de provincie Holland, bestempeld als 'goed Nederlands'. Op dit standpunt is door verschillende personen kritiek geleverd, met name door Adriaen Verwer, zelf een voorstander van een 'Gemeene-Lants-tale'.⁵ Binnen vijftig jaar werd Sewels spraakkunst nog vier maal herdrukt, in 1712, 1724, 1733 en 1756. Op last van tsaar Peter de Grote was door Jacob Daniel Bruce zelfs een Russische vertaling van de tweede druk vervaardigd, die in 1717 in Sint-Petersburg was verschenen (De Bonth & Dibbets 1995: 49).

De Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduytsche sprake (1723) van Lambert ten Kate heeft een belangrijk stempel gedrukt op de beoefening van de taalkunde in met name de tweede helft van de 18e eeuw. Aan dit in twee kwartodelen gedrukte werk heeft Ten Kate gewerkt van 1710 tot 1723. Ten

5 In zijn 'Brief [...] aene den heere David van Hoogstraten over de echte Nederduytsche vocaelspellinge', die is opgenomen in het geleerdentijdschrift *De Boekzaal* van september/oktober 1708, schreef Verwer op bladzijde 355: 'Op onze Nederduytsche sprake nu komende, zoo moet niemant haer in den gront aenmerken als een tael van eene Provincie alleen, veel min van eenige enkele Stadt; maer als een tael der negen Nederduytsch-sprekende Provincien.' (Geciteerd naar De Bonth & Dibbets 1995: 49.)

Kate wilde met deze studie een inleiding bieden tot de kennis van de afleiding of etymologie, want dat verstond hij onder 'het verhevene deel der Nederduitsche sprake'. Zijn interesse voor dit onderdeel van de taalwetenschap was gewekt nadat hij in zijn *Gemeenschap tussen de Gottische spraeke en de Nederduytsche* (1710) had ontdekt dat de vervoeging van Gotische en Nederlandse werkwoorden verliep volgens identieke patronen (De Bonth & Dibbets 1995: 115-119).

Van een geheel ander karakter was de *Proeve van taal- en dichtkunde* (1730) van Balthazar Huydecoper. In dat boek bracht de auteur naar aanleiding van de door hem bezorgde derde editie van Vondels vertaling van Ovidius' *Metamorphosen* een groot aantal taalkundige en dichtkundige opmerkingen bijeen. Huydecoper was zich er terdege van bewust dat Vondel door zijn geschriften een belangrijk aandeel had gehad in de beschaving van het Nederlands. Toch wilde hij zich bij het opstellen van taalvoorschriften niet zonder meer verlaten op de taal van die 17e-eeuwse dichter, zoals vóór hem onder anderen Van Hoogstraten en Moonen hadden gedaan. Weliswaar werd de taal van Vondel en andere 17e- en 18e-eeuwse dichters gekenmerkt door een grote 'sierelijkheid', het meest zuivere Nederlands was volgens Huydecoper te vinden in de geschriften van de 'Ouden'. Met de benaming 'Ouden' refereerde hij aan schrijvers die werkzaam waren voordat de Spaanse troepen onder leiding van de hertog van Alva de Nederlanden bezetten. Als gevolg daarvan is het Nederlands volgens hem verbasterd. Voor taalkundigen was de taak weggelegd de verstoorde regelmaat te herstellen. Van de *Proeve van taal- en dichtkunde* verscheen in de jaren 1782-1791 een herdruk. Van deze editie werden de eerste twee delen bezorgd door Frans van Lelyveld (1740-1785), het derde en het vierde deel door Nicolaas Hinlópen (1724-1792), beiden leden van het eerste uur van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, waarover aanstonds meer.

Na het verschijnen van de *Proeve van taal- en dichtkunde* in 1730 breekt er een periode aan waarin taalkundig gezien weinig belangrijke publicaties worden gepubliceerd (Knol 1977: 68). Hieraan komt rond het midden van de jaren vijftig een eind. Vanaf dan valt er een groeiende belangstelling waar te nemen voor de opbouw van de moedertaal. In het jaar 1757 wordt door de jonge Leidse studenten Henrik Arnold Kreet (1739-1804), de zojuist genoemde Frans van Lelyveld en Herman Tollius een studentengenootschap opgericht onder de titel *Linguae animoque fideles*, in 1761 omgedoopt tot *Minima crescunt*. Het genootschap streefde ernaar zowel de Nederlandse taalkunde als de Nederlandse dichtkunde op een hoger peil te brengen. Om dat doel te kunnen verwezenlijken richtten enkele leden ervan de *Tael- en dicht-kundige bydragen* op, het eerste tijdschrift dat in zijn geheel gewijd was aan de beide in zijn titel vermelde onderwerpen. Het verscheen maandelijks van november 1758 tot december 1762. Als vervolg daarop verschenen tussen maart 1763 en juni 1767 acht afleveringen van de *Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* (Knol 1977: 69). In 1759, twee jaar na de oprichting van *Linguae animoque fideles*, besloten enkele studenten aan de universiteit van Utrecht, onder wie Henrik Arnold Kreet, Adriaan Kluit (1735-1807), Meinard Ty-

deman (1741-1825) en Zacharias Henric Alewijn (1742-1788), het voorbeeld van de Leidse studenten te volgen. Het door hen opgerichte genootschap gaven zij als naam *Dulces ante omnia musae*. Van dit genootschap kwam in 1775 een verzamelbundel uit onder de titel *Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde*. Dit boek was geredigeerd door Meinard Tydeman, die eveneens zorg droeg voor de uitgave van het in 1782 verschenen tweede deel (Knol 1977: 69).

In navolging van de Académie française en de Royal Society wilde Frans van Lelyveld komen tot een nationale maatschappij. Voor dit plan wist hij voldoende steun te krijgen, zodat in 1766 de oprichtingsvergadering van de nog altijd bestaande Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde kon plaatsvinden. Van de leden werd verwacht dat zij zich zouden beijveren om de studie van de taalkunde, de oudheidkunde, de dichtkunde en de welsprekendheid te bevorderen. Een fractie van de verhandelingen die in dat kader zijn geschreven, werd gepubliceerd in de reeks *Werken* van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Hiervan verschenen tussen 1772 en 1788 zeven delen. De daarin verschenen bijdragen op het terrein van de taalwetenschap laten zien dat de leden van de *Maatschappij* sterk leunden op de taalkundige geschriften van Verwer, Ten Kate en Huydecoper, drie auteurs die de regelmaat van het Nederlands hadden gezocht in het verleden (De Buck 1952: 24).

In 1793 verklaarde Frankrijk de oorlog aan Engeland en de Republiek. Nadat Franse troepen in februari 1795 Utrecht hadden bezet, vluchtte stadhouder Willem V (1748-1806) naar Engeland. Dit leidde tot de Omwenteling, waarbij de zittende Oranjegezinde machthebbers plaats moesten maken voor patriotten. In mei van dat jaar werd door Frankrijk de Bataafse Republiek erkend, die in 1806 zou worden vervangen door het koninkrijk Holland (Noordegraaf 1985: 145).

De politieke veranderingen die zich tijdens de zogeheten Franse Tijd hebben voltrokken, zijn bevorderlijk geweest voor de verdere standaardisering van de moedertaal. Door de regering van de eenheidsstaat die na samenvoeging van de Zeven Provinciën was ontstaan, werden initiatieven om te komen tot een uniforme spelling en grammatica namelijk krachtig gestimuleerd. Plannen hiertoe waren in de loop van de 18e eeuw herhaalde malen gemaakt, onder meer door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, maar bij het ontbreken van een centraal gezag was men er niet in geslaagd deze voorstellen algemeen ingang te doen vinden.

6.1.3. Onderwijs

Globaal genomen kende Nederland in de 17e en 18e eeuw drie soorten scholen: Nederduitse, Franse en Latijnse. Om met de laatste te beginnen, de Latijnse school bood een klassieke opleiding aan jongens van circa tien tot vijftien jaar die

zich voorbereidden op een studie aan een universiteit. Centraal stond het leren lezen en spreken van Latijn, aan het Nederlands werd alleen in de laagste klassen enige aandacht geschonken (De Booy 1980: 27; Doorninck & Kuijpers 1993: 65). Op de Nederduitse scholen, bedoeld voor kinderen van vijf tot twaalf jaar, kreeg men hoofdzakelijk onderricht in godsdienst, rekenen, lezen en schrijven, terwijl de wat oudere kinderen die naar de Franse school gingen naast het elementaire onderwijs ook les kregen in de Franse taal en rekenen, soms ook in vakken als boekhouden, wiskunde, aardrijkskunde en geschiedenis (De Booy 1980: 26-27; Doorninck & Kuijpers 1993: 29, 34; zie ook 5.1.4.2). Doordat aan het eind van de 16e eeuw veel Zuidnederlandse schoolmeesters zich als houders van Nederduitse en Franse kostscholen in de Noordelijke Nederlanden vestigden, was de invloed van zuidelijk getinte taalkenmerken in het onderwijs duidelijk aanwezig (Van der Wal 1992: 204).

Weliswaar waren er in de tweede helft van de 18e eeuw verscheidene Nederlandse vertalingen verschenen van Engelse, Franse en vooral Duitse pedagogische geschriften, maar die waren in de eerste plaats geschreven voor de individuele opvoeding van edelen en goeude burgers. Voor het onderwijs en de opvoeding van de grote massa krijgt men - onder invloed van deze geschriften - pas aan het eind van de 18e eeuw oog (De Vos 1939: 8-10).

Het leesonderwijs op de Nederduitse scholen, waarvan de leerlingen doorgaans afkomstig waren uit het armere deel van de bevolking (Doorninck & Kuijpers 1993: 29), begon met het leren van de letters aan de hand van kleine en grote A.B.-boekjes.⁶ Nadat men had geleerd om lezend te spellen, ging men over tot het leren lezen en het memoriseren van religieuze lectuur (Boekholt 1995: 6-7). Daarbij werd onder andere gebruik gemaakt van C.D. van Niervaerts *Oprechte Onderwijs van de Letter-konst* en van Carel de Gelliers *Trap der Jeugd* (De Booy 1980: 44). Dat het leesonderwijs er vooral op gericht was leerlingen in staat te stellen de bijbel te lezen, blijkt uit een lijst van boeken die in gebruik waren in het onderwijs (De Vos 1939: 30). Tot aan de Bataafse omwenteling zou het vanuit kerkelijk gezichtspunt gegeven onderwijs een zeer belangrijke plaats blijven innemen (De Booy 1980: 23).

Vóór 1806 was het taalonderwijs aan de Nederduitse scholen 'onrustbarend slecht' (De Vos 1939: 21; vergelijk Knol 1977: 99-100). Op de particuliere kostscholen was de situatie niet veel beter. Dit was voor een belangrijk deel te wijten aan de erbarmelijke kennis die de schoolmeesters van hun moedertaal bezaten (De Vos 1939: 21). Wie de gereformeerde godsdienst aanhing, kreeg in de regel namelijk zonder enige moeite van de overheid de benodigde toestemming om zich te vestigen als schoolhouder (De Booy 1980: 34). Zoals we in de vorige paragraaf heb-

6 In het 18e-eeuwse taalonderwijs werd door schoolmeesters en predikanten zoveel aandacht besteed aan de letter dat De Vos (1939: 26) spreekt van 'Hare Majesteit de Letter'.

ben gezien ontbrak het niet aan grammatica's van het Nederlands, maar de geschriften van taalkundigen als Moonen, Sewel, Ten Kate en Huydecoper waren niet echt bruikbaar voor het normale taalonderwijs (De Vos 1939: 24). Dit in tegenstelling tot de volledig op rijm gestelde *Korte wegwyzer, ter spel- spraak- en dichtkonden* (1748) en de *Korte schets der Néderduitse spraakkunst* (1755) van Jan van Belle (circa 1690-1754), die door Knol (1977: 68) worden gezien als de eerste behoorlijke schoolgrammatica's uit de 18e eeuw. Voor het grammaticaonderwijs op de lagere scholen was ook de *Nederduitsche spraekkunst, voor de jeugd* (1769) van de Rotterdamse kostschoolhouder Kornelis van der Palm (1730-1789) bijzonder geschikt. Hij was erin geslaagd de regels die opgesteld waren door vroeg-18e-eeuwse taalkundigen als Nylöe, Moonen, Ten Kate en Huydecoper te verwerken tot een volledige grammatica in vragen en antwoorden. Zijn hierdoor 'overzichtelijk-catechetische' spraakkunst was een verbetering ten opzichte van eerder verschenen schoolgrammatica's, al was het werk vanwege een gemis aan verduidelijkende oefeningen en een nuchtere en zakelijke benaderingswijze enigszins saai (De Vos 1939: 24-25). Van der Palms *Nederduitsche spraekkunst* werd door Lambertus van Bolhuis (1741-1826), predikant in Oostwolda, sterk aanbevolen aan eerstbeginnenden. Wie zijn kennis over de Nederlandse taalkunde wilde vermeerderen kon daarvoor volgens Van Bolhuis terecht bij een door hem bezorgde uitgave van Klaas Stijls (1724-1774) *Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdeelen, en zinteecken van de Nederduitsche taal* uit 1776 (De Vos 1939: 25). Deze gewijzigde herdruk was vooral bedoeld voor onderwijzers. Aangezien zij de jeugd kennis van de Nederlandse taalkunde bijbrachten, pleitte Van Bolhuis er in navolging van Meinard Tydeman voor 'dat de Meesters op hoog gezag der Overheid vooraf beproefd gekeurd wierden in de kennis onzer Tale', want naar zijn mening was er 'geen' beteren weg ter hervorming van onze Spraak' (pp. 3-4). In de voorrede tot deze grammatica sprak hij verder de wens uit dat de spelling van de schoolboeken op het gezag van de overheid zou worden verbeterd, waaraan in 1804 door de spelling-Siegenbeek werd voldaan.

In 1792 werd Lambertus van Bolhuis' antwoord op een prijsvraag voor een beknopte grammatica van het Nederlands met verduidelijkende voorbeelden, die de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1790 voor de tweede keer had uitgeschreven, met goud bekroond. Het jaar daarop werd de winnende inzending door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgegeven, want het zorgen voor aantrekkelijkere en duidelijker schoolboeken was één van de taken waarvoor zij zich in de beginjaren zag gesteld. Daartoe gaf het Nut onder meer andere vanaf 1799 een handboek uit waarin de grondregels van de grammatica waren vervat: de *Rudimenta of gronden der Nederduitsche spraake* (1799), waarvan Van Bolhuis naar

het schijnt de auteur is geweest (De Vos 1939: 34-35).⁷ Het spreekt vanzelf dat de *Nederduitsche spraakkunst* (1805) van Pieter Weiland de norm stelde vanaf het moment dat deze grammatica officieel was goedgekeurd. In 1806 liet Weiland een *Nederduitsche Spraakkunst ten dienste der Scholen* publiceren, waarin hij in beknopte vorm de inhoud van zijn een jaar eerder verschenen grammatica weergaf (De Vos 1939: 38).

6.1.4. De expansie van het Nederlands

Het gebied waar Nederlands werd gesproken strekte zich in de 17e eeuw verder naar het oosten uit dan tegenwoordig. Vooral de aanwezigheid van uit Nederland afkomstige gelovigen zorgde ervoor dat het Nederlands zich een plaats wist te verwerven in Oost-Friesland, de graafschappen Lingen en Bentheim, in enkele plaatsen in West-Münsterland en in het gebied van de Nederrijn (Kleef, Emmerik). Politieke ontwikkelingen zijn er de oorzaak van geweest dat het Nederlands in die streken nagenoeg geheel verdwenen is in de loop van de 19e eeuw. De genoemde gebieden kwamen toen namelijk onder heerschappij van Pruisen en Hannover, waarna het Hoogduits snel terrein won (Van der Wal 1992: 373; De Vries et al. 1993: 227-228). Als taal van de handel en de diplomatie is het Nederlands in de 17e en 18e eeuw ook gebruikt in Scandinavië. De Russische woordenschat telt tal van leenwoorden die hun oorsprong vinden in het Nederlands. De meeste ervan hebben betrekking op de scheepvaart, zoals *matrós*, *forstever* en *farváter* (Van der Wal 1992: 373).

Hoewel aan de expansie van het Nederlands buiten Europa inmiddels talrijke artikelen en boeken zijn gewijd, zal een handboek over dit onderwerp voorlopig een desideratum blijven. Voor de meeste regio's geldt namelijk dat voor tal van gebieden het onderzoek te fragmentarisch van aard is of zelfs in het geheel ontbreekt (De Vries 1986: 40). Een goed overzicht van de huidige stand van onderzoek op dit gebied met tal van literatuurverwijzingen wordt geboden in het enkele jaren geleden verschenen *Het verhaal van een Taal* (De Vries et al. 1993: 254-291).

De sterkste verbreiding van het Nederlands heeft plaatsgevonden in de 17e eeuw, de periode waarin de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 'het economische hart van Europa' vormde (De Vries et al. 1993: 254). De welvaart was een gevolg van de bloeiende handel in specerijen, suiker en bont, producten die werden betrokken van de kolonies en handelsposten die de Nederlanders hadden gesticht op Formosa, op de Molukken, langs de kust van India, op Ceylon en Deshima, aan Kaap de Goede Hoop, langs de Hudsonbaai, aan de Westkust van Afri-

7 Knol & Maas houden in hun *Bibliografie van de geschriften op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de periode 1691-1804* (Amsterdam/Nijmegen, 1977) G. van Varik voor de auteur van dit anoniem verschenen werk.

ka, in Brazilië en in het Caraïbisch gebied (De Vries et al. 1993: 256-257; Van der Wal 1992: 370-375). In de literatuur over dit onderwerp wordt herhaaldelijk geprobeerd een antwoord te geven op de vraag waarom er ondanks de enorme omvang van het Nederlandse rijk uit die dagen nauwelijks taalkundige overblijfselen van het Nederlands worden aangetroffen in de voormalige koloniën. Dit is hoofdzakelijk toe te schrijven aan het feit dat de Nederlanders doorgaans noch de eerste noch de enige Europeanen waren in het gebied dat zij koloniseerden, terwijl zij er in de meeste gevallen niet zo lang bleven als na hen de Britten en de Fransen. Een andere verklaring is dat de Nederlanders hun taal beschouwden als een soort van 'kastetaal' (caste-language), om welke reden zij het Nederlands liever niet hoorden bezigen door ondergeschikten. Dat het Nederlands op veel plaatsen weer verdwenen is zal voor een deel ook samenhangen met de handelsgeest van de Nederlanders die tot gevolg had dat zij er meer belang in stelden vreemde talen eigen te maken dan voor hun moedertaal op te komen (Holm 1989: 322-323; Hesseling 1905: 2; Van der Wal 1992: 375). Bovendien telde Nederland in de 17e eeuw te weinig inwoners om het bestuur van al zijn kolonies in eigen hand te houden. Vandaar dat de Nederlanders hun personeel betrokken uit anderstalige bevolkingsgroepen, onder wie zich Duitsers, Portugees- en Maleissprekenden bevonden (Ponelis 1991: 190-191).

Omdat het mij aan ruimte ontbreekt om de geschiedenis van het Nederlands te schetsen in alle regio's waar Nederlanders een voet aan de grond hebben gekregen, heb ik ervoor gekozen twee onderwerpen wat uitgebreider te bespreken. Eerst ga ik nader in op de door de Verenigde Oostindische Compagnie gevoerde (Nederlandse) taalpolitiek ten tijde van haar bewind op Ceylon.⁸ Vervolgens zal ik kort stilstaan bij talen waarvan de woordenschat voor het grootste deel is gebaseerd op het Nederlands en waarvoor vanuit de creolistiek momenteel veel belangstelling bestaat.

Het monopolie in de scheepvaart en handel ten oosten van Kaap de Goede Hoop was in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden sinds 1602 voorbehouden aan de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), een handelsmaatschappij die in dat jaar op initiatief van Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) werd opgericht. Het primaire doel tijdens de eerste fase van de vaart op Azië vormden de daar aanwezige peper en fijne specerijen. Bij het drijven van handel ondervond de VOC veel concurrentie van de Portugezen. Om die reden werd met dit volk herhaaldelijk te land en ter zee slag geleverd. Zo werd Ceylon, het huidige Sri Lanka, in 1656 door de Nederlanders onder leiding van Ryckloff van Goens (1619-1682) veroverd op de Portugezen. Door deze verovering deed het Nederlands zijn

8 Meer informatie over geschiedenis van het Nederlands in Nederlands-Indië en de aldaar gevoerde taalpolitiek wordt geboden in de dissertatie van Kees Groeneboer: *Weg tot het westen; het Nederlands voor Indië 1600-1950; een taalpolitieke geschiedenis* (Leiden: KITLV Uitgeverij, 1993).

intrede op dit eiland, dat vanwege zijn rijkdom aan kaneel interessant was voor de VOC.

Korte tijd daarna hebben de Nederlandse bestuurders pogingen in het werk gesteld om het Portugees als voertaal van Ceylon te verdringen en in plaats daarvan het Nederlands tot lingua franca van het eiland te maken. Het Portugees was immers de taal van de vijand én van het katholicisme. In een op 14 november 1659 uitgevaardigd plakkaat werd op straffe van een geldboete bepaald dat het haar van slaven die geen Nederlands maar Portugees als omgangstaal bezigden, kort moest worden afgesneden totdat zij het Nederlands beheersten. Wat men met deze maatregel hoopte te bewerkstelligen was de Nederlandse kinderen, doorgaans afkomstig uit een huwelijk tussen een Nederlandse vader en een inheemse moeder, het Nederlands zuiver te leren spreken (Groeneboer 1994: 1-3). Omdat er op Ceylon in die tijd een nijpend tekort bestond aan schoolmeesters werd besloten een seminarie op te richten om schoolmeesters, catechisten, tolken en schrijvers op te leiden. Het eerste seminarie opende zijn deuren in 1690 en was gevestigd in Nalloer, gelegen in het district Jaffnapatnam, een voorbeeld dat zes jaar later werd nagevolgd in Colombo. Aan beide instellingen bediende men zich voor het grammaticaonderwijs onder meer van de *Twe-spraeck van de Nederduytsche letterkonst, ofte vant spellen ende eygenschap der Nederduytsche taals* (¹1584, ²1614, ³1649). Daarbij dient opgemerkt te worden dat het onderwijs in de Nederlandse taal er in de eerste plaats op gericht was de verspreiding van het christelijk geloof onder ruim 34.000 schoolgaande kinderen te bevorderen (Groeneboer 1994: 3-6).

De taalpolitiek van de VOC leidde niet tot het gewenste resultaat: noch de uitvaardiging van plakkaaten noch de oprichting van seminaries (en andere scholen) konden ervoor zorgen dat het Nederlands vaste voet kreeg op Ceylon. Daarvoor was het Portugees te zeer ingeburgerd op het eiland. Die taal was namelijk lange tijd in gebruik geweest als omgangstaal tussen de Portugezen en de inheemse volken. Bovendien was het Portugees de omgangstaal voor veel van de slaven die door de Portugezen en later door de Nederlanders vanuit India en Afrika naar Ceylon waren gebracht (Groeneboer 1994: 8-9). Langzaamaan komen de Nederlandse bestuurders tot het inzicht dat het haast ondoenlijk is om het Portugees uit te bannen. Daarop wordt het principiële standpunt verlaten en een meer pragmatische houding aangenomen. Rond 1684 wordt het zelfs toegestaan het Portugees als voertaal in de kerk te gebruiken. Dat het Nederlands op Ceylon niet de plaats van het Portugees heeft kunnen innemen is volgens de 17e-eeuwse Colombose predikant Simon Cath niet veroorzaakt door de moeilijkheidsgraad van die taal, maar is toe te schrijven aan het gemak waarmee Nederlanders zich aanpassen aan bestaande taalsituaties (Groeneboer 1994: 9; vergelijk Van der Wal 1992: 375).

Bij de inname van Colombo in 1656 was bepaald dat de overwonnen Portugezen hun ongehuwde dochters op Ceylon moesten achterlaten. De huwelijken tussen deze meisjes en dienaren van de VOC hebben er zeker toe bijgedragen dat het Portugees in veel gevallen de huiselijke omgangstaal werd. Alleen in de betere

kringen was dat het Nederlands. Daarnaast was voor het Nederlands alleen een rol weggelegd binnen het officiële bestuur van de VOC, in de Hollandse kerk en op de Hollandse scholen (Groeneboer 1994: 10-11; Peeters & Sannasgala 1975/1976: 246). Toen de Engelsen in 1796 bezit namen van Ceylon, verdween het Nederlands binnen afzienbare tijd. Als rechtstaal werd het in 1801 vervangen door het Engels, terwijl het Nederlands zich in het onderwijs tot 1813 heeft weten te handhaven (Groeneboer 1994: 11).

Toch heeft anderhalve eeuw Nederlandse overheersing haar sporen nagelaten in het Singalees, de taal die tegenwoordig wordt gesproken op Sri Lanka, het vroegere Ceylon. In die taal is namelijk een groot aantal uit het Nederlands afkomstige woorden opgenomen. Deze leenwoorden vormen een afspiegeling van de contacten tussen de Nederlanders en de inheemse bevolking. We treffen ze aan op het gebied van het recht (*polmak* 'volmacht'), de bouw (*soldara* 'zolder'), eten en drinken (*tapalakku(va)* 'tafellaken'), kaartspelen (*ruyita* 'ruiten'), gereedschap (*skuruppu* 'schroef') (Groeneboer 1994: 11; Peeters & Sannasgala 1975/1976; vergelijk Geerts 1986: 138-139).

De Verenigde Oostindische Compagnie was zo succesvol dat in 1621 door de Staten-Generaal octrooi werd verleend aan een Westindische Compagnie (WIC). Deze compagnie krijgt toestemming om te handelen in Afrika en West-Indië. Naast het drijven van (slaven) handel behoort kolonisatie tot de voornaamste doeleinden van de WIC (Holm 1989: 323).

Wanneer de eerste Nederlandse nederzettingen aan de rivier de Essequibo - in het huidige Guyana - zijn gesticht, is bij gebrek aan betrouwbare informatie niet nauwkeurig vast te stellen. Over het algemeen gaat men ervan uit dat dit heeft plaatsgevonden ergens tussen 1591 en 1625. Tijdens de 17e en 18e eeuw ontstond in de omgang tussen Nederlanders, indianen en neger-slaven het Skepi, een creooltaal die teruggaat op het Nederlands (Holm 1989: 333-335; Robertson 1989: 3-4). Op circa honderdvijftig kilometer ten oosten van Essequibo werd in 1627 door de Zeeuwse ondernemer Abraham van Peere aan de oever van de rivier de Berbice een nederzetting gesticht. Door contacten tussen Nederlanders, indianen en neger-slaven kwam vermoedelijk aan het begin van de 18e eeuw op de plantages die in de buurt van die eerste nederzetting waren verrezen, een andere, op het Nederlandse lexicon gebaseerde creooltaal tot ontwikkeling: het Berbice of Berbice-Nederlands. De woordenschat van deze taal is voor een belangrijk deel - circa 61% - ontleend aan het Zeeuws en het Westvlaams, maar het Berbice bevat ook talrijke lexicale elementen - ongeveer 27% - uit het Oost-Ijo. Deze taal werd gesproken in het zuidoosten van Nigeria, een streek waaruit veel slaven afkomstig waren die in de 17e eeuw te werk gesteld werden op de suikerplantages in Berbice (Holm 1989: 329-333; Robertson 1989: 3-4; De Vries et al. 1993: 277). Enkele jaren geleden werd het Berbice-Nederlands in meer of mindere mate beheerst door ongeveer dertig, voornamelijk oudere mensen. De verwachting is dan ook dat deze taal spoedig zal

uitsterven (Holm 1989: 329; Kouwenberg 1994). Van het Skepi bestaan tegenwoordig alleen nog bandopnamen.

De enige andere creooltaal waaraan het Nederlands ten grondslag heeft gelegen en waarvan ons geschreven materiaal ter beschikking staat is het Negerhollands. Het zijn vooral de Zeeuwen geweest die een duidelijk stempel hebben gedrukt op de woordenschat van deze creooltaal, zoals blijkt uit typisch Zeeuwse woorden als *kachel* 'veulen', *hoffie* 'tuintje' en *schuif* 'lade' (Hesseling 1905: 61). De laatste spreekster ervan, Alice Stevens, is in 1987 overleden (Van Rossem & Van der Voort 1996: 33). Het Negerhollands werd eens gesproken op de eilanden St. Thomas, St. John en St. Croix, die deel uitmaakten van de Deense Antillen, een eilandengroep die nooit aan Nederland heeft toebehoord maar wel in hoofdzaak door Nederlanders is gekoloniseerd. Nadat de eilanden in 1917 door de Verenigde Staten zijn gekocht, spreekt men van de Maagdeneilanden (Holm 1989: 325-328; Robertson 1989: 3-4). Volgens Hesseling (1905: 20) bestond het Negerhollands in elk geval aan het begin van de Deense kolonisatie in de jaren zestig van de 17e eeuw, maar hij acht het niet uitgesloten dat het proces van creolisering zich eerder heeft voltrokken. De eerste tekst waarin wordt gesproken over het Negerhollands dateert van 1736.

In vergelijking met het Berbice en het Skepi is van het Negerhollands betrekkelijk veel tekstmateriaal overgeleverd. We beschikken onder meer over vertalingen van het Nieuwe Testament die in de 18e en 19e eeuw zijn vervaardigd door Deense en Duitse zendelingen om het evangelie onder de slaven te verbreiden. Bovendien bestaat er een uit 1770 daterende beschrijving van 80 pagina's over het Negerhollands met tekstfragmenten. De auteur van deze eerste grammatica van een creooltaal was de - op de Maagdeneilanden geboren - Deen Jochum Melcher Magens (Hesseling 1905: 35-48; Holm 1989: 326; Van Rossem & Van der Voort 1996).

Het Berbice, het Skepi en het Negerhollands zijn drie gevallen van duidelijke creolisering. Als voorbeeld van een mogelijk op het Nederlandse gebaseerde creooltaal noem ik de variëteit van het Nederlands die in de 17e eeuw werd gesproken in Nieuw Amsterdam. Hoewel de condities in deze Noordamerikaanse kolonie geschikt waren voor het ontstaan van een creooltaal, kunnen we aan het slechts fragmentarisch overgeleverde materiaal geen vergaande conclusies verbinden (Holm 1989: 335; vergelijk De Vries et al. 1993: 268-269 en vooral Buccini 1995).

In 1652 vestigde Jan van Riebeeck zich met enige anderen bij Kaap de Goede Hoop. De VOC achtte dat punt namelijk een geschikte locatie om er schepen die op weg waren naar het oosten, te voorzien van verse voorraden. Het merendeel van de mannen die Van Riebeeck vergezelden was afkomstig uit de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht (Van der Horst & Marschall 1992: 97). Na verloop van tijd ontstond uit het contact tussen de Nederlandse taalgemeenschap, de inheemse bevolking en de grote aantallen slaven uit Afrika, Madagascar, Indië, Ceylon en Indonesië, die Maleis en Portugees als voertaal hadden, het Afrikaans. In het kader

van deze bijdrage is het niet mogelijk uitgebreid nader in te gaan op de theorieën die zijn ontwikkeld over de ontstaansgeschiedenis van het Afrikaans. Wie hierover meer wil weten, verwijs ik naar de recente studies van Holm (1989: 338-352), Ponelis (1991), De Vries (1991), De Vries et al. (1993: 279-284) en naar het laatste hoofdstuk van dit boek waarin Ponelis een schets van de externe en interne geschiedenis van het Afrikaans geeft.

6.1.5. *Besluit*

De codificatie van de moedertaal neemt in het midden van de 16e eeuw een aanvang met de publicatie van spellingboekjes, grammatica's en woordenboeken. Na de val van Antwerpen moet het zuiden zijn leidende positie op het gebied van handel, cultuur en wetenschappen afstaan aan het noorden. De taal van het machtige gewest Holland wordt verkozen tot standaardtaal. Is hiermee de selectie op macro-niveau een feit, op microniveau gaat de selectie in de periode van 1650 tot 1800 gewoon door. Grammaticale geschriften als de geslachtlijst van Van Hoogstraten, de spraakkunst van Moonen en de *Proeve* van Huydecoper blijken aan dat proces een belangrijke bijdrage te hebben geleverd.

In de loop van de 17e en in de 18e eeuw wordt de standaardtaal geaccepteerd over een groot gebied en door verschillende lagen van de bevolking. Dit mondt tijdens de Franse tijd uit in een spelling en in een grammatica, die beide in opdracht van de overheid zijn vervaardigd. Vanaf het midden van de 18e eeuw heeft men meer oog gekregen voor het onderwijs in en van de moedertaal. In de tweede helft van de 18e eeuw doet het Nederlands zijn intrede op de universiteiten, een duidelijk voorbeeld van functie-uitbreiding van het Nederlands: vanouds was aan die instellingen namelijk het Latijn de voertaal.

Omstreeks 1650 heeft het koloniale imperium van de Nederlanden zijn grootste uitbreiding bereikt. De heerschappij van de Nederlanders heeft er om verschillende redenen niet toe geleid dat het Nederlands een wereldtaal is geworden. Wel zijn er enkele op het Nederlands gebaseerde creooltalen tot ontwikkeling gekomen en treffen we verspreid over de hele wereld talrijke Nederlandse leenwoorden aan.

6.2. Externe taalgeschiedenis (circa 1800-1880)

6.2.0. *Inleiding*

In dit hoofdstuk⁹ willen we na een beknopte schets van de historische ontwikkeling in verband met de standaardisering aandacht schenken aan de studie van het Nederlands in de 19e eeuw. De taalkundigen leveren immers de concepten die in aangepaste vorm in het onderwijs worden geïntroduceerd. Nieuw is daarbij de actieve rol van de overheid bij het standaardiseren van de spelling en de codificering van de spraakkunst ten dienste van het onderwijs.

De opbouw van deze schets van de Nederlandse taalkunde in de 19e eeuw is als volgt. In 6.2.1. geven we een beknopt beeld van de politieke en culturele situatie aan het begin van de 19e eeuw (in hoofdzaak gebaseerd op Kossmann 1986). Daarna geven we een overzicht van de drie hoofdstromingen van de 19e-eeuwse taalkunde: de normatieve taalbeschouwing, de historisch-vergelijkende taalkunde en de algemene grammatica of logische analyse. Onder de normatieve taalbeschouwing (6.2.2.) verstaan we de stroming die de nadruk legt op een zo correct mogelijke spelling en goede spraakkunstige regels. Bij de historische taalbenadering worden de taalfeiten en de taalregels verklaard en gebaseerd op de ontwikkeling van de taal (6.2.3.). De algemene grammatica, die in Nederland in het midden van de eeuw doorgaans logische analyse wordt genoemd, probeert vanuit een taalfilosofische benadering inzicht in de taalvormen te krijgen. In deze stroming is de zin het uitgangspunt (6.2.4.). Deze drie benaderingen sluiten elkaar overigens niet uit en gaan bij verschillende taalkundigen in de praktijk heel goed samen. In een slotparagraaf (6.2.5.) trachten we in de 19e-eeuwse Nederlandse taalkunde gemeenschappelijke elementen te vinden.

6.2.1. *De historische context*

Aan het eind van de 18e eeuw bevond de Nederlandse samenleving zich politiek en economisch in een crisis. De handel stagneerde, terwijl Engeland en Frankrijk profiteerden van een periode van economische groei. De grote mogendheden (Engeland, Frankrijk, Pruisen) mengden zich voortdurend in de situatie in de Republiek.

Het binnenlandse conflict dat aan de basis lag van de politieke problemen was

9 Dit hoofdstuk is een bewerking van '19-th century linguistics: the German theme', in: *History of Linguistics in the Low Countries*, (ed. by Jan Noordegraaf, Kees Versteegh & Konrad Koerner). Studies in the History of the Language Sciences, 64. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1992, 221-253.

de verhouding tussen het stedelijke patriciaat en het huis van Oranje. Enkele intellectuelen probeerden de Nederlandse republikeinse tradities en de positie van Oranje op een moderne manier te integreren. Velen echter behoorden tot de patriotten, de tegenpartij. AntiOrangisme en patriottisme werd een tijdlang synoniem en liep in veel gevallen parallel met anti-Brits (en dus pro-Amerikaans) en francofiel. Het ontbreken van een centrale staatsorganisatie maakte de positie van de patriotten zwak. Tegen wie een revolutie te beginnen in zo'n situatie? Machteloosheid beheerste de staat ook na de interventie van de Pruisen. België werd ingelijfd bij Frankrijk.

In 1793 verklaarden de Fransen Engeland en de Nederlandse Republiek de oorlog. Willem V week in 1795 naar Engeland uit. Het vredesverdrag met de Fransen (1795) legde de basis voor de Bataafsche Republiek, maar de Fransen bemoeiden zich herhaaldelijk met de Republiek. De patriottische revolutionairen (of wat ervan over was) konden een 'fluwelen revolutie' doorvoeren. Na enige tijd wordt ook Nederland bij Frankrijk ingelijfd. Deze situatie duurde tot 1813 toen het Koninkrijk der Nederlanden ontstond: noord en zuid verenigd onder een nieuwe Oranje.

De geschiedenis van de studie van het Nederlands weerspiegelt omstreeks 1800 deze situatie. Er is nog geen officiële spelling en een eenheidstaal volgens algemeen aanvaarde regels ontbreekt. De politieke en culturele veranderingen leiden tot hervorming van het bestuur en van het onderwijs, tot scheiding van kerk en staat en tot een heroriëntatie op de eigen taal. In 1797 wordt Siegenbeek benoemd als hoogleraar in de Nederlandse taal te Leiden. Doorgaans wordt deze benoeming beschouwd als het begin van de universitaire neerlandistiek (Vis 1993: 395-396). Hij was echter niet de eerste die college gaf over het Nederlands: reeds E. Wassenbergh (1742-1826) ging hem te Franeker voor en in Harderwijk had Herman Tollius in 1773 reeds college gegeven in het Nederlands over het Nederlands. Te Harderwijk hield Meinard Tydeman zijn toehoorders het belang van onderwijs in het Nederlands voor 'om der roem van ons volk te vermeerderen' (Noordegraaf 1995). Behalve het werk van Siegenbeek is het taalkundig werk van Pieter Weiland in het eerste deel van de 19e eeuw toonaangevend.

In het midden van de eeuw vinden in de Nederlanden belangrijke politieke en culturele veranderingen plaats onder invloed van het liberalisme. Deze veranderingen hebben onder meer enige onderwijswetten tot gevolg. De HBS (hogere burgerschool) is hiervan een uitvloeisel, evenals de vernieuwing van het universitair onderwijs. Onderwijsvernieuwing en intellectuele heroriëntatie weerspiegelen zich in de aard van de taalkundige publicaties tussen 1850 en 1860. De normatiefkritische taalkunde verliest terrein, de historische richting wint veld, de traditie van de algemene grammatica zorgt voor nieuwe impulsen.

6.2.2. De normatieve traditie

6.2.2.1. Pieter Weiland (1754-1842)

Weiland studeerde theologie te Leiden, keerde zich af van de officiële kerk en werd predikant bij de remonstranten. Hij weigerde een benoeming tot Agent van Binnenlandse Zaken in de *Bataafsche Republiek*; later ook een professoraat te Utrecht. Sinds 1773 was Weiland lid van een dichtgenootschap, zoals die in deze periode in vele steden in Holland bestonden. Veel van deze genootschappen ontwikkelden zich tot belangrijke centra van culturele, artistieke en wetenschappelijke activiteit, onder meer door middel van het uitschrijven van prijsvragen. Twee van deze genootschappen moeten in dit verband genoemd worden: de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (1766). Weilands aanvankelijke activiteiten op linguïstisch gebied zijn verbonden met een prijsvraag van de laatste maatschappij (Knol 1977: 108; Noordegraaf 1985: 174).

In 1799 publiceerde Weiland het eerste deel van zijn *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek*. Zijn voorbeeld was Johann Christoph Adelungs (1732-1806) *Grammatisches-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart* (1774-1786; ²1793-1801). Aan het eigenlijke woordenboek gaat een 'Inleiding' vooraf van bijna 200 bladzijden, de facto een verhandeling over de Nederlandse spelling en over de leer van de woordsoorten. Deze inleiding is gemodelleerd naar een ander werk van Adelung: *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache, zur Erläuterung der deutschen Sprachlehre für Schulen* (1782). Voor de spelling oriënteerde hij zich bij Nederlandse taalkundigen voor hem, zoals Lambert ten Kate (1674-1731). De woordleer is overgeschreven uit Adelungs *Lehrgebäude*.

Adelungs taalkundig werk had in Duitsland bewondering geogst. Sanctionering van zijn werk door de Pruisische overheid droeg er toe bij dat hij voor de periode 1780-1820 in Duitsland als een toonaangevende taalmeester gold. Adelungs *Lehrgebäude* en *Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuss. Landen* (1781, ⁶1816), die ook door Weiland werd gebruikt, waren normatieve grammatica's waarin het taalgebruik van de beste en verstandigste schrijvers tot richtsnoer verklaard werd. Beide grammatica's zijn opgezet volgens het klassieke model. Achtereenvolgens komen aan de orde: klanken, woorden, woordgroepen en zinnen. De nadruk ligt op de woordleer. Weiland deed een poging de Hollandse Adelung te worden. De uitgangspunten daarbij waren dezelfde: regeling van de spelling, verbetering van het taalgebruik, veel aandacht voor uitspraak, declinatie, conjugatie, kortom de reededelen.

In 1805 publiceerde Weiland zijn spraakkunst. Hiervoor had hij in 1801 van de regering van de *Bataafsche Republiek* opdracht gekregen. De *Nederlandsche Spraakkunst* (1805) werd de richtlijn voor ambtenaren en onderwijsgeevenden. Voor het onderwijs verzorgde Weiland een verkorte versie van zijn spraakkunst:

Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen (1805). Een halve eeuw lang is dit werk herdrukt.

De *Nederduitsche spraakkunst* (1805) bestaat uit twee delen. Deel één behandelt woord- en klankleer, inclusief spelling en etymologie; deel twee betreft de syntaxis. Het eerste deel van de spraakkunst is een bewerking van zijn 'Inleiding' uit deel I van zijn woordenboek (1799) en daarom langs die weg een bewerking van Adelung. Voor het tweede deel had hij ook Adelungs werken op zijn werktafel liggen (Noordegraaf 1985: 184-197).

6.2.2.2. Matthijs Siegenbeek (1774-1854)

Nog een andere taalkundige speelde in deze tijd een rol in de ontwikkeling van de Nederlandse taal en letteren: Matthijs Siegenbeek. Siegenbeek had evenals Weiland een opleiding tot predikant gevolgd, was evenmin lid van de staatskerk, maar doopsgezind. Hoewel hij later nog als predikant optrad, oefende hij slechts een jaar zijn pastorale ambt uit te Dokkum. Toen volgde een benoeming tot hoogleraar te Leiden, 'professor eloquentiae hollandicae extraordinarius', op voorspraak van de curator, de latinist Laurens van Santen (1746-1798), een van de invloedrijke patriotten die ijverden voor een eenheidstaal. Hij hoopte dat door het onderwijs in de welsprekendheid niet alleen de kennis van de rijkdom van het Nederlands zou worden vergroot, maar ook dat nationalistische gevoelens van eenheid en zelfstandigheid bij het Nederlandse volk versterkt zouden worden. Ook de latere Groningse hoogleraar Lulofs (1787-1849) was ervan overtuigd dat taalstudie het nationale gevoel stimuleerde.

Siegenbeeks taak als hoogleraar was in hoofdzaak aankomende predikanten en juristen te bekwamen in het goed leren spreken en schrijven. De jonge hoogleraar ontving van regeringswege de opdracht een spellingregeling te ontwerpen. Nadat de concepten ervan in 1804 waren goedgekeurd door de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en de overheid, werd de regeling officieel. Deze door Siegenbeek ontworpen spelling, die voor een belangrijk aansluit bij de spellingsopvattingen van Adriaan Kluit, werd nog in datzelfde jaar uitgegeven onder de titel *Verhandeling over de Nederduitsche spelling ter bevordering van eenparigheid in dezelve* (Van de Wal 1992: 287-290). Een jaar later verscheen zijn *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling* (1805). Siegenbeek (1804) vormt de eerste officiële Nederlandse spellingsregeling. Daartoe maakte hij gebruik van 22 letters in overeenstemming met de opvatting van Ten Kate dat de c, q, x en y uitheemse letters zijn. Siegenbeeks grondregel is 'schrijf zoals ge spreekt'. Aangenomen wordt dat de schrijftraditie van de beschaafde stand daarmee in overeenstemming is; waar het tegendeel blijkt, moet regelend worden opgetreden.

Een prijsvraag van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor een beknopte

grammatica die van duidelijke voorbeelden was voorzien, had een Groningse predikant, Lambertus van Bolhuis (1741-1820), als winnaar opgeleverd. Zijn *Beknopte Nederduitsche spraakkunst* (1793) werd verschillende keren herdrukt (1799, 1803, 1804) en de schrijver werd door Siegenbeek zeer geprezen. Ondanks die lof bleek het *Nut* behoefte te hebben aan taalkundige werken, met name voor het onderwijs. In enkele boekjes die hierop verschijnen, wordt wel de spelling en de etymologie behandeld, maar niet de syntaxis. Een afzonderlijke syntaxis verschijnt anoniem in 1810 onder de titel *Syntaxis of woordvoeging der Nederduitsche taal*. De schrijver ervan, Siegenbeek, was er niet toe te bewegen zijn naam op het titelblad te zetten. Enige tijd later heeft men Siegenbeek wederom gevraagd voor het vervaardigen van een grammatica. Deze *Grammatica of Nederduitsche spraakkunst* verscheen in 1814.

Siegenbeeks *Syntaxis* (1810) bevat een inleiding waarin de noodzaak van de kennis der syntaxis uiteengezet wordt. Het eerste hoofdstuk behandelt aan de hand van de woordsoorten de verbindingsmogelijkheden. In het volgende hoofdstuk gaat de schrijver in op de 'orde' van de woorden. Ten slotte bespreekt hij het geheel van de volzin. Opvallend is dat Siegenbeek in grote mate Weilands spraakkunst (1805) als voorbeeld heeft genomen. Er zijn talrijke passages aan te wijzen die woordelijk overeenstemmen. De indeling van de stof is in beide werken nagenoeg gelijk, hoewel de hoofdstukverdeling verschillend is. Juist deze indeling laat zien dat ook Siegenbeek Adelungs *Lehrgebäude* raadpleegde. Zo zijn er kleine verschillen: Weiland vermijdt bijvoorbeeld in zijn bewerking van Adelung de termen subject en predikaat, maar Siegenbeek gebruikt deze wel. In het tweede en derde hoofdstuk is Siegenbeek uitvoeriger dan Weiland, gedeeltelijk doordat hij meer aan Adelung ontleent, gedeeltelijk doordat hij vele voorbeelden toevoegt, die hij onder meer aan het werk van nationale geschiedschrijvers ontleent (Noordegraaf 1985: 236 e.v.).

Ook Siegenbeeks *Grammatica* uit 1814 is gemodelleerd naar het voorbeeld van Weiland (1805). Natuurlijk zijn er ook hier kleine verschillen. Zo bespreekt Siegenbeek in afwijking van Weiland het telwoord ná het adjectief en vóór het voornaamwoord. Kennelijk rekent hij de telwoorden niet tot de kleine rededelen die immers onverbuigbaar zijn. Waarschijnlijk heeft Siegenbeek zich hiervoor ook laten inspireren door Adelung. Deze rekent in zijn *Lehrgebäude* de telwoorden evenmin bij de kleinere rededelen.

Het innoverende karakter van Siegenbeek is niet groot. Hij was immers krachtens een regeringsbesluit gehouden de regels die in Weilands spraakkunst waren neergelegd te volgen. Op één punt is zijn werk wellicht vernieuwend geweest: Siegenbeeks spraakkunst stimuleert het werken met door leerlingen te verbeteren foute zinnen waardoor inzicht in de bouw van de zin en de functie van de woorden noodzakelijk was (Noordegraaf 1985: 253).

6.2.2.3. Enkele slotopmerkingen over de normatieve traditie

Omstreeks het midden van de 19e eeuw is het gedaan met de vooraanstaande rol van de normatieve taalkunde van Weiland en Siegenbeek en tegelijkertijd met de invloed van Adelung. Uiteraard blijft in het onderwijs de nadruk op spelling en correct toepassen van de spraakkunst als onderdeel van het leren beheersen van de moedertaal bestaan. Dit maakt dat de normatieve taalkunde haar invloed nooit geheel verloren heeft.

Omstreeks het midden van de eeuw komen er echter nieuwe ideeën. De invloed van de historische taalbeschouwing laat zich ook in Nederland gelden. Nu was ook bij de traditie van Weiland en Siegenbeek een historische dimensie niet afwezig. Weiland beriep zich bijvoorbeeld bij het hanteren van taalkundige normen op de geschiedenis van de nationale taal - begrijpelijk gezien de politiek-culturele situatie. Maar in het algemeen waren de vertegenwoordigers van deze richting zich zeer wel bewust van het feit dat taal aan veranderingen onderhevig was en derhalve was een historisch aspect aan hun taalbeschouwing niet vreemd. Maar deze gedachte leidde niet tot een wezenlijk andere benadering in hun taalbeschouwing.

6.2.3. De historische taalbeschouwing

6.2.3.1. Inleiding

Behalve enkele incidentele opmerkingen en verwijzingen in publicaties van andere taalkundigen (zie Bakker 1977: 132 voor details) vinden we de eerste daadwerkelijke invloed van de historisch-vergelijkende taalwetenschap in het werk van W.G. Brill. Voor het onderwijs stelde Brill een aantal grammatica's samen waarin voor het eerst in de Nederlandse taalkunde systematisch de invloed valt aan te wijzen van zijn grote Duitse voorbeeld Grimm (1785-1863). Bij de totstandkoming van deze spraakkunst was zijn jongere vriend Matthias de Vries nauw betrokken.

6.2.3.2. Willem Gerard Brill (1811-1896)

Evenals Weiland en Siegenbeek studeerde W.G. Brill theologie, maar kort na zijn proponentsexamen zag hij af van het predikambt: hij voelde zich om een of andere reden niet geroepen (Chantepie de la Saussaye 1897). Hij ging over tot de studie van de letteren en promoveerde te Leiden op Aristophanes (1837). Korte tijd was hij leraar aan het gymnasium in de stad van zijn geboorte en studie; daarna gedurende een lange periode te Zwolle, ten slotte was hij van 1859 tot 1881 hoogleraar te

Utrecht in de Nederlandse taal- en letteren en de vaderlandse geschiedenis. Behalve het schrijven van grammatica's en artikelen over taalkundige onderwerpen verzorgde hij uitgaven van Middelnederlandse literaire en niet-literaire teksten, zoals Brandaen en de rijmkroniek van Melis Stoke. Veel schreef hij op het gebied van wat hij uiteindelijk zijn belangrijkste taak achtte: de vaderlandse geschiedenis. We kennen van hem redevoeringen met een wijsgerige inslag over allerlei aspecten van zijn onderwijs. Een groot aantal artikelen over de meest verschillende onderwerpen, met name de grote schrijvers uit de wereldliteratuur, verschenen van zijn hand in het tijdschrift *De Gids*. Hij was een vereerder van Goethe en over zijn levensbeschouwelijke opvattingen is het laatste woord ongetwijfeld nog niet gezegd.

Als opvolger van de Latijnse scholen was in de 19e eeuw aan het einde van de jaren dertig een nieuw schooltype ontstaan: het Stedelijk Gymnasium. De geschiedenis van dit schooltype aan de vooravond van de instelling van de HBS is voor de externe geschiedenis van het Nederlands niet zonder belang. De traditionele Latijnse school was formeel hoger onderwijs, maar ze leed aan het euvel dat veel leerlingen vroeg vertrokken naar de universiteit. In augustus 1815 hadden de universiteiten zelf het recht gekregen 'admissie' af te nemen, zonder dat de (lage) eisen overigens waren omschreven. Thorbecke schafte in 1850 zelfs de functie van inspecteur van de Latijnse scholen af. Gevolg van een en ander was dat deze scholen feitelijk een crisisperiode doormaakten. Op verschillende plaatsen (Den Haag, Leiden, Middelburg) experimenteerde men met het vernieuwde type: een Stedelijk Gymnasium in twee afdelingen. De eerste afdeling, de klassieke, was de vooropleiding voor de universiteit; de tweede of moderne afdeling was bedoeld als eindonderwijs. Dit Stedelijk Gymnasium had Engels, Duits, Frans, Nederlands, geschiedenis en aardrijkskunde op het programma (Fortgens 1958: 220). Brills taalkundige werken verschijnen als hij als jong docent in de moderne vreemde talen en het Nederlands aan het gymnasium te Zwolle werkt. Voor alle talen heeft hij indrukwekkende grammaticale geschriften op zijn naam, met als hoogtepunt zijn spraakkunsten van het Nederlands. In 1844 publiceerde hij een brochure waarin hij zich voor zijn doen tamelijk theoretisch uitliet: *Over de taal, als het pand van 's menschen hoogen rang in de schepping, en het verband tusschen de meerdere of mindere intellectuële vatbaarheid eener natie, en de hogere of lagere klasse, waartoe de taal, door haar gesproken behoort*. Hier vinden we onder meer een bespreking van verschillende opvattingen over de oorsprong van de taal (Brill 1844: 5-18; Noordegraaf 1994: 353, 1995: 162-20). Aan het slot van dit geschrift spoort hij de Nederlanders aan zich te laten beïnvloeden door Duitsland. Dit geldt met name voor de taal: dankzij de taalhistorische verwantschap met het Duits kan voor ons land een voorspoedige toekomst verwacht worden. De Duitsers beschikken over een taal die grammatisch gesproken in de beste klasse der talen thuishoort. De indeling van de talen die Brill in deze brochure ontwikkelt is sterk beïnvloed door Herders *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772). Brill is van mening dat het bewustzijn de

mens een bijzondere, met niets te vergelijken plaats geeft in de schepping. Het wezen van de taal is niet het weergeven van gevoelens maar van oordelen; met de taal stelt de mens zich aan het hoofd van de schepping. Deze theorie van de oorsprong van de taal steunt sterk op Herder, maar is tegengesteld aan de agnostische opvattingen van Grimm.

In 1846 verschijnt Brills *Hollandsche spraakleer*. In de voorrede verklaart hij dat een spraakkunst waarin de inzichten van de Duitse taalkunde, met name van het werk van Jacob Grimm verwerkt was, in het Nederlands ontbrak. Voor zijn spraakleer koos Brill een voorbeeld dat hij qua opbouw vrij precies volgde: *Ausführliches Lehrbuch der deutschen Sprache* (1838) van J.C.A. Heyse. In 1849 volgde van Brills spraakleer een herdruk. In 1852 verscheen het deel over de syntaxis, nu onder een gewijzigde titel: *Nederlandsche spraakleer*. In 1866 voegde hij er een deel over stijlleer aan toe, zodat op dat moment Brills spraakleer bestond uit drie imposante delen. Gedurende de jaren 1854 tot 1880 zijn alle delen verschillende keren herdrukt. In alle edities vermeldt hij zijn grote voorbeeld, de spraakkunst van Heyse. Brills levensberichtschrijver vermeldt overigens juist met grote bewondering het derde deel, de *Stijlleer* (1866, ²1880) en verbaast zich erover dat het zo goed als onbekend is gebleven (Chantepie de la Saussaye 1897: 109-111). Deze stijlleer gaat over beeldspraak en retorica, maar evenzeer over literaire genres en tijdperken en de grote schrijvers uit de wereldliteratuur. Zonder twijfel geeft Brill in dit werk een synthese: zijn spraakkunstig werk stond in functie van deze literair-esthetische benadering. In de letteren zien wij hoe de mens 'in navolging van de werken des Scheppers een eigen wereld vormt, aan de gebeurtenissen medeschept, en in het onvolmaakte de volmaking ziet en te aanschouwen geeft' (geciteerd door Chantepie de la Saussaye 1897: 111). Voor Brill waren de grote schrijvers ingewijden, die iets van het wezen der dingen en het doel van het leven hebben gezien. Wij moeten als leerlingen naar hen luisteren.

Theoretische aspecten stelt Brill in zijn spraakleer (1846) niet of slechts impliciet aan de orde. De opbouw is in grote mate gelijk aan die van de spraakkunst van Weiland (1805) op de delen over de woordverbinding na. Er is een hoofdstuk over de letters, over de grammatische figuren en over de woordvorming. De woordsoorten krijgen de meeste aandacht: dezelfde tien woordsoorten die vandaag de dag in de schoolgrammatica worden onderscheiden. Veel ruimte wordt besteed aan verbuiging en vervoeging. Brill maakt een onderscheid in sterke en zwakke verbuiging en vervoeging en zijn indeling van de sterke werkwoorden in klassen is volgens Grimm (1819, 1822-1837).

Karakteristiek voor Brill is zijn semantische analyse van het gebruik van de diverse woordsoorten en de functie van flexie-uitgangen. In dit descriptief-analytisch geheel ligt een onvoorstelbare hoeveelheid fijnzinnige en consciëntieuze taalobservaties op nadere bestudering te wachten. Hij hanteert daarbij een visie op het verbinden van woorden die neerkomt op het combineren van een bijzonder en een algemeen begrip. In *Jan is gek* wordt het algemene begrip *gek*, zoals hij het

noemt 'toegepast' op het bijzondere begrip *Jan*. Het bijzondere begrip is het object van de logisch-linguïstische operatie en wordt daarom voorgesteld als een zelfstandigheid. Het woord *gek* drukt als bijvoeglijk naamwoord een blijvende eigenschap uit in tegenstelling tot een werkwoord dat een tijdelijke toestand aanduidt van een zelfstandigheid. Koppelwoorden geven aan bijvoeglijke naamwoorden de kracht van een werkwoord (Brill 1846: 208; Bakker 1977: 134).

Aan Heyse ontleent Brill de notie 'bepaling' om de semantisch-syntactische relaties te kunnen beschrijven. Hij maakt een onderscheid tussen bepaling in de vorm van dependentie (regimen) en in de vorm van inherentie (congruentie). De inherentiebepaling is te herkennen in de verhouding tussen subject en predikaat, substantief en adjectief. Op basis van de woordsoorten komt Brill zo tot een coherente beschrijving van allerlei syntactische verbindingen. Daarbij legt hij de nadruk op het werkwoord. Het wezen van de taal manifesteert zich het duidelijkst in het werkwoord, aldus Brill. Er is geen identiek beginsel om woordcategorieën te herkennen of te definiëren. De door Brill gevolgde redenering is de volgende. De mens is het hoofd der schepping die hij waarneemt als oordelend wezen. Hij heeft om de wereld van zijn gedachten vast te houden een klank nodig die rekenschap geeft van zijn denken. Het woord is dan ook geen teken dat een entiteit imiteert. De entiteit zelf bleef aanvankelijk onuitgedrukt. Het oorspronkelijke woord moet daarom een gedachte, een oordeel over een voorwerp uitdrukken. Hieruit volgt dat het oorspronkelijkste woord een werkwoord moest zijn. Op het moment dat een klank de naam van een voorwerp wordt, houdt het op werkwoord te zijn (Brill 1861: 261). De morfologische aspecten van woorden zijn in deze visie geen uiterlijke vormaspecten maar manifestaties van de innerlijke kracht van een woord. De Indogermaanse talen hebben het stadium bereikt dat de wezenlijke kracht van de woordklassen in een rijk een welgevormd geheel gedemonstreerd wordt. Dit is de achtergrond van Brills indrukwekkende taalbeschrijving. Hoewel hij in algemene zin beïnvloed was door Grimm, volgde hij Heyse waar hij aan de normatieve taalbeschouwing in de traditie van Adelung een historische basis en verantwoording gaf. Tegelijkertijd plaatste hij zijn bevindingen in een levensbeschouwelijk kader.

Brill was bevriend met M. de Vries, een jonge, begaafde classicus. Tijdens het schrijven van zijn eerste spraakkunst (1846) met daarin de invloed van de nieuwe Duitse taalstudie, schrijven zij elkaar vele brieven. Brill legt alle drukproeven eerst aan zijn jonge collega voor (Druyven 1982). Op deze wijze maakt de 20-jarige M. de Vries kennis met de resultaten van de historische en vergelijkende taalwetenschap. Meer nog dan Brill zal deze De Vries de vader worden van deze richting in de Nederlandse taalkunde.

6.2.3.3. Matthias de Vries (1820-1892)

Matthias de Vries studeerde klassieke letteren te Leiden waar hij zich na zijn promotie (1843) als privaatdocent klassieke talen vestigde (Noordegraaf 1985: 319). In 1846 werd hij leraar aan het Leidse gymnasium tot zijn benoeming als hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde te Groningen. In 1853 ruilde hij deze post voor die te Leiden. De studie van de moedertaal kreeg door zijn activiteit een universitaire plaats naast die van de klassieke en de oosterse talen. De Vries heeft: geen spraakkunst geschreven; hij heeft veel taalkundige publicaties op zijn naam, maar slechts weinige bevatten theoretische uitspraken. Baanbrekend was zijn activiteit op het gebied van de studie van het Middelnederlands en het verzorgen van uitgaven van Middeleeuwse en 17e-eeuwse teksten. Zijn eerste tekstuitgave, Hoofts *Warenar* (1843), draagt hij op aan Siegenbeek.

Onverbreekelijk is zijn naam verbonden met de voorbereiding en vervaardiging van wat hij als zijn levenswerk beschouwde: het samenstellen van een *Groot woordenboek der Nederlandsche taal* (1882-heden). Hij stimuleerde congressen hierover en praktisch kwam de voorbereiding en de organisatie van het *Woordenboek* (WNT) op hem neer. Bij de uitvoering liet hij zich assisteren door L.A. te Winkel en door corresponderende medewerkers voor het exciperen van teksten. Aanvankelijk werkte De Vries ook aan een woordenboek van het Middelnederlands, maar uiteindelijk werd dit vervaardigd door twee van zijn leerlingen, Eelco Verwijs (1830-1880) en Jacob Verdam (1845-1919). De eerste aflevering van het eerste deel van het grote woordenboek (WNT) verscheen in 1864 met een brede inleiding op naam van de beide redacteurs, De Vries en Te Winkel. De lijst van intekenaren weerspiegelt niet alleen de maatschappelijk belangstelling, maar eveneens de betekenis van het Nederlands voor gebieden in andere windstreken. Het woordenboek is nog niet voltooid, maar het einde van het alfabet is in zicht, wellicht zal het in 1998 af zijn. In de belangstelling van De Vries en zijn tijdgenoten voor het maken van een verzameling van alle Nederlandse woorden tot een thesaurus herkennen we de invloed van Grimms *Deutsches Wörterbuch*, dat het model vormde.

Een van de door De Vries en Te Winkel te treffen voorbereidingen voor de uitgave van het WNT was het regelen van de spelling. Ruim een halve eeuw eerder had Siegenbeek een poging gedaan (zie 6.2.2.2.), maar het resultaat was onbevredigend en bovendien in de ogen van de beide redacteurs niet in overeenstemming met de stand van de wetenschap. Het ontwerpen van deze spelling is voor het grootste deel het werk van Te Winkel. Deze spellingregeling is nog steeds de basis voor de spelling van het Nederlands. Bij de invoering van de spelling deed zich nog iets merkwaardigs voor. Terwijl de Belgische regering -de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden waren in 1830 gescheiden - de spelling van De Vries en Te Winkel officieel had aanvaard en voorgeschreven in onderwijs en ambtelijke documenten, heeft de Nederlandse regering dat niet gedaan. Weliswaar had minister Thorbecke verklaard dat er geen bezwaar bestond tegen invoering van deze spel-

ling in het onderwijs, maar officieel is zij pas in 1947 ingevoerd. Toen was er reeds een halve eeuw tegen deze spelling gestreden. Voor de spelling ontwierpen De Vries en Te Winkel vier belangrijke beginselen. In de eerste plaats de regel van de beschaafde uitspraak, vervolgens de regel van de identiteit, in de derde plaats het principe van de analogie en ten slotte het beginsel van de etymologie. Aan de schrijfwijze van *mensch* moest zichtbaar zijn de verwantschap met het Duitse *Mensch* en het Gotische *mannisks*. Juist het etymologische aspect - voor De Vries en Te Winkel belangrijk - is na een lange periode van kritiek voor en na de Tweede Wereldoorlog aangepast. Overigens is het centrale uitgangspunt ('schrijf zoals ge spreekt') in de recente spellingswijziging van 1996 met betrekking tot de *n* als tussenklank niet gevolgd.

Voor de opvattingen van M. de Vries zijn we aangewezen op enkele oraties, die helaas niet opgenomen werden in zijn verzameling taalkundige opstellen van 1894. In 1849 hield hij te Groningen zijn eerste inaugurele rede, maar daarin was hij nogal terughoudend over de historische richting. In een rede te Utrecht uit datzelfde jaar spreekt hij zich programmatischer uit. Hij houdt zijn gehoor de noodzaak voor te zoeken naar een vaste grondslag voor de taalkunde. Het ware beginsel komt tot uiting in de historische studie der levende taal. Men behoort die taal waar te nemen om wetten op te sporen die zich in de taal openbaren. In zijn Leidse oratio (1853) distantieert hij zich van het doel van de studie van de Nederlandse letteren uit de tijd van Siegenbeek en pleit hij voluit voor een wetenschappelijke en zelfstandige studie van de taalkunde.

Het object van de taalkunde is voor De Vries de levende taal - hij spreekt ook wel van gesproken volkstaal die de uitdrukking van de geest van een volk is. Deze taal groeit onafhankelijk van de mens en de taalkundige. In de praktijk blijkt De Vries zich echter te richten op de schrijftaal, die tot het gebied van de kunst behoort en een bewuste creatie is van de menselijke geest. De filoloog moet met zijn esthetische smaak kritisch optreden.

De taalwetten zijn gevolgen van bepaalde krachten die tot het wezen van de taal behoren. Dit wezen formuleert De Vries met een aan de biologie ontleende metaforiek die ook bekend is uit het werk van Schleicher (1850). In oorsprong, aldus De Vries, bestond een taal uit vooral monosyllabische woorden, die zowel begrippen als betrekkingen tussen de begrippen aanduiden. In de volgende fasen kwamen de hoofdwoorden op de voorgrond en verloren de betrekkingen hun zelfstandig karakter. In deze periode, de fase van de agglutinerende taal, gingen de betrekkingen zich hechten aan grondwoorden, in de vorm van voor- of achtervoegsels. De betrekkingen zijn vervolgens flexievormen geworden. Dit doet zich voor in de fase van de flecterende taal. De talen van de Indogermaanse stam behoren hiertoe. In de ontwikkeling van de taal is nergens stilstand. Na deze fase van bloei gaat de taal over in een fase van verval, van deflexie. Deze fase kan uiteraard door externe factoren beïnvloed worden, maar is geheel volgens de aard van de taal. Woorden die vreemd zijn aan een taal en zijn ingeslopen vindt hij

parasieten. De taal is een organisme dat zich ontwikkelt naar natuurwetten. De taalkundige-filoloog is als een hovenier die regelt en leidt.

6.2.3.4. Enkele slotopmerkingen over de historische taalbeschouwing

De taalkundige opvattingen van De Vries zijn gevormd in zijn contact met Brill. In de brieven en de aantekeningen bij Brills spraakleer vinden we historische en comparatistische commentaren. Via zijn onderwijs ontwikkelt De Vries zich tot een taalkundige wiens opvattingen verwant zijn aan die van Schleicher: de scheiding tussen filologie en linguïstiek, taalkunde als een vorm van natuurwetenschap, de taal als een organisme, en een verwante taaltypologie (Noordegraaf 1985: 321).

De invloed van De Vries is zeer groot geweest. Hij heeft via zijn onderwijs en zijn lexicografische activiteit school gemaakt. Belangrijke vertegenwoordigers van deze historische richting in de Nederlandse taalkunde van de 19e eeuw zijn de reeds genoemde Eelco Verwijs (1830-1880) en Jacob Verdam (1845-1919) en, de opvolger van Brill te Utrecht, Henri Ernest Moltzer (1836-1895). Allen zijn meer filologisch dan theoretisch gericht en wars van filosofische speculatie. In veel gevallen heeft hun taalkundige activiteit een nationaal-romantisch aspect.

Een keer is De Vries partij geweest in een befaamde discussie. Voor een weerwoord op een provocerende rede in de Akademie van Wetenschappen van de oriëntalist T. Roorda (1801-1874) onttrok hij tijd aan zijn levenswerk: het woordenboek. Deze Roorda stelde dat hij wel kon instemmen met het pleidooi in De Vries' Leidse oratio voor het bestuderen van de levende taal. In feite vond hij echter dat De Vries niet van de spreektaal uitging. Hij attaqueerde de historische taalvormen en daarmee de spelling zoals die in de schrijftaal gehanteerd werd. Roorda betoogde dat de casus-flexie van de schrijftaal niet oorspronkelijk was, maar geïmporteerd of kunstmatig. Roorda's kritiek, later uitvoerig uitgewerkt in een *Verhandeling over het onderscheid en de behoorlijke overeenstemming tusschen Spreektaal en Schrijftaal* (1855b) is fundamenteel: voor Roorda (1855b: 3) is taal spraak en daarom moet de schrijftaal zich steeds uit de levende spreektaal regenereren. Wat De Vries doet, volgens Roorda, is kunstmatige boekentaal tot norm verheffen. Zijn stelling 'dat die verbuigingen en taalregels in onze moedertaal in het geheel niet thuis behooren, en ook nooit behoord hebben, zoodat zij zelfs niet als overblijfsels uit een ouder tijdperk van onze taal, als archaïsmen, beschouwd zouden mogen worden', ging echter te ver: de historische gegevens interpreteerde hij nogal eens verkeerd. De uitspraken van Roorda moeten De Vries en Brill (die eveneens de rede beantwoordde) ervaren hebben als een aanval op wat zij zagen als een moderne wetenschappelijke beoefening van de taalstudie. Roorda was een representant van de traditie van de algemene grammatica. Deze traditie was ook Brill niet onbekend. In zijn syntaxis van 1860 en latere uitgaven dankt hij zijn vriend L.A. te

Winkel, de medewerker van De Vries aan het *Woordenboek*, voor zijn studies op het terrein van de logische analyse, zoals de algemene grammatica destijds werd genoemd. Deze studies van Te Winkel vinden hun oorsprong in een tweedelig werk dat Te Winkel schreef als kritisch commentaar op de taalkundige opvattingen van Roorda, die de laatste had beschreven in zijn *Over de deelen der rede*. Het zal daarbij nog spannen tussen deze geleerden.

6.2.4. De traditie van de algemene grammatica

6.2.4.1. Inleiding

In deze sectie geven we een beeld van de algemene grammatica of logische analyse in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw. Voor de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde is deze traditie belangrijk, omdat hieruit de schoolgrammaticale zinsontleding voortkomt. We besteden daarom eerst aandacht aan de zinsontleding aan het begin van de eeuw. Vervolgens zullen we de opvattingen over logische analyse nagaan bij figuren als Roorda en Te Winkel. Ten slotte stellen we vast dat de invloed van de algemene grammatica zich aan het eind van de eeuw beperkt tot het onderwijs.

6.2.4.2. Zinsontleding en de invloed van becker

In de eerste jaren van de 19e eeuw zien we in verschillende spraakkunsten dat er aandacht is voor het ontleden van de zin. Siegenbeeks *Syntaxis* laat bijvoorbeeld duidelijk zien dat zijn opvatting over de verbinding van woorden verder gaat dan die van Weiland. Het is dan ook aannemelijk dat hij nog andere bronnen had dan Adelung. Deze aandacht voor de zin kunnen we ook bij schoolmeesters vaststellen (Bakker 1977: 125-127; Noordegraaf 1985: 26-32). Zo is het werk van Anslijn op dit punt belangrijk. Anslijn (1777-1838), schoolhouder te Haarlem, schreef veel schoolboekjes, onder meer een *Nederduitsche spraakkunst voor Eerstbeginnenden* (1814). In dit werk komt Anslijn tot een geheel nieuwe omschrijving van het casusbegrip waarvan hij er in tegenstelling tot de Nederlandse traditie slechts drie onderscheidt. Zijn casusdefinitie komt neer op het omschrijven van de functie die het verbogen woord in de zin heeft. Het werk van Anslijn vormt het begin van een traditie van zinsontleding.

Bekend is dat de Franse *grammaire générale* in de 17e en 18e eeuw in Frankrijk tot bloei is gekomen en vervolgens grote invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van de schoolgrammatica (Chervel 1977). Aan het eind van de 18e eeuw valt in Duitsland het begin van de Philosophische of Allgemeine Grammatik waar te

nemen (Forsgren 1973, 1985; Weiss 1992). Ook voor de Nederlandse taalkunde is met betrekking tot universele, filosofische of algemene grammatica de relatie met Frankrijk en Duitsland aangetoond (Noordegraaf 1994). In Nederland staan in de eerste helft van de 19e eeuw de schoolmeesters daarom in dubbel opzicht onder invloed van de Duitse taalkunde: via de normatieve grammatica van Weiland en via de werken van vertegenwoordigers van de algemene grammatica, voor de zinsontleding.

Een belangrijke invloed kan op rekening gesteld worden van K.F. Becker. In het voorwoord van zijn *Hollandsche spraakleer* (1846) vermeldt Brill dat in zijn leidraad (de spraakkunst van Heyse) met vrucht het werk van Becker is geraadpleegd. In Nederlandse onderwijsbladen is overigens omstreeks het midden van de eeuw bepaald negatief over de invloed van Becker geschreven (Van Driel 1988b; Noordegraaf & Bierling 1986: 93).

Karl Ferdinand Becker (1775-1849) was arts en had een brede natuurwetenschappelijke belangstelling. Hij interesseerde zich ook voor onderwijs en taalwetenschap en moet gezien worden als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de algemene grammatica in Duitsland. In het begin was hij bevriend met Grimm en Humboldt, maar hij ontwikkelt zich tot iemand wiens taalopvattingen zich van Grimm in sterke mate en van Humboldt in mindere mate onderscheiden. Na 1830 publiceert Becker taalkundige geschriften waarin vanuit een duidelijk filosofisch beginsel de taalfeiten worden bekeken. Becker hanteert daarbij het organismebegrip, niet als een evolutionair-biologisch zoals bij De Vries, maar als een systematisch-functioneel principe. De strakke systematiek maakte zijn werk voor het onderwijs zeer geschikt. In zijn werk heerst het primaat van de zin. Op basis van de notie 'de taal is een organisme' dat zich ontvouwt volgens een strenge dichotomie van 'Geist' en 'tätigkeit' omschrijft hij elementaire syntactische relaties. Beckers werk vond weerklank in de kring van het Frankfurter Gelehrten Verein (Haselbach 1966: 65). Het werd door schoolmeesters in allerlei vormen voor de school gepopulariseerd, zodat na enige tijd veel van zijn gedachten gemeengoed werden ook al was de Beckerse afkomst onbekend (Forsgren 1985: 62-68).

Het begin van de receptie van Beckers opvattingen is in Nederland vrij precies te traceren (Van Driel 1988b). Een bekende schoolmeester, B. Brugsma (1797-1868) reisde (sinds 1834) naar Duitsland om zich op de hoogte te stellen van moderne onderwijsontwikkelingen. Hij werd geïnspireerd door het werk van een zo niet dé popularisator van Becker: R.J. Wurst (1800-1845) (Glinz 1947: 57, zie echter Haselbach 1966: 67). Tot dan lijkt in ons land consensus te bestaan ten aanzien van grammaticaonderwijs. Prijsvragen en publicaties in onderwijskundige geschriften geven aan dat men rond 1840 Weiland verouderd achtte. Brugsma schreef in 1841 dat Beckers inzichten nog te weinig bekend waren in ons land. In 1838 had hij zijn onvrede laten blijken met de taalbeschouwing van Weiland en Siegenbeek (Brugsma 1838). Die benadering zou volgens hem leiden tot dor taalonderwijs en niet tot oefening van het denken. In 1839 had hij opdracht gekregen

van een commissie om een rapport op te stellen over de zinsontleding (Brugsma 1839). In 1840 verscheen zijn *Nederduitse taalkunde*. Bij Brugsma is de zin het uitgangspunt van de grammatica geworden. Vergelijking van het werk van Brugsma met dat van Wurst leert dat de eerste het werk van de laatste in bijna plagiërende zin heeft bewerkt (Noordegraaf & Bierling 1986). Hoe dan ook, het is duidelijk dat Becker aan het eind van de jaren dertig in ons land bekend raakt als navolgenswaard of afschrikwekkend voorbeeld.

Beckers invloed blijkt ook uit het werk van Gerrit Christiaan Mulder (1810-1859), een andere schoolmeester. In 1846 publiceert hij een *Nieuwe Nederlandsche Spraakkunst*, traditioneel van opzet, duidelijk in de lijn van Weiland: eerst de spelling, dan de etymologie, daarna een kort deel over de zinsontleding. De motivering van dit deel is dat het dient 'tot het nauwkeurig spreken en schrijven'. In 1847 echter komt Mulder met een werkje dat anders opgebouwd is: eerst de redekundige ontleding. In 1852 komt Mulder met een omvangrijke spraakkunst waarin hij zich expliciet op Becker beroept.

In hetzelfde jaar 1852 verscheen een theoretisch werk: Roorda's *Over de deelen der rede*. Hierin vermeldt de schrijver dat hij de werkjes voor het nieuwe taalonderwijs ernstig vindt te kort schieten, dat hij Beckers *Organism der Sprache* (1841) een enorme verbetering vindt, maar dat er niettemin behoefte blijft aan een uiteenzetting over de grondslagen voor algemene taalkunde.

6.2.4.3. Taco Roorda (1801-1874)

Taco Roorda was enige tijd predikant in het hoge noorden, met een sterke belangstelling voor filosofie en met name de oosterse talen. Na zijn studie theologie in Groningen had hij bijvoorbeeld bij Hamaker in Leiden Semitische talen gestudeerd. Hij was heel kort predikant, maar vrij snel werd hij benoemd tot hoogleraar in de Semitische talen en de filosofie aan het Amsterdams Athenaeum, de voorloper van de Universiteit van Amsterdam. Hij had goede contacten met het Nederlandse Bijbelgenootschap. Voor de studie van de talen en de cultuur van Nederlandsch-Indië is dit genootschap zoals bekend van groot belang geweest. Roorda houdt zich bestuurlijk bezig met de studie van het Javaans en de vertalingen van bijbelfragmenten in die taal. Gaandeweg maakt hij zich die taal eigen. In het begin van de jaren veertig wordt te Delft een instituut opgericht waaraan ambtenaren voor Indië opgeleid worden. Roorda wordt daar benoemd als hoogleraar in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië (1842). Daarmee is hij de eerste in ons land die zo'n leerstoel bezet (Fasseur 1993: 55-162).

Toen Roorda het Javaans bestudeerde en een *Javaansche Grammatica* (1855a) samenstelde, had hij zich kunnen bekennen tot de historisch-vergelijkende taalkunde. In ieder geval was het redelijk geweest het model van de traditionele

spraakunst als uitgangspunt te kiezen voor het beschrijven van het Javaans. Roorda kiest niet voor deze werkwijze. Hij gaf de voorkeur aan een benadering die hij had uiteengezet in zijn *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie* (1852, 1855, 1864), in wezen een algemene taaltheorie toegelicht met Nederlandse voorbeelden (Van Driel 1988a). Drie uitgaven in betrekkelijk korte tijd is voor een dergelijk werk ook in de 19e eeuw opvallend. Het werk behandelt de 'ware' delen der rede en dat zijn niet de woordsoorten. De term *rede* betekent uiteraard 'zin' maar wordt afgeleid van menselijke rede. De gehele theorie wordt genoemd logische analyse; dit relateert Roorda aan *logos* ('woord', 'rede'). Roorda wil de taal uit de 'ziel' van de mens verklaren. Dit verklaart waarom hij vindt dat de spreektaal de natuurlijke uitdrukkingsvorm is en de schrijftaal daarvan afgeleid moet worden - de achtergrond van de botsing met De Vries en Brill. Taal is spraak, 'het middel waardoor de met rede- of spraak-vermogen begaafde mensch de zin van zijn gedachten (...) uitdrukt' (Roorda 1855b: 1). Daarom is Roorda ook op zoek naar universele taalaspecten. Om die op het spoor te komen moet volgens hem een scherp onderscheid gemaakt worden tussen de logische zin en de grammatische uitdrukking van taalelementen. Anders gezegd: tussen de manier waarop de mens met de rede of spraak iets zegt of benoemt en de zakelijke betekenis van deze uitdrukkingen. De beweringen die de mens uit, vinden in Roorda's taalvisie hun indelingscriteria dan ook in de verschillende manieren waarop de mens tegenover de werkelijkheid staat en zich daarover uitspreekt. Roorda begint zijn *Over de deelen der rede* daarom met een lang deel over de modaliteit van de zin. Een zin is volgens hem een gedachte, niet zozeer de uitdrukking van een gedachte. De logische analyse moet nu de uitdrukking van de 'sensus', (de innerlijke gewaarwording van de werkelijkheid) in de bewuste voorstelling, de manier waarop de woorden de spreker voor de geest komen, aanwijzen. Dit gebeurt aan de hand van de werkwoordsvormen, de woordvolgorde, de intonatie en specifieke woorden waarmee de taalgebruiker de aangeduide of genoemde stand van zaken voorstelt.

Onderscheidingen moeten aangewezen worden op basis van deze logische of 'redelijke' grondslag. We zouden nu kunnen zeggen: de functie aanwijzen die taalelementen (woord, woordvorm, woordgroep, zin of deel van een zin) hebben voor de uitdrukking van wat Roorda noemt de *sensus*, het innerlijke gevoel dat de diepste kern van de gedachte, de zin is. Deze wordt gewoonlijk uitgedrukt in de vorm van een subject-predikaatsverbinding. Als alles normaal voorgesteld wordt, wordt aan een entiteit (filosofisch een *sùbject*; grammatisch een *subjeçt*) een voorval, een gebeuren toegeschreven. Vaak is het in de woorden van de zin wat ingewikkelder en de taalkundige moet dan, logisch analyserend, demonstreren op welke grammatische wijze de zin van de gedachte onder woorden gebracht is.

Woorden zijn min of meer op dezelfde manier te bekijken als een zin. Er zijn twee soorten: begripwoorden en redewoorden of modale woorden. Bij begripwoorden moet niet zozeer gelet worden op wat genoemd wordt, maar op de func-

tie die zo'n begripwoord vervult in een zin. Daarbij zijn twee hoofdfuncties te onderscheiden: een benaming van iets zelfstandigs (persoon of zaak, sùbject of óbject dus) of een benaming van iets dat bij een zelfstandigheid hoort, als eigenschap (adjunct) of als een voorval dat plaats heeft. Voor dat laatste gebruikt Roorda de term *accident*. Behalve begripwoorden zijn er redewoorden; die hebben geen conceptuele inhoud. Ze zijn er alleen maar om het proces van onder woorden brengen van standen van zaken op adequate wijze mogelijk te maken.

Twee voorbeelden ten slotte om de consequenties van Roorda's ideeën te laten zien. De zin *de slaap dreigt* bestaat uit het grammatisch subjèct *de slaap* en een predikaat *dreigt*. *De slaap* zelf - een combinatie van lidwoord en zelfstandig naamwoord, maar zo'n woordsoortelijke benadering is volgens Roorda in hoge mate irrelevant - *de slaap* is een begripwoord, en wel een benaming van een gebeuren, een *accident*, dat hier als een voorwerp voorgesteld wordt. Hier is (in Roorda's terminologie en accentuatie) een óbject dat als een sùbject voorgesteld wordt. Aan zo'n als sùbject of handelende persoon 'gedacht' *accident* (anders gezegd: aan een benaming van een voorwerp) wordt de mogelijkheid gegeven een handeling te verrichten: *dreigt* is dus ook een benaming van *accident*. Die 'benaming' doet hier dienst als zegwoord, duidelijk een vertaling van de in Duitse spraakkunsten voorkomende term 'Aussagewort'.

Nu het tweede voorbeeld: *hij is een dwaas* en *een dwaas mens*. De beide woorden *dwaas* zijn wat de grammatische vorm betreft identiek. Het zijn beide begripwoorden, woordsoortverschil is niet relevant. Het verschil laat zich in Roorda's theorie als volgt formuleren. In het eerste geval (*hij is een dwaas*) is een sùbject, een woord dat in 'wezen' een persoon aanduidt, als aanvulling bij het hoofdwoord van het predikaat gebruikt. In het tweede geval is een sùbject als adjunct toegevoegd aan een ander sùbject.

Logische analyse houdt in: de structuur van de zin aanwijzen zonder naar de reële betekenis te kijken (wel naar de logische betekenis), zonder al te zeer op de woordvorm te letten en volledig te abstraheren van de traditionele woordsoorten. De schrijver heeft het ongetwijfeld bedacht toen hij op basis van zijn grote kennis van het Fries, Nederlands, Grieks, Latijn, Hebreeuws, Arabisch, naar het Maleis en in het bijzonder naar het Javaans keek. Zijn theorie was behalve origineel toch ook wat lastig geformuleerd.

6.2.4.4. Roorda en Becker

In het voorbericht van *Over de deelen der rede* (1852) noemde Roorda Beckers *Organism der Sprache* (²1842) een belangrijke studie voor 'de wetenschap van de logische analyse', maar in een adem voegt hij eraan toe dat het nog veel te wensen over laat. In de editie van *Over de deelen van der rede* van 1864 heeft hij erbij geschreven dat Steinthal de gebreken van Beckers opvattingen in het licht heeft gesteld, maar

ook Steinthal mist de vereiste duidelijkheid. Er kan geen twijfel bestaan aan Roorda's wens een boek à la Beckers' *Organism* te concipiëren en een positie te verwerven ook in het ontleden op de scholen die aan die van Becker verwant was - zijn handleiding voor de rede-ontleding voor onderwijsinspecteurs en schoolmeesters (1858) en de brieven aan zijn uitgever Suringar demonstren dit.

Tussen Becker en Roorda zijn opvallende verschillen en duidelijke overeenkomsten. We kunnen er slechts enkele aangeven. Opmerkelijk is dat zij beiden een algemene taaltheorie willen ontwerpen. Bij Roorda valt op dat hij benadrukt dat de theorie van de logische analyse de basis vormt voor elke wetenschappelijke taalstudie. Ook Becker is van mening dat de filosofische grammatica de uitgangspunten voor bijvoorbeeld de historische taalkunde moet formuleren. Beiden willen hetzelfde: de functie en betekenis van de taalvormen verhelderen. In Beckers *Organism* komen net zoals bij Roorda geregeld termen voor als 'zin' en 'betekenis'. In dat opzicht treft bij beiden het gebruik van de term logisch - een van de lastigste termen in dit type grammatica (Haselbach 1966: 165). Ook in Roorda's boek wordt er voortdurend gesproken van 'logische functie' en 'logische betekenis'. Op een punt is er daarbij een groot verschil. Roorda brengt dit 'logisch' aspect van zijn taaltheorie in verband met *logos* (woord, rede, zin). En langs die weg met zijn religieus-filosofische opvattingen.

In Becker (1841) is 'organisch' een sleutelwoord. Het organismeconcept maakt van zijn grammaticale analyse een coherent systeem. Elk taalverschijnsel wordt in dit systeem ingepast. Fundamenteel voor dit systeem is de onderscheiding 'Sein' und 'tätigkeit' en op grond hiervan de rigoureuze verdeling in predicatieve, objectieve and attributieve relaties. Bij Roorda is er van een dergelijke systematisering geen sprake en evenmin heeft hij deze sleutelonderscheidingen van Becker overgenomen. Daardoor lijkt het dat hij meer oog heeft voor de individuele taaluiting. Niettemin heeft hij sterk de neiging de taalverschijnselen te verklaren met behulp van de termen subject en object. Ten slotte noemen we hier als belangrijke overeenkomst dat zowel bij Becker als bij Roorda de zinsanalyse de grondslag van de taalbeschrijving is. (Het is overigens interessant dat Beckers *Organism der Sprache* in tegenstelling tot Roorda's *Over de deelen der rede* ook veel aandacht besteed aan analyse van klanken.)

Theorieën als die van Becker en Roorda gaven een terminologie voor het nauwkeurig onderscheiden van zinsdelen en een impuls om deze te analyseren in semantisch-functionele categorieën. Dit heeft op de schoolgrammaticale traditie grote invloed gehad.

6.2.4.5. Lammert Allard te Winkel (1809-1868)

L.A. te Winkel, dezelfde die met De Vries aan het woordenboek werkte, kwam tegen de taalbeschouwing van Roorda in het geweer. Deze Te Winkel werkte aan-

vankelijk als huisonderwijzer. Hij was ondanks zijn bescheiden opleiding een man van grote kennis en belezenheid. In het begin schreef hij betrekkelijk weinig, maar genoeg om een benoeming te krijgen aan het gymnasium te Leiden (1851). Hij werd als mederedacteur van *De Vries* bij het WNT verantwoordelijk voor de spellingsregeling. In 1855 ontvangt hij dankzij *De Vries* een eredoctoraat. Nadat hij aan verschillende andere tijdschriften had meegewerkt (onder meer het *Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn*) domineerde hij het veel modernere, taalkundige tijdschrift *De Taalgids* (Van Driel 1995). In de negen jaargangen (1859-1868) schreef hij niet minder dan 89 artikelen; geen wonder dat het bij zijn dood ophield te bestaan.

De belangstelling voor kwesties betreffende de algemene grammatica is blijkbaar bij Te Winkel geactiveerd door lezing van Roorda's *Over de deelen der rede*. In 1858 wijdt hij een afzonderlijke publicatie aan dit werk. Het lijkt of hij zich neutraal opstelt en Roorda's werk wenst te verhelderen, maar feitelijk is het een kritisch-theoretische uiteenzetting van zijn opvattingen aan de hand van Roorda's boek. Te Winkel wijdt nog een tweede geschrift aan Roorda's *Over de deelen der rede*, maar daarvan overschaduwde de polemische toon de inhoud. In *De Taalgids* zet hij zijn theoretisch onderzoek van de logische analyse met een aantal belangrijke artikelen voort. De historisch taalbenadering en de filosofische taalbeschouwing ziet hij niet als een tegenstelling, maar zij behoren elkaar aan te vullen. Hij merkt op dat bij de resultaten van de historische grammatica de evolutie van de eigenlijke grammatica (de filosofische of algemene grammatica) achtergebleven is.

De invloed van Te Winkel is waarschijnlijk, hoewel moeilijk te meten, groot geweest. We wezen eerder op het feit dat Brills syntactische opvattingen, voorzover ze niet aan Heyse ontleend zijn, door Te Winkel beïnvloed zijn. Via Brill en rechtstreeks via zijn publicaties in *De Taalgids* moeten vele jonge leraren op de hoogte zijn geraakt van zijn opvattingen die in een didactische stijl zijn verwoord. Hierbij komt nog dat Te Winkels taalkundige activiteit een breed spectrum besloeg: uitstekend op de hoogte van de historisch-vergelijkende taalkunde, auteur van vele etymologische studies, autoriteit op het gebied van de spelling. Had Roorda's werk het nadeel dat het in een weerbarstige stijl geschreven was en nadrukkelijk eenzijdig was gepresenteerd, Te Winkels opvattingen zijn genuanceerd en zijn opstellen zijn buitengewoon helder.

Typerend voor Te Winkel is zijn opvatting van het verband tussen taal, werkelijkheid en mens. Door middel van de taal schept de mens zich een inwendige wereld, die de realiteit weerspiegelt. Alleen door de taal brengt hij zijn 'kennis van de wereld' tot bewustzijn. De taal heeft geen directe band met de werkelijkheid. Zij verwijst naar de voorstelling die de mens ervan heeft. Deze voorstelling vormt de onverbreekelijke relatie tussen de taal en het denken. Voor Te Winkel is dat aanleiding het denken in taal psychologisch te onderzoeken. De taal drukt uit hoe men denkt, niet hoe de werkelijkheid is. Te Winkel verwijt veel grammatici dat zij de taal zien als een gebrekkige uitdrukking van het zuivere logische denken. Dat is

onjuist, zij is een volmaakte uitdrukking van een gebrekkig denken. Het werk van Steinthal - overigens de grootste criticus van Becker (Bumann 1965; Haselbach 1966) - moet voor Te Winkel van grote betekenis zijn geweest. Veel heeft hij direct van hem overgenomen en via hem opvattingen van anderen (bijvoorbeeld van Humboldt). Te Winkels psychologische voorstellingstheorie is volledig uit Steinthals boek over Becker uit 1855.

De psychologische taalbeschouwing van Te Winkel onderscheidt als werkingen van de geest: aanschouwingen, gewaarwordingen, voorstellingen en begrippen en gedachten. Een aanschouwing maakt indruk op onze geest; deze indruk leidt tot een perceptie, zodat we een blijvende voorstelling houden. We verwijderen al het toevallige in dat beeld, waardoor alleen het wezen van de voorstelling blijft: het begrip. Een gedachte is het resultaat van drie psychologische handelingen. De geest heeft een aanschouwing of voorstelling, die noemt men het onderwerp. De geest heeft een ander begrip en verbindt deze voorstellingen, of ontkent juist deze relatie. Deze verbinding van twee voorstellingen drukt hij uit in de zin. Tijdens het spreken representeert het woord in iedere gedachte de plaats van de voorstelling. Een woord representeert nooit iets uit de werkelijkheid, maar de voorstelling ervan, iets dat in de geest is.

Aan een woord is een bepaald begrip verbonden dat in alle omstandigheden waarin het woord gebruikt wordt hetzelfde blijft. Daarom verandert het woord ook niet, hoe de buiging ook is. Bij het vormen van nieuwe woorden volgens bepaalde morfologische procédés (afleiding en samenstelling) is dat wel het geval. Daar is de 'voorstelling' zelf veranderd. Deze stelling berust op het idee van de 'innere Sprachform', door Humboldt gevonden, zegt Te Winkel, maar door Steinthal pas helder beschreven (Te Winkel 1864: 214). De 'innerlijke taalvorm' is het verbindingspunt van de voorstelling met het woord. Daarin toont zich wat in oorsprong het wezenlijke bij de tekengeving was. Zo is *schilderij* in het Frans *tableau* (en dus duidt de innerlijke taalvorm op het paneelaspect) en in het Italiaans *quadro* (en dus duidt in die taal de innerlijke taalvorm op het vormaspect). Op deze wijze verklaart Te Winkel ook het verschil in wat hij noemt existentiële uitdrukkingen als *Er is, Il y a, Es gibt* en *Der gives*. De innerlijke vorm is datgene waarnaar de etymologie zoekt, zegt Te Winkel (1864: 215). Bij dat onderzoek krijgen we ook een idee van de typische ziens- en denkwijze van een volk. Dit inzicht ontleent Te Winkel, waarschijnlijk eveneens via Steinthal, aan Humboldts *Weltansicht*-notie.

De taalkundige krijgt inzicht in de taal door vergelijking van woorden en uitdrukkingen. Daarbij stelt Te Winkel nadrukkelijk dat de grammaticus de tegenwoordige toestand van een taal onderzoekt. De resultaten van de historisch-vergelijkende taalwetenschap zijn daartoe een middel (Te Winkel 1861: 4). In een discussie met Brill over de pronomina vat hij de standpunten lapidair samen. 'Brill benadert de pronomina meer van de etymologische kant, ik geef om didactische redenen de voorkeur aan een syntactische zienswijze.' (Te Winkel 1857: 263). In

zijn publicaties in het *Nieuwe Nederlandsch Taalmagazijn*, de brochures tegen Roorda en de artikelen in *De Taalgids* heeft Te Winkel zich diepgaand met vragen betreffende de grondslagen van de taalwetenschap beziggehouden. In een artikel (1860a) formuleert hij terloops de grondbegrippen van de grammatica: woord, zin, soorten der woorden, geslacht, getal, naamval, wijze, tijd, persoon, onderwerp gezegde' koppeling, bepaling, beheersing en het begrip van de grammatica zelf. Met betrekking tot vrijwel al deze begrippen heeft hij gepubliceerd. In een studie over de werkwoordstijden komt hij tot een beschrijving van de tempusaspecten die haar actualiteit niet heeft verloren en in minder expliciete vorm compatibel lijkt met een moderne beschrijving (Le Loux Schuringa 1986; Janssen 1989). In opstellen over het onderwerp ontwikkelt hij een drieledig subjectsbegrip: een grammatisch subject, een logisch subject dat buiten de zin ligt, zoiets als discours-subject, en een thema dat het zinsonderwerp is. In dit verband ontwikkelt hij de opvatting dat bij bepaalde onpersoonlijke constructies en passieve constructies het 'subject' in het predikaat ligt (1860b; Van Driel 1987). In andere publicaties onderzoekt hij het wezen van het naamvalssysteem. Scherp is zijn analyse van in grammatica's voorkomende opvattingen van het werkwoord. Een verschil van mening met Brill en een aanval op de opvatting van zijn collega-redacteur van *De Taalgids*, Arie de Jager (1806-1877) is het gevolg ervan (Van Driel 1995: 555-556). Ten aanzien van Roorda wijst hij op een aantal onjuistheden in zijn theorie: vermenging van vorm en betekenis, afwijzing van de zin als uitdrukking van Steinthals koppeling. In andere publicaties houdt hij zich bezig met fonetiek (1863).

Roorda's *Over de deelen der rede* heeft Te Winkel heel goed gelezen, en hoewel kritisch ten aanzien van bepaalde aspecten, is het opvallend hoeveel onderwerpen uit dat boek hem tijdens de jaren na 1855 bezighouden. Veel artikelen van Te Winkel kunnen opgevat worden als correcties van opvattingen van Roorda.

Roorda zal Te Winkel trouwens niet vergeten: in een uitvoering stuk in *De Gids* behandelt hij zijn spellingregeling (Van Driel 1991b). Eerder was hij al met De Vries in botsing gekomen over de historische taalvormen (zie 6.2.3.4.). Nu formuleert Roorda zijn kritiek nog scherper en technischer: die buigingsuitgangen, het onderscheid tussen het vrouwelijke en het mannelijke geslacht, de conjunctiefvormen - het is allemaal kunstmatig en onnatuurlijke Nederlands. In veel gevallen ontbreekt in Roorda's ogen bijvoorbeeld elke grond aan de voorstellen van Te Winkel inzake de *e/ee-* en *o/oo-*spelling. Deze kwestie, in ruimer verband het probleem van de dubbele vocaalspelling in open lettergrepen, gebaseerd op de klankoorsprong, is een hoofdpunt in de bespreking. Roorda viel in feite de theorie van het Germaanse vocaalstelsel aan. Te Winkel beantwoordde hem in een (geweigerde) 'Brief aan de redactie van *De Gids*' (gepubliceerd in zijn *Taalgids*, 1862). Inhoudelijk handhaaft hij zijn spelling op een enkel punt na. Wat echter opvalt is de sarcastische toon. In een 'gesprek' liet Te Winkel zich over Roorda in niet mis te verstane bewoordingen uit (Van Driel 1991a).

6.2.4.6. Van logische analyse naar traditionele (school) grammatica

Met Te Winkel moet deze beschrijving van de algemene grammatica in Nederland eindigen. De ontwikkelingen gaan met name in de schoolgrammatica door. De aanduiding schoolgrammatica geeft de aard en het niveau niet altijd juist weer. Inderdaad zijn veel grammaticale geschriften in de periode 1865-1900 voor het onderwijs geschreven, maar men bedenke daarbij wel dat de hoofdwerken zich richten op het hoogste opleidingsniveau voor onderwijsgeevenden; zij hebben dan ook de allure van wetenschappelijke codificaties van het taalgebruik. Van dat niveau zijn de eigenlijke leerboeken met oefeningen afgeleid. Belangrijke figuren in dit verband zijn Jan Hendrik van Dale (1828-1872), Dirk de Groot (1825-1895), Tijs Terwey (1845-1893) en Cornelis Herman den Hertog (1846-1902). Het resultaat van de ontwikkelingen op het terrein van de algemene grammatica is een terminologisch apparaat voor de zinsontleding en de woordbenoeming dat onafhankelijk van een taalkundige visie of specifieke grammatica blijft bestaan. Anders gezegd: de traditie van de algemene grammatica resulteert in a. aan bepaalde wijze van benaderen: een functioneel-semantische analyse van de taal en b. een descriptieve terminologie die de basis vormt van de traditionele (school)grammatica. Dit resultaat gaat samen met een communis opinio over de opbouw van de grammatica, de synthetische methode met de zin als uitgangspunt, de combinatie van zinsontleding en woordbenoeming.

Zo zien we dat via de schoolmeesters van de eerste helft van de 19e eeuw en dankzij het historisch verantwoorde werk van Brill en de theoretische impulsen van Roorda en Te Winkel omstreeks 1870 een kader is gecreëerd waarin de school-grammatica kan bloeien. Omstreeks 1870 is de kentering in de taalwetenschap met het optreden van de neogrammatica en later de psychologische benadering ook aan deze richting niet voorbijgegaan. Een van de belangrijke opleiders van onderwijzers waarin de heroriëntatie op nieuwe voorbeelden aanwezig is, is Cornelis Herman den Hertog (1846-1902). Hij was wat zijn bronnen betreft een eclecticus. Hoewel hij Hermann Pauls (1846-1921) *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1880) raadpleegde, liet hij zich behalve door *Die deutsche Satzlehre* (1883, ²1888) van Franz Kern (1830-1894) beïnvloeden door het werk van Becker. Gelet op de besproken drie tradities blijkt hij een compromisfiguur. Als onderwijzer is hij ipso facto iemand die bij zijn taalbeschouwing de norm van goed taalgebruik hanteert. Werkend binnen de traditie van de logische analyse ondergaat hij de invloed van Becker en zijn Nederlandse pendanten. Tegelijkertijd beseft hij dat een taal historisch gegroeid is, waardoor bepaalde illogiciteiten verklaard worden en hij tevens de resultaten van historisch onderzoek met waardering gebruikt.

6.2.5. Enkele samenvattende slotopmerkingen

In dit hoofdstuk over de studie van het Nederlands in de 19e eeuw hebben we taalkundigen en schoolmeesters besproken die nauw betrokken zijn geweest bij de standaardisering van de spelling en de codificatie van de spraakkunst. Via deze grammatici is het onderwijs diepgaand beïnvloed. In plaats van de genoemde taalkundigen als representant van de drie hoofdstromingen van de 19e-eeuwse taalkunde zouden in sommige gevallen ook anderen met recht en reden genoemd kunnen worden. Bovendien is de rechtstreekse relatie met de Franse *grammaire générale* en de invloed van degenen die zich met niet-Europese talen bezighielden buiten beschouwing gelaten.

In de tradities van de 19e-eeuwse taalkunde is de invloed van de Duitse taalkunde een opvallend element. Hoewel aan het begin van de eeuw figuren als Weiland en Siegenbeek uitgesproken patriottisch waren, kiezen zij echter geen Franse, maar Duitse voorbeelden. Deze Duitse invloed gelden de gehele eeuw. Dit moet verklaard worden uit het feit dat de Nederlandse intellectueel de gehele eeuw de Duitse cultuur als voorbeeld nam. Daarbij valt overigens op dat het zaad van de echt romantisch-filosofische grammatica (Herder en Hamann) wel een bodem vindt, maar niet tot bloei komt. De nationalistische en romantische tendensen zijn slechts bescheiden aanwezig.

6.3. Morfologie

6.3.0. Inleiding

Er bestaan geen studies waarin aan de morfologie van het Nederlands van de 18e en 19e eeuw bijzondere en opzettelijke aandacht wordt geschonken. Ook het overzicht dat in dit hoofdstuk wordt gegeven,¹⁰ berust slechts voor een bescheiden deel op eigen onderzoek. Het is grotendeels gebaseerd op verspreide opmerkingen in de literatuur. De voorbeelden die hieronder worden gegeven zijn dan ook aan deze bijdragen ontleend.

Opvallend voor de morfologie van het Nederlands gedurende de periode die in dit hoofdstuk wordt bestreken, is de rol die grammatici hebben gespeeld bij de vaststelling van de vormen van verbuiging en vervoeging. De 18e-eeuwse taalreglementering was in belangrijke mate gericht op de vormleer. De standaardtaal die vanaf de 16e eeuw in de Noordelijke Nederlanden werd geschapen, was immers in de eerste plaats een geschreven taal. Aan de klankleer werd daarom weinig aan-

10 Graag wil ik dr. A.M. Duinhoven bedanken voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk.

dacht geschonken. De studie van de syntaxis kwam in de 18e eeuw wel op gang, maar was toch nog bij lange na niet zo ver ontwikkeld als de op klassieke leest geschoeide morfologie. De invloed van in de 17e eeuw gevormde, aan de Latijnse grammatica ontleende renaissancebegrippen over de spraakkunst nam in de 18e eeuw toe, vooral door het voorbeeld en de autoriteit van Hooft en Vondel en door het gezag van Arnold Moonen en Balthazar Huydecoper. De klassieke traditie blijft van groot belang tot diep in de 19e eeuw, voortgezet door Matthijs Siegenbeek en later nog door Matthias de Vries (De Vooys 1967: 65, 71). De schrijftaalgrammatica, waarvan Moonen in de 18e eeuw en Petrus Weiland in de 19e eeuw de belangrijkste vertegenwoordigers zijn, heeft dan ook, zoals we zullen zien, grote invloed uitgeoefend op de geschreven standaardtaal.

Bij de beschrijving van de 18e- en 19e-eeuwse morfologie zal ik me beperken tot de afwijkingen die het Nederlands uit deze periode vertoont ten opzichte van zowel het oudere Nederlands als het hedendaags Nederlands. Als ordeningsprincipe hanteer ik het onderscheid tussen buiging (verbuiging en vervoeging) en woordvorming (afleiding en samenstelling) enerzijds en de traditionele woordsoortenleer anderzijds. Hieronder zullen allereerst de vervoeging (van werkwoorden) en verbuiging (van naamwoorden: zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, voornaamwoorden) worden behandeld. Voorschriften van de spraakkunstenaren zullen vooral dan in de beschouwing worden betrokken, wanneer het aannemelijk is dat ze bij het gebruik van bepaalde naamvalsuitgangen, vervoegingsvormen en dergelijke van belang zijn geweest. De woordvorming wordt in beginsel op dezelfde wijze behandeld. Om echter onnodige herhalingen te voorkomen zullen vooral bij de bespreking van de afleiding de verschillende woordsoorten niet los van elkaar, maar in onderlinge samenhang aan de orde worden gesteld.

6.3.1. Buiging

6.3.1.1. Vervoeging

Sterke vervoeging

De werkwoorden *helpen*, *werpen*, *zwerfen*, *sterven* hadden in het Hollands van de 16e en 17e eeuw nog verleden-tijdsvormen met de klinkers *o* en *u*: *holp* (of *halp*), *wurp*, *zwurf*, *sturf/storf*. Pas in de 17e eeuw werden de vormen met *ie* bij deze werkwoorden meer algemeen, vooral in de Statenbijbel en bij schrijvers als Bredero en Huygens, in mindere mate bij Vondel. In de 18e eeuw erkende Moonen (1706: 220) als verleden tijd van *helpen* slechts *holp*; Ten Kate (1723, 1: 565-566) nam daarentegen bij alle genoemde werkwoorden (behalve bij *zwerfen*) naast de vormen met *o* ook die met *ie* aan. Huydecoper (1730: 243) gaf aan de vorm *holp* nog de voorkeur; wellicht omdat het meer lijkt op Middelnederlands *halp* (Kollewijn

1906: 23). Weiland (1805: 126) noemde beide vormen nog naast elkaar, hoewel de vormen met *o* toen nauwelijks nog werden gebruikt (Te Winkel 1901: 110).

Bij de werkwoorden *scheren* en *zweren* ('etteren') waren al in het Middelnederlands twee verschillende vormen voor de verleden tijd in gebruik: *schoor/schoer*, *zwoor/zwoer*. De vormen met *oe*, die later in onbruik zijn geraakt, komen getuige Ten Kate (1723, 1: 566) voor tot in de 18e eeuw (Te Winkel 1901: 111).

In het Middelnederlands kwam bij het werkwoord *wegen* naast de regelmatige verleden-tijdsvorm *wach* ook *woech* voor. Deze laatste vorm is later verdrongen door het jongere *woog*, maar bleef in gebruik tot in de 17e en 18e eeuw (Te Winkel 1901: 111).

Ook de werkwoorden *hangen* en *vangen* kenden in de 17e en 18e eeuw nog twee verschillende verleden-tijdsvormen. Naast de vormen met *i* (*hing/ving*), die de norm zijn geworden, kwamen ook vormen met *o* voor (*hong/vong*) (Te Winkel 1901: 112). Dit geldt ook voor het 'defectieve' werkwoord *gaan*, dat in de verleden tijd de vorm heeft van het verloren gegane *gangen*: *ging/gong*. Ook een ander defectief werkwoord, *staan*, heeft door wederzijdse beïnvloeding door *gaan*, twee vormen voor de verleden tijd: naast *stond*, afgeleid van het verloren gegane *standen*, kwam in het 17e- en 18e-eeuwse Hollands ook *sting* voor (Kloeke 1938: 39; De Vooy 1967: 129). De vormen *hong*, *vong* en *gong*, die later als dialectisch of 'plat' zouden worden beschouwd, werden in Holland tot in de eerste helft van de 19e eeuw (door onder anderen Fokke Simons) gebruikt (De Vooy 1952: 154). Zelfs in de officiële en gezaghebbende spraakkunst van Weiland (1805: 125), waarin de schrijftaal van overheidswege is geregeld, zijn ze nog niet afgekeurd.

Het werkwoord *steken* had in het Middelnederlands, maar ook nog in de 16e en 17e eeuw, *gesteken* als de gebruikelijkste vorm van het voltooid deelwoord. De vorm *gestoken*, die daarnaast ook voorkwam, is pas in de 18e en 19e eeuw de norm geworden (Te Winkel 1901: 111, 117). Bij Bilderdijk vinden we echter nog de voltooid deelwoorden *besteken*, *ontsteken* en *versteken* (De Jager 1847: 239). Het werkwoord *plegen* had in het Middelnederlands als voltooid deelwoord *geploegen*. In de 17e eeuw kwam deze vorm nog wel voor, naast het meer gebruikelijke *geplegen*. Vanaf de 18e eeuw is bij dit werkwoord echter het voltooid deelwoord op *-en* in onbruik geraakt (Te Winkel 1901: 117).

Zwakke vervoeging

Bij de werkwoorden van de zwakke vervoeging is de *e* van het stamsuffix reeds in het Middelnederlands gesyncopeerd, ten gevolge waarvan de uitgang *-de* van de onvoltooid verleden tijd na de stemloze medeklinkers ("t kofschip") in *-te* overging (*makede* > *maecte*). Na de Middeleeuwen komen er nog wel ongesyncopeerde vormen voor, maar hun aantal neemt in de 16e en 17e eeuw steeds meer af, tot ze in de 18e eeuw vrijwel geheel zijn verdwenen. Door deze ontwikkeling waren bij de werkwoorden waarvan de stam op *d* of *t* uitgaat, de meervoudsvormen van de onvoltooid verleden tijd samengevallen met die van de onvoltooid tegenwoordige

tijd. Om het onderscheid te herstellen schreven sommige 18e-eeuwse grammatici echter voor dat bij deze werkwoorden in de onvoltooid verleden tijd een *e* zou moeten worden ingevoegd: in plaats van *zij redden, zetten* diende men te schrijven *zij reddeden, zetteden* (Te Winkel 1901: 113-114; Verdam 1923: 301). Deze 'ouderwetse' vormen vinden we bijvoorbeeld in de taal van Van Effen: *spotteden* (De Vooys 1952: 135). Het voorschrift is bij de 'schrijftaalregeling' in het begin van de 19e eeuw overgenomen als onderdeel van de spelling-Siegenbeek (Brachin 1977: 43) en we vinden het daarom bij Van Bolhuis (1805, 1: 82). Ook Bilderdijk (1826: 150) verdedigde nog het gebruik van vormen als *wadede* en *vergrootede* naast de meer gebruikelijke vormen *waadde* en *vergrootte*, aangezien hij de eerstgenoemde als meer 'plechtig en statelijk' beschouwde (Van der Velde 1956: 98). Hoewel tot het einde van de 19e eeuw in de grammatica's voor het lager onderwijs de vormen met ingevoegde *e* worden genoemd (naast gesyncopeerde vormen, bijvoorbeeld *wij zetten, zet'ten* of *zetteden* (Van Dale 1864: 45; Mellink 1887: 100)), kwamen deze vanaf de tweede helft van de 19e eeuw niet meer voor in de schrijftaal; in de eerste helft nog wel (Van der Wal 1992: 298).

Gemengde vervoeging

Voorals in het Hollands zijn de werkwoorden *liggen* en *leggen* al vanaf de Middelnederlandse periode met elkaar versmolten. Zo is het gebruik van *leggen* voor *liggen* en omgekeerd *lag* voor *legde* in 17e- en 18e-eeuwse kluchten en scheepsjournalen heel gewoon (WNT 8: 1415-1416). Ten Kate (1723, 1: 565) en Huydecoper (1730: 506-507) hebben zich sterk gemaakt voor de handhaving van het oude onderscheid tussen het sterke werkwoord *liggen/lag/gelegen* en het zwakke werkwoord *leggen/legde(leit)/gelegd* (De Vooys 1967: 125). Het is overigens merkwaardig dat Huydecoper *leggen* in plaats van *liggen* nog niet onvoorwaardelijk wilde afkeuren (aangezien de 'Ouden' (in de Middelnederlandse periode) zich al aan deze verwarring schuldig maakten), maar *lei* in plaats van *lag* wel (Kollewijn 1906: 24-25).

Overgang naar een andere vervoegingsklasse

De werkwoorden *klieven* en *rieken* waren in het Middelnederlands uitsluitend en tot in de 18e eeuw nog dikwijls sterk (*kloof, rook*). Vanaf de Middelnederlandse periode kwamen bij deze werkwoorden echter ook zwakke vervoegingsvormen voor. Na de 18e eeuw hadden beide werkwoorden definitief de overgang gemaakt van de sterke naar de zwakke vervoeging (Te Winkel 1901: 117-118).

De werkwoorden *bersten* (of *barsten*) en *wreken* waren in het Middelnederlands nog uitsluitend sterk (*borst, wrac*); in de 17e en 18e eeuw kwamen in de onvoltooid verleden tijd naast sterke vervoegingsvormen (*borst, wrook*) ook zwakke voor (reeds bij Vondel), die sindsdien de gebruikelijke vormen zijn geworden (Te Winkel 1901: 119). Bilderdijk gebruikt echter nog wel de - destijds archaïserende - vorm *wrook* (De Jager 1847: 242).

Bij het werkwoord *lachen* is de sterke vervoegingsvorm voor de onvoltooid ver-

leden tijd *loeg* sinds de Middelnederlandse periode verdrongen door de zwakke vorm *lachte*. De sterke vorm is echter nog wel gebruikt door 19e-eeuwse dichters ('vals antiek?'), onder anderen Bilderdijk. Bij Bilderdijk vinden we overigens niet alleen *loeg* bij *lachen*, maar bovendien *loed* bij *laden* (De Jager 1847: 241), terwijl deze vorm sinds de 17e eeuw (Vondel) in onbruik is geraakt en verdrongen door de zwakke vorm *laadde*. Bilderdijk gebruikt naast de sterke verleden-tijdsvorm van *lachen* bij het werkwoord *belachen* de zwakke vorm van het voltooid deelwoord, namelijk *belacht*, een vorm die overigens na de 17e eeuw (Vondel) niet meer in gebruik is (De Jager 1847: 239). Het werkwoord *braden* had reeds in het Middelnederlands zowel een sterke als een zwakke vervoegingsvorm voor de onvoltooid verleden tijd; de sterke vorm *bried* komt nog voor in de 18e eeuw en zelfs bij Bilderdijk (De Jager 1847: 240). De werkwoorden *heten* en *scheiden* hadden in het Middelnederlands uitsluitend, en in de 17e eeuw (Vondel) nog een enkele keer een sterke vorm voor de onvoltooid verleden tijd (*hiet*, *schied*). Deze sterke vormen treffen we in de 18e eeuw niet meer aan (Te Winkel 1901: 119).

Het omgekeerde kwam ook voor: werkwoorden die in het Middelnederlands een zwakke vervoeging hadden en later tot de sterke vervoeging zijn overgegaan. Zo is het werkwoord *schenden* van oorsprong een zwak werkwoord; in de 17e en 18e eeuw kwamen naast de zwakke vormen ook sterke voor (bij onder anderen Vondel). Mede door het gezag van Moonen (1706: 223) en Ten Kate (1723, 1: 559; 2: 360), tegenover dat van Huydecoper (1730: 70-74), komen bij dit werkwoord sindsdien slechts sterke vervoegingsvormen voor (Te Winkel 1901: 120). Bilderdijk gebruikte echter ook nog wel de oorspronkelijke, zwakke vorm van het voltooid deelwoord *geschend* (De Jager 1847: 240).

Huydecoper (1730: 215) stelde daarentegen dat bij het werkwoord *vrijen* de voorkeur moet worden gegeven aan de zwakke vormen *vrijde*, *gevreijd* boven de daarnaast in gebruik zijnde sterke vormen *vree*, *gevreëen*; niet alleen omdat de eerste waarschijnlijk ouder en dus oorspronkelijker zijn, maar bovendien omdat de laatste onaangenaam zijn voor het oor (Kollewijn 1906: 24).

Vervoegingsuitgangen

De uitgang *-e* voor de persoonsvorm in de aantonende wijs van de eerste persoon enkelvoud (*ik zegge*) is al sedert de 15e eeuw onderhevig geweest aan slijtage. In de tweede helft van de 17e eeuw zijn de oorspronkelijke, volle vormen met *-e* vrijwel geheel verdwenen. Toch trachtte Moonen (1706: 197) de volle vorm als de enig juiste vorm voor te schrijven (Knol 1977: 95). Bij Van Effen vinden we dan ook soms ouderwetse vormen als *ik vleie* (De Vooy 1952: 135). Zelfs in de 19e eeuw vinden we in 'deftige stijl' bij schrijvers als Staring, Potgieter, Bosboom-Toussaint en Schimmel nog vormen met *-e* (De Vooy 1967: 131; Van der Wal 1992: 297-298). Ten Kate (1723, 1: 550) staat daarentegen daarnaast ook de afgesleten vormen toe. Volgens Terwey (1878: 158) zou de uitgang *-e* van de eerste persoon enkelvoud in de onvoltooid tegenwoordige tijd van de aantonende wijs nog steeds voorkomen in

'deftigen stijl'. De oorspronkelijke vervoegingsvorm is sinds de 19e eeuw slechts bewaard gebleven in vaste uitdrukkingen als *zegge en schrijve* (Te Winkel 1901: 120-121; Van Helten 1877: 112).

De persoonsvorm in de aanvoegende wijs van de derde persoon enkelvoud heeft een uitgang op --e. Deze vorm wordt echter vrijwel alleen nog in bepaalde vaste uitdrukkingen gebruikt (*men neme, zij leve hoog*). In 17e- en 18e-eeuwse literaire taal waren dergelijke vormen gebruikelijker. Ook in de 19e eeuw kwamen ze nog in ruime mate voor in de taal van onder anderen Bilderdijk en Potgieter (De Vooyo 1967: 133), in navolging van klassieke auteurs (bij Van der Palm, Geel en anderen), van moderne talen als Frans en Duits (bij Staring en anderen) en van het 17e-eeuwse Nederlands (bij Potgieter, Van Lennep, Bosboom-Toussaint en anderen; De Vooyo 1967: 154).

Bij de persoonsvorm van de tweede persoon (beleefdheidsvorm) *gij* is in de 17e eeuw in de tegenwoordige tijd de onderscheiding tussen de aantonende (uitgang -t) en aanvoegende wijs (uitgang -et) ingevoerd: naast *gij moogt* in de aantonende wijs treft men *gij moget* in de aanvoegende wijs aan. Dit onderscheid is in de 19e eeuw door Weiland overgenomen; we vinden het zelfs nog bij Terwey (1878: 160-163) in het laatste kwart van de vorige eeuw (Te Winkel 1901: 122; De Vooyo 1967: 152).

In de onvoltooid verleden tijd werd in de 17e en 18e eeuw voor de persoonsvorm van de tweede persoon (beleefdheidsvorm) *gij* zowel de uitgang -den/-ten als -de/-te gebruikt. Ten Kate (1723, 1: 550) gaf echter naast zwakke vervoegingsvormen op -den/-ten ook vormen op -det/-tet (Kollewijn 1906: 25-26). Door Weiland (1805: 154) werd de uitgang -t voorgeschreven voor de onvoltooid verleden tijd, zowel voor de zwakke als voor de sterke vervoeging (Van der Velde 1956: 95). Dit leidde dus tot vormen als *gij bondt, krabdet, schriktet* enzovoort. In de 19e eeuw vinden we het gebruik van deze 'ouderwetse' vormen bij Potgieter (Van der Wal 1992: 297). Bij schrijvers uit de 17e, 18e en 19e eeuw zien we echter ook al dat de persoonsvorm van de tweede persoon in de verleden tijd gelijk is aan die van de derde persoon: *gij hoorde, zeide, maakte* (Van Helten 1877: 114).

In 17e-eeuws Nederlands werd nog de uitgang -den naast -de gebruikt voor de zwakke verleden-tijdsvormen in de aantonende en aanvoegende wijs van de eerste en voor de derde persoon enkelvoud (*ik, hij hoorden*). Sinds de 18e eeuw worden voor beide persoonsvormen slechts de uitgang -de/-te gebruikt (Te Winkel 1901: 122).

In het hedendaags Nederlands wordt ook nog wel de uitgang -t gebruikt voor de bevelende wijs om het meervoud van het enkelvoud te onderscheiden (*geef!; geef!*). Dit voorschrift gaat terug op Huydecoper (1730: 229) en is later 'officieel' bekrachtigd door Siegenbeek (Kollewijn 1906: 26-27; De Vooyo 1967: 135).

6.3.1.2. Verbuiging

Zelfstandige naamwoorden: naamvallen

De aandacht van 18e- en 19e-eeuwse spraakkunstenaars ging misschien wel in de eerste plaats uit naar de juiste verbuiging van de onderscheiden naamvals vormen. De naamvalsuitgangen werden overigens slechts in beperkte mate aan de zelfstandige naamwoorden zelf gehecht; de naamval was vooral zichtbaar aan de uitgang van het lidwoord en/of andere bepalende woorden. Tegen het einde van de 17e eeuw verzette Joannes Vollenhove (1686: 566) zich tegen de verwarring van *de* en *den* (Peeters 1988: 198; Dibbets 1991: 41-42; Van Strien 1993: 216). Bestond in de 16e en 17e eeuw nog enige vrijheid in het gebruik van onverbogen naast verbogen vormen (*van een man: van enen man; de heer: den heer*), in de 18e eeuw was hiervan geen sprake meer. Zo liet Moonen (1706: 46-47) slechts de verbogen vormen toe. Ook volgens Ten Kate dienden de verschillende vormen *de* en *den* voort de eerste en vierde naamval behouden te blijven (De Vooy 1952: 140-141). In de 19e eeuw stelde Weiland (1805: 81-82) zich nog op hetzelfde standpunt; pas door Terwey (1878: 149) werd toegegeven, dat bij het onbepaalde lidwoord de uitgangen *-e* en *-en* dikwijls worden weggelaten (De Vooy 1967: 73). In het gebruik, de geschreven taal, kwam de verkorte vorm echter ook al in de 18e eeuw volop voor (De Vooy 1952: 151).

Des Roches onderscheidde op grond van het Brabants drie verschillende geslachten, zonder vormverschil tussen de eerste en vierde naamval: het vrouwelijk had volgens hem *de* in beide naamvallen, het mannelijk *den* (De Vooy 1952: 149; Van der Wal 1992: 243). De vorm *den* voor de eerste naamval mannelijk werd echter verworpen door Jan Frans Willems, aangezien het onderscheid *de: den* (eerste: vierde naamval) uit de 'gemeenschappelijke oudheid' van het 'Hollandsch' en het 'Vlaemsch' stamt (De Vooy 1952: 168). In Zuid-Nederland werd in de 18e eeuw (onder anderen door J.B. Bouvaert) in plaats van de volle vorm van de vierde naamval *eenen* ook wel de verkorte vorm *'nen* gebruikt (De Vooy 1952: 151).

Uit 16e- en 17e-eeuws Nederlands, uit de taal van onder anderen Hooft en Huygens, kennen we het verschijnsel dat de tweede naamval van vrouwelijke zelfstandige naamwoorden wordt verbogen als het mannelijk, wanneer de bezitting erop volgt: *'s werelds grootheid, 's moeders dochter, zijn(s) dochters zoon* of zelfs *de vader des bruids*. Deze mannelijke naamvalsuitgang bij vrouwelijke woorden vinden we ook in de 18e en 19e eeuw, bijvoorbeeld in de taal van Bilderdijk: *'s warelds Alregeerder, 's moeders schoot, 's voedsters boezem, des warelds slijk, des moeders zachten aart*. Bij Bilderdijk vinden we echter ook nog de oorspronkelijke vrouwelijke naamvals vormen in deze constructie: *der grijsheid zilvren kroon, der Godheid schaduwbeeld* (De Jager 1847: 230-231).

Wanneer in deze constructie van een zelfstandig naamwoord, voorafgegaan door de tweede naamval van een ander zelfstandig naamwoord, een onbepaald lidwoord of een bezittelijk voornaamwoord wordt gebruikt, blijft dit doorgaans on-

verbogen. In 18e- (zie Alewijn 1774: 124-132) en 19e-eeuws Nederlands (bij Bilderdijk) treffen we evenwel naast constructies als *een zusters schoot, zijn moeders woorden* ook verbindingen aan waarin het onbepaalde lidwoord of bezittelijk voornaamwoord wel een tweede-naamvalsuitgang heeft: *eens moeders borst, mijns dochters recht* (De Jager 1847: 232-233). Minder gebruikelijk en geaccepteerd is de plaatsing van vrouwelijke woorden met een mannelijke tweede-naamvalsvorm achter de bezitting. Doch bij Bilderdijk vinden we hiervan vele voorbeelden: *'t eind des warelds, de drift eens moeders* (De Jager 1847: 233).

In het Middelnederlands was de verbuiging van (het lidwoord bij) vrouwelijke zelfstandige naamwoorden in de derde naamval meervoud gelijk aan de mannelijke verbuiging: *den*. Het gebruik van de verbuiging *der* als derde-naamvalsvorm voor het vrouwelijke meervoud wordt wel toegeschreven aan de invloed van Hooft en de 17e-eeuwse spraakkunstenaars en vindt navolging tot in de 19e eeuw; bij grammatici als Weiland (1805: 82) en bij letterkundigen als Potgieter (Terwey 1892: 219-220; Van den Bosch 1901: 489-490; Smit 1937: 164; Duyfhuizen 1942: 105; Royen 1947-1954, III.1: 88-89). Bij Bilderdijk vinden we echter in de derde naamval *den folteringen, dien verkeerdheên, ten wederzijden*. Dit gebruik is verdedigd en bevorderd door Kinker (1829: 33), maar heeft niet bij iedereen instemming kunnen vinden (De Jager 1847: 234-235).

Een laatste merkwaardige buigingsvorm die hier kan worden genoemd is de tweede-naamvalsuitgang op -s bij zogenaamde 'gerundia', oftewel verbogen vormen van de naamwoordelijk gebruikte onbepaalde wijs van het werkwoord. Deze tweede-naamvalsvorm zien we in de taal van Potgieter voornamelijk in constructies als *tot tandenknarsens toe* (in de taal van de Statenbijbel: *tot stervens toe*; bij Vondel: *tot overloopens toe*), waarin de naamval moeilijk verklaarbaar is (De Vooyo 1967: 162). In het hedendaags Nederlands kennen we nog de vaste uitdrukkingen *tot vervelens toe, tot barstens toe, tot ziens/weerziens* en *het is (wordt) menens* (De Vooyo 1967: 162).

Zelfstandige naamwoorden: grammaticaal geslacht

De verbuiging van een zelfstandig naamwoord hangt af van het grammaticale geslacht. Terwijl naamvallen gedeeltelijk nog aan de zelfstandige naamwoorden zelf vormelijk tot uitdrukking worden gebracht, is het grammaticale geslacht slechts kenbaar aan de (verbogen) lidwoorden. Gewoonlijk wordt aangenomen dat het Middelnederlands - althans het Vlaams en Brabants - nog drie duidelijk onderscheiden grammaticale geslachten kende: mannelijk, vrouwelijk en onzijdig. In de gesproken taal was echter al voor de 18e eeuw het onderscheid tussen het mannelijk en vrouwelijk geslacht verloren gegaan, doordat het lidwoord *de* niet meer werd verbogen (Schönfeld-Van Loey 1970: 119). Hoewel er nog archaïsche vormen aan het oude verschil herinnerden, waren in het niet-literaire Hollands uit het einde van de 16e en de 17e eeuw de mannelijke en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden samengekomen in de categorie *de*-woorden. Hierdoor was het voor

taalgebruikers moeilijk geworden het geslacht van *de*-woorden vast te stellen en deze woorden op grammaticaal correcte, dat is door grammatici voorgeschreven wijze te verbuigen (Van der Wal 1992: 242-243).

Aan deze verwarring trachtte men een einde te maken door het samenstellen van 'geslachtslijsten', dat wil zeggen alfabetisch geordende lijsten van zelfstandige naamwoorden, voorzien van een geslachtsaanduiding. De eerste hiervan was de lijst van David van Hoogstraten (1733; 1e dr. onder de titel *Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden*, 1700), die zich baseerde op het gebruik van Hooft en Vondel (Geerts 1966: 105-109; Maljaars 1979: 22-23). Kritiek op Van Hoogstraten kwam van Hilarides (1705); deze 'botterik in Vriesland' werd echter door niemand serieus genomen (Kooiman 1917; De Vooy 1952: 139; Maljaars 1979: 33-35). Moonen (1706: 58-79) zocht naar regels om het grammaticale geslacht te kunnen bepalen, die hij onder andere afleidt uit de slotletter (Geerts 1966: 109-111; De Vooy 1967: 48; Maljaars 1979: 23-33). Séwel (1708: 53-64) en Nylöe (1723: 48-56) zagen in de (verbuiging van de) lidwoorden het beste hulpmiddel om het geslacht te bepalen, terwijl de bepaling van het grammaticale geslacht van het zelfstandige naamwoord nu juist noodzakelijkerwijs vooraf moet gaan aan een juiste verbuiging van het lidwoord (Geerts 1966: 111-113).

Ten Kate (1723, 1: 396-403) en Huydecoper (1730: 87-96) bepaalden de geslachten op grond van historische taalstudie (De Vooy 1952: 140; Van der Wal 1992: 248). Zoals we hierboven hebben gezien, handhaafde Des Roches voor het Zuidnederlands drie geslachten, waarbij het mannelijk en vrouwelijk ook in de eerste naamval vormelijk van elkaar onderscheiden zijn: mannelijk eerste naamval enkelvoud *den*; vrouwelijk *de* (De Vooy 1952: 149). Op de lijst van Van Hoogstraten, met de vermeerderingen en ophelderingen van Adriaan Kluit, zijn de regels gebaseerd die in 19e-eeuwse grammatica's voor de schrijftaal zijn vastgesteld door onder anderen Bilderdijk (1818, 1822) en Brill (1846: 293-344) (Van der Wal 1992: 294-296). Tegen het gezag van deze grammatici betoogde Taco Roorda (1858: 168-175) dat het Nederlands slechts twee geslachten kende en dat men de kunstmatige schrijftaalbuigingen zou moeten afschaffen (De Vooy 1920: 164). Mede door toedoen van Kollewijn (1892) en anderen wordt het kunstmatige onderscheid tussen het mannelijke en vrouwelijke geslacht in de grammatica ten slotte eerst in de 20e eeuw opgeheven.

Zelfstandige naamwoorden: meervoudsvorming

Verscheidene 17e-eeuwse grammatici hebben getracht in het meervoud van zelfstandige naamwoorden van het mannelijke geslacht op *-er* een naamvalonderscheiding aan te brengen met behulp van de meervoudsvormen op *-en* en *-s*: de vorm op *-en* werd gebruikt voor de tweede en derde naamval; het *-s*-meervoud voor de overige naamvallen (Dibbets 1991: 42-44). Dit voorschrift, dat we bijvoorbeeld vinden bij Vollenhove (1686: 568), is overgenomen door onder anderen Moonen (1706: 88-89) in de 18e en Weiland (1805: 57) in de 19e eeuw (De Vooy

1922: 280; Knol 1977: 92; Peeters 1988: 198; Dibbets 1991: 43-44). Tot in de 19e eeuw vinden we dan ook nog tweede naamvals vormen als *der hedendaagse Duitscheren* (bij Wiselius; De Vooyo 1967: 56, 60) en *vaderen* naast *vaders* (bij Des Roches; De Vooyo 1952: 149). In de 18e eeuw kwam er overigens ook verzet tegen dit kunstmatige naamvals onderscheid, met name van de 'verdediger van dichterlijke vrijheden' Z.H. Alewijn (1774:134) (De Vooyo 1952: 144).

Naast de meervoudsvormen op *-en* en *-s* komen er in 18e-eeuws Nederlands meer stapelvormen voor dan in het hedendaags Nederlands. De uitgang *-ens*, die al voorkomt in het Middelnederlands, wordt gebruikt bij zelfstandige naamwoorden op *-e*; de *s* verduidelijkt de zwakke uitspraak of apocope van de *-n*. Bij Séwel (1733: 54) vinden we het voorbeeld *bode: bodens* (Van der Wal 1994: 248); bij Wolff en Deken *gemeente: gemeentens; einde: eindens*. Volgens Ten Kate hebben deze zelfstandige naamwoorden, als *lade, tobbe* en *sponde*, zowel een meervoudsvorm op *-ns* als op *-n* (Schönfeld-Van Loey 1970: 124-125). Zelfstandige naamwoorden op *-te*, als *begeerte, gebeente* en *behoefte*, kennen volgens Ten Kate (1723, 1: 385) zelfs alleen een meervoud op *-ns*. Meervouden als *gebergens, steiltens* vinden we nog in de vroegste werken van Bilderdijk, die deze vormen later zou veroordelen (De Jager 1847: 236-237). Dubbele meervouden als *mandes* (< *mandens*) zijn bekend uit 18e-eeuwse Haagse volkstaal (Kloeker 1938: 42); ongewone meervouden als *voorbijgangeren* komen daarentegen slechts in de schrijftaal voor (De Vooyo 1952: 135). Opvallend zijn voorts meervouden als *cieraadjen* (Te Winkel 1901: 130).

Het meervoud op *-e* verliest al vanaf de 16e eeuw terrein op *-en*. In de 17e eeuw komt de vorm zonder *-n* nog wel voor bij 'minder geschoolde' schrijvers als Bredero (*hande, mensche* enzovoort) en zelfs een enkele keer bij Hooft. In de 18e eeuw wordt dit meervoud echter definitief uit de schrijftaal geweerd; in de 19e eeuw gebruikte men het alleen om onbeschaafde, 'platte' taal weer te geven (De Vooyo 1967: 55).

Voornaamwoorden

In 18e-eeuwse taal was het gebruik van de vormen van de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon, de 'aanspreekvormen', nog niet eenduidig: in vertrouwelijke omgang wisselden *je* en *ge* grillig, terwijl *jou* en *jullie* ontbraken (De Vooyo 1952: 130, 135; Van der Wal 1992: 270). *Je* komt al sinds de 17e eeuw voor in plaats van *ge*, maar krijgt eerst in de loop van de 19e eeuw de overhand (Te Winkel 1901: 123; Muller 1926a: 108-110). Toch noemde Weiland (1806: 103-104) slechts *gij* als aanspreekvorm (De Vooyo 1931: 29) en blijft *gij/ge* nog tot diep in de 19e eeuw de gebruikelijke geschreven aanspreekvorm (Schönfeld-Van Loey 1970: 138; Brachin 1977: 46).

De beleefdheidsvorm *u* is in de 17e eeuw ontstaan, waarschijnlijk uit de afgekorte schrijfvorm *U.E.* (= 'uwe edelheid', uitgesproken als *uwé*; Vor der Hake 1911; Kern 1911; Brom 1925; Engels 1925; Muller 1926b: 169-170, 176; Muller 1927; Heeroma 1934; Paardekooper 1948-1950; Poortman 1953; De Vooyo 1967: 79;

Schönfeld-Van Loey 1970: 139; Paardekooper 1987-1988: 307-308, 58-59; Duinhoven 1988: 24; Van Eijk 1991: 21). Ook de meervoudsvorm *jelui* komt sedert de 17e eeuw voor (Paardekooper 1981: 159-160). In de loop van de 19e eeuw wordt deze vorm echter vervangen door *jullie* (Van der Horst & Marschall 1992: 79), dat ook weer tot de 17e eeuw teruggaat (Heeroma 1938). De vorm *jullie* is verklaard uit de vorm *gijlieden*, *-luiden*, *-lui* of *jijlui/jijlie* (Brill 1846: 473; A. Beets, in: WNT 7: 303-304; Verdenius 1938: 205-209; Verdenius 1942; Kloeke 1938: 41), maar daarnaast ook uit de lijdend-voorwerpsvorm *joului*, gebruikt in de functie van onderwerp (Kloeke 1934: 9-14; 1941).

In de eerste helft van de 19e eeuw is door romantische schrijvers als Drost, Ten Kate, Potgieter en Bosboom-Toussaint wel het merkwaardige voornaamwoord *dij* als aanspreekvorm gebruikt. Dit staaltje van 'vals antiek' was bedoeld als herstel van het Middelnederlandse *du*, maar was in feite het resultaat van de verwarring van *du* (derde en vierde naamval *di*) en *-di* (< *ghi*). De laatste enclitische vorm kwam voor in aaneengeschreven woorden in het Middelnederlands als *hoordi* < *hoorde ghi* (Muller 1926b: 101; Schönfeld-Van Loey 1970: 138-139; De Vries et al. 1993: 102). In Zuid-Nederland is door schrijvers als Vleeschouwer, Conscience, Prudens van Duyse, Van Beers, Heremans en vooral Dautzenberg (later nog door Pol de Mont) ook wel getracht het in enkele zuidoostelijke dialecten nog voortbestaande *du* nieuw leven in te blazen. Ook deze poging is ongetwijfeld beperkt gebleven tot de geschreven taal en is, mede door de tegenstand van Snellaert, Van Kerckhoven en anderen, vergeefs gebleven (Meert 1890: 78-90; Muller 1926b: 101).

Het vormelijke onderscheid tussen de derde (en zesde) en vierde naamval van het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon meervoud (*hun: hen*) is in de 17e eeuw waarschijnlijk het eerst door Van Heule gemaakt, maar vooral door het voorbeeld van Hooft verbreid. De regel waarop het onderscheid is gegrond, is overgenomen in 18e-eeuwse spraakkunsten (zie Moonen 1706: 127). In afwijking van de hedendaagse norm werd in de 18e eeuw bepaald dat *hun* ook zou moeten worden gebruikt na het voorzetsel *van*, dat immers wordt geacht de zesde naamval te regeren. Hoewel het onderscheid niet is terug te vinden bij de 'Ouden', dat is in het Middelnederlands, is het niet verrassend, dat Huydecoper (1730: 105) het 'een groot sieraad onzer taale' achtte; het geeft immers - aldus Huydecoper - 'der redeneeringe daerenboven doorgaans licht en klaarheid' (Kollewijn 1906: 18-19; Van der Wal 1992: 236). Ook in de 18e eeuw werd het onderscheid echter nog niet consequent toegepast (De Vooy 1952: 137); pas in de 19e eeuw is het algemeen geworden (Te Winkel 1901: 136). Hoewel Weiland (1805: 105) het onderscheid tussen *hen* en *hun* als 'weinig gegrond' beschouwde en het dichters toestond deze vormen 'onverschillig te gebruiken' (De Vooy 1931: 29), handhaafde hij overigens het voorschrift voor de schrijftaal. In de 19e-eeuwse schrijftaalgrammatica is bovendien onderscheid gemaakt tussen een vrouwelijke en een mannelijk/onzijdige vorm van het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon meervoud (*haar: hen/hun*; Te Winkel 1901: 136). Het onderscheid tussen de derde en vierde naamval

kon daarom slechts voor het mannelijk en het onzijdig worden gemaakt (Carlebur 1856: 97).

De verbogen vorm van het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon meervoud, *hun*, is ook gaan dienen als vorm van het bezittelijk voornaamwoord, naast het oudere *haar*, dat in het Middelnederlands voor alle geslachten in gebruik was. Nog in de 18e en zelfs in de 19e eeuw werd *haar* (en *hare*) door schrijvers als Onno Zvier van Haren en Van der Palm voor alle geslachten gebruikt (WNT 5: 1426). Zoals voor het persoonlijk voornaamwoord werd ook voor het bezittelijk voornaamwoord in de renaissancespraakkunst getracht *hun* te reserveren voor het mannelijk en *haar* voor het vrouwelijk meervoud (De Vooy 1952: 137). Deze onderscheiding is onder invloed van de schrijftaalgrammatica tot diep in de 19e eeuw gehandhaafd (WNT 6: 1316-1317; De Vooy 1967: 93; Schönfeld-Van Loey 1970: 144; Van Bree 1977: 364; Van Bree 1987: 256), al was er ook wel verzet van enkele grammatici, die het gebruik van *hun* voor alle geslachten voorstonden (zie Van Beers 1856: 92-93; Carlebur 1856: 99-100).

In uitdrukkingen als *uw vrienden en de mijne* (namelijk 'mijn vrienden') wordt het bezittelijk voornaamwoord, voorafgegaan door een bepalend lidwoord, gebruikt als bijvoeglijk naamwoord. Vanaf de Middelnederlandse periode tot in de 17e eeuw werd het bezittelijk voornaamwoord in dit attributieve gebruik verbogen als een bijvoeglijk naamwoord, ook wanneer het als een zelfstandig naamwoord wordt gebruikt (hedendaags Nederlands *de mijnen* = 'mijn mensen'). Vanaf het begin van de 18e eeuw echter wordt het in dit laatste geval verbogen als een zelfstandig naamwoord op -e: mannelijk enkelvoud, eerste naamval *de mijne*, tweede naamval *des mijnen*, derde en vierde naamval *den mijne*; vrouwelijk enkelvoud *de, der, de, de mijne*; meervoud *de, der, den, de mijnen*; onzijdig enkelvoud (geen meervoud) *het mijne* (Te Winkel 1901: 138; Schaars 1988: 246).

In het Middelnederlands werden de persoonlijke voornaamwoorden ook gebruikt als wederkerende voornaamwoorden. Vanaf de 15e eeuw komt onder invloed van het Duits voor de derde persoon (enkelvoud en meervoud) ook wel de vorm *zich* voor. Vooral in de 17e eeuw is deze vorm sterk verbreid, waarbij de invloed van de Statenbijbel een belangrijke rol heeft gespeeld. Pas in de 18e eeuw heeft *zich* de vormen van het persoonlijk voornaamwoord (*hem, haar, hen/hun*) geheel verdrongen en was het, althans in de geschreven taal, het enige wederkerende voornaamwoord voor de derde persoon (derde en vierde naamval, enkelvoud en meervoud, alle geslachten; Te Winkel 1901: 137).

In het begin van de 18e eeuw is ook de verbuiging van de vragende voornaamwoorden gereguleerd. Hoewel er oorspronkelijk geen afzonderlijke vormen waren voor het vrouwelijk en het meervoud, heeft men naar analogie van de aanwijzende voornaamwoorden onderscheidingen aangebracht voor alle geslachten:

	<i>m.</i>	<i>v.</i>	<i>o.</i>	<i>mv.</i>
N.	wie	wie	wat	wie
G.	wiens	wier	-	wier
D.	wien	wie(r)	wat	wien
A.	wien	wie	wat	wie

Een schrijver als Langendijk gebruikte echter ook nog *wies* of *wiens* voor de tweede naamval vrouwelijk enkelvoud en *wien* voor de derde en vierde naamval vrouwelijk enkelvoud en meervoud (Te Winkel 1901: 140).

Het vragende voornaamwoord *welk(e)* heeft zich al in het Middelnederlands tot een betrekkelijk voornaamwoord ontwikkeld. Hiernaast kwamen ook de vormen *dewelke/hetwelk* voor. Hoewel het hierbij om een autochtone ontwikkeling gaat, is het voorbeeld van het Latijn (*quod*) en het Frans (*lequel*) bij het gebruik van *welk* mogelijk van invloed geweest (Duinhoven 1988: 340). Door 18e-eeuwse schrijvers (onder anderen Van Effen) wordt de kunstmatige meervoudsvorm *welken* gebruikt; andere verbogen vormen, die beperkt zijn gebleven tot de 18e-eeuwse schrijftaal, zijn *welkers* (Van Effen; Wolff en Deken) en *dewelken* (De Perponcher). Weiland (1805: 120) beschouwde (*de*)*welke* nog als het 'eigenlijkste' betrekkelijk voornaamwoord (Roorda 1858: 184; De Vooy 1931: 29). In de 19e-eeuwse schrijftaal was het gebruik van *welke*, met de verbogen vormen *welks*, *welken*, *welker* aanvankelijk wijd verbreid, maar het werd later onder invloed van de 'levende taal' teruggedrongen (De Vooy 1952: 135, 172; De Vooy 1967: 101-102; Brachin 1977: 46).

Kenmerkend voor de 18e-eeuwse schrijftaal is het gebruik van het aanwijzende voornaamwoord *dezelve/hetzelve*, dat ook werd gebruikt in plaats van een persoonlijk of bezittelijk voornaamwoord. In navolging van Huydecoper (1730: 420-434) meende men dat *zijn* in een zin als *Jan vermoordde Klaas en zyn vrouw* alleen betrekking kon hebben op het onderwerp van de zin: Jan vermoordde dus zijn eigen vrouw. Indien werd bedoeld dat Jan de vrouw van de laatstgenoemde vermoordde, zou de tweede naamval van *dezelve* moeten worden gebruikt: *Jan vermoordde Klaas en des zelfs vrouw* (David 1853-1854: 289-292; Kollwijn 1906: 19-21; De Vooy 1943: 199-200; Van der Wal 1992: 251, 292). Dit voorschrift vinden we later ook in verscheidene grammatica's, onder anderen bij Weiland (1805: 118-119) (Carlebur 1856: 95-96; De Vooy 1931: 29; De Vooy 1943: 201); *dezelve* werd dan ook vooral in het eerste kwart van de 19e eeuw overmatig gebruikt, door onder anderen schrijvers als Van der Palm (Vekeman & Ecke 1993: 151; De Vooy 1952: 195). Tegen dit overmatige gebruik verzetten zich Bilderdijk (1824-1825, 1: 121-154) en later Van Lennep (David 1853-1854: 288-289; Carlebur 1856: 96-97; Roorda 1858: 183; De Vooy 1931: 33; De Vooy 1943: 201; De Vooy 1952: 171-172; Schönfeld-Van Loey 1970: 147). Ook Jacob Geel (1841: 227-228) had reeds de spot gedreven met het gebruik van *dezelve* in de 'goedhartige stijl' (De Vooy 1967: 86). Vanaf het midden van de 19e eeuw kon men het niet meer gebruiken, zonder zich bespottelijk te maken (Van

der Hoeven 1847-8; Te Winkel 1901: 139-140; Muller 1943). Hoewel de spraakkunst van Brill (1846: 494-495) de indruk wekt dat *dezelve* met al zijn buigingsvormen nog gewoon in gebruik was, merkt Van Helten (1894-1895, 1: 31-32) op dat *dezelve* 'slechts in stadhuisstijl voorkomt'. Volgens Den Hertog (1903-1904, 3: 108-109) ten slotte is het in onbruik geraakt en wordt het 'alleen nog een enkele maal schertsend-deftig gebruikt'. Zelfs bij Multatuli en Frans Coenen kunnen we het echter nog een enkele keer aantreffen (De Vooy 1943: 202).

Het onbepaald voornaamwoord *iedereen* werd in de 18e eeuw een enkele keer nog opgevat als twee woorden, getuige de vorm van de tweede naamval *ieders eens* (bij Van Effen; De Vooy 1967: 107).

Bijvoeglijke naamwoorden

Het door Hooft en Vondel gemaakte onderscheid tussen stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden op *-en* (mannelijk en onzijdig) en *-e* (vrouwelijk en meervoud) vinden we nog bij Moonen (1706: 112-113): *goude ringen, zilvere bekers, kopere kroonen, yzere plaeten* enzovoort (Schaars 1988: 214). Dit kunstmatige onderscheid wordt echter door Ten Kate (1723, 1: 393) en Huydecoper (1730: 348-353) verworpen, waarbij de laatste een beroep doet op de etymologie (*-en* < Middelnederlands *-ijn*; Kollwijn 1906: 15-17; Royen 1947-1954, III.2: 22; Duinhoven 1986: 29-30). Ook Séwel (1708: 108) had bij deze bijvoeglijke naamwoorden overigens al de uitgang *-en* voorgeschreven voor alle geslachten. Wellicht onder invloed van Van Hoogstraten (1733: [***7v]) kwamen in 18e- en 19e-eeuws Nederlands naast 'verbogen' vormen als *een goude ketting* echter ook 'onverbogen' vormen voor, zoals bijvoorbeeld *een overschoon goud orloge* (Wolff en Deken), *een hout geweer* (Beets) (De Vooy 1967: 66; Royen 1948: 407).

Het onderscheid tussen de uitgang *-en* en *-e* werd in de 18e eeuw niet alleen gemaakt bij stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden, maar ook bij bijvoeglijke naamwoorden als *eigen*: vrouwelijk *eige*. Door auteurs als Van Effen werd dit onderscheid overigens niet stelselmatig toegepast (De Vooy 1952: 135). Deze kunstmatige buiging wordt ook voorgeschreven in de schrijftaalspraak; bij Des Roches vinden we bijvoorbeeld het onderscheid *open*: *ope* (De Vooy 1952: 149). Voorts werd naast *verscheidene* ook wel *verscheide* gebruikt. Ten slotte werd zelfs bij voltooid deelwoorden soms de slot-*n* weggelaten: *gevang*. In de 19e eeuw verzette Roorda (1858: 162) zich tegen deze verbuigingen.

Ten aanzien van de zelfstandig gebruikte bijvoeglijke naamwoorden is door Moonen (1706: 54-55) vastgesteld dat deze de verbuiging van de mannelijke en vrouwelijke persoonsnamen op *-e* moeten volgen. Het mannelijk heeft in de eerste, derde en vierde naamval enkelvoud de uitgang *-e*, in de tweede naamval enkelvoud en het meervoud de uitgang *-en*. Het vrouwelijk eindigt in het enkelvoud op *-e*, in het meervoud op *-en*. Het onzijdig gaat in het enkelvoud uit op *-e*, maar heeft geen meervoud (Te Winkel 1901: 135).

6.3.2. *Woordvorming*

6.3.2.1. *Afleiding*

Werkwoorden

Bilderdijk heeft verscheidene zogenaamde frequentatieve werkwoorden, die een herhaling of voortdurend aanduiden, gevormd met behulp van de achtervoegsels *-elen* en *-eren*, zoals *grijnzelen*, *liefoogelen*, *plapperen* (De Jager 1832: 23-24, 56, 145; De Jager 1875-1878, 1: 164, 436; 2: 431-432; De Jager 1847: 39-47; Bisschop 1855-1856: 88-89; De Vooy 1952: 158). Het 'klanksymbolisch gevoel' zal voor Bilderdijk bij deze nieuwvormingen een rol hebben gespeeld (De Vooy 1942: 136). Ook in de literaire taal van de Tachtigers kunnen veel nieuwe vormen met de achtervoegsels *-eren* (*schokkeren*, *grommeren*, *jankeren*, *glimmeren*, *glimlacheren*) en *-elen* (bij J. van Looy onder anderen *brommelen*, *knorrelen*, *lachelen*) worden aangetroffen (Den Hertog 1915-1919, 2: 114; De Vooy 1967: 247-248).

Voorts vallen bij Bilderdijk de talrijke vormen op met het voorvoegsel *ont-*: voornamelijk werkwoorden: *ontfronselen*, *ontgladden*, *ontplonderen* 'door plundering ontroven', *ontschuiven* 'openschuiven' enzovoort, maar daarnaast ook met werkwoorden samenhangende zelfstandige naamwoorden (onder andere *ontbarsting*, *ontslaking*, *ontzeg*) en bijvoeglijke naamwoorden (onder andere *ontzachtelijk*, *ontzachtbaar*, *ontzettelijk*, *ontzinnig*; Bogaers 1878: 220-233; De Jager 1847: 53). Ook bij Bilderdijks leerling Da Costa vindt men vormen als *ontglimmen* (De Vooy 1952: 172).

Ten slotte kunnen afleidingen worden genoemd, samengesteld met behulp van verscheidene voorvoegsels: *aan-* (*aanstemmen*, *aantergen*), *af-* (*affolen* 'tot het uiterste folteren', *aftergen*, *afpijnen*, *aftreuren*), *om-* (*omzwanken*, *omsluizen*), *over-* (*overrassen* 'verrassen', *overduivelen*, *overkwalmen*, *overkrozen*, *overtassen*, *overtichten* enzovoort; De Jager 1847: 47-55). Net als bij *ont-* zien we bij deze voorvoegsels dat ze ook kunnen worden gebruikt bij de afleiding van met werkwoorden samenhangende zelfstandige naamwoorden, bijvoorbeeld *aanbreek*, *aangedachtenis* en *afdrop* (De Jager 1847: 57-60).

Zelfstandige naamwoorden

Wat de woordvorming betreft zijn veel verschillen ten opzichte van het hedendaags Nederlands die kunnen worden geconstateerd bij iemand als Bilderdijk, het resultaat van dichtelijke creativiteit. Dit geldt zowel voor de afleiding als de samenstelling. Opmerkelijk zijn bijvoorbeeld collectiva, gevormd met behulp van het voorvoegsel *ge-* en het achtervoegsel *-te*. In het hedendaags Nederlands kennen we de vormen *gebeente*, *gebladerte*, *geraamte*, *gesteente*, *getimmerte*, *gevogelte*; bij Bilderdijk treffen we vormen aan als *getakte*, *geaarte* ('geaardheid'). Het achter-

voegsel *-te* ontbreekt bij enkele afleidingen, waar wij het wel zouden verwachten: *geblader*, *gelommer* (De Jager 1847: 61).

Abstracta werden oorspronkelijk onder andere afgeleid van bijvoeglijke naamwoorden met behulp van het achtervoegsel *-ede*. Reeds in het Middelnederlands is deze uitgang na het wegvallen van de voorafgaande *-e* verscherpt tot *-te*. Nog tot het einde van de 17e eeuw komen er echter vormen voor als *hooghde*, *lenghde*, *wijdde* (onder anderen bij Huygens); vanaf de 18e eeuw de huidige vormen *hoogte*, *lengte*, *wijdte* (Te Winkel 1901: 152-153).

Naar analogie van bestaande woorden vormde Bilderdijk talloze nieuwe woorden met achtervoegsels als *-(l)ing* (*beelding*, *afvalleling*, *bezoldeling*, *reddeling* enzovoort), *-dom* (*broederendom*, *dierendom*, *dichterdom*), *-aar* (*dadelaar* 'dadelboom', gevormd naar analogie van het verouderde *appelaar*), *-heid* (*eerstheid*), *-el* (*gesnuivel* 'gesnuif, gesnuffel', *geklutsel* 'geklots'; De Jager 1847: 25-29; De Vooy 1952: 158). Multatuli vormde ongebruikelijke afleidingen als *stelselaar* en *voorzichtighedens*; aan hem danken we voorts een woord als *buitenissigheid* (De Vooy 1952: 183).

Sinds de 17e eeuw is de oorspronkelijke verkleiningsuitgang *-ken* (< Middelnederlands *-kijn*) verdrongen door het jongere *-je* (*-tje*, *-pje*). Tot de invoering van de spelling van Siegenbeek werd dit achtervoegsel echter op twee verschillende wijzen gespeld: naast *-je* kwam ook *-jen* voor. De spelling *-jen* is in de 19e eeuw slechts door Bilderdijk en zijn navolgers gebruikt (Te Winkel 1901: 152).

Bijvoeglijke naamwoorden

Naast nieuwe bijvoeglijke naamwoorden op *-ig* (*misboortig*, *treurvallig* enzovoort), zien we bij Bilderdijk ook kunstmatig gevormde bijvoeglijke naamwoorden, veelal afgeleid van zelfstandige naamwoorden, waarbij dit achtervoegsel ontbreekt: *almachte*, *gifte*, *lafharte*, *nieuwsgiere*, *rechtvaarde*, *waarachte* (De Jager 1847: 25-28; Bisschop 1855-1856: 78-80; De Vooy 1952: 158; Schönfeld-Van Loey 1970: 206).

Met behulp van het achtervoegsel *-baar* kunnen zowel van zelfstandige (in enkele gevallen ook bijvoeglijke) naamwoorden als van werkwoorden (werkwoordelijke stammen) bijvoeglijke naamwoorden worden gevormd. Aanvankelijk kwamen hiervoor slechts stammen van overgankelijke werkwoorden in aanmerking; de hiervan gevormde bijvoeglijke naamwoorden hadden een passieve betekenis: *breekbaar*, *buigbaar*, *deelbaar*, *drinkbaar*, *eetbaar*. Later konden met behulp van *-baar* ook bijvoeglijke naamwoorden met actieve betekenis worden afgeleid van onovergankelijke werkwoorden: *bestaanbaar*, *ontplofbaar*, *vloeibaar*, *wankelbaar*. Hoewel deze afleiding in de 17e eeuw al heel gewoon was (onder anderen bij Vondel), is deze uitbreiding al in de 17e eeuw afgekeurd door Vollenhove (1686: 565; Lulofs 1833: 98; Posthumus Meyjes 1921: 104; Dibbets 1991: 54-56) en in de 18e eeuw door Huydecoper (1730: 595-596; Van Helten 1881, 1: 112-113; Koelmans 1981: 338). Niettegenstaande Huydecopers veroordeling is in de literaire taal van de 19e eeuw van dit achtervoegsel ruim gebruik gemaakt. Het voorbeeld van Bilderdijk

1828: 155-156) - die Huydecopers oordeel niet deelde - is hierbij weer van betekenis geweest; bij hem vinden we nieuwvormingen als *hartbeweegbre*, *verlokbre*, *afleidbre* (Bogaers 1878: 442; Stoett 1895: 293-297; De Vooy 1967: 233-234; Koelmans 1981: 338; Van Marle 1989: 227-230; Van Marle 1990: 19). In veel gevallen vormde Bilderdijk bijvoeglijke naamwoorden op *-baar*, waar de uitgang *-lijk* of andere achtervoegsels gebruikelijker was, en die dan ook wel door anderen werden afgekeurd: *afgrijsbaar*, *afschuwbaar*, *bedriegbre*, *betaambaar* (Witsen Geysbeek 1821-1827, 5: 99; De Jager 1847: 30-39; Bisschop 1855-1856: 83-86; Van den Berg 1974: 133-134).

Met behulp van het achtervoegsel *-loos* (verwant aan het bijvoeglijke naamwoord *loos* 'leeg, ijdel') kunnen bijvoeglijke naamwoorden worden gevormd; aanvankelijk slechts van zelfstandige naamwoorden, waarbij de uitgang de betekenis 'zonder' heeft. Door herinterpretatie van de structuur van woorden als *hopeloos* en *trouweloos*, waarin de *e* oorspronkelijk tot het zelfstandige naamwoord behoorde, ontstond het nieuwe achtervoegsel *-eloos* (*hope-loos* > *hoop-eloos*). Het gebruik van deze uitgang breidde zich vervolgens uit tot werkwoordelijke stammen (onder andere *reddeloos*). Volgens Huydecoper (1730: 6-7) zou *-loos* echter slechts achter zelfstandige naamwoorden kunnen worden gehecht en zou afleiding van werkwoordelijke stammen niet mogelijk zijn. Hij veroordeelde dan ook een vorm als *wegeloos* ('niet te wegen') bij Vondel; in plaats daarvan zou *wigteloos* moeten worden gebruikt (Van Helten 1881, 1: 115). Het 18e- en 19e-eeuwse taalgebruik trok zich van deze veroordeling niet veel aan; zo vormde Bilderdijk bijvoeglijke naamwoorden als *beweegloos*, *laafloos*, *lijdloos*, *trefloos*, alle afgeleid van werkwoordelijke stammen (Bogaers 1878: 442; De Vooy 1967: 236-237). Sinds de 18e eeuw zijn overigens verscheidene woorden gevormd, waarin de uitgang *-loos* geen gemis aanduidt, maar slechts een eenvoudige ontkenning (onder andere *belangeloos* 'zonder baatzucht'; Hesseling 1908: 252). Ten slotte is een woord als *argeloos* in dezelfde tijd ontleend aan het Duits, waarin een veel vrijer gebruik wordt gemaakt van dit achtervoegsel (Kluyver 1907: 152).

Ook bij het gebruik van het betrekkelijk jonge achtervoegsel *-vol* is het Duits (en misschien daarnaast het Engels) van invloed geweest. Vormen op *-vol*, die nog dicht bij de samenstelling staan, zijn talrijk bij Bilderdijk: onder andere *mijmeringvol*, *teerheidvol*; met *-s*: *gevoelsvol*, *juichensvol*, *veinzensvol* (Bogaers 1878: 442-443; De Vooy 1967: 237).

Telwoorden

In het Middelnederlands, maar ook nog in de 17e en 18e eeuw, werden de hoofdtelwoorden 60, 70 en 90, net als nog steeds 80 (tachtig), gevormd met behulp van het voorvoegsel *t-*: *tsestich*, *tseventich*, *tnegentich* (Te Winkel 1901: 156).

In 18e-eeuwse volkstaal zijn ook nog oudere vormen van telwoorden bewaard gebleven: *derdalf* ('twee en een half'; volgens Van Dale (1992: 631) is *derdehalf* nog steeds in gebruik; vgl. Duinhoven 1988: 103-106), *vierdalf*, *vyfstalf*, *zestalf*, *zeven-*

dalf, agtalf, negendalf, tiendalf, elfstalf, twaalfstalf, dertiendalf, twintigstalf (Kloeker 1938: 42).

Bijwoorden

In de 18e-eeuwse spraakkunsten van Moonen (1706: 249) en Séwel (1708: 180) wordt als regel gegeven dat bijwoorden (van hoedanigheid) door middel van het achtervoegsel *-lijk* worden afgeleid van bijvoeglijke naamwoorden (*licht: lichtelyk; zwaer: zwaerlyk* enzovoort). In hun eigen taalpraktijk wijken ze echter van deze regel af, al verschillen ze sterk in dit persoonlijk gebruik: Séwel maakt veel vaker gebruik van deze 'bijwoordvormer' en is daarmee 'conservatiever' dan Moonen. In de 19e eeuw kwam Bilderdijk in verzet tegen de voorstanders van de uitgang *-lijk*, die hij weinig vleidend 'likkers' noemde. Hij sprak zich vooral uit tegen de stapeling van de achtervoegsels *-ig* en *-lijk*: *-lijk* dient in het algemeen vermeden te worden, maar *-iglijk* moet in ieder geval door *-elijk* worden vervangen. In plaats van vormen als *vlijtiglijk* en *naarstiglijk* zag Bilderdijk (1826: 222) liever *vlijtelijk* en *naarstelijk*, maar het liefst *vlijtig* en *naarstig* (Kinker 1829: 158; Carlebur 1856: 110; Bisschop 1855-1856: 86-88). G.C. Mulder (1846: 180-181) keurde het gebruik van *-lijk* nog wel goed, maar in navolging van Bilderdijk veroordeelde hij de stapelvorm *-iglijk*. Het is ook waarschijnlijk dankzij Bilderdijk dat later in de 19e eeuw het verzet tegen de 'likkers' algemeen werd (zie Brill 1846: 682-683; Terwey 1878: 194; Cosijn 1886-1888, 1: 168). In het hedendaags Nederlands komen van bijvoeglijke naamwoorden afgeleide bijwoorden op *-lijk* vooral voor in schrijftaalachtige vaste uitdrukkingen als *hogelijk/lichtelijk verbaasd* en *valselijk beschuldigen* en min of meer vaste combinaties als *rijkelijk laat* en *wijselijk je mond dichthouden* (Paardekooper 1991: 161-163; Van der Wal 1992: 297).

6.3.2.2. Samenstelling

Ook in deze paragraaf moet weer in de eerste plaats de naam van Bilderdijk worden genoemd, als degene die in de vorige eeuw de Nederlandse taal heeft verrijkt met talrijke samenstellingen. Zijn voorbeeld werd gevolgd door Da Costa, later ook door J.J.L. ten Kate en Carel Vosmaer. Veel van deze nieuwvormingen zijn echter slechts gebruikt in de 'dichterlijke taal' (Te Winkel 1901: 164). Voorbeelden van samengestelde werkwoorden bij Bilderdijk zijn: *giroogen* (Te Winkel 1901: 163), *flikkerroogen* (De Vooy 1967: 194), *lieflachen*, *lodderlachen*, *smeeksnikken* (De Vooy 1952: 158). Voorbeelden van samengestelde zelfstandige naamwoorden uit de taal van Bilderdijk zijn: *afgodsdienstverdelger*, *bergvuurbraking*, *doodsangstzweet*, *kerkdienstplicht*, *straattooneelvertooning*, *wezenssamenvloeiing*, *zondesmetvernieler* (De Jager 1847: 61-83; Bisschop 1855-1856: 152-167); bij een romanticus als Adriaan van der Hoop vinden we woorden als *gloedverlangen*, *smachtverlangen*, *feestijlamps-gierlande* (De Vooy 1952: 172).

Samenstellingen die ook aan bewuste taalopbouw en taalverrijking zijn toe te schrijven, zijn bijvoeglijke naamwoorden die bestaan uit een voltooid deelwoord en een zelfstandig naamwoord: *bloedbevlekt*, *mosbewassen*, *goudbekroond* enzovoort voor 'met bloed bevlekt', 'bewassen met mos', 'met goud bekroond'. Eén van de eerste taalkundigen die dit type hebben opgemerkt was B.H. Lulofs (1833: 209, 217-218), die deze 'bij ons nog ongebruikelijke soort van Koppeling' beschouwde als een bijzonder kenmerk van de 'Duitsche [= 'Germaanse'] talen', waarvan men vooral in de 'dichtstijl' met vrucht gebruik zou kunnen maken. Hoewel Bilderdijk (1826: 408) samenstellingen als *wolkgetopt*, *daauwbevochtigd*, *herseneroofd* enzovoort heeft bestempeld en verworpen als anglicismen, heeft hij er zelf ook verscheidene gevormd: *godgevloekt*, *godverwaten* ('vervloekt, verwaten door god'), *kunstgeleerd*, *kunstversierd* ('door kunst geleerd, versierd'), *wondgeslagen* ('met wonden geslagen'; De Jager 1846: 63-64). Kinker 1829: 177-178) stemde overigens niet in met Bilderdijks veroordeling van deze samenstellingen en bestreed dat het om navolgingen van het Engels zou gaan (De Vooy 1967: 190). Brill (1863: 211-213) meende dat het Nederlands beperkt is in het vormen van deze samenstellingen, doordat de *instrumentalis* en de *ablatus* uit het Nederlands zijn verdwenen. De betrekking tussen de delen van de samenstelling (zelfstandig naamwoord en voltooid deelwoord) zou namelijk slechts door deze twee naamvallen kunnen worden uitgedrukt; bij ontstentenis van de naamval echter alleen door middel van een voorzetsel (*door*, *met*, *van*) (Te Winkel 1901: 161). Volgens Taco de Beer (1895: 25-26) wordt het gebruik van woorden als *amberriekend* ('naar amber riekend') door een schrijver als Jonathan (pseudoniem van J.P. Hasebroek) echter ten onrechte veroordeeld door 'schrijvers van schoolspraakkunsten', aangezien deze door het veelvuldige gebruik gemakkelijk worden begrepen, 'al is in al die woorden een voorzetsel uitgelaten en al is in al die woorden aaneengeschreven, wat aanvankelijk bedoeld was van een te schrijven'.

Later in de 19e eeuw waren het de Tachtigers, die in navolging van Franse voorbeelden nieuwe woorden hebben gevormd, die overigens tot hun 'kunsttaal' beperkt zijn gebleven (Te Winkel 1901: 165). De hierboven beschreven samenstellingen van zelfstandig naamwoord en voltooid deelwoord waren in deze periode zeer populair: *goudomzoomd*, *goudbestikt*, *geurdoorwaasd*, *rozenomrankt*, *vochtbeglommen* enzovoort, die Royen (1948: 405-407) beschouwt als 'germanismen-anglicismen' (De Vooy 1967: 240; Schönfeld-Van Loey 1970: 191-192).

Veel nieuwe, in de 19e eeuw gevormde samenstellingen hangen samen met ontwikkelingen op allerlei gebieden, bijvoorbeeld politiek: *mensenrecht*, *broederschap*; technologie: *ijzerbaan* (Staring), *stoomwagen*, *stoombrandspuiten*, *stoompers* en mode: *neepjesmuts*, *oortjesband*, *valhoedje* (De Vooy 1952: 162-163). Vooral de laatste voorbeelden, genomen uit de *Camera Obscura*, werden snel al niet meer begrepen en moesten reeds een halve eeuw later door Hildebrand (1888: 9, 15, 104) worden toegelicht.

6.3.3. *Besluit*

De morfologie van het Nederlands van de 18e en 19e eeuw verschilt niet wezenlijk van de hedendaagse Nederlandse woordstructuur. Een verschil dat in het oog springt is het systeem van vormelijk onderscheiden geslachten en naamvallen, dat in deze periode nog kunstmatig wordt gehandhaafd. We hebben gezien dat taalkundige voorschriften hierbij een tol van betekenis hebben gespeeld. De buiging, zowel naamwoordelijke verbuiging als werkwoordelijke vervoeging, blijkt 'gebonden' aan het gezag van grammatici.

Dit is in veel mindere mate het geval bij de woordvorming. Taalgebruikers waren bij de woordvorming, zowel samenstelling als afleiding, veel 'vrijer'. Van taalkundige zijde is soms wel kritiek geleverd op een onjuist gebruik van bepaalde achtervoegsels of onwelgevormde samenstellingen, maar het taalgebruik trok zich daarvan minder aan. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat veel van deze gewraakte afleidingen en samenstellingen beperkt zijn gebleven tot literaire, dichterlijke taal.

6.4. Syntaxis

6.4.1. *Algemeen*

De syntaxis van het 18e- en 19e-eeuwse Nederlands komt sterk overeen met die van het hedendaags Nederlands. Toch blijken er bij nauwkeurig toezien ook nog veel verschillen. Het taalhistorisch onderzoek heeft echter aan de 18e en de 19e eeuw weinig aandacht besteed; de syntaxis van deze periode is dan ook nog bijna onontgonnen terrein. Daardoor is veel nog onbekend. De talrijke en grote overeenkomsten met het hedendaags Nederlands zijn duidelijk genoeg, maar de eveneens talrijke doch kleinere verschillen verdienen meer aandacht dan zij tot nu toe kregen.

Een extra moeilijkheid bij deze eeuwen is dat meer dan in enige andere periode van het Nederlands het taalgebruik in de teksten verschilt van de toen gesproken taal. Er heerste ontegenzeggelijk een schrijftaalcultuur. Toch is de afstand tussen spreektaal en schrijftaal door bijvoorbeeld Huet, De Vooy en vooral Brom (Brom 1955) groter voorgesteld dan hij waarschijnlijk was. Niet alles wat eind 19e eeuw ouderwets of louter schrijftaal was, was dat ook rond 1700 al. De leuze dat men moest schrijven zoals met sprak, gevoegd bij gebrek aan kennis van het 18e-eeuws, heeft een waarschijnlijk onjuist beeld geschapen van de taalwerkelijkheid.

6.4.2. Naamvallen

In de schrijftaal van de 18e en de 19e eeuw komt men overvloedig naamvals vormen tegen als: *dat zulke hoofden zo vol waans zijn; na toewensching van veel heils; na twee uren dwalens; de vriend zyner kinderen; der melding waardig; der vriendschap zeer nadelig*. Het is niet waarschijnlijk dat men altijd zo sprak; we moeten hier rekening houden met een stevige dosis 'boekentaal' in de teksten. Toch zullen er heel wat meer restanten van het naamvallensysteem geweest zijn dan er ook thans nog bestaan, ook in gesproken taal. Als bijvoorbeeld Van Lennep in zijn reisdagboek van 1823 schrijft *na den eten* voor hedendaags Nederlands *na het eten*, dan mag dat niet opgevat worden als slechts schrijftaal, want men heeft tot diep in de 20e eeuw, ook in ABN, *na den eten* gezegd.

6.4.3. Volgorde in nominale groepen

Bij infinitieven als nabepaling van een zelfstandig naamwoord, maar ook bij infinitieven bij adjectieven en werkwoorden, werd in de 17e eeuw de constructie met *van + te + infinitief* populair: *ons voornemen van naar de kerk te gaan*. Er is nog te weinig onderzoek gedaan om de samenhang met andere infinitiefconstructies te kunnen bepalen. Zeker is wel dat *om + infinitief* in de standaardtaal al in de 17e eeuw op z'n retour is (*Dat ik wensch om sterven*, Bredero) (Stoett 1923: 204-205; Weijnen 1971: 114-115), dat *te + infinitief* dan niet meer volstaat om finaliteit uit te drukken en *om* toegevoegd kreeg (of *om + infinitief* kreeg *te* toegevoegd; Overdiep 1949: 394), en dat *om + te + infinitief* niet altijd finale betekenis meer heeft (vergelijk Gerritsen 1987; Overdiep 1931-1935: 417; Peeters 1990: 91-118). In de 18e en 19e eeuw zien we in ieder geval vaak zinnen als: *Ik hadde eergisteren de eer van uit handen des heeren Hoogvliet te ontfangen uw (...) Letteren; en beslis zelf of er toen het doelwit bij kon zijn van ze ooit gemeen te maken; het denkbeeld, van hem eene eenige droeve traan te zullen kosten; Ik dank je zeer voor de moeite die je gedaan hebt van voor mij naar Brinkman te gaan; daar ik toch ook hoop heb van wel meer eens aan 't werk te zullen gaan*. Na een adjectief of een werkwoord: *elk die gelukkig genoeg is van haar te kennen; Als je Versluys spreekt, zou je zo vriendelijk kunnen zijn van hem te vragen wat of hij uit deze zaak begrijpt*. Overigens komt men tezelfder tijd ook constructies met *om te + infinitief* tegen: *eene gewillige verplichtinge oplegt, omme den ijver en naerstigheid (...) eenen behorelijken lof te geven; hier mede (...) geeve ik mij d'Eere omme mij te onderschrijven...* Peeters (1990: 91-118) acht de constructie met *van* ontstaan onder invloed van het Latijn en/of het Frans (deze opvatting ook in WNT XVI, kol. 1097); Overdiep (1949: 394) daarentegen denkt aan een autochtone ontwikkeling. Een intrigerend feit is dat in de 17e en 18e eeuw in het Frans constructies met *de* verrassend populair waren. Het WNT (X, kol. 146-147) signaleerde in 1893 een dan al geruime tijd werkzame tendens *om te* te gebruiken,

ook waar geen finale betekenis bedoeld is; het keurt dit af en bepleit *van te* in gevallen als *het genoeg van u te zien*. In dat verband is het interessant dat Vondel al in 1671 zijn zin *Bevel ontfangen van iet te doen* verving door: *...om iet te doen* (WNT XVIII, kol. 405). In Zuidnederlandse dialecten is *van te* + infinitief echter ook tegenwoordig nog heel gangbaar.

6.4.4. Perifrastische werkwoordstijden

Het werkwoord *zijn* wordt in deze periode nog geregeld vervoegd met *hebben*: *Hebt ge te Versailles geweest?*; *Julius Cesar wilde gaarne een koning geweest hebben*. In de 19e eeuw gebeurt dit steeds minder, maar bij Multatuli lezen we toch nog in een van zijn brieven: *...hebben in de gelegenheid geweest*. Ook andere werkwoorden die tegenwoordig met *zijn* vervoegd worden, treffen we, vooral in de 18e eeuw, nog wel aan met *hebben*: *hy heeft jammerlijk gestruikeld*; *Zoo gy myne poogingen haddet willen ondersteunen, zouden wy geslaagd hebben*; *die het gene Spieghel begonnen had, met zulk een allergelukkigst gevolg, bevorderd (...) heeft* (De Rooij 1988).

6.4.5. Voorzetselvoorwerp

Een belangrijke en complexe verandering in de geschiedenis van het Nederlands is het ontstaan van het zogenaamde voorzetselvoorwerp, door Duinhoven (1989b) gekarakteriseerd als een 'zinspatroon in wording'. Een groeiend aantal werkwoorden wordt gebruikt met een vast voorzetsel (à la *kijken naar*, *wachten op*, enzovoort), waarbij de combinatie in mindere of meerdere mate een eigen betekenis kan krijgen. Er is nog nook historisch onderzoek naar gedaan. Globaal kan men echter wel zeggen dat zulke vaste combinaties zich pas in het late Middelnederlands of het 16e-eeuws voor het eerst voordoen, dat ze pas in de 18e en de 19e eeuw een hoger vlucht nemen en dat de ontwikkeling zich ook thans nog voortzet. Ter illustratie: het vroegste citaat in het WNT van *kijken naar* stamt uit de *Camera Obscura*; van *wachten op* heeft het WNT een 16e-eeuws citaat maar in het MNW is het nog niet te vinden. In de 18e en 19e eeuw treffen we geregeld voorzetselvoorwerpen aan, maar bepaald minder dan in hedendaags Nederlands. Opvallender is echter dat menig werkwoord dat thans een vast voorzetsel bij zich heeft, destijds ook nog wel met andere voorzetsels gecombineerd werd of zonder voorzetsel optrad: *Om mij nu daar over met onnosele gezogte uitvlugten te bedienen, zulks zal ik niet doen*; *Wanneer zult gy eens uitscheiden van een ieder met uwe twist-gedingen te plaagen?*; *(zo) had ik er al geen zin aan*; *(wij) wacheden er twee uren naar*; *twee vleugels, waarvan de eerste tot stal, de anderen voor tuinmans wooning dient*; *Door verbuiging (...) van een werkwoord, verstaat men de regelmatige opsomming der verschillende wijzen...* Zonder voorzetsel: *Ik deed niets dan den lieven man oppassen*;

zyne redelyke toegeventheid kan myne overhelling tot het zwaarmoedige op wegen. Men gebruikte echter meestal al wel bijvoorbeeld *antwoorden op, bedanken voor, belangstellen in, zich bemoeien met, denken aan, denken over, hopen op, houden voor, letten op, luisteren naar, twifelen aan, verlangen naar, wachten op, zoeken naar en zorgen voor.* Iets dergelijks zien we bij substantieven en adjectieven met vast voorzetsel. Zo komen we in de 18e eeuw bijvoorbeeld al wel tegen: *eerbied voor, genegenheid voor, neiging tot, verdriet over, bang voor, bedacht op, boos op, geschikt voor, verliefd op, voldaan over,* maar ook combinaties als *genegenheid aan, liefde omtrent, ontevreden op.*

6.4.6. (te) + infinitief

De verandering waarbij een grote groep werkwoorden in combinatie met een infinitief voortaan *te* + infinitief bij zich krijgen (*beginnen (te) praten, schijnen (te) slapen*), al gaande in de Middelnederlandse periode, loopt in de 19e eeuw ten einde. Hekkensluiser is *durven*. De oudste voorbeelden die het WNT noemt van *durven* + *te* + infinitief zijn van Hieronymus van Alphen en Rhijnvis Feith, dus uit de tweede helft van 18e eeuw (WNT III, kol.3672). In de 19e eeuw heeft de constructie met *durven* zonder *te* nog de overhand, maar in 1920 schreef de WNT-redacteur: 'thans veelal verbonden met eene onbepaalde wijs met *te*' (III, kol.3672). Combinaties van *durven* met infinitief zonder *te* zijn nog steeds mogelijk (ANS 561) maar worden meer en meer als ouderwets of dialectisch ervaren.

6.4.7. Plaats van de persoonsvorm

De positie van de persoonsvorm in hoofd- en bijzinnen en de werkwoordelijke eindgroep zijn in de 18e eeuw reeds vrijwel zoals in het hedendaagse Nederlands. De frequentie van conditionele zinnen met de persoonsvorm vooraan, die in voorgaande eeuwen reeds gedaald was, is in de 18e eeuw echter nog altijd aanzienlijk veel groter dan in hedendaags Nederlands. Ook worden ze nog geregeld midden in de hoofdzin gebruikt, of aan het einde, terwijl ze tegenwoordig bijna alleen nog maar voorop kunnen staan. *Gy zult zeker, ken ik haar wél, eens de gelukkige man zyn; al ons plezier zou niet veul zyn, kwam zy niet hier; dat ik met haar naar de comedie ging, om, ware 't voor my mooglyk, den heer R. nader te leren kennen.*

Opvallend zijn, vooral in de 18e eeuw, de talrijke 'doorbrekingen' van de werkwoordelijke eindgroep, die thans alleen nog in Zuidnederlandse dialecten gewoon zijn. Overigens krijgt men de indruk dat het slechts een mogelijke volgorde was, en niet de meest frequente, zoals thans in delen van Vlaams-België. *of de Exsecuteurs (...) het niet zouden kunnen quaelyk opneemen; De boekverkoopers zullen moeten de penningen schieten; uw welgeb. verwondere zich niet, dat ik het zelve (...) niet*

hebbe willen op nieuw uit het Italiaensch vertalen en berymen; Ik hoop, dat hy over my zal voldaan zyn; uit vreeze dat hy mogte verkeerde maatregelen neemen. In de 19e eeuw worden zulke constructies in de standaardtaal echter steeds schaarser (Koelmans 1965 en 1975a).

Na een vooropgaande voegwoordelijke bijzin of participiumconstructie zien we in de 18e eeuw de hoofdzin nog dikwijls hervarten met *zoo* + Vf2: *Omdat dit werk (...) in 't Neerduitsch met geen minder luister zoude iutkomen, zoo ben ik voornemens om ...; En, hoewel ik ook lugtigjes over vele voorwerpen heen' zweef, zo kan ik u verzekeren, dat ...; dit alles onderstelt zynde zoo twyffel ik niet of* Na een conditioned voegwoordelijke bijzin, evenals na een Vf1-zin, kan zelfs nog een ander zinsdeel aan de persoonsvorm van de hoofdzin voorafgaan: *Zo de weigeraar op dat tempo juist zo was bewerkt, als hy, die den man redde, hy zou hem ook geret hebben; zo uw hart eindlyk niets dan vriendschap voor hem voelt, niemand zal u dwingen; Had ik middelen, gy zoudt my een waardig zoon kunnen worden.* Anders worden zij gevolgd door *zoo* at *dan*: *Zo hy geen braaf man is, dan moet hy de gerafineertste schurk zyn; Indien die liefde deezen man geen kwelling veroorzaakte, dan zou ik met die liefde niet weinig in myn schik zyn; Praet ik van trouwen, zo zeyd ze: ...; Wil je dat niet doen, dan moet je my niet om raad vragen.* Zelfs treffen we na een Vf1-zin al wel eens meteen de persoonsvorm van de hoofdzin aan: *en durf je 'er weêr van spreken, zel ik Jaep Stortefles en jou de ribben breeken; en hadde ik niet geschroomt de Goedheyd van (u) te misbryken, zoude ik garen daar af een Copye behouden hebben.*

6.4.8. Persoonlijke voornaamwoorden

De geschiedenis van het persoonlijk voornaamwoord, in het bijzonder het ontstaan van *u* als beleefdheidsvorm en *jullie* als algemene meervoudsvorm, heeft, anders dan bijna al het andere in onze taalgeschiedenis, vrij veel aandacht gekregen. Hoewel de meningen verdeeld zijn over de precieze gang van zaken, is wel zeker dat het Middelnederlandse *ghi/gij* (objectsvorm *u*) al vroeg via beleefdheidsvorm tot enkelvoudsvorm werd, waardoor er behoefte ontstond aan een nieuwe duidelijke meervoudsvorm. Die werd gevonden in *gij lieden, gy lui, jelui, jullie*. In de 18e eeuw treffen we regelmatig vormen aan als: *Jy lui zyt zeer geleerd; Wat prevel jy lui daar zo stil?; met die verbrusten val/ had ik, kedaer, schier zelf vergeeten/ om jou lui wellekom te heeten; nu ik vreugd aan jelui moest beleven, is er niets dan chagryn ten besten.* De vorm *jullie* treffen we pas in de 19e eeuw aan (Paardekooper 1981). Het ontstaan van *u* als beleefde aanspreekvorm is minder zeker: uit de schrijftaalvorm *UEdelheid, UE*, uit de objectsvorm of nog anders (Paardekooper 1987/1988). Bijzonder ingewikkeld en nog onvoldoende bekend is ook de geschiedenis van het gebruik van *gij, u, jij* en *jullie*: wie kon, mocht of moest wat tegen wie zeggen? (Van den Toorn 1977). Zie ook 6.3.1.2., Voornaamwoorden.

6.4.9. Positie van onbeklemtoonde elementen

Objectspronomen staan in de 18e en 19e eeuw nog dikwijls vóór het nominale subject. Het is pas in het begin van de 20e eeuw dat deze volgorde in onbruik raakt: *(ik zoek ook niet te weten) of mij iemand haat; dat my alles verveelt, In 1635 eigende zich Groningen dezelve voor f 50.000 toe; van het verhevenste model, dat hun Hoofd gegeven had* (N.B. hun: IO, Hooff: S); *daar mij de jongste onderrigt vroeg omtrent haar' reisroute; Hoe maken het je zoontjes?* Maar bij Wolff en Deken lezen we ook al wel: *ik wensch, dat de Hemel hem hierom zegene*. Hetzelfde lijkt te gelden voor de positie van *er*: *'t geen 'er die Heeren voor willen uitgeeven; Hou er u maar nederigjes onder; ik zal er hem niets over schryven* (Van den Berg 1983: 43; Van Leuvensteijn 1988; Schermer 1990; Heersche 1991).

6.4.10. Aanwijzende voornaamwoorden

Bij de aanwijzende voornaamwoorden valt in de 18e eeuw op dat naast *deze, die, dit, dat, zulke* en *diergelijke* er frequent gebruik gemaakt wordt van *dezelve/hetzelve* en *zulx*. Het is wel zeker dat ze populair waren in schrijftaal, maar onduidelijk is vooralsnog in hoeverre ze ook in spreektaal gebruikt werden. Aan het einde van de 19e eeuw worden ze in ieder geval alleen nog in plechtstatige schrijftaal aangetroffen, maar het is niet uitgesloten dat ze in de 18e eeuw ook wel gesproken werden (vergelijk echter Brom 1955: 133-139). (Over een kerk:) *Dezelve is naar gelang van haar hoogen toren klein en niet belangrijk; kwamen wij aan de school en traden dezelve binnen; wanneer het my een ongemeen vermaek zoude zyn het zelve aen uw welgeb. toe te wyden; zoo ben ik voornemens om (...) het zelve eerst in zijn juiste orde te laten bearbeiten; en met den eersten van het eiland het zelve door en om te reizen; ik hadde noit gedacht het zelve in druk te geven*.

6.4.11. Relativa

Bij de betrekkelijke voornaamwoorden zien we behalve *die, wie(n), dat, wat* en *welk(e)* tamelijk vaak ook *hetgeen* en *dewelke/hetwelk*. *Hetgeen* werd gebruikt zowel met als zonder antecedent (dat is met ingesloten antecedent): *'t woord Godt, 't geen ik standvastig met vier letteren schryf, Voor nieuws moet ik (u) mededeelen het geen zich by het vertoonen van Herodes en Marianne heeft toegedraagen*. Ook hier geldt overigens dat onduidelijk is in hoeverre dit de spreektaal uit die tijd weerspiegelt. Het gebruik van *wat* treffen we alleen nog aan in zinnen met ingesloten antecedent, of als de gehele voorafgaande zin het antecedent is, of na antecedenten als *alles, iets*, enzovoort (Ponelis 1986; Van der Horst 1988): *Jy zelt al eeten wat je smaekt; Jy zelt al hebben wat je wilt; Ik zelve staeg gediensig weezen, /in alles wat je hebt van*

doen; alles zal mededelen, wat my onmiddellyk betreft. Maar in *Krelis Louwen* (599) lezen we ook nog *die weeten, dat geen nikker weet* ('wat geen nikker weet'). En bij Wolff en Deken: *Gy zyt zeer gul! een ander te geven, dat men zelf niet verkiest!* Ook als de hele voorgaande zin het antecedent is, wordt de *d*-vorm nog wel gebruikt: *so danig, dat men ombeschroomt en voor de vuyst, yder woord syn kragt en eygenschap kan geven; dat niet vercregen word als door dagelycks lezen.*

Ook bij *daar* en *waar* in relatief gebruik zien we de *d*-/*w*-verandering in volle gang. In de 18e eeuw komt men al gevallen tegen als *op eene plaats waar men niet meer is*, maar meestal zien we *daar* zoals in *op dees plaats (...) daar hy iets zien zou; ons vergenoegt, blymoedig huwelyks-leven, daar liefde en vriendschap zich te samen vereenigen; overal, daar het nodig was; 't paleis (...) daar de koning zyn verblyf houdt.* Van Lennep schrijft in zijn reisdagboek uit 1823 echter al steeds *waar*: *overal waar iets te verdienen is; de herberg waar wij koffi dronken.* Daaruit mogen we waarschijnlijk concluderen dat in de 19e eeuw relatief *daar* ouderwets geworden is, of een schrijftaalconventie (onder andere bij dezelfde Van Lennep soms in zijn romans). In schrijftaal treffen we het overigens tot aan het einde van de 19e eeuw nog wel aan.

6.4.12. Voornaamwoordelijke bijwoorden

Het gebruik van voornaamwoordelijke bijwoorden blijkt in de 18e eeuw nog aanzienlijk toegenomen, vergeleken bij voorgaande eeuwen. Combinaties van voorzetsel + *die/dat* enzovoort (*aan die, uit dat*) zijn zo goed als verdwenen; alleen voorzetsel + *dezelve* enzovoort wordt (alleen in schrijftaal?) nog wel eens gebruikt: *daar achter een huis, voor dezelve eene herberg en de school; Van 1/4 voor drieën moesten wij in dezelve schuilen; Veendam, dat een vervolg van de Wildervank is en met hetzelfde 6400 zielen bevat.* Elders wordt steeds een voornaamwoordelijk bijwoord gebruikt. In het 18e-eeuws zien we ook een sterke toename van het persoonlijk voornaamwoordelijk bijwoord: de vormen met *er*, dikwijls gespeld als *'er*, die in de 16e en 17e eeuw nog schaars zijn. Ook het zogenaamde onbepaalde voornaamwoordelijk bijwoord is in de 18e eeuw geen uitzondering: *vrees nergens veur, omdat ik nergens van en weet, (hij) hoeft thans nergens voor stil te staan; dat iemand, die zulk een zwaare rol wel uit kan voeren, overal in staat toe is; Uw welgeb. zal gewaer worden, dat ik my nergens aen hebbe gebonden; dat ik my ergens over benaauwt voel.* Het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord ondergaat de algemenere *d*-/*w*-verandering: *d*- en *w*-vormen komen naast elkaar voor, waarbij de *w*-vormen veelal ongesplitst en de *d*-vormen gesplitst optreden: *daer de jacht zoo naby is, waer aen zoo veel is gelegen; De Noodzakelykheid, waar door alles juist zo is als het is; dat Boek, waar in het ongeloof zo veel berispelyks vindt, Vraag my alles, waar omtrent ik u van dienst kan zyn; de dame, daar zy by logeert, Broeder, daar Styntje mée samen woont; 't geluk van iets gevonden te hebben, daer gy naer zigt* (Van der Horst & Storm 1991;

Van der Horst 1993). Een gesplitste *w*-vorm is in de 18e eeuw een zeldzaamheid, en ook in de 19e eeuw nog betrekkelijk schaars: *tot dat ik het geluk heb u hier te aenschouwen, waer ik naer verlang; eene allervrolijkste en levendige conversatie, waar ook mijn reisgenoot (...) deel aan nam*. In de loop van de 18e en 19e eeuw zien we de *d*-vormen schaarser worden, ten gunste van de *w*-vormen. Maar nog aan het einde van de 19e eeuw kan men in een brief lezen: *en ook een jurkje voor Joopie, daar mijn vrouw zeer mee in haar schik was*. Tegen het einde van de 19e eeuw neemt de frequentie van gesplitste *w*-vormen snel toe (Van der Horst & Storm 1991).

6.4.13. Negatie

Van de oude tweeledige negatie is in de 18e-eeuwse standaardtaal al weinig meer te merken (Van der Horst & Van der Wal 1979; Burridge 1993: 178-220). In toneelstukken worden dialectsprekers echter nog wel eens zinnen in de mond gelegd als: *omdat ik nergens van en weet, Dat is al praet die niet en sluit, myn naem en is gien Mallesander*. Verder is bekend dat vooral in Zuidnederlandse dialecten de tweeledige negatie tot in de 20e eeuw, hier en daar zelfs tot op heden, is blijven bestaan (Koelmans 1967).

Opvallend in deze periode is de positie van *niet* en enkele andere bijwoorden als *juist* en *ook*: doorgaans verder naar achteren in de zin dan tegenwoordig gebruikelijk is: *Het valt me daeglyks niet te beurd; was zy zo lelyk niet, ik gaf haar nog de een of andere keer een kusch; ik vrees, dat ik de man uwer verkiezing niet ben; en nu durf ik ook zo dikwyls niet aanlopen; Nu is dit zo niet; je weet het zo niet; en om dat die [buiten] my zo eigen niet zyn, (...) valt dat zo aanstonds in 't oog; dit kan ik nog zo heel streng niet straffen; doch dit is zo niet; maar ik eisch het onmooglyke niet; Zy zal ons altyd niet kwellen; de Drentsche heiden, die alle zoo aangenaam niet zijn; het afbeeldsel, dat toen bij Mr. Quinkhart juist was*. In de loop van de 20e eeuw werd deze volgorde meer en meer als ouderwets ervaren.

6.4.14. Superlatieven met 't

Superlatieven in adverbiaal gebruik komen deze hele periode nog veelvuldig voor zonder 't: *zoo oordeelen wy, dat men dien voegzaamst den voorwaardelyken toekomenden tyd noemt, langs welken weg zou dit oogmerk best en zekerst bereikt kunnen worden?; welke zij in hunnen stijl veiligst volgen konden; Midden door gaat men hier veiligst (idem); (dan) ware het misschien best, dezen brief (...) hem toe te zenden; Verst van de bron stonden op dit gebied...; Hoogst van al staan zij ... indien ...* (Koelmans 1975b).

6.4.15. Nevenschikkende voegwoorden

Het nevenschikkend voegwoord *en* zien we in de 18e eeuw al zelden meer in de oudere gedaante *ende* (Dibbets 1980). Naast de ook thans gebruikelijke reeksvormers *niet alleen...maar ook* en *zowel...als* zien we in de 18e eeuw nog vaak *zoo...als: te bedanken, zoo voor de gezonde hartloper (...), als voor de communicatie; Maar ene liefde, als de myne, is zo teder als oprecht, Merk, dat in alle deeze voorbeelden, zoo vraagende als ontkennende, het hulpwoordje (...) alleen geboogen wordt, dan heeft hy zo min verstand als moed genoeg, om van de onzen te zyn.*

Het gebruik van *dan* als nevenschikkend voegwoord, ontstaan in de 16e eeuw (Burridge 1993: 35), strekt zich nog uit, althans in schrijftaal, over de gehele 18e eeuw en tot ver in de 19e eeuw. *De hier boven aangevoegde beschrijving is de naaste, die wy (...) kunnen mededeelen; dan: hoe juist wy dit ook getroffen mogen hebben, zoo komt het 'er maar op aan, of deeze klank, in de uitspraak der woorden, steek houde; Dan, om getrouw hierinne te handelen, (...) moeten wy des aangaande, tot ons leedwezen, zeggen, dat ...; Dit is eene van de grootste moeijelykheden der Engelsche taal: dan, wy zullen ze trachten te ontwikkelen; Dan hoezeer ook, en met recht, een gepast gebruik der toonen te verdedigen is, het is dwaas, (...) er te lang op te blijven staan.* Aan het einde van de 19e eeuw is dit gebruik echter verdwenen.

6.4.16. Onderschikkende voegwoorden

Wat de onderschikkende voegwoorden betreft krijgt men de indruk dat bij de zeer grote groep voegwoordelijke uitdrukkingen die in het late Middelnederlands en het 16e-eeuws ontstaat, in de daarop volgende eeuwen een zekere sanering plaatsvindt: sommige combinaties worden vast en de overige vallen af. Zo blijken *aangezien, hoewel, indien, ingeval, omdat, terwijl, zoals* en *zodra* zich als voegwoord te vestigen, maar bijvoorbeeld *aleer, by aldien, doordien, gelijkerwijs, naardien, onaangezien, ten ware* en *zo ras* vallen gaandeweg weer af.

Naast een aantal ook nu gangbare onderschikkende voegwoorden zien we deze gehele periode nog geregeld enkele thans verdwenen voegwoorden als *dewijl, schoon, wijl* en *zo: ...dat geen van allen met Kees Louwen hoeft te spreken: dewyl 't verwarring maaken mocht; Dewijl er enkel ambtenaars of winkeliers wonen, zijn bijna alle huizen fraai en met groote ruiten voorzien; 't scheen, dat Jantje wou gaan plukken, schoon zijn vader 't hem verbood; Croesus, schoon als rijk bekend, was bij Prik een arme vent, nou begin ik eerst te leeven,/ wyl onzen zeun hem heeft begeeven/ in de echt met Roosje; dat het niet noodig zij, dit (...) te vertalen, te minder, wijl zij er onze hollandsche overzetting (...) bij kunnen nazien; Zo hy geen braaf man is, dan moet hy de gefarineertste schurk zyn; Omdat, zoo hij hier was, ik hem een bezoek wilde geven.* Tegen het einde van de 19e eeuw en in de eerste helft van de 20e eeuw verdwijnen *dewijl, schoon, wijl* en *zo* uit de gewone schrijftaal; uit de spreektaal zijn

ze waarschijnlijk al een kleine eeuw eerder verdwenen.

Het voegwoord *ofschoon* is in de 18e eeuw ontstaan, uit een oudere combinatie *of...schoon*. Zo treffen we in de 17e eeuw wel aan: *of sy schoon vasten, ick en sal na haer geschreij niet hooren; Soo werd verstaen, dat, of Jan schoon voor sterf, sijn kinderen voor Pauwels de voor-gang sullen hebben*. Een enkele keer in de 17e eeuw al *of schoon een oorlogh tegen my opstonde, soo vertrouw' ick hier op*. In de 18e eeuw verliest echter dit *of* zijn hypothetische functie: de *ofschoon*-zin heeft alleen op feiten betrekking, zoals bij Wolff en Deken: *Roulin is zo gaarn in zyn gezelschap, dat hy hem meermaal beneden verzocht, en dat ofschoon zy noch rooken noch drinken*.

Een in de 18e eeuw nog voorkomend maar in de 19e eeuw reeds verdwenen gebruik van *als* treffen we aan in zinnen als: *De klinkers zyn 6 in getal, als: a, e, i, o, u, y; haar by andere volken, als, de Hollandsche, de Fransche, de Italiaansche, en de Duitsche, bemind maaken*. Dat geldt ook voor het volgende gebruik: *dat Kl. Kolyn veel meer dan Melis de uitgaaf door eene zoo goede hand zoude verdienen, als die meer de waarheid volgde*.

Na comparatieven treffen we in de 18e eeuw soms *als*, soms *dan* aan; in de 19e eeuw (in de schrijftaal!) bijna uitsluitend *dan*. In dit verband is interessant dat Brom (1955: 58) meent Wolff en Deken op hypercorrecties te kunnen betrappen zoals *Weinige schriften worden met zo veel drifts gezogt dan zulke...* en *Hij, die alleen vervrolijkt, is zo zeer gunsteling niet dan hij*. Daar zou men misschien uit mogen afleiden dat er reeds in de 18e eeuw een norm pro *dan* bestaat.

Een opvallend verschijnsel is het soms ontbreken van het voegwoord *dat* in zinnen als *moeten wy bekennen, onse Penn niet bequaam is, in diergelijken zoo op pampier te stellen*. In *Krelis Louwen* (1357) zegt Kees, die wij niet kunnen verdenken boekentaal te spreken: *'k Wou hy gehangen waar die 't vechten heit verzonnen*. Het verschijnsel treffen we al vanaf het Middelnederlands aan, maar altijd tamelijk zeldzaam. In de 19e eeuw wordt het in brieven echter frequent. Mogelijk was het in de 19e eeuw een hypercorrectie, toen de standaardtaal het gebruik van *dat* na *terwijl* (*dat*), *want* (*dat*), *aangezien* (*dat*) enzovoort ging vermijden (Van der Horst 1990).

De oude betekenis van *of* 'als, indien' is in de 18e eeuw nog geregeld merkbaar: *Maar of ik u al die hele en halve, en kwart Pelagianen opnoem, je hebt er niet aan; maar wat zal hy er aan hebben, of hy my verdriet aandoet*. Anderzijds treffen we in de 18e eeuw ook 'moderne' gebruikswijzen van *of* aan zoals in *een maand of vier*; *Wie of nou 't eerste zel beginnen?*; *Wat of ik hiervan denken zel?*; en in balansschikking: *Nooit was ik tot zo ver in deze gewijde schaduwen doorgedrongen of mijn hart was reeds tot die trap van gevoeligheid gebracht die ...; Wy hadden zoo ras de zaaken niet verëffend of de partyen geraakten wederom overhoop* (Terwey 1892.).

6.4.17. Samentrekking

De regels voor aanvaardbare samentrekkingen worden welbewust aangescherpt door een gezaghebbend taalkundige als Huydecoper (Dibbets & Klein 1990; Van Dalen 1992).

6.5. Lexicologie

6.5.0. Inleiding

Evenals in hoofdstuk 5.2.4 is de rubriek Lexicologie in dit hoofdstuk ingedeeld in verschillende, elkaar complementerende onderdelen: een afdeling waarin de inventarisatie en beschrijving van de woordenschat in het tijdvak 1650-1800 centraal staat (6.5.1.), een rubriek waarin de veranderingen en vernieuwingen in de woordenschat uit die periode aan de orde worden gesteld (6.5.2.) en een afsluitende paragraaf die gewijd is aan Betje Wolff en Aagje Deken, wier werken voor onze kennis van het 18e-eeuws Nederlands en de innovaties daarin van eminent belang zijn (6.5.3.). De werken van Wolff en Deken weerspiegelen - ook als men rekening houdt met literaire stilering - onmiskenbaar de gewone omgangstaal die in de 18e eeuw in uiteenlopende sociale milieus gesproken werd. Over dit begrip 'omgangstaal' en de verhouding tussen schrijf- en spreektaal volgen hier eerst enige inleidende opmerkingen.

In haar onlangs verschenen studie over de standaardisatie van het Nederlands komt Marijke van der Wal tot de conclusie dat het standaardisatieproces, dat in de tweede helft van de 16e eeuw werd ingeluid, rond het jaar 1650 een zekere consolidatie heeft bereikt. 'Een positieve *taalattitude* tegenover het Nederlands is overheersend en komt tot uitdrukking in opmerkingen in veelsoortige geschriften. De *selectie* op macroniveau is een feit: het Hollands met zuidelijke elementen wordt de standaardtaal. Uiteraard gaat de selectie op microniveau nog door: in de tweede helft van de 17de eeuw, in de 18de eeuw en ook daarna moeten, zolang het standaardisatieproces duurt, keuzes gemaakt worden uit taalvarianten die al dan niet acceptabel zijn voor de standaardtaal.' (Van der Wal 1995: 101)

De tweede helft van de 17e eeuw en de 18e eeuw vormen dus een periode van verdere normering van het taalgebruik. Er ontstaat langzamerhand een schrijftaal die aan algemene eisen van beschaafdheid en traditie voldoet en die in ruime kring gehanteerd wordt. De 'heerschappij van de "schrijftaal"' is echter niet zo absoluut dat we geen enkel zicht krijgen op de gewone, algemene omgangstaal die zich in deze periode eveneens vormt, de taal die, als wij haar op schrift aantreffen, maar zo weinig lijkt te verschillen van de taal die wij kennen uit ons 20e-eeuwse mondeling

verkeer. Leest men bepaalde passages uit *Sara Burgerhart*, een stukje uit Van Effens *Spectator*, een brief of dagboekfragment van een onbekende auteur, of een weergave van Leidse studententaal van begin 18e eeuw (De Vooyo 1951a), dan blijkt de taalkloof tussen twee eeuwen soms maar heel smal te zijn.

Een probleem bij de bestudering van wat destijds de 'gewone omgangstaal' was, is uiteraard dat moeilijk precies is vast te stellen in welke mate de geschreven teksten de spreektaal weerspiegelen. Verschillende typen bronnen zijn in dit opzicht in verschillende mate betrouwbaar. Platte of dialectische volkstaal in kluchten is meestal goed herkenbaar; als blijspelfiguren getypeerd moeten worden als beschaafde burgers, is hun taalgebruik moeilijker te karakteriseren. Bepaalde vormelijke eisen kunnen het werkelijke taalgebruik vertekenen; in andere gevallen is de invloed van het oorspronkelijke (klassieke of Franse) werk verstorend. Desondanks meent De Vooyo, die een belangrijke aanzet heeft gegeven tot de studie van de zich vormende algemene taal, dat bijvoorbeeld Langendijk ons nuttige inlichtingen kan verstrekken over 'het levende taalgebruik in zijn tijd' (De Vooyo 1952: 130; zie ook 1950a). Voor andere auteurs is het schrijven van gewoon Nederlands een bewuste keuze en vormt het een reactie op de schrijftaalnorm, zoals Weyerman, Lonius, Van Effen en andere *Spectator*-schrijvers. Er hoeven dan minder twijfels te zijn over de verhouding van hun geschriften tot het werkelijke taalgebruik. Ook via hen komen we nieuwe gewone woorden op het spoor.

Blijft nog wel het probleem dat het vaak niet zozeer de woordenschat is waardoor bepaald taalgebruik zich kenmerkt, maar eerder klank- en woordvormingsverschijnselen. Slechts lexicologische extremen zijn makkelijk herkenbaar. Vulgaire taal wordt bijvoorbeeld gelardeerd met bastaardvloeken en erkende platte termen als *klet* 'plezier', *melis*, *smoel* en *zuipen* (De Vooyo 1950b: 306-307).

Aan de andere kant staan functiewoorden die in oudere taalfasen wortelen, maar aan het eind van de 17e en in de 18e eeuw tot het ambtelijke en deftige jargon gaan behoren en zich duidelijk van de gewone omgangstaal distantiëren: *derhalve*, *deszelfs*, *welkers* en *zulks* (zie ook De Vooyo 1951b: 76).

Dit alles bezorgt ons voor het tijdvak 1650-1800 een groot aantal eerste optekeningen van thans alledaagse woorden en verbindingen: *aangelegenheid*, *aantal*, *albatros*, *alcohol*, *ammoniak*, *beschaafd*, *driedekker*, *escorte*, *glimlach*, *kerstvakantie*, *koffie schenken*, *leesboek*, *microscoop*, *paljas*, *pardoes*, *pepermunt*, *quarantaine*, *romantisch*, *schorseneer*, *sterke koffie*, *telganger*, *uitvoerig*, *vernielzucht*, *vrouw van de wereld*, *vrouwmens*, *vuiligheid*, *waakzaam* en *waakzaamheid*, *waratje*, *weddenschap*, *wedstrijd*, *wichelroede*, *wissegasje*, *woordspeling*, *zogenoemd* en *zogenaamd*. Reeds incidenteel opgetekende woorden komen volledig in zwang, zoals *plotseling*

en *willekeurig*. Niet meer bekend zijn de volgende woorden uit de informele spreektaal: *klommer* 'smoesje' *lerf* 'tong' (*snoer je lera!*).¹¹

6.5.1. Inventarisatie en beschrijving van de woordenschat in naslagwerken

6.5.1.1. Tweektalige woordenboeken

In de bestaande overzichten van de geschiedenis van de Nederlandse lexicografie¹² is het min of meer gebruikelijk om de 17e-eeuwse en 18e-eeuwse woordenboeken in samenhang te behandelen. Daar lijkt ook alle reden toe: afgezien van het feit dat de geschiedenis zich niet stoort aan de periodisering van hen die haar bestuderen, is met de woordenboeken van Cornelis Kiliaan en Christoffel Plantijn duidelijk een norm gesteld. Niet alleen werkt de invloed van vooral Kiliaan door in talloze voor het onderwijs bestemde werken en verschijnen bewerkingen van Kiliaans standaardwerk gedurende de gehele periode (Claes 1977: 214), ook latere (drukken van) woordenboeken als die van Martinus Binnart, Lodewijk Meyer en Franciscus Pomey dragen onmiskenbaar de sporen van hun illustere voorgangers. Bovendien 'blijft de lexicografie in hoofdzaak wat ze sedert haar prille begin was geweest: een praktisch bedrijf, gericht op het vertalen uit of naar een vreemde taal' (De Tollenaere 1977: 220). Er lijkt dus evenmin een reden te bestaan om de periode 1650-1800 van de daaraan voorafgaande periode te onderscheiden.

Ondanks de overeenkomsten vallen toch ook direct enige verschillen in het oog. Om te beginnen een *kwantitatief* verschil. In vergelijking met de voorafgaande periode verschijnen onnoemelijk veel woordenboeken, deels min of meer uit de 16e-eeuwse traditie voortgekomen, voortdurend herdrukte en bewerkte woorden-

- 11 Voor het merendeel van de voorbeelden en dateringen daarvan baseren wij ons op het WNT en De Vries & De Tollenaere (1991). Bij het raadplegen van de WNT-gegevens hebben wij dankbaar gebruik gemaakt van de inmiddels (in september 1995) verschenen cd-rom van het WNT, die ons ten tijde van het schrijven van hoofdstuk 5.2.4. nog niet ter beschikking stond. De cd-rom bleek vooral nuttig voor het verzamelen van voorbeelden die niet onder de betreffende ingangen in het WNT te vinden zijn, waardoor wij in dit hoofdstuk meer dan in hoofdstuk 5. 'onbekend' materiaal kunnen presenteren. Voorts hebben we inzage gekregen in de kopij van het *Leenwoordenboek*, geschreven door Noline van der Sijs. Daarvoor danken wij haar hartelijk. De gegevens uit het *Leenwoordenboek* hebben wij vooral gebruikt om onze tekst aan te vullen en te vrijwaren van onjuistheden. Tot slot zij hier nog opgemerkt dat wellicht enige woorden ouder zijn dan wij aannemen. Het mag als bekend worden verondersteld dat vooral woorden uit de oudere delen van het WNT bij nader onderzoek vaak vroeger gedateerd kunnen worden; vergelijk in dat verband verder ook Moerdijk 1994: 98-99.
- 12 De Tollenaere (1977), Geeraerts & Janssens (1982) en Van Sterkenburg (1984).

boeken en edities daarvan, zoals die van het aanvankelijk anoniem verschenen *Dictionarium Teutonico-Latinum* (circa 1620-1625) van Binnart en de *Nederlandtsche Woorden-Schat* (1650) in de latere bewerkingen van Meyer, deels ook geheel nieuwe woordenboeken, zoals de standaardwerken van Pierre Marin en François Halma voor het Frans en het standaardwoordenboek van de Amsterdamse schoolmeester Willem Séwel voor het Engels. Ook in een ander opzicht valt een kwantitatief verschil te constateren: de in de woordenboeken opgenomen woordvoorraad dijt gestaag uit en gaandeweg maken de woordenboekjes in zakformaat plaats voor de grote lexicografische naslagwerken zoals wij die heden ten dage nog kennen. Met de aanzienlijke uitbreiding van de hoeveelheid woordenboeken gaat uiteraard een groter afzetgebied gepaard: een veel groter publiek was aangewezen op het woordenboek als praktisch instrument in het communicatieproces en meer bepaald het handelsverkeer. Met de leidende positie van het Latijn als bron- en doeltaal voor de algemene woordenboeken is het in de 18e eeuw dan ook gedaan en de moderne talen, met het Frans als onbetwiste marktleider, voeren de boventoon. Tot de hoogtepunten van de tweetalige woordenboeken behoren het *Nieuw Nederduits en Frans Woordenboek* (1701) van Marin, het *Nieuw Woordenboek der Nederlantsche en Latijnsche Tale* (1704) van Samuel Hannot en David van Hoogstraten, het *Woordenboek der Nederduytsche en Fransche Taalen* (1710) van Halma, het *Compleet Fransch en Nederduytsch Woordenboek* van Marin (1717), het *Groot Woordenboek der Nederduytsche en Engelsche Taalen* (1708) van Séwel, het op Hannot en Van Hoogstraten geïnspireerde *Groot Nederduitsch en Italiaans Woordenboek* (1710) van Moses Giron en het door Halma beïnvloede *Koninglyk Neder-Hoog-Duitsch en Hoog-Neder-Duitsch Dictionnaire* (1719) van Matthias Kramer. Alleen al op basis van de dateringen kan vastgesteld worden dat er in de eerste decennia van de 18e eeuw een tot dusverre ongekende activiteit op lexicografisch gebied plaatsvond. Wat evenwel belangrijker is voor de bestudering van de woordenschat - en dáár is het ons hier in eerste instantie om te doen - is dat in de 18e-eeuwse woordenboeken belangrijke vorderingen worden gemaakt in de wijze waarop de eigentijdse taal beschreven werd. Met andere woorden: ook in *kwalitatieve* zin hebben deze lexicografische werken het nodige te bieden.

Reeds in 1934 wees De Vooy met nadruk op het belang van de 18e-eeuwse woordenboeken voor de bestudering van de woordgeschiedenis en bepleitte hij een uitvoerig vergelijkend onderzoek (De Vooy 1934). Pas in 1986 gaf oud WNT-redacteur Dirk Geeraerts aan De Vooy's oproep gevolg - zij het naar eigen zeggen op een partiële en bescheiden manier - met een inspirerend maar helaas weinig bekend artikel, waarin hij het belang van de 18e-eeuwse woordenboeken, en met name de hierboven genoemde, op overtuigende wijze aantoonde (Geeraerts 1986). Zijn conclusie luidt dat naast een kwantitatieve uitbreiding de in de vroege 18e eeuw verschenen woordenboeken zich ten opzichte van hun 17e-eeuwse voorgangers positief onderscheiden door: 1. een doelbewust streven naar een meer exacte betekenisomschrijving waarbij de contextuele omgeving waarin het betreffende

woord gebruikt wordt bij de semantische onderscheidingen nauwkeurig wordt bepaald en zondig wordt geadstrueerd in voorbeeldzinnen, en 2. een systematische aandacht voor de gebruikswaarde van de woorden.¹³ Vooral de grote aantallen min of meer vaste verbindingen, uitdrukkingen en zegswijzen, de uit de omgangstaal afkomstige voorbeeldzinnetjes en de onder meer door Marin en Séwel gebruikte labeling van woorden als ‘verouderd’, ‘niet algemeen gebruikelijk’, ‘boertig’, ‘plomp’, ‘straattalig’ enzovoort verschaffen ons waardevolle informatie over de woordenschat.¹⁴ Het is daarbij overigens wel goed te bedenken dat de lexicografen bij het markeren van woorden naar de gebruikssfeer geen wetenschappelijke pretenties hadden. Wat De Vooy (1934: 267-268) over Séwel opmerkt, geldt mutatis mutandis voor alle woordenboekmakers uit het tijdvak 1650-1800. ‘Sewel had hierbij geen wetenschappelijke, maar een praktische bedoeling. De Engelse taalgebruiker moest gewaarschuwd worden dat niet alle woorden van dezelfde kleur waren en gelijkelijk bruikbaar. De tekens dienden ‘opdat een vreemdeling uyt onkunde ze niet zoude naavolgen’. Om dezelfde reden zijn sommige Engelse woorden getekend als ‘obsolete, burlesk en trivial.’

Het belang van de woordenboeken voor de bestudering van de woordenschat laat zich het best illustreren aan de hand van enige voorbeelden. Door de kwantitatieve uitbreiding vinden we in de woordenboeken veel eerste bewijsplaatsen van woorden en uitdrukkingen, hetzij voor het Nieuwnederlands (*weesmoeder*, bekend in het Middelnederlands maar pas in de 18e-eeuwse woordenboeken te vinden), hetzij voor het Nederlands als geheel (*trapezium* voor het eerst in de editie 1654 van Meyers *Woorden-Schat; tuigwerkkunst* voor het eerst in de woordenboeken als vertaling van Frans *arts mecaniques; uitzonderlijk* voor het eerst bij Marin; *vrijmetselarij* voor het eerst in het *Nieuw Nederduytsch en Fransch Woorden-boek* van Des Roches in 1776; *wichelroede*, voor het eerst bij Marin; *zethamer* voor het eerst bij Séwel in 1766; *zielsstrijd* voor het eerst bij Hannot en Van Hoogstraten; *zinspelning* en *zodoende* voor het eerst bij Marin; *de plecht is van 't schip* ‘dat is voorbij, men doet dat nu niet meer’, voor het eerst bij Halma). Bovendien zien we dat de 18e-eeuwse woordenboeken vaak voor het eerst de moeite nemen algemeen gangbare woorden te definiëren, zoals Marin die als eerste een betekenisomschrijving geeft van het werkwoord *zingen*. In tegenstelling tot andere woordenboeken vindt men in het woordenboek van Hannot en Van Hoogstraten voornamelijk de woorden uit de traditionele schrijftaal (De Vooy 1934: 266), zoals bijvoorbeeld blijkt uit het woord *weersmaak* ‘weezin, afkeer’, dat voordien alleen in het werk van P.C. Hooft kan worden aangetroffen. De Vooy besteedde dan ook terecht meer aandacht aan het woordenboek van Halma, die door zijn opnamebeleid de contouren van

13 Algemene richtlijnen voor het bestuderen van 18e-eeuwse woordenboeken vindt men in De Bonth (1994).

14 Overigens wordt er in De Vooy (1934) reeds op gewezen dat de labeling in 18e-eeuwse woordenboeken verre van adequaat en consequent is.

schrijf- tegenover spreektaal duidelijk maakt. Interessant zijn vooral de slangwoorden: 'namen voor slaag geven (*afdekken, afklauwen, afsmeren, havenen, op de huid komen* enzovoort), bedriegen (*bedotten, beschijten, [...] foppen [...]*), geld [...], namen voor verkwisting, dronkenschap, ontucht, om niet te spreken van de zeer grote voorraad scheld- en spotnamen, en 'onfatsoenlike' woorden, die in de beschaafde taal vermeden of eufemisties omschreven worden. Voor menig woord, menige uitdrukking vindt men hier de oudste bewijsplaats, omdat ze in deftige 18e-eeuwse literatuur niet aangetroffen worden' (De Vooys 1934, 269). Wat vooral opvalt is dat woorden en uitdrukkingen die in de 19e eeuw gemeengoed zijn geworden voor Halma nog min of meer 'onbeschaafd' zijn: *aanklampen, afschepen, de baas spelen, bijster, een blauwtje lopen, dwepen, eensklaps, heetgebakerd, heks, hunkeren, ijdeltuit, jokken, over een kam scheren, kleuter, luistervink* en zelfs een woord als *flink*, dat uitdrukkelijk een straatwoord wordt genoemd. In verband met de labeling van woorden kan verder met ere de naam van Marin genoemd worden, die overigens invloed heeft uitgeoefend op Séwel.¹⁵ Wij wijzen hier slechts op het woord *pisdief*, eigenlijk de benaming voor de alruinwortel, maar bij Marin ook als 'boertige' benaming voor een dief die onder het hangen zijn water niet kan ophouden. Het laatste voorbeeld laat zien dat het niet alleen om woorden maar ook om betekenissen kan gaan. Tot slot kan ook de gevoelswaarde van een woord becommentarieerd worden. Zoals woorden als *wellust, wijf* en *zinnelijkheid* in de loop der tijd van een (overwegend) neutrale betekenis naar een (overwegend) ongunstige betekenis evolueerden, kreeg ook een woord als *vrouwmens* - althans in het noorden¹⁶ - een ongunstige bijklank, blijkens het commentaar van Marin (editie 1793) bij dat woord: 'In vroegere tijden was dit woord meer in gebruik; thans bezigt men 't alleen in die gevallen, als de twee laatstgegevene voorbeelden, naamlijk in eene verachtelijke, scheldende wijs van spreken.' De voorbeelden waaraan Marin refereert zijn: 'Een onbeschaafd vrouwmensch' en, als kenmerkend voorbeeldzinnetje: 'Ik heb hem met een vrouwmensch op zijde ontmoet'.

6.5.1.2. Grammatica's

Parallel met de ontwikkeling op lexicografisch gebied zien we ook op een ander terrein van de taalkunde zich een wezenlijke verandering voltrekken: net als bij de tweetalige woordenboeken neemt het aantal grammatica's explosief toe en net als bij die woordenboeken zijn de belangrijkste werken in het begin van de 18e eeuw verschenen, ruwweg in de periode 1700-1730 (Knol 1977; vergelijk ook Geeraerts

15 De Vooys behandelt in dit verband Séwel en Halma, maar laat het werk van Marin onbesproken. Over de invloed van Marin op Séwel zie men Osselton (1973).

16 De oorspronkelijk neutrale betekenis bleef in het Zuiden en tot in de 20e eeuw gewestelijk in Nederlandstalig België nog bewaard. Zie WNT i.v.

1986: 12). Uit deze eerste periode stammen bijvoorbeeld de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* (eerste druk 1700) van D. van Hoogstraten, de *Nederduitsche Spraekkunst* (eerste druk 1706, uitgegeven door François Halma) van A. Moonen, de *Nederduytsche Spraakkunst* (eerste druk 1712) van W. Séwel en de *Aenleiding tot de Kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723, in 2 delen) van L. ten Kate. Reeds de namen van Van Hoogstraten, Halma en Séwel doen een directe relatie vermoeden tussen de lexicale beschrijving in de woordenboeken en de linguïstische codificatie in de grammatica's, in een periode die zich in het algemeen kenmerkt door een verhoogde activiteit op taalkundig gebied (Geeraerts 1986: 12).

Uiteindelijk hebben de grammatica's van het tijdvak 1650-1800 in vergelijking met die van de periode 1550-1650 (zie 5.2.4.3. Humanisme en letteren) in de woordenschat zelf weinig sporen nagelaten. Te noteren zijn wel de woorden en verbindingen *gelijkvloeiend* en *ongelijkvloeiend werkwoord* voor 'zwak, respectievelijk sterk werkwoord' (bij Moonen), *lidwoord* (bij Van Hoogstraten en Ten Kate), *woordontleding* (bij Ten Kate) en *zinsnede* in de betekenis 'komma' (bij Moonen); in de gangbare betekenis 'deel van een volzin dat een logisch, afgerond geheel vormt' is het woord *zinsnede* voor het eerst bij Wolff en Deken (1784) aangetroffen. Het meest spectaculair is wellicht nog het specifieke gebruik in de taalkunde van de termen *onzijdig* en *bedrijvend*, dat we aan Moonen te danken hebben. De termen *onzijdig* in *onzijdig zelfstandig naamwoord* (voor een zelfstandig naamwoord met het genus neutrum) en in *onzijdig werkwoord* (voor: een onovergankelijk werkwoord), alsmede *bedrijvend* in *bedrijvend werkwoord* (voor een overgankelijk werkwoord) maken in de latere grammatica's school en worden ook door de huidige WNT-redacteuren nog dagelijks gebruikt; opmerkelijk is overigens wel dat men in het WNT de termen *bedrijvend* en *onzijdig (werkwoord)* bleef gebruiken, hoewel het woordenboek bij die woorden zelf erkent dat in de eigen tijd *overgankelijk* en *onovergankelijk (werkwoord)* de gangbare termen waren (Moerdijk 1994: 50).

6.5.1.3. Encyclopedieën

Een derde revolutionaire ontwikkeling op het gebied van de naslagwerken vindt eveneens plaats in de periode 1650-1800, en dan vooral in de 18e eeuw. Naast een expansie in naslagwerken met de 'taalwerkelijkheid' als object zien we een enorme toename van naslagwerken die het gehele terrein van de menselijke kennis bestrijken: de encyclopedieën. Ook in kwalitatief opzicht verandert er veel: in feite wordt de zakelijke, wetenschappelijk verantwoorde encyclopedie geboren. De oude encyclopedische werken konden niet meer voldoen aan 'de behoeften van een in tal en bewustheid groeiende stand van beoefenaars van intellectuele vrije beroepen, ambtenaren, kooplieden en industriëlen [...]. Deze burgerij, later derde

stand, schiep zich aan het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw een eigen encyclopedie en vernieuwde het genre op twee essentiële punten: de systematische inrichting maakte plaats voor de alfabetische, waardoor de waarde als naslagwerk sterk toenam, en het Latijn werd verlaten voor de landstaal, waardoor de sociale basis ongemeen werd verbreed' (K.A. With in *WP* 1977, deel 7: 132). In dit verband zijn te noemen de *Dictionnaire historique et critique* (1697) van Pierre Bayle, de *Cyclopaedia, or Universal dictionary of arts and sciences* (1728) van Ephraïm Chambers en het *Großes vollständiges Universal Lexikon aller Wissenschaften und Künste* (1732-1754, in 64 delen) van Heinrich Zedler. Het absolute hoogtepunt was echter de *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751-1772 in 28 delen, supplementen 1776-1778 in 5 delen) van Diderot en d'Alembert (Störig 1965: 157-160). Door dit werk, een collectieve uitgave van geleerden en geheel geschreven in de geest van de Verlichting, werd de term *encyclopedie* algemeen gangbaar. Tot de medewerkers, de *encyclopedisten*, behoorden onder anderen Voltaire, Montesquieu en Rousseau. De *Encyclopédie* werd, ondanks allerlei tegenwerking, buitengewoon populair en in 1774 waren reeds vier vertalingen in omloop (Störig 1965: 160). De oudste, nu nog verschijnende encyclopedie, *The Encyclopaedia Britannica* (eerste druk 1768-1771, in 3 delen), werd opgezet als de Engelstalige tegenhanger van het Franse werk.

In de 18e eeuw verschijnen eveneens veel Nederlandstalige encyclopedische werken, meest in de vorm van een alfabetisch geordend zaakwoordenboek, zoals de werken van A.G. Luisius (1724-1737, in 4 delen), David van Hoogstraten en J.L. Schuer (1725-1733, in 7 delen), Egbert Buys (1769-1778, in 10 delen) en Arend Fokke Simonsz (1794-1802, in 11 delen) (K.A. With in *WP* 1977, deel 7: 133). Van groot belang voor onze kennis van de wetenschappelijke taal en voor eerste vindplaatsen van woorden en verbindingen in het algemeen is verder het *Huishoudelyk Woordboek, vervattende vele middelen om zyn goed te vermeerderen en zyne gezondheid te behouden* (1743, in 2 delen) van M.N. Chomel, door J.A. de Chalmot later uitgebreid tot het *Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig- en kunstwoordenboek* (1768-1777 in 7 delen), dat ook zelf weer een vervolg kreeg (1786-1793, in 9 delen). Hetzelfde geldt voor het niet alfabetisch geordende standaardwerk *Natuurlyke historie of Uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen, volgens het samenstel van den Heer Linnaeus* (1761-1785, in 38 banden) door F. Houttuyn (zie verder ook 6.5.2.3.).

6.5.1.4. Eentalige woordenboeken

Naast de tweetalige woordenboeken die de gehele taal beschrijven, zien we in de periode 1650-1800 de eentalige vakwoordenboeken opkomen, die zich beperken tot de in het Nederlands gangbare termen van een afzonderlijk vakgebied. Uiteraard zijn het voor onze kennis van die vaktalen onmisbare bronnen. Beroemd zijn

onder andere *Seeman* (1681) van Wigardus à Winschooten en *'t Nieuw woordenboek der regten* (1664) van Adriaen Koerbagh, minder bekend zijn bijvoorbeeld het *Groot en algemeen kruidkundig, hoveniers, en bloemisten woordenboek* (1745) van Philip Miller en Jacob van Eems, het *Muzijkaal Kunst-woordenboek* van J. Verschuere Reynvaan (1795) en het *Volkoomen Nederlandsch Kookkundig Woordenboek* (1770) van J.A. de Chalmot, gepubliceerd onder het pseudoniem Catharina Zierikhoven. Op de valreep van de 18e eeuw verschijnt ook het eerste eentalige algemene woordenboek van het Nederlands.

De 18e eeuw kenmerkt zich door een ongekennde bloei van genootschappen, waarin gelijkgestemden (geleerden, kooplieden, studenten, vrijmetselaars, rederijkers, ambtenaren enzovoort) zich verenigden om gezamenlijk aan hun geestelijke beschaving te werken: 'dat was een voorwaarde om als gerespecteerd, verlicht en sociabel burger door het leven te gaan' (De Niet 1995: 53). Uit een van die genootschappen, *Minima crescunt* genaamd, kwam in 1766 de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde voort, die in de loop der tijd een rijke en belangrijke bibliotheek op het gebied van de Nederlandse taal- en letterkunde en vaderlandse geschiedenis heeft opgebouwd (zie voor de voornaamste collecties Dongelmans en anderen 1995). Anders dan haar naam (nu) doet vermoeden was de Maatschappij van het begin af aan buitengewoon actief op het gebied van de taalkunde, enerzijds door taalkundige studies te entameren, te stimuleren en uit te geven, anderzijds door het verzamelen van taalkundige gegevens, studies en naslagwerken ter voorbereiding van een groot omschrijvend woordenboek van het Nederlands. Na tal van moeilijkheden werden de plannen voor een dergelijk woordenboek in 1794 opgeschort. Wei verschijnt in 1799 nog het eerste deel van het *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* van Pieter Weiland, dat goeddeels gebaseerd is op het materiaal dat de leden van de Maatschappij verzameld hadden. Weilands woordenboek is het eerste eentalige woordenboek van het Nederlands. Met het beoogde grote woordenboek werd pas in de 19e eeuw begonnen. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* mag dan een typisch 19e-eeuws woordenboek zijn, alleen al uit het feit dat veel van de door de leden van de Maatschappij verzamelde bouwstoffen voor het WNT werden gebruikt (Tempelaars 1995: 101 e.v.) blijkt dat deze grootscheepse lexicografische onderneming haar bestaan ook dankt aan een 18e-eeuws klimaat dat de taalkunde en vooral de naslagwerken zeer gunstig gezind is geweest.

6.5.2. Wijzigingen in de woordenschat

De periode 1650-1800 is in vele opzichten een tijdperk van doorwerking van wat eerder in gang is gezet, zoals de blijvende aandacht voor purismen, de uitbouw van de klassieke retorische regels in de schrijftaal, de consolidering van de hervormde bijbeltaal. Hoewel spectaculaire ondernemingen, zoals het ontwerpen van een Ne-

derlandse wiskundige terminologie door Stevin in de vorige periode, nu ontbreken, zijn er zeker eigen, al of niet opzettelijk vernieuwende trekken te ontdekken in de taal van verschillende sectoren van de samenleving. Hieraan wordt in de volgende paragrafen aandacht besteed, waarbij wij achtereenvolgens stilstaan bij de invloed van vreemde talen (6.5.2.1.), de literaire taal (6.5.2.2.), de wetenschappelijke taal (6.5.2.3.) en de religieuze taal (6.5.2.4.). Wat de literaire auteurs betreft is het met name Bilderdijk geweest die zich creatief met de woordenschat heeft beziggehouden. Zijn activiteiten nemen in de 18e eeuw een aanvang, maar hij is toch hoofdzakelijk als 19e-eeuwse romanticus te beschouwen, die er bovendien - in tegenstelling tot Van Effen en Wolff en Deken - een in hoge mate idiosyncratisch taalgebruik op nahield; om die redenen wordt Bilderdijks woordgebruik hier niet behandeld.

Van alle tijden is het verouderen en ten slotte uitsterven van woorden, zelfs hele complexen van woorden, in de algemene taal. In de 18e eeuw zijn de volgende woorden voor het laatst opgetekend: *lobberen* 'spartelen', *lub* 'geplooid halskraag', *opdriesen* 'geesten oproepen', *vermerken* 'opmerken', *vermijteren* 'verrotten', *verponding* 'vaststelling van belasting'. Bepaalde Franse woorden zijn tot de 17e- en 18e-eeuwse (ambtelijke of literaire) schrijftaal beperkt gebleven, zoals *agresseren*, *attentief*, *atrapperen*, *aufugeren*, *pondereren*, *veroccasioneren*. Ook oudere, destijds nog gewone Franse woorden konden teloor gaan. Uit het zeer prinsgezinde verslag dat een anonieme Leidse burger tussen 1794 en 1813 schreef over de Franse bezetting van zijn stad, en waarvan men mag verwachten dat er niet meer Frans in wordt gebezigd dan strikt noodzakelijk is, noteren we toch enkele woorden die nu vervangen zijn door inheemse: *occasie*, *verordineren*, *visiteren* 'onderzoeken', *resolveren*. Hiertegenover staan de militaire en staatkundige termen uit dit verhaal die gebleven zijn: *militie*, *excerseren*, *deserteur*; *municipaal*, *officiant*, *comité*.

Woorden die blijven vertonen zelden een statische betekenis (zie de algemene opmerkingen in 5.2.4.2). In de periode 1650-1800 verdwijnen bijvoorbeeld de betekenissen van *adel* als bijvoeglijk naamwoord, *koets* 'ledikant', *verouden* 'er oud uit gaan zien'. Andere woorden krijgen er betekenissen bij: *aftands* 'versleten', *amouereus* als naam van een lekkernij, *boer* en *kasteel* als namen voor schaakstukken, *knaap* 'jongen', *patriot* voor bepaalde stromingen in de buitenlandse politiek en *wauwelen* 'kletsen, bazelen'. Het al oudere zelfstandig naamwoord *pedant* 'huisonderwijzer, gouverneur' ontwikkelde zich in de 18e eeuw tot een bijvoeglijk naamwoord met ongunstige betekenis.¹⁷

Alles wat verdwijnt kan overigens nog wel met opzet historiserend gebruikt worden, zoals de namen van in onbruik geraakte kledingstukken (*lub*, *panier* 'hoepelrok', *pelerine*).

17 Zie WNT s.v. *pedant (I)* en *pedant (II)* en als aanvulling daarop Riem Vis & Stouten (1984).

6.5.2.1. Invloed van vreemde talen

Frans

Bij de vernieuwing van de woordenschat in de periode 1650-1800 en de invloed van vreemde talen daarbij is het Frans in de traditionele voorstelling meestal prominent aanwezig. Het is dan ook de omgangstaal van het toonaangevende deel van de bevolking en heeft zo een duidelijk stempel op de verschillende Europese talen gedrukt.¹⁸ Wat de Nederlandse woordenschat betreft is het beeld van de enorme toename van Franse woorden in het Nederlands van de 18e eeuw echter al sinds Salverda de Grave (1934) genuanceerd: het aantal Franse woorden dat daadwerkelijk in die periode geïntroduceerd is en ook ingeburgerd raakte, is naar verhouding niet zo groot. Er was immers al in de Middeleeuwen een aanzienlijke woordvoorraad van Franse oorsprong, en wat de nieuwe tijd betreft, heeft naar de mening van de auteur vooral 'de tijd van de *réfuge*', de periode na de toestroom van Franse vluchtelingen in de 17e eeuw veel opgeleverd (het aangehaalde werk: 300; zie ook De Vooys 1947b: 87). Een vergelijking van eerste bewijsplaatsen van woordmateriaal uit Elzinga (1923), De Vooys (1947b) en de verschillende drukken van Meyers *Woorden-Schat* (tot en met de 12de van 1805) brengt hem op 64 woorden die in de 18e eeuw ontleend zijn, van de ongeveer duizend die hij in zijn hoofdwerk (1906) voor de hele periode van de 17e tot en met de 19e eeuw registreert (het aangehaalde werk: 299-301). Dit alles bezien vanuit Noordnederlands standpunt - in het zuiden was van een ware onderdrukking van de volkstaal sprake en is de invloed van het Frans van andere aard geweest (De Vooys 1952: 147 e.v.).

Er mag dan niet al te veel meer van te zien zijn, de druk van het Frans was echter wel degelijk groot in het tijdvak 1650-1800. Er werd in de 17e, maar zeker ook in de 18e eeuw dan ook kritisch over het gebruik van het Frans en de overname van Franse woorden gedacht en gesproken, ook door auteurs die zelf het Frans niet schuwden, zoals Van Effen en Wolff en Deken (zie bijvoorbeeld Elzinga 1923: 25 en Vieu-Kuik 1951: 13 e.v.). Spotteksten op het Frans werden al door Huygens geproduceerd; vergelijk ook het citaat van Vos in 5.2.4.3. In het hier volgende fragment wordt het eufemistisch gebruik van het Frans gehekeld. Fokke geeft in zijn *Ironisch-Comisch Woordenboek* van 1797 het volgende commentaar onder het lemma *Beschaafd*: 'Beschaafd Overspel en Hoererij, heet men thands *Galanterie*, beschaafd Bedrog *dupeeren*, beschaafd Ongeloof, *bon sens*, beschaafde Dertelheid, (*bon ton*), beschaafde verkwisting (*sçavoir vivre*) enz.' (Fokke 1797: 36; zie verder De Vooys 1925, aangehaald door Van der Sijs 1996 en Vieu-Kuik 1951: 92). Een andere auteur die in zijn geschriften dicht bij het Frans staat maar zich ook kritisch

18 Aan de politieke en culturele achtergrond van de positie van het Frans besteden wij hier geen aandacht en ook de situatie met betrekking tot het gebruik van het Frans in het onderwijs blijft onbesproken. Voor een interessante toelichting op de steeds veranderende rol van het Frans in de 18e eeuw, zie Frijhoff (1991).

uitlaat over de overname van de Franse woordenschat is Justus van Effen. Elzinga (1923) heeft zijn vocabulaire bestudeerd.

Voor 20e-eeuwse ogen kan het beeld van het Frans in Nederlandse teksten vertekend worden doordat in bepaalde geschriften veel Frans werd opgenomen, dat nooit ingeburgerd is geraakt en dat waarschijnlijk in de termen van Salverda de Grave bestempeld kan worden als 'XVIIIe-eeuwse pralerij met Franse woorden' (Salverda de Grave 1934-1936, 2: 208). Modieuze termen en eenvoudigweg als Frans aangehaalde woorden en uitdrukkingen tooien de geschreven taal, zonder strikt communicatieve noodzaak en dikwijls ook zonder blijvend effect. Het is moeilijk te bepalen of en in welke mate dit Frans was geworteld in de omgangstaal. Cursivering als middel om weinig gangbare woorden te markeren geeft soms een indicatie.¹⁹ In een van de *Spectator*-bijdragen. (nr. 346), een (fictieve?) brief aan Van Effen, blijken de Franse woorden en uitdrukkingen op hun bekendheid of doorzichtigheid ingedeeld te zijn: deels worden ze van een vertaling voorzien (bijvoorbeeld *belles lettres, fauteuil, mireren, stupide*), twee verbindingen worden als onvertaalbaar opgegeven, een ander deel blijft zonder enige indicatie (blijkbaar bekende woorden als *admiratie, exact, dessein, quitteren*), maar het grootste deel wordt gecursiveerd: *admireren, different, innocent, repareren* (zie voor het volledige overzicht Elzinga 1923: 31-33). Van deze laatste categorie herkennen we een aantal woorden als nu ingeburgerd (*air, etaleren, etui, labyrint*), maar de meeste (*dandineren, embarrassant, mouvements*) is geen lang leven beschoren geweest. Behalve woorden werden veel Franse of half-Franse uitdrukkingen in de schrijftaal gebezigd; Vieu-Kuik registreert: *en vérité, bien obligé, iets op zijn aise doen*; daarbij zijn ook enkele verbindingen die ons zeer vertrouwd zijn: *coûte que coûte, en passant, comme il faut* (Vieu-Kuik 1951:160 e.v.).

De eendagsvliegen bevinden zich nogal eens op bepaalde maatschappelijke terreinen, bij uitstek op dat van de mode, een gebied waarop Frankrijk lang de toon aangaf.²⁰ Amusante voorbeelden kan men bijvoorbeeld vinden in het *Kabinet van mode en smaak*, een tijdschrift dat vanaf 1791 de lezer op de hoogte wil houden van nieuws en achtergronden over mode en andere onderwerpen. In het *Mode-nieuws uit Frankrijk* worden de modieuze kledingstukken, de onderdelen daarvan, de stoffen en de accessoires vaak met een Franse term aangeduid, maar ook het bijbehorende elegante gebabbel over de sociale context versiert zich met de taal van de *haute couture*:

19 In de werken van Wolff en Deken is cursivering geen goed criterium voor het al of niet vertrouwd zijn van een bepaald woord. Behalve woorden die nadruk behoeven (in- en uitheemse), worden vreemde woorden soms, en vreemde uitdrukkingen bijna altijd gecursiveerd. Modieuze kledingstukken als *faly, pelise* en *Polonaisje* worden grafisch niet van de omringende tekst onderscheiden, in tegenstelling tot zinnen als *Je suis enragé* en verbindingen als *par bouche* en *à l'ordinaire*.

20 Zie nog Vieu-Kuik (1951): 176-240, voor talrijke termen en achtergronden.

'De halsdoeken zijn van wit gaas [...]. De zoogenaamde *Coueurs* of *Caraco's* van *viollet satin*, en eene zeer smalle *taille* zijn thans algemeen, waarover men een zwarte bandelier met roode ornamenten draagt [...]. Vijf rijen *boucels* vormen de *Coëffure*. *Nacara* is nu weder de nieuwste *mode-koleur*, welke ter garneering voor alle *Dames* en nu ook voor onze *Petit maitres* dient; echter schijnt de scarlaaken-koleur het *nacara* of hoogrood, bij de *Dames*, te zullen verdringen.' (*Kab.v.Mode* 1: 42 [1791])

Uit de cursivering, maar ook uit de bepaling 'zoogenaamde' bij *Coueurs* en de vertaling 'hoogrood' bij *nacara*, blijkt dat de schrijver zich ervan bewust was dat deze woorden niet iedereen bekend waren. Het zijn dan ook de woorden die niet in het Nederlands postgevat hebben. Overigens is de cursivering hier ook gebruikt voor frequentere en niet tot de modeterminologie behorende (maar toch als nieuw en Frans gevoelde?) woorden als *mode* en *Dames*; *koleur* en *ornamenten* daarentegen worden gewoon romein gedrukt, evenals *gaas*, dat toch ook van ver (Gaza) gehaald was en nog niet zo lang daarvoor via het Frans in het Nederlands terecht was gekomen (Sanders 1995: 91-92).

Het voorkomen van op den duur wel ingeburgerde Franse woorden in oudere teksten moet op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Woorden kunnen in een vroeg stadium ontleend zijn en hun vorm in de loop van de tijd aangepast hebben. Ze zijn dan herkenbaar als oude ontleningen. Zie bijvoorbeeld het eerder genoemde *koleur*, later nog verder aangepast aan het Nederlands: *kleur*. Andere hebben een doorlopende geschiedenis in het Nederlands: hun Franse uiterlijk houdt de mogelijkheid open dat ze in het steeds terugkerende contact met het Frans meerdere keren zijn overgenomen, zoals *sottise*, dat we al in 1561 bij de Brugse rederijker De Dene kunnen vinden, en dat na twee eeuwen weer opduikt, eenmaal zelfs met aangepaste anlautconsonant (*zottise*).

Ten slotte geven we wat voorbeelden van de weliswaar niet grote maar belangrijke groep van Franse woorden die in de periode 1650-1800 voor het eerst in Nederlandse teksten worden opgetekend, en nog steeds tot de algemene taal behoren. Van de lijst van Salverda de Grave (1934: 296-297) noemen we *banaal*, *celibatair*, *confidentieel*, *cynisme*, *demoraliseren*, *diskrediet*, *domino*, *egoïst*, *eventueel*, *exceptioneel*, *geëxalteerd*, *gefortuneerd*, *idealist*, *immoreel*, *imposant*, *liaison*, *luxueus*, *miljonair*, *miniem*, *occasioneel*, *optimisme*, *optimist*, *presentabel*, *saillant*, *scabreus*, en de uitdrukkingen *comme il faut* en *tête a tête*.²¹ Een greep uit de overige ontleningen: *anekdote*, *appartement*, *cadans*, *canapé*, *concert* 'muziekuitvoering', *contrast*, *engageren* in de specifiek Nederlandse betekenis 'zich verloven', *escorte*, *paraplu*, *tante*, *telegraaf*, *toilet* in de betekenis 'verzorging van het uiterlijk'. Ook de aanspreekvormen *papa* en *mama*, die in het Frans al eeuwenlang gewoon waren, zijn in de hier besproken periode overgenomen. Het gebruik in de hogere kringen is later, vaak pas in onze eeuw, gezonken tot de gewoonste gezinnen, met aangepaste accentue-

21 In deze woorden is de spelling van Salverda de Grave aangepast aan de tegenwoordige.

ring en spelling. De kwantiteit van de ontleningen mag dan niet groot geweest zijn, dit wijst toch wel op een kwalitatief diepgaande invloed.

Duits

Andere talen bleven bij het allesoverheersende Frans ver achter. Van deze talen neemt het Duits een bijzondere positie in. De sterke verwantschap maakt dat samengestelde of afgeleide woorden gemakkelijk naar het Nederlands worden vertaald. Deze leenvertalingen zijn dan aan het klankstelsel van het Nederlands aangepast, maar kunnen als vorming in strijd zijn met het Nederlands taaleigen. Germanismen en andere uit het Duits vertaalde woorden zijn dikwijls moeilijk als zodanig herkenbaar. Het mag voor de hedendaagse taalgebruiker dan ook verrassend zijn dat de volgende woorden niet 'eigen' zijn, maar in de periode 1650-1800 uit het Duits onze taal zijn binnengekomen: *aantal*, *armzalig*, *bevoegd*, *bijdrage*, *bijval*, *eigenaardig*, *erkentelijk*, *gehalte*, *handlanger*, *holderdebolder*, *instemmen*, *kunstgreep*, *liederlijk*, *maatregel*, *nogmaals*. Een voorbeeld van een woord dat maar ten dele vernederlandst is, is *waldhoorn*: het eerste element komt overeen met Nederlands *woud*.

De kracht van het verzet tegen Duitse ontleningen was gering, in evenredigheid met de aanvankelijk geringe invloed, èn in overeenstemming met het evident minder vreemde karakter ervan. Waar wij het Duits konden gebruiken als alternatief van kennelijk als vreemder ervaren Romaanse woorden, werd de ontlening ervan soms zelfs gepropageerd. Als voorbeeld noemt De Vooys (1925b) enkele woorden die Andries Pels gebruikt; naar diens mening levert het 'nieuwgesmeede ... uit het Hoogduitsch' wel een 'goed gebruiklijk woord' op, mits 'wat geboogen zijnde': *fratsen*, *gesmukt* en *ophitzen*, maar ook *geschichten*, *om zunst* en *vidd'ler*. Ze bevreemden enigszins gezien tegen de achtergrond van de puristische tendensen van zijn tijd. Verder maakt De Vooys (1947a) melding van de visie van Johannes Lublink, die in 1796 een aantal vertalingen van door Joachim Heinrich Campe in 1791 voorgestelde Duitse purismen bij zijn Nederlandse lezers propageert. Van een deel van Campes purismen bestond al een Nederlands equivalent, betoogt De Vooys, onder andere op basis van Meyers *Woorden-Schat*. Het is zelfs mogelijk dat hij Nederlandse woordenboeken of andere werken als bron gebruikte. Zo stelt hij *vorsitzer* voor ter vervanging van *president*, hoewel *voorzitter* al in het woordenboek van Plantijn (1573) vermeld werd en ook door onder anderen Stevin al gebruikt is (vergelijk 5.2.4.3.). Andere voorstellen van Campe vond De Vooys al in de 6e druk van Halma (1781), zoals *aandeel*, *heldendicht*, *spitsvondigheid*, *vervaardigen*. Woorden waarvan de Duitse oorsprong wèl aan te nemen valt zijn onder meer *bijval*, *behaagzucht*, *leergang*, *mondvoorraad*, *voordragen*, *zeewezen*. Zie voor andere voorbeelden De Vooys (1947a: 8 en 9), waarbij aangetekend moet worden dat latere in het WNT gepubliceerde gegevens op enkele ervan een nieuw licht hebben geworpen.

Pas aan het eind van de 18e eeuw raakt de woordenstroom uit het Duits in een

versnelling: de ontwikkeling van verschillende geesteswetenschappen en letterkundige stromingen in Duitsland zorgt voor een toename van Duitse leenwoorden; De Vooy (1925b: 46) noemt de taal van Van Alphen, Feith en Staring 'zeer germanisties'. Hij geeft enkele voorbeelden van nu al weer verdwenen germanismen: *de Middeleeuw, richtigheid, dat verstaat zich en het geeft 'er is', wildvang, musicalische*.

Engels

Het Engels, dat in onze tijd dezelfde opdringerigheid vertoont als het Frans destijds, stelde zich toen nog bescheiden op, al vindt Vieu-Kuik (1951: 234) reden om van 'anglomanie' te spreken, die na de Zevenjarige Oorlog in Europa geheerst zou hebben; bij Wolff en Deken tekent zij op: *sir, fair, whisq party*. Verder kende men *koffiehuis, monny* en *nieuwspapier* en enkele blijvers als *club, nonsens, rosbief* en *park* (in de huidige betekenis, meegekomen met de beroemde Engelse landschapsparken). Ook ons *jeans* is 18e-eeuws, zij het in de vorm *yeens* en in de betekenis 'gekeperde katoenen stof' (Sanders 1995: 104-105). De aan het Engels ontleende uitdrukking *iemand de mantel uitvegen* komt voor het eerst bij Wolff en Deken voor.

Ondanks de groeiende belangstelling voor Engelse zaken in de tweede helft van de 18e eeuw heeft het Engels in dat tijdvak geen invloed van betekenis op het Nederlands uitgeoefend. Mogelijk speelt de positie van het Frans hierbij een rol; dit zou zeker voor modetermen het geval kunnen zijn (De Vooy 1925c: 83). Nader onderzoek, ook van de Spectatoriale geschriften die inhoudelijk nauw verbonden zijn met de Engelse cultuur, zou het beeld van de positie van het Engels verscherpen en zeker meer voorbeelden opleveren.

Opmerkelijk is overigens dat de tweetalige woordenboeken met het Engels als doel- en brontaal aanzienlijk ouder zijn dan die van het Duits. Séwels *Groot Woordenboek der Nederduytsche en Engelsche Taalen* (1708) werd reeds in 1691 voorafgegaan door diens *Nieuw Woordenboek der Nederduytsche en Engelsche Taale*. Voordien publiceerde H. Hexham al een Engels-Nederlands (1647) en Nederlands-Engels (1648) woordenboek. Voor de op het Engels gerichte grammatica's geldt grosso modo hetzelfde.

Overige talen

Zeker in het opzicht van de internationale betrekkingen, vooral in dienst van de handel, is deze periode een voortzetting van de voorafgaande. De oogst aan nieuwe woorden uit alle windstreken is groot; enkele voorbeelden: *malaga* uit het Spaans, *mokka* uit het Arabisch, *taboe* uit het Polynesisch, *tapir* uit de taal der Tupi (Brazilië), *tjaar* uit het Russisch.

6.5.2.2. De literaire taal

In De Vooy's (1952: 144) wordt geschetst hoe de 18e-eeuwse dichtkunst overging van de 'Parnas-taal' naar de 'gevoelspoëzie'. De beeldspraak waartoe de renaissanceschrijvers zich door de mythologische wereld van de Oudheid hadden laten inspireren was steeds verder uitgebouwd en had een gevestigd, dikwijls zelfs clichématig karakter gekregen. Beelden die in de 16e en begin 17e eeuw nog oorspronkelijk en althans in het Nederlands nog nieuw en verrassend waren, begonnen in de loop van de 17e en in de 18e eeuw een arsenaal van vaste hulpmiddelen voor de dichter te vormen. Er waren veel purismen geïntroduceerd, en de voorraad traditionele dichtelijke woorden en uitdrukkingen was dan ook voor een groot deel inheems.

We doen een greep uit deze woordenschat die zoals gezegd niet beperkt was tot de periode 1650-1800, maar vooral in dat tijdvak tot het vaste dichtersgereedschap was gaan behoren. Veel woorden hangen samen met de mythologische voorstelling van de berg (de Helicon, Parnassus of Pindus) waar Apollo en de muzen (de *zangre*) huisden, en die staat voor het centrum van de poëzie of de poëzie zelf. Op deze *zangberg* die de *zanger* of *lierman* met graagte beklom (dat wilde zeggen: hij zette zich aan het dichten) hoopte de dichter de *zanggodin* (of *zangheldin*, *zangnimf*) te vinden om hem tot het voortbrengen van fraaie *zangkunst* of *lierdicht* op te wekken. 'Zangster, zielverquikster, rustverwekster, ô Godin!' of: 'Welaan, mijn Zangeres, welaan! De koorden afgewrongen!', zo kon de aanhef luiden van een oproep die de dichter aan zijn muze deed om hem met *zanglust* te bezielen. Curieuzer nog zijn samenstellingen als *hengstenat* en *hoevenvocht* voor het water van de Hippokrene en *hoefbronros* voor Pegasus, het paard waar deze bron ook haar Griekse naam aan dankt. De Hollandse *zangberg* 'dichterskring' had kennelijk plezier in het creëren van een eigen plek om de snaren te spannen.

Wanneer het sentimentele zijn intrede doet, vinden we vooral bekende woorden in een specifieke betekenis of betekenisnuance: *maan* 'maanlicht' en *maneschijn* als achtergrond bij sentimenteel of verliefd gepeins; dit is ook de tijd van het *tranen plengen* en het onbestemde *zuchten* (zie voor dit woord en andere voorbeelden ook 6.5.3.). Van opgewekter gemoedsbewegingen getuigen *lust* in de betekenis 'gevoel van behaaglijkheid' (uit het Duits), *vreugdetraan* en *wellustvol*. Over het woord *sentimenteel* zelf laat Feith zich uit; hij acht weergave met 'gewaarwordelijk' passend. De beginnende Romantiek introduceerde behalve *arcadisch* (uit het Duits) ook *landelijk*; dit woord was volgens Bilderdijk in de tweede helft van de 18e eeuw uit Duitsland overgewaaid met 'de sentimentele ziekte'. Verder kent de dichtelijke taal sinds de 18e eeuw *koelte* 'zachtstrelende luchtverplaatsing'. Onder anderen Poot sprak idealiserend van de *veeman* 'boer', waar in het zakelijk proza van die tijd *veehouder* (sinds 1769) het gewone woord was.

Niet onmiddellijk literair maar wel veelal bij letterkundigen aangetroffen, en vaak van moderne zelfreflectie getuigend, zijn de vele samenstellingen met *zelf* die

uit de 18e eeuw stammen: onder andere *zelfbedrog* (voor het eerst bij Van Effen), *zelfbehoud*, *zelfbespiegeling*, *zefbewustzijn*, *zelfgevoel*, *zelfmoord*, *zelfverloochening* (voor het eerst in het woordenboek van Halma), *zelfvernietiging* (voor het eerst bij Van Effen), *zelfverwijft*. Enige van deze woorden, zoals *zefbewustzijn* en *zelfmoord*, zijn waarschijnlijk te beschouwen als leenvertalingen van het Hoogduits (zie 6.5.2.1.), al dan niet onder invloed van de wetenschappelijke taal.

6.5.2.3. De wetenschappelijke taal

Van de positie van het Nederlands als wetenschapstaal in de 17e eeuw is nog geen precies beeld te geven. Vooralsnog is duidelijk dat het Latijn sterk staat en het Frans steeds meer veld wint, terwijl er ook Nederlandstalige werken verschijnen, zeker als dat voor de doelgroep wenselijk is (Van der Wal 1995: 99-100). Voor de 18e eeuw ontbreken gedetailleerde gegevens evenzeer.

Evident is wel dat de nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen in de 18e eeuw voor een grote hoeveelheid vakliteratuur hebben gezorgd.²² In 6.5.1. werd al gewag gemaakt van grammatica's, algemene encyclopedische werken en vakwoordenlijsten in het Nederlands. Daarnaast verschenen verhandelingen op allerlei terreinen van theoretische en toegepaste wetenschappen en vakgebieden. We noemen vrij willekeurig een paar van deze werken die veel materiaal voor het WNT geleverd hebben. De volgende werken bestrijken een breder gebied van de exacte wetenschappen: W. van Ranouw, *Kabinet der Natuurlyke Historien, Wetenschappen, Konsten en Handwerken* (1719-1723), de *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandse Maatschappy der Weetenschappen* (1754-1794) en J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland* (1769-1811). Deelgebieden worden beschreven door P. Steenstra, *Grondbeginsels der Meetkunst* (1779), P. van Musschenbroek, *Beginsels der Natuurkunde* (1739), P.J. Kasteleijn, *Beschouwende en werkende pharmaceutische, oeconomische en natuurkundige Chemie* (1786-1794) en G.E. Rumphius, *D'Amboinsche Rariteitkamer, behelzende eene beschryvinge van allerhande zoo weeke als harde Schaalvisschen, als mede allerhande Hoorntjes en Schulpen, die men in d'Amboinsche Zee vindt. Daar beneven zommige Mineraalen, Gesteenten (enz.)* (1705). In de geneeskunde neemt S. Blancardus' *Lexicon Medicum renovatum (enz.)* (1702), waarin de Latijnse termen van volkstalige equivalenten worden voorzien, een bijzondere plaats in. Geheel in het Nederlands werden onder meer geschreven G.J. Duverney, *Verhandeling van het werktuig van 't Gehoor, behelzende, het zamenstel, de gebruiken en de ziekten van al de deelen van 't Oor* (1750), H. van

22 Illustratief is dat bijna de helft van het WNT-bronnenbestand (tot en met 1921) voor de muziek 18e-eeuws is. De 13 van in totaal 27 werken bestaan uit algemene inleidingen, werken op deelterreinen zoals bepaalde instrumenten en lexica. Zie voor een overzicht Mooijaart & Westgeest (1996).

Deventer, *Manuale Operatien, zynde een nieuw ligt voor vroed-meesters en vroedvrouwen* (1701, 1724) en de weergave van H. Boerhaave's colleges: *De geneeskundige onderwyzingen van de groote Boerhaave. Vertaald, en vermeerdert met aantekeningen, inleyding, en naukeurigen registers* door C. Lóve (1745). Ten slotte noemen we het gebied van de muziek J.W. Lustig, *Inleiding tot de Muzykkunde* (1751) en *Muzykaale Spraakkonst; of duidelyke Aanwyzing en Verklaaring van allerhande weetenswaardige dingen, die in de geheele Muzykaale Practyk tot eenen grondslag kunnen verstrekken* (1754), de rechtsgeleerdheid U. Huber, *Heedensdaegse Rechts geleertheyt, soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk* (1726) en de geschiedenis J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* (1749-1759).

In de periode 1650-1800 wordt in bepaalde werken teruggegrepen op wat eerder verschenen was. Hierbij blijkt het gezag van Stevin, die ook gezien vanuit internationaal perspectief baanbrekend werk verrichtte (Störig 1965: 44-45). Stevin had vele Nederlandse vaktermen geïntroduceerd die we in deze periode weer tegenkomen (zie hoofdstuk 5). Hier noemen we slechts *tuigwerkelyk* (vergelijk 5.2.4.3., Simon Stevin) dat we tegenkomen bij Van Nierop in 1658, maar ook in latere woordenboeken als vertaling van Frans *mechanique*; deze noemen verder *tuigwerkunst* 'mechanica'.²³ Op het gebied van de muziek wordt *reden* 'verhouding' overgenomen door Van Nierop in 1659, *tweetoon* 'secunde' door Van Nierop (1659), Glazemaker (1661) en bijna een eeuw later door Lustig in 1751. In tegenstelling tot zijn wis- en rekenkundige termen hebben de muziektermen van Stevin nauwelijks ingang gevonden, evenmin als dat het geval was met de purismen van zijn tijdgenoot Ban. Glazemakers vertaling van Descartes *Kort begryp der Zangkunst* (1661) vermeldt wel enkele van Bans vondsten, zoals *tegenlaagstem* en *vierling*, maar dit blijven incidentele gevallen.²⁴

Misschien mede onder invloed van de grote 17e-eeuwers als Simon Stevin en Hugo de Groot bleef het principe van de constructie van Nederlandse termen, hetzij als eigen vinding, hetzij als vertaling van buitenlandse vakterminologie, lange tijd in zwang. Veel vakwoorden duiken in het tijdvak 1650-1800 voor het eerst op en een deel verdwijnt daarbinnen ook weer. Allereerst komen in de loop van de 17e eeuw vele namen van wetenschappen op *-kunde* in gebruik: *beweegkunde*, *gedaantkunde*, *geneeskunde*, *klankkunde*, *scheikunde*, *sterrekunde*, *wiskunde* (met de

23 Ten Kate gebruikte later *beweegkunde* voor 'mechanica'. Beide purismen hebben geen stand gehouden; *mechanica*, al bij Van Ranouw (1717-1723), is nu de standaardterm.

24 Zoals ook Van der Wal zegt, kan slechts na een grondig onderzoek van alle beschikbare bronnen de geschiedenis van de Nederlandse muziektermen vastgesteld worden (Van der Wal 1995: 96). Dat de Nederlandse muziekterminologie uiteindelijk geen ingang heeft gevonden wijt men aan het internationale karakter van het Nederlandse muzikleven in de 17e en 18e eeuw. Mogelijk speelt ook een rol dat auteurs als Ban en Stevin op dit gebied weinig gezag hadden, in tegenstelling tot Stevin op het terrein van de exacte wetenschappen en De Groot op dat van het recht.

afleiding *wiskundige*), ook als purisme, bijvoorbeeld het drietal *gezichtkunde*, *vergezichtkunde* en *spiegelkunde* voor *optica*, *dioptrica* en *catoptrica*. Soms dienden ze ter vervanging van woorden die oudere varianten op *-kunst* hadden. In deze periode ontstaat ook het onderscheid tussen samenstellingen met *-kunde* voor theoretische wetenschappen en met *-kunst* voor praktische vaardigheden. Deze scheiding was niet strikt, vergelijk *veeartsenijkunde*; ook konden de twee termen voor één begrip naast elkaar bestaan. Verder ontstaan *wetenschappelijk*, *wetenschapsleer*, *wetenswaardig*; en *stelling* en *veronderstelling* als wetenschappelijke termen. Uit de exacte wetenschappen komen *verlengde*, *waterstof* en *wortel* met de verbindingen *kubieke wortel* en *vierkante wortel*. Bij scheikundige experimenten gebruikte men *roerstok*, *waterbad* en *windbol*. *Warmtestof* 'warmte voorgesteld als stof' is een term uit de natuur- en scheikunde die nu verdwenen is, in tegenstelling tot *verzadiging* (in de vaktechnische betekenis) en *preparaat*. De *weermaakster* 'heks, tovenaars die het weer kan beïnvloeden', met nog enkele vermeldingen midden 17e eeuw, is verdwenen met de opkomst van de weerkunde als wetenschap (de eerste vermelding van *weerkunde* in vaktechnische zin: 1788, *weerkundig*: 1755). Dan verschijnen ook het *weerglas*, zowel een algemene benaming als weerkundig meetinstrument, als een synoniem voor onder meer 'barometer' en 'thermometer' en de *weerwijzer*. Het *slingeruurwerk* was toen al uitgevonden en benoemd, namelijk door Christiaan Huygens in de tweede helft van de 17e eeuw.

De geneeskunde en aanverwante disciplines bedienen zich in Nederlandstalige geschriften van termen als *kankergezwel*, *voorbehoedmiddel*, toen nog in algemene zin, *zintuig* en *zintuigelijk*. Namen van lichaamsdelen zijn *verdubbeling* 'plooi van een vlies, peritoneumplooi', *voorstanderklier* 'prostaat', *waterbuis* 'pisbuis', *waterwegen* 'urinewegen', *wervelslagader*, *wervelzenuw*, *zadelbeen* en *zitbeen*. Ook op dit terrein bouwde men voort op eerder werk; zie *kraakbeen*, *ruggemerg* en *wiggebeen*, voor het eerst in de jaren veertig van de 17e eeuw bij Van Beverwijck aangetroffen. De verloskunde had lange tijd geen universitaire status, maar in Nederland was een aantal toegewijde onderzoekers werkzaam. Een ervan was de auteur van de *Manuale Operatien* (z.b.) Hendrik van Deventer (Lindeboom 1972:101-103). Deze doctor in de geneeskunde kende geen Latijn, maar voor een deel van zijn publiek, soms weinig ontwikkelde vroedvrouwen, was het allerm minst een nadeel dat hij in het Nederlands schreef. Bij hem vinden we oude bekenden als *lijfmoeder* en *vroedvrouw*, maar ook nieuwe aanduidingen: *buitelaar* en *buiteling*, respectievelijk als term voor een boreling die door afwijkingen bij de moeder bij de geboorte een bepaalde draai moet maken, en voor de draai zelf, *ontheupeu* 'aan de heup ontwrichten', en *watervlies* 'vruchtvlies'. Uit andere verloskundige en algemene bronnen ontleen we *moederkoek*, *onthersenen* en het overgankelijk gebruikte (*de*) *vliezen breken*. De verbinding *keizerlijke snede*, die aan het 19e-eeuwse *keizersnede* voorafging, is eveneens 18e-eeuws.

In de biologie zijn de inspanningen van Linnaeus wereldvermaard. *Klasse* in de betekenis 'afdeling onder te verdelen in orde, enz.' wordt voor het eerst in verband

met zijn classificeringen genoemd. Zijn werken zijn in het Nederlands vertaald door Houttuyn (zie ook 6.5.1.), die wel gebruik maakt van volksnamen (zo kennen we slechts via hem *jeukboontjes* en *jeupjes*), maar vooral veel nieuwe woorden in het leven heeft geroepen om de namen van delfstoffen, planten en dieren uit Linnaeus' beschrijvingen van de drie rijken (*plantenrijk* en *dierenrijk* zijn uit deze tijd) weer te kunnen geven. Vaak zijn ze eenmalig of worden ze alleen nog door woordenboeken genoemd, zoals *amberstruik*, *beenzader*, *beetklim*, *kaasboom*, *rimpelzwam*, *rinkelboom* en *viltboom* uit het plantenrijk en *vliegenknip*, *knopmot*, *korenbout* en *krombek* uit het dierenrijk. De samenstellingen worden vaak ter plekke gemotiveerd; een enkele maal zijn ze gebaseerd op een leenvertaling. Nog een van zijn vondsten is *wardiertjes* als benaming voor de microscopische organismen in dierlijke en plantaardige infusies; het dient ter vertaling van Linnaeus' *Chaos*. Ook Van Leeuwenhoek spreekt overigens nog vol verwondering van *diertjes* als hij beschrijft hoe het mannelijk zaad er onder de microscoop uitziet, en later hoe in de aanslag op zijn tanden, eveneens aan microscopisch onderzoek onderworpen, 'veele seer kleine dierkens [waren], die haar seer aardig beweegden' (Lindeboom 1972: 64-67). De vinding van de termen volgt duidelijk pas op de eerste aanblik en de eerste vage aanduiding van de nieuwe verschijnselen.

De wetenschap werd ook destijds in internationaal verband beoefend. Voor veel begrippen zijn de vaktermen dan ook uit de vreemde talen afkomstig. In de wis-, natuur- en scheikunde zijn dat bijvoorbeeld: *atoom*, *axioma*, *electriciek* en *electricisch*, *parabool*, *poreus*, *telegraaf*, *trapezium*, *trapezoïde*, *trigonometrie*. Nieuwe stoffen werden ontdekt of gemaakt: *ammoniak*, *pinsbek*, *platina*, *wolfram*, *zink*; van Klaproth komen namen van chemische elementen: *tellurium*, *titaan*, *uranium*, *zirkonium* (Van der Sijs 1996). *Refractie* 'breking van lichtstralen' wordt in de tweede helft van de 17e eeuw zowel als term in de natuurkunde, de sterrenkunde als de oogheelkunde geïntroduceerd. In de geneeskunde en aanverwante disciplines maakt men gebruik van medische vaktermen als *reïteratie* 'herhaling (van een recept)', *remitterende koorts* en *uterus*; soms fungeren ze in de algemene taal als eufemisme: *vomeren*. De sterrenkunde bedient zich van de *telescoop*; de term *vector* wordt door Buys (1778) vermeld; het *WNT* verwijst hiervoor naar de Engelse bron.

Minder als vreemd herkenbaar zijn de aan Kant ontleende woorden die deels ook tot de algemene taal doordrongen: *aanleg*, *bestanddeel*, *deelvoorstelling*, *kunstmatig*, *maatstaf*, *regelmatig*, *verbeeldingskracht*, *wetmatigheid* en *zelfbeheersing* (Van der Sijs 1996).

6.5.2.4. De Religieuze Taal

In de Noordelijke Nederlanden verkreeg de hervormde kerk een leidende positie. De invloed van de officieel erkende bijbelvertaling, totstandgekomen aan het eind

van het vorige tijdvak, bleef de hele periode gelden. Er is in dit opzicht eerder sprake van conservatisme dan van vernieuwing van de taal. Dit wordt fraai geïllustreerd aan de hand van de psalmberijmingen.

De uitgave van alle bekende berijmingen van psalm 130 (Lenselink 1991), telt 96 teksten tussen de 14e eeuw en 1986, en daarvan is meer dan de helft (52) tussen 1640 en 1800 vervaardigd.²⁵ Verscheidene van deze bewerkingen leunen naar eigen zeggen sterk tegen de Statenbijbel aan;²⁶ Voet (1763) geeft de Statenvertaling zelfs in de marge. De staatsberijming van 1773, die de veet bekritiseerde Datheen-vertaling moest vervangen, maar toch welbewust aansluiting zocht bij de bestaande traditie, honoreerde Voets bewerking bij 82 psalmen. Voor psalm 130 werd de berijming gekozen van Ghysen uit 1686. Deze had op zijn beurt veel woorden en wendingen van zijn voorgangers overgenomen, wat keurig werd verantwoord door bronvermeldingen in de marge van de uitgave. Zo blijkt het *uit diepten van ellenden*, de bij gereformeerden welbekende weergave van het *de profundis*, eeuwenlang in de kerken gezongen en ook in de nieuwe berijming van 1986 gehandhaafd, in 1674 uit de pen van Six van Chandelier te zijn gevloeid. Ook elders wordt van verouderende woorden gebruik gemaakt: *goedertieren*, *toerichten* 'in gereedheid brengen', *tuchtigen*, *twijfelmoedig* 'vertwijfeld', *uitgang* 'opkomst (van de zon)'. Karakteristiek voor het godsdienstig taalgebruik van deze periode zijn verder samenstellingen als *bondgod*, *gunstvolk*, *heilgenot*, *hemelrond* en *psalmgezang*. De invloed van de 18e-eeuwse staatsberijming moet zeker niet overschat worden. Wel is zij een exponent van de verheven, conservatieve domineestaal die een lang en taai leven beschoren is geweest.

Naast de hervormde kerk ontstaan binnen het protestantisme diverse stromingen die zich door een bepaald taalgebruik kunnen onderscheiden.

De taal van het Nederlandse piëtisme is door C. van de Ketterij bestudeerd (diss. 1972). De bijzondere status van de *tale Kanaäns* - een term die van bijbelse oorsprong is, in de ons omringende landen sinds eind 16e eeuw wordt opgetekend, en in onze taal het eerst aangetroffen wordt bij Sprankhuisen in 1657 - hangt samen met de goddelijke oorsprong die in deze kringen aan de bijbeltaal, in het bijzonder aan de erkende bijbelvertaling wordt toegekend. Het specifieke karakter dankt zij aan de opvattingen in piëtistische kring, die haar denkbeelden uitdrukt in een bepaalde metaforiek (prominent is bijvoorbeeld de *weg*-beeldspraak) en in woorden met een nauw bepaalde betekenis. In de eerste helft van de 18e eeuw zijn het onder meer Van Lodensteyn en Schortinghuis die deze taal beschrijven. Bin-

25 De Friese en Groningse bewerkingen hebben we hier niet bijgeteld. De getallen kunnen voor andere psalmen overigens iets anders liggen, aangezien niet alle auteurs het volledige psalmboek hebben bewerkt.

26 Zie de titels van de uitgaven van onder anderen Bruno (1656), Deutekom (1657), Van Huls (1682), Halma (1707), Van Belle (1733) (in de bundel van Lenselink chronologisch, zonder paginanummer afgedrukt).

nen deze kring heeft de Statenbijbeltaal de functie van groepstaal of zelfs vakterminologie gekregen. Zo heeft het woord *christen* niet de gewone betekenis van 'aanhanger van het christendom', maar 'door God bekeerde', die bovendien reeds een eindweegs gevorderd is op de weg der bekering (Van de Ketterij 1972: 38-84). Een ander voorbeeld is het specifieke gebruik van *godzaligheid*. Ook dit is een oud en vertrouwd bijbelwoord; het is afkomstig van Luther en komt al in de vroegste reformatorische vertalingen in ons taalgebied voor; het eerst in de Liesveldt-bijbel van 1526. Dit woord blijft een 'typisch protestants' woord (De Groot 1976: 179). Van Lodensteyn gebruikt dit woord in de algemene betekenis 'christelijke deugd', maar vooral in de meer bijzondere: 'zelfverloochening en overgave aan God'; hierdoor kan zij tot *gelukzaligheid* leiden.

Andere hervormde richtingen hebben eveneens eigen zaken en eigen termen ontwikkeld; denk aan de *vermaning*, het doopsgezinde kerkgebouw. Van de naam van *kwakers* (uit het Engelse *quacker*, oorspronkelijk 'bever'), leden van een godsdienstige gemeenschap die midden 17e eeuw in Engeland was gesticht, werden afleidingen en samenstellingen gevormd die nu goeddeels verdwenen zijn: *kwakeres*, *kwakerin*, *kwakerij*, *kwakershoed* en *kwakerskerk*; zelfs, spottend, *kwakeren*.

Bij de *Vrijmetselaars* (eerder in de 18e eeuw vindt men *Vrije metselaars*) waren het vooral bestaande woorden die hun specifieke betekenis kregen: onder andere *grootmeester* en *leerling*, *loge* en *donkere kamer*. Van een heel andere geestelijke invalshoek getuigen *pantheïsme* en *pantheïst*.

6.5.3. Twee auteurs: Betje Wolff en Aagje Deken

Voor een beeld van de woordenschat in de 18e eeuw is een beschrijving van het werk van Betje Wolff en Aagje Deken niet alleen noodzakelijk, maar lijkt zelfs het goede begin te zijn dat het halve werk oplevert. In dit geval besluiten wij ons overzicht met Betje Wolff en Aagje Deken, die als optekenaars van het 18e-eeuwse vocabulaire in al zijn facetten van groot belang zijn. Hun werk biedt zeer veel, in kwaliteit en kwantiteit. Het WNT maakt dan ook al vanaf de eerste aflevering gebruik van de romans en andere werken van deze auteurs.²⁷ Op een lijst van de in het woordenboek meest aangehaalde schrijvers zouden zij ongetwijfeld zeer hoog

27 De brievenromans en de *Economische Liedjes* worden in de eerste lijst van aangehaalde schrijvers (in Deel I, 1882) vermeld, de eerste vier vervolgen (1889-1912) geven aanvullingen, zelfs met vertaald Frans werk. Nog in 1934 wordt een nieuw werk aan het bestand toegevoegd. N.B.: de bronvermeldingen zijn in de bronnenlijsten onder Bekker te vinden.

scoren,²⁸ en hoewel min of meer toevallige factoren als een groot oeuvre en de aanwezigheid van uitvoerige excerpten²⁹ daar een rol bij kunnen spelen, geeft dit in de eerste plaats een indicatie van het veelzijdige en vernieuwende karakter van het woordgebruik van Wolff en Deken.

In de dikwijls aangehaalde brievenromans wordt het taalgebruik aangewend om een aanzienlijke reeks karakters te typeren.³⁰ Tegelijkertijd werd daarmee een kijkje op verschillende taalkringen en dus sociale kringen geboden. Zeker zal er bij de typeringen enigszins gechargeerd zijn, maar men mag er wel een kern van realiteit in veronderstellen. Van een aantal stijlen in de 18e eeuw kunnen we dan ook volop voorbeelden vinden bij Wolff en Deken. Regelmatig levert hun werk ook eerste vermeldingen van woorden of verbindingen op: *veronderstellen* en *veronderstelling*, *iemand (of zichzelf) veroordelen tot* (iets onaangenaams).

Vieu-Kuik (1951-1957) heeft door bestudering van de Franse woorden bij Wolff en Deken een beeld kunnen schetsen van het gebruik van het Frans in de 18e eeuw, en daardoor een aspect kunnen belichten van de invloed van de Franse cultuur in Europa in het algemeen (zie 6.5.2.1.). De variatie binnen de inheemse woordenschat is echter door de auteurs evenzeer uitgebuit.

De romanfiguren bezigen volop huis-, tuin- en keukentaal. Veel gewone woorden worden het eerst uit hun mond opgetekend. Niet alleen ad-hocvormingen als *verpieperd* 'schriel' en *verpierewaaien*, maar ook frequentere woorden als *babbelzucht*, *bedilzucht*, *warempel*, *zelfvertrouwen*, alsook de uitdrukking *iemand niet kunnen uitstaan* 'iemand niet mogen'. Dan zijn er woorden die in hun huidige betekenis het eerst door Wolff en Deken opgeschreven zijn, zoals *teuten* en *treuzelen*.

De figuur Abraham Blankaard in de roman *Sara Burgerhart* wordt in zijn ouderwetse eenvoud en hartelijkheid geschetst door onder andere het gebruik van verouderde, gewestelijke woorden als *moesjankerij* 'scharrelarij' en *poestig* (zie voor meer voorbeelden De Vooy 1952; 145).

Verwijzingen naar de 'gevoelige Verlichting' worden in *Sara Burgerhart* maar bij uitzondering aangetroffen, aldus Buijnsters (1980, 1: 123) naar aanleiding van

28 Afgaande op de gegevens die via de cd-rom van het WNT verkregen kunnen worden wellicht zelfs het hoogst. Reeds op de binnenzijde van het omslag de tweede WNT-aflevering deelde de redactie mee dat voortaan - om ruimte te besparen - de vele citaten uit het werk van Wolff en Deken zonder auteursnaam en slechts met een verkorte titelaanduiding vermeld zouden worden. Later zouden de auteursnamen overigens wel weer vermeld worden.

29 De eerste redactie kon beschikken over uitvoerige excerpten die mr. H.E. toe Laer vervaardigd had; onder andere in hetzelfde bericht van de redactie bij de tweede WNT-aflevering (zie noot 18) wordt hij daarvoor bedankt. Overigens zou mr. H.E. toe Laer later een tegenstander van het WNT en zijn bewerkers worden, getuige zijn schotschrift *Twee bedrogen volken of Mr. Corver Hoofft tegen het Woordenboek* (1880).

30 Zie hiervoor onder anderen Brandt Corstius (1977²: 14-18) en Buijnsters (1980, 1: 44-45).

aandoenlijk 'vatbaar, ontvankelijk'. In *De Historie van den Heer Willem Leevend* daarentegen is het sentimentele onverhuld en nadrukkelijk aanwezig. *Wegdrijvend* in de betekenis 'bewegelijk door gemoedsaandoeningen' vinden we alleen bij Wolff en Deken, waar de gevoelvolle Lotje *wegdrijvende trekken* en *drijvende ogen* toegeschreven worden. 'Denkende, zeer gevoelige mensen beminnen met *enthousiasme*', zegt Willem Leevend verder van 'zyne Lotje': het (in de bron) gecursiveerde woord 'heeft in de achttiende eeuw veel sterker de betekenis van innerlijke beleving, waarin heel de persoon opgaat' (Brandt Corstius ²1977: 82). *Romanesk* is een in *Willem Leevend* gebezigde term voor 'overdreven van gevoel'. De afleidingen *intimiteit* en *sentimenteel* zijn volgens Salverda de Grave (1934: 294) door Wolff en Deken geïntroduceerd. *Intiem* was al in de 17e eeuw bekend, en komt bij deze auteurs veelvuldig voor, vooral bij *vriend(in)*. Ook *conversatie* is 17e-eeuws, maar de samenstelling *zielenconversatie* is een typisch 18e-eeuws product, net als het *cultiveren* van een vriendschap. Niet alleen bepaalde woorden, ook specifieke nuances of toepassing van al bekende woorden of beelden kunnen de gevoelige wereld typeren: *de weg tot iemands hart* treffen we voor het eerst bij Wolff en Deken aan; zo ook *wegvallen* in de betekenis 'geestelijk in iets opgaan'. Frequent wordt ook *verrukkelijk* aangetroffen, als ook het weemoedige, onbestemde *zuchten* 'zonder te weten waarom'. Ook *verweken* 'sentimenteel worden' komt van Wolff en Deken.³¹

De taal van de fijnen (de piëtistische stroming binnen de reformatorische kerk) wordt sterk aangezet, onder andere in de brieven van Suzanna Hofland, Broeder Benjamin en Cornelia Slimpslamp. Veel is in principe een voortzetting van de bijbelse woordenschat en beeldspraak, zoals men die kent uit de bijbelvertalingen (zie 6.5.2.4.). Ook bij de redelijk-godsdienstigen vindt men daar voorbeelden van: 'Wat kan eene Vrouw niet uitharden, als het haar maar regt ernst is, om de raadslagen haarer Vyanden tot zothed te maken?', vraagt Alida Rijzig zich retorisch af. *Iemands raad of plannen tot zothed maken* 'deze verijdelen, bespotten' vindt zijn oorsprong in de Statenvertaling (2 Sam. 15, 31). Het kwezelachtige van deze kring gelovigen, dat in *Sara Burgerhart* naar voren gebracht moet worden, wordt vooral uitgedrukt door het gebruik van verkleinwoorden, niet alleen van zelfstandige naamwoorden (*krachtje, strijdje, treuzeltje*) maar ook van bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden (*nederigjes, rechtzinnigjes, vleeselijkjes*).

In schril contrast met de taal der fijnen staat dit staalje plat-Amsterdams, als bewijs van de stelling dat Wolff en Deken van alle markten thuis waren en de meest uiteenlopende taalvariëteiten registreerden: 'Zo een Vrouw, als Keetje, dient je als een vuist in jen oog. Vermoerd, jy moest zo een rykgeladen Haarlemmerdyker

31 Zie voor nog andere voorbeelden uit de sentimentele woordenschat Vieu-Kuik (1951: 69 e.v.) en zie ook de paragraaf over de literaire taal (6.5.2.2.).

Driedekker van een Wyf hebben, die jou zo eens de volle laag kon geeven, dat je dagt, dat het aan de vier hoeken van je lyf kermis was.³²

Wat de Franse leenwoordenschat betreft, merkt Vieu-Kuik een tweeslachtige houding op in het gebruik van het Frans bij Betje Wolff en sommige van haar romanfiguren. De schrijfster en haar medeauteur oefenen officieel in elk geval kritiek op het overdreven gebruik van het Frans uit, wat hen niet weerhoudt van zeer persoonlijke vondsten als *poëseren* (Vieu-Kuik 1957:189). Verder wordt juist op het terrein van het intermenselijke verkeer, een centraal thema in het werk van Wolff en Deken, veel van Frans en met Frans doorspekt Nederlands gebruik gemaakt - voor Vieu-Kuik genoeg om twee boekdelen te vullen.

32 Geciteerd naar de *Historie van den heer Willem Leevend* ('s-Gravenhage, By Isaac van Cleef, 1785), deel 6, p. 249. Vergelijk voor de het woord *driedekker* ter aanduiding van een forse, ongemakkelijke vrouw, met als enige vindplaats deze passage, *WN7III*, 3306. Overigens dateert *driedekker* in de eigenlijke betekenis van 'oorlogsschip' ook uit de 18e eeuw, zoals al uit de opsomming in 6.5.0. bleek.

7. Nieuwnederlands (circa 1880-1920)

door H. Hulshof

7.1. Externe taalgeschiedenis

Dit hoofdstuk behandelt de overgangperiode van onnatuurlijke schrijftaal naar ABN (de beschaafde spreektaal). Deze overgang werd voorbereid door Gezelle, Busken Huet en Multatuli, na circa 1880 versneld door de ideeën van de Tachtigers met *De nieuwe Gids* (letterkunde) en de mannen rond *Taal en Letteren* (taalkunde en taalonderwijs). De periode van circa 1880 tot 1920 vormt zonder enige twijfel een hoogtepunt in de discussie over de verhouding spreektaal-schrijftaal en direct daaraan gekoppeld over de spellinghervorming: 'Schrijf zoals je spreekt' en 'De Nederlandse taal = de beschaafde Nederlandse spreektaal' gelden als belangrijke deviezen van de toonaangevende taalkundigen. In de literatuur werd radicaal gebroken met traditie en conventie: een ware revolutie in de taal. Gorter, Kloos, Van Looy en Van Deysse droegen daartoe bij in hun streven naar het ongewoon-individuele, Heijermans en Querido in hun weergave van de werkelijk gehoorde, levende taal (soms zelfs van stadsdialect).

Daarnaast vindt er een sterke taalonderwijsvernieuwend 'cultuuromslag' plaats, geïnstigeerd door de tijdschriften *Taal en Letteren* (1891-1906) en voortgezet door *De nieuwe Taalgids* (vanaf 1907). Er zijn nieuwe impulsen vanuit de taalwetenschap: er is een toenemende belangstelling voor onderzoek naar alle levende dialecten, naar alle in het taallevens werkzame psychologische en sociologische factoren. De taal wordt primair gezien als middel waardoor het individu zich uitspreekt. De taalwetenschappelijke probleemstelling verschuift van puur historisch naar eigentijds, waarbij de verbinding naar het onderwijs gelegd wordt.

Elke vorm van taalontwikkeling of taalverandering in deze periode wordt door het bovenstaande bepaald. De tegenstellingen zijn in deze tijd dermate groot - vrijwel iedereen neemt een positie in - dat het moeilijk is precies na te gaan hoe de gewone taalontwikkeling verloopt. Alles wordt in de bronnen namelijk geplaatst in een bepaald kader met betrekking tot de verscheidenheid in gesproken taal, gekoppeld aan een vermeende (inherente) conservatieve of progressieve houding. Daarbij speelt ook nog een rol de oude tegenstelling tussen logica en waarneming:

de regels tegenover het beschrijven (en accepteren) van het alledaagse taalgebruik als object van de taalkunde, het deductieve tegenover het inductieve denken. Daarmee komen de meningen ten aanzien van de taal soms in een wat overbelicht perspectief te staan.

De Vooys (1931) stelt dat de befaamde kloof tussen een algemene spreektaal en een algemene schrijftaal voor een groot deel overbrugd is in de periode sedert circa 1885. Hij beschouwt de omkeer in de taal van de letterkunde, naast de democratisering van de maatschappij en het gewijzigd taalinzicht, als belangrijke factoren om de stijfheid van de schrijftaal voor een natuurlijker toon te doen wijken.

Niet lang na de strijd tegen de conventionele taal ontstond onder invloed van de Junggrammatiker onder taalkundigen verzet tegen het overwicht van de schrijftaal in de taalwetenschap en bij het taalonderwijs. Tot dat moment werd de grammatica vrijwel uitsluitend beoefend door onderwijzers, die de schrijftaaleenheid wilden handhaven. De oprichting van *Taal en Letteren* was een 'teken des tijds'. Onder invloed van de Tachtigers, het taalkundige respectievelijk taalpedagogische werk van Duitsers als Paul en Hildebrandt, namen Buitenrust Hetteema en Van den Bosch in 1891 het voortouw. Zij kozen positie tegenover de 'grammaire raisonnée' en de onderwijzersstudie op de kweekschool, die zich daarop baseerde. De Vooys zou hen daarin weldra steunen. Hij werd de grote bestrijder van het verkeerde taalbegrip in het taalonderwijs Nederlands.

Een eerste gevolg was te constateren met betrekking tot de spelling. Kollewijn gaf in 1891 met zijn artikel 'Onze lastige spelling' de stoot tot de vereenvoudiging van de spelling. Het gaf hem zelfs aanleiding tot het stichten van de Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal in 1893.

Voor het onderzoek naar toch vooral de gesproken taal van zo'n eeuw geleden is men sterk afhankelijk van geschreven materiaal uit de periode 1880-1920. Een dergelijke haast paradoxale situatie is hier bepalend. Spreektaal vind je vooral in de kleine letters in de spraakkunsten van rond de eeuwwisseling (Den Hertog, Van Wijk, Hasselbach, de *Proeve van een Nederlandse Spraakleer* van Talen en anderen, Holtvast): daar doen de auteurs soms mededeling over het actuele taalgebruik en bepalen ze hun standpunt daartegenover. De meeste gegevens hebben betrekking op vormelijke zaken (flexie, woordvorming). Zo biedt Den Hertog (1897/1898) een schat aan morfologische gegevens. Ook in de schoolboeken is vrij veel materiaal te vinden, vooral wanneer de auteur zich op de beschaafde spreektaal baseert (zoals Van Wijk 1906) of in de taal oefeningen bewust spreek- en schrijftaal onderscheidt (zoals Leffertstra 1911). Deze bronnen zijn op zichzelf ook weer 'gefilterd' en geven niet steeds de werkelijke situatie weer. De norm voor wat spreektaal is, is bij Den Hertog anders dan bij Buitenrust Hetteema of Kollewijn. Van de schrijftaal uit de periode rond de eeuwwisseling kunnen we een tamelijk goed beeld krijgen, de spreektaal zal veelal gereconstrueerd moeten worden. Een belangrijk hulpmiddel daarbij vormen de literaire werken (zie ook Muller 1891), vooral die waarin zo reëel mogelijk spreektaal en volkstaal wordt weergegeven, zoals in het werk van

Multatuli, Heijermans, De Haan en Querido. Het gebruikmaken van deze bronnen dient echter wel met enige terughoudendheid te gebeuren (vergelijk Van Haeringen 1972). Ook uit boekbesprekingen van taalboeken en uit woordenboeken zijn uiteraard gegevens te halen. Een goede bron vormen enkele taalkundige artikelen uit de periode 1880-1920 die specifiek op het gehoorde taalgebruik ingaan. Ook het *Handboek der Nederlandsche taal* van Van Ginneken (1913-1914, twee delen) bevat een schat aan informatie, vooral waar hij sociale taalkringen behandelt, zoals jodentaal, Bargoens, jagerstaal en zeemanstaal. Elke vorm van volledigheid blijft echter een illusie. Er is een duidelijk gebrek aan voorstudies met betrekking tot het taalgebruik in deze periode.

In dit hoofdstuk worden eerst enkele aspecten van de externe taalgeschiedenis belicht: het historisch kader, het zich vernieuwende taalonderwijs, de plaats van de grammatica daarin. Vervolgens wordt ingegaan op de interne taalgeschiedenis, de specifieke kenmerken van het Nederlands in deze periode. Uiteraard bestaat er een direct verband tussen de twee onderscheiden gebieden, soms is de grens tussen extern en intern moeilijk te trekken: het hoofdstuk moet daarom als eenheid gelezen worden. Ten slotte volgt een korte samenvatting.

7.1.1. De algemene situatie rond de eeuwwisseling

De tweede helft van de 19e eeuw is in algemeen historische zin te karakteriseren met de termen industriële bloei en modern imperialisme. Er heerste een sterk optimistische geest, een onwrikbaar vertrouwen in de toekomst, in de 'voortgang'. De enorme groei van wetenschap en techniek zou de mensheid beter en gelukkiger maken. In nauw verband hiermee stond het sterk ontwikkelde individualisme en rationalisme. Verder was er een dorst naar nieuwe indrukken te constateren, een sterk 'opnemende' geest (impressionisme).

Omstreeks 1900 kwam de kentering: de verzaadiging kwam, een nieuwe tijd tekende zich af. Tegenover onbeperkte vrijheid en individualisme kwam steeds vaker het gevoel naar voren een integrerend onderdeel te zijn van een groter geheel. Dat vereiste een nieuwe maatschappijvisie. Er was een steeds toenemende democratisering op velerlei gebied: door de leerplichtwet van 1900 en de invoering van het middelbaar onderwijs, door het opkomen van de arbeidersbeweging en door de uitbreiding van het aantal kranten en tijdschriften namen steeds meer mensen deel aan het schriftelijk taalverkeer. Ook mondelinge gedachtewisselingen vonden steeds meer plaats op vergaderingen en congressen. Door het bijna uitsluitend gebruiken van een algemene spreektaal als voertaal op school en in de pers leerden veel dialectsprekers ook de standaardtaal beheersen, aanvankelijk passief. Na circa 1920 zou de radio hierop van grote invloed worden, daarvóór was de film dat al enigszins.

De natuurwetenschappen gaven de toon aan (elektronentheorie, draadloze te-

legrafie, röntgenstralen, radioactiviteit) en leverden vele nieuwe woorden op in het Nederlands. Het zich sterk ontwikkelende verkeer voorzag met de fiets, de auto en het vliegtuig in een uitbreiding van de woordenschat.

De invoering van de leerplicht, de ontwikkeling van het verkeer, de groeiende deelname aan het sociale leven en het taalleven, het gebruik van ABN op school en door de pers, het waren stuk voor stuk oorzaken van de bevordering van het algemene gebruik van de standaardtaal door de Nederlandse bevolking. De Vooyo (1931) stelt dat de Nederlandse jeugd door de leerplicht enkele jaren in aanraking komt met de algemeen-beschaafde taal, met als direct gevolg het terugdringen van de dialecten. Zie voor het ontstaan van de term ABN ook De Vooyo (1955).

In vele opzichten is Nederland sedert het midden van de 19e eeuw en vooral na 1870 zowel economisch als intellectueel sterk vooruitgegaan. De bevolking nam in aantal snel toe: van 4 miljoen in 1880 tot 8 miljoen in 1930; de gemiddelde levensduur verdubbelde in deze periode van 30 tot 60 jaar. De maatschappelijke veranderingen waren ingrijpend en hadden naast positieve natuurlijk ook negatieve kanten.

Vanaf circa 1890 begon de positie van de Nederlandse arbeider te verbeteren: de lonen stegen en de prijzen bleven ongeveer gelijk. Onderwijs, wetenschap en kunst ontwikkelden zich voorspoedig. Toch bleef de deelname aan het middelbaar onderwijs (de Hogere BurgerSchool) nog lang beperkt tot de 'hogere standen', maar zeker in de grote steden kwamen er meer en meer leerlingen van daarbuiten in het begin van de 20e eeuw.

7.1.2. Het taalklimaat rond de eeuwwisseling

Er bestond in de tweede helft van de 19e eeuw al een algemene geschreven taal. Wat de spreektaal betreft bestond er naast de dialecten vooral in Holland een Algemeen Beschaafd Hollands, dat zich telkens weer aanpaste aan de schrijftaal en dat waarschijnlijk nog een beperkt aantal plaatselijke varianten kende. Slechts een tamelijk kleine kring beheerste deze algemene spreektaal op dat moment: de aanduiding 'beschaafd' slaat dan ook op de kleine bovenlaag van de maatschappij. Het pleidooi voor het gebruik van de 'gewone' omgangstaal (zonder dialectische en schrijftaaltechnische kleuring) moet in dat licht gezien worden en had dus, paradoxaal genoeg, een elitair karakter. In de lagere sociale milieus trachtte men via de 'deftige' en archaïserende schrijftaal ook in de spreektaal indruk te maken naar buiten, 'erbij te horen', terwijl thuis dialect werd gesproken. Onderwijzers deden hun best kinderen uit mindere milieus te verheffen tot het schrijftaalpeil en dat betekende onder andere veel normatieve spraakkunst met onder andere kunstmatige naamvallen, kunstmatige conjunctieven en een kunstmatig voornaamwoord (*gij*) met nasleep: *gij zoudt*, *gij kondt*, enzovoort, met onbeheersbare regels voor spelling van *sch* in *versch*, voor *oo* en *ee* in *loopen* en *heeren*, enzovoort. Dit werd echter wel

gewaardeerd, ofschoon critici als Multatuli en later De Vooy hier een averechtse vorm van socialisatie in zagen, vanuit een volstrekt verwerpelijke taalvisie. Vergelijk de 'geleerdheid' van meester Pennewip uit de *Geschiedenis van Woutertje Pieterse*, geschreven circa 1865. Hoewel de genoemde kritiek op onnatuurlijke boekentaal eind 19e eeuw manifest werd, bleef de praktijk vrijwel onberoerd: de discussie over spreektaal en schrijftaal vond veelal plaats in de vaktijdschriften, en paste qua streven in het tijdbeeld.

Aan het eind van de 19e eeuw veranderde ook het taalklimaat grondig. Dit uitte zich in verzet tegen de schrijftaalnorm, opkomen voor taalindividualiteit, verdedigen van de leuze 'taal is klank' en kritiek op het normatieve schrijftaalonderwijs. Het was in deze tijd voor het eerst dat de term Algemeen Beschaafd Nederlands werd gehanteerd om het streven naar natuurlijker taalgebruik te benadrukken. Deze ontwikkelingen vonden voornamelijk plaats in de kring van het tijdschrift *Taal en Letteren* (vergelijk Noordegraaf 1991). Het tijdschrift zou tot 1906 bestaan, om daarna vanuit dezelfde visie voortgezet te worden door *De nieuwe Taalgids* vanaf 1907. Zo bestonden er vanaf 1891 twee tijdschriften naast (en in zekere zin tegenover) elkaar met dezelfde doelgroep maar met een verschillende taalvisie: *Taal en Letteren* ('taal is klank') en *Noord en Zuid* ('taal is teken'), met de Amsterdamse hoofdonderwijzer en grammaticus C.H. den Hertog tot 1894 in de redactie (zie Hulshof 1985). De taalpedagogen van *Taal en Letteren* lieten zich taalwetenschappelijk gezien vooral leiden door de *Principien der Sprachgeschichte* van Hermann Paul (1880), waarin gesteld was dat de gesproken taal primair ten opzichte van de geschreven taal is.

In zijn artikel 'Uit de spraakleer' zette Buitenrust Hetteema in 1895 uiteen wat veranderd was in de taalwetenschap en wat daardoor ook in het taalonderwijs zou moeten veranderen. De oude spraakkunst (Den Hertog) decreteerde slechts normen: 'schrijftaal is Allah! - en de grammaticus is zijn profeet!' (Buitenrust Hetteema 1895: 51). Hij verwees voor zijn visie naar taalkundigen als Lambert ten Kate, Grimm en Paul en hield een pleidooi voor het 'beschaafd gesproken Nederlands'. Met grote ijver en bezetenheid hield Van den Bosch lezingen in het land, waarin de nieuwe gedachten werden uitgedragen c.q. gepropageerd. Een van die lezingen, 'Over het Oude en het Nieuwe Taalonderwijs', in 1895 letterlijk in *Taal en Letteren* gepubliceerd, zou de andere partij (Den Hertog) prikkelen tot een felle reactie. In zijn lezing noemde Van den Bosch de Nederlander in het gebruik van zijn eigen taal een lummel en raadde het gehoor aan alle op school gebruikte stijlleren op te nemen om er de pijpen aan op te steken. Volgens hem hield het nieuwe moedertaalbegrip ongeveer het volgende in: taal is klank, taal is iets in de mens, taal en gedachte zijn één, taal is een product van het leven, van ieders eigen leven. Iemands moedertaal is de taal van het milieu waarin hij is opgevoed. Juist dat laatste was voor het moedertaalonderwijs problematisch.

Als alleen de schrijftaal en niet de spreektaal de zo fundamentele eenheid vormt, dan moet men de spreektaal naar de schrijftaal richten. Pas als de taaleen-

heid ongeveer bereikt is (Algemeen Beschaafd Hollands) en niet verder aanpasbaar is aan *den tuinman, gij bleeft, vers/versch, loopen/komen* is het ogenblik gekomen om - omgekeerd - de onleerbare dingen uit de schrijftaal te verwijderen, door een spellingwijziging en door aanpassing in woordgebruik: *geheele* wordt *hele, doch* wordt *maar*, enzovoort. Het Algemeen Beschaafd Hollands wordt echter door weinig mensen gesproken, aangezien de schrijftaal en de verschillende dialecten nogal verschilden en de overbrugging van spreek- en schrijftaal via het ABH/ABN behalve een ware culturomslag ook nog het leren van een nieuwe taalvariëteit betekende voor velen. De leuze 'Schrijf zoals je spreekt' was daarom nog niet goed realiseerbaar. Bovendien werd binnen het bestaande taalonderwijs (onder anderen door Den Hertog) het principe gehuldigd dat de norm voor goed Nederlands in de verzorgde schrijftaal was te vinden, zonder overigens de verscheidenheid in de spreektaal daarmee te ontkennen of te minachten. Den Hertog reageerde zoals gezegd fel op de lezing van Van den Bosch met zijn 'Reactie van de laatste der Mohicanen' in *Het Schoolblad* van 4 juni 1895.

Aangezien de directe vertegenwoordiger van de oude opvatting, zoals men Den Hertog beschouwde, in 1902 was overleden, richtte De Vooyoys zich in zijn *Nieuwe Taalgids* behalve postuum tegen hem (zie De Vooyoys 1907) evenals eerder Van den Bosch (1893) vooral tegen het verouderde taalonderwijs van onderwijzers die een verkeerd taalbegrip bijgebracht kregen in hun opleiding met alle gevolgen van dien. Hij stelde dat de grootste 'remmende macht de allertreurigste taalstudie van de onderwijzer' was, aangezien elke kwekeling werd volgepropt met de oude taalwijsheid. Bij 'taal' werd uitsluitend gedacht aan 'spraakkunst' en bij 'spraakkunst' aan een boek. Er was volgens hem vooral inzicht vereist in 1. de verhouding van taal en teken en 2. de noodzakelijke verscheidenheid van taal (De Vooyoys 1912). Deze twee punten bleven als zijn criteria gelden in de kritiek op de oude taalopvatting, waarin de schrijftaal (de letter) het volgens hem verfoeilijke uitgangspunt was. Voor het taalonderwijs betekende dit ruime aandacht voor klankleer, dialect en kindertaal.

In 1914 zette De Vooyoys in zijn artikel 'Het gezag van een algemeen beschaafd' nog eens alles op een rij, sprak daarin van 'de fetischdienst van de letter' en verwees instemmend naar de afstraffing door Theo Thijssen aan het adres van 'Mevrouw de Spraaklerares' uit *De Nieuwe School* van 1907. 'Van de spraakleraar mag naast kennis van de spreektechniek geëist worden dat hij werkelijk *taal*-kundig is, en dus de taal niet aanziet als groepen van 'uitgesproken' letters.' (De Vooyoys 1914: 78) De uitspraak van 'Het sonnetje' en 'Het fogeltje' werd door de spraaklerares als 'slordig' afgedaan, tot grote hilariteit van Thijssen en De Vooyoys. Voor de manier waarop opstellen van leerlingen beoordeeld en verbeterd werden in deze periode kan verwezen worden naar Geel (1989).

De taalkundige waarheid van 'spreektaal primair, schrijftaal secundair' botste in velerlei opzicht met de bestaande onderwijspraktijk, waarin het werk van grote schrijvers en gereguleerde spelling belangrijke elementen vormden. De taal-

kundigen moesten voortdurend ten strijde trekken tegen het vooroordeel dat taalgroei gelijk te stellen zou zijn met taalverarming: 'een boom wordt niet rijker door de dode takjes en blaadjes er aan vast te spijkeren' (De Vooy 1911 in zijn bespreking van Jan Ligtharts *Schoolhervorming*).

De auteurs die publiceerden in *Taal en Letteren* (1891-1906) zetten zich vanuit hun individueel-expressieve paradigma fel af tegen het heersende grammaticaal-literaire paradigma, in hun ogen vooral door taalonderwijzers als onveranderbaar aangehangen. Zij keerden zich ook tegen het beeld van de leraar als geleerd vakdeskundige, die leerlingen inwijdt in de waarden en normen van het gestandaardiseerde literaire schrijftaalgebruik. Waar kwam die zogenaamde kennisdocent vandaan? In de beginjaren van de HBS (sinds 1863) sloot het voortgezet onderwijs in de moedertaal nog in hoge mate aan bij de stof van de onderwijzersopleiding. De universiteiten leverden docenten voor de Latijnse school, vanaf 1876 het gymnasium, en zij behoorden in feite tot het hoger onderwijs. De kweekscholen en later de MO-opleidingen (sinds 1863) leverden de HBS-docenten. De inhoud en de methode van het Nederlandse taalonderwijs in het nog traditie-loze 'middelbaar onderwijs' werden grotendeels bepaald door de zelfstudie en de opleiding van onderwijzers. Dat betekende vooral grammatica met allerlei taaloefeningen en literatuurgeschiedenis, maar bovenal de sterke nadruk op kennis in de zin van weetjes, eruditie en didactische bruikbaarheid. Het 19e-eeuwse taalonderwijs was in de praktijk vooral een zaak van de lagere school en de onderwijzersopleiding (vergelijk onderwijzers/grammatici als Anslin, Brugsma, De Groot, Terwey, Den Hertog). In het begin van de 20e eeuw werden enkele taalboekjes voor het middelbaar onderwijs afgestemd op de nieuwe richting van *De nieuwe Taalgids*, zoals Leffertstra (1911), dat zelfs door het gemeentebestuur van Amsterdam op de index werd geplaatst. De taalkundige Kruisinga had geen goed woord over voor de aanpak van Leffertstra in zijn bespreking 'Tamboers der voorhoede?' (Kruisinga 1911). Voor de onderzoeker van de taalgeschiedenis moge boekjes als van Leffertstra een schat aan informatie bieden, voor het moedertaalonderwijs in 1911 moet een en ander nogal verwarrend zijn geweest. Er verschenen wel enkele spraakkunsten op basis van de *Taal en Letteren*-opvattingen (Holtvast 1905; Van Wijk 1906; Talen en anderen 1908), maar echt school heeft deze richting toch niet gemaakt, afgezien van de gestarte spellinghervorming. Ook Van Ginnekens aandacht voor de kindertaal en de dialecten in een leergang voor het onderwijs kon in 1917 geen school maken (Hulshof 1996).

In 1907 richtte De Vooy samen met J. Koopmans *De nieuwe Taalgids* op, als taalpedagogisch tijdschrift ideologisch de opvolger van *Taal en Letteren*. Van Van den Bosch had De Vooy 'overgenomen de bestrijding van het renaissancebegrip, dat spreek- en schrijftaal een afzonderlijk leven leiden; als bij Van den Bosch zal zijn taalwetenschappelijke en zijn taalpedagogische bedrijvigheid doordrongen zijn van deze grondwaarheid: dat spreken en schrijven in een hogere veelvuldig geschakeerde eenheid, de 'Hochsprache', hun tegenstellingen opheffen. (...) Ook

voor De Vooy's is zich losmaken van 't gezag van 'het Boek Spraakkunst' eerste vereischte van een gezonde spraakkunst-beschouwing' (De Vos 1939: 299). Dat laatste kwam tot uiting toen De Vooy's in de eerste jaargang van het nieuwe tijdschrift nog een programmatische aanval deed op de veel gebruikte spraakkunst van Den Hertog, onder de titel 'Kanttekeningen bij Den Hertog's Nederlandsche Spraakkunst' (De Vooy's 1907). Pas toen het werk van Den Hertog eind jaren zestig van de 20e eeuw taalkundig gezien op z'n ware merites beoordeeld werd, zou daarmee tevens de visie van De Vooy's pas goed in historisch perspectief geplaatst kunnen worden. Zie hiervoor Hulshof (1985).

Problematisch bleef de geringe concretisering van zowel 'Algemene taal' (Den Hertog) en 'Algemeen beschaafd' (Van den Bosch, De Vooy's). Vooral omdat de discussie over taalkundige principes werd vermengd met de discussie over onderwijsdoelstellingen en terecht kwam in het spanningsveld van de mens als individu (Van den Bosch, De Vooy's) en de mens als lid van de maatschappij (Den Hertog) of van liberaal en socialistisch, zo men wil. In een tijd waarin het pedagogisch klimaat werd beheerst door het emancipatoire uitgangspunt 'Kennis is macht' moest de voorkeur wel uitgaan naar de opvattingen van Den Hertog c.s.

7.2. Interne taalgeschiedenis

Hoe werd gesproken in Nederland aan het eind van de 19e en in het begin van de 20e eeuw? Wat was de rol van de schrijftaal hierbij?

In 1891 publiceerde de Leidse hoogleraar J.W. Muller een belangrijk artikel in de eerste jaargang van *Taal en Letteren*: 'Spreektaal en schrijftaal in het Nederlandsch'. Hierin stelde de auteur volgens De Vooy's (1955) voor het eerst de vraag naar het ontstaan van spreektaal en schrijftaal aan de orde. Uit het voorafgaande is reeds gebleken dat deze kwestie een grote rol speelde in het taalkundig denken aan het eind van de 19e eeuw. Muller verklaarde het verschil tussen spreek- en schrijftaal in eerste instantie uit het conservatisme in de schrijftaal, de positie van het Frans in de hogere kringen en de minachting van de geleerden voor de landstaal. Als de voornaamste oorzaak beschouwde hij echter het verschil in ontstaan: de spreektaal zou Hollands zijn, de schrijftaal Vlaams-Brabants. 'In strijd met de spreektaal' is dan ook hetzelfde als 'on-Hollands', 'boekentaal'.

Het verschil tussen spreektaal en schrijftaal was in Nederland wel erg groot geworden. Muller vertelt de typerende anekdote over een vreemdeling die als voorbeeld van zijn worsteling met de moeilijke uitspraak van het Nederlands gaf, dat men in het Nederlands *h-e-d-e-n* spelde en dit dan als *vandaag* uitsprak. Naast Muller (1891) vormen onder anderen Multatuli, Den Hertog, Heijermans, Holtvast (= Kollewijn), Van Wijk, Leffertstra, De Vooy's en Van Haeringen belangrijke bronnen om achter het antwoord van de in het begin van deze paragraaf gestelde vraag te komen.

7.2.1. Fonologie en spelling

7.2.1.1. Fonologie

Muller (1891) vermeldt de voorzetsels *na* en *an* voor respectievelijk *naar* en *aan* in de spreektaal, ook in bijvoorbeeld *antrekken*. Verder noemt hij de wisselvormen met *u* (*ui*) en *ie*, zoals: *duur* (*dier*), *ruiken* (*rieken*), *luiden* (*lieden*), *duitsch* (*dietsch*), *besturen* (*bestieren*).

In plaats van een *d* spreekt men tussen twee klinkers een *j* of *w* uit: *goeje*, *leie*, *zouwe*.

De *ou* in plaats van *u* treffen we aan in: *douwen* en *waarschouwen*, door Muller als enigszins ‘plat’ beschouwd. Als zodanig duidt hij ook *komme(n)* en *grovve* aan. Verder noemt hij als natuurlijk maar soms als ‘plat’ beschouwd de *-ie* in verkleinwoorden: *koppie*.

Ik zee en *we zeeje(n)* worden in beschaafde taal meestal vervangen door *zei* en *zeie(n)*, maar *ik ben met mijn werk uitgescheiden* (grammaticaal juist), wordt door een Hollander nauwelijks verstaan. Hij zegt: *uitgescheeje(n)*. Alle slot-*n*'s worden na een toonloze *e* al lang niet meer uitgesproken: *paarde* (meervoud), *loope* (infinitief), *houte* (stoffelijk bijvoeglijk naamwoord), *zeve* (telwoord), *gistere* (bijwoord). Zo wordt ook het verschil tussen *de* en *den* (in de vierde naamval enkelvoud) niet meer in acht genomen. Dit is mede te verklaren uit het wegvallen van de *n* in de eerder genoemde gevallen.

Wat de volkstaal betreft speelt het Amsterdams in deze tijd in letterkundige geschriften een belangrijke rol. Over het gesproken Amsterdams zijn we tamelijk goed geïnformeerd door optekening van zoveel mogelijk letterlijke weergave van de spreektaal. Zo publiceerde de letterkundige Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889) het verhaal *It spreukie van Knubbeluitezak*, waarin hij het Amsterdams van de deftige burgers van 1825 weergaf. Daarin treffen we verschijnselen aan als *teuge* voor *tegen*, *ken* voor *kunt*, *zeit* voor *zegt* en *zeuns* voor *zonen*. Ook hier valt de sterke Noord-Hollandse (Westfriese) kleuring in de keuze van de woordvorm op. Het verhaal is opgenomen in de dialectbloemlezing van Leopold & Leopold (1882: 265-268). In het *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* heeft J. Winkler in 1874 de Gelijkenis van de Verloren Zoon opgetekend uit de mond van J. ter Gouw, als een proeve van het ‘Kalverstraats’. Zie over het Amsterdams ook Schatz (1987). Zeker moet in dit verband genoemd worden het fragment uit Multatuli's *Geschiedenis van Woutertje Pieterse* (circa 1865, in 1890 compleet uitgegeven), waarin hij het taalgebruik in de Amsterdamse Jordaan zo precies mogelijk tracht weer te geven, los van elke spellingconventie. Naar aanleiding van deze tekst van Multatuli onderzocht Van Haeringen het ‘Amsterdams van Multatuli’ (Van Haeringen 1972). Bij vergelijking in dialectweergave bleek Winkler heel wat nauwkeuriger dan Multatuli. Van Haeringen noemt zes kenmerken van het Amsterdams van de

19e eeuw, die hier samenvattend opgesomd worden:

1. De apocopering van de *-n* in verbale vormen en pluralia: *make*, *boeke*.
2. De hiaatvullende *n*: *ware-n-et*, *pakte-n-i*. Dit is door Winkler consequenter toegepast dan bij Multatuli, die spreekt van een ephelkustische *n* in deze positie.
3. De afwezigheid van stemhebbende spiranten, ofwel de 'ontstemming' van de stemhebbende spiranten: *cheef* voor *geef* en *teuche* voor *tegen*.
4. Het enclitisch pronomen van de derde persoon: *kwam ie*, *liep ie*, *weet-i*.
5. De masculiene naamvalsuitgangen: *Dien heb ik gebakerd*, *van den koekbakker*. Bij Winkler komt dit niet voor.
6. De realisatie van *ei/ij* als *aa* of *ai*: *kaike* voor *kijken*.

Deze kenmerken kunnen gerelateerd worden aan enkele spreektaalvoorbeelden uit Heijermans (1903). Wat de uitspraak van de vocalen betreft: Klop *an* en vraag of't gelegen komt. *Mot ik telkens driemaal schellen? Da's bretaa!* 'k *Bin* besteld. Als je vannacht in bed *leit*, ... Roep 'm en laat 'm *effen* voor de telefoon *kommen*. Jij weet het *ommers* alleen? Niet *an me* zoons zeggen. Ik las een *reman vemiddag*. De angetrouwde *femilie*. Wat het weglaten van spraakklanken (vooral consonanten) betreft: *zitte*, 'k *vin*, *gewete*, *as*, *houen*, *deeën*, *arbeijer*, *kertiertje*, *blijf u logeren?*, *ogen as kouwe aarpels*, *loop na de duivel!* Wat de afwezigheid van stemhebbende spiranten betreft: *effen*, *sulleke*, *as je 'm so siet sitte*, *sou je...* Wat het enclitisch pronomen betreft: *heit-ie*, *heb-ie*.

De eerder genoemde kenmerken 2, 5 en 6 worden bij Heijermans weinig aangetroffen. Daarentegen wel het veelvuldig door elkaar halen van *kennen* en *kunnen* (*Schorum als jij kennen we missen!*), de verkleiningsuitgang *-ie* (*ogenblikkie*) en het gebruik van de svarabakhtivoocaal (*arreme*, *elleke*, *vanmorrege*).

Voorbeelden van Amsterdamse volkstaal van rond de eeuwwisseling zijn te vinden in *Pijpelijntjes* van Jacob Israël de Haan (Amsterdam, 1904): *Ik heb hier ommers een weekwoning. Ze het natuurlijk beter kenne verhuren. 'Kee', zei-die 'geef me de bijl', en toen lei-die 'm zóó op de steenen vloer en toen hakte-n-ie 'm zoo plompverloren z'n kop af.*

In *Manus Peet* van Israël Querido (Amsterdam, 1922) gaat het meer om de weergave van de taal van de Jordaan, zoals bij Multatuli. Het weglaten van spraakklanken is hier zeer manifest: *â-je*, *â-jij nou geen dik gesicht wil hebbe...* Als is hier gereduceerd tot *â*. Vergelijk ook *mô* voor *moet*. Verder nog voorbeelden met de reeds genoemde kenmerken, zoals: *Seg, f'rkoop geen kool. Niet te freite. â-je sóó begint!*

Voor Kollewijn (1895) behoren het enclitisch pronomen van de derde persoon (*dat-ie*, *of-ie*) en de hiaatvullende *n* (*geloofde-n-ik*) tot de geaccepteerde spreektaal. De toonloze vorm *me* naast *mij* acht hij normaal, terwijl hij de betoonde vorm *mijn* enigszins plat vindt klinken: *Blijf er af, 't is van mijn!*

Veel schoolmeesters en dominees uit de 19e eeuw spraken *jongeling* met twee velaire fricatieven uit ('*jonchelinch*') en leerden hun leerlingen dat *rooie* onbeschaafd was en dat ze altijd *rode* moesten zeggen. Spellinguitspraak vierde hoogtij: er werd bij het hardop lezen en spreken uitgegaan van de letter, van wat er stond geschreven. Ook de woordgroep *Jans fiets* kreeg steeds de voorkeur boven *Jan z'n fiets*, omdat de schrijftaal na voor- en achternamen de genitiefvorm behield.

Wat de uitspraak van vocalen betreft, vermeldt Den Hertog (1898) de volgende verschijnselen. De gerekte *è* (zoals in *vèrzen*) wordt ook gehoord in woorden als *wereld*, *kerel*, *perel*, ofschoon men deze woorden onder invloed van de spelling met *e* ook met een heldere *e* is gaan uitspreken. Volgens Den Hertog heeft men de keus tussen beide uitspraken. Hij zou het betreuren als de uitspraak *wèrld* verval. Ook bestaat er onderscheid tussen de scherpe *ò* (zoals in *lot*, *knobbel*, *koffer*, *pols*) en de zachte *o* (zoals in *bok*, *geborgen*, *bedorven*, *geworven*). Den Hertog vermeldt dat hij zelf de scherpe *ò* uitspreekt in *gekorven* (dieren) en in *gestorven*.

Wat de plaats van het woordaccent betreft: noemt Van Wijk (1906) enkele woorden waarin twee betoningen mogelijk zijn: *viérkant* naast *vierkánt*, *áltaar* naast *altáár* en *námiddag* naast *namiddág*.

7.2.1.2. Spelling

In 1804 was de eerste officiële spelling van het Nederlands een feit: de voorstellen van Siegenbeek werden door de regering overgenomen. Deze spellingregeling was over het algemeen goed ontvangen, maar de wens om tot één spelling voor Nederland en Vlaanderen te komen bleef bestaan. In 1851 werd besloten gezamenlijk een groot woordenboek te maken, het WNT, zodat er eerst eenduidigheid in de spelling moest komen. In 1863 verscheen in dat kader *Ontwerp der Spelling van Te Winkel*, gevolgd door de *Woordenlijst voor de Spelling der Nederlandsche Taal* door Te Winkel en De Vries. In België werd de spelling van De Vries en Te Winkel al in 1864 aangenomen. In Nederland werd echter geen beslissing genomen. Wel besloot de ministerraad pas in 1883 alle officiële stukken 'zoveel mogelijk' in de spelling De Vries en Te Winkel te schrijven. Ook in het onderwijs werd deze spelling geleidelijk na 1870 ingevoerd, maar de onbevredigende situatie bleef daarmee bestaan. Veel auteurs bleven in hun eigen spelling schrijven, omdat de regeringsverklaring van 1883 geen duidelijkheid en rust had gebracht.

Het debat over de spelling werd vooral ingezet door een programmatisch en geruchtmakend artikel van de Amsterdamse leraar Nederlands R.A. Kolléwijn ('Onze lastige spelling, een voorstel tot vereenvoudiging') in het tijdschrift *Vragen van den Dag* (1891), hetzelfde jaar van de oprichting van *Taal en Letteren*. Het artikel vond zoveel weerklank, dat Kolléwijn de voorstanders in 1894 kon samenbrengen in een Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal. De Vereniging had vooral kritiek op het etymologisch beginsel (de regel van de afleiding) in de

mede op de historische taalwetenschap gebaseerde spelling van De Vries en Te Winkel: de spelling met *e* of *ee* en *o* of *oo*, van woorden als *dagelijks* (bijwoord) en *dagelijksch* (bijvoeglijk naamwoord) en de naamvals vormen. De voorstellen van de Vereniging werden in 1894 samengevat in negen regels, die in talloze brochures afgedrukt werden. Het betreft hier de volgende regels:

- 1/2. De *e* en de *o* worden op het eind van een lettergreep niet verdubbeld (*delen*, *lopen*).
3. De *ie* wordt aan het eind van een lettergreep van een Nederlands woord door *ie* aangeduid (*kie-vie-ten*, *bie-zonder*).
4. De toonloze klinker wordt in de uitgangen *-lik* en *-liks* door een *i* aangeduid (*huiselik*, *dagelijks*).
5. De *sch* wordt *s* als geen *ch* wordt uitgesproken na de *s* (*vis*, *mens*, *Franse*).
- 6/7. Bij bastaardwoorden wordt *e* in plaats van *ae* geschreven (*ether*) en *k* in plaats van *c* als de *k*-klank wordt gehoord (*lokomotief*, *akteur*).
8. Eigennamen behouden de gebruikelijke spelling (*George*).
9. Het beschaafd spraakgebruik wordt wat naamvallen en voornaamwoordelijke aanduiding betreft als richtlijn beschouwd (Zet *de* stoel in *de* hoek, Is *de* kachel niet aan? - Neen, *hij* is uit).

Het is natuurlijk niet vreemd dat de voorstellen met betrekking tot spellingvereenvoudiging komen uit de kring van *Taal en Letteren*. Deze groep (Van den Bosch, Buitenrust Hettema, Kollewijn) liet zich inspireren door een nieuwe taalwetenschap, die zich profileerde als empirische wetenschap, met de volle nadruk op de waarneming van echte, levende, gesproken taal. Het normatieve taalonderwijs zou vervangen moeten worden door individueel taalgebruik. Dat de auteurs van *Taal en Letteren* en later *De nieuwe Taalgids* een nieuwe spelling verdedigden zal duidelijk zijn.

De voorstellen tot spellingwijziging van 1894 werden door de meerderheid van de Vereniging aangenomen en droegen de ondertekening van onder anderen Buitenrust Hettema, Kollewijn, Van Helten, Logeman, Speijer en Sijmons, van wie de laatste vier hoogleraar waren. In 1901 werden de regels voor de spelling van de *ie* (*i*) en de bastaardwoorden herzien door een commissie waarin onder anderen Van Hamel, Kern en Kollewijn zitting hadden.

In de brochure *Wat er tegen en er voor is* stelde Buitenrust Hettema (1914) nog eens expliciet dat het vooral duidelijk moest zijn dat de regels van de vereenvoudigde spelling het werk van een aantal mannen van wetenschap en van praktijk was. Hij hoopte nu maar dat het onderwijs snel verlost zou worden van het moeilijke, tijdrovende spellingsysteem van De Vries en Te Winkel. In de vierde klas van de lagere school werd minstens 70 uur besteed aan de vierde naamvals-*n*. In totaal besteedde elke leerling zo'n duizend uur van zijn schooltijd aan het leren van de spelling, terwijl het resultaat pover was. Op de HBS en het gymnasium werd er in

de eerste twee klassen ongeveer de helft van de lestijd Nederlands aan besteed. En passant was het nodig om vooroordelen als 'met spellingvereenvoudiging verarmt de levende taal' uit de weg te ruimen. Het weglaten van de buigings-*n* waar die in de beschaafde spreektaal niet meer gehoord werd, zou veel ellende kunnen besparen.

Tegenstand kwam onder anderen van Den Hertog. Hij publiceerde in 1893 de brochure *Waarom onaannemelijk*, waarin hij zijn bezwaren tegen de voorstellen tot vereenvoudiging van onze spelling en verbuiging uiteenzette. Ondanks het feit dat de Kollwijn-voorstellen geen radicale (fonetische) hervorming beoogden, stelde Den Hertog (1893) dat een spelling waarin de regel van de beschaafde uitspraak een dominante rol speelt, in strijd is met de gewenste bestendigheid van het schriftbeeld en dat het gemak voor de lezers meer gewicht in de schaal legt dan dat voor de schrijvers. Typisch vanuit zijn didactische geaardheid was het argument dat veeleer het spellingonderwijs verbeterd zou moeten worden. Den Hertog maakte bezwaar tegen het schrijven van *de, die, deze, onze* in de derde en vierde naamval voor mannelijke woorden. Verder bestreed hij het weglaten van de slot-*n* in woorden als *degenen, dezulken, de zoodanigen* en vroeg zich daarbij af of ook meervouden consequent als *de zieke, de goede*, enzovoort geschreven zouden moeten worden. Den Hertog werkte dit onderwerp uit in zijn artikel 'De verbuiging van *degene*', niet geheel toevallig gepubliceerd in *Noord en Zuid* (1894), waarin hij stelde: 'Tegenover Dr. Kollwijn blij ik alzo volhouden, dat het pure willekeur is, de *n* van *degenen* weg te laten en die van *de zieken* te behouden' (Den Hertog 1894: 94). Van den Bosch (1893) meende, dat iemand die zich op de spreektaal richt, niet meer zal schrijven 'Heeft u de(n) zieken nog niet bezocht?', maar 'de zieke'.

Van verschillende ook niet-taalkundige kanten werd over een eventuele spellingherziening gediscussieerd. Als voorbeeld is te noemen de brochure *Het Spellingvraagstuk; de vereenvoudigde een gevaar voor volk en stam* van Carel Scharren, uitgegeven door de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur te Amsterdam (herziene uitgave, 1910). Hierin werd de angst uitgesproken voor 'vermagering' van de taal, wanneer bijvoorbeeld de vorm *hen* niet meer gebruikt zou worden. De Vooy, die de ideeën van de *Taal en Letteren*-groep fel verdedigde, verweet Scharren oppervlakkig denken en waarnemen en besprak uitvoerig het misverstand bij Scharren met betrekking tot de verhouding van taal en teken, van bijzondere en algemene taal, de vraag of grammatica taalwaarneming of taalwetgeving is, en de vraag of een moderne schrijftaal gegrond op het taalgebruik van onze beste auteurs voor het volksonderwijs gewenst is (De Vooy 1912). Aan het eind van zijn artikel, met de veelzeggende titel 'De zuurdesem van een oud taalonderwijs', vroeg De Vooy zich af wanneer sommige letterkundigen eindelijk eens gaan inzien dat hun 'werkmateriaal' allerminst bedreigd wordt door een nieuw taalonderwijs en een zuiverder taalbegrip. Een poging om hun werkmateriaal aan de school op te dringen, zou volgens hem averechtse gevolgen hebben.

De Vereniging van Kollwijn had ook een eigen orgaan, *Vereenvoudiging*, dat achtmaal per jaar verscheen en waarvan de contributie in 1914 minstens 50 cent per jaar bedroeg. In datzelfde jaar telde de Vereniging 4000 leden, onder wie 40 hoogleraren en 500 leraren bij het middelbaar en gymnasiaal onderwijs. Men liet uiteraard niet na deze getallen telkens weer te vermelden. De Vereniging heeft nog veel strijd moeten leveren om enkele van de negen regels geaccepteerd te krijgen. Op scholen werd de vereenvoudigde spelling in de jaren twintig langzamerhand ingevoerd en ook enkele kranten en tijdschriften gingen hiertoe over. Zie ook Bennis en anderen (1991). In 1934 kwam er een voorlopig einde aan de discussie: minister Marchant kreeg het voor elkaar de regels 1 (spelling van de *e*), 2 (spelling van de *o*), 5 (spelling van de *sch*) en 8 (spelling van eigennamen) in te voeren. Regel 9 (de naamvalsuitgang - *n*) werd gedeeltelijk ingevoerd.

7.2.2. Morfologie

7.2.2.1. Flexie

Muller (1891) merkt over woordvormen op dat de onomschreven genitieven in de Nederlandse spreektaal van eind 19e eeuw 'lang dood en begraven' zijn (deflexie in het Nederlands). Het is steeds *van de* in plaats van *des* of *der*. Gezegd wordt *Die vrouw d'r kind is ziek*. Genitiefvormen worden nog wel gebruikt in bijvoorbeeld *moeders armen* en *iets goeds*. De verbogen lidwoorden en bezittelijke voornaamwoorden hebben het veld moeten ruimen voor geapocopeerde vormen: *een* en *mijn* in plaats van *eene* en *mijne*.

Het grammatisch geslacht wordt in de schrijftaal kunstmatig gehandhaafd, terwijl in de spreektaal alleen het onzijdig geslacht nog wordt onderscheiden: *hij* (een kast) *moet naar de winkel*. In de schrijftaal wordt hier *zij* gebruikt. In *Hij moet kalven* is het onderwerp zelfs een koe! Muller meent te weten dat boeren dit zeggen. Alleen de *kat* of *poes* wordt wel eens liefkozend *zij* genoemd. Van een *tafel* wordt gezegd dat *hij* in het midden staat, van een *kachel* dat *hij* slecht brandt. Bij zaaknamen wordt liever een voornaamwoordelijk bijwoord gebruikt: *Hij zit op den stoel* wordt dan: *Hij zit er op*. Of een aanwijzend voornaamwoord: *Waar is de brief? Die ligt op tafel*.

Wat de werkwoorden betreft is de conjunctief in de vervoeging van de werkwoorden afgeschaft. Vergelijk: *Ik hoop dat het lukt* (spreektaal) tegenover *Ik hoop dat het gelukke/moge gelukken* (schrijftaal).

De onvoltooid verleden tijd van de werkwoorden verschilt ook nogal in spreken schrijftaal: *u sprak (gij spraakt)*, *u nam (gij naamt)*, *u kreeg (gij kreegt)*, *u was (gij waart)*.

Een predicatief adjectief en een predicatief adverbium onderscheiden zich (vol-

gens Den Hertog) door hun onverlengde vorm. Als naamwoordelijk deel van het gezegde is het adjectief verbogen in: *De gelegenheid was een gunstige*. Den Hertog (1897) acht dit lelijke en geheel overbodige constructies, aangezien er in dit geval twee goede en natuurlijke uitdrukkingen bestaan: *De gelegenheid was gunstig*, *Het was eene gunstige gelegenheid*. Het onnatuurlijke van de gewraakte vorm blijkt zeker uit navolgingen als: *De man is een dikke*, *De appel was een zure*.

Als naamwoordelijk deel van het gezegde is het adverbium verbogen in: *Hij is het flinkste*, *Hij werkt het flinkste*. Den Hertog geeft hier de voorkeur aan *het flinkst*, de onverlengde vorm. Talen en anderen (1908: 71, 95) spreken echter van een predicatieve superlatief met en zonder *e*, beide in de spreektaal gewoon. Voorbeelden van attributief gebruik van predicatieve bijvoeglijke naamwoorden in de spreektaal zijn: *een toeë deur*, *een uite kachel* (Van Wijk 1913).

In literaire taal komen nog enkele vormen van het onderwerp voor als *Mij dorst*, *U hongert naar geen weelderig land* (Staring), *Hoe hem schrikte!* (Potgieter). In de gewone taal is het meewerkend voorwerp onderwerp geworden: *Ik dorst*, *Gij hongert*, *Hij schrikte*. Het oudste bericht over het gebruik van *hun* als onderwerp in de spreektaal dateert van 1911: in Haarlem is toen meermalen de zin *Hun doen dat niet* gehoord (Vor der Hake 1911; Van der Horst 1988).

Het verschil tussen vierde en derde naamval is nagenoeg verdwenen en de tweede naamval is alleen nog in minder alledaagse taal in gebruik. Zodoende wordt de betrekking van het tweede en derde voorwerp ook meer of minder geregeld door *voorzetsels* aangegeven.

Het vormverschil komt op het volgende neer:

- Het *lijdend voorwerp* bestaat uit een zelfstandig woord in de vierde naamval.
- Het *meewerkend voorwerp* bestaat uit een zelfstandig woord in de derde naamval of voorafgegaan door de voorzetsels *aan* of *voor*.
- Het *oorzakelijk voorwerp* (we spreken nu van 'voorzetselvoorwerp') bestaat meestal uit een zelfstandig woord, voorafgegaan door een constant voorzetsel: *aan*, *achter*, *bij*, *in*, *met*, *naar*, *op*, *om*, *onder*, *over*, *tot*, *tegen*, *uit*, *van* of *voor*; een enkele maal ook nog wel uit een tweede naamval (alleen in literaire taal) of uit een enkele vierde naamval.

Er is een toenemend gebruik van voornaamwoordelijke bijwoorden. In plaats van *In niets heeft hij plezier* (voorzetsel + voornaamwoord) wordt gezegd *Nergens heeft hij plezier in* (bijwoord + voorzetsel, ofwel: voornaamwoordelijk bijwoord). Het laatste (uiterlijke) kenmerk van de voorwerpen is dat zij hun verhouding tot het gezegde door een constante naamval of een constant voorzetsel uitdrukken. De tweede naamval als vorm voor het oorzakelijk voorwerp is *geïsoleerd*, dat wil zeggen de overgebleven gevallen worden gebruikt (meestal slechts in literaire taal) maar zijn niet productief: *Gedenk mijner*. *Herinnert ge u zijner?* (In gewone 19e-eeuwse taal: *Herinnert ge u hem?*)

Bij de persoonlijke voornaamwoorden wordt in de laat 19e-eeuwse spraakkunsten bij de tweede persoon ook *gij* genoemd, ofschoon dit als vormelijk wordt gekarakteriseerd. Verder wordt opgemerkt dat *wij* en *ons* als bescheidenheidsmeervoud in onbruik raken. In de volkstaal hoort men nog wel: *Hij schaamt 'em, Hij snijdt zijn eigen*. In de spreektaal worden vormen als *ie, d'r* en *'t* steeds gebruikelijker, ook *zullie* als onderwerp: 'Als wij er ons buiten houden, kunnen *zullie* het ook doen' (Kollewijn 1895). Het in lagere maatschappelijke kringen voorkomende *uwe (uwé)* zou ontstaan zijn uit *UE* (Vor der Hake 1911). Het was eigenlijk een verouderde beleefdheidsvorm overgenomen van de hogere standen (Kern 1911).

Het gebruik van het aanwijzend voornaamwoord *gene* is sterk afgenomen en wordt vaak vervangen door de adjectivische vorm van het adverbium *ginds*: *gindsche rij, gindsch gebouw*.

Als opvallende taalveranderingen noemt Den Hertog (1897) de volgende. De buigingsvormen hebben in de loop der tijd grote veranderingen ondergaan en kunnen ook in de toekomst nog veranderen. In de 19e eeuw is het gebruik van vormen als *eenen, mijnen, uwen* enzovoort sterk afgenomen. Zij worden aan het eind van de 19e eeuw alleen in min of meer majestueuze taal als statig stijlmiddel aangewend. (Als Den Hertog dit al zegt, betekent het ongetwijfeld dat deze vormen zeer minimaal voorkomen.) Ook worden er veel minder vormen van de aanvoegende wijs gebruikt dan vroeger. Volgens Van Wijk (1906: 93) bestaat de aanvoegende wijs eigenlijk niet meer. Het bezigen van gemeenzame vormen in de schrijftaal is toegenomen. Dat kan hier zeker als conclusie gelden.

Wat het gebruik van naamvallen betreft nog het volgende. In de spreektaal is van naamvalsverschil bij zelfstandige en bijvoeglijke woorden weinig meer te merken. De genitieven behoren niet meer tot het alledaagse taalgebruik, vooral wat het mannelijk en onzijdig enkelvoud betreft. In feite komen de naamvalsvormen alleen nog in de schrijftaal voor. In het spreken en in gemeenzame schrijftaal komen veel vormen voor als *Jan zijn boek, Mina d'r lei*. Deze populaire constructie breidt zich in het schrijfgebruik wat uit, maar zal toch wel nooit de tweede naamval verdringen: *Jans boek, Mina's lei*. (Den Hertog verkijkt zich hier.) Door Van Wijk (1906) wordt dit als de normale vorm beschouwd. Hij geeft voorbeelden als: *Jan z'n boek, Die zieke z'n lijden is vreeselijk, Die lui hun (d'r, 'r) geld is op*. Hij spreekt van bijvoeglijke bepalingen bij respectievelijk *boek, lijden* en *geld*. Ook bij Talen en anderen (1908) is *Die kinderen d'r ouders zijn dood* een vorm van Algemeen Beschaafd Nederlands. Naar de vorming van de tweede naamval enkelvoud splitsen de zelfstandige naamwoorden zich in twee groepen: a. die met een genitief enkelvoud op *s* bij mannelijke en onzijdige woorden als *man* en *kind*; b. die met een genitief enkelvoud op *en* bij mannelijke en onzijdige woorden als *heer* en *hart*. Men spreekt ook wel van sterke (a) en zwakke (b) substantieven. De uitgangen worden alleen in officiële geschriften gebruikt.

Bij het schrijven worden vaak twee verbogen naamvallen onderscheiden bij *zij*: *hun* en *hen*. Die vormen worden in verschillende functies gebruikt: *hen* in de vier-

de naamval, *hun* in de derde naamval. Dit verschil bestaat niet in de spreektaal. Ook een aparte datievorm (op *-n*) in het meervoud van lidwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoorden (*den, goeden, dezen*) bestaat niet (meer) in de beschaafde spreektaal.

De vormen van het betrekkelijk voornaamwoord *welke* zijn schrijftaaltvormen, vooral gebruikt wanneer de schrijver herhaling wil voorkomen: *Een man die gewoon was de zaken, welke hem voorgelegd werden, met de meest mogelijke onpartijdigheid te onderzoeken. Met welke en door hetwelk* worden steeds vervangen door respectievelijk *waarme(d)e* en *waardoor*. In de schrijftaal wordt de genitief *welks* nog gebruikt: *Het kind, welks ouders ziek zijn*. In de spreektaal wordt hier het voornaamwoordelijk bijwoord *waarvan* gebruikt. De voorbeelden zijn ontleend aan Den Hertog (1898). Kolléwijn (1895) erkent als betrekkelijk voornaamwoord alleen *die* (onzijdig enkelvoud *dat*) en stelt dat *welke* in de spreektaal niet voorkomt.

7.2.2.2. Woordvorming

Het bewijs dat frequentatieven rond de eeuwwisseling nog altijd opnieuw gevormd worden is in de literatuur te vinden: *Zij schokkerde de trap op. Het onweer grommerde in de verte. Wat jankert die hond! De ruiten glimmerden. Toen glimlacherde ze niet meer. De inkt spatterde over het papier. Neerspetterend. Den Hertog* (1898) heeft deze voorbeelden van frequentatieve vormingen uit de jongste literatuur van zijn tijd opgetekend.

Veel voorbeelden van afgeleide werkwoorden zijn te vinden in de roman *Pijpelijntjes* van Jacob Israël de Haan (1904): *trionfbomde, geestigde, prikinnigde, wijsgerigde, koppigde, deftigde, lachbrutaalde*. Uit het niet-literaire taalgebruik zijn hier nog te noemen: *kolléwijnen, brillen, autoën*. Deze categorie is niet productief.

Het gebruik van de voorvoegsels *ge-* en *er-* bij werkwoorden is in de periode 1880-1920 niet productief. De weglating van *ge-* is een Noord-Hollands verschijnsel (*heel* voor *geheel*, *lukken* voor *gelukken*). Het Vlaams (en de Noord-Nederlandse schrijftaal) laat dit *ge-* zelden of nooit weg. Zie ook Muller (1891).

De betekenis 'eerste, vroegste' die in de woorden *oorsprong* en *oorzaak* zit, is kennelijk aanleiding dat het voorvoegsel in wetenschappelijke geschriften weer begint op te komen in woorden als *oerbos, oermens, oertaal, oervorm, oer-Germaans, oertekst*. Deze neologismen verraden door de *oe*-klank hun Duitse afkomst (*ur-*).

Bij de met *ont-* afgeleide werkwoorden zijn ook de volgende rond 1900 in gebruik: *ontleren* (= *afleren*), *ontpakken* (tegenover *inpakken*), *ontslaven* (= *vrijmaken*).

De volgende woorden zijn geen met bijwoorden samengestelde werkwoorden, maar substantieven of gesubstantiveerde infinitieven: *fijnproeven, hardlopen, hardzeilen, leeglopen, mooipraten, schoonschrijven, snelvuren, stilzitten*, enzovoort. Soms

worden ze ook in werkwoordelijke functie gebruikt: *Hij harddraafde mee, Hij heeft ook geharddraafd*. Meestal gaat bij werkwoordelijk gebruik de verbinding weer verloren: *Hij praatte mooi, Hij is een schoonschrijver*. Een soortgelijke vorming is *dwarsdrijven*. Het is een substantief dat vrijwel nooit in de werkwoordelijke functie wordt gebruikt. Mogelijk is: *Hij doet niets dan dwarsdrijven*. In de literatuur van rond de eeuwwisseling komen als beschrijvende onvoltooide deelwoorden veel voor: *ophoekend, uitbollend, wegloomend, wiegheupend, snufneuzend, lonkoogend*, en dergelijke. Het zijn samenstellende afleidingen.

Het achtervoegsel *-sche* komt plaatselijk ook voor in: *kasteleinsche, domineesche, pastoorsche, doktersche, kostersche*, enzovoort. De betekenis is steeds: 'de echtgenote van'. De productiviteit van deze categorie is in de beschreven periode nog onduidelijk. Zie ook Sassen (1979).

In de rubriek werkwoorden die afleidingen van samengestelde substantieven zijn, treffen we aan: *kondschappen, luistervinken, plasregenen, zuurmuilen*. Zelfstandig naamwoord + voltooid deelwoord, bijvoeglijk gebruikt: *noodgeslachte varkens* (abattoirterm), *noodgedwongen maatregelen* (werd al veel gebruikt). Volgens Den Hertog is van dergelijke samenstellingen geen belangrijke uitbreiding te verwachten. (Vergelijk *handgeweven stof*.) Zelfstandig naamwoord + werkwoord als samengestelde werkwoorden: *koorddansen, kroeglopen, pluimstrijken, slaapwandelen*. Vergelijk: *Hij danst op het koord, Hij is een kroegloper*. De onscheidbaar samengestelde werkwoorden met een zelfstandig naamwoord als eerste lid zijn niet talrijk. De voornaamste zijn: *beeldhouwen, brandschatten, gekscheren, huisvesten, ledebraken, radbraken, raadplegen, zegevieren, logenstraffen, waarschuwen*.

7.2.3. Syntaxis

Op het terrein van de syntaxis zijn minder veranderingen en ontwikkelingen te vermelden dan de reeds behandelde. Wel werd er in de literatuur veel geëxperimenteerd, ook wat de zinsbouw betreft. Hierna worden enkele syntactische aspecten uit de periode van circa 1880-1920 besproken.

Uitdrukkingen met een possessief voorwerp als in *Hij tikte mij op de vingers* worden dikwijls als een geheel beschouwd en zo zelfs in de lijdende vorm omgezet: *Hij werd op de vingers getikt*.

Lelijk (door domme navolging bij jonge dames en handelscorrespondenten in de mode gekomen) acht Den Hertog (1897) het weglaten van het onderschikkend voegwoord bij onderwerps- of voorwerpszinnen, met behoud van de bijzinswoordorde: *Ik hoor, je gisteren bij mij geweest bent. Wat spijt het mij, ik je welkom bezoek heb moeten missen*.

Eind 19e eeuw speelde ook de 'kommakwestie'. Den Hertog (1898) acht het weglaten van de komma bij een beperkende bijvoeglijke bijzin onjuist. Hij wil het semantisch onderscheid niet afhankelijk stellen van een komma wel of niet. Hij

schrijft dus: *Mijn zwager, die aan den Amstel woont, komt morgen hier.* Voor het Engels en Frans is het gebruik van de komma bij de uitbreidende bijvoeglijke bijzin wel relevant. In een artikel in *Noord en Zuid* stelt Bake (1898) dat het Nederlands het voorbeeld van het Frans en Engels zou moeten volgen. Ook in het spreken is er een korte pauze vóór de uitbreidende bijzin en geen pauze bij de beperkende bijzin. Bake geeft het volgende voorbeeld: *Tegen de beklagden, die niet verschenen waren, werd verstek verleend. Tegen de beklagden die niet verschenen waren werd verstek verleend.* In de eerste zin zijn álle beklagden niet verschenen, in de tweede zin maar enkele. Den Hertog meent dat, wanneer een dergelijk misverstand mogelijk is, men het niet op een komma kan laten aankomen. Er zou dan een andere constructie gebruikt moeten worden, door in plaats van de tweede zin te schrijven: *Tegen die beklagden, die niet verschenen waren,...* of *Enige beklagden waren niet verschenen, en tegen deze...*

Bij het gebruik van beknopte bijzinnen laat men vooral bij het spreken vaak het voorzetsel *om* aan de infinitief voorafgaan: *Hij heeft mij aangeraden, om wat water bij de wijn te doen.* Den Hertog (1898) acht dit gebruik ongemotiveerd en overtollig. Ongemotiveerd vóór een infinitief die als onderwerp of lijdend voorwerp fungeert, omdat voorzetsels niet tot het aangeven van die functies dienen. Overtollig vóór een infinitief als oorzakelijk voorwerp, aangezien de betrekking tot het gezegde dan al door de aanduidingen *er op*, *er tegen*, *er toe*, enzovoort uitgedrukt wordt. Blijven die aanduidingen weg, dan kan *om* gebruikt worden: *Ik ben bereid, om op dat punt toe te geven.* Pleonastisch is daarentegen: *Hij legde het er op toe, om mij in de war te brengen.* In de spreektaal komen dergelijke pleonasmen veel voor. De voornaamwoordelijke bijwoorden met *er* worden niet als één woord geschreven.

Onder invloed van *C'est moi (toi, lui) qui ai (as, a)...* zegt men ook wel: *Ik ben het, die het voorgesteld heb.* Dit is echter onlogisch, want het betrekkelijk voornaamwoord slaat in dit geval terug op het naamwoordelijk gezegde *het* en behoort dus door een derde persoonsvorm gevolgd te worden: *die het voorgesteld heeft.*

Den Hertog (1898) geeft nog een compleet overzicht der vormen van de aanvoegende wijs (de mogelijkheidswijs), zoals: *Men hoopt, dat ik overwinne. Men hoopte, dat ik overwonne. Men hoopt, dat ik overwonnen hebbe. Men hoopte, dat ik overwonnen hadde.* Dit stempelt zijn 'hedendaagsche Nederlandsch' uit de ondertitel van zijn spraakkunst *De Nederlandsche Taal* tot schrijftaal en dan nog de officiële. Een en ander staat wel in contrast met hetgeen Van Wijk (1906) in zijn Voorbericht mededeelt: 'De leerlingen moeten een goed inzicht krijgen in de levende taal, de taal die zij dagelijks spreken.' Dat is de beschaafde Nederlandse spreektaal, voortgekomen uit de dialecten van de grote Hollandse steden, vooral Amsterdam. Van Wijk geeft het verschil tussen spreektaal- en schrijftaalzinnen als volgt aan: *Wij ontbeten en toen gingen wij op weg* (spreektaal). *Wij ontbeten, waarna wij op weg gingen* (schrijftaal). *Wij sloegen een zijstraat in en zij gingen rechtdoor* (spreektaal). *Wij sloegen een zijstraat in, terwijl zij rechtdoor gingen* (schrijftaal). *Werk dit jaar wat harder, anders zak je weer* (spreektaal). *Werk dit jaar wat*

harder, opdat gij niet weer zakt (schrijftaal).

Onderschikking lijkt typisch iets voor de schrijftaal te zijn, in de spreektaal rijgt men meer aaneen. In Van Wijk (3e dr. 1913: 146) wordt de volgende spreektaalzin gegeven: *Dat portret is zoo lelijk, dat ik kan er niet naar kijken*. Hierin is *dat* een onderschikkend voegwoord, ook al heeft de bijzin de woordorde van de hoofdzin.

Het voegwoord *als* na comparatieven: groter *als* (groter *dan*). In Talen en anderen (1908) wordt als 'beschaafd Nederlands' van het begin van de 20e eeuw uitsluitend *als* gegeven: Jan is kleiner *als* Piet. Van Wijk (1906) geeft hier zowel *als* als *dan*. Het weglaten van het voegwoord *als* in de bepaling van gesteldheid komt vanaf circa 1880 minder voor. Vergelijk: *Wat hij kind beloofde, deed hij man gestand. Ik vond hem directeur*. Dit verschijnsel kwam in de 17e eeuw veelvuldig voor, zoals bij Vondel: *Uw kinderen sterven martelaeren*. Ook bij Potgieter zijn veel voorbeelden hiervan te vinden. In de schrijftaal bij Koenen (1888) nog: *Niemand is meester geboren* (door Geel 1989 als titel van zijn dissertatie gebruikt). Het voorzetsel kan achterwege blijven in de volgende zin met een bepaling van gesteldheid: *Hij schold mij een lafaard*.

7.2.4. Lexicologie

Muller (1891) somt woordparen op die het verschil tussen spreek- en schrijftaal in zijn tijd illustreren. Wat de werkwoorden betreft gaat het om de volgende voorbeelden, waarbij telkens wordt uitgegaan van de spreektaal. Het schrijftaalequivalent staat steeds tussen haakjes: *gooien* (*werpen*), *sturen* (*zenden*), *krijgen* (*ontvangen*), *van iemand houden* (*iemand beminnen, liefhebben*), *huilen* (*wenen, schreien*), *een kleur krijgen* (*blozen*), *een zoen geven* (*kussen*), *goedvinden* (*goedkeuren*), *zitten* (*schuilen*).

Bij de volgende werkwoorden is er in de spreektaal geen voorvoegsel, een typisch Hollands verschijnsel: *hoeven* (*behoeven*), *horen* (*behoren*), *merken* (*bemerken*), *lijken* (*gelijken*), *lukken* (*gelukken*), *raken* (*geraken*), *voelen* (*gevoelen*), *wennen* (*gewennen*).

Van de zelfstandige naamwoorden worden genoemd: *Mijnheer, meneer* (*De(n) Heer(e)*), *broer* (*broeder*). Van de bijvoeglijke naamwoorden: *mooi* (*fraai, schoon*), *heel* (*geheel*), *streng* (*gestreng*), *trouw* (*getrouw*), *wis* (*gewis*).

Van de voornaamwoorden worden genoemd: *jij, je, u* (*gij*), *hun*, als 3de en 4de naamval (*hun* uitsluitend als 3de naamval), *die* eens steelt is een dief (*wie...*), de zaak *daar* je gisteren van sprak (*waar*). Van de bijwoorden: *heel, erg* (*zeer*), *helemaal* (*geheel en al*), *een beetje* (*een weinig*), *al* (*reeds*), *gauw* (*spoedig*), *graag* (*gaarne*), *vandaag* (*heden*), *maar* (*slechts*).

Als uitingen van een 'ondraaglijk pedante schoolvos' worden gekarakteriseerd: *Wilt gij mij die boeken spoedig zenden? Het heeft hedennacht slechts twee graden gevoren. Ik zou zeer gaarne een weinig vroeger vertrekken*.

Van de voorzetsels worden genoemd: Hij woont *in* Amsterdam (*te*), *om* zeven uur (*te*), Het is een genot *om*... (inf.) (Het is een genot...).

Het overzicht van Muller is niet in de laatste plaats bedoeld om een kritisch bewustzijn op gang te brengen ten aanzien van een ongewenst grote kloof in het Nederlands.

Holtvast (1905) geeft de volgende voorbeelden van redenaarstaal, een 'beschaafde taal die niet algemeen kan heeten'. *Gij, edoch, desalniettemin, ik herzegge, te dezen opzichte, eene spanne tijds, om hunnentwil, zaagt gij dien matroos daar in den mast klimmen?* Hij geeft ook voorbeelden van nieuwe woorden, namen voor nieuwe voorwerpen en nieuwe begrippen, begin 20e eeuw. Namen voor nieuwe voorwerpen: *fiets, automobiel, vliegtuig, duikboot, rijwielplaatje, boycotten, posten, ontratten*.

In onbruik zijn dan geraakt: *stevens* (laarzen), *schrijn* (kast), *vingerling* (ring), *oort* (klein geldstukje). Uit een vreemde taal zijn overgenomen: *aeroplaan, aviateur, attax, taxi, radiotelegram*. Voorbeelden van nieuwe woorden door korthedshalve een stuk van het woord weg te laten: *auto* (automobiel), *soos* (sociëteit), *gym* (gymnasium), *bus* (omnibus), politieagenten in *burger* (-kleding). Nieuwe klanknabootsingen: *oempa* (straatmuzikant), *roekoeën* (koeren van duiven).

De Vooys (1911) beldaagt zich erover hoe gebrekkig we de geschiedenis van onze 19e-eeuwse woorden kennen. Vervolgens bespreekt hij naar aanleiding van fietsen vliegtermen als *luchtschip* en *luchtvaardig* spontane en bewuste nieuwvorming in de taal. Zo werd er circa 1870 veel geschreven over de toekomstige plaatsvervanger van het woord *velocipede*. Het dagblad *De Stad Gent* kwam met talrijke nieuwe namen. Daaruit koos prof. M. de Vries *wieler* als het 'aangewezen' woord. *Wielen* werd dan aanbevolen voor: 'met den wieler rijden'; daarbij zou zich *tweewieler* en *driewieler* aansluiten. Toen het *Handelsblad* hen opmerkzaam maakte dat er ook een term moest zijn voor *velocipedist*, wijzigde hij zijn voorstel: het rijden met de *wieler* zou heten *wieleren*, de berijder *wieleraar*. Een voordeel van *wieleren* boven *wielen* was zijns inziens dat dan verwarring met het dichterbijge *wielen* = draaien buitengesloten werd. In 1899 treffen we in een woordenboekje voor de lagere school nog het woord *wieler* aan in plaats van *fiets* (Den Hertog/Lohr 1899: 39). Dat zou spoedig veranderen. Op grond van het succes van *fiets* (waarvan de oorsprong raadselachtig blijft, zie ook De Bont 1973) werd voorgesteld een vliegmachine *fluks* te noemen. Volgens De Vries & De Tollenaere (1991) is *fiets* circa 1870 in Apeldoorn ontstaan.

Leffertstra (1911) gaat in zijn methode *Taal oefeningen* uit van de algemene beschaafde taal, onderscheiden van 'andere taal' (redenaarstaal, literaire taal en lokale, familiale en sociale groepstaal). Hierna volgen voorbeelden van taaluitingen die volgens Leffertstra de algemeen beschaafde spreektaal vertegenwoordigen in het begin van de 20e eeuw. De lexicologisch interessante gevallen zijn gecursiveerd.

1. Jan rijdt al een flinke streek, maar Hein *scharrelbeent* nog raar.
2. Het *dagdieven* van de luie knecht.
3. Je kniest te veel over *zwarigheidjes*.
4. Wien heb je dat *afgeneusd*?
5. Als razenden zijn de *uitgevaste* wolven op het paard aangevlogen.
6. Is dat een *geëngageerd* paar? Nee, ze zijn getrouwd.
7. Gister liep ik op den *straatweg*.
8. 't *Heet* een heele kraan te zijn.
9. Die *kiek* lijkt niet.
10. *Telegraphische* berichten.
11. Z'n oudste zuster, die verschrikkelijke *babbeltong*, ...
12. Hij *poetste 'm* en kwam *juist* voor negenen terug, zoo'n lafaard! (onder schooljongens).
13. Een *panama* staat hem beter dan een *garibaldi*.
14. Tweemaal was de brug *af*.
15. *Licht* dat hij 't dan ook doet.
16. Draagt u nooit een *Engelsch* hemd?
17. Een *bankje* van f 25,-
18. Het is een *aartsvoetballer*.
19. Wat je daar zegt, is *pyramidale* nonsens, nonsens *in 't kubiek*.

Enkele voorbeelden van 'andere taal' (schrijftaal):

De minister hield een rede over de maatregelen, *welke* waren genomen ter bestrijding *der* werkeloosheid.

Wee dengenen die zich niet aan mijn bevelen onderwerpen.

Ge vindt daar menschen *wien* het aan alles ontbreekt.

Als behorend tot 'andere taal' (niet ABN) beschouwt Leffertstra onder andere ook: *gij(lieden)*, *doodverven als...* Leffertstra geeft in een latere druk (1926) ook enkele tijdgebonden (nieuwe) woorden met het jaartal van het eerste gebruik: *Zeppelinraid* (1914), *regeringsmeel* (1914), *oorlogsbrood* (1914), *eenheidsworst* (1918), *vliegboot* (1918), *vetkaart* (1918), *scheurwet* (1918). Deze woorden ontstonden tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zie hiervoor ook Slijper (1917).

Als letterwoorden noemt hij onder andere: *SDAP*, *HBS*, *ANDB* (Algemeen Nederlandsche Diamantbewerders Bond), *NOT* (Nederlandsche Overzee Trust, 1914-1919), *DB* (Directe Belastingen), *NZHTM* (Noord-Zuid-Hollandsche Tram Mij.), *GSTM* (Gooische Stoomtram Mij). Als veel gebruikte afkorting: *Zeps* voor *Zeppelins*. *Kollewijnen* (als werkwoord) voor het 'hanteren van de nieuwe spelling' is een voorbeeld van een typisch tijdgebonden woord.

Bij de bijvoeglijke naamwoorden worden door Den Hertog in (1897) enkele nieuwvormingen genoemd, die volgens de auteur geen lang leven beschoren zou-

den zijn. Het gaat om bijvoeglijk gebruikte bijwoorden: *de hedene courant, de voorhene gebeurtenissen, de nabije deur*.

Veel volkstaalwoorden zijn weer bij de toneelschrijver Heijermans te vinden, zoals in het toneelstuk *Schakels* (1903): *We gaan na kooi, Hij komt wakker*. Bij hem vinden we ook veel joodse woorden en uitdrukkingen. Voor specifiek joodse woorden in het Nederlands als *goochem, mazzel, mesjogge, ponem, majem* kan verwezen worden naar Van Ginneken (1914) en Beem (1974 en 1992).

In de jaren tachtig en negentig van de 19e eeuw wordt de spraakkunst verrijkt met termen als *koppelwerkwoord, persoonsvorm, meewerkend voorwerp* en *bepaling van gesteldheid*. Een groot deel van de traditioneel grammaticale terminologie is aan het eind van de 19e eeuw vastgelegd. Zie ook Noordegraaf (1983) en Hulshof (1985).

7.3. Samenvatting

De beschreven periode vormt in de geschiedenis van het Nederlands een hoogtepunt in de discussie over de verhouding tussen spreektaal en schrijftaal. Vanuit nieuwe opvattingen binnen de taalwetenschap, de literaire wereld en het taalonderwijs, waarbij levende taal en individuele expressie centraal staan, worden ingrijpende hervormingen nagestreefd. Het is de periode waarin de beschaafde spreektaal (ABN) wordt gefundeerd en waarin de roep om spellingvereenvoudiging steeds luider klinkt. Natuurlijk is er ook veel verzet tegen een al te radicale visie op taal(gebruik), wat aanleiding geeft tot felle polemieken in tijdschriften als *Noord en Zuid*, *Taal en Letteren* en *De nieuwe Taalgids*. De woordenschat heeft zich door externe oorzaken snel uitgebreid. Er worden voor het eerst 'spreektaal'-grammatica's gepubliceerd, waarin de levende taal centraal staat. Niet iedereen gaat hierin mee. Rond 1910 is er in de literatuur een ook in het taalgebruik tot uiting komende anti-individualistische houding bij dichters als Gossaert Bloem en A. Roland Holst.

Veranderingen in de taal verlopen echter niet zo snel als ontwikkelingen in de maatschappij, dat maakt de overgang naar de 20e eeuw wel duidelijk. Er is nog een grote kloof tussen theoretici en de feitelijke taalgebruikers: het gesproken ABN (de 'standaardtaal') is nog niet zo algemeen in het begin van de 20e eeuw ragen en standen hebben nog grote invloed. Dialectisch gekleurde spreektaal en normatief-beregelde schrijftaal beheersen het beeld. Grammaticas, romans en toneelstukken leveren veel informatie op, vooral wanneer over of in de spreektaal wordt geschreven.

8. Nieuwnederlands (1920 tot nu)

door M.C. van den Toorn

8.1. Externe taalgeschiedenis

De wereldoorlog (die pas later bekend zou worden als Eerste Wereldoorlog) had Nederland betrekkelijk onberoerd gelaten. Behoudens mobilisatie en voedselschaarste was er weinig van te merken geweest en de periode tussen de beide wereldoorlogen was een weinig schokkende tijd. Weliswaar ontstond grote werkloosheid en was er een ernstige economische recessie die als 'de crisistijd' de vaderlandse geschiedenis in zou gaan, maar in grote trekken bleef Nederland het rustige land dat het allang geweest was. Het was met recht 'een conservatief land' te noemen (De Jong 1969: 64 e.v.) en dat uitte zich ook in de Nederlandse taal: ook die kan conservatief genoemd worden; grote veranderingen deden zich, zeker tot lang na 1940, niet voor. (We merken hier trouwens op dat we in dit hoofdstuk alleen de taal in Nederland beschouwen, niet die in Vlaanderen.)

Nu moet bij deze constatering wel bedacht worden dat we tot de taal van omstreeks 1920 tot 1940, zo men wil tot 1950, voornamelijk toegang hebben via geschreven bronnen. Zoiets vertekent het beeld, omdat we maar één facet van de taal zien. Over de gesproken taal is aanmerkelijk minder bekend, maar wel beginnen in deze periode ook zogenaamde geluidsdragers een rol te spelen: er zijn opnames van gesproken taal uit de jaren dertig en later, op grammofoonplaten en filmjournaals. Pas na geruime tijd, in de jaren zestig en daarna, gaan dergelijke bronnen in ruime mate vloeien, wat tot gevolg heeft dat we over de taal van de laatste decennia van onze eeuw veel uitvoeriger ingelicht zijn dan over vroegere taalfasen. Toch is het geen vertekening als we vaststellen dat de grootste veranderingen in de hier behandelde periode zich pas na de jaren zeventig gaan aftekenen. Politiek, sociaal, economisch en cultureel komt er dan zoveel in verandering, dat ook de taal daarvan duidelijke invloeden ondergaat. We komen daar uitvoeriger op terug, maar beschouwen nu eerst de periode tot het begin van de Tweede Wereldoorlog, een grens die we terwille van de overzichtelijkheid aanhouden.

In de hier begrensde periode - van 1920 tot 1940 - is het verlangen en het streven naar een algemene taal een van de meest prominente kenmerken van het Ne-

derlands. Het betreft hier de algemeen bruikbare Nederlandse omgangstaal, die als Algemeen Beschaafd Nederlands bekend is komen te staan, ook bij afkorting ABN of AB geheten, een term waarop overigens veel kritiek is geleverd. Een dergelijke algemene taal, waarvoor de basis onmiskenbaar het westelijk Nederlands, met name het Hollands, geweest is, heeft een steeds grotere invloed kunnen krijgen door de verbreiding via de media: de krant, maar ook in deze jaren vooral de radio, en via het onderwijs dat ieder Nederlands kind op grond van de algemene leerplichtwet volgde. De verbreiding van zo'n algemeen bruikbare taal is een gevolg van toenemende integratie van een bevolking, waarbij het ABN een norm voorstelt die niet algemeen is (de herkomst is immers westelijk), maar waarvan de nastreving wel gezien wordt als teken van beschaving, ook buiten West-Nederland. ABN wordt daarmee de taal voor gebruik in secundaire relaties: in het contact met 'vreemden', dat wil zeggen de loketbeampte, de buschauffeur, de niet bekende medepassagier in de trein, enzovoort. Als thuistaal blijft eventueel het dialect zijn functie verrichten. Het gebruik van ABN is daarmee een beschavingsverschijnsel geworden, een product tevens van voortschrijdende disciplinerende: het vrijwillig accepteren van een algemene norm (zie Goudsblom 1964). Die norm ligt, zoals gezegd, in het West-Nederlands zoals dat in en vooral om de grote steden heen gesproken wordt. De erkenning dat iemand ABN spreekt wanneer te horen is dat hij uit het westen afkomstig is (Huisman 1965), heeft langzamerhand meer realiteitswaarde gekregen dan een oudere definitie: beschaafd Nederlands spreekt hij aan wie men niet horen kan uit welk gewest hij afkomstig is (Van Haeringen 1924; Van Haeringen 1951; Van Haeringen 1954a).

Het streven naar een algemene norm garandeert echter nog geen volledig succes. Dat succes is bovendien onmeetbaar, zolang het criterium daarvoor door de term 'beschaafd' moet worden geleverd; beschaafd duidt immers een tamelijk subjectieve appreciatie aan en pogingen het begrip nader te definiëren hebben tot vreemde conclusies geleid. Een sociografische definitie van dat deel der Nederlandse bevolking dat de hogere beschaving en opvoeding bezittende kringen omvatte, is wel becijferd op 3% van de totale bevolking of zelfs minder (Kloeke 1951; Kloeke 1952). Het is iedereen duidelijk dat veel meer Nederlanders dan deze 3% zich van het ABN bedienen; bovendien is het Nederlands dat niet als ABN mag gelden (gewestelijk gekleurd Nederlands en dialect) geenszins als onbeschaafd te bestempelen. Pas na de Tweede Wereldoorlog heeft de invoering van de term 'standaardtaal' aan de moeilijkheden rond het begrip 'beschaafd' een einde gemaakt.

Hoe het echter ook zij, de invloedrijke positie die het ABN of de standaardtaal zich steeds meer begon te verwerven, is een karaktertrek van de taalontwikkeling in het interbellum. Uiteraard is deze ontwikkeling alleen te begrijpen tegen de achtergrond van een rijke schakering Nederlandse dialecten, die in deze jaren volop floreren. Maar dat floreren komt door het opdringen van een algemene taal wel onder druk te staan. Dat neemt niet weg dat de Nederlandse dialecten in de eerste

heeft van de eeuw nog alle hun eigen specifieke kenmerken bezitten en dat het begrip 'hedendaagse dialecten' anno 1927 nog een onmiskenbare realiteit was (Kloeke 1927; zie ook Kloeke 1968). Het dialectonderzoek is in deze periode overigens voornamelijk gericht op klankleer en vormleer; van een sociodialectologische inslag is over het algemeen nog vrijwel niets merkbaar. Waardering en aandacht voor dialecten is in deze vooroorlogse tijd ook te vinden in belletrie waarin - veelal in enigszins aangepaste vorm - dialect gebruikt wordt. We denken aan de veelgelezen romans van schrijvers als Antoon Coolen, Herman de Man en vooral A.M. de Jong.

Al geruime tijd voor de Tweede Wereldoorlog bleek aan scherpe waarnemers dat het ABN vooral in de grote steden te wensen overliet op het gebied van de verzorgde uitspraak. Opmerkelijk is daarbij dat bepaalde klankeigenaardigheden bij dialectsprekers met grotere tolerantie beschouwd worden dan bij sprekers die uit een grote stad afkomstig zijn. Het gaf aanleiding tot het onderscheid in provincialismen en vulgarismen (Van Haeringen 1924). Enigszins paradoxaal is daarbij dat een verschijnsel als het stemloos realiseren van de *z* en de *v* (vooral in de anlaut) bij sprekers uit onze noordelijke provincies een provincialisme moet heten, maar dat hetzelfde verschijnsel bij Amsterdammers als een vulgarisme geldt. Het gaat hier veeleer om de waardering van een taalverschijnsel dan om dat verschijnsel zelf en daarmee is een eerste stap gezet op de weg naar een sociolinguïstische beschouwing.

Voor een nadere bepaling van het vooroorlogse ABN lijkt naast de aandacht voor de uitspraak ook de schrijftaal richtinggevend te zijn geweest. Werken die aan taalverzorging zijn gewijd, zijn duidelijk geporteerd voor een primaat van de schrijftaal als norm, ook al wordt ruimte ingeruimd voor het bestaan van een beschaafde spreektaal (Haje 1932; Charivarius 1940). De schrijftaal heeft met name zo'n belangrijke positie gekregen, doordat de geletterdheid, het alfabetisme van de Nederlandse bevolking, heel groot is: vrijwel iedereen boven de zesjarige leeftijd kan lezen en schrijven. Dat heeft zelfs aanleiding gegeven tot het ontstaan van spellinguitspraak, een verschijnsel dat alleen kan voorkomen in een samenleving waarin praktisch alle mensen kunnen lezen (Van Haeringen 1937). Zo is de vervanging van de 'natuurlijke' *sjwa* door een open [ɛ] in woorden als *het*, *men* en in de lidwoorden van vaste uitdrukkingen als *om den brode*, *uit den boze* toe te schrijven aan invloed van de spelling, die tot een leesuitspraak geleid heeft die algemeen is geworden.

Schrijftaal die als evident onnatuurlijk gevoeld werd, kreeg de benaming 'boekentaal' (Brom 1955). Het verrassende is dat nu juist in veel boeken gestreefd werd naar een natuurlijker taalgebruik, dat wil zeggen een taal die veel sterker aansloot bij de spreektaal dan in vroegere periodes het geval was geweest. In de vorige eeuw was Multatuli het grote voorbeeld van een schrijver die natuurlijke taal wilde schrijven. Daarna werden in de officiële letterkunde de Tachtigers toonaangevend, die door hun zogenaamde woordkunst in veel gevallen een stap terug deden,

dat wil zeggen zich weer verwijderden van een onge Kunsteld taalgebruik. Wel bracht het realisme in de romankunst een weergave van de gesproken taal die in veel gevallen natuurgetrouw mocht heten, maar dat betrof dan weer geen ABN. De *Forum*-generatie voert pas met elan de strijd voor het gewone woord, en dat niet alleen als met de mond beleden programmapunt. Ook dichters blijven niet achter; Nijhoff schuwt informele taal niet (bijvoorbeeld een uitdrukking als *maar dat is tot daaraan toe*, in *Het uur U* uit 1936), Du Perron schrijft zijn poësie parlante en Ter Braak neemt, ook in zijn taal, *Afscheid van domineesland* (1931). Kees Fens zegt ervan: '... de taalversobering, zoals die zich in de jaren dertig voordoet, dat wars-zijn van literaire taal, die afkeer van de krul en de gêne voor het dichterlijke woord is typisch Noordnederlands, een afkeer en gêne die samenhangen met de schaamte voor al te spontane gevoelsuiting, van welke schaamte het werk van Ter Braak een typisch voorbeeld is' (Fens 1991: 39, geschreven 1964).

Tot de vooroorlogse taalzorg waarvan hiervoor al sprake was, behoorde ook de strijd voor een zuiver Nederlands, dat wil zeggen van vreemde smetten vrij. Die strijd was weinig gericht tegen de invloed van het Frans en het Engels, maar eerst en vooral tegen het Duits. Nu was er zeker wel Duitse invloed op het Nederlands waar te nemen: Duitsland was vanouds een belangrijke handelspartner van Nederland en met producten werden ook Duitse woorden mee-geïmporteerd, die tot het ontstaan van germanismen aanleiding gaven. De grote afkeer van germanismen die Nederlanders altijd hebben vertoond, is wel toe te schrijven aan de angst dat een vrij sterk op het Nederlands lijkende taal ongemerkt een te grote invloed zou kunnen krijgen. Daar komt nog bij dat juist in het interbellum de politieke ontwikkelingen in Duitsland velen in ons land extra afkerig maakten van iedere Duitse invloed. Als bolwerk tegen de opdringende germanismen werd zelfs op 16 mei 1931 door de redacteur van het *Algemeen Handelsblad*, C.K. Elout, het genootschap Onze Taal opgericht (Veering 1966: 66, 124). Het gelijknamige maandblad bestaat in onze dagen nog steeds, maar de fervente strijd tegen het gebruik van germanismen behoort allang tot het verleden.

Nu is het hele begrip germanisme nogal hachelijk. Gerlach Royen, die in het interbellum en ook nog lang daarna op de bres stond in de strijd tegen alle barbarismen, maar vooral germanismen, spreekt van 'geniepige insluipers', die 'ondanks hun uitheems uiterlijk meestal een geniepige ondermijning van het nederlandse taalsysteem' vormen (Royen 1948: 509 e.v., respectievelijk Royen 1941: 351-2). Hij onderscheidt drie soorten:

1. Klakkeloze vertalingen met goed Nederlandse woorden, maar het resultaat is onnederlands, bijvoorbeeld *iemand in fout vinden*.
2. Uitheemse woorden worden in Nederlandse klanken getransponeerd, bijvoorbeeld *vernalatigen*, *begeestering*.
3. Een bestaand Nederlands woord wordt als een vreemd woord (in ongebruikelijke betekenis) toegepast, bijvoorbeeld *bonnen innemen* (*einnehmen*).

Deze onderscheidingen verhelderen wel iets, maar afdoende zijn ze niet. Ook veel gebruikte termen als 'strijdig met het Nederlandse taaleigen' of 'indruisend tegen het taalgevoel' zijn in wezen onbruikbaar; het betreft criteria die niet operationeel gemaakt kunnen worden. Vooral wanneer men Nederlands met Duits vergelijkt, zijn er talloze woordvormingsprocédés die parallel verlopen. De Duitse samenstelling van substantief + substantief in *Haustür* vindt in het Nederlands een correlaat in *huisdeur*, maar toch zal niemand op het idee komen dat laatste woord als een germanisme te brandmerken. Het belangrijkste criterium is waarschijnlijk het voorhanden zijn van een Nederlands woord dat de overname van een vreemd woord in vernederlandste vorm overbodig maakt. Zo is *vernataligen* (*vernachlässigen*) een overbodige formatie, omdat *verwaarlozen* allang dienst verricht. Wanneer *overname* - niet alleen als herkenbaar leenwoord, maar ook in aangepaste, vernederlandste vorm - in een behoefte voorziet, vervallen veel bezwaren en de door Royen aanbevolen bestrijdingsmiddelen als 'goede smaak en gaaf taalgevoel' verliezen hun kracht (Royen 1948).

Zo komt het dat veel woorden die eens als germanismen bestreden werden, nu ingeburgerd zijn. (We merken hierbij op dat *ingeburgerd* ook als germanisme gold; men zou moeten zeggen: *heeft burgerrecht verkregen*.) We noemen *beïnvloeden*, *belevenissen*, *draagwijdte*, *de hand leggen op*, *meemaken*, *naslagwerk*, *omstreden*, *ontoelaatbaar*, *onomwonden*, *schijnwerper*, *slagroom*, *spitsuur*, *springstof*, *tendens*, *toespitsen*, *uitbouw*, *voorradig*, en er zijn nog vele andere te noemen. Uit dit alles volgt dat het gebruik van bepaalde woorden, wanneer ze in een behoefte voorzien, makkelijk geaccepteerd wordt; die behoefte is een doorslaggevend criterium, alle taalgevoel ten spijt (vergelijk ook Theissen 1975: 594 e.v.).

Ook Engelse invloed is in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog merkbaar, niet alleen in de overname van leenwoorden, maar ook in de mode bij naamgeving van meisjes. Naast namen als *Mary*, *Kitty*, *Daisy* worden ook Nederlandse namen op *-ie* gevormd: *Lotty* in plaats van *Lotje*, *Ritie* in plaats van *Rietje* en nog vele tientallen andere (zie verder Kloeke 1953). Het staat buiten kijf dat deze mode, die nog decennia heeft aangehouden, niet denkbaar is zonder Engelse invloed.

Aan de toestand van de Nederlandse taal veranderde de Tweede Wereldoorlog weinig. Niettemin vormde de vijfjarige bezettingsperiode voor de Nederlandse samenleving een dusdanige incisie dat men sindsdien tijdsbepalingen is gaan gebruiken als *voor de oorlog* en *na de oorlog*, *vooroorlogs* en *naoorlogs*. Het opmerkelijke feit blijft echter bestaan dat de vijf bezettingsjaren geen directe invloed op het Nederlands hebben gehad. Het is begrijpelijk dat in deze periode weinig Duitse leenwoorden in omloop kwamen: men neemt niet graag woorden over van gehate bezetters. Met uitzondering van het woord *bunker*, dat het vooroorlogse *kazemat* verdrongen heeft, valt er weinig van te melden. Zogenaamde germanismen als *spertijd*, *arbeidsinzet* en een leenwoord als *Ausweis* zijn weer in onbruik geraakt na de bevrijding. En de woorden die men wel ironisch als 'oorlogswinst der Neder-

landse taal' heeft betiteld (Mak 1945), betreffen toch steeds formaties op basis van bestaand inheems woordmateriaal: samenstellingen met *oorlogs-* als eerste lid (*oorlogszeepp, oorlogskwaliteit* en dergelijke). Spectaculaire veranderingen zijn dat niet.

Ook de invloed van het taalgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten is te verwaarlozen. Ten eerste was dat taalgebruik weinig opmerkelijk: het bestond uit Nederlandse woorden, die soms in een ietwat afwijkende betekenis gebruikt werden, en daarnaast waren er, ten tweede, wat technische termen die de eigen organisatie betroffen. In tegenstelling tot de situatie in het Duitse taalgebied, waar uiteindelijk twaalf jaar lang een totalitair regime het voor het zeggen had, was in Nederland sprake van een gehate minderheid van nationaal-socialisten, die een hoogst marginale rol speelden: feitelijk in alle opzichten, maar zeker taalkundig. Hoogstens zijn woorden als *Dietsch* of *volksch* kortere of langere tijd 'besmet' geweest. Maar ook zoiets gaat over (vergelijk Van den Toorn 1991).

Als echter de Tweede Wereldoorlog een andere wending had genomen, zouden de gevolgen voor de Nederlandse taal wel merkbaar zijn geweest in ongunstige zin. We weten dat bij een overwinning van Duitsland het Nederlands gedegradeerd zou zijn tot een tweederangstaal, die naast de officiële Duitse taal een secundaire positie zou hebben ingenomen. Op z'n best zou men het Nederlands als een *Mundart* van het Duits hebben willen erkennen (gegevens in Van den Toorn 1992). Van dat alles is niets gerealiseerd. Na de oorlog werd het politiek en maatschappelijk leven van voor 1940 voortgezet en dat weerspiegelt zich in de taal. Er was sprake van continuïteit.

Pas bij een terugblik vanuit veel later tijd blijkt die continuïteit. De moderne geschiedschrijving is steeds sterker teruggekomen van de scherpe tegenstelling tussen collaboratie en verzet, anders gezegd: de zwart-wit tegenstelling die geleid heeft tot de goed-foutonderscheiding, een onderscheiding die niet aan de werkelijkheid beantwoordt. Integendeel, men heeft er oog voor gekregen dat de bezettingstijd nauwelijks een intermezzo was, maar continuïteit te zien geeft. In de beginjaren van de bezetting ontwikkelde zich al de houding van de Nederlandse bevolking die men later heeft gekenschetst als aanpassing of accommodatie of zelfs opportunisme, om het leven dragelijk te houden. Na de bevrijding zette men het leven van voor de oorlog voort: ondanks alle oorlogsschade greep men zo gauw mogelijk terug op de gevestigde waarden van voorheen, men nam de draad van vroeger weer op en van alle vernieuwingen waarvan een aantal idealisten gedroomd had, kwam weinig of niets terecht. Achteraf bezien is de bezettingstijd weliswaar een traumatische beleving geweest, maar ze vormde geen diepgaande breuk in de ontwikkeling van Nederland.

Eerst in de jaren zestig en later gaan de veranderingen zich aftekenen die de samenleving en de cultuur werkelijk gaan veranderen en in het voetspoor daarvan ook de taal. Het zijn veranderingen die we kunnen zien als een uitgesteld effect van oorlog en bezetting en het zijn veranderingen die uitgaan van de eerste echte naoorlogse generatie, dat wil zeggen de generatie die na 1945 geboren is en die de

volwassenheid bereikt in de late jaren zestig en in het decennium van 1970 tot 1980. Het gaat hier om de jeugd die er geen belang bij heeft een samenleving als van voor 1940 voort te zetten, het is de jeugd die bewust of onbewust rebelleert tegen de oudere generatie, die medeschuldig geacht kan worden aan de Tweede Wereldoorlog en alle ellende van dien. Men gaat zich afzetten tegen het gezag, eerst nog ludiek met de geruchtmakende zaterdagse provorellen in 1965 - het woord *ludiek*, door Huizinga in zijn *Homo ludens* van 1938 geïntroduceerd, herleeft in deze tijd ineens - maar allengs ook grimmiger: een jaar later bijvoorbeeld met de rellen van 10 maart 1966 bij het huwelijk van Beatrix en Claus. We noemen verder de toenemende weerstand en de protestoptochten tegen de oorlog in Vietnam in 1968 en de volgende jaren, de verlangens naar democratie op de universiteiten, ingeleid door de bekende Maagdenhuisbezetting in Amsterdam van mei 1969, de kraakacties, de Kabouters, het optreden van de Dolle-Minabeweging, het jeugdtoerisme, de Damslapers, de strijd voor biologisch-dynamische voeding, de grote antikernwapenbetogingen, de toenemende ontkerkelijking, de veranderde bedrijfscultuur (met inspraak en ondernemingsraden).

Het betreft hier allemaal exponenten van diepgaande veranderingen in de samenleving en ze vinden hun weerspiegeling in veranderingen in de Nederlandse taal. Uiteraard manifesteert zo iets zich in de woordenschat, maar er zijn veel ingrijpender tendensen waarneembaar. Opmerkelijk is een toenemende tolerantie, misschien ook onverschilligheid, ten aanzien van uitspraak, woordkeus, dialectische varianten en informeel taalgebruik. Het gaat dan om een tolerantie als reactieverschijnsel, reactie namelijk tegen het streven naar een in alle opzichten verzorgd taalgebruik van de oudere generatie. De jongere, de echte naoorlogse generatie, vol verzet tegen het establishment, verwerpt discriminatie op uitspraak of woordgebruik. Autoriteit verdwijnt steeds meer, gevolg van de antiautoritaire beweging van de jaren zeventig, die gekenmerkt werd door onzekerheid van de oudere generatie ten opzichte van gezag en opvoeding. Het ideaal van de echte burgercultuur met als kenmerken onder meer carrièredrift, competitie- en prestatiedwang en de onderdrukking van emoties is aan het verdwijnen ten faveure van een tegencultuur, die juist wèl alle ruimte wil laten aan emoties en vrije ontplooiing van de persoonlijkheid, wat men daaronder ook moge verstaan.

Deze verschijnselen kunnen geïnterpreteerd worden als een uitgesteld effect van de Tweede Wereldoorlog, ze zijn althans niet goed denkbaar zonder die voorafgaande periode. Dat wil dus zeggen dat de periode 1940-1945 geen directe invloed heeft gehad van enige betekenis, voorzover het de Nederlandse taal betreft. Pas op termijn worden we geconfronteerd met reactieverschijnselen, die ook de taal niet onberoerd laten (zie ook Van den Toorn 1991).

Om te beginnen is de positie van het ABN te noemen, een term die, zoals we al opmerkten, steeds meer vervangen wordt door standaardtaal, omdat daaraan niet het odium van discriminatie kleeft: immers, wanneer is of spreekt iemand beschaafd? De nieuwe term laat dat in het midden, maar daarmee zijn de moeilijke-

den nog niet verdwenen. De gevestigde en veel gehoorde opvatting dat de standaardtaal of het ABN de taal is waardoor men iemand niet kan lokaliseren (Paardekooper 1969: 24) verliest steeds meer terrein. Het is het door Van Haeringen op het voetspoor van Jespersen voorgestane ideaal, dat in meer dan een halve eeuw niet bereikt is, ondanks de door velen bepleite verkieslijkheid daarvan. Inderdaad door velen, want de aandacht voor ABN of standaardtaal is groot te noemen, ook in kringen van taalkundigen. Zo heeft men gewezen op het belang van de verzorgde gesproken taal bij de opbouw van de standaard, en die verzorgdheid zou vooral berusten op invloed van de geschreven taal. Die geschreven taal zou een regulerende factor zijn, die niet gedragen wordt door de taalgemeenschap, maar door een taalgemeenschap, namelijk de beperkte groep die het schrijftaalsysteem creatief hanteert (Koelmans 1977).

Dat de basis bij een beperkte groep te zoeken is, de groep die door gezag de norm bepaalt is geen nieuwe gedachte; dat schrijftaal of geschreven taal (dat zijn niet dezelfde grootheden) invloedrijk kunnen zijn geweest of het nog zijn, is niet zonder meer te verwerpen. Zeker ligt de grammaticale norm bij de geschreven taal: veel geaccepteerde constructies uit de spreektaal, bijvoorbeeld de herhalingsconstructie (zie onder 8.2.3.), worden nooit geschreven! Maar voor de fonetische standaard, waarop de meeste publicaties over standaardtaal zich toespitsen, ligt de norm elders, evenals dat het geval is voor de lexicale norm. In beide gevallen is een streven waar te nemen naar het niet-regionaal gemarkeerde. Het blijft echter bij een streven; een eindpunt is nog niet bereikt:

'De in geen enkel opzicht gemarkeerde spraak van ontwikkelde taalgebruikers wordt algemeen als norm aanvaard. Deze norm wordt het dichtst benaderd door de ontwikkelde Randstadbewoner. Benaderd, maar nog niet bereikt. Zelf is de ontwikkelde Hollander ervan overtuigd de norm te spreken. Scherp hoort hij gemarkeerde klanken. Dat hijzelf als Hollander te herkennen is, beseft hij niet of het deert hem niet: hij spreekt immers de norm. In de hantering van de norm door anderen is de Hollander in beperkte mate liberaal ten aanzien van regionaal gemarkeerde varianten. Sociaal gemarkeerde varianten worden in het algemeen niet getolereerd evenals varianten die kenmerkend zijn voor stadsdialecten uit de Randstad. In het algemeen, want in toenemende mate valt te constateren dat normen die de functie hebben de solidariteit van een bepaalde groep te versterken, de identiteit van de groep te profileren, bewust geëxtrapoleerd worden naar de gesproken standaardtaal.' (De Vries 1987: 138)

Met dat laatste is een opmerkelijke tegenkracht gesignaleerd, die een ernstige bedreiging vormt voor een eenheid in de taal. Uit bravoure, uit trots, uit een gevoel van eigenwaarde of zelfs uit een gevoel van onverschilligheid gebruikt men onbekommerd regionale woorden, die de eens nagestreefde eenheid verder van ons verwijderen dan in de laatste halve eeuw het geval is geweest. Het idee dat regionale

herkenbaarheid pas na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk aan is afgenomen, doordat radio, televisie en toegenomen mobiliteit de gehele bevolking steeds intensiever in aanraking brachten met nauwelijks regionaal herkenbaar Nederlands (Daan 1989: 234), is een beeld dat correctie behoeft (zie ook Seuren 1981). Nadat de dialecten sinds 1900 steeds sterker convergeerden door het opgeven van die taalelementen waarin ze het sterkst van elkaar verschilden, zien we nu dat dialectnivellering gaat afnemen en dat de standaardtaal langzaam gaat divergeren. Interessant is in dit verband de these van Stroop (1991) dat standaardtaal in feite een symbool wordt van ongelijkheid! Maatschappelijke ongelijkheid is namelijk een begunstigende factor bij het ontstaan en in stand houden van een standaardtaal: in een positie van sociale minderwaardigheid ontwikkelt zich het streven naar verzorgd taalgebruik, om hogerop te komen. Wanneer zich een samenleving vormt waarin mensen min of meer als gelijken kunnen functioneren of waarin ze genoeg zelfvertrouwen hebben verworven, verdwijnt de noodzaak om een standaardtaal te spreken: alle variëteiten zijn dan gelijkwaardig.

Het is misschien nog te vroeg om te spreken van 'de ondergang van de Standaardtaal' (Stroop 1992), maar stellig is de eenheid van een standaard of een ABN verder verwijderd dan men vroeger voor mogelijk had gehouden. De ontwikkeling gaat juist een andere kant op dan men altijd dacht. In dit verband moet ook gewezen worden op de kracht van de dialecten, die zich veel sterker gehandhaafd hebben dan voorzien kon worden. Ondanks de convergentie van de dialecten in het begin van de eeuw is in de laatste decennia van onze eeuw een tegenkracht ontstaan. Ten eerste dient het dialect voor velen als een middel om de eigen sociale groep te identificeren (men spreekt dialect om kenbaar te maken tot welke groep men behoort); ten tweede krijgt het dialect een vitaliteit door krachten van onderop (men verzet zich tegen de prestigetaal van het West-Nederlands en men uit een protesthouding door het dialect als een antitaal te gebruiken) (zie Van Bree 1983; Hagen 1983).

Sterker levenskracht van de dialecten, verzwakking van de standaardtaal, daar lijkt het heen te gaan. Maar zo eenvoudig ligt de zaak niet; de situatie is veel gecompliceerder. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de nog altijd bestaande discriminatie op taalgebruik, een verschijnsel dat alleen begrijpelijk is tegen de achtergrond van een nagestreefde of bestaande norm die men bij het discrimineren aanlegt. Openlijke discriminatie op grond van ras, godsdienst, seksuele geaardheid of huidskleur is in Nederland bij de wet verboden. Discriminatie op grond van taal, accent of dialect wordt niet in de wet genoemd, maar het komt wel degelijk voor. Stroop ziet 'geen principieel verschil tussen het afwijzen door een TV-omroep van een gekleurde kandidaat en het afwijzen door een radio-omroep van een persoon die zeer goed verstaanbaar maar gekleurd Nederlands spreekt, niet omdat hij niet te verstaan zou zijn, maar om het misprijzen dat hij zou veroorzaken' (Stroop 1991: 51). Toch zijn er gevallen van dit soort taaldiscriminatie genoeg bekend, speciaal bij sollicita-

ties voor functies waarin men geacht wordt representatief op te treden, ook door verzorgd taalgebruik (vergelijk Daan 1989).

Een tweede verschijnsel waaruit kan worden afgeleid dat velen nog steeds streven naar een norm van verzorgd of beschaafd taalgebruik, ABN of standaardtaal of wat men daarvoor houdt, blijkt uit het voorkomen van hypercorrecties. Nog altijd zijn er mensen die zich richten naar een (vermeend) cultureel hoogstaande medemens, daarmee een diepgewortelde menselijke neiging zichtbaar, of liever hoorbaar makend. Voorbeelden zijn er te over (vergelijk Kloeke 1924; Sassen 1963), ook in onze dagen. Zo zijn er taalgebruikers die, zich bewust zijnde van de tegenstelling tussen *nu/nou*, *duwen/douwen*, *stuwen/stouwen* en andere als representant van beschaafd versus minder beschaafd taalgebruik, hun toevlucht nemen tot de hypercorrectie *ruwe ham* voor *rauwe ham*, onbewust menend hierdoor het ideaal van beschaafd spreken te benaderen. Hypercorrectie als linguïstisch verschijnsel en taaldiscriminatie als sociaal verschijnsel wijzen beide in de richting van het streven naar beschaafde taal, standaardtaal. Het onbekommerd gebruik van regionale varianten, vooral afkomstig uit stadstaal, is daarmee in tegenspraak, tenzij er twee groeperingen bestaan: de onverschilligen of trotsen enerzijds, de strevers naar verzorgdheid anderzijds. Het ontbreekt ons aan inzicht en gegevens om daar vat op te krijgen.

Te weinig inzicht hebben we ook nog in de migratie in Nederland, een migratie die zeker groot is en invloed moet hebben op de taal, maar die alleen in globale termen beschreven kan worden. Stroop vermeldt het voorbeeld van Heerlen, waarvan de bevolking van 5000 inwoners in 1900 gegroeid is tot 50.000 in 1930; niet minder dan 55% van de nieuwe bewoners kwam van buiten de provincie (Stroop 1991: 45). Nog markanter is een ontwikkeling zoals die zich in Rotterdam voordeed: tussen 1960 en 1985 verlieten 784.000 inwoners deze stad om zich elders te vestigen; daarvoor kwamen 567.000 nieuwe inwoners in de plaats. Niet alleen is de bevolking daardoor afgenomen, maar de stad heeft in 25 jaar een grotendeels nieuwe bevolking gekregen (Oudenaarden 1990: 58). Zoiets werpt een merkwaardig licht op de mobiliteit en de interne migratie in Nederland. Weinig inwoners van Rotterdam kunnen zich nog echte Rotterdammers noemen, maar interessanter zou het zijn als we konden weten waar de oude bevolking naartoe gegaan is, en waar de nieuwe bevolking vandaan gekomen is. Het kan niet anders of zo'n verschuiving heeft gevolgen voor de taal en het geval van Rotterdam is niet het enige.

Ook uit Amsterdam heeft een grote trek plaatsgevonden naar Noord-Holland en naar Almere.

Nog nooit is de bevolking van Nederland zo variërend geweest; door verhuizing, door forensenverkeer, door de opname van grote contingenten buitenlanders hebben in de bevolkingssamenstelling grote verschuivingen plaats gehad. Dat heeft uiteraard gevolgen gehad voor de taalontwikkeling: er is sprake van divergentie in de standaardtaal en ook van nivellering van de dialecten, dat laatste in weerwil van de vitaliteit van de dialecten. Door een toenemend urbanisatieproces

en emancipatie van het platteland is in veel gevallen het dialect opgeschoven in de richting van wat men tegenwoordig noemt: regiolect. In beginsel is zo'n regiolect een voortzetting van een vroeger dialect. We kunnen ons het Nederlands voorstellen als een continuüm van taalvariëteiten met aan het ene uiterste het dialect, dat via een regiolect overgaat naar het andere uiterste, de bovengewestelijke standaardtaal. Het regiolect 'begint bij het dialect van de oudste mannen en strekt zich uit tot de taal van de jongste vrouwen met de hoogste schoolopleiding, die de standaardtaal al dicht genaderd blijkt te zijn' (Hoppenbrouwers 1990: 79).

Niet alleen de taalwetenschappelijke beschouwing van standaardtaal en dialect is in de laatste decennia veranderd, ook de waardering van taal en dialect is in brede kringen - juist ook buiten de taalwetenschap - verschoven. Bij het dialectonderzoek heeft de beschrijving van klank- en vormleer grotendeels plaatsgemaakt voor een sociodialectologische belangstelling. Dialecten zijn uiteraard formeel veranderd (zie bijvoorbeeld Gerritsen 1979), maar ook in functie. Zo komt het dat de definitie van het begrip dialect minder afhankelijk is geworden van de geografische dimensie, maar dat de sociale functie bepalend wordt geacht. Een dialect is in deze visie een taalvariëteit die in vergelijking met de gestandaardiseerde variëteit van die taal in een nationale taalgemeenschap een beperkte communicatieradius en gebruiksfunctie heeft (Stijnen & Vallen 1981; Hagen 1981). Met dat al is ook meer inzicht ontstaan in de rol van jonge vrouwen bij de taalontwikkeling, aandacht voor het streven naar de taalvariëteit met prestige, en interesse voor de emancipatie van dialectsprekende kinderen door middel van taalcompensatieprogramma's, die taalachterstand (ook bij kinderen van lagere milieus in de steden) moeten wegwerken (zie vooral weer Stijnen & Vallen 1981; Hagen 1981).

De waardering van de dialecten is dus aan het veranderen. Behalve in de literatuur, waar plattelandsdialecten vanouds bijdroegen aan het scheppen van couleur locale, komt de weergave van stadsdialecten steeds meer voor. Geheel afwezig waren die stadsdialecten niet; in oudere romans van Querido, Heijermans en M.J. Brusse kwamen die wel voor, maar pas door televisieprogramma's is de bekendheid met de volkstaal uit de grote steden onder een groot publiek toegenomen. Die bekendheid hoeft nog niet tot regelrechte waardering te voeren - Van Haeringen stelde al vast dat men vulgarismen minder lankmoedig tegemoet treedt dan provincialismen - maar een zekere vertrouwdheid is stellig het gevolg. We noemen hier een zeer goed bekeken programma als *Zeg 'ns AAA...*, waarin vooral de actrice Carry Tefsen de moderne Amsterdamse volkstaal in de figuur van Mien Dobbelsteen gestalte gaf. Men kan ook denken aan de creatie van Kees van Kooten en Wim de Bie, die plat Haags op het beeldscherm ten gehore brachten, Gerard Cox met Rotterdams dialect, en verschillende zangers en zangeressen van het levenslied, die welbewust geen standaardtaal maar randstaddialecten zingen. In dit verband wijzen we ook op de vele publicaties voor een groot publiek waarin populariserende beschrijvingen van dialecten van de grote steden te vinden zijn. De belangstelling voor dergelijke boekjes is groot. Het is kennelijk een belangstelling die

gevoed wordt door een identificatiedrift: men wil vinden wat karakteristiek is voor de eigen taal. Zo komt het ook dat veel van die boekjes taalverschijnselen vermelden die als typisch voor een bepaalde stad worden opgegeven, terwijl hun verspreidingsgebied aanmerkelijk groter is.

Al deze belangstelling en zelfs waardering is te zien als uitvloeisel van een toenemende tolerantie. Wat vroeger als plat werd verworpen, is nu leuk, echt of karakteristiek. Dat hangt samen met de toegenomen verdraagzaamheid in de samenleving op velerlei gebied. Een pluriforme en zelfs een multiraciale samenleving heeft vertrouwdheid teweeggebracht met allerlei levensgewoonten (wat overigens discriminatie niet uitsluit). De seksuele revolutie heeft veel taboes geslecht en woorden die vroeger, dat wil zeggen voor de oorlog, niet getolereerd werden in de meeste gezinnen, verschijnen nu in druk, niet alleen in geavanceerde literatuur, maar ook in respectabele kranten. Auteurs als Jan Wolkers, Jan Cremer, G.K. (van het) Reve en vele anderen schuwen geen enkel woordgebruik en op het gebied van seksualiteit, lichaamsfuncties, dood en ziekte, godsdienst (vloeken!) zijn de grenzen van het toelaatbare drastisch verlegd (zie bijvoorbeeld ook Huisman e.a. 1962).

Tolerantie is er ook ten opzichte van het gebruik van weinig formele taal. Eén van de hoofdkenmerken van de taalverandering die we hierboven genoemd hebben als een uitgesteld effect van de Tweede Wereldoorlog, is zeker de toenemende informalisering. Niet alleen in kleding en gedrag (men denke aan het arbeiderisme van de jeugd), ook in taal is men 'makkelijker' geworden. Dat uit zich in het snel overgaan tot tutoyeren, het onbekommerde gebruik van voornamen, de veranderde groetformules (*hallo* in plaats van *dag meneer* of *dag mevrouw*). In de gezinssfeer is het tutoyeren van de ouders door de kinderen in de laatste twee generaties sterk in opmars; ouderwets geachte, formele aansprekingen als *vader* en *moeder* zijn grotendeels verdwenen door vormen als *pap(s)* en *mam(s)*, terwijl ook veel kinderen de ouders met de voornaam aanspreken (Van den Toorn & Vermaas 1988). Er is sprake van een emancipatie in de taal, die door sommige ouderen met bezorgdheid wordt gadeslagen, maar die onafwendbaar is.

We zien de gevolgen van deze emancipatie vooral in de jeugdtaal, een nieuw verschijnsel van de laatste decennia, naar het lijkt. Hoewel emancipatie allereerst met vrouwen in verband wordt gebracht, is er toch nauwelijks sprake van aparte vrouwentaal, hoewel ook de taalkundigen natuurlijk niet blind zijn gebleven voor speciale kenmerken in de taal van vrouwen (Brouwer e.a. 1978; Brouwer 1991). Opmerkelijk echter, vooral door het afwijkende vocabulaire, is de jeugdtaal, een linguïstisch fenomeen waarvan we eigenlijk niet weten of het ook vroeger, bijvoorbeeld in de 19e eeuw, al bestond, hoewel jeugdboeken uit vroeger tijd wel in die richting wijzen. Maar dan toch niet op zo'n grote schaal, want een groepstaal als die van de moderne jeugd heeft zich pas kunnen ontwikkelen door emancipatie. De jongere is niet iemand 'die pas komt kijken', maar hij vertegenwoordigt een factor waarmee economisch en sociaal geducht rekening gehouden moet worden. Ook de commercie heeft de jeugd als doelgroep ontdekt en bijgedragen aan het

zelfvertrouwen van de jonge mens ('Giroblauw past bij jou'). Zo komt het dat het groepsgevoel van de jeugd zijn neerslag heeft gevonden in de jongerentaal (Hoppenbrouwers 1991); op het gebied van sociale omgang, kleding en uiterlijk, emoties, popmuziek en vrijetijdsbesteding heeft zich een opmerkelijke, maar ook vluchtige, modieuze woordenschat ontwikkeld. Er zijn trouwens niet alleen sterke veranderingen in de tijd (na enkele jaren zijn veel woorden alweer totaal verdwenen), maar ook in leeftijdsgroep, schooltype en regio. Daardoor is het heel moeilijk inzicht te krijgen in het verschijnsel zelf, maar het bestaan ervan is al interessant genoeg.

De verbreiding van jeugdtaal en slang, zelfs indien gedateerd, is een trek die past in het algemene beeld van de informalisering. Ook in de pers, in de reclame, in de literatuur is die informalisering merkbaar, zelfs in de dichtkunst. Van de dichters die op dit punt het spits afbeten, is zeker Achterberg één van de invloedrijksten. Opvallend is dat hij niet terugschrok voor het gebruik van allerlei wetenschappelijke termen, die bij uitstek onpoëtisch lijken, en die toch in zijn gedichten poëtisch functioneren.

Ten slotte mag hier melding gemaakt worden van de toegenomen belangstelling voor de eigen taal bij een breed publiek van wat men noemt de ontwikkelde leek. Die belangstelling uit zich in vele ingezonden stukken waarin taalgebruikers hun verontrusting lucht geven over veranderingen in de taal, die gewoonlijk als taalverval of taalverloedering bestempeld worden. Van een vrolijker kant wordt de taal benaderd in de uiteenlopende taalspelletjes die van ongeveer 1980 af op de televisie te zien zijn en die een grote kijkdichtheid kennen. De aandacht voor spellingvraagstukken is groter dan ooit, zoals blijkt uit allerlei boekjes en spellinggidsen, maar ook uit spelling- en dicteewedstrijden voor de televisie. Aandacht voor taal spreekt verder uit de verkoopsuccessen van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, de *ANS*, de grote woordenboeken, zoals de driedelige *Van Dale* en de eendelige, maar niettemin grote handwoordenboeken. Ontelbaar zijn de boeken en boekjes over stijl en taalgebruik, over vaktalen of wat men daarvoor houdt (politietaal, voetbaltaal, enzovoort) en de vele kleine woordenboekjes met de meest uiteenlopende nomenclatuur: een scheldwoordenboek, een erotisch woordenboek, een Bargoens woordenboek, een woordenboek van de taal van lesbische vrouwen, het is nauwelijks meer te overzien. De kwaliteit van dit soort publicaties loopt sterk uiteen: van professionele lexicografie tot bedenkelijk dilettantisme. Ook hier zien we - evenals bij de boekjes over stadsdialecten - dat veelal algemeen gangbare woorden geannexeerd worden als deel uitmakend van een bepaald jargon. Karakteristiek voor de grote belangstelling voor taalverschijnselen bij een groot publiek is ten slotte de groei van het maandblad *Onze taal*, dat in de laatste decennia niet alleen spectaculair gegroeid is, maar dat ook door professionele redactionele bemoeienis een verantwoorde taalkundige voorlichting is gaan brengen.

Veel aandacht gaat ook uit naar de positie van het Nederlands in het komende

verenigde Europa. Nogal wat welmenende Nederlanders maken zich zorgen over de toekomst van hun taal; ze vrezen dat het Nederlands in Europa het onderspit zal delven in de concurrentie met Engels of Frans. Hoewel van de toekomst weinig te zeggen valt, moet het hoogst onwaarschijnlijk genoemd worden dat een taal die door twintig miljoen mensen als moedertaal wordt aangeleerd, makkelijk zou verdwijnen (zie voor deze problematiek De Bot 1994).

Een apart chapter in de externe geschiedenis van het Nederlands vormt de beïnvloeding door andere talen, voornamelijk door leenwoorden. In de periode na de oorlog zijn Frans en Duits - de laatstgenoemde taal om begrijpelijke redenen - van weinig of geen invloed gebleken; Engels daarentegen in zeer ruime mate. Al direct na de bevrijding kwam de stroom Engelse leenwoorden op gang met de komst van de *jeep* en de *battledress* en die stroom vloeit voort tot in onze dagen, het computertijdperk. De oorzaken van deze infiltratie zijn voor de hand liggend:

1. Economisch en technisch hadden Engeland en vooral Amerika na 1945 een aanmerkelijke voorsprong op Nederland.
2. Geografisch gezien is Nederland een klein land, waar de noodzaak om vreemde talen te leren een belangrijke rol speelt, vooral ten aanzien van een wereldtaal als het Engels.
3. Sociologisch beschouwd is de verdwijning van de klassen opmerkelijk; het gebruik van buitenlandse woorden is geen prerogatief meer van bepaalde standen; bijna iedere Nederlander leert op school Engels.
4. Politiek gezien ligt Nederland in de Anglo-Amerikaanse invloedssfeer en maakte het deel uit van de NATO (J.E.A. van Ek, in Zandvoort 1964: IX).

Zo is te verklaren dat het Nederlands in de jaren na de oorlog zeer veel Engelse leenwoorden heeft opgenomen, vooral op bepaalde gebieden: de sport (vanouds), de luchtvaart, de industrie, de scheepvaart, de popmuziek, de mode, het computerwezen. Er vindt morfologische adaptatie van Engelse woorden plaats: we kennen afleidingen (*fitheid*), flexievormen (*geplanned*), samenstellingen (*researchwerk*) en leenvertalingen (*tiener*). Naast leenwoorden worden ook anglicismen door de pers verbreed, zoals de uitdrukking dat bij een ongeluk personen *gedood werden* (= *were killed*), waar de Nederlandse vertaling zou hebben moeten luiden: *kwamen om*. Hoogst curieus is het opkomen van Continental English, een soort Engels dat in Engeland zelf onbekend is. We noemen het gebruik van *container* (voor een open bak, die in het Engels *skip* heet), *smoking* in plaats van Engelse *dinner jacket* of Amerikaans-Engels *tuxedo*, *lunchroom* en *touringcar*.

De Nederlander verruimde vanaf de jaren zestig zijn horizon door steeds verder reikende buitenlandse vakantie-reizen te maken. Daardoor nam de ontvankelijkheid voor vreemde culturen (eetgewoonten, kleding, wijn drinken) sterk toe en ook een xenofobe houding tegenover vreemdelingen nam af. Daar komt nog bij dat door de komst van buitenlandse werkkrachten en politieke vluchtelingen,

asielzoekers en economische gelukzoekers de Nederlandse samenleving, speciaal in de grote steden, van karakter veranderde, ook in linguïstisch opzicht. Op den duur kunnen de allochtone minderheden een nog niet te overziene invloed op het Nederlands krijgen.

Een half allochtoon, half autochtoon deel van de Nederlandse bevolking vormden de vele Indische Nederlanders, die na 1945 en na de onafhankelijkheid van de staat Indonesië naar Nederland uitweken. Een klein deel van deze Indische Nederlanders koos voor de Indonesische nationaliteit; ze zijn opgegaan in de Indonesische bevolking en hun moedertaal zal daar uitsterven. Een veel groter contingent kwam naar het zogenaamde moederland en assimileerde daar met de Nederlanders. Men kan na één generatie dan ook nauwelijks nog van allochtonen spreken: veel Indische Nederlanders (ook gemengdbloedigen, Indo's of Indo-europeanen genoemd) hebben kinderen en kleinkinderen die in Nederland geboren en opgegroeid zijn. Alleen is soms aan hun huidskleur en hun stem nog hun afkomst merkbaar; hun taal is Nederlands.

De sporen die de taal van de Indische Nederlanders heeft nagelaten zijn gering; ze blijven beperkt tot een aantal Indonesische woorden, meestal voor producten van de Indonesische eetcultuur. Ook de vrij uitvoerige letterkunde over Indonesië en Indische Nederlanders getuigt van de oppervlakkigheid van deze invloed: het betreft uitsluitend een klein aantal leenwoorden.

De assimilatie van de Indische Nederlanders is groot, zo niet volledig te noemen. Dat geldt niet voor de kleine groep Molukkers, die een besloten gemeenschap zijn blijven vormen. Weer anders ligt het geval van de Surinamers en Antillianen die in Nederland zijn komen wonen en die een variëteit van het Nederlands spreken; ze zijn nog niet lang genoeg hier dat men invloeden waar kan nemen. Dat gaat ook op voor de vele allochtonen die uit Turkije en Marokko als werknemers naar Nederland zijn gekomen, en de politieke vluchtelingen uit Chili, Vietnam en andere landen. Hun aantallen lopen nogal uiteen en zijn slechts bij benadering te schatten; ook de schattingen van het totale aantal allochtonen blijven onzeker: 800.000 lijkt nogal waarschijnlijk (vergelijk Appel 1986: 8). Veel van die allochtonen krijgen in Nederland kinderen, die hier opgroeien en zich met autochtone Nederlanders vermengen. Er zijn in de westelijke grote steden op sommige basisscholen klassen die overwegend door kinderen van allochtone ouders bezocht worden. Het kan niet anders of het Nederlands van deze kinderen (die als thuistaal dikwijls Turks of een andere vreemde taal blijven spreken) zal afwijken van het Nederlands van de autochtone bevolking. Op den duur zal dat gevolgen kunnen hebben voor het Nederlands van een deel van de taalgemeenschap (De Vries 1986; Stroop 1991). Hoe die gevolgen zullen zijn kan niemand voorspellen.

Veel van de in deze paragraaf gemaakte opmerkingen betreffen het taalgebruik. Als we taal en taalgebruik als afzonderlijke begrippen nemen, is dat terminologisch verhelderend, maar in het licht van de taalverandering van de hier beschouwde

driekwart eeuw is het dat niet. Het gebruik van de taal kan opmerkelijke veranderingen ondergaan, maar de taal zelf hoeft daardoor niet - of alleen maar in geringe mate - te veranderen. Het gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon is in de laatste decennia drastisch veranderd, maar de voornaamwoorden *u* en *jij* zijn daardoor formeel niet veranderd. Wat de ene taalbeschouwer als een verandering van de taal zal willen zien, kan door de ander worden afgedaan als een verandering in het taalgebruik. Het is niet goed mogelijk beide begrippen steeds af te grenzen. In de volgende paragrafen zal dat blijken, Wie de daar gesignaleerde verschijnselen alleen wil zien als veranderingen in het gebruik van reeds voorhanden taalvormen, zal tot de conclusie komen dat het Nederlands in de hier beschreven periode alleen marginaal veranderd is.

8.2. Interne taalgeschiedenis

8.2.1. *Fonologie en spelling*

8.2.1.1. Vocalen

Veranderingen in de uitspraak van het Nederlands zijn de laatste halve eeuw vast te stellen door vergelijking van opnamen van gesproken taal; sinds de ontwikkeling van radio, grammofoon, film en televisie beschikken we in toenemende mate over materiaal, waarbij opgemerkt moet worden dat voor de oudste opnamen de geluidskwaliteit nogal eens te wensen overlaat. Bovendien werden in de beginjaren van de radio over het algemeen sprekers opgenomen die een verzorgde spreektaal gebruikten. Pas ruim na de Tweede Wereldoorlog zijn er, vooral in televisie-uitzendingen, steeds meer opnamen bewaard gebleven waarop sprekers uit allerlei bevolkingsgroepen te beluisteren zijn, sprekers bovendien die dikwijls onvoorbereid spreken.

De verschillen tussen de oudste en de jongste opnamen zijn niet erg opvallend: het gesproken Nederlands uit de jaren twintig en dertig is nooit zo afwijkend van nu dat het onverstaanbaar zou kunnen heten; hoogstens klinkt het soms wat boekentaalachtig, doordat uiteraard nogal wat sprekers geschreven teksten voorlezen. Het valt op dat iemand als Colijn in toespraken de buigings-*n* liet horen, wat heel goed kan teruggaan op het voorlezen van een tekst.

Opmerkelijk bij de uitspraak van klinkers is het veld winnen van de diftongische uitspraak van /e:/ en /o:/. Door Van Haeringen (1924) werd deze uitspraak als een vulgarisme beschouwd, speciaal wanneer het verschijnsel zich voordeed in de Hollandse steden. Tegenwoordig heeft die uitspraak in woorden als *gekeiken* en *gebouden* zoveel prestige, dat ze vrij algemeen is geworden in de omgangstaal

(Hinskens 1985; Stroop 1992) en niet meer negatief stigmatiserend werkt.

Een verandering in het klinkersysteem die ongemerkt tot stand is gekomen, is de zogenaamde ontfonologisering van /ò/ en /ó/, zoals die in de uitspraak van de woorden *bok* en *hok* tot uiting kwam (en nog tot uiting komt in de noordelijke provincies van Nederland) (zie Van Haeringen 1924; Van Haeringen 1946). De foneemwaarde van deze klanken is gelijk geworden; ze onderscheiden geen woorden meer en er zijn geen posities meer te vinden waarin deze klanken onderscheidend werken. Dat neemt niet weg dat nog vele decennia deze klanken grafisch onderscheiden werden op *Hoogeveens verbeterde leesplank*, een leermiddel dat op ontelbare lagere scholen in gebruik is gebleven, ook in die delen van het land waar het onderscheid tussen de ò van *bok* en de ó van *hok* niet gehoord werd.

8.2.1.2. Consonanten

De opmerkelijkste verandering in het systeem van de consonanten is het vervagen van het onderscheid tussen stemhebbend en stemloos bij fricatieven (Van de Velde, Gerritsen, Van Hout 1995). Steeds wint daarbij de stemloze realisatie: er is bij veel Nederlanders geen verschil meer te horen bij de beginklanken van *gas* en *chaos* (vergelijk 7.2.1.1.), *zout* en *sok*, *vel* en *fel*. Kennelijk als reactie daarop ontstaat hypercorrecte uitspraak, vooral van de *s* die als *z* gerealiseerd gaat worden. Op radio en televisie, waar sommige presentatoren hun uitspraak extra willen verzorgen, zijn gevallen als de volgende te horen: *dezember*, *zommige*, een *hifi-zet van Zony*, *Rotterdam-Zentraal*, een *voto*, *vraai*, *velle concurrentie*. Ook bij de telwoorden *zestig* en *zeventig*, waar op historische gronden de beginklank stemloos werd uitgesproken, begint de uitspraak met stemhebbende realisatie van de anlaut door te zetten (wat neerkomt op spellinguitspraak).

Een geval van clustersimplificatie is op te merken bij de uitspraak van de *d* en de *t*, gevolgd door *r*. Vooral in gezongen teksten van populaire liedjes is een lichte sjwa te horen: *dromen*, *treurig*. Het is niet te voorspellen of deze tendens door zal zetten. Een andere klankwijziging bij de *t* in onset was in de jaren vijftig waarneembaar: vooral bij jonge vrouwen was een lichte affricaat hoorbaar: *t^somat^sen*. Het lijkt erop dat dit verschijnsel verdwenen is.

Sterk aan verandering onderhevig is de uitspraak van de *r*. Meer dan een halve eeuw geleden was de apicale *r* al goeddeels op de terugtocht ten gunste van een velare of uvulaire *r* (Van Haeringen 1924). Daarnaast zijn echter andere varianten gekomen, tot zelfs in clusters een non-realisatie toe (vergelijk Damsteegt 1969). Er zijn Nederlanders die *programma* uitspreken als *pogamma*. Het meest verrassend is voor de meeste taalgebruikers het veldwinnen van de zogenaamde Gooise *r*. Hierbij wordt een sterk retroflexie positie van de tong ingenomen, enigszins vergelijkbaar met de Amerikaanse uitspraak, maar toch niet identiek daarmee. De benaming Gooise *r* is te danken aan het veelvuldig voorkomen van deze uitspraak

bij de media radio en televisie, vooral bij vrouwen, in aankondigingen, interviews en reclameboodschappen. Daarnaast komt de variant voor waarbij de *r* als *j* gerealiseerd wordt na klinkers: *spoijt*, voor *sport*, *jaaj* voor *jaar*.

8.2.1.3. Accentuering

Op de regels van het Nederlandse woordaccent gaan we hier niet in; daarvoor zij verwezen naar de desbetreffende literatuur (Trommelen & Zonneveld 1989; Neijt 1991). In dit bestek wordt alleen opgemerkt dat van die regels tegenwoordig nogal eens afgeweken wordt, een constatering die alleen voor het moderne Nederlands gemaakt kan worden: het Nederlands dat we in onze dagen horen en dat door middel van geluidsdragers bewaard is gebleven. Voor ouder Nederlands - ruim genomen van voor 1940 - zijn veel moeilijker conclusies te trekken. Het meest opvallend zijn de verschuivingen in de accentpatronen die te horen zijn in radio- en televisie-uitzendingen, onder andere in nieuwsberichten. Ze trekken de aandacht van veel Nederlanders, worden gesignaleerd (meestal in afkeurende zin); onbepaalbaar is of ze zullen blijven (Michels 1946; Zandvoort 1959). In bijna alle gevallen gaat het om verplaatsing van het accent naar de eerste syllabe. De volgende gevallen kunnen zich voordoen:

1. bij tweelettergrepige inheemse woorden: '*ontvangst*, '*althans*;
2. bij drielettergrepige inheemse woorden: '*vasteland*, '*koningin Beatrix*;
3. bij tweelettergrepige niet-inheemse woorden: '*massaal*, '*soelaas*, '*premier Lubbers*;
4. bij drielettergrepige niet-inheemse woorden: '*absoluut*, '*cultureel*, '*utopie*, '*automaat*, '*financieel*, '*exclusief*, '*ideaal*, '*kwaliteit*, '*diverse*;
5. bij vierlettergrepige niet-inheemse woorden: '*alternatief*, '*incidenteel*.

Voor een aantal van deze woorden is beginaccent normaal geworden (bijvoorbeeld '*diverse*, '*absoluut*); bij andere is het incidenteel. Verschuiving van de klemtoon naar achteren is veel zeldzamer, maar komt ook wel voor: *si 'filis* (Battus 1981).

Bij het voorlezen van teksten, bijvoorbeeld in nieuwsberichten, valt op dat het zinsaccent de neiging heeft naar het eind van de zin te trekken, vooral naar werkwoordelijke vormen: *Er worden maatregelen overwogen om tot een beperking van de uitgaven te komen*. In spontaan gesproken Nederlands is dit verschijnsel minder merkbaar (Tros 1988).

8.2.1.4. Spelling

In de jaren vanaf 1920 is over de spelling steeds veel te doen geweest. De spelling van De Vries en Te Winkel werd bij het onderwijs als verre van ideaal beschouwd, maar onderwijskrachten die het liefst zelf in hun eigen geschriften de spelling-Kollewijn toepasten, mochten deze eenvoudiger spelling niet in hun lessen gebruiken. Inmiddels waren ook andere geluiden te vernemen: voorstanders van de gevestigde spelling zagen in de school van Kollewijn 'taalbederf' binnensluipen (Wille 1935) en er ontstond van lieverlee een spellingstrijd, waarbij voor- en tegenstanders van spellingwijziging elkaar vooral met artikelen en brochures in de haren vlogen. Voorstanders van Kollewijns ideeën geloofden in 'taaltucht' in plaats van 'taalbederf' (Bockwinkel 1937).

Ook regeringsbemoediging met de spelling zorgde voor veel commotie. Pas onder het bewind van minister Marchant kwam er tijdelijk rust: hij slaagde er namelijk in 1934 in een aantal wijzigingen in de spelling-De Vries en Te Winkel doorgevoerd te krijgen, die ertoe leidden dat men van de spelling-Marchant is gaan spreken. Bij het onderwijs werd deze zogenaamde nieuwe spelling ingevoerd; twee christelijke gymnasia die weigerden tot invoering over te gaan, werden verplicht de spelling te onderwijzen voor het eindexamen. Men noemde deze spelling dan ook wel 'examenspelling' (Daman 1941, 44). De regels van de vereenvoudigde spelling bestonden uit de volgende voorschriften:

1. De *e* wordt aan het eind van een lettergreep niet verdubbeld: *stenen, heren*. Aan het eind van een woord blijft de *ee* gehandhaafd: *twee, zee*.
2. De *o* wordt aan het eind van een lettergreep niet verdubbeld: *zo, horen*. De *oo* blijft gehandhaafd voor *ch*: *goochelen*.
3. De combinatie *sch* wordt alleen daar geschreven waar de *ch* gesproken wordt: *schip*, maar *vis, mens*. De uitgang *-isch* blijft gehandhaafd: *komisch*.
4. De buigingsuitgangen *e* en *en* bij het lidwoord *een*, bij *geen* en bij de adjectivisch gebruikte bezittelijke voornaamwoorden vervallen in de spelling: *mijn moeder*.
5. De naamsvaars-*n* wordt, behalve in staande uitdrukkingen, alleen nog geschreven in het enkelvoud bij de namen van mannelijke personen (en dieren): *van den man, van den stier*.

De spelling-Marchant was dus een onderwijsspelling. In kranten en boeken werd vanouds de spelling-De Vries en Te Winkel toegepast en daarnaast waren er veel letterkundigen die de spelling-Kollewijn, al dan niet met bepaalde modificaties, bleven schrijven. Tot hen behoorden onder meer A.M. de Jong, Theo Thijssen, Garnt Stuverling, Du Perron. Vrijwillige gebruikers van de spelling-Marchant waren onder meer Theun de Vries, Anne de Vries, Cor Bruyn, M. Nijhoff, Albert Helman, Jan de Hartog.

In de bezettingstijd was de spelling-Marchant inzet van politiek gekibbel binnen de gelederen der nationaal-socialisten. De NSB was tegen de nieuwe spelling, maar op het departement van Volksvoorlichting en Kunsten achtte men die nieuwe spelling juist in het belang van het volk. Veel verder dan wat intern geruzie kwam het niet (Van der Stroom 1983).

Pas na de bevrijding werd door de overheid een spellingvrede bereikt. In 1947 werd een spellingwet aangenomen, waardoor de examenspelling van 1934 nu ook buiten de school van kracht werd. Tevens werd het schrijven van de zogenaamde 'seksuele *n*' afgeschaft: men spelde dus van nu af aan *van de man*, *van de stier*. Bij deze spellingwet werd tevens aangekondigd dat er andere regelingen moesten komen voor de schrijfwijze van de bastaardwoorden, de tussenklanken in samenstellingen, de voornaamwoordelijke aanduiding, de aardrijkskundige en de historische namen. Dat alles had tot gevolg dat in 1954 een *Woordenlijst van de Nederlandse taal* verscheen (naar de kleur van de band spoedig bekend als *Het groene boekje*), waarin een en ander nader geregeld werd op het gebied van de bastaardwoorden, de tussenklank en de pronominale aanduiding; echter niet tot ieders genoegen. Een probleem bleef de spelling van de tussenklank in samenstellingen, die bijvoorbeeld voorschreef dat men *bessesap* moest schrijven naast *bessenjam*, omdat in het laatste geval de gedachte aan een evident meervoud *bessen* in het geding zou zijn; een louter artificiële regel dus. Ook de spelling van de bastaardwoorden zorgde voor veel onzekerheid. De commissie die de *Woordenlijst* had samengesteld, had namelijk ruimte voor dubbelvormen gelaten: zo werd bijvoorbeeld naast *productief* ook *produktief* vermeld, waarbij de laatste vorm de voorkeur kreeg. Samen met enige duizenden andere bastaardwoorden werden dit soort dubbelspellingen in de *Woordenlijst* opgenomen met steeds een indicatie welke vorm als voorkeurspelling gold. Bij het onderwijs werd het schrijven van de voorkeurspelling regel, evenals bij de pers en in overheidsstukken. Dat alles had ongelukkige gevolgen. Veel oudere Nederlanders bleven bij bastaardwoorden de niet-voorkeurspelling - ook wel *nakeurspelling* genoemd - hanteren, terwijl de taalgebruikers die volgens de regel wilden spellen, gedwongen waren steeds *Het groene boekje* te raadplegen.

Tegen deze onbevredigende situatie rees veel verzet en er ontstonden dan ook bewegingen, verenigingen en actiegroepen die zich inzetten voor spellingverandering, waarbij de meeste veel verder reikende verlangens hadden dan een herziening van de spelling der bastaardwoorden. Vooral in de jaren zestig waren de voorstanders van spellingvereenvoudiging actief. Daarbij werden ook spellingen gehanteerd die als progressief te boek stonden: veel radicale jonge mensen - in hun tijd ook wel spottend 'de stencilelite' genoemd - afficheerden zich als modern door spellingen als *kommunikaatsie*, *sosjale joenit* en dergelijke te verbreiden.

Verder dan plannen kwam het niet. Het gaat te ver in dit verband de bonte geschiedenis van deze spellingstrijd te releveren (we verwijzen daarvoor naar Molewijk 1992, waarin een uitvoerige beschrijving te vinden is, die echter wel partijdig

gekleurd is). Alleen moet nog melding gemaakt worden van de commissie die door de Nederlandse Taalunie werd ingesteld. Deze intergouvernementele organisatie van België en Nederland samen installeerde een commissie, die voorstellen moest doen ter vereenvoudiging van de spelling, voorstellen die dan door de regeringen van beide landen zouden moeten worden overgenomen om tot een nieuwe spelling te komen. In 1989 verscheen het *Rapport van de Werkgroep ad hoc Spelling*, waarin een aantal voorstellen gepresenteerd werden, die veel onrust te weeg brachten in brede kringen; met name wond men zich op over de voorstellen aangaande de spelling van de werkwoordsvormen. Te veel zag men daarbij over het hoofd dat het hier niets anders dan voorstellen betrof. Datzelfde gold voor de voorstellen van de Spellingcommissie, maar die hebben uiteindelijk geleid tot spellingwijzigingen die door de Taalunie geformuleerd zijn en die in het najaar van 1996 van kracht zijn geworden.

Inmiddels is spelling niet alleen een zaak van maatschappelijk belang; ook taalkundig gezien kan spelling wel degelijk soms invloed hebben op de ontwikkeling van de taal. In een gemeenschap waarin vrijwel alle mensen lezen, wordt het klankverloop meer en meer bepaald door de letter, wat zich uit in zogenaamde spellinguitspraak, zoals we in 8.1. al aanstipten. Zo bestaat de 'leesuitspraak' van het lidwoord *een* alsof het een telwoord ware: *één*. Ook de lidwoorden *het* en *der* worden in veel gevallen niet met de normale sjwa uitgesproken, maar met de klank van *hek* en *ver* (Van Haeringen 1937). Een voorbeeld van een omgekeerde spellinguitspraak vormt de uitspraak van *dergelijk*, waarbij veel Nederlanders in de laatste syllabe een sjwa realiseren, naar analogie van *mogelijk*, *degelijk* en andere adjectieven op *-lijk*.

Een hardnekkige leesuitspraak is voorts de uitspraak van het pronomen *hij* in inversiepositie en na een onderschikkend voegwoord. De uitspraak in spontaan taalgebruik is hier *ie*: *komt-ie*, *omdat-ie komt*. Slechts een klein aantal auteurs uit de periode van het impressionisme is bij de weergave van dit enclitische pronomen overgegaan tot de spelling met *-ie* of *-i*. In de officiële spelling is altijd *komt hij*, *omdat hij komt* in zwang gebleven, wat dikwijls tot de leesuitspraak met *hij* leidt (zie ook Van Haeringen 1950a). Dat de uitspraak *dat-ie* en *komt-ie* al langer een strijdpunt vormde voor de voorvechters van de spreektaal, is geschetst in 7.2.1.1.

8.2.2. Morfologie

In de morfologie van het Nederlands hebben zich zowel bij de flexie als bij de woordvorming in de periode van 1920 tot heden veranderingen voorgedaan waarvan sommige ingrijpende gevolgen (kunnen) hebben. In de hierna volgende paragrafen worden deze veranderingen nader beschouwd.

8.2.2.1. Flexie

In het systeem van de pronomina zijn in de 20e eeuw vrij wat verschuivingen waar te nemen. Het meest opvallende zijn de veranderingen bij de persoonlijke voornaamwoorden van de derde persoon meervoud. Volgens de grammaticale normen gelden voor de subjectsvorm respectievelijk *ze/ zij* en *hen/ hun*. De objectsvorm werd voor de schrijftaal nog onderscheiden in *hen* voor het lijdend voorwerp, *hun* of *ann hen* voor het meewerkend voorwerp. Het is vooral een papieren onderscheid, waarbij in de spreektaal een zekere voorkeur voor *hun* is waar te nemen (Kooiman 1967; De Rooij 1990; De Rooij 1991).

Naast deze vormdifferentiatie is een ander systeem in gebruik waarbij *ze* in alle posities bruikbaar is; ook voor zaken, wat niet geldt voor *hen* en *hun*, die alleen op personen betrekking kunnen hebben. Ten slotte is er het binnendringen van de oorspronkelijke objectsvorm *hun* in subjectpositie bij personen. Dit gebruik van *hun* is beperkt tot de spreektaal in grote delen van Nederland, maar sociaal is het niet algemeen aanvaard. De oudste attestatie van *hun* als subject dateert uit 1911 (Vor der Hake 1911; Karsten 1939; Kooiman 1969; Willems 1970; Van den Berg 1978). Hierbij moet opgemerkt worden dat *hun* een identificerende functie heeft: het verwijst naar een bekende referent, terwijl *ze* ook als indefiniet pronomen dienst kan doen:

- (1) Hun zeggen dat er onweer komt.
- (2) Die mensen zeggen dat er onweer komt.
- (3) Ze zeggen dat er onweer komt.
- (4) Men zegt dat er onweer komt.

In de voorbeeldzinnen hebben (1) en (2) dezelfde betekenis; (3) en (4) hebben ook eenzelfde betekenis, maar (4) kan niet in betekenis gelijkgesteld worden met (1).

Verklaringen voor het veld winnen van *hun* blijven speculatief. Zo is *hun* wel verklaard als een hypercorrectie voor *ze*: dialectsprekers die voor het meewerkend voorwerp in de taal van de randstad *ze* hoorden, gebruiken voor hun eigen endogene *hun*, zouden *ze* en *hun* gelijkgesteld hebben en vervolgens *hun* ook als subject zijn gaan gebruiken. Een andere verklaring grijpt terug op een vereenvoudiging van het systeem, waarbij een dialectisch *hullie* door *hun* vervangen werd (Van der Horst 1988a).

Met dat al zijn er drie paradigma's te geven:

	personen	personen en zaken	personen
onderwerp	<i>ze/zij</i>	<i>ze</i>	<i>hun</i>
meew. voorwerp	<i>hun</i>	<i>ze</i>	<i>hun</i>
lijd. voorwerp	<i>hen</i>	<i>ze</i>	<i>hun</i>

Bij de pronomina personalia van de tweede persoon, enkelvoud en meervoud, hebben zich eveneens verschuivingen voorgedaan, niet in de vormen, maar wel in het gebruik. De vormen *jij* en *u* zijn vanaf het midden van de jaren zeventig van vertrouwelijkheids-, respectievelijk beleefdheidspronomen steeds meer verschoven in de richting van solidariteits-, respectievelijk distantiepronomen. Men gaat steeds sneller over tot het gebruiken van *je/jij* en *jullie* in situaties waarin vroeger *u* gebruikt werd, een trend die parallel loopt aan het gemakkelijke gebruik van de voornaam. Dit alles is uiteraard niet los te zien van sociale verschuivingen in de Nederlandse samenleving (meer gegevens in Van den Toorn 1977).

Bij de voornaamwoordelijke aanduiding valt een ongrammaticale voorkeur waar te nemen voor *het* wanneer de referent een *de*-woord (ook in het meervoud) is. Als voorbeeld noemen we: 'We hebben naar de BB-kwis gekeken en gezien voor wat een goed doel het is gespeeld' (*Mikrogids*, maart 1981) en: 'Geen vrije inzage in boeken en tijdschriften, behalve als u het wilt kopen' (stationsboekhandels 1980). Het lijkt erop dat dit gebruik, ook in geschreven taal, toeneemt (zie ook Verhoeven 1990). Als voorbeeld daarvan citeren we: 'In het verleden heeft de Europese Commissie meerdere moties van afkeuring aan haar broek gekregen, maar alle aanvallen op haar bestaan heeft het tot nu toe overleefd' (*Ned. Staatscourant* 15-12-92).

Bij de bezittelijke voornaamwoorden is op te merken dat de onbeklemtoonde vormen van de derde persoon *z'n* en *d'r* in spreektaal zeer gebruikelijk zijn voor het uiten van een genitiefrelatie: *Jan z'n boek* en *Marie d'r boek* in plaats van *Jans boek*, respectievelijk *Maries boek*. De constructie is al oud (bekend sinds de 15e eeuw, zie De Vooy 1947d: 293), vervolgens in de late 17e eeuw tegengewerkt door spraakkunstenaars, en tegenwoordig nog steeds niet algemeen gebruikelijk in de verzorgde schrijftaal, hoewel er voorbeelden van bekend zijn (Van der Horst & Marschall 1989: 112 e.v.). De constructie is alleen toepasbaar als de bezitters die aangeduid worden te omschrijven zijn 'als menselijk of dierlijk voorgestelde, niet te kleine wezens, waarmee we een zekere vertrouwdheid bezitten' (Paardekooper 1952).

Bij de voornaamwoordelijke aanduiding door bezittelijke voornaamwoorden is het toenemende gebruik van *haar* in gevallen waar dat als ongrammaticaal geldt opmerkelijk. Zo wordt met *haar* verwezen naar collectiva die niet vrouwelijk zijn en naar *het*-woorden, ook wanneer dat geen collectiva betreft. Het gebruik is stellig uit de schrijftaal afkomstig, waar het voorschrift geldt dat naar een aantal *de*-woorden met *ze* en *haar* verwezen dient te worden. Aangezien dat veelal collectiva betreft, zoals *commissie*, *regering*, *vergadering*, is de stap naar soortgelijke verwijzingen bij *raad*, *bestuur* en andere niet groot meer. Zo verschijnen constructies als 'het bestuur en haar besluit' naar analogie van 'de commissie en haar besluit' (zie Royen 1935; Geerts 1977).

Dit gebruik strekt zich ook uit over de pronominale verwijzing naar niet-col-

lectiva aanduidende *het*-woorden, zowel in geschreven als gesproken taal. We geven twee voorbeelden:

(...) het Leidseplein met haar Internationale allure (...) (J. Huisman, *Lelijk gebouwd Nederland*, Den Haag 1991, blz. 51).

(...) dit automerk met haar spectaculaire presentatie (...) (televisiereclame, bij herhaling in 1992).

Ten slotte signaleren we bij de betrekkelijke voornaamwoorden de vervanging van het relatieve *dat* door *wat*. 'het boek wat ik gelezen heb'. Het is een verandering in de taal die steeds verder in de schrijftaal doordringt, die in de omgangstaal volstrekt gebruikelijk is en die al sinds de Middeleeuwen aanwijsbaar is (vergelijk ook Michels 1963). Uit frequentieonderzoek is af te leiden dat het relatieve *dat* nog maar in 0,7% van de gevallen gebruikt wordt in gesproken taal; in geschreven taal is dat 1% (zie daarvoor Uit den Boogaart 1975). Al ouder is trouwens de vervanging van relatief *daar* door *waar*: 'de plaats waar ik gewoond heb' (Van der Horst 1988b; Van der Horst en Storm 1991).

Naast deze verandering, die een grote verbreiding heeft gekregen en die niet meer als ongrammaticaal beschouwd kan worden, is er onzekerheid waarneembaar bij het gebruik van relativa die naar personen verwijzen. Bij de schrijftalige vormen *wiens* en *wier* blijkt een voorkeur voor de eerste vorm, zodat constructies te horen zijn als 'de vrouw wiens paraplu was blijven staan' en 'de mensen wiens huis verwoest was'. Kennelijk wordt *wier* als verouderd gevoeld en is dat bij *wiens* minder het geval.

Sterk in opmars is het gebruik van relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden bij personen (vergelijk ook 7.2.2.1.):

(5a) (...) die jongen waarmee ik naar het station ben gelopen.

(6a) (...) die mevrouw waar hij tegenop liep.

Voor Nederlanders die tot een oudere generatie behoren is dit taalgebruik niet altijd acceptabel. In verzorgde geschreven taal worden deze constructies gewoonlijk vermeden; de voorkeur hebben dan:

(5b) (...) die jongen met wie ik naar het station ben gelopen.

(6b) (...) die mevrouw tegen wie hij op liep.

Het aanwijzende bepalingaankondigende voornaamwoord *diegene* is sinds de jaren negentig bij jonge taalgebruikers in toenemende mate zonder bepalende bijzin te horen, bijvoorbeeld: 'Als je diegene ontmoet, weet je gewoon niet wat je moet doen'.

Bij de werkwoorden is er een tendens naar vereenvoudiging en efficiëntie waar te nemen, die zich uit in de gelijkmaking van de werkwoordsvormen: onregelmatige (sterke) werkwoorden worden regelmatig (zwak) gemaakt, wanneer het verba betreft die niet zeer frequent gebruikt worden. De frequent gebruikte sterke werkwoorden vertonen die tendens niet: ze bezitten een 'taaië levenskracht' (Van Haeringen 1941) en vertonen soms zelf nog uitbreiding van hun categorie. Naast *vroeg* en *joeg* dat in de plaats van (en ook naast) *vraagde* en *jaagde* voorkomt, zijn uit onze eeuw te noemen de vormen *schee uit / uitgescheeën*, *vree / gevreeën*, het niet standaardtalige *gebreeën* voor *gebreed* en het studentikoze *foof/gefoven* (Van Haeringen 1941; Van Haeringen 1950b).

Het verloop van sterke werkwoorden naar de categorie der zwakke is echter normaler te noemen. De preteritumvormen veranderen daarbij eerder dan het participium (De Vooy 1947d: 121-123). Gevallen die in de laatste halve eeuw opgetekend zijn vermelden we hieronder. Ze zijn vrijwel alle uit geschreven teksten afkomstig; sommige zijn algemeen aanvaard, zoals *stootte* in plaats van *stiet*, andere daarentegen zijn voor veel - vooral oudere - taalgebruikers niet acceptabel (gegevens bij Stutterheim 1977; 1978; 1979; 1980; Uitman 1979; Zaalberg 1981).

1.	beklijven krijten wijten aanprijzen slijten uitwijken belijden	beklijfde krijtte wijtte slijtte uitwijkte belijdde	beklijfd gewijt aangeprijsd
2.	klieven spruiten duiken stuiven inspuiten verdrieten	kliefde spruitte duikte stuifde verdriette	voortgespruit gestuifd ingespuut
3.	delven gelden zwellen dingen bezinnen aanzwellen vlechten	delfde (het onderspit) geldde zwellde dingde mee bezinde aanzwelde vlechtte	afgedingd aangezwell
4.	zweren wreken brengen	zweerde gewreekt brengde	samengezweerd

5.	plegen	pleegde	
	meten	meette	
	overwegen	overweegde	
6.	ervaren	ervaarde	
	graven	graafde	
7.	stoten	stootte	
	scheppen	schepte (behagen)	
	dunken	dunkte	
	raden	raadde	
	vermalen		vermaald

De hier opgetekende vormen kunnen voor een deel als algemeen gebruikelijk gekarakteriseerd worden. Dat geldt zeker voor *stootte*, *ervaarde*, *raadde*. Op weg naar de normaliteit lijken ons *beklijfde*, *verdriette*, *zweigde*, *pleegde*, *dunkte*, maar het is niet te voorzien wat 'de taaie levenskracht van het sterke werkwoord' vermag.

8.2.2.2. Woordvorming

Bij de Nederlandse woordvorming zijn globaal genomen in de laatste halve eeuw - soms al eerder, soms later - verschijnselen waarneembaar die onder de noemer 'taalverandering' te klassificeren zijn. Het gaat daarbij niet alleen om de uitbreiding, niet zelden explosief, van bestaande procédés, die in het Nederlands vanouds bekend zijn: bepaalde vormen van samenstelling of afleiding raken ineens in toenemende mate in gebruik, maar ook geheel nieuwe vormen van morfologie doen zich voor. Bij dat laatste denken we aan de grote toename van afkortingen en acroniemen, die op zichzelf weer de basis kunnen vormen voor nieuwe samenstellingen en afleidingen.

Het gaat, dunkt ons, niet te ver wanneer we in deze verschijnselen een teken zien van het streven naar korte, efficiënte uitdrukking. Zonder dat we dit streven willen zien als een teken van vooruitgang (zoals in het optimistische geloof van Otto Jespersen 1941), menen we in alle neutraliteit een algemene tendens tot regelmaat, eenvoud en efficiëntie waar te kunnen nemen. Het procédé tot vorming van samenstellingen is uiteraard al een taaleconomisch middel, a fortiori geldt dat voor de formaties met afkortingen en acroniemen. Opmerkelijk is daarbij nog de toename in het gebruik van niet-inheems taalmateriaal, vooral enkele suffixen, en de integratie daarvan in het inheemse taalbestand. We laten achtereenvolgens deze verschijnselen de revue passeren.

Samenstellingen

Onder de morfologische procédés is de samenstelling in het Nederlands vanouds favoriet; een samenstelling is economisch: met één woord kan een vrij complex be-

grip uitgedrukt worden. Het ziet ernaar uit dat in de laatste decennia enkele nieuwe soorten samenstellingen in zwang zijn gekomen: nominale samenstellingen met een woordgroep als eerste lid, samenstellingen met verba en opmerkelijke 'back formations' daarbij, en samenstellingen met adjectieven en daarmee samenhangende ontwikkelingen.

Nominale samenstellingen kunnen een behoorlijke lengte bereiken: vier-, vijfen zesledige composita zijn geen uitzondering in het Nederlands. In geschreven teksten kan dat tot onoverzichtelijkheid leiden. Als oplossing komt als gevolg daarvan het niet-aaneenschrijven van samenstellingen steeds meer voor, bijvoorbeeld *week reclame banket bakkers sprits* of *spoorstaaf las inrichting*. Maar ook bij korte samenstellingen komt dit verschijnsel voor: *uit rit zand auto's*. De juiste schrijfwijze - aaneengeschreven of met verbindingsstreepjes - durft men kennelijk niet aan.

Bij woordgroepen als eerste lid zijn koppeltekens onontbeerlijk. Het procédé is bekend, maar was naar het ons schijnt vooral in literair taalgebruik (Van Deysse!) te vinden: *kleine-jongetjes-onder-elkaar-elite* (NRC-Hbl. 29-9-83), *zie-je-wel-gevoel, een waar-gaat-dat-heen-artikel* (NRC-Hbl. 28-11-92).

Men denke hierbij ook aan de inventies die vooral in commercieel taalgebruik floreren zoals *een zie-uzelf-ten-voeten-uit-spiegel* of *een Spaar-voor-Zekerheid-Plan*. Maar niemand kijkt meer verbaasd op bij *doe-het-zelf-winkel* of *zelf-sleutelen-rubriek*.

Samenstellingen bestaande uit een adjectief in onverbogen vorm + een substantief zijn jarenlang bestreden als germanismen (Staverman 1939; Steenbergen 1971). Formaties als *rauwkost* en *groothandelaar* zouden onnederlands zijn, terwijl ook pogingen tot verdediging werden ondernomen: aangezien *rauwkost* iets anders betekent dan *rauwe kost*, zou het niet afgewezen mogen worden. Inmiddels is de taalontwikkeling eigen wegen gegaan: *groothandel* en *grootbeeld* zijn gebruikelijk geworden, *grootstad* daarentegen niet; *hoogbouw* en *laagbouw* zijn algemeen geworden, *snelweg*, *snelbuffet*, *snelkassa* eveneens, maar *volmelk* (*Vollmilch*) of *diepbouw* (*Tiefbau*) komen niet voor.

Samenstellingen van verba komen eveneens niet zelden op in de commerciële sfeer (*klimsparen*, *vliegwingelen*), maar ze halen ook de algemene taal (*roerbakken*). Nieuwe formaties met een substantief als eerste lid zijn er in grote hoeveelheid. We noemen hier *vakantiewerken*, *doemdenken*, *stoomstrijken*, *huisdealen*, *taakverdelen*, *vormpersen*, *plankzeilen*, *computerprogrammeren*, *tekstverwerken* en andere.

Sommige van deze verba zijn als 'back formations' te beschouwen bij eerder gevormde schijnbare deverbatieven. Zo zijn *grijsrijden* en *voordeurdelen* vrijwel zeker ontstaan na de vorming van *grijsrijder* en *voordeurdelers*. Van die nieuw ontstane infinitieven worden dan weer verbogen vormen afgeleid: deelwoorden, maar ook verba finita. Zo is vrijwel zeker een lijn te trekken van *hongerstaking* via nog niet geattesteerd *hongerstaken* naar *hongerstakers* en *hongerstakende studenten* (NRC-Hbl. 18-5-89). Ook aan vormen als *vakantiewerkende jongeren* (NRC-Hbl. 18-5-85),

nazi-groetend, gebloemleesd, een tweeverdienend echtpaar, ik thuiswerk veel (R. Campert, *Vk.* 11-9-86) moeten substantivische samenstellingen ten grondslag hebben gelegen die via een mogelijke infinitief tot verder liggende formaties geleid hebben.

Opmerkelijk is de vrijmoedigheid waarmee de moderne taalgebruiker samenstellingen met adjectieven als hoofd maakt. Tussen het adjectief zelf en het determinerende eerste lid zijn allerlei semantische relaties denkbaar, die kennelijk door taalgebruikers zonder moeite begrepen worden. Wanneer het eerste lid een substantief is, kan dat qua functie vergelijkend zijn (*bloemfris, giroblauw*), versterkend (*oliedom, poeprijk*) dan wel dimensioneel (*gevelgroot, tafelhoog*). Een succesrijke formatie van het laatste type is *kamerbreed* (zie Moerdijk 1985) dat aanvankelijk voor tapijt gebruikt werd, vervolgens overdrachtelijk werd toegepast op de Tweede Kamer: *een kamerbrede motie* (*NRC-Hbl.* 12-2-82). Van hieruit ontstonden: *natiebreed* (*NRC-Hbl.* 26-4-82), *stratenbreed* (Mulisch, *De aanslag* 1982, blz. 230), *raadsbreed* (*KU-Nieuws* 21-2-92), *universiteitsbrede taken* (*Int. meded. KU, Nijmegen, dec. '92*).

Er zijn echter legio andere relaties, die veelal door voorzetselconstructies te expliciteren zijn (*stofvrij = vrij van stof* enzovoort). Zo kennen we:

- privatieve relaties (*bedrijfsvreemd, loodvrij, energiearm*)
- protectieve relaties (*hittebestendig, ovenvast, motveilig*)
- causatieve relaties (*ovenvers, bezemschoon*)
- finale relaties (*panklaar, tandschoon, klantgevoelig, milieuaardig*)
- temporele relaties (*vakantielang, stormsterk, winterwarm*)
- locatieve relaties (*spelonkrein, gootzindelijk* (hond), *sneeuwzeker*)
- ruimere relaties (*kostenbewust, kapitaalintensief, vuurgevaarlijk* (crimineel), *stadsvernieuwingsurgent, deltaveiling, autoluw*)

Vooraf bij de finale relaties zijn er expansieve uitbreidingen waarneembaar:

- *vriendelijk*: *vrouwvriendelijk, gebruikersvriendelijk, diervriendelijk, budgetvriendelijk, kindvriendelijk, botsvriendelijk* (auto's);
- *onvriendelijk*: *publieksonvriendelijk, vernieuwingsonvriendelijk, man-onvriendelijk*;
- *vijandig*: *tramvijandig, vrouwvijandig, arbeidersvijandig, consumptievijandig*;
- *gevoelig*: *trendgevoelig, relgevoelig, fooigevoelig, servicegevoelig, hitgevoelig*.

De laatstgenoemde gevallen laten een ontwikkeling zien in de richting van suffixvorming: *-vriendelijk, -vijandig, -gevoelig* zijn op weg suffix te worden en kunnen als halvesuffixen beschouwd worden (vergelijk Van den Toorn 1983). Het verschijnsel is al langer bekend uit formaties als *natriumarm, alcoholrijk, loodvrij, stijlvol*,

gelede adjectieven die graadbepalingen en comparatie toelaten in tegenstelling tot hun correlaten die nog niet als formaties met een halfsuffix beschouwd kunnen worden. Men vergelijkte:

straatarm	*erg straatarm	*straatarter
zoutarm	erg zoutarm	zoutarter

De nieuwvormingen op *-vriendelijk* en consorten vertonen dezelfde eigenschap:

hypergevoelig	*zeer hypergevoelig	*hypergevoeliger
lichtgevoelig	zeer lichtgevoelig	lichtgevoeliger

Bovendien komen deze formaties tegemoet aan het streven naar economische uitdrukingsmogelijkheid: *autovijandig* is predicatief en attributief bruikbaar, terwijl het semantisch equivalent *anti-auto* alleen predicatief kan voorkomen. Hetzelfde geldt voor *vrouwvriendelijk* tegenover *pro-vrouw*.

Het ziet ernaar uit dat door moderne reclameteksten nieuwe samengestelde adjectieven in onze taal hun intrede doen. Daarbij zijn occasionele nieuwvormingen als *tintelfris*, *kakelverse eieren*, *vingerlichte besturing* en dergelijke, maar ook formaties die een veel grotere verbreiding hebben gevonden: *vriesdroog*, *motorvreemd slagvast* en andere (zie Mars 1968).

Er bestaat in het Nederlands vervolgens een type samenstelling waarbij een voltooid deelwoord voorafgegaan wordt door een substantief, waardoor een samengesteld adjectief ontstaat; een voorbeeld is *computergestuurd*, waarbij de relatie tussen de samenstellende delen geëxpliciteerd kan worden door de omschrijving 'door de/een computer gestuurd'. Het type is niet nieuw: het Middelnederlands kende al *godevolen*, *huusbacken* en andere, terwijl algemeen gebruikelijke gevallen in het moderne Nederlands te vinden zijn in *doelgericht*, *noodgedwongen*, *eervergeten* en andere. Wél nieuw schijnt ons de verbreiding die dit type in de decennia sinds ongeveer 1975 vertoont. De verwachting van Den Hertog anno 1898 dat deze vormen geen grote uitbreiding zouden ondergaan (zie 7.2.2.2.) is dus niet uitgekomen.

Het betreft hier naar onze mening een type woordvorming dat in het Nederlands als Germaanse taal normaal genoemd mag worden. Met anderen woorden: men hoeft er geen germanisme of anglicisme in te zoeken, omdat dezelfde constructie ook in het Duits en Engels voorkomt (bijvoorbeeld *notgedrungen*, *frostbitten*). Niettemin is tegen dit soort formaties bij herhaling protest aangetekend (zie daarvoor uitvoeriger Van den Toorn 1984), ten onrechte. Uit recent materiaal geven we hieronder enige voorbeelden, geordend naar de omschrijvingsmogelijk-

heden door middel van een voorzetsel. Veruit de meeste gevallen betreffen attributief gebruik. De voorbeelden stammen grotendeels uit de dagbladpers van de jaren 1980-1992.

door computergestuurd: door de/een computer gestuurd

KOMO-gekeurde huisvuilzak	rijkserkende diploma's kernenergie
probleemgestuurd onderwijs	aangedreven onderzeeër

met kolengestookt: met kolen gestookt

placebo-behandelde muizen	aspartaam-gezoete frisdranken
platinaveredeld scheerblad	fosfaatverzadigde gronden

aan tijdgebonden: aan tijd gebonden

drugsverslaafde hippie	loongerelateerde uitkering
------------------------	----------------------------

lokale relatie, uit te drukken door *aan, bij, in*

beursgenoteerde ondernemingen	hoekopgestelde keuken, vormgegoten
ovengebakken frites	replica's

andere relaties, veelal uitdrukbaar met *naar, volgens, wat betreft*

taalvertraagde jongens lichaamsgevormd	
verband kinderbeveiligde sluiting Caesar	
geknipt haar	
vetbeperkt ijs	duurgetrainde sporters (dat wil zeggen in
	duur) afstandsbediende televisie
	Nederlands gesproken video

Er blijkt onzekerheid bij de spelling: los geschreven, aaneengeschreven of met koppelteken gespelde vormen wisselen elkaar af. Naast attributief gebruik, dat overweegt, komen ook gevallen van predicatief gebruik voor (bijvoorbeeld: 'De kinderen hielden zich *spelverdiept*', V. Mahieu, *Tjoek* 1960, blz. 132) en substantiveringen (bijvoorbeeld *een spraakgestoorde*, *NRC-Hbl.* 14-1-84), *oorlogsgetroffenen* (*NRC-Hbl.* 23-9-86), *luchtgehandicapten* (brochure Kankerbestrijding 1987).

Nulderivaties

Al sinds de Middeleeuwen kent het Nederlands een morfologisch procédé waarbij van samenstellingen (vulgo: scheidbaar samengestelde werkwoorden) door zogenaamde nulderivatie of conversie nomina actionis gevormd worden. Naast de afleiding door middel van ablaut (*ingrijpen / ingreep*) en afleiding door suffigering met *-ing* (*ophelderden / opheldering*) kennen we afleidingen zonder dat daar een fonetisch waarneembaar element aan te pas komt (vergelijk Dokulil 1968; Marchand 1969: 359 e.v.): *aanwassen / aanwas*. Niet altijd is met zekerheid uit te maken of er sprake is van afleiding of van samenstelling. Theoretisch kan *aanblik* een nulderi-

vatie zijn van *aanblikken*, maar ook een samenstelling van *aan* en *blik*, waarbij het verbum *aanblikken* een afleiding is. Historisch bewijsmateriaal dat uitsluitend zou kunnen geven ontbreekt meestal (zie verder Don 1993).

Onverdacht in dit opzicht is een woord als *aanhang*, want *hang* komt niet zonder meer in de betekenis 'het hangen' voor. Dat geldt eveneens voor *aanhef*, *aanleg*, *aanvoer*, *aanwas*, *aanzet*, *afvoer* en vele andere. Zoals gezegd komt het procédé al in de Middeleeuwen voor met talloze voorbeelden, ook van in onbruik geraakte formaties als *de aentast* 'inhechtenisneming' (1436), *de aenticht* 'beschuldiging' (1322), *de aenwerp* 'aangeslibd land' (1312). Steeds is sprake van afleidingen die het lidwoord *de* selecteren (van de door Schönfeld 1964: 204 ter sprake gebrachte nomina postverbalia als *bericht*, *bestuur*, *bezoek*, *verzoek*, *vervolg*, alle neutra, zien we hier af). Behalve nomina actionis (*aanmaak*, *opbloei*, *uitleen*) zijn er resultaatnamen (*indruk*, *nasleep*, *overdruk*, *uitdraai*) en woorden die in beide betekenissen voor kunnen komen: *aankoop* 'het aankopen' en 'datgene wat aangekocht is'.

De indruk bestaat dat dit soort afleidingen in opmars is, zowel bij intransitieve als transitieve verba, vooral in ambtelijk taalgebruik. Uit recent materiaal, opzettelijk met bronvermelding, noemen we:

- aanpak van voetbalvandalen (*Tel.* 11-10-82)
- doorhang van de rijdraad (*Op de rails* 51, 1983, blz. 260)
- doorsteek in noordwestelijke richting (*NRC-Hbl.* 7-6-82)
- doorstroom van studenten (*KU-Nieuws* 11-6-82)
- doortrek reizigerstunnel (opschrift station Dordrecht 1986)
- inbreng van juwelen voor de veiling (*NRC-Hbl.* 16-11-84)
- inhuur van personeel (*KU-Nieuws* 8-11-84)
- instroom van studenten (*NRC-Hbl.* 30-11-82)
- invoeg in een opera van Cimarosa (NCRV-radio 7-11-84)
- dien diepen omwoel (E. Querido ± 1920)
- onderduik van joden (passim)
- ophaal van huisvuil (*NRC-Hbl.* 20-8-82)
- oppas van baby's (*NRC-Hbl.* 20-8-82; als nomen actionis!)
- opslag van elektriciteit (*NRC-Hbl.* 16-6-88)
- tijdelijke opstap (haltebord Nijmegen)
- opvang van daklozen (*NRC-Hbl.* 20-11-82)
- overblijf aan het eind van de route (*NRC-Hbl.* 4-1-85)
- overloop van bevolking (*NRC-Hbl.* 17-10-83)
- terugloop aantal studenten (*NRC-Hbl.* 4-3-87)
- toestroom van buitenlanders (NOS-Journaal 17-11-82)
- toezwaai van studenten van andere studierichtingen (*NRC-Hbl.* 19-9-84)
- uitgloeï van gifgrond (*NRC-Hbl.* 26-6-85)
- uitlui van Franz Josef Strauss (*NRC-Hbl.* 8-10-88)
- uitruk van de brandweer (Broekman, *Rotterdam brandt* 1990, blz. 8, 12)

uitstoot van bewindlieden (NOS-Journaal 11-11-82)
 uitstoot van uitlaatgassen (NOS-Journaal 14-5-84)
 uitstroom van leden (*NRC-Hbl.* 31-10-84)
 uitval onder de eerstejaars (*KU-Nieuws* 24-11-82)

Ook van enkele onscheidbare werkwoorden komen dit soort nulderivaties voor:
 herkraak als inzet van kort geding (*NRC-Hbl.* 23-10-84)
 verbouw van voedselgewassen (*NRC-Hbl.* 5-3-86)

Verder komen samenstellingen voor met als eerste lid een substantief:
 betonrot (*Nws. v.d. dag* 21-9-83)
 bladsnoei (*U-blad* 8-6-84)
 boekenuitrek (studenten-meded. okt. 85)
 boskap (KRO-televisie 14-2-82)
 houtkap (*NRC-Hbl.* 14-6-88)
 houtrot (*Huis en tuin*, sept. 83)
 kinderopvang (*NRC-Hbl.* 11-6-82)
 lesuitval (*NRC-Hbl.* 26-6-85)
 spoorherleg (Engel, *De Gooische moordenaar* 1981, blz. 108)
 verfopbreng (cat. *Holl. meesters uit Amerika* 1990, blz. 229, 370)

Met als eerste lid een adjectief of adverbium:
 gelijkmaak (Du Perron, *Land v. herkomst* 1935, blz. 488)
 kaalslag (passim)
 leegloop in het onderwijs (*NRC-Hbl.* 28-9-83)
 openleg van een stad (NOS-Journaal 11-12-84)
 totale platlig van een baanvak (*NRC-Hbl.* 1-2-90)
 weglek (van gelden) (*KU-Nieuws* 19-9-85)

Ten slotte verschijnen ook van simplicia enkele nieuwe nulderivaties:
 verbod op fok pitbulls (*NRC-Hbl.* 23-10-90)
 de kap van teakhout (*NRC-Hbl.* 13-6-88)

Afleidingen op *er*

In de laatste driekwart eeuw is voorts een toenemende polyfunctionaliteit zichtbaar geworden bij het suffix *-er* en zijn allomorf *-aar*. Het is bekend dat *-aar* de oudste rechten heeft en dat *-er* een verzwakte vorm van *-aar* is, maar van modern standpunt is *-er* het primaire suffix en *-aar* een allomorf die alleen in complemen-

taire distributie met *-er* voorkomt. Hoewel het suffix oorspronkelijk na nomina werd toegepast, heeft het zich bovenal ontwikkeld tot een deverbaal suffix tot vorming van nomina agentis (zie Van den Toorn 1988c).

De polyfunctionaliteit die we bij *-er* waarnemen is, als we het goed zien, een fenomeen van de laatste 75 jaar, met een toename in de laatste decennia. Een vluchtige inventarisatie levert het volgende beeld op:

1. subjectsnaam	speler
2. objectsnaam	bijsluiter
3. instrumentnaam	opener
4. gebeurtenisnaam	treffer
5. causatief	giller
6. beroepsnaam	wetenschapper
7. lidmaatschapsnaam	CDA'er
8. herkomstnaam	Hollander
9. persoonsnaam	vrijwilliger
10. samenstellende afleiding	eenakter

In deze nogal disparate opsomming (afkomstig van Moortgat en Van der Hulst 1981: 182-183) zijn de eerste vijf formaties deverbaal. Maar naast het normale nomen agentis (*speler, werker*) en het normale nomen patientis (*lijder*) is er uitbreiding waar te nemen van persoonsnaam (*speler*) tot zaaknaam (*opener, wekker, treffer*). Volstrekt nieuw is echter de betekenisontwikkeling die we aantreffen in *bijsluiter* (niet 'persoon die iets bijsluit', maar 'object dat ergens bijgesloten wordt') en *giller* (niet 'persoon die gilt' maar 'iets dat iemand doet gillen').

Voorbeelden van *-er*-afleidingen met passieve betekenis zijn onder meer:

aanrader, meenemer, meepakker, prijspakker, achterlader, voorlader, onderzetter, onderlegger, oplegger, bijsluiter, voorwielaandrijver, (*Kampioen* okt. 83), inruiler ('inruilauto' *NRC-Hbl.* 22-9-83), meezinger (*NRC-Hbl.* 9-9-83), doorstikker ('doorgestikte jas'), aanprijzer van de week (adv. 31-1-90).

Typierend voor de sfeer waarin deze afleidingen gedijen is de diminutiefvorm die in populair taalgebruik niet makkelijk gemist kan worden: *'t is maar een krijgertje; eerlijke vlotte wegdrinkertjes* (wijnreclame 10-10-79).

Deverbale afleidingen met passieve betekenis van oudere datum zijn *martelaar, kittelaar* en *gijzelaar*, maar de eerste twee zijn weinig frequent en *gijzelaar* heeft tot zoveel verwarring aanleiding gegeven (doordat men *gijzelaar* begreep als 'degeen die de gijzeling uitvoert', dus in actieve betekenis), dat men ertoe overgegaan is te spreken van *gegijzelde*. Voor het daarbij behorende nomen agentis met actieve betekenis wordt tegenwoordig wel *gijzelnemer* gebruikt (zie ook Van den Toorn 1978).

Het tweede type (type *giller*) heeft een causatieve betekenis, terwijl in een aantal gevallen ook sprake kan zijn van een instrumentalis-betekenis. Als voorbeelden (ook diminutiva) noemen we:

afknapper, giller, lacher(tje), doordenker(tje), dijenkletser, hanger(tje), ('oneffen plek in grammfoonplaat), uitglijer (*NRC-Hbl.* 12-11-83), thuisblijver ('pantoffel die iemand doet thuisblijven', reclame 1986), wegweertje, (Tros-radio 14-11-81), instinkertje (NCRV-televisie 7-11-81), instapper ('schoen waar men zo instapt', reclamefolder 1985), inzinger ('lied waarmee een zanger zich inzingt', *NRC-Hbl.* 16-11-84), binnenkomer ('iets waarmee men binnenkomt', *U-blad* 12-3-82), opkomertje (*NRC-Hbl.* 20-10-78), losmakertje, platkrijgertje (*ibid.*).

De voorkeur voor het procédé blijkt ook uit 'back formations' zoals de volgende woorden: *hongerstaker* (zie ook hiervoor), *klassenstrijder* (*De Tijd* 16-10-81) naast *klassenstrijd*, *volkshuisvester* (*NRC-Hbl.* 19-9-87) naast *volkshuisvesting*.

Er is trouwens al eerder op dit verschijnsel gewezen: *bromfietser* is ontstaan vanuit *bromfiets*, maar niet vanuit een-verbium **bromfietsen* (Sassen 1980: 144).

Met als waarschijnlijk uitgangspunt de formatie van een nomen agentis voorafgegaan door een eerste samenstellingslid dat als argument bij het verbium kan worden gezien (verg. Booij 1985, Booij 1986a en 1986b, Booij 1988), zoals in het type *diamantslijper*, *romanschrijver* zijn veel samenstellingen van afleidingen op te merken, zoals *geheelonthouder*, *vlotvuller* ('model inktpot'), *bankzitter* (*Vk.* 25-9-87, 'voetballer op de reservebank'), *alleskunner* (reclame voor een soldeerlamp), *dubbelzitter* (*NRC-Hbl.* 26-10-83, gezegd van een auto), *rijkworder* (Hermans, *Heilige van de horlogerie* 1987, blz. 49), *anti-tippelaars* (*NRC-Hbl.* 18-3-86), 'personen die tegen tippelen zijn', *reinlevertje* (Vestdijk, *Rimpels van E. Ornstein*, 1959, blz. 67; afgeleid van *rein leven*).

Ook van werkwoordelijke uitdrukkingen kunnen soortgelijke afleidingen gevormd worden, bijvoorbeeld:

- een huik-naar-de-wind-hanger (Ter Braak, *Man tegen man* 1931, blz. 132)
- kat uit de boom kijkers (Buijnsters, *Wolff en Deken* 1984, blz. 293)
- van negen tot vijf werker (*Soc. Econ. Management*, 3-3-82)

Al langer zijn niet-deverbale afleidingen op *-er* in zwang, zoals *ouders*, *vrijwilliger*, *klassieker*, en afleidingen van telwoorden als *tiener*, *twintiger*, enzovoort. Ook denominale derivaties waren vanouds bekend, maar uit onze eeuw dateren toch een aantal formaties met als uitgangspunt een - meestal samengesteld - substantivum: *dagloner*, *minimumloner*, *wetenschapper*, *bouwwakker*, *wachtgelder*, *plattelander*, *middenstander*, *vakbonder*, *topscorer*, *topsporter*, *rolstoeler*, *hypothekeer* (*NRC-Hbl.* 19-9-87), *aandachtsvelder* (*KU Zien*, najaar 1984), *ochtendkranter* (*Onze taal*, april

1987), *directeur-tabakker* (NRC-Hbl. 15-12-87), *kuitbroeker* (1982), *groepsbelanger* (1988), *zelfkanter* (1989) (alle in Van Santen 1992, 160-161), *geboortegolver* (NRC-Hbl. 19-10-87), *caravanner* (Kampioen okt. 87), *Waterstater* (NRC-Hbl. 31-3-90), *binnenstadter* (NRC-Hbl. 19-6-89), *elflettergreper* (NRC-Hbl. 17-11-88), *combikaarter* (NRC-Hbl. 22-1-92).

Ook van nominale woordgroepen vinden we nieuwvormingen op *-er*, naast het al wat oudere type *Gereformeerde-Bonder* treffen we aan: *vrije beroeper* (NRC-Hbl. 17-6-89), *Algemene Letteraar* (*U-blad* 17-5-90), *wilde-busser* (Goudriaan, *Vriend of vijand* 1961, blz. 47), *rock-en-roller* (NRC-Hbl. 22-1-88), *anti-kruisrakter* (Hermans, *Door gev. gekken omringd* (interview 1985), blz. 126), *woonwerker* (*Vast en zeker*, maart 1987; denkkelijk afgeleid van *woon-werkverkeer*).

Afleidingen van woordgroepen zijn er legio, vooral sinds het in zwang raken van acroniemen die als nevenschikkende woordgroepen - een reeks namen van letters immers - fungeren. Als voorbeelden geven we *links-affer* (*Vk.* 22-1-87), *doe-het-zelver*, *65-plusser*, *AOW'er*, *VVD'er*.

Een nieuwe betekenisontwikkeling bij de afleidingen van geografische namen (speciaal stedenamen) is de overdracht van inwonersnaam op de naam van een vervoermiddel: *Amsterdammer* kan de betekenis hebben 'trein naar of van Amsterdam', *Noordwijker* 'blauwe tram naar Noordwijk'. Iemand kan zeggen: 'Ik neem in Breda de Arnhemmer en in Den Bosch stap ik over op de Zandvoorter.'

Naast *-er* voor masculiene afleidingen wordt *-ster* steeds vaker toegepast in formaties waar men dat niet zou verwachten: *wetenschapster* (*U-blad* 3-6-88), *hockeykeepster* (NRC-Hbl. 14-10-85), *ras-entertainster* (AVRO-radio 30-11-82). Dat *-er* gesubstitueerd wordt door *-ster* bewijzen spellingen als *aanvoerdster* (*Vestdijk, Fantasia* 1949, blz. 109).

Samenvattend menen we te kunnen stellen dat *-er* als deverbale suffix voor voorwerpsnamen met passieve of causatieve betekenis in opmars is en ook dat denominaal *-er* veld wint. Het is de vraag of de constatering in de *ANS* dat het denominale *-er* niet productief is, gehandhaafd kan worden (Geerts e.a. 1984: 85). Het ziet er veeleer naar uit dat *-er* zijn ruime toepassingsmogelijkheid te danken heeft aan het betekenismoment dat wel omschreven is als 'persoon die geclassificeerd wordt op grond van de conceptueel significante betrokkenheid met de zaak waarnaar het ongelede of minder gelede correleert dat de basis van de afleiding vormt verwijst' (Van Santen & De Vries 1991: 117). Het denominale *-er* is succesrijk door de vaagheid van zijn betekenis, een succes dat slechts geremd wordt door de volop aanwezige mogelijkheid tot samenstelling, die een ernstige concurrent vormt (De Caluwe 1992; Van Santen 1992b).

Het gemak waarmee het denominale *-er* wordt toegepast valt te demonstreren aan twee verschijnselen. Het eerste is de zogenaamde overkarakterisering: het in feite hypercorrecte toepassen van het onderhavige suffix waar dat overbodig is. Dat heeft ervoor gezorgd dat naast *Franciscaan* de vorm *Franciscaner* ontstond (meer voorbeelden bij Van Haeringen 1954b) en dat in recente tijd de afkorting

UHD (voor *Universitair hoofddocent*) vervormd werd tot *UHD'er* (zie ook Van Marle 1987).

Het tweede verschijnsel waarop we doelen is net floreren van het denominale *-er* in vaktaal, althans taalgebruik waarin sprake is van een zekere vertrouwdheid met het gedenoteerde begrip. Dat gaat stellig op voor de toepassing van het suffix na N+N-samenstellingen, die door hun beperkter betekenis (i.e. beperkter dan die van het simplex) geschikter zijn om het in wezen vage *-er* toe te laten (Van Santen 1992a: 164). Zo zijn vaktaaltermen als *vierasser*, *drieruiter* ('tramrijtuig met aan weerskanten drie ruiten'), *tweepijper* ('schip met twee schoorstenen') te begrijpen. Ze vallen in de sfeer van spoorwegtermen als *dubbeldekker*, *wadloper*, *koploper*, *sprinter*, *zelfflosser* en andere.

Maar *-er* hecht zich ook aan ongelede nomina (type *sporter*). 'Slang is rich in *-er* words' is al opgemerkt voor het Engels (Marchand 1969: 275), maar ook in het Nederlands vinden we juist in de spreektaal woorden van het type *kuster* (vergelijk Damsteegt 1961). Ook al zou het woord een anglicisme zijn, naar het Engelse *coaster*, dan geldt a fortiori dat Engelse invloed begunstigend kan werken op het Nederlandse procédé. Niet alleen kent het Nederlands namen voor scheepstypen als *logger*, *kotter*, *lichter*, *trawler*, *kruiser*, *tanker*, maar ook buiten het terrein van de vaktaal zal kennis van het Engels die veel Nederlanders in meerdere of mindere mate bezitten, een rol kunnen spelen bij de toepassing van *-er*, ook na woordgroepen waarvoor *two-seater*, *teenager*, en *oldtimer* voor ieder doorzichtige voorbeelden leveren. Marchands vaststelling 'The suffix *-er* can be tacked on to almost any basis' (Marchand 1969: 279) kan zonder bezwaar worden overgenomen voor het Nederlands, waar men het procédé ook op Engels materiaal toepast: *blind dater* (*KU-Nieuws* 17-1-92 'iemand die een blind date, een afspraak met een onbekende maakt').

Er zijn ook minder opvallende verschuivingen waarneembaar bij de woordvorming. Zo is er een toename vast te stellen van afleidingen op *-baar*, dat een concurrent gaat vormen van het suffix *-lijk* (voorzover het adjectieven betreft die een zogenaamde objectslezing hebben). Formaties op *-baar* hebben vanouds een objectslezing en zijn dientengevolge parafraseerbaar door middel van *worden*: *eetbaar* = 'gegeten kunnende worden', *bewaarbaar* = 'bewaard kunnende worden' (Van Marle 1988). Die lezing is niet mogelijk bij *leefbaar*, dat in de laatste decennia gebruikelijk is geworden. Opmerkelijk is ook een formatie als *de studeerbaarheid van de universiteit* (*NRC-Hbl.* 28-11-92).

Acroniemen

Hoewel vele vormen van afkortingen en letterwoorden of acroniemen al sinds eeuwen in verschillende talen voorkomen (Zumthor 1951), is in de 20e eeuw een opvallende toename te bemerken, vooral in de tweede helft van de eeuw. Ook daarvoor was echter al een toenemend gebruik van afkortingen te constateren in de dagbladpers. Om redenen van efficiëntie en zuinigheid werden in annonces in

dagbladen sinds de jaren dertig vooral in personeelsadvertenties steeds meer afkortingen aangewend, die door hun grote frequentie begrijpelijk bleven. Een voorbeeld is *b.b.h.h.* voor *bezigheden buitenshuis hebbend*, *z.g.a.n.* voor *zo goed als nieuw* en vele andere. Zijn dit nog lees-afkortingen, van lieverlee worden sommige van die lettersequenties ook als afkorting uitgesproken, zoals *s.v.p.*, *a.u.b.*, *t.z.t.* Daarnaast zijn er de afkortingen die vooral in de omgangstaal makkelijk uitspreekbaar zijn, zoals *loc* (*locomotief*), *prof* (*professor of professional*), *lab* (*laboratorium*) en die een zekere familiariteit bezitten (zie Wells 1965).

Over het algemeen kunnen we onderscheid maken tussen twee types acroniemen: die waarbij de initialen van afgekorte woorden elk afzonderlijk met hun letternaam worden uitgesproken (*NCRV - Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging*), en die waarbij de initialen als fonemen in een nieuw ontstaan woord worden uitgesproken (*AVRO - Algemene Vereniging voor Radio-Omroep*). Niet toevallig nemen we hier als voorbeeld gevallen van artificiële, subsidiair commerciële naamgeving, want juist daar komt de benoeming door middel van acroniemen veelvuldig voor. Maar ook in de algemene taal komen deze types van woordvorming beide voor: *AOW* (= *Algemene Ouderdoms-Wet*) en *VUT* (= *Vervroegde Uit-Tredingsregeling*) kunnen als voorbeelden genoemd worden.

De hier genoemde typen acroniemen hebben al vroeg de aandacht van taalbeschouwers getrokken en er zijn verschillende benamingen en indelingen voorgesteld (Linnebank 1921; Linnebank 1925). Een door Linnebank voorgestelde benaming ('puntletters') heeft nooit ingang gevonden, maar de gevallen die hij in het begin van de jaren twintig vermeldt, zijn nog altijd gebruikelijk, zowel in het algemene als in het commerciële taalgebruik.

Er is nog een derde type acroniem en het is niet uitgesloten dat de eerste toepassing daarvan bij de commerciële naamgeving te vinden is. Een voorbeeld daarvan is de naam *AMRO*, die gevormd is uit stukken van *Amsterdam-Rotterdam-Bank*. Het opmerkelijke daarbij is dat niet van initialen alleen gebruik is gemaakt, ook niet van volledige morfemen, maar van stukken of splinters van morfemen. Dit procédé is bij de commerciële naamgeving zeer gefavoriseerd en het is met zekerheid al in de vorige eeuw vast te stellen (Van den Toorn 1988a). Behalve in de commercie komt deze compositie van splinters ook in de algemene taal meer en meer voor; als voorbeelden geven we:

horeca	<	hotel + restaurant + café
vliizo(trap)	<	vliering + zolder(trap) (Van Dale 1984)
sofi(nummer)	<	sociaal + fiscaal (nummer)
minco	<	minderwaardigheidscomplex (Van Dale 1984)
jabo	<	jachtbommenwerper
trafo	<	transformator
motel	<	motorist + hotel (Engelse ontlening)
doka	<	donkere kamer (voor ontwikkelen van foto's)
infotainment	<	informatie + entertainment

Het procédé is ook in de Angelsaksische talen en in het Duits bekend en wel onder verschillende namen (Baum 1962). Verbreid is ook het gebruik van tweelettergrepige afkortingen op -o; vooral de trochee op -o is sinds de jaren tachtig van deze eeuw in de mode gekomen. We noemen

mayo	<	mayonaise
limo	<	limonade
demo	<	demonstratie
arro	<	arrogant persoon

Er zijn er vele tientallen (zie Kuitenbrouwer 1987; Van den Toorn 1987) en ze ontstaan vooral in populair taalgebruik (bijvoorbeeld *wispo* voor *wintersport*) en in de commercie (*ergomeubels* voor *ergonomisch verantwoorde meubels*). Al langere tijd voor de oorlog hadden firma- en productnamen op -o een sterke voorkeur (Premsele 1940) en ook buiten de sfeer van handel en industrie zijn trocheeën op -o in zwang. Ze blijven echter niet alleen beperkt tot slang, maar dringen ook door in de dagbladders en in de algemene omgangstaal.

Een andere ontstaansgeschiedenis hebben vergelijkbare formaties die een (neo)klassieke oorsprong hebben. Het betreft hier splinters die afkomstig zijn uit buitenlandse leenwoorden van klassieke herkomst. Daarbij is dan vaak een stuk behouden gebleven dat geen echte splinter is, maar toevalligerwijze in het Latijn of Grieks een gangbaar voorzetsel of bijwoord, zoals *infra-*, *inter-*, *intra-*, *super-*, *trans-*, maar er zijn ook echte splinters onder zoals *maxi-*, *mini-*, *multi-* en Griekse stammen als *macro-*, *mega-*, *neo-*, *tele-* en andere. Interessant is dat veel van deze elementen dusdanig in het Nederlands geïntegreerd zijn dat ze optreden als eerste lid van composita met inheemse woorden. Als voorbeelden noemen we hier:

mega-geleerde (*NRC-Hbl.* 20-5-89), mega-leider (*NRC-Hbl.* 18-6-90), ultraloper (*NRC-Hbl.* 8-5-89), post-verzorgingsstaat (Zijderveld in *Het spoor* 1989, blz. 291), non-kunstwerk (cat. *Entartete Beeldhouwkunst* 1991, blz. 19), anti-geluid (*NRC-Hbl.* 15-9-89), neo-bruinhemd (*NRC-Hbl.* 6-1-92), intergeslachtelijk (*NRC-Hbl.* 3-1-92), minikliniek (*NRC-Hbl.* 10-12-91), telewerken (*NRC-Hbl.* 7-8-89).

Daarnaast zijn er de composita met een splinter van uitheemse herkomst als eerste lid:

culi-slager (*NRC-Hbl.* 25-1-90) (culinair)
 eco-voeding (*NRC-Hbl.* 9-3-89) (ecologisch)
 reli-park (*NRC-Hbl.* 20-3-91) (religieus)

Speciaal met een eerste lid op -o zijn er veel samenstellingen te vinden, zoals *anar-*

cho-burgerlijk (NRC-Hbl. 11-11-89), *narco-dollars* (NRC-Hbl. 28-5-88), *lesbopulp* (NRC-Hbl. 8-1-91) en vooral met *Euro*: *Euroverkiezingen*, *Euro-ambtenaar*, *Eurogeld*, *Eurovlag* en honderden andere. Ze passen alle in het streven naar verkorting: *Europarlement* is korter dan *Europees parlement*. (Meer materiaal in Van den Toorn 1988b.)

Het gebruik van afkortingen kan tot inherent pleonasme leiden, wanneer één van de afgekorte woorden zelf weer herhaald wordt:

NLO-opleiding	=	Nieuwe Leraren-Opleiding-opleiding
BOM-moeder	=	Bewust Ongehuwde Moeder-moeder
APK-keuring	=	Algemene Periodieke Keuring-keuring

In het laatste kwart van de 20e eeuw is bovendien een toenemende neiging merkbaar met niet-inheemse suffixen nieuwe woorden te creëren. Vooral in de commerciële sfeer bloeien nieuwe vormen op, waarvan sommige blijvend succes hebben, andere tot de randverschijnselen van de morfologie gerekend kunnen worden. Internationalisering is merkbaar bij naamgevingen als *croissanterie*, *saladerie*, *bedderie*, *pulloveria*, de vele hybridische vormen met *-boetiek*, *-taria* (uit *cafetaria*), *-theek* (uit *bibliotheek*, bijvoorbeeld *artotheek*, *spelotheek*), *-rama* (uit *panorama*, bijvoorbeeld *autorama*, *aviorama*, vergelijk Södergård 1963; Hamans 1988) en *-burger* (uit *hamburger*, bijvoorbeeld *biefburger*, *poestaburger*). Een aantal daarvan heeft ook de woordenboeken gehaald.

Tamelijk spectaculair is het succes van *-ette*, een niet-inheems suffix dat favoriet is bij commerciële naamgeving, maar ook daarbuiten in de algemene taal verbreiding heeft gevonden in woorden als *wasserette*, *majorette*, *restorette*, *bungalette*, *stomerette*, *peuterette*, waardoor steeds een connotatie van 'klein formaat en/of luxe uitvoering' teweeggebracht wordt.

Een ander niet-inheems suffix, dat in enigszins intellectueel taalgebruik voorkomt is *-esk*, dat in de plaats van *-achtig* vooral na eigennamen van personen gebruikt wordt: *chaplinessk*, *chopinesk*, *duperronesk*, *haydnesk*, *napoleonesk*, *raeganesk*, *schumannesk* en vele andere. Minder algemeen verbreid, maar evenzeer kenmerkend voor een zekere internationalisering is zeker de toepassing van enkele niet-inheemse suffixen na inheemse woorden. Voorbeelden zijn: *-isme* (*arbeiderisme*, *padvinderisme*, *hervormisme*), *-itis* (*aanstelleritis*, *bestselleritis*, *hollanditis*), *-iseren* (*veralgemeiseren*, *Finlandiseren*, *Libaniseren* (NRC-Hbl. 24-12-91), *manhattaniseren* (NRC-Hbl. 14-12-87), *horecalisering* (NRC-Hbl. 13-12-90)).

Veel van de hier signaleerde verschijnselen zijn samen te vatten onder de termen 'rationalisering en efficiency in taal', waarvoor Van Haeringen (1956) aandacht vroeg. Hij wees op de vele verkortingen van eigennamen, letterwoorden en verkortingen van zinnen. Daarbij kan ook gewezen worden op de 'woordwording'

van affixen (Michels 1957): affixen worden geïsoleerd en krijgen een functie en betekenis als woord. Een voorbeeld is *bedrijfschap*, waaruit het suffix *-schap* een eigen leven is gaan leiden als *schap*: een *schap* krijgt de betekenis van 'een commissie of een publiekrechtelijk lichaam'. Al ouder is trouwens het gebruik van secundaire adjectieven uit versterkende prefixen: *smoor*, *dol*, *reuze*, *stapel*. Een recente nieuwvorming is *tig*, dat als betekenis heeft 'een flink aantal' (geïsoleerd uit *twentig*, *dertig* enzovoort) (Van Marle 1985). Er valt ook nog te wijzen op *goog* en *loog*, die - voorlopig nog schertsend, maar allengs ook serieus - gebruikt worden ter aanduiding van *pedagoog*, *agoog*, *psycholoog* en dergelijke.

Het omgekeerde van deze verkortingstendens, waarbij affixen tot woorden worden, is het weglaten van, kennelijk overbodig geachte, suffixen. Dit verschijnsel doet zich voor bij woorden als *fanaat*, *chaoot*, *neuroot*, *diabeet*, *mathemaat*, *agnost*, waarbij telkens het suffix *-icus* is vervallen (Sassen 1981a en b). Op het voetspoor van *therapeut* is waarschijnlijk *techneut* ontstaan (zie ook Backhuys & Zonneveld 1993).

8.2.3. Syntaxis

8.2.3.0. Inleiding

In de syntaxis van het Nederlands hebben zich in de laatste driekwart eeuw zeker veranderingen voorgedaan, maar van veel van die veranderingen is niet precies vast te stellen wanneer ze begonnen zijn. Syntactische veranderingen voltrekken zich langzamer en minder in het oog springend dan morfologische vernieuwingen. Voor het vaststellen van wijzigingen is dan ook materiaal over een lange periode vereist en dat ontbreekt heel vaak. Daar komt nog bij dat er verschillen tussen spreektaal en schrijftaal bestaan: veel constructies die bij informeel of onvoorbereid spreken normaal zijn, worden nooit geschreven. In geschreven bronnen ontbreken ze dan ook en pas sinds de ontwikkeling van akoestische opname-apparatuur is er onderzoek ondernomen naar gesproken Nederlands. Wat ons niet verbaast is dat in dat gesproken Nederlands veel ongrammaticale zinnen voorkomen; vergissingen, versprekingen, hervattingen zijn niet van de lucht, er komen herhalingsconstructies voor en bijzinnen krijgen vaak de vorm van een hoofdzin (Uijlings 1956: 54 e.v.). Een aantal van die constructies komt met grote regelmaat voor; ze zijn nader beschreven door Frank Jansen (1981) en het is niet uitgesloten te achten dat sommige daarvan ten slotte aan schrijftaalnormen zullen gaan voldoen. In het vervolg van dit hoofdstuk komen deze constructies nog aan de orde.

Opmerkelijk bij de schrijftaal is de forse lengte van de zinnen en de grammaticaliteit ervan, in die zin dat bijna altijd een onderwerp en een persoonsvorm voorkomen, terwijl in de spreektaal deze grammaticaliteit soms ver te zoeken is. Bij een

onderzoek van zogenaamde ambtelijke taal, in casu de correspondentie tussen regering en Staten-Generaal, viel op dat lange zinnen en lange woorden gebruikt werden, ketens van voorzetsels en lidwoorden, substantivisch gebruikte infinitieven en nominalisering op *-ing*. Dat komt overeen met subjectieve oordelen dat de 'taal van Den Haag' onpersoonlijk, ingewikkeld, wijdlopig en traditioneel moet heten (Renkema 1981:164 e.v.). Nu is dit ambtelijk taalgebruik maar één facet van de schrijftaal. Er zijn zoveel stijlen en variëteiten in geschreven bronnen te vinden dat het eigenlijk illusoir is van 'de' schrijftaal te spreken anders dan in voorwetenschappelijke betekenissen. Voorwetenschappelijk, dat wil zeggen niet gebaseerd op empirisch onderzoek maar op persoonlijke indrukken, is niettemin de vaststelling dat van lieverlee in de laatste halve eeuw de schrijftaal minder formeel is geworden. Constructies uit de spreektaal dringen in de schrijftaal door en op den duur kan dat tot blijvende gevolgen leiden.

Taalverandering, vooral op het gebied van de syntaxis, wordt tegengewerkt door de conservatieve houding van schrijvers van stijlboekjes voor een groot publiek. Vooral voor de Tweede Wereldoorlog was naast de voortdurende strijd tegen germanismen een bestendige bemoeienis merkbaar ten aanzien van het juiste gebruik van *hen* en *hun* of van de voegwoorden *als* en *dan*. Boekjes met taaladviezen hebben gewoonlijk weinig uitwerking op het taalgebruik van de spraakmakende gemeente, maar historisch gezien hebben ze hun nut, omdat ze inzicht verschaffen in de oordelen over vermeende of echte taalfouten. Taalveranderingen worden nu eenmaal in hun beginfase veelal als taalfout ervaren en de strijd tegen veranderingen werpt licht op nieuwe taalontwikkelingen.

Een taaladvies dat zonder uitwerking is gebleven, is de aanbeveling na een comparatief *dan* te gebruiken en niet *als*. Beide voegwoorden hebben oude rechten (Paardekooper 1950; Schenkeveld-Van der Dussen 1963), komen ook in dialecten voor (De Rooij 1965: 30 e.v.) en het een is niet beter dan het ander (De Rooij 1972). De hardnekkige pogingen van sommige taalverzorgers en de opwindende veel goedwillende leken heeft: niet de doorslag kunnen geven ten gunste van het voegwoord *dan* na een comparatief. Ook de pogingen om *als* te propageren als de beste keuze - vooral om hypercorrecties van het type *even groot dan* te voorkomen - hebben geen effect gehad (Paardekooper 1970). Men kan stellen dat veel Nederlanders in verzorgde schrijftaal naar *dan* streven, maar dat in spontane spreektaal *als* geheel normaal is.

Ook een ander schrijftaaladvies, namelijk dat *omdat* een redenaanduidend voegwoord is en *doordat* een oorzaakaanuidend voegwoord en dat ze deswege alleen als zodanig gebruikt mogen worden, heeft tot een papieren onderscheid geleid. Onderzoek heeft uitgewezen dat de taalgebruiker dit onderscheid niet in acht neemt en dat *omdat* aanzienlijk vaker voorkomt (De Rooij 1982).

Veranderingen doen zich ook voor bij het gebruik van werkwoorden. In de eerste plaats wijzen we op het intransitief gebruik van transitieve werkwoorden, een gewoonte waaraan vele Nederlanders zich storen. Zo komen werkwoorden als

missen, openen, wijzigen zonder object voor, evenals *scoren* en *lekken* (in de betekenis 'laten uitlekken'), de laatste zeker niet zonder Engelse invloed:

In dit rapport mist nog iets.
 Het nieuwe theater opent volgende maand.
 De treinprijzen wijzigen weer.
 Dat antwoord scoort!
 Het verhaal speelt in Kentucky. [= speelt zich af]
 Hier spelen verschillende factoren. [= spelen een rol]
 Dordrecht [sc. de gelijknamige voetbalclub] degradeert.
 (...) de bevestiging dat vooral zij actief gelekt heeft naar de pers (...) (*NRC-Hbl.* 16-1-93).

Meer voorbeelden zijn te vinden bij Lemmens (1993).

Een tweede verschijnsel is het veld winnen van het hulpwerkwoord *zijn* ten koste van *hebben* in de voltooid tijd (actief) van een aantal werkwoorden, met name *zijn, gaan, vergeten, en verliezen*. Het door taalverzorgers aanbevolen onderscheid tussen:

Ik heb vergeten (+ concreet object)
 Ik ben vergeten (bijvoorbeeld hoe iemand heet)

wordt doorgaans niet in acht genomen en het gebruik van *zijn* krijgt de voorkeur. Ook bij *beginnen, bevallen* 'behagen' en *ophouden* 'niet doorgaan' heeft het oudere *hebben* (*Wat heb ik begonnen!, Het heeft me goed bevallen* enzovoort) plaatsgemaakt voor een 'moderner' *zijn* (*Wat ben ik begonnen!, Het is me goed bevallen*). Een op veel materiaal uit standaardtaal, ouder Nederlands en dialect gebaseerd onderzoek heeft deze trend van *hebben* naar *zijn* overtuigend aangetoond (De Rooij 1988; dit in tegenstelling tot de mening van Honselaar 1987).

Een derde tendens die zich voordoet bij het gebruik van werkwoorden is de toename van het verbum *doen*, zowel perifrastisch als zelfstandig. Het is een gebruik dat beslist tot de spreektaal beperkt blijft. Uiteraard bestaat allang in het gesproken en geschreven Standaardnederlands de emphatische constructie waarbij *doen* als hulpwerkwoord ter omschrijving van het gezegde voorkomt (1) (2); daarnaast komt dezelfde constructie zonder emfase in spreektaal voor (3) (4):

- (1) Dansen doe ik heel graag.
- (2) Liegen doet-ie nook.
- (3) 's Morgens doe ik eerst stofzuigen.
- (4) Doe dat es even vasthouden.

Dit zogenaamde 'betekenisloze' *doen* in (3) en (4) wordt door Weijnen (1966: 27)

gekenschetst als volkstaal, wat wel ten onrechte tot een negatief stigmatiserende houding kan leiden (Giesbers 1984). Dit gebruik van *doen* - wel te onderscheiden van het gebruik als hulpwerkwoord van causaliteit - is sterk verbreid, evenals het gebruik van *doen* als zelfstandig werkwoord in gevallen als de volgende ter vervanging van *geven*:

Doe mij maar een sherry.
Doe maar een pond peren.

Een met de werkwoorden verbonden probleem vormt het gebruik van het juiste getal in bepaalde situaties. Het komt in gesproken en geschreven taal voor, maar wordt het meest manifest in de laatste. Het eerste geval doet zich voor als het onderwerp een collectivum bevat van het type *een aantal*, *een stel*, *een soort*, gevolgd door een nadere bepaling. In plaats van een persoonsvorm in de singularis, die congrueert met het enkelvoudig onderwerp, wordt een constructio ad sensum gebruikt, waarbij de persoonsvorm in de pluralis verwijst naar de nadere bepaling die bij het collectivum hoort. Men vergelijke de (a)- en de (b)-zinnen:

- (5a) Een aantal jongeren werd aangehouden.
- (5b) Een aantal jongeren werden aangehouden.
- (6a) Er kwam een stel dronken toeristen voorbij.
- (6b) Er kwamen een stel dronken toeristen voorbij.
- (7a) Een bepaald soort roddelbladen wordt goed verkocht.
- (7b) Een bepaald soort roddelbladen worden goed verkocht.

Hoewel de constructie in de (a)-zinnen strikt grammaticaal is en voor sommigen de enig juiste, is een duidelijke tendens te bemerken de zinnen van het type (b) te gebruiken (Van der Horst & Marschall 1989: 122). Als fout kan men de constructie allang niet meer beschouwen. Geheel geaccepteerd is het syntactisch verschil tussen (8a) en (8b):

- (8a) Hier ligt een paar sokken.
- (8b) Hier liggen een paar sokken.

In (8a) is evident sprake van 'een tweetal', terwijl in (8b) de betekenis van *een paar* 'enige, een onbepaald aantal' is (De Rooij 1970).

Een andere getalskwestie die nogal wat pennen in beweging brengt, is de volgende. In bijvoeglijke bijzinnen die als antecedent *één van de X(pluralis)* hebben, raken veel taalgebruikers het spoor bijster bij het getal van de persoonsvorm: veelal wordt het enkelvoud gebruikt, aansluitend bij *één*, terwijl het meervoud vereist is, dat hoort aan te sluiten bij *X(pluralis)* (zie Michels 1959a). Enkele voorbeelden:

Lieftinck was in politiek Den Haag een der weinigen die er enthousiast op reageerde (*Haagse Post* 18-1-86) (moet zijn: reageerden).

Thomas was een van de eerste historici die zich met vrouwengeschiedenis bezighield (*NRC-Hbl.* 31-1-86) (moet zijn: bezighielden).

Mevrouw C. Duhoux-Rueb was een van degenen die dacht van wel (*Trouw* 3-2-86) (moet zijn: dachten).

Het betreft hier een constructie die in de jaren tachtig bij herhaling door de oudredacteur van *NRC-Handelsblad*, J.L. Heldring, in columns aan de kaak werd gesteld; zonder veel effect. Opmerkelijk was het grote aantal gevallen dat hij signaleerde. Het wijst erop dat een bepaald taalgevoel bij velen aan het wankelen - en dus aan verandering onderhevig - is. Welke gevolgen mettertijd voor de vervoeging van de werkwoorden merkbaar zullen zijn, is niet te voorspellen.

Was de laatstgenoemde constructie vooral in geschreven taal op te merken (hoewel ook in gesproken Nederlands hetzelfde verschijnsel voorkomt), overwegend spreektaalig zijn de verschijnselen die zich de laatste kwart eeuw bij onvoorbereid spreken voor de media, vooral bij televisie-interviews, voordoen. Kenmerkend bij de antwoorden van zeer veel ondervraagden zijn de uitstel-constructies. Sprekers grijpen niet alleen naar clichés die het formuleren moeten vergemakkelijken (vergelijk De Boer 1967), maar ook tracht men tijd te winnen door omslachtige formuleringen, die ondertussen de spreker tijd geven om over zijn komende woorden na te denken. Een veel gehoord zinsbegin is dan ook: *Het is dus zo, dat...* Opmerkelijk en voor veel luisteraars hinderlijk is het slagen om de arm houden, de vaagheid, het niet rechtuit antwoord geven, het inbouwen van modificaties en onzekerheden. Behalve in het gebruik van het - langzaam verdwijnende - modewoord *ergens*, dat vooral in de jaren zestig woekerde, maar dat overigens al in 1932 bij Du Perron voorkwam (Japin 1956; Van Eeten 1968), uit zich deze neiging tot terughoudendheid en nadenkendheid bij het formuleren van gesproken antwoorden in de inquit-formule *ik dacht, dat ...* Droste (1972) spreekt hier van een modale operator, die door de preteritale vorm een modifierend element aan de propositie toevoegt. Belangrijk is het verschil tussen (9a) en (9b):

(9a) Ik dacht dat we wel zouden slagen.

(9b) Ik dacht dat we wel zullen slagen.

In (9a) geeft de spreker een gedachte weer die betrekking heeft op een gebeurtenis in het verleden; in (9b) wordt een mening uitgesproken waaraan door het gebruik van *ik dacht* onzekerheid wordt toegevoegd. In (9a) is sprake van congruentie in tempus (*dacht / zouden*); in (9b) is dat niet het geval.

In het hiernavolgende overzicht worden enkele syntactische onderwerpen nader beschouwd. Gemakshalve worden enkele constructies aangeduid met een syntagma als voorbeeld. Typerend voor en beperkt tot de spreektaal zijn:

1. herhalings constructies
2. *chocola ben ik niet dol op*
3. *moet kunnen*
4. performatief *van*

Beperkt tot de schrijftaal zijn de onderwerpen in de paragrafen:

5. *oud-minister van Buitenlandse Zaken Luns*
6. problemen met semi-directe rede

En als syntactische onderwerpen die zowel voor de schrijftaal als de spreektaal van belang zijn:

7. beknopte bijzinnen
8. rode en groene volgorde
9. *de reizigers worden verzocht*
10. de *Croma*-constructie
11. *met naar schatting tien personen*
12. *dat boek leest vlot*
13. *een beetje neerlandicus*

Zoals hiervoor al opgemerkt werd, is niet altijd vast te stellen welke constructies nieuw zijn (dat wil zeggen ontstaan in de laatste zeventig jaar) en nog minder is vast te stellen wat stand zal houden en wat niet. Ook is niet te voorspellen in welke mate constructies uit de spreektaal door zullen dringen in de schrijftaal of omgekeerd. Als de tendens naar een informeler wordend taalgebruik doorzet - en daar ziet het naar uit - is niet uitgesloten dat bij de interferentie van spreektaal en schrijftaal de eerste een toenemende invloed op de laatste krijgt.

8.2.3.1. Herhalingsconstructies

Kenmerkend voor de Nederlandse syntaxis is de zogenaamde 'tangconstructie'. Daarbij worden bijeenbehorende zinsdelen uiteengeplaatst, zodat ze vergelijkbaar zijn met de benen van een tang; daartussen bevinden zich andere zinsdelen. In de volgende voorbeelden worden de benen van de tang gevormd door een persoonsvorm en een object (1) (2), een persoonsvorm en een daarbijbehorend deel van een zogenaamd scheidbaar samengesteld werkwoord (3), een persoonsvorm van een hulpwerkwoord en een infinitief (4) of een deelwoord (5):

- (1) Hij *leest* iedere avond van zeven tot acht *de krant*.
- (2) Ik *verlang* al weken lang verschrikkelijk *naar vakantie*.

- (3) *Walter maakt* liever eerst het hoofdstuk over woordvolgorde *af*.
- (4) De spelers *zullen* dan eindelijk morgen op Schiphol *arriveren*.
- (5) *We hebben* Wim op de redactievergadering *wèl gemist*.

Deze constructie is in het Nederlands voor het eerst expliciet als tangconstructie onderkend en als zodanig benoemd door Van Haeringen en sindsdien herhaaldelijk meer of minder uitvoerig beschreven (Van Haeringen 1946; Michels 1946; Van Haeringen 1947; Ostendorf 1958; Geerts e.a. 1984: 911 e.v.). De volgorde van de delen van de tangconstructie, zoals in de voorbeelden (1) tot (5), kan op verschillende manieren veranderd worden naar gelang van de informatieve geleding van de zin: wat informatief belangrijk is, kan naar het einde van de zin verplaatst worden (zie vooral Geerts e.a. 1984: 913 e.v.); men vergelijk de volgende voorbeelden:

- (4a) De spelers zullen dan eindelijk morgen arriveren op Schiphol.
- (5a) We hebben Wim wèl gemist op de redactievergadering.

Veelal wordt aangenomen dat tussen de delen van de tang een zekere spanning bestaat en dat de taalgebruiker naar middelen grijpt om die spanning te verlagen. Als dat niet kan door verandering in de informatieve geleding zoals in (4a) en (5a), worden andere wegen ingeslagen (Van Haeringen 1947). Die wegen springen vooral in het oog bij mondeling taalgebruik. Bij schriftelijk taalgebruik worden niet zelden gecompliceerde tangconstructies aangewend, waarbij ook nominale groepen of bijzinnen tussen de delen van een tang ingeklemd worden. Als voorbeeld van een ingeklemde nominale groep, met een oplossing van de spanning door een andere constructie beschouwen we:

- (6a) De sinds uw intrek in het Eramsus-gebouw op uw salaris ingehouden bijdrage in de koffie- en theevoorziening zal zo spoedig mogelijk worden terugbetaald.
- (6b) Zo spoedig mogelijk zal de bijdrage in de koffie- en theevoorziening worden terugbetaald, die sinds uw intrek in het Erasmusgebouw op uw salaris werd ingehouden.

Uit experimenteel onderzoek is echter komen vast te staan dat het tekstbegrip van de lezer bij beide constructies in de leestijd en verwerkingstijd niet noemenswaard verschilt (Renkema 1989).

Wat voor geschreven taal opgaat, geldt bepaald niet voor gesproken taal. Zoals Van Haeringen het formuleerde: de spreker grijpt iedere gelegenheid aan om de benen van de tang bijeen te houden (Van Haeringen 1947). Het meest gebruikte middel daarvoor is de zogenaamde 'herhalingsconstructie'. Daarbij wordt de persoonsvorm van de hoofdzin met het subject in inversiepositie herhaald na een (niet-pronominale) zinsdeel (of meer zinsdelen) na de eerste persoonsvorm. Van

zin (1) komen als herhalingsconstructies (1a) en (1b) voor:

(1a) *Hij leest* iedere avond *leest-ie* van zeven tot acht de krant.

(1b) *Hij leest* iedere avond van zeven tot acht *leest-ie* de krant.

Van Haeringen (1947) beschouwt zulke herhalingsconstructies in het voetspoor van Wobbe de Vries (1911) als producten van contaminatie; in vereenvoudigde vorm voorgesteld:

Hij leest iedere avond de krant.

en:

Iedere avond leest-ie de krant.

wordt:

Hij leest iedere avond leest-ie de krant.

Deze herhalingsconstructies, ook 'overloopconstructies' genoemd in de *ANS* (Geerts e.a. 1984: 934), zijn uitsluitend beperkt tot de spreektaal. Het betreft dus zogenaamde 'performance-verschijnselen', die niet in geschreven teksten doordringen (zelfs in de weergave van gesproken taal in realistische romans zijn ze vrijwel afwezig). De neiging tot het toepassen van herhalingsconstructies is sterker, naarmate de afstand van de benen van de tang groter wordt (Jansen 1981: 209), wat inderdaad in de richting wijst van de door Van Haeringen aangenomen spanning. Jansen (1981: 232) beschouwt het verschijnsel als substandaard; dat wil niet zeggen dat het onbeschaafd is: vrijwel iedereen maakt zich in gesproken taal schuldig aan deze herhalingsconstructies, maar niemand zal zo'n constructie in geschreven taal toelaten. Van Haeringen (1946:15) vroeg zich in zijn oratie af of we hier 'het eerste stadium van ontwikkeling naar een andere woordorde' waarnemen; hij voegde daaraan toe: 'de genormaliseerde en norm gevende geschreven taal werkt wel ernstig tegen'. Bijna een halve eeuw later is van een blijvende verandering in de geschreven taal niets waar te nemen; wèl hebben we te maken met een verschijnsel dat in de spreektaal springlevend is.

8.2.3.2. Chocola ben ik niet dol op

Een normaal syntactisch procédé om een zinsdeel in de aandacht te plaatsen, is 'topicalisatie': een bepaald zinsdeel wordt op de eerste zinsplaats gesteld. Wanneer dat zinsdeel een voorzetselconstituent is, kunnen zich verschillende gevallen voordoen. Een voorbeeld van een zin met 'neutrale' woordvolgorde is (1a), een corresponderende zin met topicalisatie is (1b):

- (1a) Ik ben niet dol op chocola.
 (1b) Op chocola ben ik niet dol.

In plaats van (1b) zijn nog twee andere mogelijkheden gegeven. In (1c) is alleen het substantief uit de voorzetselconstituent getopicaliseerd; het voorzetsel zelf is blijven staan op de plaats die het in (1a) heeft, een geval van zogenaamde 'stranding' van de prepositie. In zin (1d) is in eerste instantie hetzelfde gebeurd, maar het getopicaliseerde substantief wordt hernomen door een deel van een voornaamwoordelijk bijwoord, in dit geval een deel van *daarop*.

- (1c) Chocola ben ik niet dol op.
 (1d) Chocola, daar ben ik niet dol op.

De constructie onder (1d) wordt als spreektaalig beschouwd (Geerts e.a. 1984: 855), het type onder (1c) is zeker ook bij de spreektaal onder te brengen, maar voor veel Nederlanders geldt deze constructie als onmogelijk of ongrammaticaal. Dat neemt niet weg dat de constructie zonder hernemend *daar*, dus het type (1c), al zeer lang bekend is (De Vries 1911: 79); maar in normatieve grammatica's niet behandeld werd (Salverda 1991). Wat betreft de verbreiding over het Nederlandse taalgebied is weinig bekend; daardoor is niet duidelijk of de afwijzing van het type (1c) door veel taalgebruikers aan herkomst of aan andere factoren moet worden toegeschreven.

De voorzetselconstituenten waarbij zich topicalisatie met stranding van de prepositie kan voordoen, zijn niet beperkt tot voorzetselvoorwerpen (2), maar ze komen ook voor als meewerkend voorwerp (3) of als noodzakelijke bijwoordelijke bepalingen van plaats (4), (zie ook Geerts 1984: 961):

- (2) Lezen heeft hij een broertje aan dood.
 (3) Zo'n hebbertig land moet je niks aan geven.
 (4) Dat café zou ik niet graag naast willen wonen.

Zoals bij voornaamwoordelijke bijwoorden, waarin als correlaat van *met* en *tot* steeds *-mee* en *-toe* verschijnt (bijvoorbeeld *daarmee*, *hiertoe*), verandert bij stranding van het voorzetsel *met*, respectievelijk *tot* dat voorzetsel in het bijwoord *mee*, respectievelijk *toe*:

- (5a) Ik zou weleens *met* dat meisje willen dansen.
 (5b) Dat meisje zou ik wel eens *mee* willen dansen.
 (6a) Hij was niet in staat *tot* relativeren.
 (6b) Relativeren was hij niet *toe* in staat.

De constructie met stranding doet zich vooral voor wanneer preposities in het ge-

ding zijn, waarvan ook een voornaamwoordelijk bijwoord kan worden afgeleid: *daarin, daarover, daarvoor* enzovoort. Bij voorzetsels als *per, ondanks, zonder* en vele andere is vorming van een voornaamwoordelijk bijwoord niet mogelijk en ook een strandingsconstructie is uitgesloten (7). Er zijn echter ook gevallen waar met voorzetsels als *in* en andere evenmin stranding mogelijk is (8):

(7) *Het slechte weer was de opkomst ondanks groot.

(8) *Mei krijgen we ons vakantiegeld in.

De condities waaronder stranding mogelijk is, vergen nog veel onderzoek (Jansen 1981: 93 e.v.), evenals de verklaring van het ontstaan. Wanneer het uitgangspunt van (1c) de constructie van (1d) is, waarbij *daar* weggelaten wordt, kan men spreken van stranding van een postpositie: van *daar...op* is *op* overgebleven. Voor deze zienswijze pleiten de elementen *mee* en *toe* in (5b) en (6b) (vergelijk Klooster 1989; maar zie ook Jansen 1981: 103 e.v.).

Inmiddels komen de constructies van het type (1c) en (1d) ook in geschreven taal voor, wat hun het spreektaalkarakter niet ontnemt. Bijvoorbeeld in poësie parlante:

Dat soort katholieken, daar ben ik niet dol op (G.K. van het Reve, gedicht 'Het ware geloof' in *Nader tot u*, Amsterdam 1966, blz. 131).

of in een krantenkop:

Wat mijn vaderland Nederland heeft aangedaan kreeg ik de rekening voor (*Telegraaf* 29-xi-83).

Meer voorbeelden in Van der Horst en Marschall (1989: 123).

8.2.3.3. 'Moet kunnen'

De zin die als titel boven deze paragraaf staat, is een voorbeeld van een zin waarvan het eerste zinsdeel - zeer waarschijnlijk *dat* of *zoiets* - is weggelaten. Deze deletie van het eerste zinsdeel is niet ongewoon in informele gesproken taal. De zinnen veronderstellen altijd verband met een eerder gesproken context of een verduidelijkende situatie:

(1) (wat doen we met het cadeau?) Geeft Jan aan Marie.

(2) (in een televisiereclame voor snoep) Hapt zo heerlijk weg.

Zoals uitzin (1), ontleend aan Weerman (1988), blijkt, is lang niet altijd het subject

weggelaten; in de zinnen (3) tot (6) is achtereenvolgens een direct object, een deel van een voornaamwoordelijk bijwoord als voorzetselvoorwerp, een bijwoordelijke bepaling van tijd, respectievelijk van plaats gedeleerd.

(3) Heb ik al.

(4) Heb ik altijd veel aan gehad.

(5) Moet je es luisteren.

(6) (En wat gebeurde er toen?) Gingen we allemaal naar huis.

Het betreft hier een zinstype dat pas in de laatste decennia de aandacht heeft getrokken (Jansen 1981, 109 e.v.; Geerts e.a. 1984: 794; Sturm 1986: 316), hoewel het al lang in onze taal vertegenwoordigd is (Weerman 1988). Die geringe aandacht zal wel samenhangen met het feit dat de grammatica's meestal op het schriftelijk taalgebruik gericht waren, terwijl de spreektaal onderbelicht bleef. Bij een beschrijving is het moeilijk te zeggen wat voor woord of woordgroep gedeleerd is; meestal is een pronomen of een bijwoord te vermoeden, maar helemaal zeker is dat niet altijd. Begunstigende voorwaarde bij het gebruik is altijd een verband, meestal een gesprek, waarbij een spreker in sterke mate verwijst naar een element uit een voorafgaande zin (vergelijk Jansen 1981:125).

Deletie van het eerste zinsdeel komt in geschreven vorm voor in perspublicaties van een bepaalde signatuur: in de weergave van vraaggesprekken op populair niveau. Het gaat hier dan steeds om verba dicendi en het verband met een voorafgaand stuk tekst is een voorwaarde voor het gebruik. Bijvoorbeeld:

De noodgedwongen liquidatie van Neue Heimat wordt als een enorme vernedering gezien voor de Duitse bonden. Sneerde de vroegere minister van Economische zaken, Otto graaf Lambsdorff: 'Het was passender geweest als ze het hadden verkocht aan een slager inplaats van aan een bakker.' (*Elsevier Carrière* 27-9-86)

Bij vluchtige blik oogt het erg eenvoudig. Vindt Joosten geen argument. (*KU-Nieuws* 22-1-93)

In gesproken taal is dit verschijnsel frequent bij het vertellen van moppen: kenmerkend is hier het gebruik van het praesens historicum:

Twee pastoors zitten te schaken. Zegt die ene pastoor: (...). Zegt die andere pastoor: (...).

8.2.3.4. Performatief *van*

In het Nederlands kennen we ter weergave van gesproken of gedachte woorden de directe en de indirecte rede:

(1a) De voorzitter zei: 'We moeten hiermee ophouden.'

(1b) De voorzitter zei, dat we hiermee moesten ophouden.

In niet formele gesproken taal komt ook een constructie als in (1c) voor.

(1c) De voorzitter zei van we moeten hiermee ophouden.

Het betreft hier een typische spreektaalconstructie, die niet in verzorgde geschreven taal toegepast wordt. In een tijd waarin op radio en televisie veel gesprekken en interviews worden uitgezonden waarbij onvoorbereid gesproken wordt, is deze constructie met *van* frequent te noemen. Ze heeft daardoor de aandacht van velen getrokken (onder andere Verkuyl 1977; Verkuyl 1979; Van der Horst 1982; Zaalberg 1986). Hoewel de constructie al in de 19e eeuw met zekerheid is aan te wijzen, is het niet overdreven te stellen dat het gebruik van dit expletieve (overbodige) of performatieve (op een taalhandeling betrokken) *van* toeneemt. Het performatieve *van* treedt op bij taalhandelingen en komt dus voor na *verba dicendi*, *verba putandi* en daarvan afgeleide of daarmee verwante substantiva:

Hij zegt van we hebben een heel nieuw aanbod gekregen.

Ik dacht van die minister mag nou wel eens aftreden.

Probeer als punker maar eens een disco binnen te gaan, dan denken ze direct van die slaat de boel hier kort en klein.

Hij heeft het idee van mooi zo, daar zijn we dan van af.

Dit gebruik van het performatieve *van* is kenmerkend voor spontaan taalgebruik, waarbij de spreker dikwijls kort pauseert na *van*:

Je denkt van eh... nou, hoe moet dat aflopen?

Die man vindt ook van eh... daar moet iets aan gebeuren.

Volgens Verkuyl (1977) drukt dit performatieve *van* sterker dan bij de indirecte rede uit, dat de spreker geïnteresseerd is in de realisatie van een uiting. Dat kan een mogelijkheid tot verklaring bieden: het lijkt er namelijk op dat de constructie met *van* vrijblijvender is dan weergave van directe rede, maar geheel zeker is dat niet. Het is immers ook mogelijk dat *van* vóór de indirecte rede geplaatst wordt:

(1d) De voorzitter zei van dat we hiermee moesten ophouden.

Inmiddels is het gebruik van het voorzetsel *van* vanouds bekend bij refreinen en kinderliedjes en ter weergave van geluiden:

En dan zingen we van: draaien, altijd maar draaien.
Van je ras ras ras rijdt de koning door de plas.
De regen ging van tik tak tik.

Het expletieve karakter van dit performatieve *van*, de overbodigheid, brengt waarschijnlijk met zich mee dat veel taalgebruikers zich eraan stoten. Daarom neemt men eerder aanstoot aan *ja* en *nee* als complement van *van* dan aan *wel* en *niet*, waarbij *van* niet overbodig is:

Ik denk (van) ja. Hij zegt (van) nee.
Ik denk van wel. Hij zegt van niet.

8.2.3.5. 'Oud-minister van Buitenlandse Zaken Luns'

Vanouds komen in het Nederlands woordgroepen voor die bestaan uit een eigennaam voorafgegaan door een substantief dat een maatschappelijke functie aanduidt; deze woordgroepen worden niet ingeleid door een lidwoord: *graaf Floris V*, *koningin Beatrix*, *dominee De Frolle*. Dit syntagma wordt in de laatste dertig à veertig jaar - vooral in de pers - uitgebreid doordat de functienamen sterk gecompliceerd worden: niet alleen worden uitvoerige woordgroepen gebruikt (*oud-minister van Buitenlandse Zaken Luns*), maar ook momentaan uitgeoefende functies doen dienst (*ondervrager Willems*). Als voorbeelden van het eerste type, een min of meer uitgebreide beroeps- of functienaam noemen we:

Bondskanselier Kohl
PvdA-fractieleider Den Uyl
makelaar in onroerende goederen Jansen
Secretaris-generaal van de Verenigde Naties Thant

Als voorbeelden van het tweede type, een toevallige of momentaan van toepassing zijnde karakteristiek als eerste lid van het syntagma:

jeugdwereldkampioen R. de C.
'Wereld op wielen'-presentator Fred van der Vlugt
sterreporter en vermaard dwarsligger R.

Over het algemeen acht men bij deze constructies Engelse invloed aanwezig (Hedeman 1950, bestreden door Van Doorn 1950; Zaalberg 1975b).

8.2.3.6. Problemen met semi-directe rede

Zoals in 8.2.3.4. uiteengezet dienen ter weergave van gesproken of gedachte woorden directe en indirecte rede, hier nog eens gedemonstreerd met de zinnen (1a) en (1b):

(1a) Hij zei: 'Ik ga met de trein naar Den Haag.'

(1b) Hij zei, dat hij met de trein naar Den Haag ging.

Een derde manier van weergeven is de semi-directe rede, ook onder de naam 'erlebte Rede' bekend. Daarbij wordt de woordvolgorde van de directe rede gebruikt, maar het pronomen en het tempus van de indirecte rede. De semi-directe rede kan, in tegenstelling tot de indirecte rede, gemakkelijk vóór de inquit-formule geplaatst worden, ze heeft altijd betrekking op gebeurtenissen die als verleden worden voorgesteld en kent als tempus dus alleen het imperfectum:

(1c) Hij ging met de trein naar Den Haag, zei hij.

Vooral sinds de opkomst van de psychologische roman en de impressionistische vertelkunst is de semi-directe rede een favoriet middel om gedachten weer te geven, niet zelden in lange verhalende passages zonder inquit-formules.

Het consequent toepassen van de semi-directe rede plaatst literatoren evenwel voor vreemde moeilijkheden. Wat te doen met vastliggende gezegdes of spreekwoorden die in een 'tijdloos' presens geformuleerd zijn? Ze laten zich moeilijk in de indirecte rede weergeven of ze krijgen iets potsierlijks of ironisch:

Hij zei: 'Hoge bomen vangen veel wind.'

Hij zei, dat hoge bomen veel wind vingen.

Voor Reve is dat kennelijk geen belemmering geweest bij het schrijven van de volgende zinnen:

Maar, eerlijk was eerlijk, was die biecht echt nodig? Treger had daarover soms opstandige, bijna hoogmoedige gedachten. (G. Reve, *Bezorgde ouders*, Utrecht/Antwerpen 1988, blz. 309)

Ja, de liefde, die wist wat. Eigenlijk was zij voor Speerman altijd een probleem geweest. (G. Reve, *De stille vriend*, Amsterdam 1984, blz. 70)

Het spreekwoord 'eerlijk is eerlijk' en de uitdrukking 'die (of dat) weet wat' bezitten een algemene geldigheid en het daardoor vereiste presens laat zich wat moeizaam in het preteritum omzetten.

Flexibeler gedraagt zich de uitdrukking 'X kan me nog meer vertellen', maar de verzuchting 'wie weet!' is weerbarstiger, getuige de volgende citaten:

King Kong's vrouw kon hem nog meer vertellen. (J.A. Deelder, *Schöne Welt*, Amsterdam 1982, blz. 179)

Een natie van tot op het bot benepen dienstkloppers, die (...) gebruikte scheermesjes zaten bij te slijpen, in de hoop zo een lovende aantekening op hun graskaart te verwerven en - wie wist - later wel het recht om mee te dingen naar het felbegeerde predikaat van 's lands Grootste Muggenzifter (...) (J.A. Deelder, *Modern passé*, Amsterdam 1984, blz. 25)

Grensgevallen zijn ook de populaire uitdrukkingen 'ze zoeken het maar uit' en 'ze doen maar', die duidelijk optatieve zijn en daardoor in een imperfectum op de grens van de grammaticaliteit balanceren:

Op het Spui stond een colonne blauwe overvalwagens van de politie, er hing spanning in de stad, maar dat was al normaal geworden. De burgemeester en de minister zochten het maar uit. (H. Mulisch, *De aanslag*, Amsterdam 1982, blz. 182)

Zo deed Achterberg ook: het ging hem niet aan, en hij deed ook geen poging om een rooskleurig verhaal over zichzelf op te hangen. Ze zochten het maar uit. (W. Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografie*, Amsterdam 1988, blz. 311)

Je mocht 's zomers geeneens je hemd over je broek dragen! Dat deden ze daar maar in Amerika ... (J.A. Deelder, *Modern passé*, Amsterdam 1984, blz. 44)

Ook modale werkwoorden kunnen bij gebruik in de semi-directe rede een vreemd effect krijgen:

Nee, het moest een punt zijn waar je nog alle kanten op zou kunnen. Vanochtend was het hem ineens te binnen geschoten: Zuid-Limburg. Moest je zien. (A.L. Schneiders, *De trek van de struisvogel*, Amsterdam 1965, blz. 125)

Over de grammaticaliteit van 'moest je zien' als omzetting van 'moet je zien' valt te twisten, maar dat is nauwelijks meer mogelijk bij het gebruik van imperatieven die zonder meer in het presens worden weergegeven: 'weet' of 'kom daar es om' laten dat niet toe:

Deze dinosaurus onder de computers vrat 140 kilowatt per uur voor 18.000 radiobuizen; ieder uur ging een buis kapot en wist dat ene ding dan maar te vinden. (Peter van Dijk en Simon Rozendaal in *NRC-Handelsblad* 28 nov. 1979)

Norit moest ie hebben om z'n maag tot rust te brengen maar kwam daar mee eens om in een café. (Mensje van Keulen, *Bleekers zomer*, Amsterdam z.j. [1972], blz. 34)

Kwam daar eens om vier langoustines op een bordje, aangereikt met zwoele, oriëntale blik. (Bob den Uyl, *Gods wegen zijn duister en zelden aangenaam*, Amsterdam 1976, blz. 19)

Deed maar geen stapje verkeerd, hoor, anders kon je op het matje komen. (F. Baarda, *Uit het hart. Rotterdammers over het bombardement*, Amsterdam, Den Haag 1990, blz. 139)

Uitermate zonderling worden omzettingen van zinnen met *laat* of *laten*, waar trouwens een merkwaardige verwarring van het modale en het causale *laten* merkbaar is:

Het straatbeeld had veel van een rouwkamer na sluitingstijd. Geen levende ziel in velden of wegen. Liet staan een die uit het gareel wou treden. (J.A. Deelder, *Modern passé*, Amsterdam 1984, blz. 27)

En dat ze nou tegen examens waren, fiat - je had van die gekken; lieten ze dan het stelsel bestrijden - gaf natuurlijk toch geen steek, maar enfin. (Th. Thijssen, *Barend Wels* 1908; derde druk Prisma 181, blz. 148)

Wat had ik met dien schrijvenden man te maken? Kom, liet ik maar weggaan, ... (J. Slauerhoff, *Het verboden rijk*, Rotterdam 1932, blz. 149)

Waarom praat hij zoveel, mijn God, liet hij nu verder zwijgen toch. (G. van Eckeren, *De oogen in den spiegel*, Rotterdam 1934, blz. 123)

Liet toch mevrouw laatst opgespeeld hebben tegen Dientje om een stuk vleesch in de vliegenkast vergeten. (G. van Eckeren, *ibid.*, blz. 131)

Liet hij er zuinig mee zijn... (G. van Eckeren, *ibid.*, blz. 267)

Heel interessant, vond Van Ham, maar de uitgever was aan het verkeerde adres. Het DVK ging daar niet over. Liet hij het Rijkscommissariaat eens

proberen. (A. Venema, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. Uitgevers en boekhandelaren*, Amsterdam 1992, blz. 191)

Complicerend bij het gebruik van *laten* is de mogelijkheid om met twee constructies hetzelfde uit te drukken:

(2a) Kom, laten we weggaan.

(2b) Kom, laat ons weggaan.

Dezelfde aansporing wordt in (2a) door middel van het modale werkwoord *laten* uitgedrukt en in (2b) door de imperatief van het causale *laten*. In een zin met een niet-pronominale subject in het enkelvoud is niet meer te zien welk verbum *laten* gebruikt is:

Laat die vent nou es ophouden.

Bij het modale *laten* is overbrenging naar de indirecte of semi-directe rede al heel hachelijk, bij de imperatief van het causale *laten* is het beslist onmogelijk: de gebiedende wijs komt niet in het imperfectum voor (zie ook Duinhoven 1984: vooral 155).

Zo zien we hoe het taalgevoel zich ontwikkelt in onverwachte richting en wel in situaties die alleen in een geletterde cultuur kunnen voorkomen. Het opmerkelijke is dat ook auteurs van naam in dit voorbeeldmateriaal vertegenwoordigd zijn; zij gelden als de taalgebruikers bij uitstek en men kent hun graag een voorbeeldfunctie toe!

8.2.3.7. Beknopte bijzinnen

Weinig taalkundige onderwerpen hebben zoveel pennen in beweging gebracht als beknopte bijzinnen. Het probleem voor de gemiddelde taalgebruiker èn voor de taalkundige ligt in het feit dat deze bijzinnen geen tempus en geen expliciete uitdrukking van een subject vertonen:

(1a) Na limonade gedronken te hebben, vertrokken de kinderen weer.

In de beknopte bijzin is het geïmpliceerde onderwerp *de kinderen* uit de hoofdzin. De zin is een voorbeeld van een grammaticale zin. Als ongrammaticaal daarentegen geldt:

(1b) Na limonade gedronken te hebben, vertrok de bus met kinderen weer.

Het onderwerp *de bus met kinderen* is nu het geïmpliceerd subject bij het drinken van limonade, wat onjuist is, maar naar de bedoeling wel begrijpelijk. Het is moeilijk de grens van de aanvaardbaarheid van dit soort zinnen vast te stellen. Als acceptabele zin noemt de *ANS* onder meer (Geerts e.a. 1984: 789):

Teneinde dit na te gaan, werden de verkregen gegevens ingedeeld in klassen.

Om deze vraag te beantwoorden is een korte uiteenzetting over enige principiële kwesties nodig.

De taalkundige literatuur van de laatste jaren heeft voor een nieuwe terminologie gezorgd, zoals controlezinnen (dat wil zeggen tempusloze bijzinnen waarvan het subject niet in de oppervlaktestructuur aanwezig is, maar gecontroleerd wordt door het subject van de matrixzin) (Gerritsen 1987: 43-49); schimonderwerp (dat wil zeggen geïmpliceerd subject) (Paardekooper 1867; Paardekooper 1982); *om*-zin (dat wil zeggen beknopte bijzin, ook wanneer die niet door *om* wordt ingeleid) (Paardekooper 1985; Van Haften 1992). Daarnaast zijn nogal wat voorstellen tot indeling en theoretische verklaring gedaan (Bennis & Hoekstra 1985; Dik 1985; Van Haften 1985; Van der Lubbe 1985; Paardekooper 1985; Van Haften 1991; Van Haften 1992; Janssen 1992).

In toenemende mate verschijnen in gedrukte vorm beknopte bijzinnen die niet aan de grammaticaregels voldoen dat het geïmpliceerde onderwerp van de bijzin identiek moet zijn aan dat van de hoofdzin. Bijvoorbeeld:

Na nog geen vijf minuten in de wachtkamer gezeten te hebben, klonk er een luid gepiep van remmen (...) (Mensje van Keulen, *Allemaal tranen*, Amsterdam 1972, blz. 71).

Dan namelijk gaat de deur een minuut of vijf open, om de belangstellenden daarna rond te leiden. (*NRC-Hbl.* 20-9-79)

Op één meter diepte gekomen brak evenwel de vrijdagmiddag aan. Eindelijk weekeinde, arbeiders weg. (*NRC-Hbl.* 23-2-80)

Het valt aan te nemen dat veel lezers van deze zinnen de grammaticale fout waarvan hier sprake is, niet opgemerkt hebben. De vraag is voor sommige taalkundigen dan ook of we hier nog wel van een fout mogen spreken (onder anderen Jansen 1987a; Jansen 1988), terwijl anderen daarin veel strenger oordelen (onder anderen Paardekooper passim; Kooij 1988). Een feit blijft dat de 'goede bedoeling' bij de interpretatie van dit soort zinnen niet altijd toereikend is. Men beschouwe de volgende zin:

Terug in Nederland benoemde Seyss-Inquart Rost van Tonningen tot commissaris van de marxistische partijen. (*NRC-Hbl.* 20-11-86)

Voor het begrip van deze zin moet de lezer voldoende kennis van de geschiedenis bezitten om te weten dat de predicatieve bepaling *terug in Nederland* alleen maar op Rost van Tonningen kan slaan.

Terwijl kennelijk het taalgevoel van veel Nederlandse taalgebruikers niet toereikend is om volgens de grammaticanormen bepaalde types beknopte bijzinnen te construeren - wat het begin van een taalverandering kan zijn -, geeft het gebruik van het voegwoord *om* aan het begin van beknopte bijzinnen nog meer problemen. De moeilijkheid wordt veroorzaakt doordat er drie constructies bestaan: het gebruik van *om* kan verplicht, uitgesloten of facultatief zijn (vergelijk Geerts e.a. 1984: 789-790):

- a. Verplicht *om* treedt op als de beknopte bijzin de functie heeft: van naamwoordelijk gezegde (2), bijwoordelijke bepaling van doel (3) of van graadaanduidend gevolg (4).
 - (2) Het weer was niet om over naar huis te schrijven.
 - (3) Hij liep hard om de bus nog te halen.
 - (4) Dat boek is te dik om in één avond uit te lezen.

- b. *Om* is uitgesloten als de beknopte bijzin lijdend voorwerp is bij een verbum dicendi (5) of daarmee gelijk te stellen werkwoord (6):
 - (5) Moeder zei vroeg thuis te zullen zijn.
 - (6) Ik merkte als een indringer beschouwd te worden.

- c. In andere gevallen is het gebruik van *om* facultatief; de bijzin kan onderwerp zijn (7), lijdend voorwerp (8), voorzetselvoorwerp (9), bijvoeglijke bepaling (10):
 - (7) Het valt niet mee (om) zo hard te moeten lopen.
 - (8) Hij heeft nog geprobeerd (om) de deur open te krijgen.
 - (9) Ik verlangde ernaar (om) eindelijk eens kennis met haar te maken.
 - (10) Je hebt hier geen mogelijkheden (om) uit te gaan.

De drie gevallen onder a., b.en c. zijn herhaaldelijk geanalyseerd (Walraven 1975; De Haan & Scholten 1984; Jansen 1987b; Van Haften 1992), waarbij vooral het facultatieve gebruik zowel theoretici als naïeve gebruikers voor problemen plaatst. Het normatieve advies 'laat *om* weg waar dat maar kan', respectievelijk 'gebruik *om* alleen wanneer er sprake is van een doel' heeft tot verwarring geleid. Enerzijds ont-

staan er zinnen met hypercorrect weggelaten *om* (11), anderzijds treedt *om* op waar het niet fout is, maar volgens normatieve taaladviezen niet zou mogen (12) (vergelijk ook 7.2.3.):

(11) Hij is te jong een eigen huishouding te beginnen.

(12) Maar om communisten te vinden die redacteur of medewerker wilden worden, was veel moeilijker. (*NRC-Hbl.* 18-6-83)

(Meer voorbeelden bij Jansen 1987b; Van der Horst & Marschall 1989: 118.) Het ziet ernaar uit dat het gebruik van *om* als inleider van beknopte bijzinnen aan de winnende hand is wanneer het gebruik facultatief is; *om* lijkt in dat geval de communicatieve efficiëntie te verhogen (Leys 1989), wat vooral manifest wordt in gesproken taal.

Een laatste, marginale, kwestie die zich bij *om*-zinnen voordoet, is het gebruik bij finale beknopte bijzinnen, waarbij geen menselijke wil in het spel is. Men vergelijk (13) en (14):

(13) Hij ging naar Indië om er zijn fortuin te zoeken.

(14) Hij ging naar Indië om er zijn laatste rustplaats te vinden.

In (13) is sprake van een wilsuitvoering van het onderwerp, in (14) is dat niet het geval: daar is veeleer het ingrijpen van een hogere macht (het noodlot) in het spel. Zinnen als (14) worden door normvoorschrijvers wel afgewezen, terwijl moderne taalkundigen toegeeflijker zijn (Leys 1985). Het verschil tussen menselijke wil en hogere wil is grammaticaal gezien niet van belang.

8.2.3.8. Rode en groene volgorde

In het Nederlands komt in afhankelijke zinnen met een samengesteld werkwoordelijk gezegd een volgordevariatie voor die bekend is geworden onder de naam rode en groene volgorde. Een duidelijk voorbeeld is het volgende:

(1a) ... dat hij is gekomen.

(1b) ... dat hij gekomen is.

In (1a) waar de persoonsvorm voor het voltooid deelwoord staat, spreekt men van 'rode volgorde', in (1b) waar de omgekeerde volgorde voorkomt, spreekt men van 'groene volgorde'; deze naamgeving berust op de rode en groene cirkeltjes waarmee deze volgordes gekenmerkt zijn in het dialectonderzoek van Anita Pauwels (1953). Volgens dat onderzoek komt in het grootste deel van het Nederlandse taalgebied de groene volgorde voor, terwijl in het oosten (Twente) de rode volgorde

inheems is; verder zijn er veel plaatsen in het westen, waar beide volgordes in zwang zijn (zie Pauwels 1953; Sassen 1963). Niet alleen in gevallen met hulpwerkwoorden als *hebben*, *zijn* en *worden* is volgordevariatie mogelijk, maar ook met een aantal andere werkwoorden zoals in de gevallen hieronder:

- (2a) ... dat er iets op die muur staat geschreven.
- (2b) ... dat er iets op die muur geschreven staat.
- (3a) ... waar onze vriend ligt begraven.
- (3b) ... waar onze vriend begraven ligt.
- (4a) ... dat ze vandaag niet kan komen.
- (4b) ... dat ze vandaag niet komen kan.
- (5a) ... dat hij bij de andere jongens kwam zitten.
- (5b) ... dat hij bij de andere jongens zitten kwam.

Steeds is in de (a)-zinnen sprake van rode volgorde, in de (b)-zinnen van groene volgorde. Voorkeur voor een van beide volgordes is niet alleen afhankelijk van de regio, maar ook van de uitgebreidheid van het gezegde (bijvoorbeeld *niet geweest zou zijn* versus *niet zou zijn geweest* of *niet zou geweest zijn*, zie Haeseryn 1990) en van zelfopgelegde normen ten aanzien van verzorgd taalgebruik. Zo meent men wel dat de rode volgorde 'beter' of 'juister' zou zijn, wat vooral merkbaar is in geschreven taal. Sommige krantenredacties verlangen van hun medewerkers het toepassen van de rode volgorde. Misschien is dat te zien als een reactie op de provinciaal geachte groene volgorde, die ook wel als germanistisch wordt gebrandmerkt: het Duits kent alleen de groene volgorde. Een feit is in ieder geval dat de rode volgorde vooral in geschreven taal te vinden is en dat in spontaan gesproken taal veel meer groen voorkomt dan uit vroegere schriftelijk afgenomen enquêtes bleek (Stroop 1970).

Hoe formeler het taalgebruik is, dat wil zeggen hoe meer aandacht men heeft voor de eigen taaluiting, des te meer is de rode volgorde waarneembaar. Met andere woorden: rood is de prestigevorm en groen is gestigmatiseerd en men tracht dat te vermijden (Sturm 1990; maar zie ook De Hoop & Smabers 1987). Naast deze sociolinguïstische verklaring is ook de mogelijkheid geopperd dat de rode volgorde acceptabeler wordt, indien een constituent met sterk zinsaccent aan de werkwoordelijke eindgroep voorafgaat (De Schutter 1991). Ook heeft men aannemelijk trachten te maken dat er een interpretatief verschil in het spel is. De rode volgorde wordt daarbij als 'dynamisch' gekarakteriseerd, dat wil zeggen 'dat de relevantie van de in de zin genoemde participanten bepaald wordt door de procesrol waarin ze gepresenteerd worden', terwijl de groene volgorde als statisch omschreven wordt (Pardoën 1991: 20).

De voorkeur voor de rode volgorde kan tot hypercorrectie leiden, wanneer een koppelwerkwoord in het geding is in plaats van een hulpwerkwoord. Waar een gezegde met een hulpwerkwoord twee volgordemogelijkheden kent als in (1a) en

(1b) is bij gebruik van een koppelwerkwoord maar één volgorde mogelijk:

(6a) ... *dat Peter is ziek.

(6b) ... dat Peter ziek is.

Alleen de volgorde van (6b) is grammaticaal. Wanneer in plaats van een onverdacht adjectief een zogenaamd pseudo-deelwoord voorkomt, ontstaan zinnen als de volgende:

(7) ... dat die bespreking hier dus niet is gewettigd.

(8) ... dat Engeland er thans van is overtuigd.

(9) ... dat het publiek op koopjes was belust.

In de zinnen (7) en (8) is geen sprake van een (passief) werkwoordelijk gezegde, want een passieve *door*-bepaling is niet toe te voegen; van *belust* in (9) bestaat trouwens geen werkwoord: *belusten* (zie Michels 1959b).

Voorkeur voor de rode volgorde blijkt uit de volgende citaten uit moderne geschreven teksten:

Mijn schoonzuster Sonia, alhoewel kinderloos, klaagt slechts over één ding: dat ze te klein, of liever te slecht is behuisd. (M. Gijsen, *Overkomst dringend gewenst*, Boekenweekgeschenk 1978, blz. 48)

(...) een titel die door de offers die ter verdediging van Indië gebracht waren, leek bevestigd. (L. de Jong, *Het Koninkrijk* enzovoort, deel 9, *Londen*, blz. 1048, 1979)

(...) het Duitsland (...) waar het latente antisemitisme nog altijd onder de oppervlakte wijd en zijd is verbreid. (*NRC-Hbl.* 13-1-86)

Maar zowel Dijsselhof als De Bazel ontwikkelen snel een grotere verfijning in hun werk, waarbij de eerlijke beginselen blijven gehandhaafd. (E. Braches, *Het boek als nieuwe kunst*, Utrecht 1973, blz. 253)

Als het huidige tempo van oerwoudvernietiging (...) doorgaat, zal er over 45 jaar nergens op aarde nog oerwoud zijn te vinden. (*Panda*, nov. 1991, blz. 11)

(...) laat-middeleeuwse boekverluchtingen met bijbelse voorstellingen, waarvan enkele fraaie exemplaren zijn te zien. (*NRC-Hbl.* 3-1-91)

In alle voorbeelden is sprake van naamwoordelijke gezegdes, waarbij rode volgorde niet voor de hand ligt. Deze citaten lijken illustratief voor de toename van de rode volgorde, vooral in geschreven Nederlands.

8.2.3.9. 'De reizigers worden verzocht'

Zowel in gesproken als geschreven Nederlands is een toename te bespeuren van passieve zinnen waarin een meewerkend voorwerp als onderwerp geïnterpreteerd wordt en dientengevolge een daarmee in getal corresponderende persoonsvorm krijgt. Het verschijnsel is te verklaren als herinterpretatie van een nominale constituent op de eerste zinsplaats - die gewoonlijk onderwerp is - als onderwerp, ook al heeft die constituent duidelijk de functie van meewerkend voorwerp. Zin (1a) wordt in het passief (1b); door herinterpretatie van het eerste zinsdeel wordt (1b) veranderd in (1c):

(1a) De directie verzoekt de cliënten tijdig te bestellen.

(1b) De cliënten wordt (door de directie) verzocht tijdig te bestellen.

(1c) De cliënten worden verzocht tijdig te bestellen.

Vooral wanneer het meewerkend voorwerp uit het voornaamwoord *u* bestaat, ligt herinterpretatie als onderwerp voor de hand, omdat objectsvorm en subjectsvorm hier gelijk zijn (2); datzelfde gebeurt met *je*, dat een nevenvorm van *jou*, maar ook van *jij* kan zijn (3):

(2) U wordt verzocht tijdig te bestellen.

(3a) Jou mankeert niets.

(3b) Je mankeert niets.

(3c) Jij mankeert niets.

Het pronomen *je* in (3b), dat als meewerkend voorwerp (*jou*) begrepen zou moeten worden (3a), wordt als onderwerp begrepen en veranderd in *jij* (3c). Vanuit dit vertrekpunt wordt ook *men*, dat uitsluitend subject kan zijn, in deze positie gebruikt: *men wordt verzocht...*

Het verschijnsel kent een grote verbreiding en het komt allang voor in het Nederlands, wat niet wegneemt dat velen die prijs stellen op verzorgd taalgebruik het afwijzen (De Vries 1910; Royen 1952: 110-157 met veel materiaal; Kooiman 1963). De volgende mogelijkheden doen zich voor:

- a. Bij intransitief gebruikte werkwoorden, waarbij het meewerkend voorwerp wegens het ontbreken van een lijdend voorwerp in een passieve zin heel gemakkelijk als onderwerp geïnterpreteerd wordt (vergelijk Van Langendock 1968):

We werden opgedaan door de zoon des huizes.
De tijdelijke krachten werden betaald door de voorman.

Minder voor de hand liggend zijn zinnen als:

We werden de deur opgedaan door de zoon des huizes.
De tijdelijke krachten worden hun loon betaald door de voorman.

- b. Bij intransitiva die in beginsel uitsluitend een meewerkend voorwerp bij zich hebben:

Hoe dan ook - wie deze perspectieven niet zint, heeft geen wezenlijk andere keus (...). (*NRC-Hbl.* 8-6-84)

Bij deze werkwoorden horen ook *mankeren*, *schelen* en *lusten* (bijvoorbeeld in *ik mankeer niks*, *hij scheelt niks* 'hij is niet ziek', *ze lust dat vlees niet*). Bij *lusten* is een meewerkend voorwerp (*haar lust dat niet*) archaïsch.

- c. Bij intransitiva in vaste uitdrukkingen:

Dit is een overwinning, het publiek valt de schellen van de ogen. (*NRC-Hbl.* 29-9-79)
De stichtingen studentenhuisvesting worden niet voor de voeten gelopen (...). (*NRC-Hbl.* 30-10-89)

- d. Bij transitieve werkwoorden in vaste uitdrukkingen, waarbij men zich de functies van lijdend en meewerkend voorwerp niet meer bewust is:

Hij wordt namelijk het hof gemaakt door Mitterand. (*NRC-Hbl.* 1-10-88)
Je kunt er alleen het hof gemaakt worden, maar uiterst rustig en beschaafd. (S. Vestdijk, *Een alpenroman*, Amsterdam 1961, blz. 133)
Dit is een huis, waar men in een roman de keel wordt afgesneden. (S. Vestdijk, *De vrije vogel en zijn kooien*, 's-Gravenhage 1958, blz. 90)
(...) terwijl volgens Kettmann de veranderingen het best het hoofd kunnen worden geboden, wanneer (...). (W.S. Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, 's-Gravenhage 1987, blz. 94)

In Oudkerk worden harmonika's nieuw leven ingeblazen. (*NRC-Hbl.* 15-4-89)

- e. Bij transitiva die gevolgd worden door een bijzin of infinitiefgroep die eigenlijk de functie van onderwerp heeft, wat door de taalgebruiker kennelijk niet meer als zodanig doorgrond wordt:

Per brief zijn de mensen uit Leiden erop gewezen dat ze vorig jaar hebben nagelaten hun exercitiegeweer mee te nemen. (*NRC-Hbl.* 13-9-90)

Tegelijk wordt hij gevraagd de perskamer van het Unesco-gebouw in Parijs nieuw in te richten. (F. Bless, *Rietveld*, A'dam, Baarn 1983, blz. 150)

Verder werd hij opgedragen de operatiën in Nederland snel tot een goed einde te brengen. (J.W.M. Schulten 1983, gecit. bij L. de Jong, *Het Koninkrijk* enzovoort deel 14, *Reacties* blz. 195)

Vooraf bij uitdrukkingen die een betrekkelijk archaisch karakter hebben (*beschoren zijn, waardig gekeurd worden*) ontstaan ontsporingen, ook als die uitdrukkingen een evident transitief werkwoord bevatten (*blaam treffen*):

In getrokken status waren deze rijtuigen toch geen lang leven beschoren. (N.J. van Wijck Jurriaanse, *Van stoom tot stroom*, Alkmaar 1980, blz. 137)

Sybesma was een van de drie Friese schrijvers die de eer waardig werden gekeurd om de Harmen Sytstraprijs toegekend te krijgen. (A. Venema, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie*, deel 3A, A'dam 1990, blz. 50)

De automobilisten die gewoon op groen wachten om weg te rijden treffen geen blaam. (*De kampioen*, feb. 1989, blz. 62)

Door 'leegloop van het meewerkend voorwerp' (Van der Horst & Marschall 1989: 118) treden ontsporingen op als de volgende:

Ook daarna werd de betrokkene met grote regelmaat bruikbare gegevens toegeschoven (P. van Zonneveld, *Jaarb. Mij. d. Ned. Lett. 1977-1978*, Leiden 1980, blz. 49);

alsmede veranderingen in valentie van werkwoorden: naast *mankeren*, waarbij het meewerkend voorwerp tot onderwerp is geworden, valt te wijzen op *passen*. Naast *die jas past me niet* komt ook voor *ik pas die jas niet*.

8.2.3.10. De *croma*-constructie

Wanneer een zin opent met een voorwaardelijke bijzin met *als*, kan de hoofdzin met of zonder *dan* geconstrueerd worden (1a), respectievelijk (1b):

(1a) Als je je ziek voelt, dan moet je thuis blijven.

(1b) Als je je ziek voelt, moet je thuis blijven.

Wanneer de voorwaardelijke bijzin begint met een vooropgeplaatste persoonsvorm en inversie, is *dan* aan het begin van de hoofdzin normaal:

(1c) Voel je je ziek, dan moet je thuis blijven.

Volgens de *ANS* (Geerts e.a. 1984: 659) is weglating van *dan* in zinnen als (1c) ongrammaticaal.

In 1987 werd echter door het margarinemerkt Croma een reclamecampagne in pers en televisie gelanceerd waarbij de volgende zin opvallend was:

Hou je van vlees, braad je in Croma.

Deze zin staat niet alleen. We geven de volgende voorbeelden:

Mocht u in die periode met vragen zitten, raden wij u aan contact op te nemen met (...). (zie Van der Horst 1988c)

Wilt u een artikel of oude krant (...) opvragen, gaat u als volgt te werk.
(...)(*NRC-Hbl.* 24-6-87)

Weet je alles van Nissan, maak je kans op twee concertkaarten. (*NRC-Hbl.* 23-4-88)

Ook bij vooropstaande concessieve bijzinnen, hetzij met inversie, hetzij beginnend met (*ook*)*al*, komt weglating van *dan* in de hoofdzin voor:

Mochten zij later minder verdienen, hoeven zij niet af te betalen. (*Groene Amsterdammer*, 22-6-88)

Ook al hebben zij geen geldig paspoort, kunnen ze toegelaten worden.

Dit weglaten van steunwoorden, in het volgende geval *toch*, komt na concessieve bijzinnen al langer voor:

(...) en hoe rijk ze ook zijn, wordt Roline heelemaal niet zoo met allerlei weelde overladen als Betsy, (...). (Tine van Aalst-Gobius, *Tweeërlei leven*, Amersfoort zj. ± 1920, blz. 138)

Hoezeer hij de naam had van een onverbeterlijke speler en er nauwkeurig op hem werd gelet, was hij nog nooit op iets betrapt (...). (P.A. Daum, *H. van Brakel*, anno 1886, herdruk A'dam 1976, blz. 34)

Het is goed mogelijk dat hier een taalverandering zich aan het voltrekken is. Deze zogenaamde *Croma*-constructie - een niet-wetenschappelijke, maar wel opvallende benaming - is blijkens navraag voor de jongere generatie taalgebruikers volkomen acceptabel. Als verklaring voor het weglaten van *dan* kan gewezen worden op het facultatieve, typisch spreektaalige gebruik van *dan* in zinnen van het type (1a); doordat *dan* in dit soort zinnen niet noodzakelijk is, komt men ertoe dit steunwoord ook achterwege te laten in zinnen die openen met een bijzin met inversie, zoals in (1c). (Zie voor meer voorbeelden en commentaar Van der Horst 1988c.)

8.2.3.11. 'Met naar schatting tien personen'

In woordgroepen die met een voorzetsel beginnen is sinds de jaren zestig een toenemende tendens waarneembaar bijwoordelijke bepalingen na het voorzetsel te plaatsen in plaats van ervoor, een tendens die voor de oudere generatie zonderling is, maar die door jongeren als normaal wordt ervaren. Men kan stellen dat in het Nederlands van voor de Tweede Wereldoorlog een syntagma als (1a) gebruikelijk was, waar als moderne constructie (1b) tegenover staat:

(1a) Ze deden naar schatting met tien personen aan de wedstrijd mee.

(1b) Ze deden met naar schatting tien personen aan de wedstrijd mee.

Andere voorbeelden zijn:

(...) persiflages op onder meer zondagsrijders (...)
 een ontwikkeling op tenminste HBS-niveau
 een verlies van bijvoorbeeld tien mille
 (...) en bereikte na ongeveer acht uur de finish.

Het is niet uit te sluiten dat invloed van Amerikaans-Engels hierbij een rol speelt (Zaalberg 1975a: 22).

8.2.3.12. 'Dat boek leest vlot'

Het Nederlands kent constructies waarbij een werkwoord als onderwerp een substantief heeft dat gewoonlijk bij dat werkwoord alleen maar de functie van object of instrumentalis kent. Er zijn twee types te onderscheiden: een waarbij het werkwoord transitief is (1) en een waarbij het werkwoord intransitief is (2):

- (1) Dat boek leest erg vlot.
- (2) Asfalt fietst lekker.

Andere voorbeelden van type (1) zijn:

Wijn drinkt niet lekker uit een dik glas.
 Die appels schillen moeilijk.
 Dat papier schrijft slecht.
 Te veel aardappels eet niet lekker.
 Die kleine koekjes delen lekker uit.
 Dat nieuwe boek verkoopt goed.

Voorbeelden van type (2) zijn:

Deze stoel zit ongemakkelijk.
 Een te zacht bed slaapt niet gezond.
 Nieuwe schoenen lopen lastig.
 Die nieuwe weg rijdt veel sneller.
 Zo'n hobbelig pad wandelt vervelend.

Kenmerkende eigenschappen van deze constructie zijn:

- a. het onderwerp is altijd een derde persoon enkelvoud of meervoud;
- b. de persoonsvorm staat in het presens; toevoeging van hulpwerkwoorden aan het gezegde is beperkt mogelijk (*die stoel kan wel lekker zitten, maar...*);
- c. een bijwoordelijke bepaling die een waarderend element aan het gezegde toevoegt, is vereist;
- d. toevoeging van een lijdend voorwerp is niet mogelijk.

Een en ander hangt samen met het karakter van onpersoonlijkheid die aan de constructie inherent is: er wordt een (negatief of positief) waarderende uitspraak gedaan, die voor iedereen heet te gelden. De betekenis van het gehele syntagma is te definiëren als: 'de spreker geeft z'n oordeel over eigenschappen van een zich passief gedragend element, die het een mate van geschiktheid geven om er iets mee te doen' (Paardekooper 1983: 200).

De constructie staat ook wel bekend als 'pseudo-intransitief', wat speciaal geldt ten aanzien van de transitieve verba van type (1); de verba van type (2) zijn al intransitief, maar hun gebruik is, evenals bij het eerste type opmerkelijk omdat alle hier gebruikte verba normaliter een onderwerp hebben dat +levend +menselijk is, terwijl hier de onderwerpen deze kenmerken missen. In feite is daardoor de constructie non-agentief; het verbum heeft echter als presuppositie wèl een agens:

Dat boek verkoopt goed (non-agentief).
Hij verkoopt dat boek goed (agentief).

In het Engels, waar de onderhavige constructie ook voorkomt (*Detergents sell well*), wordt dit type 'process-oriented' genoemd (Lyons 1971: 366 e.v.).

De hier besproken constructies komen meer voor in de spreektaal dan in de schrijftaal. Het gevolg daarvan is, dat ze in de beschrijvende grammatica's minder aandacht hebben gekregen dan ze verdienen. Hoewel hun gebruik toeneemt in de taal van de laatste halve eeuw, waren ze vroeger niet geheel onbekend. Een vroege attestatie dateert van Wolff en Deken (zie Duinhoven 1992); een andere - met commentaar - uit het midden van de vorige eeuw: *Deze stoelen zitten gemakkelijk*, wat door Roorda (1864: 58) als een 'stouter spraakwending' beschouwd werd. Den Hertog (1895, respectievelijk 1973:159) vermeldt zonder veel nader commentaar intransitief gebruik in *Die stof vlekt gauw*.

Aandacht is overigens wel besteed aan de zogenaamde onpersoonlijke constructie van het type *Het zit hier lekker, Het woont hier prettig* (bijvoorbeeld Overdiep 1937: 382; Geerts e.a. 1984: 420). Deze constructie wordt ook uitvoerig onder de loep genomen door De Vries (1910), die een reeks opstelt van verba, waarbij dezelfde werking op verschillende manieren wordt voorgesteld:

- a. niet causatief: De aardappels koken.
- b. causatief: De meid kookt aardappels.
- c. impersonale van het causatief: Het kookt makkelijker aardappels dan soep.
- d. causatief van (c): Dat vleesch kookt slecht.

Bij (d) wordt in het subject de oorzaak of 'de aard der substantie welke de werking ondergaat' (De Vries 1910: 135) uitgedrukt. De Vries merkt ook terecht op dat het werkwoord niet een 'onwillekeurige werking' kan uitdrukken (**Steen valt hard*); anders gezegd: het verbum moet agentief zijn. Een overzicht van de literatuur over deze constructie is te vinden in Holierhoek (1980): 188-213; een uitvoerige beschrijving van de kenmerken van de constructie bij Duinhoven (1992).

8.2.3.13. 'Een beetje neerlandicus'

In de laatste decennia kan men zinnen horen en lezen als de volgende:

Een beetje neerlandicus weet toch wat het WNT is.

De merkwaardigheid hier is dat een bijwoordelijke bepaling (*een beetje*) attributief gebruikt wordt bij een substantief (*neerlandicus*), een constructie die normaal is wanneer het nader bepaalde woord een adjectief is (*een beetje ziek*, enzovoort). Vooral deze constructie met *een beetje* is modieus:

Een béétje jazzmuzikant is dood tegenwoordig. (J.A. Deelder, *Modern passé*, Amsterdam 1984, blz. 61)

Een beetje hoofdcommissaris, een beetje directeur van een openbaar nutsbedrijf, een beetje hoge ambtenaar weet met het geschetste verschijnsel zijn voordeel te doen. (*NRC-Hbl.* 5-1-85)

'n Beetje studiehofd gaat naar Maastricht, (dagbladreclame 20-9-86)

In deze gevallen wordt vrij sterke nadruk op *beetje* gelegd; de bedoeling van de zegswijze *een béétje X* is uit te drukken: 'wie zich ook maar een beetje / enigszins / hoe dan ook X mag noemen'.

Dit syntagma, dat zeker sinds 1980 in de mode kwam, maakt deel uit van een meer omvattend verschijnsel: het vervagen van de grenzen tussen substantiva en adjectiva die personen aanduiden. Het uitgangspunt van deze vervaging ligt in naamwoordelijke gezegdes, waar de traditionele grammatica als naamwoordelijk deel een substantief (1) of een adjectief (2) onderkent:

- (1) Zijn vader is advocaat.
- (2) Hij is al jaren kaal.

De valentie van het substantief, respectievelijk adjectief blijkt uit mogelijke toevoegingen als in (1a) en (2a):

- (1a) Zijn vader is een goede advocaat.
- (2a) Hij is al jaren volkomen kaal.

Bij sommige naamwoordelijke delen is echter niet uit te maken tot welke woordsoort ze behoren; men vergelijk (3) met (3a) in substantivistische lezing en (3b) in adjectivische lezing:

- (3) Chris is invalide.
- (3a) Chris is een invalide.
- (3b) Chris is volkomen invalide.

Vanuit dit soort onbeslisbare gevallen kan de adjectivische valentie makkelijk overgaan op een substantief. In een zin als '90% van de bevolking is analfabeet' (zie Sassen 1981), waarbij niet uit te maken is of *analfabeet* hier nu als zelfstandig of als bijvoeglijk naamwoord geïnterpreteerd moet worden, ligt de mogelijkheid besloten dat men tot constructies komt als *volslagen analfabeet*, *helemaal analfabeet* en dergelijke.

Een vergelijkbare en verwante constructie is die met *bijna* in de volgende gevallen:

Gevraagd: Jonge (bijna) Registeraccountant (m/v) als Chef Bureau Accountantsdienst Bank. (adv. *NRC-Hbl.* 12-1-85)
 Zo'n bijna overeenstemming van alle feiten op één na doet zich nog een keer voor. (Maarten 't Hart, *NRC-Hbl.* 25-5-83)
 Hij was een grote zware man (...) een bijna zestiger, met hoge, gladde, goeddeels onthaarde schedel. (F. Bordewijk, *De zigeuners*, A'dam 1960, blz. 63)

Uitgangspunt voor deze constructies zijn respectievelijk te vinden in: iemand die bijna registeraccountant is, feiten die bijna overeenstemmen, iemand die bijna zestig is. Steeds is sprake van een gezegde waarin *bijna* als adverbiale bepaling fungeert; bij isolering van een deel van het gezegde, substantivering of afleiding wordt *bijna* gehandhaafd, maar het gaat daarbij attributief fungeren. Andere voorbeelden, waarvoor als uitgangspunt een predicaatsnomen te postuleren is, zijn:

Ook van de niet direct Country fan heb ik enthousiaste reacties gehoord. (*Mikrogids* 7-7-84)
 (...) de door en door aristocraat wiens voornaamste drijfveer tot de revolutie minachting voor de bourgeoisie was. (Jef Last, *Partij remise*, A'dam z.j. (1933), blz. 246)
 Tante Tine (...) heeft Guy op school gebracht in een inrichting van min of meer teosofen en vegetariërs. (E. du Perron, *Het land van herkomst*, A'dam 1935, blz. 217)
 (...) de matte verzameling wolkjes van de naregen, de al niet meer regen, (...). (S. Vestdijk, *Juffrouw Lot*, A'dam 1964, blz. 185)

Ook bij een substantivische afleiding van een adjectief en bij deverbale formaties op - *ing* kan een adverbiale bepaling 'meegenomen' worden:

- (...) de al of niet superioriteit van het christelijke standpunt. (J. van Schaik Willing, in: *De overnachting*, A'dam 1947, blz. 102)
- (...) de al dan niet verkieslijkheid van kuisheid voor het huwelijk (...). (M. ter Braak, *Man tegen man*, Brussel 1931, blz. 47)
- (...) de al of niet toelating van zulk een instrument (...). (W. Walraven, *Eendagsvliegen* (± 1935), A'dam 1971, blz. 43)
- (...) een huns inziens versterking van hun eerdere stelling (...). (*NRC-Hbl.* 29-8-79)

Al deze voorbeelden komen uit geschreven bronnen en ze zijn misschien kenmerkend voor 'gewaagd' of literair taalgebruik. Vooral bij impressionistische auteurs zijn formaties als *zijn even-geprikkeldheid* niet ongewoon; in ieder geval duidt dit alles op het exploreren van syntactische mogelijkheden die flexibiliteit van de taal veronderstellen.

Zoals hierboven al aangeduid zijn de hier beschreven verschijnselen niet los te zien van een ander taalverschijnsel, namelijk 'erving'. Daarbij wordt een argument van een basiswoord geërfd door het daarvan afgeleide woord. Als voorbeeld diene het werkwoord *aanpassen* waarbij het argument zichtbaar wordt door gebruik van het voorzetsel *aan*: *zich aanpassen aan andere omstandigheden*. De afleiding *aanpassing* erft deze argumentstructuur: *de aanpassing aan andere omstandigheden*. Ook wanneer *aanpassing* deel uitmaakt van een samenstelling en wel als eerste lid blijft die argumentstructuur behouden: *het aanpassingsvermogen aan andere omstandigheden* (zie in het algemeen Van Santen 1984, 113 e.v.; Spencer 1991: 340 e.v.). De volgende deverbale afleidingen vormen alle voorbeelden van de erving van argumenten:

- (...) de rechtse ex-collaborateur met de nazi's (...). (*NRC-Hbl.* 13-9-79)
- (...) haar verbindingsofficier met het Bureau Inlichtingen. (L. de Jong, *Het Koninkrijk ... deel 10b, Het laatste jaar*, 's-Gravenhage 1982, 925-6)
- (...) vrijmoedige lachebekjes naar de passanten (...). (F. Bordewijk, *De wingerdrank*, Rotterdam 1937, blz. 207)
- (...) een gezamenlijk onderzoekprogramma naar het bestuur van het hoger onderwijs. (persbericht O & W 19-10-84)
- (...) zijn bezetenheid door Zilia (...). (S. Vestdijk, *De leeuw en zijn huid*, 's-Gravenhage, Rotterdam 1967, blz. 75)
- (...) directeursvrouw van iets anders (...). (S. Vestdijk, *Zo de ouden zongen*, 's-Gravenhage, Rotterdam 1965, blz. 16)
- (...) herdenkingsmedaille aan het verzet (...). (*NRC-Hbl.* 5-3-84)

Achtereenvolgens zijn als uitgangspunt aan te nemen:

collaboren met
 verbinden met
 lachen naar
 onderzoek doen naar
 bezeten zijn door
 directeur zijn van
 denken aan

Erving kan ook tot gewaagde constructies voeren, zoals de bovenstaande voorbeelden duidelijk maken. Ook buiten het bereik van de argumentstructuur komen gevallen voor die daarmee vergelijkbaar zijn, zoals de volgende:

(...) intraveneuze drugsgebruikers (...). (*NRC-Hbl.* 5-12-86)

(...) twee mislukte bankrovers (...). (*NRC-Hbl.* 11-10-86)

Respectievelijk moet hier wel als uitgangspunt aangenomen worden: *intraveneus drugs gebruiken* en *mislukte bankroof*.

De uit de morfologie bekende erving blijft beperkt tot argumentstructuren en heeft daarmee betrekking op de externe syntaxis van afgeleide woorden. De syntagma's van het type *een beetje neerlandicus* hebben niet rechtstreeks te maken met geërfde argumenten, maar met adverbiale aanvullingen die uit hun zinsverband losgemaakt zijn en vervolgens meeverhuisd zijn met een woord waarvan de syntactische valentie veranderd is.

8.2.4. Lexicologie

8.2.4.0. Inleiding

Bij de veranderingen in de woordenschat van een taal zijn neologismen en leenwoorden het meest opvallend. Er zijn interne ontwikkelingen waar te nemen en buitenlandse invloeden, die alle gelijke tred houden met culturele veranderingen, waartoe we ook de sociale verhoudingen rekenen. Er zijn echter ook enkele interne ontwikkelingen te registreren die niet het gevolg zijn van culturele verschuivingen, maar die teruggaan op syntactische herinterpretaties, meestal uit puur onbegrip.

Typische syntactische herinterpretaties met gevolgen voor de woordenschat - ook verhuizing van woordklasse - liggen ten grondslag aan de veranderingen bij de uitdrukkingen *naar iemands pijpen dansen* en *na veel vijven en zessen*, waarin de

gesubstantiveerde infinitief *pijpen* als een meervoud van *pijp* is opgevat, terwijl zich het omgekeerde voordoet bij de meervouden *vijven en zessen*, die als verba geïnterpreteerd worden, volgens het volgende schema:

hij luistert naar X's bevelen	hij danst naar X's pijpen
hij luistert naar het bevelen van X	hij danst naar het pijpen van X
hij luistert naar de bevelen van X	*hij danst naar de pijpen van X
na veel praten en wachten	na veel vijven en zessen
na enig praten en wachten	*na enig vijven en zessen
na enig gepraat en gewacht	*na enig gevijf en gezes

Zo bijvoorbeeld in:

Maar hij ging na enig vijven en zessen toch akkoord met de door Privé toegezegde rectificatie (...). (*NRC-Hbl.* 21-12-84)

De gesterde vormen in het bovenstaande schema duiden hier geen ongrammaticale vormen meer aan; hoewel oorspronkelijk 'fout' zijn ze geëvolueerd tot normaal taalgebruik.

Andere gevallen van herinterpretatie komen voor in de volgende citaten:

Recente geruchten als zou de laatste gevangene van Spandau ter gelegenheid van de verjaardag worden vrijgelaten, werden geen bewaarheid. (*NRC-Hbl.* 27-4-87)

De Amerikanen hebben er zelf bij de Egyptenaren op aangedrongen de aankoop van twee bejaarde Amerikaanse torpedojagers af te lasten. (*NRC-Hbl.* 10-10-79)

Hieruit blijkt dat het werkwoord *bewaarheiden* evenals *afgelasten* niet meer bekend is. In constructies als *dit werd bewaarheid* heeft men het laatste woord als substantief geïnterpreteerd en zo wordt het nu bij herhaling gebruikt. En vanuit het participium *afgelast* is men gekomen tot een nieuw werkwoord *aflasten*.

Door onvoldoende kennis van het Latijn ontstaan zinnen als de volgende:

De pecunia vormen echter ook hier een wonderbaarlijk middel om de gedachten te concentreren. (*NRC-Hbl.* 5-11-86)

De singularis *pecunia* is als meervoud geïnterpreteerd. In hetzelfde vlak ligt het meervoud *platfora* van het onbegrepen woord *platfor(u)m*. Het betreft hier echter marginale verschijnselen.

Veranderingen van lexicale aard die verandering van woordsoort tot gevolg

hebben, zijn er meer: zo is het bijwoord *gaandeweg* sinds enkele decennia ook als voorzetsel in gebruik, met een betekenis die ongeveer overeenkomt met 'tijdens': 'gaandeweg de onderhandelingen' (*NRC-Hbl.* 25-1-93). Verder is het substantief *richting* ook als voorzetsel in gebruik naast *naar*, bijvoorbeeld 'richting (de) voorzitter'. Al langer was dit gebruik bekend in zinnen als 'Deze trein gaat richting Eindhoven'. Daarbij was de betekenis van *richting* vager dan die van *naar*. Dat is bij het moderne gebruik niet langer het geval. Bovendien is de toepassing bij geografische aanduidingen nu ook verschoven naar het gebruik bij personen. Dat geldt eveneens voor *naar...toe*, dat ook bij personen gebruikt wordt: 'naar Jan toe', in de betekenis 'tot Jan' of 'tegen Jan', bij toespreken van iemand.

Het voegwoord *alvorens*, een schrijftaalwoord dat ter inleiding van beknopte bijzinnen dient, wordt tegenwoordig ook voor reguliere bijzinnen gebruikt: 'Alvorens we dat gaan doen...'

Bij alle beschrijvingen van veranderingen in de woordenschat nemen nieuwe woorden een prominente plaats in. Ze vallen ook het eerst op. Er zijn echter ook woorden die in onbruik raken en verdwijnen; en die woorden zijn veel moeilijker grijpbaar. In de periode van driekwart eeuw, die we hier willen overzien, zijn er stellig honderden woorden uit de omgangstaal verdwenen, maar van maar weinig woorden is de taalgebruiker zich van die verdwijning bewust.

Het duidelijkst op de terugtocht zijn die woorden, die door culturele veranderingen verdwijnen. Zo zijn de *kolenkit* en *in de kachel poken* voor de jongere generatie onbekende begrippen geworden. Tot de grote groep woorden die door culturele ontwikkelingen verdwenen of verouderd zijn, behoren onder meer (het betreft hier slechts een keuze): *maasbal*, *inktlap*, *kogelflesje*, *kapothoedje*, *gloeikousje*, *ambachtsschool*, *zakje blauw*, *directoire*, *handkar*, *bakfiets*, *jumper*, *baker*, *beddepan*, *moetje* ('gedwongen huwelijk'), *handschoentje* ('met de handschoen' getrouwde jonge vrouw, op weg naar haar man in de koloniën), *lampetkan*, *vaste wastafel* (tegenwoordig alleen wastafel), *perronkaartje*.

Daarnaast kennen we woorden die vervangen zijn door andere woorden, die als moderner gelden (of golden). We geven hieronder een selectie, met telkens tussen haakjes het moderne equivalent: *aamborstig* (astmatisch), *amourette* (verhouding), *autopod* (step), *ijsco* (ijsje), *banknoot* (bankbiljet), *barbier* (kapper), *bestekamer* (wc), *bewaarschool* (kleuterschool), *boezelaar* (schort), *echtbreken* (vreemd gaan), *gasthuis* (ziekenhuis), *lantaarnplaatje* (dia), *lokaaltrein* (stoptrein), *nachtspiegel* (po), *valscherp* (parachute), *vliegmaschine* (vliegtuig), *zelfbevlekking* (masturbatie), *panne* (pech), *lichte vrouw* (hoer), *zwempak* (badpak), *hokken* (samenwonen), *frik* (schoolmeester), *bakvis* (teenager, tienermeisje), *vlegeljaren* (puberteit), *blokken* (studeren), *snelbuffet* (snackbar). (Een aantal van deze woorden is afkomstig uit ongepubliceerd materiaal van P. van Sterkenburg, waarvoor hem op deze plaats dank gebracht wordt; zie voorts Matsier en anderen, z.j.)

De graad van ongewoonheid en verouderdheid is afhankelijk van de leeftijd van de taalgebruiker. Ouderen zullen veel (alle?) woorden nog kennen, maar de

jongere generatie kent veel van de opgesomde woorden (en begrippen) niet meer. Inmiddels is het hachelijk uitspraken te doen over het verdwijnen, respectievelijk het ontstaan van nieuwe woorden. Dat kan gedemonstreerd worden aan het gebruik van het woord *morgenster*.

Een morgenster, iemand die vuilnisbakken napluist, heeft in de Westerstraat te Amsterdam het lijk gevonden van een man van 30 tot 35 jaar oud. (*NRC-Hbl.* 20-12-84)

Het woord wordt hier gepresenteerd als iets nieuws, dat uitleg behoeft. Toch komt het woord allang voor, getuige een fotobijschrift uit 1938:

Rechts: de 'morgenster', die 's morgens vroeg de grachten afvischte naar alles wat eenige waarde vertegenwoordigde. (*d'Orient*, 10-9-1938)

Kennelijk betreft het hier een al langer bestaand woord, dat in onbruik geraakt was, maar dat toch tot nieuw leven gewekt is door taalgebruikers die het woord van lang geleden nog kenden.

Een ander voorbeeld van het verdwijnen van woorden betreft een klein aantal woorden die uit de bezettingstijd stammen. Bij de bespreking van de externe geschiedenis hebben we er al op gewezen dat oorlog en bezetting weinig sporen in onze taal hebben nagelaten. Een paar typische samenstellingen uit die tijd, die weer verdwenen zijn met het verdwijnen van hun referenten, zijn: *bukshag* 'tabak verkregen door het oprapen van weggegooid sigarettenpeuken', *krijpkat* 'zaklantaarn met handdynamo', *moffenzeef* 'draaibare antenne die gebruikt werd om het effect te verminderen van Duitse stoorzenders die het beluisteren van de Engelse nieuwsberichten bemoeilijkten', *Rommelasperges* 'in de weilanden geplaatste boomstammen ter verhindering van geallieerde luchtlandingen, zo genoemd naar de Duitse veldmaarschalk Rommel'. De uitvoerige betekenisomschrijvingen maken duidelijk hoe trefzeker deze - niet zonder volkshumor ontstane - benamingen waren.

Een aantal andere woorden (waaronder ook acroniemen) die verbonden waren aan nationaal-socialistische begrippen, is geruisloos verdwenen of leeft in niet-besmette, neutrale betekenis voort. Dat geldt bijvoorbeeld voor het woord *volksch* dat bij de NSB een van de meest gebruikte woorden was ter aanduiding van 'nationaal-socialistisch, antisemitisch, eigen aan het Germaanse volk' en dat nu weer gebruikt wordt in uitdrukkingen als 'een volks type, volkse humor', e.d. We zijn en blijven van mening dat de invloed van vijf bezettingsjaren, ook op lexicaal vlak, van weinig directe betekenis is geweest (zie verder Van den Toorn 1991).

8.2.4.1. Interne ontwikkelingen

Veranderingen in de woordenschat zijn er het meest na de Tweede Wereldoorlog, doordat zich sindsdien de grootste veranderingen op sociaal en cultureel gebied hebben voorgedaan. Spectaculair zijn uiteraard de vele nieuwe samenstellingen en afleidingen op basis van de inheemse woordenschat, maar er zijn ook verschuivingen die onder de oppervlakte blijven en die alleen min of meer toevallig zichtbaar worden. Zo is er, zoals in 8.1. al opgemerkt is, in de aansprekingen van de ouders door hun kinderen in enkele generaties een duidelijke verschuiving waar te nemen: vormen als *moeder* en *vader*, respectievelijk de verkorte vorm *moe*, zijn grotendeels verdwenen en hebben via *mama* en *papa* plaatsgemaakt voor vormen als *mamma*, *mammie*, *mam(s)*, en *pappa*, *pappie*, *pap(s)*. Opmerkelijk is dat de vormen met *oe* bij de jongste generatie vrijwel verdwenen zijn; voorzover ze nog voorkomen, is dat het geval bij sociaal lagere bevolkingsgroepen (volgens beroepenstratificatie). Niet alleen uit enquêtemateriaal is deze conclusie te trekken, ook uit de literatuur, vooral realistische romans en jeugdboeken, blijkt dat (vergelijk Van den Toorn & Vermaas 1988).

Culturele veranderingen hebben hun weerslag in de woordenschat. Door de stormachtige ontwikkeling van het autoverkeer zijn in de laatste decennia grote aantallen nieuwe woorden ontstaan, veelal samenstellingen, die ieder kent en die voor het grootste deel voor 1940 niet bekend waren. We noemen hier: *ademtest*, *autogordel*, *gevaarendriehoek*, *haaiantanden*, *invoegstrook*, *klaverblad*, *verkeersdrempel*, *parkeerhalte*, *parkeermeter*, *praatpaal*, *filevorming*, *loodvrij*, *eurosuper*, *klaar-over* (*verkeersbrigadiertje*), *spookrijder*, *witte benzine*, *schone auto*, *zebra(pad)*, *zwaailicht*, *belbus*, *knielbus*, *brommer*, *sluiproute*, en werkwoorden als *carpoolen*, *invoegen*, *voorsorteren*, *weven*, *ritsen*, *rekeningrijden*.

Een aantal nieuwe begrippen wordt door nieuwe woorden aangeduid, bijvoorbeeld *aardgas*, *contactlenzen*, *viltstift*, *doorkijkbloes*, *espressobar*, *koopavond*, *vuilniszak*, *stereoplaat*, *chartervlucht*, *kleurentelevisie*, *spraakbus*, *abortuskliniek*, *diepvrieskist*, *oploskoffie*, *patiowoning*, *gifwijk*, *gifgrond*, *kringlooppapier*, *orgaandonor*, *betaalpas*, *tekstverwerker*.

Nieuwe werkzaamheden vereisten nieuwe namen, bijvoorbeeld *ponstypiste*, *mondhygiëniste*, *diskjockey*, *majorette*, *sociaal werkster*, *TV-presentatrice*, *gastvrouw*, *intercedente*, *leesmoeder*, *fysiotherapeut*, *beursgoeroe*, *studentendecaan*, *consulent*, *systeembeheerder*, *informaticus*, *welzijnswerker*, *beleidsmedewerker*.

Woorden ondergingen ook betekenisveranderingen, bijvoorbeeld *incest*, dat oorspronkelijk 'bloedschande' betekende en dat nu gebruikt wordt voor 'geslachtsverkeer met minderjarigen'. Het woord *etnisch*, oorspronkelijk betekend 'tot een bepaalde bevolkingsgroep behorend' kreeg de betekenis 'van vreemd ras' en *milieu*, dat voor 'sociaal-culturele afkomst' gebruikt werd, kreeg als hoofdbetekenis 'leefomgeving, vooral van ecologisch gezichtspunt beschouwd'.

Een speciaal gebied, waarop veel nieuwe woorden en uitdrukkingen voorko-

men, wordt gevormd door management en bestuur. Ook de taal van de overheid, het parlement en de regering is invloedrijk. Voor een snelle verbreiding van nieuwe woorden op dit gebied is vooral de televisie veantwoordelijk. Veel sterker dan voor de oorlog wordt de burger tegenwoordig betrokken bij het doen en laten van de overheid. Dat is niet alleen te danken aan een bewust nagestreefde voorlichtingspolitiek van de overheid zelf, maar ook is de werkzaamheid van politici en bestuurders veel directer toegankelijk dan vroeger. Dat heeft geleid tot een toename van woorden voor politieke begrippen, niet zelden van versluijrende en vervagende aard, wat trouwens ook veel kritiek en spot gaande maakt. Niettemin is de taalgebruiker vertrouwd geworden met substantieven en uitdrukkingen met nieuwe betekenissen, zoals *invalshoek, flankerend beleid, het veld, achterban, randvoorwaarden, spanningsveld, speelruimte, optiek, profielschets, implementatie, beleidskader, harmoniemodel, conflictmodel, tijdpad, inkomensplaatje, prijskaartje, sociaal vangnet, nuloptie*. Vele daarvan zijn metaforen waarvan men zich de oorspronkelijke betekenis niet meer realiseert.

Nieuwe werkwoorden en werkwoordelijke uitdrukkingen op dit gebied zijn: *iets hard maken, terugkoppelen, iets doorpraten, sonderen, inspelen op, iets bespreekbaar maken, afbouwen, aftoppen, bijstellen, iets ophoesten, realloceren, op een rijtje zetten, groen licht krijgen, op de rails zetten, het voortouw nemen, iets aanklaarten, meedenken, ombuigen, afslanken*.

Adjectieven die tot de modieuze bestuurs- en vergadertaal behoren zijn onder meer *cruciaal, marginaal, clean, klip en klaar, budgettair neutraal*. Ze zijn minder prominent dan de werkwoorden en substantiva.

Modieus, opzettelijk modieus, is ook het taalgebruik in de reclame. Toch wordt de invloed daarvan op de algemene taal wel eens overschat. Er bestaat geen aparte 'reclametaal'; die term is misleidend. Tekstschrijvers die hun talenten in dienst van de commercie stellen, streven veelal naar origineel taalgebruik, maar bekend geworden adjectieven als *kakelvers, okselfris, tandschoon* maken waarschijnlijk alleen maar deel uit van de passieve taalschat van de Nederlander. Een productief procédé is de samenstelling met *centrum* als laatste lid, een gebruik dat typerend lijkt voor de commercie, waarbij dat *centrum* de gedachte moet oproepen aan een organisatie die centraal staat en gonst van bedrijvigheid. De vroegere *kolen- of oliehandel* heet nu een *warmtecentrum*, en we kijken niet vreemd op van *keukencentrum, bloemencentrum, doe-het-zelfcentrum, afhaalcentrum, drankencentrum, zelfs uitvaartcentrum en rouwcentrum*.

Modieus, dat wil zeggen aan mode onderhevig, is het taalgebruik van jongeren. Zoals reeds bij de inleiding over de externe taalgeschiedenis opgemerkt is, heeft zich onder de jeugd een emancipatie voorgedaan, die sociaal-economische gevolgen heeft: de jeugd is als consument ontdekt en wordt serieus genomen. Terwijl voor de Tweede Wereldoorlog als 'jeugdtaal' slechts enkele krachttermen bekend waren (zoals *moorddadig, denderend, mieters*), die door de oudere generatie krachtig bestreden werden, heeft zich nu onder de jongeren een eigen vocabulaire ont-

wikkeld, dat sterk leeftijd-, regio- en zelfs schoolgebonden is. Bovendien verandert er in korte tijd veel en slechts een klein aantal woorden brengt het tot algemene bekendheid. We noemen *gaaf, in een deuk liggen, door het lint gaan, uit je dak gaan, het einde, eindeloos*. Verder zijn er veel afkortingen te noemen, vooral op -o, die ten dele bij de morfologie ter sprake zijn gekomen, en technische termen uit de wereld van de popmuziek, jongerenkleding en vrijetijdsbesteding (discogebeuren!) (zie Hoppenbrouwers 1991).

Een aantal woorden die typerend waren voor het taalgebruik van jeugdigen is dus algemeen geworden in de omgangstaal. Het betreft dan slang-uitdrukkingen, die vooral in de laatste decennia van onze eeuw sterk toegenomen lijken te zijn. Ze passen in het algemene beeld van een steeds minder formeel wordende omgangstaal. In de periode van 1920 tot 1940 werden romans waarin nogal wat slang voorkwam, alsmede zogenaamde ruwe woorden, zoals A.M. de Jongs verhaal over de mobilisatietijd van 1914-1918, *Frank van Wezels roemruchte jaren* en Jan de Hartogs roman over de zeesleepvaart, *Hollands glorie*, door velen als nogal gewaagd beschouwd, wat in het licht van de 'moderne' jaren aan het eind van deze eeuw bijna ongelooflijk klinkt.

Tot 'onschuldiger' slang behoorden voor 1940 al komisch bedoelde woorden met een uitheems suffix: *kakement, bibberatie, verneukeratief*, opzettelijke versmeltingen als *prolurk* (uit *proleet + schurk*), en woordspelende vervormingen: *jannever, belatafelen*. De Vooys (1940) merkte van dit slang al op dat het als het tegendeel van 'gesunkenes Kulturgut' beschouwd kan worden; sociaal gezien stijgt het. Dat betekent dat ook voor de Tweede Wereldoorlog de aanvaardingsdrempel voor slang in de meer formele omgangstaal al betrekkelijk laag was geworden.

Informeel, maar algemeen geaccepteerde woorden en uitdrukkingen die sinds de jaren zestig veel gehoord worden en die voor veel Nederlanders irritant werken, zijn: *deze jongen* (voor het oudere *ondergetekende*, ter vermijding van *ik*), *niet om over naar huis te schrijven, dat gaat de mist in, iets niet zien zitten, het stelt niks voor, ze zoeken het maar uit, ergens op afknappen, het zit er niet in, in de fout gaan, zeker weten* (als uitdrukking van bevestiging), *absoluut* (idem).

Slang is echter in hoge mate aan mode onderhevig. Vrijwel verdwenen is de uitroep *hallo!* als teken van grappige verbazing, een kreet die in de periode 1950-1960 veel gehoord werd en die de aandacht van velen trok (Kostelijk 1962; De Deugd 1962; De Jong 1962). Dit gebruik van *hallo* moet wel onderscheiden worden van de begroeting met *hallo*, een gebruik dat ongeveer na 1960 algemeen is geworden: *hallo* is van vertrouwelijke tot beleefde begroeting geworden, *hoi* is de vertrouwelijke begroeting. Bij het afscheid is *dag* zonder meer (dus zonder toevoeging van een naam of aanspreking) algemeen geworden en niet onbeleefd. Informeel is *doeg* of *doej* (Stroop 1974; Jansen 1975), dat sinds de jaren zeventig over heel Nederland verbreiding vond.

Bij de interne ontwikkelingen van de Nederlandse woordenschat moet ook zeker aandacht gevraagd worden voor de toename van eufemismen. Terwijl eufemismen in het begin van deze eeuw nog voornamelijk gericht waren op het vermijden van religieuze taboes (bijgeloof), het niet direct benoemen van bepaalde lichaamsdelen en lichaamsfuncties (De Vooy 1920), zien we hoe in de laatste decennia veel meer eufemismen op sociaal vlak in zwang zijn gekomen. De eerstgenoemde zijn niet geheel verdwenen, maar opvallend is de toename van verzachtende termen waar het financieel en economisch onheil, ontslag en werkeloosheid, sociale en raciale verschillen betreft (zie Elias 1992; Reinsma 1992).

Slechte economische toestanden worden verbloemd door eufemismen die vooral van overheidswege verbreed worden: *arbeidsreserve*, (werkeloosheid), *nietactieven* (werklozen), *ombuigen* (bezuinigen), *een bedrijf saneren*, respectievelijk *afslanken* (personeel ontslaan).

Sociale en raciale verschillen die voor problemen kunnen zorgen, worden aldus verbloemd: *etnische differentiatie* (rasverschil), *positieve discriminatie*, *voorkeursbeleid* (voorkeur geven aan gekleurden of vrouwen bij sollicitaties), *immigrant*, *allochtoon* (ter vervanging van *gastarbeider*), *medelanders* (idem), *rijksgenoot* (Surinamer), *ontwikkelingslanden* (vroeger: *onderontwikkelde landen*), *economisch zwakkeren* (arme mensen), *kansarmen* (laag opgeleide mensen of afkomstig uit sociaal laag milieu).

Veel eufemismen hebben een hoge omloopsnelheid. In de driekwart eeuw die we hier beschouwen, hebben we (*vliegende*) *tering* via *tuberculose* zien veranderen tot *t.b.c.* of *t.b.* De *werkman* werd via *arbeider* tot *werknemer* en *medewerker*. De *werkster* werd *hulp in de huishouding* of kortweg *hulp* en evolueerde tot *interieurverzorgster*. Iemand die vroeger *gek* of *achterlijk* werd genoemd, werd *geestelijk onvolwaardig* en later *verstandelijk gehandicapt*. En iemand die vroeger eenvoudigweg *aan de drank* was, heeft nu een *alcoholprobleem*.

Als reactie op eufemismen gebruikt men disfemismen: opzettelijk onverhullende ruwe woorden. Het opmerkelijke is daarbij dat die zogenaamde ruwe woorden, die voor de oorlog vermeden werden in beschaafde omgangstaal, nu in algemeen gebruik zijn gekomen en ook gedrukt worden, zelfs in de dagbladders. Zo kon het gebeuren dat anno 1972 een burgemeestersvrouw in de krant (*NRC-Hbl.* 2-12-72) geciteerd werd met de uitspraak: 'Mijn man is niet bekakt'. Een wethouder verklaarde zich 'grotelijks belazerd' te voelen en woorden als *lullig*, *opsodemieteren*, *rotzak* en vele andere gelden nauwelijks nog als onbeschaafd taalgebruik. Vooral op het gebied van de sexualia is men eraan gewend geraakt de dingen bij de naam te noemen. Nu verkeerde het Nederlands in de moeilijke positie dat men voor de meeste begrippen op dit gebied drie lastige alternatieven had: men kon kiezen voor een medische, aan het Latijn ontleende term (*vagina*, *penis*), voor een verouderd boekenwoord (*schede*, *roede*) of voor een onbeschaafd geachte term (*kut*, *lul*). Veel taalgebruikers hebben voor het derde alternatief gekozen; ze schokken daarmee soms de oudere generatie, maar kunnen uiteindelijk bewerken dat hun keuze

algemeen ingang vindt. Typerend daarvoor is dat we op deze weg al zo ver voortgeschreden zijn dat het begrip 'schuttingwoord' zijn zin verloren heeft: op schuttingen en muren worden vrijwel geen woorden meer geschreven die betrekking hebben op seksuele zaken, maar politieke leuzen of namen van popgroepen.

In aansluiting bij de vermelding van eufemismen en disfemismen noemen we een ander voorbeeld van tegenkrachten die in het taalgebruik waar te nemen zijn. Zoals uiteindelijk de gebruikers van disfemismen zich trachten te onderscheiden van eufemismengebruikers door zich te presenteren als flink of eerlijk, als mensen die de dingen bij de naam durven te noemen, zo zijn er Nederlanders in bepaalde kringen, die streven naar distinctie door het gebruik van woorden als *kostuum* en *pantalon*, terwijl andere kringen zich daarvan nadrukkelijk distancieren door van *pak* en *broek* te spreken. Over en weer beticht men elkaar ervan niet te weten 'hoe het hoort'. In Engeland is deze polarisering in het taalgebruik bekend geworden door de karakterisering *u* en *non-u* (*u* = upper class). In het tijdschrift *Onze taal* (juni, juli 1961; nov. 1962; sept. 1963) zijn onder de wat gewild grappige benaming 'Joe en Nonjoe' lijsten van woordparen verschenen, die typerend materiaal bevatten. Zonder een uitspraak te doen over het *u*- of *non-u*-karakter geven we hier als voorbeelden: *iets blieven* - *van iets houden*, *de kleine* - *het kind*, *dame* - *mevrouw*, *een borreltje* - *een ouwe/een jonge*, *verkering hebben* - *een vriendje/vriendinnetje hebben*, *visite* - *bezoek*, *gebakje* - *taartje*, *veel centen* - *veel geld*, *wagen* - *auto*, *meester* - *onderwijzer*, *op kantoor* - *op de zaak*, *uitstekend* - *prima*, *prakkezeren* - *(be)denken*, *een jong stel* - *een jong paar*. De waardering van *u* en *non-u* is aan schommelingen onderhevig; bovendien verdwijnen bepaalde woorden doordat één van de leden van zo'n paar het wint. Het interessante van dit alles is dat de democratisering en de nivellering, die kenmerkend is voor de laatste decennia van onze eeuw, nooit volledig bereikt wordt in de taal: distinctiedrift zal er altijd blijven, de bewuste taalgebruiker streeft er kennelijk naar door subtiele taalverschillen kenbaar te maken wie hij is.

Invloed op de ontwikkeling van de woordenschat is ook merkbaar door een recente ontwikkeling op het sociaal-culturele vlak: het streven naar vermindering van discriminatie. In een samenleving waar niet gediscrimineerd mag worden naar geloof, sekse, ras of huidskleur, ontstaan gevoeligheden bij het gebruik van bepaalde woorden. De benaming *neger* werd kwetsend en men moest liever spreken van *zwarte*, totdat ook dat weer discriminerend werd en men ging spreken van *mensen van kleur* (Reinsma 1992: 113). Ook het woord *jood* wil velen niet over de lippen komen; wel *joodse mensen*. Nu bestaan in het Nederlands vrij wat woorden en uitdrukkingen waarin het element *jood* een ongunstige betekenis heeft: *jodenstreek*, *jodenfooi*, *jodenlijm* en andere. Toen deze woorden weer in de belangstelling kwamen na de verschijning van een nieuwe druk, de negende, van het woordenboek van Van Dale in 1970, ontstond grote beroering in de pers: men betichtte de woordenboekschrijvers ronduit van antisemitisme. Nu heeft een woordenboek onder meer de taak woorden en hun gebruikswijzen te registreren en de auteur van een

woordenboek is niet zelf verantwoordelijk voor onprettige betekenissen en gevoelswaarden van door hem behandelde woorden. Maar veel leken zien dat blijkbaar niet in en menen dat de houding van taalgebruikers veranderen kan door een aantal ongewenste (vaak ook nog historische) woorden uit de woordenboeken te schrappen (vergelijk Van Sterkenburg 1983: 72 e.v.). Zij hebben in zoverre succes gehad dat ze bij veel taalgebruikers onzekerheid hebben geschapen bij het hanteren van bepaalde termen.

Ook door het sinds de jaren zestig toenemende feminisme hebben zich enkele verschuivingen voorgedaan. In sommige kringen streeft men naar sekseneutrale beroepenaanduidingen. Zo verlangt men dat een vrouwelijke directeur niet langer *directrice* genoemd wordt, maar *directeur*; een vrouwelijke minister wordt niet zelden als *bewindsvrouw* aangeduid en in plaats van *manjaren* wordt *mensjaren* gepropageerd.

8.2.4.2. Buitenlandse invloeden

Evidente vernieuwingen in de woordenschat vormen uiteraard de leenwoorden. Ze ontgaan niemand en als het er veel worden, ontstaan er tegenstromingen van puristen. De grootste bijdrage tot onze leenwoorden levert in deze eeuw zonder twijfel het Engels. De invloed van het Frans en het Duits blijft daar ver bij achter. Het Frans heeft in het verleden, zoals bekend, een diepgaande invloed op onze woordvoorraad gehad, maar in de 20e eeuw is die invloed veel geringer geworden. Ook na 1945 is die invloed klein gebleven: succesvol was de overname van *boutique*, dat ook in de spelling vernederlandst werd: *boetiek*. Met de *bistro* kwamen nog wat culinaire termen mee, zoals *baguette*, *bavaroise*, *croissant*, *pistolet*, die algemeen verbreid raakten, maar numeriek staan de Franse leenwoorden niet sterk.

Weinig indrukwekkend is ook de hoeveelheid Duitse leenwoorden. Al van voor de oorlog dateren *überhaupt* en *sowieso*. In en na de bezettingstijd was de neiging tot overname van Duitse woorden om begrijpelijke redenen minimaal. In weerwil van de in sommige kringen (vooral bij jongeren) sterk aanwezige anti-Duitse gezindheid zijn toch in recente tijd wel weer enkele Duitse woorden in onze taal binnengekomen, zoals *Fingerspitzengefühl* en *Wichtigtu(e)r*. Ook de naam *kwark* voor het zuivelproduct 'wrongel' is na de Tweede Wereldoorlog in het Nederlands overgenomen (met Nederlandse schrijfwijze van het Duitse *Quark*), nadat het in de bezettingstijd afgewezen was. Merkwaardig zijn enkele fouten bij de overname van Duitse woorden: zo gebruiken veel Nederlanders *im Frage*, terwijl dat *in Frage* hoort te zijn, en spreekt men hardnekkig van *unheimisch*, terwijl het Duits *unheimlich* heeft. (Voor oudere germanismen zie men De Vooy 1946.)

De grootste leverancier van leenwoorden is echter ongetwijfeld het Engels, zoals in de inleidende paragraaf over de externe geschiedenis van het Nederlands al

aangestipt is. In de gehele hier behandelde periode, van 1920 tot nu, is de Engelse invloed groot te noemen. Al voor 1940 was men vertrouwd met woorden als *tram, rails, film, plug, tank, buffer, trainen, starten* en vele andere; na de bevrijding nam de overname van Engelse en Amerikaanse woorden om begrijpelijke redenen geweldig toe, maar het meest verrassende is misschien wel dat die invloed tot op de dag van vandaag (dat wil zeggen de verschijning van dit overzicht) onverminderd aanhoudt. Vooral in de commerciële sector wil men een zekere status bereiken door het gebruik van Engels. We citeren twee reclameboodschappen:

Soepel dragend Engels tweed jasje met 'n speelse country touch in leer. Gecombineerd met een button-down Arrow shirt. (dagbladreclame jaren '80)

Dus kunt u bij ons terecht voor lease, constructie èn voor service. Uiteraard zijn deze onderdelen perfect getuned om all-round transportoplossingen te bieden. Bij PTT-Autolease-werken zonder uitzondering professionals, (dagbladreclame 18-1-93)

Het is overbodig hier veel voorbeelden te noemen. We beperken ons hier tot het terrein van de *make-up*, waar we onder meer aantreffen: *bodymilk, cleansing milk, tonic, spray, aftershave, eyeliner, lipstick, polish-remover, tissue, hairshop*. Een moderne verzameling biedt Koenen & Smits (1992).

Het Engels is zo vertrouwd geworden dat allerlei aanpassingen aan het Nederlands hebben plaats gevonden: in de spelling (*pleet, freem*) (De Vooys 1951), in de singularisering van oorspronkelijke meervouden (*een jeans, een rails*) (Drewes 1973), en in de toekenning van lidwoorden. Het lidwoord *het* wordt namelijk toegekend aan Engelse leenwoorden op -y (als substandaard variant van -je, bijvoorbeeld *stukkje* in plaats van *stukje*). Bij woorden waar dat klankwettig niet kan, verschijnt *de*: *hobby* (hiervan is een standaardvariant *hobje* niet goed voorstelbaar) (vergelijk Koenen & Smits 1992: 10, 11). Het vreemdsoortigste verschijnsel is echter wel het al in 8.1 genoemde Continental English: het gebruik van Engelse, maar ook pseudo-Engelse woorden voor begrippen die in het Engels heel andere namen hebben. We noemden al *lunchroom* en *smoking*, die een lange staat van dienst hebben. Recenter zijn de *oldtimer (vintage car)* en *totalloss (write-off)* (Voor ouder materiaal zij verwezen naar Zandvoort 1964.)

Overige externe invloeden op het Nederlands zijn veel minder ingrijpend. Voor de oorlog kende het Nederlands enkele leenwoorden uit het Maleis, zoals *soesa* en *pienter*. Na de soevereiniteitsoverdracht, de terugkeer van duizenden militairen die in Indië dienst hadden gedaan, de repatriëring van 'koloniale' en Indische Nederlanders en de vestiging van zogenaamde spijtoptanten en Zuid-Molukkers kwam ook de Indonesische eetcultuur in Nederland en zo gingen *bami, nasi goreng, sambal, pisang, loempia, sate* (ten onrechte met eindaccent uitgesproken) tot de taalschat van vrijwel alle Nederlanders behoren. Recent is de opkomst van de

collocatie *dat is mijn pakkie-an niet*, waarbij zeker Indonesische invloed (*bagian* 'deel' en *pakaian* 'kleding') in het spel is, benevens volksetymologische vervorming (De Vries 1989).

Internationalisering laat sporen na in nationale talen. Door de toename van massatoerisme en de intense confrontatie met buitenlandse cultuur op de televisie zijn de laatste decennia veel woorden voor buitenlandse producten in het Nederlands binnengekomen, vooral op het gebied van de eetcultuur: overal is *shoarma* te krijgen, men eet *pizza* en *pasta* en supermarkten verkopen *gorgonzola*. Zaken tooien zich met Italiaanse namen, veelal verkeerd gespeld (zoals al sinds mensenheugenis in het Frans gestelde menukaarten vol spelfouten zitten).

Ook uit Vlaanderen werden woorden overgenomen: *friet* is bezig het oudere *patat* te verdringen en op sportgebied kennen we nu *afzien*, *klassieker*, een *nijpe* overwinning. Uit het zuiden afkomstig zijn ook woorden als *beiaard*, *gezapig*, *prietpraat*, *uitbaten*, *deeltijds*, *hovenier*, *zelfdoener*, *ultiem*. Sommige uitdrukkingen blijven daarbij onbegrepen: *zijn plan trekken* dat in Vlaanderen de betekenis heeft 'zich weten te redden' wordt in het Nederlands gebruikt in de betekenis 'zijn plan maken'.

Een apart onderwerp ten slotte, dat marginaal aansluit bij het hier behandelde, is de voornaamgeving, waarin zich na de Tweede Wereldoorlog vrij grote veranderingen hebben voorgedaan. Vernoeming naar ouders en grootouders neemt af, het gebruik van een roepnaam die van de doopnaam afwijkt neemt toe. Vooral meisjesnamen zijn aan mode en buitenlandse invloeden onderhevig, waarbij sommige als modern gevoelde namen (*Nicole*, *Linda*, *Kim*) lang in de mode blijven (vergelijk Gerritzen 1994).

8.3. Samenvatting

De laatste driekwart eeuw van onze taalgeschiedenis vertoont, dunkt ons, als opvallende kenmerk het streven naar een algemeen beschaafd Nederlands en een aanvankelijke teruggang van de dialecten. De convergentie naar een algemene standaardtaal heeft echter gaandeweg plaatsgemaakt voor een divergentie en de hernieuwde levenskracht van de dialecten. De vijf bezettingsjaren hebben weinig of geen directe invloed op de Nederlandse taal gehad. Een uitgesteld effect van de oorlogsjaren is pas veel later, in de late jaren zestig en daarna, merkbaar geworden. Onvoorspelbaar is vooralsnog de invloed van de vele allochtonen in Nederland, evenmin als te overzien is wat het gevolg van de migratie en mobiliteit van de Nederlandse bevolking zal zijn. Vernieuwingen van de laatste decennia zijn stellig de jongerentaal en de vergaande invloed van de audiovisuele media (zie ook Van Sterkenburg 1989). Allereerst is dat in de woordenschat te merken: met zekerheid zijn woorden als *hamvraag*, *hersengymnastiek*, *jeugdsentiment*, *regelneef*, *vertrouwing* en veel populaire uitdrukkingen afkomstig van radio en televisie (Van Gelder 1993).

Ook de verbreiding van de zogenaamde Gooise *r* is hierop terug te voeren.

Streven naar regelmaat, eenvoud en efficiëntie zijn factoren die naar ons gevoelen opvallend zijn in de Nederlandse morfologie van de laatste vijftig jaar. De aandacht die we in paragraaf 8.2.2. daaraan besteed hebben is vooral op materiaal uit de laatste decennia gebaseerd, niet alleen omdat uit die periode meer gegevens beschikbaar zijn, maar ook omdat de meest spectaculaire ontwikkelingen zich in die tijd schijnen voor te doen. Syntactisch verandert het Nederlands nauwelijks merkbaar. Zeker is de invloed van informele taal en dito constructies opmerkelijk, maar een spreektaalverschijnsel als de herhalingsconstructie is nooit zichtbaar in geschreven taal. We hebben in dit geval te maken met een algemeen voorkomend verschijnsel, waarop door verschillende taalkundigen de aandacht gevestigd is in de hier behandelde periode, maar graag zouden we willen weten hoe lang die constructie al in onze taal voorkomt. De onachterhaalbare tijd maakt veel interessants echter ontoegankelijk.

Ook een verklaring van taalveranderingen stelt ons voor moeilijkheden. We komen er niet wanneer we de vervanging van de woordgroep *ter plaatse* door het algemeen gebruikelijk geworden *ter plekke* in de jaren zeventig of de onnodige vervanging van *plaats* door *locatie* aan mode toeschrijven. Immers, hoe is die mode dan weer te verklaren? Zo blijven we met veel vragen zitten en niet alleen op lexicografisch gebied. De verbreiding van de Gooise *r* is begrijpelijk, het ontstaan ervan niet. De verzuchting van de beoefenaars van de historische taalkunde dat we zoveel niet weten en ook nooit zullen weten, geldt evenzeer voor de beschouwer van het eigentijdse Nederlands. Het zij zo.

9. Nederlands in België

door G. Geerts

9.1. Het Nederlands bedreigd en overlevend

9.1.1. De kritieke toestand aan het einde van de 18e eeuw

De Vlaams-Brabantse standaardisering, in de late Middeleeuwen ontstaan, is in de 17e en 18e eeuw (de tijd van de Spaanse, respectievelijk de Oostenrijkse Nederlanden) gestagneerd.

Als belangrijkste oorzaken daarvan gelden het ontbreken van een centraliserende staatsvorming en de onder meer daardoor ontbrekende mogelijkheid voor de bovengewestelijke taal om de officiële, dus formelere domeinen binnen te dringen. Het religieuze domein is in de katholieke Zuidelijke Nederlanden als vanouds bezet door het Latijn: het feit dat de volkstaal in de Noordelijke Nederlanden na de scheiding de taal van de Reformatie is - in 1657 wordt ze door N. Stencius gebrandmerkt als 'de gereformeerde Kerk eygen' - versterkt de ontoegankelijkheid van dat domein voor het Nederlands ten zeerste. De staatkundige, administratieve, juridische en soortgelijke functies worden aanvankelijk door het Spaans, later door het Frans vervuld.

Gelet op het verband tussen functie en structuur (Hagen & Münstermann 1984: 78), kan worden geconstateerd dat de stagnatie ook taalstructurele gevolgen heeft gehad. Die zijn mede verantwoordelijk voor de verschillen die de standaardtaal in onze tijd in België vertoont tegenover die in Nederland. De belangrijkste verantwoordelijkheid daarvoor ligt echter bij de dominante aanwezigheid van het Frans.

Opvallend is het feit dat het Frans in de Zuidelijke Nederlanden in deze periode, net zoals in de 19e en de 20e eeuw overigens, de minderheidstaal is. De dominantie is dus uitsluitend aan de sociale depreciatie van de volkstaal te wijten geweest.

Het numerieke overwicht van de volkstaal verhindert de algemene verfransing van de gemeenschap. Het bestuur is daar overigens ook niet op uit. Maar het gedrag van de burgerij leidt tot dezelfde toestand als in de Middeleeuwen door de adel was veroorzaakt: de overname van de Franse cultuur en de Franse taal 'zowel

voor de handel met haar bureau, als vanwege het feit dat het Frans de taal is van de hoge adel, de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën', aldus een getuigenis uit 1659 (Chifflet), stimuleert de verfransing van het openbare leven. Tussen de maatschappelijke bovenlagen en het volk ontstaat een kloof, waar degenen die zich willen opwerken zeker niet overheen komen als ze geen Frans leren.

In deze context klinkt in 1788 de noodkreet van J.B. Verlooy over 'donacht der Moederlijke Taal in de Nederlanden' (Smeyers en Van den Broeck 1979). In kwantitatief opzicht mogen de stellingen van Verlooy overdreven worden geacht, wat de taalattitude van de burgerij betreft is zijn uitspraak dat de meerderheid van de Brusselse bevolking bij voorkeur Frans spreekt, hoewel 95% van de Brusselaars het Brabants als moedertaal heeft, ongetwijfeld een juiste weergave van de verhoudingen. (Hasquin 1979:142), die uit onderzoek in het archief van het Brusselse notariaat voor de jaren 1760-1780 afleidt dat het percentage akten in het Frans stijgt van 19,5 tot 27%, en daar niet te veel belang aan gehecht wil zien, omdat 50% van de akten in het Frans van de maatschappelijke bovenlaag uitgaat, die nog geen 10% van de bevolking uitmaakt, constateert immers ook dat neringdoenden en ambachtslui in 1760 slechts voor 3,6% opdrachtgever zijn van de Franstalige akten, terwijl dat percentage in 1780 12,8% bedraagt. Hasquin noemt deze verschuiving de democratisering van het Frans.

In de Franse tijd (1794-1815) wordt op dit fundament de basis opgetrokken van de Franstalige staat die in 1830 van de Zuidelijke Nederlanden zal worden gemaakt.

Dat het Nederlands niet helemaal uit de hogere cultuursfeer is verdrongen, wordt in het geleerde gezelschap van de door keizerin Maria Theresia in 1771 gestichte Académie impériale et royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles bewezen door enkele lezingen (van Graaf de Fraula, J. Paquot en J. des Roches), waarin onder meer iets over de rijke geschiedenis van die taal wordt verteld. Dat gebeurt dan wel in het Frans - in de laatste decennia van de 18e eeuw in heel Europa de wetenschappelijke taal. Van de 430 door de academici gehouden lezingen zijn er dan ook slechts negen in het Latijn en één in het Nederlands: in 1774 door de Brusselse arts Du Rondeau! - maar het is wel een teken van de welwillendheid die in deze Oostenrijkse tijd het Nederlands ook in het intellectuele milieu weer enige zuurstof geeft.

Een andere aanwijzing daarvoor is het verschijnen van de *Vlaemschen Indicateur* (1779-1787), een weekblad over 'Rechts-geleerdheid, Geneeskunde, Landbouw, Letter- en toneelkunde'. Het blad volgt de Europese ontwikkelingen op de voet, maar zoekt ook naar mogelijkheden om de Zuidelijke Nederlanden cultureel te laten herleven. Het pleit met het oog daarop voor 'verlichting', ontvoogding en politieke bewustwording voor het volk 'op basis van wat zijn vroegere grootheid had uitgemaakt: de gehechtheid aan eigen aard en zeden' (Smeyers 1975: 507).

Ook verdient in dit verband vermelding het feit dat aan de academische wedstrijden zowel in het Nederlands mocht worden deelgenomen als in het Latijn en

het Frans. En in het Nederlands geschreven werken zijn ook herhaaldelijk bekroond: 'Beschouwt men alleen de met goud bekroonde werken, dan blijkt een overwicht voor het Nederlands (17 of 18, tegenover 16 Franse en 14 Latijnse); overloopt men de lijst van de hetzij met de prijs, hetzij met een 'accessit' onderscheiden deelnemers uit de *Nederlandsprekende* gewesten, dan stelt men vast dat slechts een minderheid onder hen aan het Frans de voorkeur gegeven heeft bij het opstellen van haar verhandelingen.' (Smeyers 1975: 508)

Vooraf geestelijken en artsen blijken hun moedertaal trouw te blijven, de eersten hoofdzakelijk vanwege hun historische belangstelling; de tweeden als gevolg van het 'dagelijkse contact met het volk en met zijn taal', aldus Smeyers (1975: 512), maar wellicht ook wel naar het voorbeeld van illustere voorgangers als Jan Palfijn en R. Dodoens.

9.1.2. De Franse tijd (1794-1814)

In 1794 verliest Brussel zijn positie als hoofdstad van de Zuidelijke Nederlanden. Het wordt de hoofdstad van een Frans departement (het *département de la Dyle*): 'nog voor onze aanhechting bij Frankrijk, op 11 september 1794, werd het Nederlands al verboden op het Brusselse stadhuis. Dat was in de geschiedenis van de stad nog nooit gebeurd' (Van Istendael 1992: 39). Het Frans wordt in alle gewesten op alle niveaus verplicht voor bestuur en rechtspraak. De *Almanac de Bruxelles pour l'an X* bepaalt dat elk verzoekschrift in het Frans opgesteld moest worden en hetzelfde geldt voor de notarisakten. In 1804 wordt de toelating geweigerd om een Nederlandse krant uit te geven, omdat dat in strijd geweest zou zijn met het huidige doel van het openbaar onderricht. Het Nederlands wordt dan ook, overeenkomstig de instructies van Henri Grégoire, als een dialect beschouwd en bestreden (*Sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser la langue française* [1794], cfr. M. de Certeau e.a. 1975; zie ook Van Goethem 1987).

En het Nederlands biedt nauwelijks weerstand 'tegen de invloed van de door economische motieven voortgedreven, cultureel en politiek vrij onverschillige, verfranste burgerij' (Kossmann 1976: 47). 'Alleen de achterlijkste plattelandsgemeenten voerden omstreeks 1800 hun officiële correspondentie nog in het Nederlands. De rechtspraak was geheel verfranst. Schouwburg en drukpers weerden het Nederlands, al bleven er nog wel Nederlandstalige boeken verschijnen, voornamelijk bestemd voor de lagere klassen. Het onderwijs voor de beter gesitueerden in de steden werd hoe langer hoe meer in het Frans gegeven, terwijl het volksonderwijs (...) werd verwaarloosd.' (ib.)

Omdat het aantal 'Franse' onderdanen in de Nederlanden dat het Frans niet machtig is, zeer aanzienlijk is - men verlieze bovendien niet uit het oog dat bijna 60% van de inwoners van de zuidelijke gewesten analfabeet is (zie Kossmann 1976: 80) -, wordt in 1803 gedecreteerd dat de burgers een vertaling kunnen vragen

van de wettelijke maatregelen die ze geacht worden na te volgen en officiële akten. Die vertaalde documenten hebben evenwel geen officiële status. Anderzijds blijkt uit het *Décret* van 10 november 1803 dat de overheid alles doet om de verfransing te bevorderen: alle opschriften en aankondigingen aan openbare gebouwen moeten in het Frans aangebracht worden; op winkels moeten ze ook in het Frans aangebracht worden en straatnamen en dergelijke mogen slechts tweetalig zijn in plaatsen waar de kennis van het Frans zo klein is dat eentaligheid het openbare leven zou verstoren. Overal elders moet alles in het Frans. En bij tweetaligheid moeten de Nederlandse teksten kleiner zijn dan de Franse (Deneckere 1975: 1594).

‘In kwantitatief opzicht werd het ondanks alles nog steeds geen ravage. Niet dat er echt weerstand was, maar de onkunde van het Frans bij de brede lagen van de bevolking maakte de strikte toepassing van de wet vaak onmogelijk.’ (Deneckere 1975: 1594) Er gaan te weinig mensen naar school om massale verfransing mogelijk te maken. Zelfs in Brussel gebruikt op het einde van de Franse tijd zeker nog twee derde van de bevolking het eigen Brabants dialect, en niet het Frans als omgangstaal... In kwalitatief opzicht echter - sociaal zowel als ideologisch - mist deze korte periode haar effect geenszins. Een cruciale rol speelt het hoger onderwijs. De katholieke universiteit van Leuven (toen nog steeds de enige universiteit in de Zuidelijke Nederlanden) wordt opgeheven en vervangen door Franse instellingen waar de zonen van de burgerij tot goede Fransen opgeleid worden. En dat lukt: de intelligentsia wordt volledig verfranst. De nieuwe Brusselse advocatengeneratie, schrijft Monteyne (1981: 196), voelde zich meer Fransman dan Brabander. Ze voelde zich vooral in ideologisch-politiek opzicht sterk tot Frankrijk aangetrokken. En dit gold niet alleen voor Brussel, ook in Vlaanderen en Wallonië telde men op het einde van de Franse periode onder de opkomende burgerij heel wat aanhangers van de ideeën van de Franse Revolutie (Elias 1973: 17).

De Franse taalpolitiek slaagt, omdat ze aansluit bij de aspiraties van de opkomende burgerij. Bovendien kon ze profiteren van de omstandigheid dat het Frans al meer dan een eeuw in heel Europa als statussymbool had gefungeerd. Die kwaliteit is altijd belangrijker geweest dan de numerieke verhoudingen in de zuidelijke gewesten.

Toch is het karakter van het Nederlands in deze fase zeker niet grondig verbasterd. Volgens Haest is er zelfs van een grondige verfransing van 1700 tot 1900 geen sprake geweest: ‘de structuur van de taal is onmiskenbaar Nederlands, nog vrij zuiver’ (Haest 1985: 110). Zij baseert haar opvatting op syntactisch onderzoek van de taal van enkele Antwerpse kranten en constateert dat het percentage gallicismen daarin in 1700 2% bedroeg, dat het steeg tot 6,8% in 1750, 12,2% in 1800. De sterkste aantasting door het Frans doet zich pas in de eerste decennia van de Belgische geschiedenis voor. In 1850 bereikt het percentage gallicistische syntactische constructies niet minder dan 44,6%. Vervolgens daalt het weer lichtjes tot 34,1% in 1900.

Voor de stijging tot 1850 is er volgens Haest slechts één aannemelijke verkla-

ring: de geleidelijke en omstreeks 1850 'totale en systematische verfransing van onderwijs en administratie, in het algemene klimaat van de jonge Belgische staat: nu komt niet alleen de hogere klassen, maar ook de burgerij bijna dagelijks met het Frans in contact' (Haest 1985: 112). In 1900 is er uiteraard al sprake van de eerste resultaten van het Vlaamse verzet tegen de verfransing. In dit verband moet het dus een geluk genoemd worden voor het Nederlands in Vlaanderen dat de grote massa zo lang analfabeet is gebleven.

9.1.3. Het Verenigd Koninkrijk (1814-1830): uitzicht op hervernederlandsing

De fundamenteën van de herleving worden gelegd in de periode van het Verenigd Koninkrijk (1814-1830), wat wordt bewezen door de 'diepe nawerking' die de taalbesluiten van Willem I in het latere België hebben (Kossmann 1976: 80). Zowel de onderwijswetgeving als de afwijzing van de 'taaldwang' blijken na 1830 in België een blijvende invloed te hebben. Wat het laatste betreft verwijs ik naar het in de grondwet vastgelegde principe van de 'taalvrijheid' (zie verderop). Met betrekking tot het onderwijs kan geconstateerd worden dat de tijdens het Verenigd Koninkrijk opgeleide intellectuelen na 1830 tot de grondleggers van de Vlaamse Beweging zullen behoren.

Bij de totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk wordt meteen op 18 juni 1814 op verzoek van de oude Brusselse ambachten het Nederlands naast het Frans als officiële taal erkend. Op 1 oktober van hetzelfde jaar kondigt Willem I aan dat het Nederlands de officiële taal van het rijk wordt, maar het komt naast het Frans te staan en het wordt niet verplicht gemaakt. Pas in 1819 komt er een *Taalbesluit* waarin bepaald wordt dat het Nederlands de landstaal wordt in Limburg, Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen en dat dat ook vanaf 1823 voor (het tweetalige) Brabant geldt - de Waalse provincies behouden dus het Frans als officiële taal (zie Wils 1977).

Vanaf dat moment is het gebruik van het Frans in de administratie en bij het gerecht wettelijk verboden. Maar dat verbod wordt door de (verfransde of vaak) Fransgezinde burgerij algemeen als een aanslag op vrijheid van taalgebruik aangeklaagd. Hoewel het Nederlands de moedertaal is van 75% van de bevolking van deze nieuwe staat (in april 1815 in 17 provincies verdeeld) en hoewel maatregelen worden genomen om de kennis en de verspreiding van die taal, in een gestandaardiseerde vorm, ook in de zuidelijke provincies algemeen te bevorderen, is de periode in kwestie op zichzelf zeker te kort om het Nederlands in het zuiden het prestige te laten verwerven dat het in het noorden bezit. Bovendien gaat de regering bij de geleidelijke vervanging van het Frans door het Nederlands met de grootst mogelijke voorzichtigheid te werk en wordt er geen dwang uitgeoefend.

De regering, zo stelt Kossmann, is er zich van bewust 'dat het bijvoorbeeld on-

mogelijk zou zijn om het Frans in de gerechtshoven van de Nederlandstalige streken onmiddellijk te verbieden: de Belgische juristen kenden voorlopig nu eenmaal geen goed Nederlands.’ (Kossmann 1976: 80)

Om die kennis te verbreiden moet eerst het onderwijs vernederlandst en verbeterd worden. Daar wordt een begin mee gemaakt door op iedere middelbare school een leraar Nederlands aan te stellen (1815-1817), door in 1816 aan de universiteiten van Luik (J. Kinker), Brussel (G.J. Meyer), Gent (M. Schrant) en Leuven (L.G. Visscher) een leerstoel in de Nederlandse taal en letteren te vestigen, zodat juristen, ambtenaren en leraren kunnen worden gevormd die een behoorlijke kennis van de standaardtaal hebben verworven, en door in Lier in 1818 een opleiding voor onderwijzers te beginnen. Bovendien wordt in vijftien steden een lagere school gevestigd met een volledig Nederlands curriculum. Pas in 1821 verklaart de regering dan de Noord-Nederlandse wet van 1806 (de schoolwet van Van der Palm, die onder meer het openbaar lager onderwijs door de staat laat organiseren en ook de spelling-Siegenbeek in het onderwijs en bij de overheid invoerde) ook op de zuidelijke provincies van toepassing. Deze maatregel is van het allergrootste belang geweest, omdat het in de Franse tijd volledig verkommerde volksonderwijs daardoor weer opgebouwd kan worden. ‘In 1825 gingen in België op de 1000 inwoners bijna 89 kinderen naar de lagere school; in Nederland, waar de toestand relatief buitengewoon goed was, waren het er bijna 123. Met enige trots vermeldde de regering in 1820 wat zij al in de provincie Henegouwen had bereikt: daar hadden de lagere scholen toen tweemaal zoveel leerlingen als in 1817. Bovendien werd niet alleen de omvang van het onderwijs sterk uitgebreid, ook steeg de standaard ervan dank zij een zorgvuldige onderwijzersopleiding aanmerkelijk. Wat nu de taal van het onderwijs betreft is het resultaat inderdaad groot geweest; de lagere school in het Nederlandstalige gebied werd geheel vernederlandst en het Frans kreeg er vrijwel geen houvast.’ (Kossmann 1976: 82)

Hoe voorzichtig ‘Den Haag’ - de Staten-Generaal bestaat daar uit een Eerste Kamer en uit een Tweede Kamer met 55 leden uit de noordelijke en 55 uit de zuidelijke provincies (waaronder uiteraard ook een aantal Franstaligen), die beurtelings in Den Haag en in Brussel vergaderen - ook opereert, de officiële vernederlandsing loopt bepaald niet van een leien dakje. Integendeel. De ambtenaren draaien weliswaar geleidelijk aan bij, maar als op 1 januari 1823 het *Taalbesluit* van kracht wordt, beschouwen velen dat als een aanslag op de taalvrijheid. De al eerder geuite ‘taalgrievens’ worden nu klachten en protesten (zie bijvoorbeeld J. Barafin, de auteur van *Sur la langue nationale* (1815) en J.B.J. Ghislain Plasschaert, de auteur van de *Esquisse historique sur les langues* (1817), die ‘bewijzen’ dat het Frans vanouds de taal is van alle ‘Belgen’, die geenszins door het arme Nederlands ‘ce jargon détestable’ vervangen mag worden). Talrijke magistraten dienen een verzoek in om toch Frans te mogen blijven gebruiken, maar krijgen daarvoor aanvankelijk geen toestemming. Toch mogen veertien Brusselse advocaten tot 1825 in het Frans blijven pleiten; voor tien van hen wordt die termijn zelfs verlengd tot 1830.

Het is duidelijk dat het prestige van het Nederlands omstreeks 1825 nog geenszins dat van het Frans heeft weten te evenaren. Men kan zich daarbij de vraag stellen waarom de nederlaag van Napoleon toch geen keerpunt is geweest, waarom de Vlaamse ambtenaren en intellectuelen, met de steun van de overheidsmaatregelen, niet zelf een beweging hebben gevormd voor een fundamentele vernederlandsing van overheid, onderwijs en cultureel leven, waarom ze uiteindelijk zelfs niet bereid geweest zijn om de administratieve, juridische en literaire registers te leren en te gebruiken van de taal die ze, in de vorm hun dialect, toch al hun moedertaal konden noemen. Of, om de hoofdvraag van Wils (1985) over te nemen: 'waarom ontstond er in het Vlaamse land niet spontaan een nationale beweging die zich, zoals elders in Europa, toeleide op de ontwikkeling van de volkstaal?' (Wils 1985: 195)

Volgens Wils zijn daarvoor drie factoren van belang. In de eerste plaats is er het feit dat de verspreiding van de ideeën van Verlichting en Romantiek 'gedwarsboomd' werd door censuur en bekrompenheid. In de tweede plaats is er het feit dat de Zuidelijke Nederlanden van 1795 tot 1814 een deel van Frankrijk waren: die toestand had tot gevolg dat de sympathisanten van de ideeën van de Franse Revolutie hun opvatting moesten opgeven dat 'volkstaal en volksaard essentiële elementen waren voor de ontplooiing van natie en individu' (Wils 1985: 195). Die sympathisanten - de 'liberalen' - konden daardoor niet optreden als 'stuwars' van een taalnationalisme. Ten slotte had de volkstaal als enige verdedigers die intellectuelen behouden die taal zagen als een belangrijke component van de culturele erfenis van de *katholieke* Nederlanden en als een efficiënt middel om het katholieke karakter van die gewesten te redden. Maar juist deze voorstanders van de volkstaal zijn van oordeel dat de essentie van hun cultuur net zo sterk bedreigd wordt door het calvinistische Verenigd Koninkrijk als door het agnostische Franse imperium (Kossmann 1976: 95). Kossmann vat de mislukking van het experiment zo samen: 'Laten we nu een ogenblik kijken naar die andere ruïne in de geschiedenis van de eenheid der Nederlanden, het Verenigd Koninkrijk van Willem I en laten wij bij de beschouwing daarvan de onromantische uitdrukkingen gebruiken die ik zo juist heb geformuleerd. Om mijn verhaal kort te houden zal ik het op een uiterst pedante manier in punten indelen. Het eerste punt is dit: er is macrohistorisch gezien weinig reden om te zeggen dat de vereniging van Noord en Zuid in de 19e eeuw wel moest mislukken omdat de rijksdelen na de scheuring van de 16e eeuw te ver uiteen waren gegroeid. In diezelfde eeuw kwam de nationale eenheid van Duitsland en van Italië tot stand en werd na een verschrikkelijke burgeroorlog de eenheid van de Verenigde Staten bevestigd. Het valt toch moeilijk vol te houden dat Zuid- en Noord-Duitsland, Zuid- en Noord-Italië, de zuidelijke en de noordelijke delen van de Verenigde Staten dichter bij elkaar stonden dan Zuid-Nederland en Noord-Nederland. Maar, en dat is het tweede punt, de eenwordingen die ik noemde werden in elk van deze gevallen gewild en afgedwongen door het hegemoniale Noorden. Mijn derde punt is dat het Verenigd Koninkrijk alleen dan een

succes had kunnen worden wanneer het Noorden een dergelijke hegemoniale politiek had willen voeren. Bij voorbaat immers was het al uitgesloten dat het Zuiden zo'n unificerende functie zou vervullen. Daartoe was het, na eeuwenlang van buitenaf te zijn geregeerd en na twintig jaar deel van Frankrijk te hebben uitgemaakt, politiek en intellectueel zonder twijfel veel te zwak. Het Noorden bleek er echter evenmin toe in staat. Het bezat er de kracht niet voor en had er de ambitie niet toe. Ik denk dat het in deze periode zowel economisch als cultureel nog superieur was aan de zuidelijke provincies en dat het, een al eeuwenoude zelfstandige staat, toen politiek rijper en sterker was dan België. Het bezat echter noch de energie noch de wil om de zuidelijke provincies zijn normen en waarden op te leggen. Het was een in zichzelf gekeerde natie, verzadigd en nogal zelfgenoegzaam, die de poging van Willem I om Noord en Zuid tot een echte nationale staat te verenigen in feite nauwelijks steunde. Kortom, het Verenigd Koninkrijk had geen dynamisch centrum van waaruit de eenheid werd verspreid en het Noorden bezat geen elite die zijn nationale idee wilde verwezenlijken. Het gevolg was dat het rijk van de eenzame Willem I in 1830 door een betrekkelijk lichte windstoot omver werd geworpen.' (Kossmann 1986: 16-17)

De taalpolitiek van Willem I hangt duidelijk in een vacuüm. Als de invoering van het Nederlands in het middelbaar onderwijs, die overeenkomstig het *Taalbesluit* in 1823 begint, na zes jaar voltooid is, kraakt het Verenigd Koninkrijk al in zijn voegen. In 1828 en 1829 wordt Willem I geconfronteerd met de eisen van een grote katholieke en liberale beweging, die vrijheid van drukpers en van onderwijs wil. Aanvankelijk is 'vrijheid van taal' geen prominente eis van die beweging. Aangezien de Walen toch niet al te veel hinder ondervinden van Willems taalpolitiek, aldus Wils, bestaat daar geen uitgesproken verzet tegen. Maar als de oppositiebeweging groter en ongeduldiger wordt, worden alle grote en kleine bezwaren tegen het beleid van de koning samengevoegd. In de petities wordt dan ook uitdrukkelijk taalvrijheid geëist, maar daarmee wordt meestal bedoeld: 'vrijheid voor de Walen' (dat is voor ± 1,5 miljoen burgers): 'in slechts enkele werd er ook vrijheid voor het Frans in Vlaanderen gevraagd en/of het Vlaams tegenover het Hollands gesteld, gekoppeld aan protest tegen de bevoorrechting van de Hollanders inzake benoemingen' (Wils 1985: 198).

Op 28 augustus 1829 en meer nog op 4 juni 1830 vaardigt Willem I besluiten uit die toegevingen met betrekking tot het taalgebruik bevatten: in Wallonië wordt het Frans de officiële taal voor de administratie en het gerecht; in het hele rijk mag men voortaan onderhandse en authentieke stukken naar believen in het Frans of in het Nederlands opstellen. Bovendien zou voortaan ook in de Vlaamse provincies iedereen die terecht moet staan en geen Nederlands kent, gebruik van het Frans kunnen eisen; in strafzaken zou op zo'n eis nooit afwijzend mogen worden gereageerd. Iedereen die geen Nederlands kent, mag zich in het Frans tot de administratie wenden en die mag in het Frans antwoorden. Bekendmakingen van de overheid mogen, behalve in het Nederlands, ook in het Frans gebeuren, als dat de

taal is van een deel van de bevolking. Al met al, concludeert Wils (1985: 199), voeren die besluiten een taalregime in dat overeenkomt met dat van 1932 en hij vraagt zich daarom dan ook af hoe het mogelijk is dat zovelen deze maatregelen van Willem I beschouwen 'als het prijsgeven van Vlaanderen aan de verfransing'. Het taalbesluit van 1819, zo meent Wils, wilde de staatstaal opleggen aan de bevolking, terwijl het besluit van 1830 'de volkstaal tot overheidstaal maakte, met de nodige uitzonderingen om individuele belangen te ontzien' (Wils 1985: 200).

We moeten ons niettemin afvragen of in die uitzonderingen niet de kern ligt van misbruiken en misverstanden. De Franstaligen interpreteren vrijheid van taal als een aspect van de persoonlijke vrijheid van iedere individuele burger - in Vlaanderen dus ook die van de Vlamingen om het Frans te gebruiken -, terwijl de Nederlandstaligen die vrijheid interpreteren als een collectieve vrijheid, het bezit van een gemeenschap. De personalistische visie van de Walen, zo stelt Levy (1978: 14) 'claims that everybody has the right to use the language he wishes and to change if he thinks fit to do so' - hij noemt dit recht ook 'the pater familias freedom asked for in the South, rejected in the North because it gives to the head of the family the right to choose the language which will be taught to his children, a choice which is not accepted by die Flemings'. 'Remember', zo voegt hij daar overigens aan toe, 'that the shift goes very seldom in their direction!' (1978:16) De Vlamingen zijn voorstanders van een collectieve vrijheid, die, omdat ze gedefinieerd wordt in termen van taalgebieden, door Levy de geografische visie wordt genoemd. In het Nederlandse taalgebied hoort het Frans niet op individuele gronden geaccepteerd te worden, aldus hun redenering, want dat leidt tot verfransing ('de vrijheid om je kinderen te verfransen'). Het 'territorialiteitsbeginsel' menen ze te kunnen gebruiken als compensatie voor het gebrek aan prestige dat het Nederlands tegenover het Frans kenmerkt, voor het verschil in status ook in internationaal opzicht tussen de beide concurrerende talen en voor de sociale ongelijkheid en het verschillend gewicht van de gebruikers ervan.

Aangezien de situatie in 1830 de bedoelde compensaties geenszins mogelijk maakt, is de reactie van de opposenten van Wils niet zo verbazingwekkend te noemen. Het gebruik dat na 1830, zij het in een andere politieke context, van het principe van de 'individuele' taalvrijheid is gemaakt, heeft, zoals we al gezien hebben, zeker de ontplooiing van het Nederlands niet rimpelloos bevorderd. Integendeel. Met betrekking tot de revolutionairen van 1830 constateert Kossmann dat 'de subjectiviteit van hun vrijheidlievende nationalisme leidde tot politieke, culturele en weldra ook sociale onderwerping van de Vlaamse meerderheid van het volk aan de Franstalige minderheid' (Kossmann 1976: 117). Het principe van die vrijheid alleen is daar voldoende voor geweest: de nieuwe staat, noch de politici 'die hem leerden beheersen' zijn anti-Vlaams, evenmin 'als dat Vlaanderen anti-Belgisch was'. Het 'natuurlijke' overwicht van het Frans volstaat. 'En niemand belette de Nederlandstaligen ten slotte om Frans te leren. Inderdaad ried minister Charles Rogier in een parlementaire rede van 1847, met de grenzeloze naïviteit van de

Franstalige die geen vreemde talen leren wil (het Latijn van zijn dissertatie was zeer primitief), de vlaamse paupers en analfabeten ernstig aan zich op die studie toe te leggen.' (Kossmann 1976: 118) Zo'n vrijheid is dus wel een wrang geschenk te noemen.

9.2. De taalpolitieke ontwikkelingen in België

9.2.1. De strijd tegen de verfransing

Onder Willem I behoren de jonge intellectuelen tot de harde kern van de oppositie. Witte wijst erop dat hun carrièremogelijkheden, zowel in de administratie als in de politiek, juist vanwege hun Franse opleiding en een daarmee gepaard gaand gebrek aan kennis van het Nederlands, zeer beperkt waren. Hun 'feitelijke tweederangspositie in het staatsbestel' vormt 'de basis van hun heftige tegenstand tegen de regering, (Witte 1979: 181-182). Vrijheid van taalgebruik is in 1830 dan ook een van de belangrijkste programmapunten van de revolutionairen. In de praktijk betekent dit, dat de toekomst van het Nederlands nu sterker bedreigd wordt dan ooit. Niet alleen in Brussel overigens, want de constatering van het Voorlopig Bestuur dat 'les langues flamandes varient de province à province' leidt er meteen al toe dat de Belgische overheid het Frans vanzelfsprekend als de enige officiële taal in België gaat beschouwen. 'Op de dag dat Antwerpen zich onder het voorlopig bewind te Brussel schikte, beginnen de notulen van de gemeenteraad en van burgemeester en schepenen, die acht jaar in het Nederlands gehouden waren, weer in het Frans; evenzo ging het te Brugge.' (Geyl 1932: 205; zie ook Kossmann 1976: 118) Artikel 23 van de Belgische grondwet bepaalt weliswaar dat 'het gebruik van de in België gesproken talen' vrij is, maar de overheid maakt gebruik van hetzelfde artikel dat haar de macht geeft om het taalgebruik te regelen 'voor handelingen van het openbaar gezag en voor gerechtszaken' om te bepalen dat enkel de Franse versie van de Belgische wetten officieel is. Het lot van het Nederlands lijkt nu definitief bezegeld. Nergens is de druk van het Frans groter dan in Brussel waar 'en tout cas des les premières années de l'indépendance, le flamand cultivé avait complètement disparu' (Gubin 1978: 72). De meerderheid van de 100.000 inwoners omstreeks 1830 zijn weliswaar Nederlandstalige Brabanders - bij de talentelling van 1846 verklaarde 60,3% van de Brusselse bevolking meestal Nederlands te spreken -, maar alles wat officieel is, is Frans: het hele onderwijs, de balie, de magistratuur en de administratie. (In 1844 wordt D. Sleenckx correctioneel veroordeeld, omdat hij zijn kind in het Nederlands wilde laten inschrijven (Carlier 1991: 136).) In 1866 is het aantal 'Nederlandstaligen' gedaald tot 39,1%, het aantal 'Franstaligen' bedraagt dan 20%, maar het aantal tweetaligen 38,3%. Gubin heeft geconstateerd dat dat overwegend 'Vlamingen' zijn, wat betekent dat die zich met het

Frans gaan identificeren. Als burgemeester Buls er in 1884 in slaagt de burgers de mogelijkheid te geven de taal van hun authentieke akten te kiezen, blijkt dat in nauwelijks 10% van de gevallen van die mogelijkheid gebruik wordt gemaakt om het opstellen ervan in het Nederlands te vragen (Roosens 1981: 65). Dergelijke cijfers wijzen erop dat de gemiddelde Brusselaar het kwalitatieve overwicht van het Frans vanzelfsprekend acht, wat hem psychologisch rijp maakt voor de verfransing (vergelijk Fasold 1984: hoofdstuk 8). We constateren dan ook dat hij gulzig gebruik maakt van de mogelijkheid om via het zich uitbreidende lager onderwijs tweetalig te worden: het percentage Franstaligen blijft bij de talentellingen van 1880 en 1890 ongeveer gelijk aan dat van 1866; het percentage Nederlandstaligen is van 26,4% in 1880 gedaald tot 23% in 1890 ten voordele van de tweetaligen (Gubin 1978: 68) en die trend zet door tot 1947, met evenwel ook de doorwerking van de via tweetaligheid beginnende volledige verfransing: Nederlands in 1900: 19,8%, in 1910: 16,4%, in 1920: 8,2%, in 1930: 12,9%, in 1947: 9,6%; Frans respectievelijk 23; 26,7; 32,8; 33,6 en 35,3%. (Voor de verfransing van de agglomeratie: Deprez en Persoons 1983, 16-20.) De situatie in 1834 in Eeklo ziet er volgens het getuigenis van Jan Frans Willems (voorbericht van Reinaert de Vos, naar de oudste berijming) zo uit. 'Op 8600 inwoners van die stad zijn er omtrent 300 die fransch verstaen, en geen 100 die fatsoenlyck fransch spreken kunnen. Nogthans was Eecloo zeer vele jaren de verblijfplaats van fransche tribunalen, van fransche *sous-préfets*, van fransche ambtenaren! Nogthans worden wederom, sedert vier jaren hare 8300 andere ingezetenen in het fransch *gegouverneerd*, en dagelyks *gesommeerd*, *geëxploiteerd*, en *geëxecuteerd*! Wij bezitten thans de *vrijheid van tael*, ja; doch het schijnt my toe, dat die vryheid hare zuster, de vryheid van *Verstaen*, geheel onder de voeten helpt.'

Maar het feit, zo constateert Kossmann, 'dat vier zevende van de bevolking - er waren volgens de statistiek van 1846 2,4 miljoen Nederlands tegenover 1,3 miljoen Frans sprekenden - (...) de taal niet verstond waarin zij geregeerd werd en waarin over haar recht werd gesproken, vormde voor deze generatie nog geen probleem. (...) Wanneer het niet vreemd is dat een staat beroemd werd om zijn vrijheid, hoewel slechts één op 95 van zijn inwoners het kiesrecht bezat, terwijl één op zeven verpauperde, waarom zou men er zich dan over verbazen dat nog niet één op twee de taal van de centrale regeringslichamen kende?' (Kossmann 1976: 118).

9.2.2. De eerste taalwetten

De eerste twee decennia van de Belgische geschiedenis is de invloed van de Vlaamse Beweging vrij gering: het is hoofdzakelijk een (door de Romantiek geïnspireerde) culturele aangelegenheid of ze wordt door de Franstalige leidende klasse althans uitsluitend als dusdanig beschouwd. Maar na 1849 wordt de politieke betekenis ervan aanzienlijker, omdat men nu ook voor de Vlamingen 'taalvrijheid' gaat opeisen. Dan begint de taalstrijd voorgoed en hij zal, zoals bekend, meer dan

100 jaar duren. In de laatste drie decennia van de 19e eeuw boeken de Vlamingen successen met betrekking tot het gebruik van het Nederlands in de rechtbanken (de wet-Coremans van 1873, 1877 en 1889), in de overheidsdiensten (1878), het leger (1878) en het middelbare onderwijs (1883-1885). In die periode wordt het duidelijk dat de 'utopie de l'unité de langage' (Parlementaire Handelingen 1877-1878 nr. 94) en de grondwettelijke vrijheid van taalgebruik, waarvan men verwacht had dat ze ervoor zou zorgen dat het Frans het Nederlands in Vlaanderen 'natuurlijk' volledig zou verdringen, niet tot een volledige verfransing van de Vlaamse bevolking kan leiden en dat de Vlaamse provincies voortaan wel als een tweetalig deel van het koninkrijk beschouwd zouden moeten worden. In eerste instantie is de invloed van deze eerste Belgische taalwetten gering. Het is immers niet alleen zo dat de Franstalige bourgeoisie er weinig belang aan hecht, omdat ze toch hoofdzakelijk domeinen betreffen 'qui ne mettaient pas en cause le rôle dirigent de cette bourgeoisie' (Lefèvre 1979: 48), maar de Vlamingen zelf lijken er nog niet rijp voor te zijn: 'Het is typerend dat, terwijl onder vigeur van de wet van 1883 de Nederlandse taal aan de openbare middelbare school veld won, de veel talrijker vrije, katholieke scholen, die afhankelijker waren van de wensen der ouders, haar vaak streng uitsloten.' (Kossmann 1976: 183) Bovendien is het tekort aan Nederlandstalige, of althans tweetalige Waalse ambtenaren, rechters, officieren en leraren een belangrijke handicap voor de toepassing van de wetten in kwestie. Dat belet niet dat in deze periode België officieel tweetalig wordt: staatsobligaties (1885), munten (1896), bankbiljetten (1888), postzegels (1891) en het Staatsblad (1895) worden tweetalig; op 13 oktober 1887 spreekt de koning, Leopold II, voor het eerst Nederlands bij een officiële gelegenheid; op 27 november 1888 wordt het Nederlands voor het eerst door een lid van de volksvertegenwoordiging in het parlement gebruikt; in 1894 wordt bepaald dat ambtenaren hun eed ook in het Nederlands mogen afleggen en op 18 april 1898 neemt het parlement de zogenaamde Gelijkheidswet aan, die bepaalt dat Vlamingen en Walen als burgers principieel gelijk zijn.

De strijd wordt dus wel een succes, maar, zegt Kossmann, 'een zeer dubbelzinnig succes, niet zozeer omdat de wetten slecht werden uitgevoerd - al was dat het geval - als wel omdat het principe van de tweetaligheid zelf dubbelzinnig was. Aan de ene kant betekende het een belangrijke verbetering voor de Vlamingen dat de bestuurlijke en rechterlijke instanties nu tenminste geacht werden zich tot de bevolking in haar eigen taal te kunnen richten; aan de andere kant werd de tweedeling van de Vlaamse maatschappij in een Franstalige elite en een blijkbaar niet voor verfransing geschikte volksmassa er op de meest krasse wijze door bevestigd. Toch valt moeilijk in te zien wat voor andere oplossingen in die tijd mogelijk waren geweest. Juist uit de laatromantische retoriek van de kleinburgers der Vlaamse Beweging, die de Nederlandse taal en het Vlaamse volk op emotionele manier verheerlijkten, blijkt hun beperktheid. Vaak lijkt het of zij zelf niet geloofden dat er geen reden was het Nederlands als cultuurtaal lager te schatten dan het Frans, zo

afhankelijk waren zij nog van een Belgische beschaving die wijd open stond voor Franse invloed en zo slecht konden zij zich inleven in de mentaliteit van de Nederlanders die de gelijkwaardigheid van hun taal aan andere cultuurtalen en de volkomen adequaatheid ervan ook in de moderne wereld als vanzelfsprekend beschouwden. Het leek daarom absurd om de Franstaligen te willen dwingen Nederlands te leren. Maar dit betekende dat de tweetaligheid van Vlaanderen alleen door de verwijdering van de Franstalige elite kon worden opgeheven, dat wil zeggen, door een ware revolutie. Zelfs de gedachte daaraan kon niet opkomen bij de betrekkelijk toch kleine groep Vlaamse romantici, die natuurlijk heel goed wisten dat zij ondanks veel moeite zelfs voor hun bescheiden verlangens weinig begrip en nog minder enthousiasme konden opwekken bij de vrome en passieve Vlaamse volksmassa.' (Kossmann 1976: 489)

De eerste dertig jaar van de 20e eeuw staan, wat de taalwetgeving betreft, in het teken van de vernederlandsing van de in 1817 door Willem I in Gent gestichte rijksuniversiteit, 'waar oorspronkelijk vooral in het Latijn en na 1835 in het Frans werd gedoceerd' (Kossmann 1976: 351). In 1886 wordt de Kommissie ter vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool opgericht. In 1906 waarschuwen de bisschoppen dat door de invoering van het Nederlands als universitaire taal 'la race flamande serait du coup réduite à des conditions d'infériorité dans la concurrence universelle' (in Kossmann 1976: 355). Niettemin blijken in 1912 al 55 van de 'Vlaamse' parlementsleden voorstanders van de vernederlandsing van het hoger onderwijs. Maar de Eerste Wereldoorlog en de nasleep daarvan verhinderen de realisering van deze Vlaamse wens, die in de jaren twintig een eis wordt. In 1922 neemt de Kamer een voorstel voor de vernederlandsing van Gent aan, maar de senaat verwerpt het en het duurt dan nog acht jaar eer in 1930 het eerste in het Nederlands gedoceede hoger-onderwijsprogramma georganiseerd wordt. Het zou vervolgens nog tien jaar duren voor de hele Gentse universiteit volledig Nederlands is; vervolgens krijgt ze af te rekenen met de Tweede Wereldoorlog, zodat in 1945 pas de volledige ontplooiing kan beginnen. Hetzelfde geldt m.m. voor de katholieke universiteit in Leuven, die overigens pas in 1968 volledig autonoom wordt.

9.2.3. De vastlegging van de taalgrens

In de jaren vijftig en zestig worden wetten voorbereid en aangenomen die het taalgebruik in bestuurszaken regelen en de vastlegging van de Germaans-Romaanse taalgrens, die daar een onderdeel van is. Deze wetten maken de volledige vernederlandsing van het openbare leven in Vlaanderen mogelijk.

In 1948 wordt een centrum opgericht voor de studie van de Belgische taalproblemen en de kwestie van de taalgrens (Centrum-Harmel). Tien jaar later blijkt uit een rapport van dit Centrum dat Walen en Vlamingen het erover eens zijn dat

de taalgrens definitief moet worden vastgelegd. Alleen Edingen, Ronse en her gebied van Overmaas blijken nog problemen op te leveren. Om die op te lossen wordt voorgesteld in Edingen en Ronse 'faciliteiten' te verlenen aan de Franstalige minderheid en in Moeskroen aan de Nederlandstalige minderheid. Met betrekking tot het gebied van Overmaas wordt gesuggereerd dat de minister van Binnenlandse Zaken zou worden belast met het opstellen van een speciale taalregeling. In 1961 dient minister Gilson een wetsvoorstel in betreffende de definitieve vastlegging van de taalgrens, dat in belangrijke mate de voorstellen van het Centrum-Harmel overneemt. Maar er zijn ook verschillen. En het parlement zou nog meer afwijkingen voorstellen en in de wet opnemen. De taalgrenswet verschijnt op 8 november 1962 in het *Staatsblad* en wordt op 1 September 1965 van kracht. Daardoor worden aanpassingen van de taalgrens aan de resultaten van de tienjaarlijkse talentellingen onmogelijk gemaakt. 23 grensplaatsen met ongeveer 90.000 inwoners worden nu bij het Franstalige, 24 plaatsen met ongeveer 23.000 inwoners bij het Nederlandstalige landsgedeelte ingedeeld. Tot de eerste groep behoren de gemeenten Moeskroen Luigne, Herzeeuw, Dottenijs, Neerwaasten, Houtem, Waasten, Ploegsteert en Komen, tot de tweede onder andere de zes gemeenten van het gebied van Overmaas (Moelingen, 's-Gravenvoeren, Sint-Martens-Voeren, Sint-Pieters-Voeren, Remersdaal en Teuven), die bovendien samengevoegd worden in de gemeente Voeren. Voorts worden in 12 Vlaamse en in 13 Waalse gemeenten faciliteiten ingevoerd.

Dit betekent dat alle berichten en mededelingen aan de bevolking in de twee talen moeten worden opgesteld, dat de akten door de overheid van die gemeenten in de taal van de streek moeten worden opgemaakt, maar dat iedere belanghebbende zonder kosten een vertaling kan krijgen; dat alle getuigschriften door dezelfde overheid in de taal van de betrokkene moeten worden opgesteld. Voor het personeel van die gemeenten geschieden alle toelatings- of bevorderingsexamens in de taal van de streek: de taalkennis blijkt uit een diploma of een getuigschrift of uit een vooraf afgelegd examen.

Voor de hogere ambten (zoals dat van gemeentesecretaris, gemeenteontvanger, en politiecommissaris) is ook een grondige kennis van de tweede taal vereist.

Voor alle personeelsleden geldt dat wie in contact komt met het publiek, een elementaire kennis moet hebben van de tweede taal. Ook deze kennis wordt vastgesteld op basis van een examen dat volgens objectieve normen wordt afgenomen onder de controle van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht.

Het bestaan van deze wet verandert uiteraard niet automatisch de taalattitudes van de betrokkenen. Men moet niet uit het oog verliezen dat de faciliteiten niet geëist zijn door de naar Wallonië geëmigreerde Vlaamse arbeiders en boeren, maar door de Franstalige of verfranste burgerij in de Vlaamse steden. Het spreekt dan ook vanzelf dat alleen de laatstgenoemden ertoe overgingen de toepassing van de wet te eisen: 'In Moeskroen bv.', zo constateert Renard, 'zijn de faciliteiten niet meer dan formele uitwendige uithangborden; in Ronse worden de faciliteiten op

verzoek stipt toegepast. In de Waalse gemeenten met faciliteiten wordt de elementaire of grondige kennis van de tweede taal nog beoordeeld aan de hand van criteria die, de objectieve waarborgen van de wet ten spijt, veel soepeler zijn dan in Vlaanderen.' (Renard 1981: 19).

9.2.4. Eentalige gewesten en faciliteiten

In 1963 volgt dan de laatste grote taalwet op het gebruik van de talen in bestuurszaken. Het laatste artikel van deze wet van 2 augustus 1963 bepaalt dat de koning kan zorgen voor de coördinatie tussen deze wet en de taalgrenswet. Dit wordt door minister H. Vanderpoorten gedaan bij Koninklijk Besluit van 18 juli 1966. Tegelijkertijd worden op 3 december 1966 tien Koninklijke Besluiten uitgevaardigd om de volledige toepassing van de wet te verzekeren.

Deze wet is erg complex, 'omdat de wetgever in 1963 gewild heeft dat alle overheidsdiensten en gelijkgestelde diensten van hoog tot laag en ongeacht hun opdracht of bevoegdheid onder de bepalingen van deze wet zouden vallen en ook omdat voor het eerst totaal nieuwe sectoren in de taalwetgeving worden opgenomen' (Renard 1981: 19).

Tot de essentiële artikelen van deze wet behoren de bepalingen dat zowel in Vlaanderen als in Wallonië de streektaal voor alle besturen de enige taal van alle diensten is, dat niemand bij de overheid benoemd of bevorderd kan worden, als uit zijn diploma, getuigschriften of verklaring van het schoolhoofd niet blijkt dat hij zijn studie in de streektaal heeft gedaan, dat anderstalige kandidaten met een examen moeten bewijzen dat zij de streektaal grondig kennen (deze kennis is een *conditio sine qua non* voor iedere aanstelling of bevordering).

Voorts wordt in Brussel aan alle ambtenaren een, aan de functie aangepaste, tweetaligheid opgelegd. De kennis van de hoofdtal moet blijken uit het diploma, het getuigschrift of de verklaring van het schoolhoofd, de kennis van de tweede taal uit een officieel examen.

Iedere rijksambtenaar wordt op een taalrol geplaatst. De functies worden verdeeld over drie kaders: een Nederlands, een Frans en een tweetalig kader. Vanaf de graad van directeur worden de functies op gelijke wijze verdeeld tussen de twee taalgroepen. Lagere functies worden verdeeld naar het belang van de dienst voor de respectieve taalgebieden. Het tweetalige kader (20% van de functies) omvat slechts de ambtenaren vanaf de graad van directeur. Om tot het tweetalig kader te worden toegelaten moet de ambtenaar, door een officieel examen, bewijzen dat zijn talenkennis voldoende aangepast is aan de functie.

Wanneer de chef van een afdeling eentalig is, wordt hem een tweetalige adjunct toegevoegd.

Alle diplomaten en consuls worden ingeschreven op een taalrol en in een taalkader ingedeeld. Ze moeten door een officieel examen bewijzen een aangepaste

kennis van de tweede taal te bezitten. De functies in de buitenlandse dienst worden, op voet van gelijkheid en gelijkwaardigheid tussen Nederlands- en Franstaligen verdeeld. Iedere Belg die in het buitenland een beroep wil doen op de Belgische diplomatieke of consulaire diensten, moet dat in zijn eigen taal kunnen doen.

Alle bedrijven worden verplicht alle wettelijk vereiste documenten op te stellen in de taal van het gebied waar hun exploitatiezetel is gevestigd.

In zes Nederlandstalige Brusselse randgemeenten worden voor de Franstaligen faciliteiten ingevoerd.

Op de toepassing van de wet wordt toegezien door de Vaste Commissie voor Taaltoezicht met een door het parlement gekozen voorzitter, met een eigen personeelskader en een eigen begroting. De commissie beschikt over een termijn van vijf jaar om beroep in te stellen bij de bevoegde rechtsmacht tegen onwettige maatregelen van de overheden. Als de commissie een overtreding van de wet vaststelt, geldt een 'relatieve' nietigheid, dat wil zeggen dat de overheid of eventueel de rechter de nietigheid van de onwettige handeling moet uitspreken.

De taalwet, ten slotte, is een wet van openbare orde. Niemand kan of mag van de vastgestelde regels afwijken, zelfs niet bij onderlinge overeenkomst. Er wordt ook in sancties voorzien tegen degenen die de wet overtreden.

Industrie en handel zijn, na de invoering van de wetten op het taalgebruik in bestuurszaken, de laatste verfranste bolwerken in Vlaanderen. Die worden niet door de Belgische wetgever gesloopt, maar door het decreet van de Cultuurraad voor de Nederlandse Cultuurgemeenschap van 19 juli 1973 (zie daarover Blanpain 1973), dat volgens Fleerackers 'een begin van een eindfase in het proces tot vernederlandsing van het openbaar leven in Vlaanderen' betekent (Fleerackers 1978: 21).

Ongeveer 150 jaar heeft het geduurd eer het al door Willem I in 1814 toegepaste principe 'streektaal is voertaal in het openbare leven' in België volledig officieel aanvaard kon worden (zie Renard 1981: 23-25). Dat dat overigens nog steeds niet uitsluit dat de wetten niet alle verwachte effecten sorteren, blijkt bijvoorbeeld uit een 'incident' in de Vlaamse Raad (op 17 juni 1980), waarbij een van de leden de minister van Justitie erop wijst dat rechtbanken en parketten in Vlaamse gerechtshoven nog overwegend Franstalige wetboeken blijven gebruiken (Beknopt Verslag 17 juni 1980: 3).

9.3. De taalsociologische en sociolinguïstische aspecten

9.3.1. *Scheiding van taal?*

Een voor het Nederlands in België positief gevolg van de taalpolitiek van Willem I is de vorming te noemen die jonge Vlaamse intellectuelen in de periode 1815-1830 hebben gekregen. 'Want dat zij het was die de Vlaamse letterkundige en artistieke opbloei mogelijk maakte, blijkt al uit de leeftijd van de protagonisten: velen van hen hadden de scholen van het Verenigd Koninkrijk bezocht.' (Kossmann 1976: 129). Het is dan ook duidelijk, aldus Kossmann verder, 'dat de Vlaamse kwestie, de Vlaamse vernedering en de Vlaamse herleving slechts begrepen kunnen worden in het verband van de hele Grootnederlandse geschiedenis en beschaving. Het Nederlands in Vlaanderen heeft zich als cultuurtaal kunnen ontwikkelen dankzij de gevestigde plaats van het zelfzekere Nederlands in Noord-Nederland.' (Kossmann 1986: 122).

Dat betekent echter geenszins dat er in het onafhankelijke België al meteen eensgezindheid zou bestaan over de keuze van het Nederlands als nationale taal. Integendeel: de vraag naar de verhouding van het Nederlands in Vlaanderen tot het Nederlands in Nederland zal in de Belgische periode de discussie over de standaardisering van de volkstaal constant begeleiden.

Volgens Levy behoort tot het zoeken naar zelfbevestiging van de burgers van de nieuwe staat, onmiddellijk na de onafhankelijkheid, al het streven naar een taal 'different from Dutch' (Levy 1978: 10). Het is niet bekend in welke mate dat streven inderdaad in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw aangetroffen kan worden, maar gelet op de constatering van Wils dat de Belgische revolutie 'ook een nationale bewustwording' veroorzaakt die 'niet anders kon zijn dan Belgisch', omdat de bevolking van 1815 tot 1830 'in haar overgrote meerderheid geen nationale eenheid en geen gemeenschappelijke volksaard met Holland' had gevoeld en 'verhollandsing' had afgewezen (Wils 1985: 201), is het niet onwaarschijnlijk dat 'de beweging van het Nederlands weg', zoals Goossens deze visie met betrekking tot de 20e eeuw zal noemen (Goossens 1973: 230) al in 1830 actief is.

Zeker is evenwel dat dan ook 'de beweging naar het Nederlands toe' al is begonnen. Tot de prominentste voorstanders daarvan behoort Jan Frans Willems (1793-1846), die er in zijn *Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde opzigtelijk de Zuidelijke Provintien der Nederlanden* in 1819 al de fundamenten voor heeft gelegd. In 1830 verzet hij zich tegen de revolutie, omdat hij er een gevaar in ziet voor het Nederlands in België. Het kost hem - als landverrader! - zijn betrekking in Antwerpen en het levert hem een verbanning naar Eeklo. Voorts horen tot die beweging onder anderen Prudens van Duyse, die naar Nederland emigreert, Ferdinand Snellaert, die in Nederlandse dienst treedt en als legerarts deel-

neemt aan de Tiendaagse veldtocht, Philip Blommaert, Constant Serrure en 'die Diksmuidse dichteres, Maria Van Ackere-Doolaeghe, die nog jarenlang de gebeurtenissen van 1830 hartgrondig zal bejammeren en door persoonlijke contacten met het Noorden haar Groot-Nederlandse overtuiging zal blijven belijden' (De Clerck 1966: 11).

Aanvankelijk heeft de beweging in kwestie een politieke achtergrond, maar na 1839 verdwijnt het idee van een hereniging (al blijven ook daarna nog zowel in België als in Nederland 'staatslieden' de gebeurtenissen van 1830 betreuren, aldus Kossmann 'omdat zij een sterk rijk uiteenbraken in twee zwakke staatjes' (Kossmann 1976: 121)). De beweging heeft dan nog slechts een algemeen-culturele en in het bijzonder een letter- en taalkundige motivering. 'Over het algemeen', meent Kossmann, 'waren de Belgen overigens waarschijnlijk eerder bereid zich op een Nederlands precedent te beroepen dan omgekeerd. (...) De Belgische Franstalige cultuur leek de Noorderlingen in vergelijking met de autochtone Franse beschaving geen diepe studie waard. En de Vlaamse letterkunde of filologie behielden in hun ogen iets zo kinderlijks dat zij er zich in zachte ogenblikken over vertederden, maar hen niet als een werkelijke bijdrage tot de Nederlandse beschaving beschouwden, al vonden sommige Vlaamse schrijvers, vooral Conscience, aftrek bij de eenvoudigen onder het Noordelijke lezerspubliek.' (Kossmann 1976: 153) Met Gezelle en met de komst van *Van Nu en Straks* zou dat veranderen.

Anderzijds wijst Kossmann er ook op dat de Nederlandse invloed, zelfs op 'de bewust Vlaamse cultuurdragers, die vooral in de jaren zestig het Nederlandse karakter van hun beweging en hun verwantschap met Nederland in het algemeen sterk beklemtoonden' merkwaardig klein is (Kossmann 1976: 153).

Het eerste decennium na 1830 is de belangsteiling van de betrokkenen beperkt tot de spelling. De in 1821 officieel ingevoerde spelling-Siegenbeek wordt uiteraard een twistpunt, omdat de enen daar niet veel meer inzien dan één van de Hollandse wetten die moeten worden ingetrokken, terwijl de anderen, onder meer J.F. Willems en J.B. David, die spelling juist willen behouden als symbool van de eenheid van taal, waarvan ze menen dat die over de grens heen gehandhaafd moet en kan worden. Zo schrijft de uitgever van het *Nederduits Letterkundig Jaarboekje* in 1834 dat hij de zogenaamde Hollandse spelling heeft behouden om zich te distantiëren van de 'vooroordelen en de bekrompen denkbeelden van het gemeen' en hij vraagt zich af: 'Bestaan er thans gegronde redenen die ons verplichten om eensklaps dat punt van overeenstemming met onze Noordelijke oude kunstvrienden te verlaten? Willen wij niet voortdurend in letterkundige betrekkingen met hen verbreederd blijven, en zullen wij ons opnieuw in een doolhof van verschillende stelsels laten inwikkelen?'

Zijn geestverwanten worden er, onder meer bij de verwickelingen die zich voordoen bij een door minister De Theux uitgeschreven wedstrijd voor spelling-voorstellen, van beschuldigd vooringenomen te zijn bij de beoordeling van de voorstellen 'het Nederduits' te willen verholandsen, omdat ze de spellingeenheid

willen gebruiken als middel niet alleen om de culturele, maar ook om de politieke eenheid te herstellen. De tegenpartij richt in Brussel zelfs een vereniging op, die 'Vaderlandsliefde' wordt genoemd en *De ware Belg* publiceert, om de 'Hollandse' spelling te bestrijden. In Antwerpen publiceert zij de *Taal- en Letterminnende Protestant*, 'een roomskatholiek tijdschrift ter verdediging der Vlaamse taal'.

Het standpunt van Willems en zijn medestanders heeft de steun van de regering-De Theux 'en van de krachtige openlijke bijtreding van kanunnik Van Hemel met zijn 17 priester-leraars van het toonaangevende Mechelse kleinseminarie', aldus Wils (1977: 34), die bovendien wijst op de ongunstige historische omstandigheden voor het doordrukken van een Nederlandse spellingsregeling. In 1839 immers bereiken 'de antihollandse gevoelens' 'hun kookpunt ... ten gevolge van de gedwongen afstand van oostelijk Limburg en Luxemburg. Vooral onder de schoolmensen van West-Vlaanderen en van de stad Antwerpen was er heel wat weigering om de officiële regeling te volgen. Maar wat een ware chaos veroorzaakte, een jarenlange 'spellingoorlog' en decennia van gemis aan uniformiteit, was dat de liberale regering Lebeau in September 1840 het werk van de katholieke De Theux afbrak en de spelling Desroches invoerde in het *Bulletin Officiel*. Daarop volgden dan soortgelijke beslissingen van een aantal Brabantse gemeenten waaronder Brussel.' Na de publicatie van het rapport van de secretaris van de Taalcommissie in 1841 worden de voorstellen in 1844 toch door de regering overgenomen (Couvreur 1973: 61-63).

Een en ander maakt ook wel duidelijk dat deze discussie - net zoals ook later vaak het geval zal zijn (zie verderop 9.3.2.) - direct te maken heeft met de 'richtingenstrijd' en juist daarom zo hevig en verhit is. Wat de enen wilden wordt door de anderen juist radicaal afgewezen: eenheid in spelling (en spraakkunst) die de grondslag zou kunnen zijn van eenheid van taal.

Door het Nederlandsch Congres, in 1849 in Gent door Snellaert en de zijnen georganiseerd, wordt eensgezind besloten de 'Hollandse spelling' te behouden. Maar dat betekent nog geenszins dat het voorgoed vrede is: Leo de Foere en Petrus Behaegel, die tijdens het Verenigd Koninkrijk geenszins particularisten zijn geweest (zie Hemmerechts 1966: 56-59) maar wel 'onder Willem I in de gevangenis hadden gezeten' (Wils 1977: 34), blijven het 'Belgische idee' belangrijker vinden dan de Nederlandse culturele eenheid en zij wijzen erop dat hun nederlaag slechts de schrijftaal betreft, zodat 'de rechten van de moedertaal' onaangetast blijven. Vooral in West-Vlaanderen hebben zij nogal wat medestanders. Juist daar betreft het verzet veel meer de taaleenheid dan de spelling, zoals onder andere blijkt uit de opstelling van Gezelle.

Anders dan Willems, David, Snellaert, Blommaert, Serrure en anderen, die voor de Nederlandse eenheid steun zoeken in het rijke verleden van de Zuidelijke Nederlanden (en daarom ook de middeleeuwse literatuur uitgeven en bestuderen), is Gezelle hoofdzakelijk geïnteresseerd in de taal van zijn eigen tijd en zijn eigen streek: 'ik tenminste heb altijd willen voor ons kleen getal schrijven en ben

inderdaad in den alderwaarsten zin van 't woord een particularist.' (brief aan De Bo, geciteerd in Kemp 1960) Hij en zijn geestverwanten (waaronder ook een groep jonge Antwerpse literatoren, die een eigen Vlaams-Belgische literatuur willen scheppen) willen zeker niet, zoals Willems en de zijnen 'één taalkundige nationaliteit' (Wils 1977: 37), maar 'een los kultureel verband zonder taal- en letterkundige gelijkschakeling en met twee naties' (ib.).

De opvattingen van Gezelle berusten ten dele op religieuze bezwaren tegen het 'half Joodsch, half heidensch Hoog-Hollands' (brief geciteerd in C. Gezelle 1918: 200-201), ten dele ook op artistieke grondslag: de traditionele literaire taal vindt hij geen geschikt instrument voor zijn dichterlijke vitaliteit. We zien dan ook dat zijn afkeer van het Nederlands groter wordt, naarmate zijn artistiek temperament tot volle ontplooiing komt. Het ligt zeker niet in zijn bedoeling gewoon West-Vlaams dialect te schrijven: hij wil een West-Vlaamse cultuurtaal scheppen - waarvan hij in de genoemde brief aan De Bo overigens ook stelt niet de pretentie te hebben ze aan anderen op te dringen. Behalve de dialecten moeten tot de totstandkoming daarvan ook de traditionele schrijftaal en elementen uit voorbije taalperiodes en eigen woordcreaties bijdragen. Dat Gezelle zich wel degelijk bewust is van de kunstmatigheid van een dergelijke taal, blijkt bij voorbeeld uit het feit dat hij aan zijn dichtbundels verklarende woordenlijsten toevoegt (zie Van Sint-Jan 1930; De Busschere 1965 en 1968).

Mede dankzij de Nederlandsche Taal- en Letterkundige congressen (zie daarover Vanacker 1982) wordt de wederzijdse belangstelling van Zuid- en Noord-Nederlandse 'taalliefhebbers' in de tweede helft van de 19e eeuw ruimer en serener (zie De Clerck 1966: 29-46) en die ontwikkeling leidt in de jaren zestig tot twee belangrijke verwezenlijkingen: de spelling van De Vries en Te Winkel, die in 1864 in België en in 1883 in Nederland officieel wordt ingevoerd, en de werkzaamheden aan het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, waar Nederlanders en Vlamingen gezamenlijk aan zullen deelnemen van 1850 tot op heden.

In dezelfde tijd ontstaat *Van Nu en Straks*, waarvan Kossmann zegt dat in die beweging de Vlaamse letterkundigen 'zich voor het eerst op een even hoog niveau plaatsten als de Nederlandse' (Kossmann 1976: 358).

Toch is met deze taalkundige en literaire toenadering de discussie over de aard van het Nederlands nog niet beslecht. Het kan niet ontkend worden dat eensgezindheid wel het verzet van de Vlamingen tegen de verfransing stimuleert, maar niet hun opvattingen over het karakter van de standaardtaal die het Frans moet vervangen: 'Steeds weer waren ook de meest overtuigde Flaminganten teruggeschrokken voor de gedachte dat het Nederlands een voertaal voor wetenschappelijk gebruik kon zijn. Het merkwaardigste was dat zij de situatie in Nederland eenvoudig niet kenden. Zij wisten niet dat daar ook over de ingewikkeldste natuurwetenschappelijke onderwerpen in het Nederlands gedoceerd en geschreven werd zonder dat iemand er een probleem van maakte. Pas laat drong het tot hen door dat er talloze wetenschappelijke handboeken in het Nederlands bestonden,

tallose wetenschappelijke tijdschriften, een hele toestel van Nederlandstalige congressen en organisaties. Natuurlijk waren de sinds 1901 uitgereikte Nobelprijzen geen graadmeter, maar toch moet het onthullend zijn geweest dat in de periode voor 1914 vijf Nederlanders voor deze eer werden uitverkoren, terwijl geen enkele Belg zo'n roem verwierf, ondanks de veel geprezen universaliteit van de onderwijstaal in België.' (Kossmann 1976: 350-351) (Kossmann heeft hier de Nobelprijs voor de vrede over het hoofd gezien die de Oostendse staatsman A. Beernaert in 1909 in ontvangst mocht nemen.)

Ook Wils wijst op het feit dat 'de flaminganten onbekend bleven met het Nederlandse geestesleven' (Wils 1977: 187) en constateert dat niet de wil aanwezig is 'om een volledige taaleenheid te scheppen, laat staan een kultuureenheid, om van een nationale eenheid te zwijgen' (Wils 1977: 186). Zelfs de Vlaamse Academie, het Willemsfonds en het Davidsfonds laten het bij 'de geijkte frazeologie over de Nederlandse stam' (Wils 1977: 188). Als tekenend incident noemt Wils de reactie van de Brugse afdeling van het Davidsfonds op een verzoek van de liberale Gentse Zettermanskring (in 1883) tot het parlement om in de wetgeving onze taal Nederlands te noemen in plaats van Vlaams: de afdeling in kwestie reageert 'met een petitie opdat de woorden Vlaanderen, Vlaams en Vlaming niet zouden vervangen worden door Nederland, Nederlands en Nederlanders. Want de taal was gans het volk.' (Wils 1977: 188)

Anderzijds zijn er altijd de particularisten, die ook voor alledaagse domeinen dan de wetenschap niet voor het Nederlands willen kiezen en door hun afwijzing van het houvast van een algemeen aanvaarde, gemeenschappelijke norm voor de eigen cultuurtaal, de standaardisering daarvan verhinderen. Zij stellen een 'kwantitatieve norm van goed taalgebruik', aldus Suffeleers (1979: 212), 'waarvoor 'Hollands' en 'Vlaams' gelijkgerechtigde componenten zijn van een tot stand te brengen hogere taaleenheid: het 'algemeen' Nederlands.' Verantwoording voor dit soort normering wordt gevonden in de notie taalrijkdom, die bijzonder goed paste in de gedachtewereld van de Vlaamse taalstrijd. Het gebruik van idiotismen en zelfs archaïsmen in de geschreven taal wordt daarom in deze opvatting als volkomen legitiem beschouwd. Alleen woorden en uitdrukkingen die niet met het burgerlijk moraliteitsbegrip stroken, worden als 'straattaal' verworpen. In bovenstaande gedachtegang wordt de hegemonie van één gewest - met name Holland - categorisch afgewezen als taalverarmend 'particularisme'.

9.3.2. *Discussies over de aard van de standaardtaal*

De eerste jaren van de 20e eeuw - tot 1914 - vormen de periode waarin de basis van de vernederlandsing, die in de laatste decennia van de 19e eeuw is gelegd, wordt geconsolideerd: 'Omstreeks 1914 was de strijd grotendeels gestreden: het was toen al wel duidelijk dat de Nederlandse taal in Vlaanderen niet zou verdwijnen en dat

voor een oriëntatie op het Noorden werd gekozen.’ (Van Belle en Jaspaert 1985: 66)

Op de vraag hoe het een handjevol leden van de (kleine) burgerij is kunnen lukken het verfransingsproces, dat zo ontzettend veel politieke en economische macht, en cultureel prestige achter zich had, te stoppen en terug te draaien, antwoorden Van Belle en Jaspaert dat dat succes ‘niet het resultaat van een heroïsche strijd van idealistische individuen’ is, ‘maar het normale uitvloeisel van veranderingen in de sociale structuur van de laat 19de-eeuwse maatschappij’ (Van Belle en Jaspaert 1985: 81).

Die veranderingen betreffen juist de status van die kleine burgerij, die bij haar beklimming van de maatschappelijke ladder vanzelfsprekend in de hogere regionen het Frans ontmoet als een barrière die niet volledig te nemen is: alle goedbetaalde ambten zijn in handen van Walen of vreemdelingen. ‘Omdat de taal van zaken en bestuur Fransch is in Vlaanderen. De Walen en de verfranschte burgerij zullen altijd deze taal beter kennen dan de Vlamingen die haar leren moeten’, aldus een getuigenis van J. Fasotte (in Van Belle en Jaspaert 1985: 83). Bovendien (of: daarom ook?) wil die opkomende klasse ‘aan haar stijging op de maatschappelijke ladder een culturele uitdrukking geven. Assimilatie aan de bestaande dominante cultuur voorzover dat überhaupt mogelijk is - houdt echter de erkenning in van de inferioriteit van de eigen groep. Hoe sterker de nieuwe kleinburgerij zich als groep manifesteert, des te sterker ook de pogingen worden om de oude dominante culturele code in Vlaanderen door een nieuwe te vervangen, een code die steunt op het Nederlands i.p.v. op het Frans’ (ib. 84).

Van Belle en Jaspaert nemen ook aan dat de basis in kwestie op het noorden georiënteerd is en dat ‘hoeft ook geen verbazing te wekken. De dominante taalvorm in Vlaanderen moest aan een aantal criteria voldoen. Ze moest vooreerst de vergelijking met het Frans kunnen doorstaan, d.w.z. het moest een standaardtaal zijn met een illustere geschiedenis en literaire traditie. Aan de andere kant moest het een taalvorm zijn die een duidelijke distantie met wat het volk sprak, in zich hield. Om prestige te verwerven moest de kleinburgerij immers niet alleen de distantie tussen zichzelf als groep en de dominante klasse verkleinen, ze moest zich ook duidelijk distantiëren van het volk. Enkel dan kon de cultuur waarin de groep zich uitdrukte prestige verwerven. Binnen het Nederlandse taalgebied voldeed enkel de Nederlandse standaardtaal aan beide voorwaarden. Het was een cultuurtaal die de Vlaamse sprekers weliswaar net als het Frans moesten leren, maar waarvoor ze niet constant met ‘native speakers’ werden geconfronteerd. Overigens is het waarschijnlijk ook zo dat bij die weinige contacten tussen Vlamingen en Nederlanders de Vlamingen niet zonder meer in de inferieure positie stonden zoals dat bij contact met Franstaligen wel het geval was. Het prestige en het economische succes van België en de ongeïnteresseerdheid van het Noorden voor het Zuiden in een periode waarin het imperialisme hoogtij viert, kunnen als indicaties dienen voor de stelling dat in die periode het sociaal-economisch licht niet uit het Noor-

den kwam.’ (Van Belle en Jaspaert 1985: 66)

De dubbele motivering van de flaminganten in deze periode wordt door Suffeleers met betrekking tot de keuze van een standaarduitspraak als volgt omschreven: ‘Zoals met de spelling het geval was, wordt ook het gebrek aan eenheid in de uitspraak als een zwakheid ervaren door diegenen die zich aan de dominantie van het Frans willen onttrekken, mede omdat vertegenwoordigers van de franssprekende politieke en sociale elite niet nalaten herhaaldelijk erop te wijzen dat ‘het Vlaams’ geen cultuurtaal is, maar slechts een conglomeraat van dialecten. Daarbij komt dat een verzorgde uitspraak in de burgerlijk-oligarchische maatschappij één van de factoren is die rang en stand bepalen. De sociale distinctiedrift, het willen behoren tot de hoger gewaardeerde, leidende klasse motiveert de taalgebruiker tot het nastreven van voornaamheid, ook in zijn taalgebruik. Wat aan het dialect herinnert, wordt als niet acceptabel verworpen: het typeert immers het platte en onfatsoenlijke dat eigen is aan de uitdrukkingwijze van de heffe des volks.’ (Suffeleers 1979: 211) Dat de flaminganten zich niet alleen tegen de Franse bourgeoisie en aristocratie afzetten, maar ook tegen het volk, blijkt duidelijk uit hun houding in sociale kwesties. De nieuwe kleinburgerlijke elite fungeert in Vlaams België als een aparte taalgemeenschap. Voor het volk verandert er in deze periode weinig of niets. Het blijft gewoon zijn dialect spreken, omdat het ook nu (nog) geen behoefte heeft aan een standaardtaal.

Voorzover die elite op het noorden georiënteerd is en de bedoeling heeft de Nederlandse standaardtaal over te nemen, is hier sprake van een proces van kunstmatige standaardtaalovername (zie Geerts, Hellemans en Jaspaert 1987). De leden ervan beschouwen in principe Nederland en Vlaanderen als één taalgemeenschap, maar ze zijn het lang niet altijd eens over de praktische consequenties daarvan voor het taalgebruik. De enen vinden veel meer uniformiteit gewenst dan de anderen. En de feitelijke politieke scheiding betekent dat de omvang van de feitelijke communicatieve contacten te gering is om de eersten praktisch te helpen, terwijl de laatsten daardoor wel geholpen worden. De praktische verwijdering door de bestaande rijksgrens heeft, bijvoorbeeld op het terrein van de uitspraak, in de jaren twintig en dertig, als de standaardtaal ook in Vlaanderen, stilaan in spreektaalige domeinen noodzakelijk wordt, tot gevolg dat het auditieve beeld van de noordelijke standaardtaal niet als model aanwezig is, waardoor de fonetische standaardisering in belangrijke mate een autonoom Zuid-Nederlandse - en zoals Goossens duidelijk heeft gemaakt (Goossens 1973) hoofdzakelijk Brabantse aangelegenheid wordt. Bij de vorming van de uitspraaknorm speelt de geschreven taal daardoor ook een (abnormaal) grote rol (zie verderop).

Ook wat het lexicon betreft blijkt de staatsgrens als barrière te fungeren, het duidelijkst, aldus Cajot (1970 en 1977), bij de naamgeving voor moderne begrippen. Maar ook oude begrippen, die vroeger, in de omgeving van Maastricht, aan weerskanten van de grens onder dezelfde benaming voorkwamen, kunnen verschillend herbenoemd worden: ‘In Nederlands-Limburg wordt *steeds* het alge-

meen Noordnederlandse, in Belgisch-Limburg meestal het algemeen Zuidnederlandse woordtype ingevoerd.' (Cajot 1977: 37)

De betekenis van de rijksgrens als taalgrens is besproken door Van Coetsem (1957 en 1970). De 'Franse' invloed die zich in het Belgische deel van dit gebied manifesteert, bewijst dat het voortdurend georiënteerd is op wat Van Coetsem 'een taalvreemd centrum' heeft genoemd (1957: 25), waarmee hij op het overwegend Franstalige Brussel doelt.

Van Coetsem is van oordeel dat de kracht van de invloed van de rijksgrens geleidelijk afneemt. Maar het is zeker niet zo dat de oriëntering op de standaardtaal in Nederland groter wordt, naarmate de verspreiding van de standaardtaal algemener wordt.

Die verspreiding is een gevolg van de modernisering van de Vlaamse samenleving en wordt bevorderd door de democratisering van het (middelbaar en hoger) onderwijs, de toenemende welvaart en de daaraan gekoppelde sociale en geografische mobiliteit en verburgerlijking van de lagere sociale klasse. De communicatiestroom tussen de verschillende Vlaamse gewesten, die tot nu toe voor de grote meerderheid van de bevolking als autonome taalgemeenschappen gefungeerd hebben, neemt aanzienlijk toe. De dorping is Vlaming geworden. Deze nieuwe maatschappelijke structuur creëert nieuwe communicatieve noden. De nieuwbakken Vlaming ervaart dat er grote verschillen zijn tussen zijn taal en die van de leden van de gemeenschappen uit andere streken. Hij heeft nu behoefte aan een communicatiemiddel dat overal dezelfde denotatieve inhoud heeft. En hij heeft er behoefte aan zijn pas verworven sociale prestige een talige uitdrukking te geven met in de hele gemeenschap dezelfde sociaal-connotatieve inhoud. Hij verwerft een Vlaamse identiteit en wil die kunnen uitdrukken in een medium met overal in de gemeenschap dezelfde psychologisch-connotatieve inhoud. Kortom, deze nieuwbakken Vlaming kan niet meer buiten een standaardtaal. Maar hij is helemaal niet georiënteerd op de Noord-Nederlandse standaardtaal. Voor hem fungeert de rijksgrens als taalgrens. Daardoor kan er geen veralgemeend proces van standaardtaalovername op gang komen. Er komt een natuurlijk standaardtaalvormingsproces op gang, dat in kwantitatief opzicht door de voorstanders van de beweging van het Nederlands weggeïnterpreteerd wordt als een ondersteuning van hun opvattingen.

Toch is het voor de betrokkenen een proces dat autonoom verloopt, zonder primaire relatie met Nederland en dus evenmin van het Nederlands weg als naar het Nederlands toe. Het is in eerste instantie en in hoofdzaak een beweging van het dialect weg.

Pas in tweede instantie wordt het Nederlandse model erin betrokken en wel via het onderwijs en via de activiteiten van wel op het noorden gerichte taalzuiveraars, taaltuiniers, taalverzorgers en dergelijken. De bedoelingen van deze vormende instanties interesseren de nieuwe Vlaming evenwel niet. Aangezien de tegenstelling niet wordt herkend (beide partijen vooronderstellen dat zij aan hetzelfde proces

werken), veroorzaakt ze heel wat misverstanden, die misschien wel de taalonzekerheid en de frustratie vergroten en daardoor de vorming van een standaardtaal in Vlaanderen vertragen.

Het spreekt vanzelf dat een verruimde communicatiestroom tussen Vlaanderen en Nederland de enige mogelijkheid is om de invloed van het Nederlands op de standaardtaalvorming in Vlaanderen te versterken en de kans dat er op den duur voor iedereen één gemeenschappelijke standaardtaal is, te vergroten.

Met 'Voor iedereen' wordt hier verwezen naar de sociaal-psychologische aspecten van de linguïstische identiteit: of de standaardtaal die in Nederland en Vlaanderen gebruikt wordt een eenheid is, hangt uitsluitend af van de opvattingen van de betrokkenen. Als zij zich als één taalgemeenschap beschouwen, hebben ze een gemeenschappelijke taal, anders zijn er twee (of meer) taalgemeenschappen en twee (of meer) talen. Diegenen die de taaleenheid als uitgangspunt zien, zeggen dan ook dat ze *Nederlands* spreken - dat uitgangspunt ligt ook aan de basis van Artikel 3 ter van de Belgische grondwet, dat bepaalt dat België naast een Franse en een Duitse, ook een Nederlandse cultuurgemeenschap omvat en de daarmee verband houdende beslissing van de Raad voor de Nederlandse Cultuurgemeenschap op 10 december 1973 om de taal van die gemeenschap *Nederlands* te noemen (*Belgisch Staatsblad* nr. 70 van 10 april 1974: 5038) - de anderen noemen de standaardtaal *Vlaams*. Zo is de naamgeving dus de verwoording van de visie die men op de taalgemeenschap heeft (zie Geerts 1989). Die visie bepaalt ook de norm die men voor zijn standaardtaalgebruik erkent. En verschillende normen veroorzaken uiteraard verschillen in taalvormen (vergelijk Bartsch 1985: 85-87).

Over die erkenning blijkt in laatste instantie de zich tientallen jaren voortslepende discussie over de aard van de standaardtaal in Vlaanderen te gaan. Als we gemakshalve even aannemen dat er een groep Vlamingen is die Nederland en Vlaanderen beschouwen als één taalgemeenschap en een groep Vlamingen die dat niet doen en allerlei tussenposities buiten beschouwing worden gelaten, kan de richtingstrijd als volgt worden samengevat.

De eerste groep erkent het Nederlands (van Nederland) als de Vlaamse standaardtaal, de tweede doet dat niet. Voor de tweede groep reikt dus de door Subbaya aangetroffen hiërarchie van taalmodellen een trap minder ver dan voor degenen die Vlaanderen en Nederland als één taalgemeenschap beschouwen (zie Bartsch 1985: 245). Aangezien de leden van de tweede groep zich daarbij onder meer beroepen op de gegeven staatkundige scheiding van Nederland en België, zou men geneigd kunnen zijn om haar standpunt realistisch te noemen. Maar er is meer aan de hand.

De tweede groep voelt zich in haar opvatting gesterkt door de voortschrijdende federalisering van België en de daaraan gekoppelde naderbijkomende totstandkoming van een Vlaamse staat. In zo'n staat kan de standaardtaal identiteitssymbool worden en daardoor het hoogst mogelijke prestige verwerven. Niets is dan uiteraard vanzelfsprekender, dan dat aan die 'eigen' taal, ook een 'eigen' naam gegeven

wordt. (De Walen hebben dat overigens al lang geleden gedaan; 'Vlaams' is historisch gezien inderdaad een gallicisme.) De beschikbaarheid van de term 'Vlaams' kan dat daarom niet anders dan vergemakkelijken.

In wezen is de opstelling van de tweede groep dus niet zozeer realistisch als wel nationalistisch. Zij verdedigt de Vlaamse eigenheid, de eigen identiteit. Ze staat daarom op de autonome bepaling van de taalnormen. Haar leden beschouwen zich als pragmatici, die zich bij de wil van de meerderheid zeggen neer te leggen, maar in feite zelf willen bepalen wat juist is: 'wij zijn de spraakmakende gemeente' is de gebruikelijke verwoording van hun afwijzen van Nederlandse invloeden. En voorzover zij maatschappelijke machtsposities bezetten, blijkt dat ook duidelijk het geval te zijn. Jaspaert heeft met betrekking tot 'de houders van de legitieme competentie' - een term die hij aan de Franse socioloog Bourdieu heeft ontleend - geconstateerd dat hun standaardtaal 'een endogeen systeem is, een systeem waarvan de geëxpliciteerde norm enkel betrekking heeft op Vlaanderen' (Jaspaert 1986: 199). Deze autonomisten vormen de talige elite in Vlaanderen en als zodanig bepalen zij niet alleen hun eigen standaardtaalgebruik, maar ook dat van al degenen op wie ze invloed uitoefenen. Daardoor is dat taalgebruik vaak anders dan de officiële taalpolitiek wenselijk acht. Het marktmechanisme zorgt er immers voor dat de norm van de machtselite meer waard is dan die van de taalpolitici: degenen die de gang van zaken in een gemeenschap in het algemeen bepalen, maken per slot van rekening ook uit wat het juiste taalgebruik is. Als zij met andere woorden van het Nederlands weg willen, gebeurt dat ook.

De standaardtaalsprekers, anderzijds, voor wie de nationale identiteit onder de culturele gerangschikt wordt, moeten ervaren dat de culturele integratie, die soms slechts moeizaam nagestreefd wordt, niet de gemeenschap-constituerende factor is die de hoogste toetssteen voor het standaardtaalgedrag van de hele Vlaamse gemeenschap kan vormen. Dat verhindert overigens niet dat zij proberen hun streven te verwezenlijken en dat zij daar uitdrukking aan geven door de Nederlandse standaardtaal in Vlaanderen *Nederlands* te blijven noemen. We kunnen zeker constateren dat de invloed van de integratieve norm niet gering is (zie 9.2.3.; zie ook Willemyns 1992: 112).

Toch is het, zo stelt Geeraerts, vreemd dat het Nederlands in Vlaanderen, op Nederland gericht of niet, na zoveel jaren taalpolitieke discussies en acties, nog zo weinig gestandaardiseerd is en vooral dat de standaardtaal door de Vlamingen in zo weinig domeinen als vanzelfsprekend wordt beschouwd en vanzelfsprekend wordt gebruikt (Geeraerts 1990). Volgens Geeraerts 'verduisteren de voortdurende discussies over de aard van de te kiezen norm in hoge mate de werkelijke problematiek: niet de keuze *van* deze of gene norm is problematisch, maar de keuze *voor* een norm überhaupt' (Geeraerts 1990: 436). Deze problematiek zou samenhangen met de door de geschiedenis verstoorde verhouding van de Vlamingen tot iedere vorm van gezag. 'Hun onmondigheid (die zowel politiek als linguïstisch was) werd in evenwicht gehouden door de gezagsgetrouwe anarchie' die ze culti-

veerden om te overleven. Het ontbreken van een gemeenschappelijke verantwoordelijkheidszin remt ook de ontwikkeling van een gemeenschappelijk medium af. Er heerst dan ook op het stuk van de taal 'dezelfde afstand als tegenover andere conventies die het maatschappelijk leven vorm geven. Men aanvaardt het bestaan en zelfs het nut ervan, men vindt het gepast dat er iemand is die weet hoe het eigenlijk hoort, men wil desgewenst zelfs z'n geloof in een bepaalde norm belijden, maar men wijkt in z'n feitelijke gedrag vrijelijk van die norm af' (Geeraerts 1990: 440). Geeraerts noemt 'de trage standaardisering van Vlaanderen (...) een cultuuren mentaliteitshistorisch probleem dat rechtstreeks te maken heeft met de politieke ecologie van Vlaanderen' (Geeraerts 1990: 441).

9.3.3. Sociolinguïstische gegevens

Zowel van het geworstel met het Frans als van het getob met het Nederlands vertoont de Nederlandse standaardtaal in Vlaanderen overduidelijk de sporen.

De permanente aanwezigheid van het Frans in de Zuidelijke Nederlanden heeft pas in de Belgische tijd geleid tot sterke beïnvloeding van het taalgebruik, zowel in de syntaxis (zie hierboven) als met betrekking tot het lexicon. Van de tweeduizend Franse woorden die, volgens Pée (1970: 23) gemiddeld in de Zuid-Nederlandse dialecten in gebruik zijn, dateert de overgrote meerderheid uit de tweede helft van de 19e eeuw. Het gaat dan vooral om de namen van moderne technische begrippen (zoals bijvoorbeeld de onderdelen van de fiets), die in die tijd met hun benaming vanuit het verfranste Brussel over het hele land verspreid zijn.

Het vertalen, dat het gevolg is van de toepassing van de taalwetten, zorgt in dezelfde periode voor een vloed van gallicistische woorden, uitdrukkingen en zinswendingen. Zij zijn het gevolg van de omstandigheden waarin de vertalers zonder opleiding en zonder de nodige hulpmiddelen, en bovendien in het normatieve vacuüm dat hierboven uitvoerig is geschetst, hun werk moesten doen.

'Het resultaat lijkt naar klank en vorm Nederlands te zijn', zegt Suffeleers, 'en de taalideologische afwijzing blijft daarom ook achterwege. Deze leenvertalingen konden zodoende ook gemakkelijk via het onderwijs, en later ook door de massamedia worden verspreid.' (Suffeleers 1979: 216)

Om tegen die toestand te reageren publiceert, in 1897, H. Meert zijn *Distels. Proeve van taalzuivering, te gebruiken bij het onderwijs in de Nederlandsche taal* (tweede druk: *Onkruid onder de tarwe. Proeve van taalzuivering* (1941)) en W. de Vreese, in 1899, zijn *Galicismen in het Zuidnederlandsch. Proeve van taalzuivering* (zie daarover Pauwels 1968).

Het bewustzijn van de verbastering in kwestie, waarvoor in 1843 al is gewaarschuwd door F. Snellaert (Suffeleers 1979: 187), leidt anderzijds ook tot de (nooit eerder gekende en tot op heden voortdurende) bloei van het purisme en tot wat

Suffeleers (1979: 215) 'woordsmederij, soms met het Duits als model' noemt. Wat de invloed van het Duits betreft constateren we inderdaad dat niet alleen bij sommige voorstanders van pangermaanse idealen (zoals de Vlaamsgezinde Waal V. Delcourt en de Limburgse dichter J.M. Dautzenberg), maar bij vele anderen (vertalende) ontlening aan het Duits voor 'Vlaamse' innovaties zorgt (zoals *regenscherm* en *dagdagelijks*). En wat de 'woordsmederij' betreft kunnen we verwijzen naar de extreem puristische 'verdietschingen' van mensen als Gezelle (zie zijn lijst in *Loquela* 657-668)), die ook voor internationale en wetenschappelijke termen een eigen vertaling willen maken.

Over de normdiscussies en de consequenties daarvan voor het taalgebruik zijn empirische gegevens beschikbaar die het inzicht in het standaardiseringsproces in Vlaanderen kunnen helpen verdiepen. In het onderzoek staat centraal het beantwoorden van de vraag of de standaardtaalevolutie in Vlaanderen inderdaad volledig gekarakteriseerd wordt door de beweging naar het Nederlands toe (convergentie) of van het Nederlands weg (divergentie) of niet. Voorts is de vraag gesteld wat voor de Vlamingen de optimale graad van convergentie (en dus ook divergentie) met de Nederlandse standaardtaal zou kunnen zijn.

Deze vragen zijn hoofdzakelijk met betrekking tot de lexicale ontwikkeling onderzocht, omdat juist op dit terrein 'de bewustwording van de verschillen tussen Noord en Zuid en van de diversiteit bij de Vlaamse 'beschaafdsprekers'', zoals Goossens geconstateerd heeft, 'in de laatste decennia sterk aan het groeien is' (Goossens 1973: 140). Maar er zijn ook aanwijzingen op andere taalniveaus aan te treffen.

Tot de opvallendste voorbeelden daarvan kan men op het gebied van de uitspraak de behandeling van Engelse leenwoorden rekenen. Het gebeurt bijvoorbeeld niet zelden dat binnen een paar minuten twee nieuwslezers van de Vlaamse radio woorden als *tanken*, *flat*, *gehandicapt* en *planning* respectievelijk met een [ɛ] en een [a] uitspreken. Het is duidelijk dat hun keuze bepaald wordt door hun normopvattingen. De nieuwslezer die voorstander is van de ene Nederlandse norm gebruikt de [ɛ] in dergelijke woorden om te laten merken waar hij in dezen staat. De andere gebruikt de [a] om precies dezelfde reden, zij het dan dat hij in sommige gevallen gewoon het slachtoffer kan worden van spellinguitspraak. De mogelijkheid dat hij zich door het Franse gebruik laat beïnvloeden kan zonder meer worden uitgesloten. Het is juist typisch voor de houding van de kiezers van de 'Vlaamse' vormen dat ze een sterke afkeer hebben van vreemde woorden en vooral dan van Franse woorden. Daar ligt waarschijnlijk ook de voornaamste reden van de spellinguitspraak die aan de basis ligt van deze Vlaamse vormen: door ze naar de letter uit te spreken wekt men de indruk met autochtone woorden van doen te hebben. Bij de eigen woorden is het verband tussen spelling en uitspraak immers veel directer dan bij de vreemde. Het afwijzen van de Franse invloed door de nieuwslezer met de spellinguitspraak blijkt bijvoorbeeld bij het uitspreken van het Franse leenwoord *dossier*. Dat woord door hem als [dossi.r] gelezen, terwijl even

voor of na hem zijn op Nederland georiënteerde collega juist de Franse uitspraak [do]e] laat horen.

Uit onderzoek van Deprez is overigens gebleken dat de Vlamingen de BRT-uitspraak veel zuiverder vinden dan die van de Nederlanders en dat ze geenszins van oordeel zijn dat de verschillen op dit stuk kleiner zouden moeten worden (Deprez 1981: 99 e.v.). Knops constateert bovendien dat er met betrekking tot de uitspraak van 'talig ethnocentrisme moet worden gesproken. Het Vlaamse accent is een aspect van het standaardtaalgebruik dat Vlamingen positief van Nederlanders onderscheidt' (Knops 1982: 239).

Een analoge gedragvorm manifesteert zich met betrekking tot de spelling van vreemde woorden. Omdat het gebruik van die woorden in principe te betreuren is, hebben de Vlaamse Vlamingen een voorkeur voor vernederlandste spelvormen ervan: zij schrijven dus liever *handikap* dan *handicap*, liever *kabien* dan *cabine*, liever *krawl* dan *crawl*. De Nederlanders willen juist liever de vreemde spelling behouden, omdat de vreemde herkomst van de woorden in kwestie daardoor beter bekend blijft (zie het *Rapport van de Werkgroep ad hoc Spelling* blz. 73).

Het opvallendste morfologische schibbolet is waarschijnlijk de vorm van de verkleinwoorden - althans in de gesproken taal. In Nederland wordt de *je*-vorm daarvan zonder meer als algemeen beschouwd. Niet op Nederland georiënteerde Vlaamse standaardtaalsprekers gebruiken heel vaak de Brabantse *-ke*-vorm: *tafelke* vs. *tafeltje*. Voorts worden, ook weer uitsluitend in de gesproken taal, in Vlaanderen vaak niet de in Nederland gebruikelijke vormen van de lidwoorden en de aanwijzende voornaamwoorden gebruikt, maar oudere geflecteerde vormen: niet *de appel*, maar *den appel*, niet *een stoel*, maar *ne stoel*.

Juist deze morfologische varianten worden door de Nederlanders kennelijk als de meest typische Vlaamse vormen beschouwd: als ze een Vlaming als Vlaming willen typeren, leggen ze hem steevast *-ke*- en *-den*-vormen in de mond. Voorts gebruiken ze dan ook bepaalde varianten, zoals *madam* voor *mevrouw* en *goesting* voor *zin*, *trek*. De vele andere Vlaamse varianten zijn in Nederland veelal volkomen onbekend. Behalve als het om purismen gaat, zoals bijvoorbeeld *betoelagen* voor *subsidiëren*, *opsteller* voor *redacteur* en *bestuurder* voor *directeur*, gebruiken de Vlamingen die varianten overigens veel minder opzettelijk dan ze de fonetische en morfologische varianten gebruiken. Knops heeft erop gewezen dat convergentie op het terrein van het lexicon gemakkelijk getolereerd kan worden als de eigen herkenbaarheid op fonetisch (en morfologisch) niveau gegarandeerd is (Knops 1981: 4). Dat betekent niet dat het gebruik van Vlaamse lexicale varianten niet erg frequent kan zijn. Dat is het volgens bepaalde sociolinguïstische patronen vaak juist wel (zie Deprez & Geerts 1977). Maar het is meestal veeleer zo dat op Nederland georiënteerde Vlamingen meer de Nederlandse varianten kiezen, om hun georiënteerdheid te manifesteren, dan dat de voorstanders van een Vlaamse variëteit van het Nederlands Vlaamse varianten gebruiken om hun standpunt te verduidelijken.

Ook met betrekking tot de - overigens geringe - syntactische variatie geldt dat ze nauwelijks een rol speelt bij de standpuntbepaling.

Wat de lexicale divergentie betreft kan geconstateerd worden dat de Vlamingen in zekere mate (namelijk afhankelijk van informantkenmerken als leeftijd en opleiding) ongenueanceerd de vuistregel hanteren dat wat in het eigen dialect gebruikelijk is, geen of toch minder goed Standaardnederlands is dan wat niet in het dialect gebruikt wordt. Als ze de kans krijgen te kiezen tussen een endogeen en een exogeen woord, kiezen ze dan ook vaak voor het laatste. Maar bij actief taalgebruik blijkt het streven naar het gebruiken van exogene varianten gedwarsboemd te kunnen worden door een gebrekkige kennis van die varianten. Is er evenwel sprake van een verhoogde aandacht (vergelijk Labov 1972: 208) voor het taalgebruik, dan blijkt de kennis in kwestie geactiveerd te worden, zodat we moeten aannemen dat het een relatieve kennis is. Daarmee samenhangend kan ook verwacht worden dat stilistische variatie tussen formeel en informeel taalgebruik een verhoging van het aantal gebruikte exogene varianten tot gevolg zal hebben (zie Creten 1982: 851).

Niettemin zijn de informanten niet bereid gebleken hun eigen woorden voor onverschillig welke exogene variant in te ruilen (zie bijvoorbeeld Deprez, Geerts & Delahaye 1978: 16). Ook in dit verband maakt onbekend onbemind! Creten is dan ook tot de conclusie gekomen dat de informanten alleen dan de voorkeur geven aan een exogene variant, als die al enige tijd in de eigen omgeving geïntroduceerd is en bovendien met een redelijke frequentie voorkomt, (Creten 1982: 852). Zo bleken zijn informanten bijvoorbeeld *mooi* en *tuin* zonder problemen te verkiezen boven de endogene varianten *schoon* en *hof*, twee woorden waarvan hij kon vaststellen dat ze in 1949 al vrij vaak in St.-Truidense advertentieteksten door hun synoniemen werden vervangen, terwijl *ham* en *slager* veel minder worden gekozen, twee woorden die zelfs in 1973 nog nauwelijks in de advertenties de plaats van de endogene tegenhangers *hespen* en *beenhouwer* hadden ingenomen. Met het bepalen van de frequentie van de woorden in kwestie heeft Creten kennelijk meer moeite gehad, maar hij weet toch aannemelijk te maken dat woorden die in de frequentielijsten van Uit den Boogaert en De Jong hogere scores vertonen, door zijn informanten meer gekozen zijn dan andere.

De introductie van alternatieve woorden kan een individueel initiatief zijn, maar meestal leidt dat maar tot een min of meer permanent en ruim verspreid gebruik van de nieuwe woorden als een instantie waaraan in taalzaken een zeker gezag wordt toegekend, het initiatief overneemt, erachter gaat staan, zelf bepaalde voorstellen (die dan als voorschriften worden opgevat) doet en de geïntroduceerde varianten intensief propageert.

De invloed van deze propaganda is moeilijk precies te bepalen. Maar de informanten wijzen geregeld de school of bepaalde rubrieken bij de radio, de televisie of in de kranten aan als bron van hun kennis en hun gebruik van de norm, als een stimulans van hun motivatie enzovoort. En Deprez en Geerts hebben ook kunnen aantonen dat het ontbreken van propaganda voor een bepaald woord, in casu het

purisme *vereremerken* (voor *decoreren*), de verspreiding daarvan in korte tijd aanzienlijk kan terugdringen (Deprez, Geerts & Delahaye 1978: 29).

Aangezien de standaardtaalspreker ter vermijding van endogene termen zowel eigen creaties kan introduceren als woorden kan gaan lenen (bij dichte of verre burenen), moet geconstateerd worden dat de drang tot het exogene niet automatisch tot standaardisering leidt. Dat gebeurt alleen dan, als overal in Vlaanderen exogene elementen ingang vinden die overal exogeen zijn. Het is overduidelijk dat de uniformerende rol van de propagerende instantie in dit verband van zeer grote betekenis is. Als die instantie als alternatief geen Franse, Engelse of Duitse woorden introduceert, maar Nederlandse woorden van boven de rijksgrens overneemt en propageert, dan pas wordt het doel van de operatie bereikt.

Het is zonder meer duidelijk dat uiterste consequentie daarbij door niemand wordt nagestreefd: dat zou als overdrijven worden gebrandmerkt. 'Hollandiseren' (Pée 1970: 17) is uit den boze, 'eenheid in verscheidenheid' (De Vooy 1952: 214) het ideaal. Maar het staat buiten kijf dat de elementen die door de officiële propaganda binnengehaald en doorgegeven worden, van het grootste belang zijn, omdat de Vlamingen redelijk gezagsgetrouw zijn. De Schutter heeft hun een 'noga naïef normbesef' toegeschreven, dat wil dat de standaardtaal door een gezag wordt vastgesteld en vervolgens door het gezag wordt verspreid (De Schutter 1980: 108).

Als Hagen (1980) en Deprez (1981) constateren dat de Vlamingen in een aantal opzichten een volledige talige integratie met Nederland ongewenst vinden en de facto ook niet nastreven, dan lijkt het voor de hand te liggen dat gedrag als een gezagsgetrouwe reflex van dat van de beleidsmakers te beschouwen. Daar is meteen mee gezegd dat het niet zo duidelijk is - en misschien ook wel erg moeilijk te achterhalen - of de Vlaamse standaardtaalgebruiker zelf een eigen positie tegenover het Nederlands van boven de grens bepaalt of niet. Zeker is het niettemin dat de opvattingen over de toegestane divergentie in de loop der jaren flink veranderen (zie ook Creten 1982) en dat niet alle taalkundige niveaus op dezelfde manier worden behandeld (zie Hagen 1980: 170 en Deprez 1981: 200-214).

Zeker is ook dat de Vlamingen zich bij hun lexicale keuzen zelden of nooit laten leiden door anti-Hollandse gevoelens (zie Deprez & Geerts 1977 en Creten 1982). Creten heeft geconstateerd dat de informanten bepaalde varianten als typisch Nederlands bestempelen, maar dat die opmerking slechts zelden een reden is om die varianten fout te noemen. 'Er was geen enkel verband tussen het aantal informanten dat een variant als "typisch Nederlands" herkende en het gebruik dat men van die variant maakte: het woord dat het vaakst herkend werd als "typisch Nederlands", nl. "leuk", haalde integendeel de hoogste score.' (Creten 1982: 855)

Niettemin heeft Knops haar hypothese dat in Vlaanderen sprake is van purisme 'tegen het Hollands' door haar onderzoek bevestigd gezien (Knops 1982: 157).

Het ziet er dus naar uit dat het overnemen van Noord-Nederlandse elementen in de expliciete norm van de standaardtaal in Vlaanderen pas plaats vindt als die elementen op het stuk van de 'zuiverheid' de toets der Vlaamse kritiek kunnen

doorstaan, als er door hoge contactfrequentie voor gezorgd is dat men eraan gewend is geraakt en als ze niet als banaal worden ervaren, want de wens tot convergentie met de Nederlandse norm van boven de grens is ondergeschikt aan het puristische ideaal, en zoals uit de analyse van de beliefs over de varianten is gebleken, eveneens ondergeschikt aan de drang naar niet-alledaagse, formele schrijftaalwoorden. (Knops 1982: 240; zie ook Hagen 1980: 171).

De standaardtaal moet zuiver zijn. En dat heeft voor de lexicale standaardisatie nogal wat consequenties, waarvan die welke samenhangen met de factor exogeniteit, het meest in het oog springen.

Algemeen wordt geconstateerd dat endogene woorden a fortiori verworpen worden als ze ook nog als Frans herkend worden. Een endogeen woord als *camion* wordt dus gretig opgegeven voor het exogene (én Nederlandse) *vrachtwagen*. Woorden als *tas* (voor *kopje*) en *nonkel* (voor *oom*) worden vrij vaak niet als Franse leenwoorden herkend, en bovendien zijn (mede daardoor?) de exogene varianten *kopje* en *oom* nauwelijks bekend, met als gevolg dat in dergelijke gevallen de endogene varianten minder streng worden geweerd.

Anderzijds is het natuurlijk ook zo dat endogene Franse woorden als *crèche*, *punaise* en *paraplu* graag ingeruild worden voor de exogene (en niet-Nederlandse) tegenhangers *kinderkribbe*, *duimspijker* en *regenscherm*. Daar moet nog aan toegevoegd worden dat het vervangen van een endogeen niet-vreemd woord door een exogeen Nederlands vreemd woord (bijvoorbeeld *pennezak* voor *etui*) door de meeste Vlamingen een tegennatuurlijke daad gevonden wordt.

De betekenis van de factor purisme voor het standaardisatieproces kan derhalve niet anders dan ambivalent zijn, althans als we het oog richten op de overnamekant ervan. Men zal veel gemakkelijker tot overname van een Nederlands woord overgaan, als men daardoor een vreemd woord kwijt kan raken. Maar als men een vreemd woord kwijt wil en het Nederlands daar niet aan meewerkt (zoals bij *crèche* en dergelijke), kan dat uitmonden in de vervanging daarvan door regionaal verschillende woorden. Dan is het purisme uiteraard geen bijdrage aan de integrerende standaardisatie. Als men in dergelijke gevallen zou overgaan tot de vervanging door één enkel woord in heel Vlaanderen, dan is er duidelijk sprake van autonome standaardtaalvorming - iets dat met betrekking tot *kinderkribbe*, *regenscherm* en *duimspijker* in hoge mate het geval lijkt te zijn.

Niettemin blijkt uit het onderzoek van Deprez en Geerts, en ook uit dat van Creten, dat de endogene Franse varianten die ook Nederlands zijn, minder te lijden hebben van de puristische allergie dan uitsluitend in het dialect voorkomende Franse woorden.

Terwijl de informanten van Creten de eerste varianten in 61% van de mogelijke gevallen gebruiken, doen ze dat met de laatste slechts in 32% van de mogelijkheden (de normscores zijn respectievelijk 36% en 13%). Er blijkt dus een verschil te zijn in het gebruik van 29% en in de norm van 23%. Maar een ongeveer even groot verschil constateren we met betrekking tot gebruik en norm van gewone wel of

niet-Nederlandse varianten: Nederlandse endogene varianten gebruiken Cretens informanten in 90%, niet-Nederlandse in 59% van de mogelijke gevallen (verschil 31%); de cijfers voor de norm zijn in hetzelfde verband 71% en 40% (verschil 31%). Als endogene varianten ook Nederlands zijn, heeft het eventuele kenmerk [+Frans] dus weinig of geen extra betekenis.

Exogene Franse varianten (zoals bijvoorbeeld *etui*) worden veel minder gebruikt, ook als ze [+Ned.] zijn (19%, norm 41%), maar nog minder als ze [-Ned.] zijn (6%, norm 33%). Het verschil tussen + en -Nederlands is in dit geval voor het gebruik 13%, voor de norm 8%, terwijl het verschil tussen + en -Nederlands bij gewone exogene woorden 28%, respectievelijk 19% bedraagt, zodat we moeten concluderen dat bij deze woorden het purisme standaardtaalvorming (de beweging van het Nederlands weg dus) bevordert.

Knops heeft aangetoond dat dat geenszins een bedoeld effect is. Zij constateert dat de Vlamingen hun purisme zien als een vorm van convergentie met de Nederlandse norm: ze projecteren hun puristische idealen op die norm (Knops 1982: 200)! Die norm moet wel 'zuiver' zijn, gezien het grote prestige dat zij geniet, de grote kracht waarmee zij, met name tegen het 'verbasterde dialect' in, gepropageerd wordt. Zich daaraan conformeren moet puristische consequenties hebben - consequenties waarvan we kunnen zeggen dat het hypercorrecties zijn.

Als dat juist is, dan mogen we verwachten dat een betere kennis van de Nederlandse norm resulteert in een afnemend purisme. Maar Knops heeft ook geconstateerd dat er een afhankelijke relatie bestaat tussen een positieve attitude tegenover de Nederlandse norm en een gebrek aan kennis van die norm (Knops 1982: 200), zodat we moeten aannemen dat er nauwelijks sprake kan zijn van een verband tussen een adequate kennis van de Nederlandse norm en een verzwakking van het purisme.

10. Afrikaans

door F. Ponelis

10.0. Inleiding

De geschiedenis van het Nederlands aan de Kaap en in het latere Zuid-Afrika betreft in de eerste plaats de geschreven taal. Formeel, geschreven Nederlands was in de tijd van de Vereenigde Oostindische Compagnie (tot aan het einde van de 18e eeuw) de belangrijkste cultuur- en schrijftaal van de gemeenschap en werd sindsdien tot in de eerste decennia van de 20e eeuw steeds als cultuurtaal naast het Engels gebruikt. Met betrekking tot de Compagnie is er een grote verzameling ambtelijke documenten in kanselarijstijl overgeleverd. Hiervan is een klein gedeelte uitgegeven, waaronder het dagregister van Jan van Riebeeck (Bosman & Thom 1952) en officiële stukken zoals de resoluties van de Raad van Justitie (Boëseken 1986). In de Compagnies-tijd was de institutionele basis van formeel Nederlands bijzonder zwak. Met name de kerk drong het sociale systeem aan de Kaap niet diep binnen, en van de verbreidheid van de Statenbijbel in die tijd moet men zich niet veel voorstellen. Maar de sociale reconstructie die volgde op de Britse kolonisatie schiep nieuwe, gunstiger voorwaarden voor het ABN. Aan het einde van de 19e eeuw kwam er een renaissance van het ABN in Zuid-Afrika, merkbaar aan een verscheidenheid van Nederlandse kranten, tijdschriften en boeken. In de media handhaafde het ABN zich tot in de jaren dertig van de huidige eeuw, toen het nog in diverse kranten werd gebruikt.

Uit de informele Nederlandse omgangstaal is aan de Kaap het Afrikaans ontstaan. De benaming *Afrikaans* is een betekenisverdichting uit de woordgroep *Afrikaans Hollands*, waarin *Afrikaans* gewoon een adjectief was bij het zelfstandig naamwoord *Hollands*, zoals nog gebruikelijk in het Nederlands. Uit deze woordgroep is in het Afrikaans het adjectief *Afrikaans* gesubstantiveerd. Daarvan is weer later een adjectief *Afrikaans(e)* afgeleid met de betekenis 'van/in het Afrikaans', bijvoorbeeld in *Afrikaanse poësie* 'poëzie in het Afrikaans', *Afrikaanse skrywer* 'iemand die in het Afrikaans schrijft'. Het oorspronkelijke adjectief *Afrikaans* 'van Afrika' is uitgestorven en vervangen door een substantief dat als eerste stam wordt gebruikt in bijvoorbeeld *Afrikatale* 'talen van Afrika'. In het Nederlands wordt getracht de vervelende homonymie tussen Afrikaans als benaming voor de taal en *Afrikaans* als adjectief behorende bij het naamwoord *Afrika* te verhelpen door de taal aan te

duiden als het Zuid-Afrikaans. Hier wordt niets mee verholpen, aangezien het Afrikaans bepaald niet alleen in Zuid-Afrika voorkomt en niet de enige taal van Zuid-Afrika is. In dit hoofdstuk wordt het adjectief *Afrikaans(e)* gebruikt als afleiding van het substantief *Afrikaans*, bijvoorbeeld in *Afrikaanse taalgemeenschap*, *Afrikaanse krant*.

De naam Afrikaans heeft het sinds de vroege 19e eeuw gewonnen van de benaming Hollands, die tot op heden dialectisch is blijven voortbestaan. Hollands werd gebruikt in de gespecialiseerde zin van 'de gesproken vorm, het Afrikaans' maar zonder de geschreven vorm, formeel Nederlands helemaal uit te sluiten.

De relatie van het Afrikaans tot de Germaanse talen en het Nederlands in het bijzonder wordt bepaald door zowel genealogie als contact van het Afrikaans met Germaanse en andere talen.

10.1. Externe taalgeschiedenis

10.1.1. De taalgemeenschap

10.1.1.1. De vroegste Kaapse samenleving

Een klein contingent van minder dan 200 mensen vestigde in april 1652 onder leiding van Jan van Riebeeck en in opdracht van de Vereenigde Oostindische Compagnie een verversingsstation aan de Kaap op de zeeweg naar het oosten. Hier is toen weldra een losse en heterogene maatschappij ontstaan.

De VOC was aan de Kaap de enige sociale instelling: die beheerde het bestuur, de kerk, het recht, het onderwijs en de economie. De hechte particuliere organisatie die de samenleving kenmerkte van de Pelgrimvaders in Nieuw Engeland, ontbrak aan de Kaap. Emigratie naar de Kaap, een van de minst belangrijke bezittingen van de VOC, werd niet door de Compagnie bevorderd, noch bestond er bij de relatief welvarende Nederlandse bevolking behoefte aan verhuizing naar een oord dat bepaald niet als eldorado bekend stond. De kerk was een orgaan van de VOC. Alleen het calvinisme was toegestaan: de lutherse, de doopsgezinde en de roomse kerk waren verboden. Na meer dan tien jaar, in 1665 pas, kwam de eerste vaste predikant aan de Kaap. Wegens gebrek aan missionaire activiteit onder de Khoikhoi en de slaven bleef de gereformeerde kerk perifeer in de Kaapse samenleving. Van georganiseerd onderwijs was in de hele tijd van de VOC, tot aan het einde van de 18e eeuw, weinig sprake. Voorzover er openbaar onderwijs bestond, was dat in handen van de kerk, die de drijfkracht miste een krachtig onderwijssysteem op te zetten. Het geletterdheidsniveau van de kolonisten was bijzonder laag (De Wet 1981: 153-156). Gegevens hierover ontbreken voor de rest van de bevolking, in-

begrepen de Khoikhoi en de slaven. In ieder geval zullen slaven, als al van geletterdheid sprake was, niet in het Nederlands, maar in het Portugees, Arabisch of Maleis geletterd zijn geweest. Het gebrek aan vrouwen, onder zowel de kolonisten als de slaven, droeg ertoe bij dat het gezin niet een prominente factor was in deze samenleving in wording. Het leidde overigens tot veel exogene verbintenissen tussen Nederlandssprekende kolonisten en vrouwen uit andere taalgroepen: Duitsers, Nederduiters, Fransen, Khoikhoi en slaven. Toch ontstond er aan de Kaap niet een Indische cultuur als in Batavia (Taylor 1988). Relaties tussen Khoikhoi en slaven waren aanvankelijk beperkt in aantal, maar zijn sinds het einde van de 17e eeuw toegenomen. De huishoudens waren economische eenheden met als kern de man, de huisvrouw en de kinderen, en een vlottende periferie van knechten en slaven: als zodanig was een huishouden een spiegel van de diversiteit in de bredere maatschappij.

Het min of meer vaste deel van de Kaapse maatschappij bestond, afgezien van de grote aantallen bezoekers die voor korte tijd daar verbleven, uit ambtenaren van de VOC, vrije lieden, slaven en Khoikhoi. In de eerste halve decade tot 1657 bestond de vestiging rond het Fort alleen uit Compagniesdienaren met hun huisgenoten. Sinds 1657 kregen sommige ambtenaren vrijbrieven van de Compagnie die het hun mogelijk maakten buiten het ressort van de VOC te gaan werken. De vrije lieden maakten deel uit van de permanente bevolking, terwijl de Compagniesambtenaren voortdurend wisselden. De ambtenaren richtten zich op de betere ambten in Batavia en elders in het enorme rijk van de VOC. De vrije bevolking was verre van homogeen: naast de Nederlandssprekenden waren er heel wat Hoog- en Nederduiters, met sinds 1685 een betrekkelijk groot aantal Fransen.

De Kaapse nederzetting was een vlekje in een enorm gebied waarbinnen de nomadische Khoikhoi met hun 'matjeshuizen' en hun vee rondtrokken. Een deel van het groepje verarmde, geen vee-bezittende Khoikhoi die 'strandlopers' heetten, werd in de periferie van de Kaapse maatschappij opgenomen. Die vestigden zich in de omgeving van het Fort, waar hun aantal zich op rond 80 stabiliseerde. Later in de 17e eeuw werden hoe langer hoe meer Khoikhoi deel van de Kaapse samenleving. Die tendens nam in de 18e eeuw sterk toe. De VOC streefde er in ieder geval niet naar de Khoikhoi via de kerk of het onderwijs te accultureren.

Vroeg in 1658 voltrok zich aan de Kaap een verandering van enorme betekenis, toen de eerste groep slaven werd aangevoerd: vanaf die tijd tot omstreeks het midden van de 19e eeuw bestond er aan de Kaap een slavensamenleving. Die maatschappij was slechts in geringe mate een plantagesysteem zoals in het zuiden van de Verenigde Staten, waar grote aantallen slaven in bedrijven en boerderijen werden beheerd door een kleine elite van blanken. Enkel de VOC had een tamelijk groot aantal slaven in haar beheer (in de 18e eeuw: rond 600). Overigens werden de slaven aan de vrije bevolking uitbesteed. Meer dan vier vijfde van de huishoudens had negen slaven of minder (Ross 1983: 24-25; Worden 1984: 32). Zo werden de slaven in de maatschappij geïntegreerd. Ze waren van uiterst uiteenlopende

herkomst (Bradlow & Cairns 1978: 92,118). Blijkens een steekproef kwam in de zeventiende eeuw 50% van 1296 slaven uit India, 24% uit Madagascar, 15% uit Indonesië, en de overigen uit Afrika (Angola, Guinea, Mozambique). Vooral aanvankelijk waren de bindingen van taal (Maleis en Portugees) en godsdienst (islam) veel te zwak voor de opbouw van een afzonderlijke cultuur. Overigens werd het evenwicht van tijd tot tijd verstoord door de aanvoer van nieuwe groepen slaven, en na 1700 voegden grotere aantallen Khoikhoi zich bij de slaven in de benedenkaste van de Kaapse samenleving.

Tabel 1. Getallen 1679-1711

	1679	1687	1691	1701	1711
Vrije lieden					
Mannen	81	254	378	418	545
Vrouwen	50	88	145	242	337
Kinderen	101	231	313	605	874
Totaal	232	573	836	1265	1756
Knechten	30	39	63	69	114
Slaven					
Mannen	133	230	285	702	1232
Vrouwen	38	44	57	109	290
Kinderen	20	36	44	80	249
Totaal	191	310	386	891	1771
VOC-ambtenaren	280	350	318	600	600
VOC-slaven	450	500	500	550	550

Verwijzingen: Beyers (1967: 339-340); Boëseken (1977: 38-39, 53); De Wet (1981: 13,17); MacCrone (1937: 59); Worden (1984: 53).

De Kaap was een veeltalige maatschappij. Onder de moedertalen waren naast het Nederlands ook Hoogduits, Nederduits, Frans, verschillende talen van Afrika, Austronesische talen (waaronder Malgassies, Maleis, Javaans en Boeginees), Portugees en talen van India. De belangrijkste verkeerstalen waren variëteiten van het Nederlands, het Portugees en het Maleis.

De grondslagen van de koloniale wereld waarin de VOC actief was, waren door de Portugezen gelegd: zelfs in de koloniale hoofdstad Batavia was het Portugees de

belangrijkste verkeerstaal. De allerbelangrijkste demografische factor met betrekking tot het Portugees aan de Kaap waren de slaven die Portugees spraken (in het bijzonder Laagportugees/Pidgin-Portugees) als moedertaal maar vooral als verkeerstaal: slaven uit Madagascar leerden het Portugees aan de Kaap aan (Franken 1953: 47). Ook onder de Compagniesambtenaren en de kolonisten was het Portugees bekend (Franken 1953: 45 e.v.). Tot vroeg in de 19e eeuw werd nog in de westelijke Kaap Portugees gesproken (Von Wielligh 1917).

Het Maleis was in Oost-Indië vooral belangrijk als verkeerstaal, als concurrent van het Portugees. De belangrijke toename in de aanvoer van slaven uit Indonesië in de 18e eeuw kwam de positie van het Maleis ten goede. Uit de 18e-eeuwse 'Crimineele Justitien' blijkt duidelijk dat het Maleis sterk verbreid was. Aan het begin van de 20e eeuw is het aan de Kaap uitgestorven.

Het Khoikhoi was in de 17e eeuw binnen de Kaapse gemeenschap niet sterk vertegenwoordigd, maar werd belangrijker naarmate de Khoikhoi in grotere aantallen in de gemeenschap werden opgenomen.

De zogenaamde Duitsers aan de Kaap waren Hoog- en Nederduitsers. De Nederduitsers waren talrijker: ze verhielden zich tot de Hoogduitsers als 11 tot 9 (Siegling 1957: 35). In de hele VOC-tijd waren er zowat 15.000 Duitsers (hoofdzakelijk mannen) via een verblijf in Nederland naar de Kaap gekomen. Er was dus geen levenskrachtige Hoog- of Nederduitse taalgemeenschap aan de Kaap; vergelijk ook Franken (1938); Hoge (1946); Kloeke (1950, 12-40).

In tegenstelling met de Hoogduitsers en Nederduitsers vormden de Fransen, die sinds 1685 arriveerden, wel een hechte gemeenschap, met een Franse kerk en school. Er waren veel Franse gezinnen onder de hugenoten (De Wet 1981: 116), en aanvankelijk trouwden Fransen met elkaar: in de 17e eeuw waren er aan de Kaap 30 huwelijken van twee Fransen en 14 met één Franse partner. Maar het Frans kon niet op tegen de steeds sterkere druk van het Nederlands, en in de tweede decade van de 18e eeuw was het Frans aan de Kaap op sterven na dood (Scholtz 1965: 226-234; Franken 1978).

In de veeltalige Kaapse gemeenschap kwam een Nederlandse taalgemeenschap tot stand. Het Nederlands won de concurrentiestrijd met het Maleis, het Portugees en andere talen door het politieke en economische overwicht van de VOC en de relatieve getalsterkte van Nederlandssprekenden onder de kolonisten. Hierover meer in 10.1.4.

10.1.1.2. De 18e eeuw

Tot ongeveer 1710 was de Kaapse gemeenschap over een betrekkelijk beperkt gebied verspreid: Kaapstad en zijn onmiddellijke omgeving en het gebied rondom Stellenbosch en Drakenstein (het 'Boland'). In die tijd voltrok zich een verschuiving van de economische basis, van landbouw naar veeteelt, met nomadisering

van de gemeenschap. Aan het einde van de 18e eeuw was het gebied van de Kaapse gemeenschap enorm uitgebreid naar het noorden en het oosten, hoewel het oorspronkelijke nederzettingsgebied steeds het dichtstbevolkt bleef.

De bevolking nam sterk toe, door natuurlijke aanwas, de opname van Khoikhoi, de aanvoer van slaven, en door immigratie (van onder anderen Nederlanders, Hoogduitsers en Nederduitsers). Van deze factoren was de opname van Khoikhoi veruit het belangrijkste (Giliomee & Elphick 1990: hoofdstuk 4; Worden 1984: 31 e.v.). Rond de eeuwwisseling raakte de traditionele Khoikhoi-cultuur in verval. In de eerste plaats was er bij de VOC en de hele Kaapse gemeenschap een haast onverzadigbare vraag naar het vee van de Khoikhoi. Voor de Khoikhoi was het vee van doorslaggevend belang, niet alleen economisch maar vooral ook sociaal, omdat het bepaalde wie macht en aanzien had. Door het verlies van vee werd de basis van de Khoikhoi-maatschappij ondergraven. Daarbij kwam de funeste uitwerking van een reeks verwoestende pokkenepidemieën (onder andere in 1713). De samenleving waarin de Khoikhoi werden ingelijfd, was rond het begin van de 18e eeuw al hecht en numeriek veel sterker dan de Khoikhoi, zodat er voor hen geen andere weg bestond dan acculturatie. Aan de andere kant is er invloed van de Khoikhoi uitgegaan die merkbaar is in de nomadisering van een groot deel van de Kaapse samenleving (de veeboeren). Daarbij komt ook de beïnvloeding van het vroege Afrikaans door het Khoikhoi, vooral in het noordwesten (Namakwaland).

Er kwam regionale differentiatie in de sociale organisatie. In de Kaapse omgeving waren de opvoedkundige en kerkelijke instellingen stevig gefundeerd, maar in de verder gelegen gebieden was de kerk niet bijzonder sterk tegenwoordig. Scholen bestonden daar niet en het onderwijs was in handen van reizende schoolmeesters (Du Toit 1938: 68 e.v.). Kaapstad werd tegen het eind van de 17e eeuw het centrum van de islam die vanuit Indonesië werd geïntroduceerd en die zich in de loop van de 18e eeuw onder de slaven verbreidde.

10.1.1.3. De 19e eeuw

In het tijdperk tot in de tweede decade van de 20e eeuw nam het gebruik van het Nederlands als cultuurtaal sterk toe, wat samenhangt met een veel hechtere organisatie van de (Nederduitse) gereformeerde kerk en het onderwijs door de nieuwe Britse overheid. De taalgemeenschap verbreidde zich steeds verder, onder andere door de migratie die de Grote Trek heet, waarin meer dan 6000 mensen uit het oostelijke grensgebied naar Natal, Transvaal en de Vrijstaat verhuisden. Ook die beweging kwam het Nederlands ten goede, aangezien het als ambtelijke taal in de nieuwe republieken werd ingevoerd en in het onderwijssysteem werd gebruikt. Door de oostwaartse beweging kwamen Afrikaanssprekenden in aanraking met de sprekers van Bantoetalen, van wie een aantal (de zogenaamde Oorlamsen) in de loop van de eeuw Afrikaanstalig werden.

In de onmiddellijke omgeving van Kaapstad nam de invloed van de islam toe. Er werden moslimscholen gesticht waarin dit geloof in het Afrikaans werd onderricht (Davids 1980 en 1990). Er ontstond een spelling voor het Afrikaans op basis van het Arabische schrijfsysteem, en er werden Afrikaanse termen voor de islam gemunt.

Het Nederlandstalige bestuur van de Kaap werd ten slotte in 1806 door de Britse bezetting beëindigd, en de Kaapse samenleving werd ingrijpend veranderd door wat hier de Engelse omwenteling zal heten. De demografische structuur van de Afrikaanse taalgemeenschap veranderde drastisch door de opname van grote aantallen Engelssprekenden, vooral mannen die met Afrikaanssprekende vrouwen trouwden en zich bij de Afrikaanse taalgemeenschap aansloten (Heese 1971: 42-45). De Britse overheid greep diep in in de sociale instellingen. Het openbare onderwijs, dat onder de VOC praktisch niet bestond, werd op Britse leest geschoeid. De kerkelijke organisatie werd aanzienlijk hechter, en een tamelijk groot aantal nieuwe gemeentes werd sinds het begin van de eeuw gesticht en met presbyteriaanse predikanten uit Schotland bemand. Een energieke mediacultuur kwam tot stand, en veel tijdschriften en kranten, ook Nederlandstalige, verschenen. De maatschappij kreeg een stedelijke basis door de stichting van centra als Durban (1824), King William's Town (1835), Oost-Londen (1845), Kimberley (1871) en Johannesburg (1886). Het zwaartepunt van de economie verschoof van landbouw en veeteelt naar handel, mijnbouw en nijverheid. Kortom, het was het begin van de modernisering van de Afrikaanse taalgemeenschap binnen een Engels milieu.

10.1.1.4. De 20e eeuw

Het tempo waarin Afrikaanssprekenden in het Engelstalige milieu werden geïntegreerd, versnelde aanzienlijk door verstedelijking na de ontdekking van goud aan de Witwatersrand in 1886, en de Boerenoorlog van 1899-1902.

De Afrikaners (blanke Afrikaanssprekenden) verzetten zich tegen het jingoïsme (Engels chauvinisme) van de Britse imperiale overheid door etnische mobilisering die uitliep op Afrikanernationalisme, dat aan het begin van de eeuw vorm kreeg in structuren als de Nationale Partij (gesticht in 1915), de Afrikanerbroederbond (1918), de *Federasie van Afrikaanse Kultuurvereniginge* (FAK; 1929). Toen de Nationale Partij in 1948 aan de macht kwam, werd het gewraakte apartheidssysteem geïntroduceerd dat de kastenverdeling in het land en in de taalgemeenschap verder probeerde door te trekken. Hierdoor werden veel Afrikaanssprekenden zowel sociaal als cultureel gemarginaliseerd, en werd de verbreiding van het Afrikaans in de Zuid-Afrikaanse maatschappij ernstig belemmerd, met tot nu toe onbepaalde consequenties voor de toekomstige status van het Afrikaans. Mede door de bemoeienis van het Afrikanernationalisme werd het Afrikaans in de 20e eeuw een cultuur- en standaardtaal (vergelijk 10.1.1.2).

Volgens de volkstelling van 1990 is het aantal primaire Afrikaanssprekenden aangegroeid tot zes miljoen, terwijl nog ettelijke miljoenen mensen het Afrikaans als verkeerstaal gebruiken. De betrekkelijk snelle groei van de taalgemeenschap kan worden toegeschreven aan twee demografische factoren: immigratie (waarbij slaven en Khoikhoi inbegrepen zijn) en een bijzonder hoge biologische aangroei. In de 20e eeuw dragen deze twee factoren veel minder bij. Daarnaast sluiten vrij veel Afrikaanssprekenden zich door taalverschuiving bij de Engelse taalgemeenschap aan (Oosthuizen 1975; Van der Merwe e.a. 1974).

Geografisch heeft het Afrikaans zijn grootste uitgebreidheid aan het begin van de eeuw bereikt, toen het behalve in Zuid-Afrika en Namibia werd gesproken in Kenia, Zambia, Zimbabwe en Botswana. Na de Boerenoorlog zijn een aantal Afrikaanssprekenden naar Argentinië uitgeweken waar ze sindsdien opgenomen zijn in de Spaanse taalgemeenschap. Na de jaren zestig is het aantal Afrikaanssprekenden in Zambia en Zimbabwe aanzienlijk gedaald, terwijl in Kenia van een bloeiende Afrikaanse taalgemeenschap bijna niets over is. In Namibia is het Afrikaans in het afgelopen decennium als ambtelijke taal door het Engels verdrongen. Een andere vorm van migratie die dieper gaande invloed op Afrikaanssprekenden heeft uitgeoefend, is de verstedelijking, die in wat sneller tempo voortduurt en ertoe bijdraagt dat Afrikaanssprekenden dieper door de Engelse cultuur worden beïnvloed.

10.1.2 Variëteiten

Het feit dat het Afrikaans wordt gesproken in een meertalige samenleving leidt ertoe dat er naast de matricelectische variëteiten (van moedertaalsprekers) interlectische of allochthone variëteiten bestaan (die door niet-moedertaalsprekers van het Afrikaans gebruikt worden).

Er is een hoge mate van variatie in het Afrikaans van zwarten, maar twee betrekkelijk stabiele variëteiten zijn uitgekristalliseerd: Pidgin-Afrikaans en Flaaitaal. Pidgin-Afrikaans heeft zich ontwikkeld uit Afrikaanse vreemdelingentaal die gebruikt is door Bantoetaalsprekenden die weinig Afrikaans beheersten (Van Wyk 1983). Flaaitaal, ook Tsotsitaal geheten, is in de eerste decennia van de eeuw in woonbuurten in Pretoria en Johannesburg ontstaan. Het wordt niet als moedertaal gebruikt, maar dient alleen als verkeerstaal onder jonge stedelijke zwarte mannen, met name ook criminelen en gevangenen (Schuring 1983).

De matricelectische variëteiten zijn sociostilistisch en geografisch gedifferentieerd. De belangrijkste sociostilistisch gedifferentieerde variëteiten zijn de standaardtaal en de omgangstaal, die verder naar stijlvak (formeel - informeel) en register (sociolect) verdeeld kunnen worden.

Tot de eeuwwisseling was het Afrikaans alleen een spreek- en omgangstaal. Als cultuurtalen dienden zowel het Nederlands als het Engels. De cultivering van een

omgangstaal vereist ten eerste een hogere waardering ervan (Van den Branden 1956). In de tweede helft van de 19e eeuw begon het Afrikaans zijn gebruiksterrein te vergroten, toen het als schrijftaal (vooral in schertsende trant) in kranten werd aangewend. In 1876 begon er een Afrikaanse krant, de *Patriot*, in het dorp Paarl (dichtbij Kaapstad) te verschijnen, en publiceerde de Paarlse Drukpers een vrij groot aantal Afrikaanse boeken. Maar de cultivering van een omgangstaal vereist enorme sociale dynamiek, die deze beweging miste. Ze strandde op het verbeterd verzet van de voorstanders van Nederlands als cultuurtaal voor Zuid-Afrika (De Villiers 1936). Pas na de Boerenoorlog is het vooraanstaande Afrikanernationalisten, onder wie J.B.M. Hertzog, D.F. Malan en Gustav Preller, gelukt om de tegenstand van het Nederlandse kamp te breken. In 1909 kwam de Zuidafrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst tot stand (later de *Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns*) waarin de pleitbezorgers van het Afrikaans en het Nederlands elkaar vonden. In het tweede decennium werd begonnen met de vertaling van de bijbel in het Afrikaans, die in 1933 is verschenen. *De Afrikaanse woordelys en spelreëls*, waarin de beginselen van de Afrikaanse spelling werden vastgelegd, verscheen in 1917. Sinds 1910 verbreidde het Afrikaans zich als onderwijstaal, ook aan universiteiten, en in de media, en in 1925 werd het naast het Engels erkend als ambtelijke taal van de Unie van Zuid-Afrika.

In de afgelopen decennia is het Standaardafrikaans bijzonder sterk gegroeid. Reeds in de jaren dertig werd, onder anderen door N.P. van Wyk Louw en Elisabeth Eybers, literatuur van hoogstaande kwaliteit geleverd. Nu is er een vitale en diverse literatuur in het Afrikaans, ondanks de tegenslagen die zij door censuur en apartheid heeft ondervonden. Het Afrikaanse uitgeverseven produceert een enorme verscheidenheid aan boeken, kranten en tijdschriften: de *Huisgenoot*, waarvan wekelijks 600.000 exemplaren werden verkocht, is een van de populairste tijdschriften in Zuid-Afrika. Het Afrikaans is goed ontwikkeld als radiotaal, maar met de Afrikaanse film is het aanzienlijk minder goed gesteld. In de geesteswetenschappen is het gebruik van het Afrikaans algemener dan in de natuurwetenschap en de techniek, waar de voorkeur aan het Engels wordt gegeven. In de islam is het Afrikaans als godsdiensttaal sinds de jaren vijftig minder geworden, maar in de calvinistische kerken, met name de Nederduitse gereformeerde kerk, speelt het Afrikaans een grote rol. Twee nieuwe bijbelvertalingen zijn in de jaren tachtig verschenen. De economische basis van het Afrikaans is zwak. Het economische zwaartepunt van de taalgemeenschap ligt in de openbare sector, die hoogst gevoelig is voor de ingrijpende veranderingen die zich in het komende decennium zullen voltrekken. Het beleid van de vorige regering om het Afrikaans (naast het Engels) als taal van de overheid te bevorderen, schiep namelijk veel werkgelegenheid voor Afrikaanssprekenden, en was dus een grote economische stimulans. Sinds de nieuwe regering aan het bewind is, is veel van die werkgelegenheid verdwenen.

De uitbreiding van het gebruik van het Afrikaans, als taal van onderwijs, recht,

staat, handel, techniek, wetenschap, media en literatuur, schiep een grote behoefte aan lexicale verrijking, die werd bevredigd door onder andere ontlending aan het ABN en het Engels (10.1.3.2).

Er is een diglottische relatie ontstaan tussen het Standaardafrikaans en de omgangstaal, die toe te schrijven is aan twee verschijnselen. In de eerste plaats is het ABN (naast de oostelijke variëteit van het Afrikaans) gebruikt als basis voor de standaardisering van het Afrikaans. Onder deze ABN-invloed werd de Afrikaanse omgangstaal zwaar gestigmatiseerd: *waarskou* 'waarschuwen' werd vervangen door *waarsku*, *knuis* 'kneuzen' door *kneus*, *lou* 'leeuw' door *leeu*, *ken* 'kunnen' door *kan* (Van Rensburg 1984b). Het ABN-voorbeeld dient om Engelse invloed tegen te gaan: *Bloed is dikker as water* moet wijken voor *Bloed kruip waar hy nie kan loop nie*. In de tweede plaats raakt de omgangstaal door toenemende Engelse invloed van de standaardtaal verwijderd (Ponelis 1992b).

Er zijn drie regionale variëteiten: oostelijk, noordwestelijk en zuidwestelijk Afrikaans. Onder de sterke druk van de standaardtaal zijn alle drie de variëteiten in de afgelopen decennia grondig gewijzigd; er is dus een historisch perspectief nodig om hun eigen aard te beschrijven. Maar de historische verschillen zijn niet zo ingrijpend als die tussen oudere Nederlandse of Hoogduitse variëteiten. De zuidwestelijke en oostelijke variëteiten (beide met grote stedelijke concentraties) worden sterk door het Engels beïnvloed.

De noordwestelijke variëteit wordt gesproken over een groot gebied van Namakwaland (ongeveer 200 kilometer ten noorden van Kaapstad) verder noordwaarts tot in het zuiden van Namibia en naar het noordoosten in het stroomgebied van de Oranjerivier tot in de Vrijstaat. Die variëteit wordt gekenmerkt door een sterke mate van beïnvloeding door het Khoikhoi, voortvloeiend uit een lange geschiedenis van extensieve tweetaligheid in het Khoikhoi en het Afrikaans. De vroegste sprekers van het Afrikaans in het noordwesten waren geaccultureerde Khoikhoi (die in de contemporaine literatuur 'Bastaard-Hottentotten' worden genoemd). Een aantal kenmerken van die variëteit zijn toe te schrijven aan interlectische aanpassing (vergelijk paragraaf 10.1.3), waaronder het gebruik van niet-meervoudige substantieven in bijvoorbeeld *'n klomp kind* 'een boel kinderen', en de regularisering van de werkwoorden *hê* 'hebben' en *wees* 'zijn'.

Hulle het dit gehet 'Ze hebben het gehad' = Hulle het dit gehad

Hulle is daar geïs 'Ze zijn er geweest' = Hulle was daar geweest

De oppositie tussen mannelijke en vrouwelijke pronomina van de 3e persoon en-

kelvoud wordt gereduceerd: *hy* 'hij, zij', *hom* 'hem, haar'.

Er zijn veel ontleningen aan het Khoikhoi (Links 1989: 61 e.v.) waaronder *baroe* ('soort plant', *gabba* 'spullen', *keima* 'beleefde aanspreekvorm tegen een oudere vrouw' - met *kei* < Khoikhoi *kei* 'groot', *n!aikee* 'eetbare bolplant' - met de zuigklank (click) [!], *tetoetoe* 'salamander', *!ama* 'een soort vos'. De generalisering van het possessieve formatief *se* in bijvoorbeeld *hy se wa* 'zijn/haar wagen' (= *sy wa*, *haar wa*), *julle se gesegte* 'jullie gezichten' (= *julle gesigte*) kan ook aan invloed van het Khoikhoi worden toegeschreven, aangezien daar een gelijksoortig formatief *di* bestaat. Vergelijk verder de bespreking in Van Rensburg (1984a en 1989a).

Het geografische centrum van de zuidwestelijke variëteit is het oorspronkelijke vestigingsgebied Kaapstad-Boland met het aansluitende Sandveld aan de westkust ten noorden van Kaapstad, en de Overberg en Klein Karoo naar het oosten tegen de zuidelijke kust. De invloed van het Maleis en het Portugees gaat in die variëteit zelfs verder dan in de andere, aangezien die talen hier langer werden gesproken dan elders. Onder de specifiek zuidwestelijke lexicale ontleningen aan het Maleis zijn *bantot* 'uitgeput' en *soembaing* 'bidden', en aan het Portugees: *poeta* 'hoer' en *moefienjoe* 'ongelukkig' (uitgestorven). Het is zeer waarschijnlijk dat deze variëteit een van haar kenmerkendste trekken, de verhoging van middelhoge lange vocalen, aan Maleise invloed dankt: [hux] 'hoog', *koeper* 'koper', [lup] 'lopen', [ruk] 'roken'; *rieken* 'rekenen', *sieker* 'zeker', [strip] 'streep' [vis] 'zijn'. De zuidwestelijke variëteit wordt beschreven in De Villiers & Ponelis (1987: 45, 94-95); Hendricks (1978); Klopper (1983); Kotzé (1983 en 1984); en Van de Rhee (1983).

De oostelijke variëteit strekt zich over verreweg het grootste gebied uit: een groot gedeelte van Kaapland, de hele Vrijstaat, Transvaal en Natal, met inbegrip van de commerciële, industriële en politieke kern van de Afrikaanse taalgemeenschap, het zogenaamde PWV-gebied (Pretoria-Witwatersrand-Vereeniging). Ze vormt (samen met het ABN) de basis van het Standaardafrikaans en staat van alle variëteiten het sterkst onder de invloed van de standaardtaal (Van Rensburg 1984a).

10.1.3. Taalcontact

Het Afrikaans vertoont twee soorten taalcontact, namelijk zowel interlectische aanpassing (in de meest extreme vorm, creolisering) als ontlening.

10.1.3.1. Interlectische aanpassing

Aan de vroege Kaap is het Europese Nederlands vrij snel en ingrijpend veranderd, doordat een gevarieerde bevolking samenleefde waarvan velen het Nederlands vlug en in uiterst ongunstige sociale omstandigheden moesten verwerven. 17e-

eeuws Nieuw Engeland was ook, zoals de Kaap, een nieuwe kolonie, maar met een hechte en homogene sociale structuur waarin het Engels intact gebleven was. In tegenstelling met Nieuw Engeland was de veeltaligheid van de Kaap bijzonder divers: er waren sprekers van een grote verscheidenheid van talen (Hoogduits, Nederduits, Frans, Maleis, Portugees, Khoikhoi enzovoort) en ook was het demografische aandeel van Nederlandstaligen tamelijk beperkt en hun sociale structuur uiterst los. Daardoor was het niet mogelijk grote aantallen vreemdtaligen, met name de slaven, die relatief massaal aangevoerd werden, organisch en geleidelijk te absorberen. Overigens waren de slaven en ook de Khoikhoi in uiterst barre toestanden terechtgekomen, die bepaald niet bevorderlijk waren voor het goed leren van het Nederlands.

Uit de schaarse tekstgegevens over taaltoestanden in de vroege nederzetting blijkt dat er een scala van Nederlandse variëteiten in gebruik was: van het Nederlands van moedertaligen tot verschillende vormen van vreemdelingen-Nederlands. Een bijzonder hoge graad van divergentie wordt aangetroffen in een aantal vroege staaltjes uit de mond van Khoikhoi.

Icke Hottentots doot makom (1671) Icke strack nae onse groote Kapiteyn
toe (idem) Ons ja zienom (1705-) Gy dit beest fangum zoo (idem) die volk
altyd zoo makum (idem) Ik kame niet verdragen (idem) Kenje die vieur
in de buik zuypen? (idem)

Een paar van de meest frappante trekken zijn de invariante verbale vorm op *-om* of *-um* enzovoort en het pronomen eerste persoon meervoud *ons* als subject, die toegeschreven kunnen worden aan interlectische aanpassing. Den Besten (1989) meent dat dit soort Khoikhoi-Nederlands van doorslaggevende betekenis was in het ontstaan van het Afrikaans. Maar het is de vraag of de Khoikhoi inderdaad in de vroegste tijd hecht genoeg in de Kaapse gemeenschap geïntegreerd waren om de gang van zaken zo sterk te beïnvloeden. Het taalgebruik van slaven tussen 1671 en ongeveer 1750 levert negen gevallen op van *ons* als onderwerp, waaruit blijkt dat de vervanging van *wij/ we/wijlui* door *ons* al vroeg wijd verbreid geweest moet zijn. Genusverdwijning door de veralgemening van het lidwoord *die* komt voor in *die brood* (1671) en *die paard* (1721). Divergenties komen ook voor in geschriften van Hoogduitsers: J. Meijer (circa 1709), J. Craai (1721); Nederduitsers: A. Kreutzmann (tweede decennium, 18e eeuw), H. Grütter (1713), F. de Smit (Kloeke 1950: 308-322), en Fransen: D. Hugot (begin 18e eeuw), E. Barbier (1739) en J. de Grandpreez (eerste helft 18e eeuw). De studie van Pheiffer (1980) is een gedetailleerde analyse van het divergente Nederlands van Franssprekenden.

Door creolisering zijn een aantal elementen van de Nederlandse morfologie

aan de Kaap genivelleerd. De deflexie van het werkwoord leidt tot verlies van congruentie, het imperfectum, de infinitief en het onderscheid tussen de sterke en de zwakke werkwoorden.

Ek slaap. Ons slaap. Ons sal slaap. Om te slaap. Ons het geslaap. 'We sliepen. We hebben geslapen.'

Het mutatieve perfectum met *zijn* is verdwenen.

Dit het begin. 'Het is begonnen.'

Genus is verdwenen: *die neus, die hart; die kerk, die gebou*. *Ons* is het meervoudige subjectspronomen, en onbeklemtoonbare pronomina (*me, je, ze, we; er*) zijn opgeheven.

Deze verschijnselen komen ook voor in het Nederlands van Turken (De Vries 1986) en in het Negerhollands (Van Diggelen 1978; De Jong 1924). Hesseling (1899, herzien in 1923) had het ontstaan van Afrikaans al heel vroeg in het juiste kader van taalcontact geplaatst, hoewel hij eerder uitging van beïnvloeding (taalvermenging, substraatinvloed) dan van creolisering. Op grond van en in reactie op Hesselings onderzoek stelde Bosman (1923) als uitgangspunt dat interlectische aanpassing (het Nederlands van vreemdelingen) doorslaggevend was in het ontstaan van het Afrikaans; die gedachte werkt Franken (1953) verder uit.

10.1.3.2 Ontlening

Door het contact met een veelheid van talen ontleent het Afrikaans zowel elementen (fonemen, lexicale eenheden) als structuren (patronen, regels) in de fonologische, lexicale en grammatische subsystemen.

Aan het Maleis (Boshoff 1921: 170-218; Franken 1953: 116-153; Hesseling 1923: 82-92) werden naast lexicale eenheden zoals *baie* 'zeer, veel' (een van de frequentste woorden in het Afrikaans), *baadjie*, *kapok* 'katoen, sneeuw', *piering* 'schoteltje' en *soebat* 'smeken' ook patronen ontleend. In vormen van zuidwestelijk Afrikaans, waar contact met het Maleis het langdurigst was, vallen ten eerste slotmedeklinkers na resonanten weg: *geld* > *gel*, *plank* > *plang*, *rand* > *ran*. In het Maleis is er een morfeemstructuurconditie die finale clusters van medeklinkers verbiedt. Ten tweede wordt de glide [j] door een alveopalatale affricaat vervangen in bijvoorbeeld *Jonas* > [Junas], *jou* > [Jou], *juffrou* > [Jëfrou]. Ten derde worden de middelhoge lange klinkers verhoogd en verkort: [krif] *kreef*, *leeg*, *lewe*, *sweep*; [bux] *boog*, *droog*, *kook*. Deze verhoging kan worden toegeschreven aan het feit dat het Maleis een systeem van drie klinkerhoogtes heeft waaraan de vier hoogtes van het Nederlandse systeem worden aangepast.

Portugese vormen zoals de volgende werden aan de Kaap ontleend (Leal 1978; Stoops 1982: 1-13): *baba* 'baby', *maaifoedie* (krachtterm), *nooi* 'meisje, juffer', *tamarii* 'groot', *tronk* 'gevangenis'. Een blijk van intiem contact met het Portugees is het gebruik van *vir* in transitieve constructies in het Afrikaans (10.2.3.1).

In het noordwesten heeft het contact tussen het Afrikaans en het Khoikhoi het langst geduurd en tot de sterkste beïnvloeding van het Afrikaans geleid, maar dat betekent hoegenaamd niet dat de invloed van het Khoikhoi elders niet sterk was. Ondanks het grondige onderzoek van G.S. Nienaber (waaronder Nienaber 1963; Nienaber 1989 en Nienaber & Raper 1977) valt nog veel te onderzoeken aan de Khoikhoi-involed op het Afrikaans. Onder de meest verbreide (en waarschijnlijk ook oudste) ontleningen zijn de plantnamen *boegoe*, *dagga*, *kanna* en *karee* en de diernamen *geitjie* 'gekko' en *koedoe*. Algemene ontleningen zijn *abba* 'op de rug dragen', *arrie* 'interjectie', *eina* 'interjectie', *gogga* 'beest' en *karos* 'deken van een huid'. Contact met het Khoikhoi is waarschijnlijk ook in het spel bij de verbreiding van het possessieve *se*. In paragraaf 10.2.3.6. wordt verwezen naar mogelijke invloed van het Khoikhoi op de negatie van het Afrikaans.

Ontleningen aan het Hoogduits (Boshoff 1921: 402-407; Raidt 1983: 66-68; Scholtz 1981: 223-225, 233-234) moeten worden onderscheiden in een vroegere laag die de Kaapse omgangstaal binnengedrongen waren, bijvoorbeeld *blits* 'bliksem' en *stewel* 'laars', en meer recente en formele ontleningen zoals *afvaardig*, *daarstel*, *navorsing* en *weervas*. Door de nauwe verwantschap is het uiterst moeilijk om de omvang van de Nederduitse ontlening te bepalen (Du Plooy 1966; Siegling 1957); vergelijk onder andere: *bangbroek* 'lafaard', *eenspaaiërig* 'afzijdig' en *poes* 'kut, vrouwelijk geslachtsdeel'. Het Frans heeft aan de Kaap heel weinig ontleningen geleverd: *bermot*, *sermein* (peervariëteiten); en een stel namen: *Etienne*, *Francois*; *De Villiers*, *Hugo* (Boshoff 1921: 396-402). Via de islam zijn aan het Arabisch ontleend: *bismillah* (een begroeting), *masiet* 'moskee', *sunnat* 'besnijden'. De Ngunitalen (waaronder Zulu, Xhosa en Swati) hebben ontleningen opgeleverd als *aikôna* 'nee', *impala* (soort van antilooop), *pasella* 'geschenk' en *tambotie* (boomsoort). Ontleningen aan het Sotho (Tswana, Pedi) zijn onder andere: *lapa* 'ontmoetingsplaats' en *tjaila* 'ophouden met werken'.

De Nederlandse schrijf- en standaardtaal was aan de Kaap weliswaar nooit afwezig, maar haar invloed was tot aan het einde van de 18e eeuw heel gering. Sinds de 19e eeuw is met de verbetering van kerkelijke en opvoedkundige organisatie de inwerking van het Nederlands veel groter geworden (Scholtz 1951). Maar pas sinds de standaardisering van het Afrikaans op gang is gekomen, is die stroom ontleningen een stortvloed geworden. Zonder de massale bijdrage van Nederlandse cultuurontleningen zoals de volgende zou het Afrikaans niet in zo relatief korte tijd tot standaardtaal uitgegroeid zijn: *akkusatief*, *bladwyser*, *bloemlesing*, *bomwerper*, *breuk*, *dalende meeropbrengs*, *debuut*, *dirigeer*, *frankeer*, *fundeer*, *insae*, *investeer*, *kennelik*, *kentering*, *legitiem*, *luidspreker*, *runderpes*, *vermenigvuldig*, *wolkekrabber*.

Bijzonder verreikend is de invloed van het Engels, zowel op het formele als het

informele Afrikaans (Donaldson 1991; Rousseau 1937). Formele Engelse ontleningen zijn in de eerste plaats leenvertalingen zoals *algemene praktisyn* 'huisarts', *besigheid* 'zaak, winkel', *deponeer* 'geld inleggen', *kanselleer* 'annuleren', *koerantman* 'journalist aan een dagblad', *stoorman* 'magazijnmeester' en *verwysingsnommer* 'kenteken'. Hoe belangrijk die cultuurinvloed ook is, de inwerking van het Engels op de Afrikaanse omgangstaal gaat veel verder. Een hoge graad van tweetaligheid geeft aanleiding tot veelvuldige codeswitching tussen het Engels en het Afrikaans.

Parrot woman was stunning. Dit was 'n high en 'n moerse low. Ek weet nie wie dit gesien het nie. We didn't put one poster up - just one illegal banner in the Monument and it was taken down a day later. Ons het geglo in die play. Maar ons het nie eintlik 'n director gehad nie - Charles was besig met ander goed. Toe kom dit Markteater toe. We desperately needed a director because it was going ... going. Ek het heeltetalig beheer verloor. I was still smoking and I was mistreating my voice. (Interview in *Vrye Weekblad*, 12 februari 1993)

Een massa woorden worden ontleend: *actor, actually, bacon, bulb, clever, crowd, disgrace, erratic, fence, fumigate, garage, guts, hooligan, idle, joker, lavatory, lighter*, enzovoort. Talloze ontleningen zijn 'overbodig': *army* (leër, weermag), *baby* (baba), *besides* (terloops, in elk geval), *ceiling* (plafon), *fool* (gek), *label* (etiket), *mushrooms* (sampioene), *stupid* (dom, onnosel, toe), *sweets* (lekkergoed). De beeldspraak en idiomatiek van het Afrikaans worden diep door het Engels beïnvloed: *'n ander ballgame, 'n spanner in die works gooi, die bottom line wees, die score ken, in 'n flat spin wees, iets uitspel, skouer aan die wiel sit*. Ontleende patronen zijn onder andere meervoudige substantieven na telwoorden: *drie liters, vyf meters, tien ure*, en splitsing in voorzetselconstructies (10.2.3.3.).

10.1.4. De Nederlandse basis

In de veeltalige Kaapse maatschappij had theoretisch een andere taal dominant kunnen worden, maar het was het Nederlands dat de concurrentiestrijd won en heel vroeg de belangrijkste moedertaal en verkeerstaal in de gemeenschap werd: het Afrikaans heeft zich dus uit het Nederlands ontwikkeld en niet uit bijvoorbeeld het Portugees of het Maleis. *H.A. van Rhee*de bezocht in 1685 de Kaap als commissaris-generaal. In zijn dagboek noteerde hij op 20 juni 1685 dat hij de slavenloge van de VOC had bezocht en daar vond hij '(...) veel kleyne kinderen, soo wit als swart, sprekende de Nederduytsche tale sonder eenigh onderscheydt'. Hieruit blijkt dat het Nederlands in 1685 reeds algemeen gebruikelijk was in de Kaapse samenleving (Franken 1953: 18). De VOC was niet alleen Nederlandstalig, maar bevorderde het Nederlands ook actief, bijvoorbeeld door decreten uit te vaardigen waarin het gebruik van het Nederlands werd aangemoedigd. In de bo-

venkaste van de samenleving was het primaat van het Nederlands verzekerd, zowel door de macht van de Compagnie als door de getalsterkte van Nederlandssprekenden. Mannelijke sprekers van het Nederlands maakten bijna de helft van de vrije mannelijke bevolking uit (De Wet 1981: 116). Voor de invrijheidstelling van slaven was kennis van het Nederlands vereist. Het Nederlands werd gebruikt in het onderwijs, voorzover het bestond. De formele Nederlandse standaardtaal is voor de vroegste geschiedenis van het Afrikaans niet van belang, aangezien het Afrikaans zich niet daaruit heeft ontwikkeld.

De Nederlandse basisvariëteit van het Afrikaans, die hier *Nederlands-Afrikaans* zal heten, is niet een strikt geografisch bepaalde streektaal ('zuiver dialect'), maar moet zowel geografisch als sociostilistisch worden omschreven (Scholtz 1950). In het algemeen stoelt het Nederlands-Afrikaans op informele Hollandse omgangstaal (Scholtz 1985). Sommige van de onderstaande voorbeelden zijn in het Afrikaans verouderd.

Metathesis: *persent* < *present* 'cadeau', *kompelment* (verouderd voor *kompliment*), *pelsier* (verouderd voor *plesier*)

Variatie van *i* en *e*: *Aprel*, *hette*, *smet* 'smid' (alle verouderd); *bring*, *dink*, *hings*

[ø] voor [o:]: *deur* (prep.), *geut*, *meule*, *neut* [ts] > [s]: *gousblom*, *koors*, *kwes*, *messel*, *mus*, *plaas*, *snags* [e:] > [ø]: *deuskant*, *seuwe*, *speul*, *teun* 'tegen', *veul*

jou aantrek 'zich kleden', *bees* 'rund', *diegenige* 'diegene', *hout kap*, *kielie* 'kietelen', *onder* 'beneden', *vyfste* (*sewenste*, *negenste* - verouderd), *wegkruipertjie* 'verstoppertje'

Onder de specifiek (Oud)Hollandse kenmerken van het Afrikaans zijn de volgende.

Stemloze initiële fricatieven [f]: *veer*, *vroeg* en [s, x] (vooral Noord-Hollands en Amsterdams): *sien*, *see*; *gaan*, *groeï*. Finale [i] in *dankie* < *dank je* en in diminutiva: *bakkie*, *koppie*. Heldere [a:]. De lange [a:] was in Holland zeer helder, zelfs [ä:]. In het Afrikaans is deze heldere kwaliteit bewaard voor [r]: *kers*, *lantern*, *perd*, *tert*, *werd*. Lexicale Hollandismes: *het* (Noord-Hollands) 'hebben', *hoof* 'hoeven', *blom* 'bloem', *genog* 'genoeg', *ken* 'kunnen' en *sel* 'zullen'. Het reflexieve gebruik van het persoonlijke pronomen: *Sy het haar vererg*; *Hulle wil hulle daarteen verset*. Predicatieve possessieve pronomina zonder het lidwoord: *Dit is myne/hare*.

Dit Hollands-Afrikaans is noch onvermengd zuidelijk Zuid-Hollands (Kloeke 1950) noch onvermengd Noord-Hollands (met name Amsterdams). In zuidelijk Zuid-Hollands komen jotaseringsvormen voor die het Afrikaans mist: *bojem*, Afr. *boom*; *draeje*, Afr. *drade*; *woejend*, Afr. *woedend*. Ook de Zuid-Hollandse diminutiva verschillen: *blommechie*, Afr. *blommetjie*; *karrechie*, Afr. *karretjie*; *touwchie*, Afr. *toutjie*. Enkele verschillen tussen het zuivere Oudamsterdams (Daan 1954; Kloeke 1934; Thijm en Van Lennep 1885) en het Afrikaans zijn: *bleese*, Afr. *blaas*; *dreed*, Afr. *draad*; *eevend*, Afr. *aand* < *awend*; *kweed*, Afr. *kwaad*; *baltje*, Afr. *balletjie*; *kartje*, Afr. *karretjie*.

De apocope van [t] (in bijvoorbeeld Afr. *nag*) is in de 17e eeuw typisch geweest, niet van zuiver dialect maar van meer verzorgde taal, onder andere in de steden; dat geldt ook het voltooid deelwoord met *ge-* (in stede van *e-* of nul) in Afr. *gegaan*.

Het Nederlands van het uitgebreide koloniale rijk was eigensoortig wat het contact met andere talen betreft, waaruit zowel ontleening als interlectische aanpassing zijn voortgekomen. In de 17e eeuw zijn veel lexicale items ontleend aan het Portugees, het Maleis, het Javaans, de talen van India, het Spaans, en specifiek aan de Kaap, het Khoikhoi (Boshoff 1921: 170-218; Stoops 1982: 1-13). Sommige daarvan zijn in Europees Nederlands gangbaar geworden, maar andere zijn beperkt gebleven tot koloniaal Nederlands en z'n vertakkingen, waaronder *guave* (Afr. *koejawel*), *mandoor* 'opziener' en *sambreel* 'paraplu'. Aan de Kaap en ook elders in het koloniale rijk heeft interlectische aanpassing aanleiding gegeven tot het ontstaan van eigensoortige vormen van het Nederlands.

10.2. Interne taalgeschiedenis

10.2.1. Orthografie en fonologie

10.2.1.1. Orthografie

De centrale, Romeinse en op het Nederlands gebaseerde spellingtraditie vormt de grondslag van de huidige spelling. Daarnaast is er vroeg in de 19e eeuw in de islamitische scholen in Kaapstad een Arabisch-Afrikaans systeem ontstaan (Davids 1992). Het eerste gepubliceerde document in die traditie was de *Uiteenzetting van het Geloof* (*Bayaan uddiin*) van 1876, dat tot halverwege de 20e eeuw gevolgd is door een groot aantal Arabisch-Afrikaanse geschriften.

De Nederlandse schrijftaditie is geleidelijk in een Afrikaanse overgegaan. In de loop van de 18e eeuw hebben zwak geletterde Afrikaanstaligen teksten in onvolkomen Nederlands geschreven, waarin eerder de Nederlandse spelling dan de Nederlandse grammatica werd eerbiedigd. Hieruit is in de eerste helft van de 19e eeuw

een expliciet Afrikaanse spellingtraditie gegroeid die in kranten werd gebruikt. De eerste Afrikaanstalige krant, de *Patriot*, sloot zich aanvankelijk bij dit Nederlandse schrijfsysteem aan, maar week hoe langer hoe meer ervan af, en vormde een eigen en sterk van het Nederlands verschillende spelling. Het *Patriot-Woordeboek* van 1902 is gegrond op de volgende principes.

- [f] is overal *f. erfaring, fan, fer* 'voor', *form, folledig, fraag, gefoel*
 [i] wordt in gesloten syllaben voorgesteld door *ii*, in open syllaben door *i*:
biid 'bieden', *briif* 'brief', *diin, hiir, maniiir, praktiis, siik*; *di* 'die', *dri, ni, foetji*
 'voetje', *wi*
 [ei] is consequent *y*: *alby, beskydenhyd, rys, syl, tryn, waarhyd, y'er* 'ei', *ynde*

De grondslag van de thans geldende spellingregeling is in 1915 gelegd door een commissie (nu de *Taalkommissie*) van de *Suid-Afrikaanse Akademie*, die heeft afgezien van de door de *Patriot*-traditie geïntroduceerde afwijkingen van de Nederlandse spelling. Er is uitgegaan van nauwe aansluiting bij de Nederlandse spelling, onder andere wat het gebruik van *f/v*, *ei/y* en het aan elkaar schrijven van samenstellingen betreft.

Het onderscheid tussen *ei* en *y*, *f* en *v* wordt gehandhaafd: *Mei, my; reis, rys; steil, styl; wei* 'weiden', *wy* 'wijden'; *fee, vee; fel, vel; fonds, vonds; fors, vors*. Samenstellingen worden aaneengeschreven: *feitekennis* (niet *feite kennis*), *hoefyster* (niet *hoef yster*), *kwarteeufees* (niet *kwart eeu fees*), *modebewus* (niet *mode bewus*). Syncope wordt (in wisselende mate) diacritisch aangeduid: *koeël* 'kogel', *leër* 'leger', *reën* 'regen', *seën* 'zegen', *spieël* 'spiegel', *teël* 'tegel' (doch niet na *a*: *hael* 'hagel', *maer* 'mager').

In 1917 verscheen de eerste uitgave van de *Afrikaanse woordelys en spelreëls*, het belangrijkste middel voor de standaardisering van het lexicon en de orthografie van het Afrikaans. De jongste uitgave is de achtste en dateert van 1991.

10.2.1.2. Fonologie

Het onderstaande systeem van fonologische segmenten gebruiken we hier als referentiekader (De Villiers & Ponelis 1987; Ponelis 1990). De bondige bespreking wordt gericht op frappante aspecten van de fonologische ontwikkeling van het Afrikaans en gaat voorbij aan de vele overeenkomsten met het ABN.

Klinkers

Hoog: [i], [u], [y]

Middelhoog: [e:], [o:], [ø]

Middellaag: [è] in [bèt] 'bed'; [æ] in [ræx] 'reg', [ò] in [mònt] 'mond'

Laag: [a], [a:]

Centraal: de ongeronde sjwa [ë] in [kës] 'kis', de geronde sjwa [ö] in [bö]k 'buk'

Diftongen

[iu] 'leeu', [ui] 'roei', [o:i] 'rooi', [a:i] 'laai', [öi] 'ruit', [ei] 'stry', [ou] 'kous'

Medeklinkers

[p], [t], [k]; [b], [d], de stemhebbende velaire sluitklank [g] in [gun] 'ghoen'

De stemloze alveopalatale affricaat [C] in [cèk] 'tjek', de stemhebbende alveopalatale affricaat [J] in [Ji:p] 'Jeep'

[f], [v], [s], [z], [x]; de stemloze alveopalatale spirant [S] in [Sik] 'sjiek', de stemhebbende alveopalatale spirant [Z] in [Zëni] 'genie'

[m], [n], de velaire nasaal [N] in [baN] 'bang'

[l], [r]

[j], [h]

Fonologische elementen

[i] is de klinker van de diminutiefuitgang: *bakkie, koppie, hartjie, boompie*. In *dankie* < *dank je* is er een rest van de ontwikkeling van *-je* tot *-ie* in dialectisch Nederlands (Hollands). De [i] heeft zich uit eind-sjwa ontwikkeld in: *gasie* < *gage, aspersione, koerasie* 'libido', *Legransie* < *Le Grange, murasie* 'ruïne', *oorlosie* 'horloge'; *Labuschagnie, tamatie*. De zuidwestelijke variëteit van het Afrikaans heeft verhoging en verkorting van [e:] tot [i] in bijvoorbeeld [vit] 'weten' en van [o:] tot [u] in bijvoorbeeld [ruk] 'roken'.

Onder ABN-invloed heeft deftige [y] de [ou] verdrongen in *gruwelik, huwelik, sku* en *waarsku*. In noordwestelijk Afrikaans varieert [öi] met [y]: *bruun* 'bruin', *bute* 'buiten', *huus, kuul, luuster, uut*, ook in *ui*²-vormen: [by] 'bui', *fluut, luuster*.

De lange middelhoge klinkers [e:] en [o:] zijn slechts in een beperkt gebied in het Afrikaans bewaard, onder andere in het westen. In het zuidwesten zijn deze klinkers overgegaan tot [i] en [u], en in de rest van het taalgebied zijn ze diftongisch (zoals in verschillende Nederlandse variëteiten): [ië] en [uë].

De korte, niet gepalataliseerde klinker [ò] van *botter, skottel* en *sog* 'zeug' is kenmerkend van dialectisch Nederlands; dat geldt ook *blom* 'bloem', *sop, trop, verdomp, genoeg (genoeg)* en *mot* (verouderd voor *moet*). Er is een palatale [æ:] uit heldere [a:] voor [r] in *kers, kombes, lantern, perd, pêrel* (homofoon met de naam van het dorp *Paarl*), *pers, stert* en *werd*. In stedelijk en vooral oostelijk Afrikaans wordt [a:] onder Engelse invloed gerond tot [ò:] in bijvoorbeeld *graag, maan* en *slaap*.

De klinker van *gun*, *hurk* en *lus* is een geronde sjwa. De oude variatie tussen [ö] en [ò] is in *vrk*, *wurg* en *wurm* verdwenen ten gunste van [ö], en in *dorp*, *orrel* 'orgel', *snork* en *sorg* ten gunste van [ò]. Ongeronde, neutrale sjwa komt voor in bijvoorbeeld *dik*, *fris*, *lip* en *mik*. In verschillende variëteiten van het Nederlands is er een nauwe overeenkomst in de kwaliteit van de klinkers in *wit* en *wet* met als gevolg een sterke variatie tussen die klinkers, die aanleiding gaf tot onder andere samenvallende (*leken* 'likken; lekken') en de vorming van doubletten (Afr. *skink* 'inschenken', *skenk* 'geven'). Uit het feit dat die variatie in het Afrikaans is voortgezet, blijkt dat de verslapping van de hoge sjwa in *wit* tot neutrale sjwa pas later in het Afrikaans is ingetreden (Ponelis 1990: 21-24, met de literatuur daar vermeld). Oudere Afrikaanse vormen met [è] zijn: *Aprel*, *bereg* 'bericht', *blek*, *Deppenaar* 'Dippenaar', *Derk*, *desselboom*, *gespeckeld*, *kes* 'kist', *pek*, *Vesser* en *Wellem*. [è] uit sjwa komt voor in *bring* 'brengen', *dink* 'denken', *skinder* 'roddelen' en *tingerig* 'tenger'; ook in de oudere vormen *agint*, *Desimber*, *Ingeland*, *omtrint* en *Vinter* 'Venter' (Scholtz 1965: 205 e.v.).

Het eerste element van de diftong [eu] is verhoogd tot [i] in [liu] *leeu*, *skreeu* en dat van de diftongen [ei] en [ou] is een lage sjwa. In ouder en dialectisch Afrikaans variëren [ø] en [öi]: *deugdelik/duigdelik*, *geut/guit* 'goot', *kreupel/kruipel* (ook in het Noord-Hollands). De oude verlenging en diftongering van de gespannen sjwa tot [ei] worden aangetroffen in dialectisch *Dynsdag*, *kynd* 'kind' en *wynkel*.

[k] is bewaard in de combinatie [sk]: *skaam*, *skryf*, *skuins*. In de Hollandse dialecten heeft [sk] zich onder andere rond Amsterdam en Haarlem gehandhaafd tot in de eerste decennia van de eeuw. Vroege Kaapse spellingen met *sc-* duiden op de klankwaarde [sk]: *screve* (1711), *scep* (1719) en *scaaf* (1728). De stemhebbende intervocalische explosief [g] in *burger*, *sorge*, *gevolge* en *nege* kan aan Hoogduitse invloed worden toegeschreven. In subvariëteiten van zuidwestelijk Afrikaans komt de stemloze alveopalatale affricaat [C] in het diminutief voor (waar andere variëteiten een palatale sluitklank [c] hebben): *biCi* 'beetje', [skunCi] 'schoentje'. Die kan een relict zijn van vroeger dialectisch Nederlands. De stemhebbende tegenhanger [J] die in dezelfde variëteit voorkomt, bijvoorbeeld in [Jas] 'jas' en [Jeij] 'jij' is waarschijnlijk onder Maleise invloed.

Het onderscheid tussen stemloze (fortis) en stemhebbende (lenis) fricatieven, bijvoorbeeld [s] tegenover [z], bestaat in het Afrikaans in anlautende en/of tonische vormen als de volgende niet: [fi:r] 'fier, vier'; [söikër] 'suiker', [sout] 'zout'; [xa:n] 'gaan', [xe:mi] 'chemie'. In het Hollands (paragraaf 10.1.4.) is deze neutralisatie bekend, maar ook in het Maleis bestond het onderscheid niet, en de mogelijkheid van Maleise inwerking kan dus niet worden uitgesloten. Een stemhebbende mediale labiodentale fricatief is bewaard in *hawe*, *duiwel* en *gerwe* en gesyncopeerd in *aand* 'avond' en *toor* 'toveren'. Mediale [b] is tot [v] overgegaan in ouder en dialectisch *Bywel* 'bijbel', *troewel* 'troebel', en de [v] is gesyncopeerd in *hê* 'hebben'. De stemhebbende mediale velaire fricatief is in het Afrikaans een explosief [g] geworden in bijvoorbeeld *berge* en gesyncopeerd in bijvoorbeeld *teuel* < *teugel*.

In aansluiting bij het Nederlands is eind-[n] na sjwa overgegaan in de velaire nasaal [N]: *garing* 'garen', *ketting* 'keten' en *kussing* 'kussen'. De variatie in het Maleis tussen finale [n] en [N] kan tot die overgang hebben bijgedragen; vergelijk de Maleise leenwoorden met finale [N] < [n]: *boentieng* 'zwanger' en *labarang* 'feestdag'. De alveolaire triller [r] is overwegend, maar varieert met een verscheidenheid van gebrouwde uitspraken, die zowel uit variëteiten van het Nederlands als uit het Hoogduits of het Frans afkomstig kunnen zijn. De glide [h] is in het Afrikaans stemhebbend geworden, waarschijnlijk onder vreemde invloed.

Fonologische veranderingen

De nasalering van klinkers en diftongen voor fricatieven en nasalen komt algemeen in het Afrikaans voor, vergelijk *Hans*, *kens* 'kinds', *ons*, *kanfer*, *inrig*. Dit verschijnsel komt wijdverbreid voor in een aantal Nederlandse variëteiten van Holland, Brabant en Vlaanderen.

De ontronding van de geronde voorklinkers [y], [ö] en [ø] en de diftong [öi] is verbreid in hedendaags Afrikaans en kan worden toegeschreven aan Engelse invloed, maar zij dagtekent uit een tijd voordat het Engels het Afrikaans heeft beïnvloed: *Cipedoo* (1726-1727) < *Cupido*, *janiwari* (1777) 'januari', *tenis* (1774) 'Theunis'.

De verhoging (gepaard gaande met verkorting) van tonische [e:] en [o:] tot [i] en [u] respectievelijk ([bis] < *bees* 'rund', [uk] 'ook') is geografisch beperkt tot het zuidwesten, wat erop duidt dat het verschijnsel pas later ontstaan is, nadat de taalgemeenschap zich begon te verbreiden. Atonische [o] wordt in alle variëteiten verhoogd tot [u]: [brytu] 'bruto', [kwartu] 'kwarto', [bruka:t] 'brokaat', [luka:l] 'lokaal'. Dit verschijnsel komt ook in het Portugees voor, waaraan het door het Afrikaans ontleend zou kunnen zijn.

De deletie van voorlaatste consonanten (Scholtz 1972: 89-94) is goed gedocumenteerd in vroeger Afrikaans (en Nederlands): *sels* (1772) 'zelfs', *crijnsraat* (1787) 'krijgsraad', *gereescap* (1728) 'gereedschap'. [d] wordt algemeen na [n], [r] en [l] geschrapt: *hanne* 'handen', *harre* 'harde' en *heller* 'helder', een verschijnsel dat in variëteiten van het Nederlands productief was.

Eind-[t] is na obstruenten weggevallen: *nag* 'nacht', *juis*, *kreef*, *stip*, *bedruk*. De vele vindplaatsen van de apocope van [t] in Kaapse teksten uit de eerste helft van de 18e eeuw wijzen erop dat dit proces reeds in de vorige eeuw aan de Kaap aan de gang was. [t]-Apocope wordt aangetroffen in vroeger stedelijk Hollands en in koloniaal Nederlands (Snyman 1975 en 1979). Aan de Kaap heeft de wegval van eind-[t] veel bijgedragen tot de erosie van flexie-uitgangen, waaronder de derde persoon enkelvoud: *klop* 'klopt' en het zwakke voltooid deelwoord: *geklop*. In zuidwestelijk Afrikaans worden finale obstruenten ook na resonanten gedeleerd: *hem* < *hemp* 'hemd', *plang* < *plank*, *ron* < *rond*, waarschijnlijk onder invloed van een Maleise morfeemstructuurconditie op finale obstruentenclusters, waardoor [t]-apocope versterkt had kunnen worden.

De stemhebbende velaire explosief [g] is gesyncopeerd tussen een sonorant en sjwa: *koeël* 'kogel', *leër* 'leger', *spieël* 'spiegel', *vroeër* 'vroeger', 'weier' 'weigeren' (Scholtz 1981: 190-207). Synchrone vormen met [g] laten zien dat het hier gaat om een explosief: *berge*, *burger*, *mage*, *oge*. Geïsoleerde voorbeelden worden in teksten uit de 18e eeuw aangetroffen: *eijen* (1719) 'eigen', *geewijert* (1750) 'geweigerd'. Het gebrek aan overgeleverde gevallen zou het gevolg kunnen zijn van de schriftelijke stigmatisering van het verschijnsel en het is goed mogelijk dat het proces reeds in de 18e eeuw productief was. De syncope van mediale [v] werkt in dezelfde omgeving maar is aanzienlijk minder productief dan de deletie van [g]: *aand* 'avond', *bly* 'blijven', *oond* 'oven', *swael* 'zwavel'; *hê* 'hebben'. Die is in veel vormen uitgebleven: *bewe* 'beven', *hawe* 'haven', *silwer* en *sterwe*.

10.2.2. Morfologie

Er is grote overeenkomst (wat derivatie en compositie betreft) maar ook duidelijk verschil (ten aanzien van flexie en reduplicatie) tussen de morfologische structuur van het Afrikaans en het Nederlands.

10.2.2.1. Flexie

Het Nederlandse flexiesysteem is in het Afrikaans drastisch gereduceerd. Actief gebleven subsystemen zijn substantivisch meervoud, pronominaal getal en persoon, attributieve adjectieven en trappen van vergelijking. Het onderscheid tussen sterke en zwakke pronomina en het grootste deel van de verbale flexie zijn verdwenen.

Het meervoud. Zowel het meervoud als de categorie substantieven die in verbinding met hoofdtelwoorden niet de meervoudsvorm krijgen (bijvoorbeeld *twee liter*, *drie kilo*, *vier gram*) zijn in het Afrikaans productief. Het is bekend dat pluralisering door creolisering opgeheven of geherstructureerd kan worden. De herstructurering kan een patroon met een substantivische basis en een pronominale uitgang behelzen, *kint sender* 'kinderen' in een variëteit van het Negerhollands, waar *sender* gelijk is aan het pronominaal van de derde persoon meervoud. Analoot hieraan wordt in de literatuur sinds Du Toit, 1905, 87 geredeneerd dat de *hulle*-constructie in het Afrikaans een soort van meervoudspatroon is: *Piet-hulle*, *my ouma-hulle*, terwijl die constructie in feite associatieve waarde heeft en met meervoudigheid niets uit te staan heeft (10.2.2.3.).

Er is in het Afrikaans een gamma van meervoudssuffixen waarvan de productiefste -e en -s zijn: *bakke*, *blomme*, *boeke*, *distrikte*, *gedigte*, *harte*, *kerke*, *neuse*, *ore*, *wette*; *derms*, *direkteurs*, *Fariseërs*, *konings*, *leeus*, *ooms*, *vergaderings*. Het s-meervoud is in het Afrikaans, zoals in sommige Nederlandse dialecten, sterker ontwikkeld dan in het ABN. In de omgangstaal heeft zich een variant met -te ontwikkeld

analoog aan alternanties met [t]-apocope, bijvoorbeeld *bees* - *beeste*, *kas* - *kaste*. Analogische vormen zijn ook: *brugte* 'bruggen', *buste* 'bussen', *klaste* 'klassen' en *troste* 'trossen'.

De belangrijkste kleinere subsystemen zijn de meervouden op *-(e)ns*, op *-ers* en op *-ere*. Het meervoud op *-ens* of *-ns* is synchroon beperkt: *gevoel/gevoelens*, *gewete/gewetens*, *meul(e)/meulens*, *wa/waens* 'wagens'; *bed/beddens*, *bad/baddens*, *nooi* 'meisje' / *nooiens*, *vrou/vrouens*; dialectisch: *brug/brûens* 'bruggen', *koei/koeiens*, *lou* 'leeuw' / *louens*. Die meervouden waren betrekkelijk verbreid in vroegere Nederlandse en Kaapse geschriften (Crena de Jongh 1959: 93-94; Raidt 1974: 101-102). Vroegere Kaapse voorbeelden zijn: *jockens* (1709) 'leugens', *bullens* (1739) 'stieren', *vlaktens* (1779). Het *-ers*-meervoud berust op een oorspronkelijke metanalyse van stamfinale *-er* en het plurale suffix *-s*, in bijvoorbeeld Afrikaans *kalwers*, *kinders* en *lammers*. Het is analogisch veralgemeend tot *goeters* 'spullen, goed', *klippers* 'stenen' en *maters* 'maats' en de dialectische vormen *bogters* 'dwazen', *lappers* 'kleren' en *niksnutters*. Meervouden op *-ere* zijn plechtstatig en komen voor bij woorden die uit het ABN stammen: *beendere*, *geledere*, *liedere* en *volkere*.

Pronominale flexie

Het systeem van persoonlijke pronomina (inclusief de R-pronomina) bevat de volgende elementen.

ek	my		myne
jy	jou		joune
hy	hom	sy	syne
sy	haar		hare
dit			
ons			
julle			
hulle			
hier- + prepositie;	daar- + prepositie	(bijvoorbeeld hierin,	
		daarin)	

De oppositie tussen beklemtoonbare en onbeklemtoonbare pronomina is verdwenen, en alleen relictten van de atonische pronomina resteren. De interjectie *ja*' met de betekenis 'ja' bevat een atonische vorm van het oorspronkelijke voornaamwoord voor eerste persoon enkelvoud *ik*. *Dankie* 'dank je' en *asseblief* bevatten het atonische *je*. De interjectie *ditsem* bevat atonische 'm < hem. De possessieve elementen *se* en *s'n* in bijvoorbeeld *Jan se boek*, *Jan s'n* zijn atonische vormen van *zijn*. Het atonische R-pronomen *er* is bewaard in de uitroepen *bokrin*, *bokruit*; *beesrin*, *beesruit* die worden gebruikt tegenover vee.

Er zijn drie enkelvoudsvormen: nommatief (als onderwerp en copulapredikaat:

ek, jy, hy, sy), objectief (als voorwerp, prepositioneel voorwerp en attributief possessief: *my, jou, haar*) en predicatief possessief (*myne, joune, syne, hare*). In de mannelijke reeks is er een vierledig paradigma, met een onderscheid tussen objectieve (*hom*) en attributief-possessieve vorm (*sy*). In de derde persoon worden mannelijk, vrouwelijk en onzijdig gedifferentieerd. Onzijdige vormen omvatten *dit* en de prepositionele vormen *hier-* en *daar-* (de R-pronomina). De meervoudige voornaamwoorden zijn niet gedifferentieerd.

In de eerste persoon enkelvoud wisselde vroeger *ek* met *ik* af. *Ik* is eerder in de eeuw uitgestorven. Een vroege optekening van *ek* is van 1720; 18e-eeuwse teksten geven blijk van variatie tussen *my* en *myn*, in zowel objectieve als possessieve functie.

van *my/myn* Soen *my/myn*

In de loop van de 18e eeuw ging de voorkeur uit naar *myn*, maar sedertdien is die vorm door *my* verdrongen, waarschijnlijk mede onder ABN-invloed.

De vormen van de tweede persoon enkelvoud *jy* en *jou* hebben pas later het formele paradigmatische *u* gekregen. Nu nog bestaat er een oppositie van formaliteit waarin niet *u* maar de indirecte vocatieven (zoals *meneer, mevrou*) de meer afstandelijke en beleefde vormen zijn, en het gebruik van *u* blijft vooral in de spreektaal uiterst beperkt. De possessieve vorm *joune* < *joue* heeft zich analoog ontwikkeld aan *myne* en *syne*. Affectieve attributieve *jou* < *jy* in *jou aap, jou lummel* verschijnt in 18e-eeuwse Kaapse documenten: *jou verdoemde vent* (1742), *jou roeije Judas* (1748).

De oppositie mannelijk - vrouwelijk in de derde persoon enkelvoud geldt in de meeste variëteiten, maar in het noordwesten worden de 'mannelijke' vormen op zowel mannelijke als vrouwelijke zaken toegepast. De mannelijke reeks verwijst, vooral in de spreektaal, naar concreta, bijvoorbeeld *boek, huis, maan, stoel, tafel*.

Het *jy* die boek vergeet? Hy het op die tafel gelê, waar ek hom vroeër neergesit het.

Dit gebruik van de mannelijke reeks is een terreinwinst op *dit*.

De onbeklemtoonbare vorm *het* is, zoals andere onbeklemtoonbare vormen, geëlimineerd en vervangen door een oorspronkelijk demonstratieve vorm *dit*. Er was de hele 18e en 19e eeuw concurrentie tussen *dit* en *dat* in de functie van neutraal persoonlijk voornaamwoord. De oorsprong van *dit* is niet helemaal duidelijk. Het kan de resterende vorm *dit* zijn uit de oppositie *dit* - *dat*, of het kan een verzwakte, onbeklemtoonbare vorm zijn uit *dat* (met de overgang van [a] tot sjwa). De hedendaagse variatie tussen *dit* en *hulle* als anaforen van meervoudige referenten dagteekent uit de 18e eeuw.

Die boeke lê op die vloer. Tel dit/hulle op, asb. Jou idees is baie bruikbaar. Dit/Hulle kan ons in die beplanning help. ... de schapen ... dan sal ik dat ... krijgen (1770) ... tien beeste ... en wij weet ook niet van wien het is (1790)

De meervoudige reeks stamt uit een paradigma van beklemtoonbare omgangstaalvormen bestaande een pronominale basis samengesteld met de stam *-lui-lie* 'mensen': *wijlui, jijlui, sijlui*. De Afrikaanse vormen *julle* en *hulle*, met beklemtoonbare [ø] en finale sjwa, komen ook in dialectisch Nederlands voor. De finale sjwa is waarschijnlijk toe te schrijven aan onbeklemtoonbare verzwakking, en de geronde beklemtoonbare klinker van *julle* kan zich analoog aan *hulle* < *hunlui* ontwikkeld hebben.

De vorm van de eerste persoon meervoud *ons* komt uit een objectsvorm. In de documenten is er geen spoor van de vorm **wulle* < *wijlui*. De eerste optekeningen van *ons* als subject, uit de tijd 1672 tot 1721, zijn uit de mond van vreemdtaligen (Khoikhoi en slaven).

ons u kelum (Khoikhoi, 1672) 'We zullen u de keel afsnijden'

ons niet weer omkomen (Slaaf, 1691) ons sel jou kost geeven (Khoikhoi, 1706)

De eerste verwijzing naar het gebruik van *ons* als subject in de mond van kolonisten vinden we bij de Duitse bezoeker Mentzel, die van 1733 tot 1741 aan de Kaap was. De nominatiefvorming van objectspromina is goed bekend uit variëteiten van het Nederlands en van andere Germaanse talen. In het bijzonder wordt *ons* in Zeeuwse variëteiten als subject gebruikt. Nominatiefvorming is verder ook een bekend creoliseringsverschijnsel. Ten laatste kan de reductie van onbeklemtoonbare pronomina juist de beklemtoonbare vorm *ons* hebben bevoordeeld. De oudste vindplaatsen van *julle* als subject zijn uit 1765, 1770 en 1772.

hoe kom dat julle mijn beschuldig ... terweijl julle hendrick korf en brief naa steur (1765)

Hulle heeft als concurrent *sulle* gehad, dat vroeger in de eeuw is uitgestorven. De eerste optekening van *hulle* is uit 1772.

het Hulle dan Overal geloop ...hoe weet hulle dat

De uitvoerigste uiteenzetting van de diachronie van de persoonlijke pronomina is Scholtz (1981: 52-121), die wordt aangevuld in Ponelis (1979: 55-95); vergelijk ook Kloeke (1941 en 1950: 296-301); Schuhmacher (1973).

Adjectivische flexie

Adjectieven hebben trappen van vergelijking en adnominale flexie. De trappen van vergelijking zijn deels synthetisch en deels analytisch. Syndietische vergelijking omvat zowel regelmatige flexie met *-er* en *-ste* als suppletie. Een (predicatieve) overtreffende trap op *-ste* komt ook in gesproken en dialectisch Nederlands voor.

bleek	bleker	bleekste
koud	kouer	koudste
lank	langer	langste
moeg	moeër	moegste
verlate	meer verlate	mees verlate
baie	meer	meeste
goed	beter	beste

De adnominale flexie van adjectieven omvat naast de attributieve verbuiging het gebruik van adnominale *-s* in verbinding met de onbepaalde pronomina *iets* en *niks*: *iets/niks beters*, *iets/niks ouds*, *iets/niks onwaars*. *iets* en *niks* zijn de enige overblijvende leden van een vroeger grotere groep. De constructie wordt aangetast door Engelse invloed, waardoor het gebruik van de *-s* in verval raakt: *iets beter*, *niks onwaar*.

Gegeven de sterke interlectische druk op vroeg Afrikaans wekt het behoud van attributieve flexie enigzins verbazing, maar merkwaardiger is de lexicalisering en met name de volkomen herstructurering van het vrij doorzichtige syntactisch-semantic systeem van het Nederlands. Terwijl in het Nederlands attributieve flexie syntactisch bepaald wordt door genus, bepaaldheid en getal, zijn de determinanten in het Afrikaans in de eerste plaats lexicaal-structureel. Het Afrikaanse genussysteem is geheel verdwenen en kan uiteraard dus geen invloed op attributieve flexie hebben, maar ook bepaaldheid en getal determineren de vorm van attributieve adjectieven niet. De determinanten van attributieve flexie in het Afrikaans zijn syllabische en morfologische structuur: polysyllabische en/of afgeleide adjectieven hebben attributieve flexie, monosyllabische simplexen fleteren niet.

Monosyllabische simplexen

bruin: 'n bruin broek, die bruin broek; bruin broeke, die bruin broeke

sterk: 'n sterk ekonomie, hierdie sterk ekonomie; sterk ekonomieë, ons sterk ekonomieë

Monosyllabische complexen

Het enige complex met die structuur heeft het suffix -s.

Durbans: 'n Durbanse koerant, die Durbanse stadsorkes; (die) Durbanse koerante

Transvaals: 'n Transvaalse regulasie, die Transvaalse span; (hierdie) Transvaalse besoekers

Polysyllabische complexen

bruinerige: 'n bruinerige broek, die bruinerige broek; (die) bruinerige broeke

dokumentêre: 'n dokumentêre rolprent, dokumentêre rolprente; hierdie dokumentêre rolprent(e)

Factoren als lexicale spesialisering, affect, stijl en de werking van fonologische processen oefenen invloed uit op de attributieve flexie van monosyllabische simplexen en maken de bewuste lexicale klassen ondoorzichtig. Lexicaal gespecialiseerde adjectieven hebben attributieve flexie.

'n arm inwoner 'n arme inwoner 'een beklagenswaardige inwoner'

die naar vrou 'de vrouw die misselijk is' die nare vrouw 'de akelige vrouw'

Affectische monosyllaben kunnen worden verbogen.

'n duur motor (neutraal) 'n dure motor (affectisch)

die sterk tou die sterke tou

'n lang slungel 'n lange slungel

Monosyllabische simplexen worden wel verbogen, wanneer hun flexievorm onder invloed van fonologische processen van de basis verschilt.

Die vloer is glad: [xlat]; die gladde vloer: [xladë] (auslautsverscherping)

Die vrou is doof; die dove vrou (auslautsverscherping) Die pad is breed;

die breë pad ([d] -syncope) Die bos is dig; die digte bos ([t]-apocope) Die

bome is hoog; hoë bome ([g]-syncope)

Verbogen monosyllaben zijn formeler dan hun onverbogen pendanten.

'n streng(e) program, ferm(e) optrede, hulle kil(le) afkeer, nou(e) skakeling

Tot de klasse der onverbogen monosyllabische adjectieven behoren: *bias, bleek, bot, bros, bruin, diep, dik, dom, dun, duur, geel, groot, kaal, klam, knap, krom, los, maer 'mager', mooi, oop, ou, vlak, vol, vrot 'verrot', vry*. Dit type onverbogen adjectief is vrij frequent in a. 18e-eeuwse Kaapse documenten: *een groot spiegel* (1706), *twee groen combeersen* (1708), *een smal pick* (1711), *een ouw waagen* (1712), *een seer keel* (1716), *blou ooge* (1741) *vier ouw baalis* (1758) en b. vroeg Nieuwnederlands: *een groot partije eiers* (Schipper Symon Turver 1652), *groot blyckxsem* (De Ruyter).

Een aantal polysyllabische adjectieven, zoals *alleen, bankrot, gelyk* en *ovaal* missen, attributieve flexie: *alleen kinders, 'n bankrot onderneming*. Polysyllaben op sjwa + resonant verbuigen niet: *'n donker nag, die kalm see, 'n maer (< mager) man*. Die categorie omvat ook comparatieven (*donkerder, ouer*). In vroeg Nieuwnederlands verbogen adjectieven op *-er* niet consequent: *een ander tijd* (Maria van Reigersbergh), *doncker nacht* (Bredero).

De variabiliteit van attributieve flexie in vroeg Nieuwnederlands heeft waarschijnlijk bijgedragen aan de Kaapse herstructurering (Raidt 1968), maar onverbogen vormen waren beslist niet talrijk genoeg om als basis te dienen voor de ontwikkeling van attributieve flexie in vroeg Afrikaans.

Verbale flexie

De deflexie van het werkwoord is aanzienlijk groter dan die van het zelfstandig naamwoord en het adjectief. In het Nederlandse basissysteem kunnen een aantal verbale flexiesystemen worden onderscheiden.

- a. Flexieklasse: het onderscheid tussen regelmatige (zwakke) en onregelmatige werkwoorden (sterke en onregelmatig zwakke verba) is in het Afrikaans volkomen opgeheven. Het systeem is ondergraven door het verlies van het imperfectum.
- b. Finietheid omvat in de eerste plaats de oppositie tussen finiete en niet-finiete vormen. De finiete flexiesystemen modus (imperatief en indicatief), tempus (het imperfectum) en congruentie zijn allemaal geëlimineerd. Van de niet-finiete vormen is de infinitief verdwenen, terwijl het voltooid deelwoord ten dele is behouden door het prefix *ge-*.

Afgezien dus van het voltooid deelwoord met *ge-* heeft een Afrikaans verbum geen vervoeging.

Sit! Ek sit; Jy sit; Sy sit; Hulle sit Sy sal sit; om te sit Sy het gesit

Van het rijke verbale flexiesysteem van het Nederlands zijn alleen enkele resten in het Afrikaans bewaard gebleven: het participiale prefix *ge-*, de aanvullende secundaire flexie van enkele werkwoorden en vrije vormvariatie. Een aantal centrale, frequente verba hebben kleine suppletieve flexieparadigmata.

wees, is, was, gewees hê, het, gehad; had (dialectisch) kan, kon; moet, moes; sal, sou; wil, wou

Bij een aanzienlijk grotere klasse verba is er vormelijke variatie.

Dit *begin/beginne* reën Dit sal *begin/beginne* reën Dit het *begin/beginne* reën

beef/bewe, beloof/belowe, gaan/gaat, gebeur/gebeure, jaag/ja, leef/lewe, ploeg/ploeë, skryf/skrywe, staan/staat, vlieg/vlie

Die varianten kunnen verklaard worden door een ongelijke historische basis. In de meerderheid van de gevallen is het (niet-variabele) verbum ontstaan uit de verbale stam: *bars* < *barst-* ([t]-apocope), *besef* < *besef-*), *bestunr*, *bloei* 'bloeden', *dig*, *draai*, *dreig*, *druk*, *eet*, *gryp*, *hang*, *huil*, *kou*, *loop*, *neem*, *plant*, *raai* 'raden', *raak*, *rook*, *skree*, *slaap*, *spoeg* 'spuwen', *stamp*, *val*, *wen* 'winnen'. Een tweede groep werkwoorden komt uit de stam van het enkelvoud: *was*, *kon*, *moes*, *sou*; *is*, *het*; *kan*, *mag*, *sal*; *gaat*, *siet*, *slaat*, *staat*; *jaag* (vs. *ja/jae* < *jage(n)*), *vlieg* (vs. *vlie* < *vliege(n)*), *seg* (vs. *sê* < *segge(n)*). Ten derde is er een groep vormen die afgeleid zijn van de stam van het meervoud of de infinitief, dus een vorm op a. -n: *doen*, *gaan*, *sien*, *slaan*, *staan* of b. -e: *belowe*, *bewe*, *delwe*, *drywe*, *grawe*, *klowe*, *lawe*, *lewe*, *skawe*, *skroewe*, met fonologische veranderingen zoals de voorbeelden laten zien.

[d]-syncope binne < binde, spelle, vinne, wôre

[v]-syncope bly < blywe, gee, glo < gelowe

[g]-syncope *bedrieë* < *bedriege*, *bêre* < *berge*, *buie*, *dra* < *drage*, *droë*,
lie (verouderd) 'liegen', *ploeë*, *sôre* < *sorge*, *têre* < *terge*, *vlie* 'vliegen'

De variatie is in veel gevallen grotendeels vrij: *beloof/belowe*, *leef/lewe*, *skryf/skrywe*,
vlie/vlieg. Bepaalde varianten zijn verouderd of verouderend: *aanspelle* (x
(hedendaags) *aanspeld*), *buie* (x *buig*), *draag* (x *dra*), *graaf* (x *grawe*), *kryg* (x *kry*),
seg (x *sê*), *suie* (x *suig*), *veeg* (x *vee*), *wa* (x *waag*), *wee* (x *weeg*), *wôre* (x *word*).
Die variatie, die merkwaardig genoeg eeuwenlang bestaat, duidt op een
ontwikkelingsstadium van concurrentie onder een verscheidenheid van verbale
vormen, waaronder de stam, het presens enkelvoud, het presens meervoud en de
infinitief.

Divergente congruentie komt vrij algemeen voor sinds het begin van de 18e eeuw
(Pheiffer 1978; Pheiffer 1980: 74-94; Scholtz 1972: 1-34; Scholtz 1981: 9-51).

ick hebt, heeft, verwacht (1712) ik durft (1728) ik noemt (1739) ik doet
(1752) ik weeten, kunnen (1720) ik bekennen en verklaaren (1728)

van dijk gaan (1752) hy groeten (1728) Rossouw moeten (1755) de kooper
belove (1769)

ons sel (1706) ons seek, denk, het (1706) ons wil, het (1707) ons moet
(1720) ons sal (1721) Onz heeft geen Bibel (1733)

of der briven van mij is (1715) mij gedagten is (1733) se (mv) sal (1727)
hulle het (1772) de heren wes mesters (weesmeesters) es (1764)

De hoge frequentie van incongruentie in de taal van vreemdelingen (Khoikhoi,
slaven, Duitsers, Fransen) is een aanwijzing voor hun interlectische invloed op de

reductie van dit subsysteem. Een interne factor van belang is [t]-apocope die de uitgang *-t* van het presens enkelvoud heeft aangetast: *klopt* > *klop*, *belooft* > *beloof*, *leest* > *lees*, maar [t]-apocope kan niet als doorslaggevend worden beschouwd.

Een zeer klein aantal verba heeft een imperfectum, waaronder *was*, *kon*, *moes*, *sou* en *wou*. In de Kaapse teksten komt een aantal dialectische imperfecta voor, waaronder *gong*, *sting* 'stond' en *vrieg*. Het dagboek van Johanna Duminy (1797) bevat imperfecta als *hong* 'hing', *ontvong* en *stong*. Tot het begin van de eeuw waren de onregelmatige imperfecta *begon/begos* en *brag/brog* in gebruik. *Had* leeft dialectisch voort.

De teksten laten weinig blijken van de vervanging van onregelmatige door regelmatige imperfecta: *dragte* 'droeg', *houde* 'hield', *loopte* 'liep' (alle 1739); *ontbreekte* (1776), *beroepte* (1779), *vangde* (1779) en *schijnde* (1779). Het lijkt alsof het imperfectum in de spreektaal bijzonder vroeg is verdwenen en alleen in de teksten een schaduwbestaan had.

Het imperfectum is in grote mate door het perfectum verdrongen (Loubser 1961; Scholtz 1972: 28-33; Scholtz 1981: 37-46). In een corpus van Kaapse teksten uit de periode 1709-1754 zijn er 158 (63%) perfecta en 93 (37%) imperfecta, wat louter een ruwe aanduiding is van de mate waarin het gebruik van het imperfectum tegen die tijd afgenomen was.

De infinitief is in twee vormen bewaard gebleven: *wees* < *wese* en *hê* < *hebben*. In dialectisch Afrikaans worden ook die vormen door respectievelijk *is* en *het* vervangen.

Hulle sal dit *het* (Hulle sal dit *hê*)

Hulle sal daar *is* (Hulle sal daar *wees*)

Het hulpwerkwoord *het* heeft geen infinitiefvorm.

Hulle sou haar gesien *het* om haar te gesien *het* of wie dat ook mag gezeg *het* (1851: de eerste optekening)

Tekenend voor het verlies van het onderscheid tussen finiet en niet-finiet is het feit dat modale hulpwerkwoorden in verbinding met *het* en imperfectische modale verba een imperfectische vorm kunnen hebben.

Daar het iets *kon* gebeur Ons sou *wou* help

Onverbogen infinitieven zijn in 18e-eeuwse teksten vrij infrequent.

Ik lat u ... wet (1710) om ... die kiste te *vor seigel* (verzegelen) (1710)
teken sal (1715); te *heb* (1730); zullen onder *teeken* (1736); te *weet* (1736)

Het enige productieve flexierestant in het Afrikaans is het participiale prefix *ge-*, waarvan het variabele gebruik volgens de beklemtoonbare structuur van de verbale stam gelijk is aan het Nederlands, onder andere *gewerk* 'gewerkt', *geloop* 'gelopen' (*ge-* voor beklemtoonbare syllabe), maar *begin* 'begonnen', *vergeet* 'vergeten' (geen *ge-* voor onbeklemtoonbare syllabe). De enige overblijvende participiale stammen zijn *-had* van *gehad* en *-wees* van *gewees*. De lange klinker van [ha:t] *-had* wordt aangetroffen in de 18e eeuw: *gehaet* (1710), *gehaad* (1752). Dialectisch wordt *gehad* regelmatig gemaakt tot *gehet*. De onregelmatige voltooid deelwoorden *gebrag* en *gekog* zijn pas drie generaties geleden uitgestorven (Scholtz 1972: 19-21; Scholtz 1981: 27-31; Pfeiffer 1980: 95-101).

Ook wat het voltooid deelwoord betreft (Conradie 1979, 1981 en 1982; Kloeke 1950: 141-145; Scholtz 1972: 21-28; Scholtz 1981: 31-37), zijn gegevens over de regularisering van onregelmatige vormen uiterst beperkt, behalve in de geschriften van de Fransman Estienne Barbier (1739).

moust ontbieden worden (1671) weshalven ... Besluijten wort ... (1715)
die Jonge ... is ... niet beswijken (1731) gekrygen heeft (1731) gereijen
'gereden' (1734) beweeg, gesluit; geblijft, verneemt (Barbier 1739)

Regelmatige voltooid deelwoorden geven blijk van vroeg verlies van de participiale uitgang. Het fonologische proces [t]-apocope tastte de uitgang aan na obstruenten: *bevestigh* (1708), *geprais* 'geprijsd' (1710), *gemaak* (1712 passim), *verkoch* (1713), *gevraegh* (1716), *geraak* (1725), *gewerk* (1728 passim), *overhandieg* (1739). Zoals bij het finiete werkwoord moet de apocope van [t] ook hier aan deflexie hebben bijgedragen. Maar ook het verlies van het participiale suffix na resonanten is al heel vroeg in de bronnen waarneembaar: *ondertecken* (1674), *verhuur* (1679), *gereijken* 'gerekend' (1710), *ge Estimer* (1710), *geapliker* (1712), *afgereken* (1713 passim), *betal* (do.), *gehur* (do.), *gelen* 'geleend' (do.), *gelever* (do.), *gestur* 'gestuurd' (do.), *gereeken* (1726), *gejventariseer* (1737), *betaal* (1739), *gepasseer* (do.), *gestuur* (do.), *verdeel* (do.).

10.2.2.2. Derivatie

Hier zullen afgeleide substantieven, adjectieven en verba aan de orde worden gesteld.

Substantieven

De productiefste klassen van derivatieve substantieven omvatten afleidingen van adjectieven en verba (Kempen z.j.). Daarnaast is er een aantal kleinere klassen.

De grootste klassen van substantivische afleidingen uit verba worden gevormd met *ge-* en *-ery*, die ook kunnen worden gecombineerd: *hulle gepraat*, *die gewerk*; *hulle praterij*, *die werkery*; *hulle gepraterij*, *die gewerkery*. Beide danken hun enorme productiviteit aan hun gebruikelijkheid in de omgangstaal. Derivaties op *-ing* zijn ook productief, maar wat meer formeel dan de voorgaande: *beslissing*, *meting*, *ontmoeting*, *uitskakeling*. Er zijn aanwijzingen voor sterke invloed van het Nederlands op die constructie. Het werkwoord *belê* < *belegge* correspondeert met het substantief *belegging* wat klaarblijkelijk is ingegeven door de ABN-vorm. *Bloeding* is de pendant van het verbum *bloei* 'bloeden'; vergelijk ook *voorkoming* (met de ABN-[o:]) en *voorkom* (met [ò]), *verdenking* en *verdink*, *voortsetting* en *voortsit*. Romaanse verba op *-eer* hebben substantivische pendanten op *-asie* en andere vormen: *kondensasie* (*kondenseer*), *redenasie* (*redeneer*); *kompetisie* (*kompeteer*), *korrespondensie* (*korrespondeer*), *reaksie* (*reageer*). Derivaties op *-sel* zijn ook productief: *baksel*, *maaksel*, *skynsel*, *versiersel*. Vormen als *afsaksel*, *kousel*, *leksel* 'aflikbaar iets' en *sleepsel* 'spoor van slang' zijn in het Nederlands niet geattesteerd.

Substantivische afleidingen op *-te* van adjectieven zijn een kleine maar niet volkomen gesloten groep: *diepte*, *gelykte*, *lengte*, *steilte*, *stilte*, *wydte*. Afleidingen op *-dom*, *-nis* en *-skap* zijn beperkt: *eiendom*, *heiligdom*, *ouderdom*, *rykdom*; *duisternis*, *wildernis*; *beterskap*, *blydskap*, *swangerskap*. Afleidingen op *-heid* worden gekenmerkt door grote productiviteit: *aardsheid*, *doodsheid*, *hoogheid*, *moegheid*, *mooiheid*, *naarheid*, *taaiheid*. *-Geid* is een informele variant van *-heid*: *mooigeid*, *taaiheid*. Dit suffix is afkomstig uit afleidingen waarin de stam op [x] uitgaat, bijvoorbeeld *droogheid*, *moegheid*; *dommigheid*, *luiigheid*, *narigheid*, *stoutigheid*. In meer formele, Romaanse vormen wordt *-iteit* gebruikt: *passiwiteit*, *populariteit*.

Persoonsaanduidingen worden afgeleid voornamelijk van een substantivische, verbale of adjectivische basis: *alkoholis*, *bankier*, *kunstenaar*, *dromer*, *huurling*; *luijaard*, *stouterd*. De werkwoordafleidingen op *-(d)er* en *-aar* zijn productief: *drukker*, *bestuurder*, *beoordelaar*. Derivaties op *-ant* en *-ent* zijn geleerd: *aplikant*, *emigrant*, *dirigent*, *opponent*. Complexen op *-(e)naar*, *-ier*, *-aris*, *-is* en *-ant* hebben substantivische stammen: *amptenaar*, *geweldenaar*, *kunstenaar*, *leuenaar*, *bankier*, *herbergier*, *argivaris*, *bibliotekaris*; *essayis*, *violis*; *komediant*, *musikant* en zijn niet productief. Er is een gesloten klasse van persoonsaanduidingen uit adjectieven met de suffixen *-erd*, *-aard* en *-erik*. *-Erd* is historisch een verzwakt doublet van *-aard*: *lomperd*, *dronkaard*. Die derivaties worden verdrongen door composities op *-gat*

en *-kop*: *banggat* 'bangerd', *vetgat* 'dikkerd'; *slimkop* 'slimmerd', *domkop* 'dommerik'.

Adjectieven

De groep van adjectivische derivaties van substantieven is rijk en divers, waaronder *musikaal (-aal)*, *fundamenteel (-eel)*, *productief (-ief)*, *wettig (-ig)*, *menslik (-lik)*. Het productiefst zijn de derivaties op *-(e)rig*, die zich door metanalyse uit vormen op *-ig* na stammen op *-er* (*hongerig*, *skemerig*) hebben ontwikkeld: *klonterig*, *krullerig*, *melerig*; *skimmelrig*, *stekelrig*, en de meer formele derivaties op *-ig* aan het verdringen zijn. Onder de adjectivische derivaties van verba zijn afgezien van de participiale afleidingen alleen de klassen op *-baar* en *-erig* productief: *besteebaar*, *omkeerbaar*; *branderig*, *dromerig*; vergelijk ook *geldig (-ig)*, *herhaaldelijk (-lik)* en *buigzaam (-saam)*. De afleidingen van het tegenwoordig en voltooid deelwoord zijn zeer productief: *bekommerd*, *geïnteresseerd*; *geslote*, *vergete*. Die van tegenwoordige deelwoorden op *-end(e)* zijn bijzonder productief: *lewende*, *stygende*. Die van voltooid deelwoorden zijn omvangrijk maar geïdiomatiseerd en danken hun uitgebreidheid aan ABN-invloed. In minder formeel taalgebruik worden afleidingen van onregelmatige voltooid deelwoorden door geregulariseerde formaties verdrongen: *geswolle voet* > *geswelde voet*, *gesmolte botter* > *gesmelte botter*, *bevrore groente* > *gevroren groente*; *verskole agenda* > *verskoolde agenda*.

Van de vrij grote klasse van stofadjectieven (uit substantieven) resteert er weinig. *Goue* in *goue oorlosie*, *goue ketting* komt via [d]-syncope uit *goude*, en *minerale* in *minerale olie* blijkt een recente geleerde vorm te zijn. Voor de rest zijn constructies met stofadjectieven door samenstellingen verdrongen: *houtstoel*, *ivoorborsspeld*, *staalspoor*, *ysterpaal*.

Verba

Werkwoorden worden primair gevormd door een syntactische constructie met partikels, bijvoorbeeld *aanbring*, *deurbring*, *saambring*, *terugbring*, *uitbring*, *wegbring* en niet door derivatie. De grootste derivatieve klassen zijn die met de prefixen *be-*, *ont-* en *ver-* en het aan het Frans ontleende suffix *-eer*: *bereken*, *betower*, *ontneem*, *ontsluit*; *verlewendig*, *verslaan*; *aktiveer*, *idealiseer*.

10.2.2.3. Compositie

Er is een grote en groeiende verzameling samenstellingen in de belangrijkste lexicaal klassen, inzonderheid het substantief. Innovaties in het Afrikaans worden in de onderstaande lijst vermeld (Scholtz 1965, 146-204).

Tot 1700

matjieshuis, sonskynweer, waterkuil
 Klipfontein, Koperberg, Tafelvallei
 assegaaihout, bobbejaankers, hottentotsuintjie
 bloubok, bontebok, duiker, klipspringer

Tot 1750

aanteelveye, adamsvy, bamboesatjar, toorgoed

Tussen 1751 en 1800

beesmis, beesvel, klipbank, pensmis, togganger, veldkos, waryer

Recent (leenvertalingen uit het Engels)

bokoste, branderplank, droogskoonmaak, feitesending, melkman,
 verkeersknoop, vulstasie

Nieuwe compositietypen in het Afrikaans zijn *beenaf* en *Jan-hulle*.

Beenaf

De kern van deze groep wordt gevormd door woorden met een substantivische stam + *-af*: *bekaf*, *beenaf*, *haaraf*, *keelaf*, *nerfaf*, *roofaf* en *velaf*. Die composita worden op verschillende wijzen gebruikt.

Adjectivisch

beenaf wees op iemand 'van iemand houden'

bekaf wees 'verlegen zijn'

Die vel is *haaraf* 'Het vel is van haar gestroopt'

Die mat gaan *haaraf* 'Het kleed verliest z'n haar'

Die skoel is *nerfaf* 'De buitenzijde van de schoen is beschadigd'

Bepaling van gesteldheid

nie hond *haaraf* maak nie (vaste uitdrukking) 'zonder succes zijn'

'n skaap *keelaf* sny

'n slang *kopaf* kap

jou hand *nerfaf/velaf* val

Een enkel aanknopingspunt voor dit patroon is de Nederlandse constructie met *bek* en *af*: *een perd (de) bek af rijden*, waaruit blijkt dat er syntactisch verband is tussen een voorwerp (*de) bek* en een resultaatief partikel *af*. Er bestaan analoge structuren met andere eidelementen van samenstellingen: *buikvol* 'beu', *pootuit*

'uitgeput', *kopsku* 'schuchter', *raadop* 'moedeloos' (vergelijk Bouman 1926: 49-50; Kempen z.j.: 153-159; Scholtz 1965: 194-195).

De associatieve constructie met -hulle

Deze structuur varieert tussen (i) een compositum, met een enkelvoudige persoonsaanduiding als stam, en (ii) een woordgroep.

- (i) Piet-hulle 'Piet en de zijnen', Marie-hulle; pa-hulle, ma-hulle
- (ii) my broer hulle, my broer Piet hulle; tannie Marie hulle

De dialectische varianten *pa-en-die* 'vader en de zijnen', *paanulle* < *pa-en-hulle* laten blijken dat de associatieve constructie met -hulle uit een coördinatieve structuur kan worden afgeleid; vergelijk ook Fries *heit en hjar* 'vader en de zijnen' (Kempen z.j.: 291-296, met verdere literatuur).

10.2.2.4. Reduplicatie

Reduplicatie is een ingrijpende morfologische innovatie in het Afrikaans. Een reduplicatievorm bestaat uit twee gelijke en geaccentueerde stammen: *amper-amper* 'bijna', *lag-lag* 'lachend', *plek-plek* 'verspreid, van plaats tot plaats', *sing-sing* 'zingend' (Botha 1988; Kempen z.j.: 180-185, 225-250). Het reduplicatiesysteem is het meest algemeen in de klasse der bijwoorden, gevolgd door werkwoorden en zelfstandige naamwoorden en andere, kleinere klassen.

Bijwoorden

Dit gaan nou-nou reën 'Het gaat binnenkort regenen'
 Hulle het raas-raas vertrek 'Ze zijn schimpend vertrokken'
 Plek-plek kom daar boompies op 'Hier en daar groeien er boompjes'

Werkwoorden

Die pryse wil-wil daal 'De prijzen staan op het punt te dalen'
 Die voël klap-klap met sy vlerke 'De vogel klapt herhaaldelijk z'n vlerken'

Zelfstandige naamwoorden

klip-klip speel, vang-vang speel, aan-aan speel (spelnamen)

Adjectieven

'n lang-lang storie 'een zeer lang verhaal'

Gereduplicateerde spelnamen en ook enkele andere reduplicaties, bijvoorbeeld *blauw-blauw* en *gauw-gauw*, zijn in het Nederlands bekend, maar kunnen niet ge-

heel en al de bron zijn voor de sterke groei van reduplicatie in het Afrikaans. Overigens zijn de parallellen tussen de Afrikaanse en de Maleise reduplicatie zo frappant (Raidt 1981) en is de Maleise invloed op het Afrikaans zo goed gedocumenteerd, dat ook dit verschijnsel moet worden beschouwd als een ontlening aan het Maleis. Tot de Maleis-Afrikaanse reduplicatieparallellen behoren Afr. *een-een* 'een voor een' en Mal. *satu-satu*, Afr. *kort-kort* 'van tijd tot tijd' en Mal. *barulang-ulang*, Afr. *nou-nou* en Mal. *baru-baru*.

10.2.3. Syntaxis

Sommige van de belangrijkste syntactische innovaties in het Afrikaans betreffen *vir* bij het voorwerp, de betrekkelijke constructie, splitsing van voorzetselconstructies, de structuur van verbale reeksen en negatie.

10.2.3.1. Vir in transitieve constructies

Zowel directe als indirecte objecten kunnen met *vir* verbonden worden.

Hulle sien (*vir*) haar Hulle sê (*vir*) haar iets (*Vir*) wie ken julle so goed?
(*Vir*) wie skryf jy daardie brief?

Het gebruik van *vir* hangt samen met de categorie van het voorwerp, bezielde, plaatsing en affect (Ponelis 1979: 202-206; Raidt 1969; vergelijk ook de bespreking in Den Besten, 1981, 156-163).

Krachtens de naamwoordelijke schaal voor het gebruik van *vir* gaan eigennamen voorop, gevolgd door pronomina en substantieven.

Die twee onderwysers besoek *vir* Sarie (eigenaam; verplicht *vir*) Die twee onderwysers besoek (*vir*) haar (pronomen; facultatief *vir*) Die twee onderwysers besoek die meisie (zn-patroon; gebruik van *vir* niet uitgesloten maar heel beperkt)

Bezielde, in het bijzonder persoonsaanduidende, naamwoordpatronen krijgen vaak *vir*, niet-bezielde en niet-persoonlijke objecten in zeer geringe mate.

Hulle sien *vir* Jan Hulle was *vir* Wagter (een hond)

Ons drink Oude Meester (naam van een cognac) Sy lees *Kringe in 'n bos*

Vir is in de begingroep (de begingroep wordt in het Afrikaans rechts door *nie* begrens) facultatief, in het bijzonder wanneer het object voor *nie* staat; buiten de begingroep (onder anderen na *nie*) is *vir* verplicht.

Die twee onderwysers kan (vir) Sarie nie besoek nie Julle moet (vir) Jan nie hiervan sê nie

Die twee onderwysers kan nie vir Sarie besoek nie *Die twee onderwysers kan nie Sarie besoek nie

Julle moet nie vir Jan hiervan sê nie *Julle moet nie Jan hiervan sê nie

Objecten aan het zinsbegin stimuleren het gebruik van *vir*, wat bijdraagt tot de opheffing van meerduidigheid.

Jan moet julle nie hiervan sê nie (meerduidig: het onderwerp is *Jan* of *julle*) *Vir* Jan moet julle nie hiervan sê nie (eenduidig: *Jan* is voorwerp)

Hulle ken ons goed (meerduidig) *Vir* hulle ken ons goed (eenduidig)

Affect, emotionele betrokkenheid en emfase verhogen de waarschijnlijkheid van het gebruik van *vir* in constructies met niet-bezielde objecten.

Affectisch/emfatisch

Ons sien vir hulle baie duidelik (*hulle* = niet-bezielt - bijvoorbeeld auto's)
Sit vir hom asb. hier neer (*hom* = een tijdschrift)

Neutraal

Ons sien hulle baie duidelik
Sit hom asb. hier neer

Vir is een voorzetsel dat door verzwakking van de klinker zich ontwikkeld heeft uit atonisch *voor*. De prepositionele aard van *vir* blijkt uit de combinatie met het betrekkelijk voornaamwoord dat *wat* is als subject en object maar *wie* in prepositiegroepen.

die meisie wat dit doen die meisie wat ek goed ken die meisie aan wie
die brief gerig word

die meisie vir wie ek goed ken

Het ontbreekt transitief *vir* niet helemaal aan Germaanse antecedenten, met name de belanghebbende constructie.

Jan kocht een boek voor haar

Transitief *vir* in het Afrikaans komt voor niet alleen in belanghebbende constructies, maar ook in indirecte transitieve structuren, die in het Nederlands niet *voor* maar *aan* als voorzetsel krijgen. Bovendien heeft de *vir*-constructie in het Afrikaans een vrijere spreiding: ze kan ook, met behoud van de semantische en stilistische waarde van de constructie, het directe object voorafgaan.

Jan koop 'n boek vir haar (belanghebbend) Jan gee 'n boek vir haar
(indirect) Jan koop vir haar 'n boek Jan gee vir haar 'n boek

Overigens is *vir* in bepaalde verbanden (bijvoorbeeld in verbinding met bezielde eigennamen) niet facultatief.

De vindplaatsen van transitief *vir* zijn vrij schaars en geven geen duidelijk beeld van de syntactische verbreiding van de constructie. Van de eerste zes gevallen van *vir* bij directe objecten worden er vijf door slaven (1732, 1744, 1762, 1765, 1769; Raidt 1976: 85) en een door een kolonist (1736) gebruikt.

Dat een hottentot voor haar heeft gevangen genomen (slaaf, 1732) als
ik voor hem krijgen kan (slaaf, 1744) zyn jongs die voor ons in de pak
huys dient (kolonist, 1736)

Die evidentie, gecombineerd met het feit dat het Laagportugees een analoge transitieve constructie met *per/por* 'voor' heeft (Dalgado 1900; Raidt 1976: 84-93), laat vermoeden a. dat de slaven de vernieuwers waren en dat ze b. het patroon aan het Laagportugees hadden ontleend. Vergelijk het parallelisme tussen de Laagportugeese en Afrikaanse constructies in de onderstaande voorbeelden.

Nos atja ponta per eli (Maleis-Portugees) we kunnen schieten voor hem
Ons kan vir hom skiet

Ne misti dali pro mi (Kaaps Laagportugees; Franken 1953: 73-74) niet moet slaan voor mij Moenie vir my slaan nie

De aanzienlijke variabiliteit van transitief *vir* geeft blijk van een aan de gang zijnde syntactische verandering die nog verre van afgelopen is.

10.2.3.2. De betrekkelijke constructie

Betrekkelijke constructies die bestaan uit een naamwoordelijk antecedent en een betrekkelijke bijzin, vallen in drie subklassen uiteen: a. directe betrekkelijke constructies, waarin het betrekkelijke voornaamwoord onderwerp of voorwerp in de bijzin is, b. prepositionele en c. possessieve betrekkelijke constructies. Het directe betrekkelijke voornaamwoord is *wat* voor alle antecedenten.

die toeriste wat die land binnekom 'n afspraak wat ek moet nakom

In possessieve en prepositionele constructies is er een typisch pronominale oppositie tussen persoonlijk (*wie*) en niet-persoonlijk *wat*, *waar*).

die toeriste wie se visums verstryk die toeriste aan wie die versoek gerig word

die motor wat se battery pap is die motor waarin hulle ry

In de omgangstaal wint *wat* ook in prepositionele en possessieve betrekkelijke constructies terrein.

die toeriste wat se visums verstryk die motor wat hulle in ry (splitsing van de voorzetselconstructie)

In het Nederlands, en ook in andere Germaanse variëteiten, concurreren al eeuwen lang de demonstratieve of D-relatieven (*die*, *dat* en *daar*) met de vragende of W-relatieven (*wie*, *wat* en *waar*) (Ponelis 1986 en 1987, met verdere literatuur). De D-relatieven zijn het vroegste Germaanse systeem, en de W-relatieven, gebaseerd op het vraagwoordstelsel, zijn aan het Romaans ontleend. De Nederlandse W-relatieven hebben de D-relatieven in prepositionele functie verdrongen. In directe functie (bij subjecten en objecten) zijn de D-relatieven goed gevestigd, maar ook hier is de W-vorm *wat* in verbinding met onbepaalde pronomina zoals *al* en *alles*

sinds de 16e eeuw in opmars. In de hedendaagse omgangstaal van de randstad wordt *wat* algemeen gebruikt, ook in verbinding met onzijdige substantieven (*het boek wat ze leest*). Die terreinwinst van vormen van *wat* en andere W-relatieven is bekend ook in variëteiten van het Nederduits, het Hoogduits, het Jiddisch, het Fries en het Engels. De verspreiding van *wat* en zijn pendanten over het Germaanse taalgebied laat vermoeden dat het ook al in de 17e-eeuwse Hollandse basis van het Afrikaans aanwezig was.

De opkomst van *wat* kan ook door ontlening gestimuleerd zijn. Hesseling (1923: 121) heeft erop gewezen dat Afr. *wat* en Mal. *yang* beide de enige directe relatieven zijn. Maar er zijn grote verschillen tussen de betreffende systemen van het Afrikaans en het Maleis. Ten eerste is *yang* in het Maleis geen pronomen en ten tweede heeft het Maleis een heel beperkte betreffende strategie waarin alleen subjecten toegankelijk zijn voor de vorming van betreffende constructies. Laagportugese invloed is meer waarschijnlijk, aangezien er veel nauwer verband bestaat tussen de betreffende strategieën van het Portugees en het Afrikaans, en Portugees *que*, zoals *wat* in het Afrikaans, een interrogatief formatief is.

In 18e-eeuwse Kaapse documenten tussen 1709 en 1798 zijn er 24 gevallen genoteerd van betrekkelijk *wat* in verbinding met lexicale antecedenten (enkelvoudige en meervoudige zn-patronen met *de-* en *het*).

't geldt wat daar nog onderberust (1709) het voorval wat tussen mijn man en den Heer Overlanddrost ... geschieden is en wat ik meede aangezien en naar waarheid vertoonen kan (1772)

Reckeninghe wat [ik] voor Leenert Oelofsz: ... hebbe verschooten (1745)
de saak wat hier ontdekt is (1795)

de mense wat swijg voor die alweetende god (1766) Goederen wat niet moet vercoft worden (1766)

Onder invloed van het Engels wordt *waar* vanwege splitsing van de voorzetselconstructie door *wat* in prepositionele betreffende constructies verdrongen.

die program waarvan hulle hou die program wat hulle van hou

'n beleid waaroor almal gis 'n beleid wat almal oor gis

Ook onder invloed van het Engels worden verkorte betreffende constructies aangewend.

die lede wat deur die raak aangewys word die lede deur die raad aangewys

rekeninge wat na die keerdatum vereffen word rekeninge na die keerdatum vereffen

10.2.3.3. Splitsing van voorzetselconstructies

Door splitsing wordt de eenheid van voorzetselconstructies verbroken.

Hulle is gesteld *op hierdie beginsel* Hierdie beginsel is hulle *op* gesteld

'n beginsel *waarop* hulle gesteld is 'n beginsel *wat* hulle *op* gesteld is

In gesproken Nederlands is die splitsing heel normaal (Kooistra 1919). In de vroege Kaapse teksten komt het verschijnsel maar uiterst beperkt voor. Sinds de 19e eeuw is de frequentie van splitsing in het Afrikaans enorm toegenomen (Ponelis 1985b), met name in de omgangstaal. Splitsing van voorzetselconstructies is een heel prominent kenmerk van de Engelse syntaxis, en de verbreiding van die constructie in het Afrikaans kan mede aan de invloed van het Engels worden toegeschreven.

R-scheiding, waardoor R-vormen in prepositieconstructies worden getroffen, is een subtype van deze splitsingen.

Daarop is hulle gesteld *Daar* is hulle *op* gesteld

'n beginsel *waarop* hulle gesteld is 'n beginsel *waar* hulle *op* gesteld is

In het Nederlands is R-scheiding bijzonder productief, maar in het Afrikaans is ze uiterst zeldzaam. De voorkeur gaat uit naar scheiding waarbij niet R-pronomina doch gewone voornaamwoorden betrokken zijn. Engelse invloed is heel duidelijk (Ponelis 1985a).

Dit is hulle *op* gesteld 'n beginsel *wat* hulle *op* gesteld is

10.2.3.4. Determineerders

De meest prominente veranderingen in het systeem van determineerders raken het perifrastische possessief (*die boom se* in *die boom se blare* 'de bladeren van de boom'; Ponelis, 1992a), de demonstratieven en het bepaalde lidwoord.

Een van de aspecten van genusneutralisatie in het Afrikaans is het verlies van de oppositie tussen de bepaalde lidwoorden van de *de*- en de *het*-klasse. Ten tweede is *die* als bepaald lidwoord veralgemeend uit de wisseling tussen *de* en *die*, in synchrone en diachrone variëteiten van het Nederlands. *Die* komt in Kaapse teksten voor sinds de late 17e eeuw, maar stond zwak tegenover *de*, dat door de Nederlandse schrijftraditie levend is gehouden tot in de 19e eeuw. Door deze invloed van de schrijftaal kan tekststudie niet aan het licht brengen wanneer precies *die* categorisch is geworden. Het lidwoord *die* bestond in de oudere Nederlandse omgangstaal maar werd aan de Kaap begunstigd door taalcontact. Het Duitse vrouwelijke en meervoudige lidwoord is *die*, en veel van de vroegste vindplaatsen van *die* komen in teksten van Duitsers voor (Scholtz 1981: 137-138). Het overlappen van het demonstratief *die* en het lidwoord *die* komt ook in het Laagportugees voor bij *ackel* (Hesseling 1919). De vorm *die* was op twee manieren prominenter dan *de*. Het lidwoord *die* is ten eerste fonologisch prominenter dan *de*, met z'n sjwa. Ten tweede, als *die* als demonstratief wordt beschouwd, is het semantisch prominenter dan als lidwoord. Vanwege zijn fonologische of semantische prominentie zou *die* door interlectische aanpassing worden begunstigd. *Die* wordt ook aangetroffen in de taal van Franssprekenden aan het begin van de 18e eeuw. Vergelijk overigens de uitgebreide literatuur in Ponelis (1993).

die brood (slaaf, 1671) die Kap die goede hoop (Franssprekende, 1710)
 die gift, die vier (Khoikhoi, tweede decennium van de 18e eeuw) die
 Haml 'de hamels' (Duitser, 1713) die Kap 'de Kaap' (1715) die paard
 (slaaf, 1721) die glas ram (Franssprekende, 1727)

De Afrikaanse demonstratieven zijn *dié*, *hierdie* 'deze, dit' en *daardie* 'die, dat'. *Dié* is het enige restant van de genusaanduidende demonstratieven. *Hierdie* (*hierie*) en *daardie* (*darie*, *daai*) bestaan uit deiktisch *hier/daar* verbonden met het lidwoord *die*, waardoor twee semantische kenmerken van het demonstratieve systeem naar voor komen: nabijheid en bepaaldheid. Vormen van *hier/daar* in combinatie met lidwoorden of demonstratieven komen in allerlei Germaanse variëteiten voor (Raidt 1989; met verdere literatuur): *hier der Stuhl* (zuidelijk Hoogduits), *hier deizen boom* (Noord-Brabants), maar worden in synchrone of diachrone Hollandse

variëteiten niet aangetroffen. Een parallelle en onafhankelijke ontwikkeling van die demonstratieven aan de Kaap kan dus niet uitgesloten worden.

10.2.3.5. Verbale reeksen

In de begingroep komt zowel een enkel werkwoord als een combinatie van werkwoorden voor.

Hulle *gaan* binnekort haar onthaal reël (*gaan* alleen in de begingroep)
 Hulle *gaan reël* binnekort haar onthaal (de combinatie *gaan* + *reël* in de begingroep)

Gaan hulle binnekort haar onthaal reël? *Gaan reël* hulle binnekort haar onthaal?

Jy *leer* jou kinders dink Jy *leer dink* jou kinders

Leer jy jou kinders dink? *Leer dink* jy jou kinders?

Hulpwerkwoorden van het type *gaan*, *help*, *laat*, *leer*, *kom* en *probeer* zijn op die wijze groepsvormend, maar modale en temporele hulpwerkwoorden zijn daarvan uitgesloten.

*Hulle sal reël binnekort haar onthaal *Sal reël hulle binnekort haar onthaal?

*Hulle het gereël reeds haar onthaal *Het gereël hulle reeds haar onthaal

Vooraf in de omgangstaal bestaat er sterke variatie tussen enkele verba en werkwoordcombinaties in de begingroep. Over de ontwikkeling van de constructie kan wegens het ontbreken van diachronische gegevens weinig worden gezegd. Een Nederlands aanknopingspunt is de combinatie van verba in een imperatieve zin (Paardekooper 1991), uit de fusie van twee nevenschiktelike imperatieven.

Gaet souckt een ander medecijn Loop blaast de lampen uyt

Maar de Afrikaanse constructie gaat veel verder dan de imperatief.

De eindgroep kan open of gesloten zijn. Een gesloten eindgroep bestaat uit verba en bevat geen niet-verbaal materiaal.

Die skrywers sal daarteen in opstand *moet kom*

Een open eindgroep wordt door niet-verbaal materiaal doorbroken.

Die skrywers sal *moet daarteen in opstand kom*

Open eindgroepen worden algemeen sinds de 18e eeuw in het Afrikaans aangetroffen.

Van breejeravier het ik *moete over de pont gaan* (1772) Ik heeft de os
wile van hem koopen (1775) of hulle opsluit die Hollandse boere *wil van
kant maak* (1845)

In zowel synchrone als diachrone variëteiten van het Nederlands (Koelmans 1965; Verhage 1952: 47-50, 61-62) zijn doordringbare eindgroepen heel gebruikelijk.

10.2.3.6. Negatie

Negatie wordt uitgedrukt door een ontkenkend woord (*nie-1*) dat in bepaalde omstandigheden (Ponelis 1979: 522-523) wordt vergezeld van verplicht eind-*nie* dat normaal de enige geassocieerde negatieve vorm is.

Ontkenkend woord (nie-1) alleen

Dit reën nie

Dit reën beslis nie

Ontkenkend woord (nie-1) vergezeld van eind-nie

Dit gaan nie reën nie

Dit reën nie besonder hard nie

Veranderingen in de structuur van negatieve zinnen zijn de plaatsing van het ontkenkende woord, het optreden van eind-*nie* en de bouw van negatieve imperatieven.

De neutrale positie van *nie-1* is voor een zn-patroon. Wanneer het zn-patroon aan *nie-1* voorafgaat, is de hele zin emfatisch.

Jan het *nie* die fiets gekoop nie Jan het die fiets *nie* gekoop nie (emfatisch)

Hulle wil *nie* hierdie metode leer nie Hulle wil hierdie metode *nie* leer nie
(emfatisch)

Het ziet er dus naar uit dat het ontkennende woord in het Afrikaans wat meer naar links staat. Overigens is er geen ingrijpende divergentie in de plaatsing van *nie-1* in vergelijking met Nederlandse en andere Germaanse variëteiten. Het ontkennende woord in het Afrikaans wordt in ieder geval niet, zoals algemeen in creoolse talen, geplaatst tussen het subject en de persoonsvorm.

*Die plan nie werk Die plan werk nie

*Dit nie reën Dit reën nie

De herhaling van geassocieerde negatieve vormen (waaronder *nie*) bestaat ook in Westgermaanse variëteiten (Pauwels 1958: 435-477).

Noot et em dat *nie* gedöön *nie* (Aarschots) 'Nooit heeft ie dat gedaan'

Het voorbeeld laat zien dat het geassocieerde *nie* zowel in het midden als achteraan kan staan. Dit soort herhaling komt ook zowel in vroegere Kaapse teksten als in hedendaags Afrikaans voor.

want jk hebbe van hem *geen* dienst *niet* gehad (Duitsler, 1742) het jy *nie*
een keer *nie* een brieve rympe gelees *nie* ... in de krant? (19e eeuw) Jy
kry *niks* wat na jou sin is *nie* wat jy gewoond aan is *nie* (hedendaags)

Hoewel geassocieerd *nie(t)*-vormen in vroeger Hollands zelden aangetroffen zijn, kan niet zonder meer worden aangenomen dat ze aan de Kaap ontbraken. Hoe het ook zij, de dwingendheid en de volstrekte zinsfinale plaatsing van Afrikaans eind-*nie* komen nergens elders in het Germaanse taalgebied voor. Als een verband tussen Afrikaans eind-*nie* en geassocieerd *nie(t)* in het Germaans wordt aangenomen, dan hebben in ieder geval die twee belangrijke veranderingen in het Afrikaans plaats gehad. Vanwege het zeer kleine aantal bewijsplaatsen van eind-*nie* blijkt er heel weinig van die ontwikkeling.

Nienaber (1955) betoogt, gevolgd door Den Besten (1986), dat eind-*nie* ontstaan is uit de contaminatie van de zinsmediale negatie van het Nederlands-Afrikaans en de zinsfinale negatie van het Khoikhoi.

Sy staan *NEG* hier Sy staan hier *NEG*

De grootste tekortkoming van die hypothese is dat in precies die variëteit die het diepst door het Khoikhoi is beïnvloed (noordwestelijk Afrikaans), eind-*nie* facultatief is.

In bepaalde Afroportugese variëteiten komt een dwingende geassocieerde negatieve vorm aan het zinsende voor (Waher 1988). Dit frappante structurele parallellisme met het Afrikaans wordt helaas tegengesproken door sociohistorische gegevens die erop wijzen dat het Afroportugees niet prominent aan de Kaap tegenwoordig was.

Portugese invloed kan wel worden aangetoond bij de derde vernieuwing: het gebruik van een verplicht, gegrammatiseerd *moet* in negatieve imperatieven.

Moet dit nie doen nie Moenie (< moet nie) hier staan nie Moet asb. nie al die tekens verander nie

Dit *moet* kan een leenvertaling zijn van Laagportugees *misti* of het Maleise prohibatieve formans *jangan*.

Na misti dali pro mi (Kaaps Laagportugees, slaaf, 1765) niet moet slaan voor mij

Jangan kau berkata begitu (Maleis) NEG je praat zo 'Praat niet zo'

10.2.4. Lexicon

Het lexicon van het Afrikaans is overwegend Nederlands-Germaans ondanks de veranderingen door taalcontact. De geërfde derivationele en compositionele subsystemen zijn productief (zie 10.2.2.2. en 10.2.2.3.). Het Afrikaans heeft betrekkelijk veel lexicale elementen ontleend aan het Khoikhoi, Maleis, Portugees en andere talen (zie 10.1.3.2.). Standaardisering (zie 10.1.2.) heeft, vooral door ontlening aan het Nederlands en het Engels, tot grote lexicale verrijking geleid.

Interlectische aanpassing

Door interlectische aanpassing is flexieverlies ingetreden (10.2.2.1.) en zijn twee krachtige lexicale subsystemen verloren gegaan: het genus van het substantief en de oppositie tussen statische en mutatieve verba. De Nederlandse basis van het Afrikaans had het genussysteem met twee termen dat ook het ABN kenmerkt. Voor vreemdtaligen moet dit een ondoorzichtig en complex systeem geweest zijn. Genus is ondoorzichtig, voorzover het in het algemeen weinig semantische moti-

vering heeft, en naamwoorden of naamwoordgroepen weinig expliciete formele genusmarkering hebben. Het is een complex systeem met een verscheidenheid van subsystemen (de lidwoorden, de demonstratieven, de attributieve adjectieven, enzovoort). De Kaapse teksten laten vooral in de vroegste stadia niet veel blijken van genusverlies, hoewel frappante voorbeelden reeds van het einde van de zeventiende eeuw dagtekenen.

die brood (slaaf, 1671), de gereetschap (1692), die gift, die vieur, die volk (Khoikhoi, circa 1710), de getal (1712), de water (1730) desen Voor val (1709), deese ongeluk (1719), deze huis (1730) een groot spiegel (1706), een smal pick (1709), een oud sadel (1713) een elandt dat sy geschooten hadden (Nederduitser, 1662), veel bloedt ... die hem het hart onverwonn heeft (Franssprekende, 1689), een afdack die in sijn schaepe kraal stondt (1746)

De oppositie tussen statische en mutatieve werkwoorden treedt in het perfectum aan het licht, waar statische deelwoorden *hebben* en mutatieve *zijn* krijgen. In het Afrikaans zijn resten van die oppositie bewaard, waaronder de verleden tijd van de lijdende vorm (met *is*).

Nuwe lede is gister aangewys

In de Kaapse teksten zijn voorbeelden van die neutralisatie heel zeldzaam.

anders hadde ik selfs bij de heeren weesmeesters gekoomen (1712) dat het daer wat slight gegaen heeft (1717)

Naamgeving aan planten en dieren

De grote verscheidenheid aan fauna en flora aan de Kaap werd in de eerste plaats benoemd door bestaande woorden in de nieuwe omgeving toe te passen (Scholtz 1975). De naam van de watervogel de *duiker* is overgedragen op een Kaapse vogel die tot een andere familie behoort dan de Nederlandse *duiker*. De *fazant* wordt geassocieerd als *Phasianus colchicus*; de Kaapse *fisant* is *Francolinus capensis*. Het belangrijkste procédé voor de benoeming van de nieuwe wereld was compositie.

jakkals: bakoorjakkals, maanhaarjakkals, rooijakkals, silwerjakkals, swartrugjakkals
 slang: boomslang, geelslang, molslang, spoegslang
 boegoe (plantsoort): bergboegoe, duineboegoe, klipboegoe, vleiboegoe

Conversie

Door conversie worden woorden zonder derivationele markering uit de ene klasse

in een andere ondergebracht (Kempen z.j.: hoofdstuk 1 en 5; Hesseling 1923: 96-100). De bijwoorden *verseg* en *aanhou* zijn uit werkwoorden afgeleid.

Hulle wil verseg nie padgee nie 'Ze weigeren volstrekt te wijken'
Dit reën aanhou 'Het regent aanhoudend'

Dialectisch worden *hoog* (=hoogte), *moeg* (=moegheid), *mistig* (=mistigheid), *siek* (=siekte) en *vlak* (=vlakte) als naamwoorden gebruikt. Het adjectief *pap* 'zacht' is een conversie van het naamwoord *pap*.

Die vy is pap. Dit is 'n pap vy.

Vergelijk ook *skelm* 'achterbaks'.

Een aantal bahuvrihi-composita worden adjectivisch-bijwoordelijk gebruikt.

Sy is bitterbek 'Ze is onvergenoegd'
grootbek 'luidruchtig'
lekkerlyf 'dronken'

Conversie is bekend in het Germaans, en de betrekkelijke productiviteit van het verschijnsel in het Afrikaans kan niet zonder meer aan taalcontact worden toegeschreven, maar met taalcontact moet wel rekening worden gehouden. Uit de vrij hoge frequentie van bahuvrihi-conversies in de noordwestelijke variëteit, die veel aan het Khoikhoi heeft ontleend, blijkt mogelijke beïnvloeding door het Khoikhoi. Wat het gebrek aan vormelijke markering betreft, is er een verband tussen conversie en deflexie en conversie kan door interlectische aanpassing gestimuleerd zijn.

Bibliografie

- Adelung, J. Chr., 1781, *Deutsche Sprachlehre: Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuss. Landen*, Berlin. [Repr., Hildesheim: 1977.]
- Adelung, J. Chr., 1782, *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache: Zur Erläuterung der deutschen Sprachlehre für Schulen*, Leipzig. [Repr., Hildesheim, 1971.]
- Adelung, J. Chr., 1774-1786, *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuch der hochdeutschen Mundart: Mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten besonders aber der Oberdeutschen*, Leipzig. [2e uitg., 1793-1801, als: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart...etc.* [Repr. Hildesheim 1970.].]
- Admoni, W., 1990, *Historische Syntax des Deutschen*, Tübingen.
- Afrikaanse woordelys en spelreëls*, 1991, 8ste uitg.
- Aiol. CG II, 1, 311-322 (Nederrijn 1220-1240)
- Aitchison, J., 1981, *Language Change: Progress or Decay?*, Cambridge. [2de druk, 1991].
- Album Willem Pée*, 1973, *Album Willem Pée. De jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*, Tongeren.
- Alewijn, Z.H., 1774, 'Verdediging van de voornaamste dichterlyke vryheden', *Werken Maetsch. Ned. Ltk.* 2, 89-155.
- Alewijn, Z.H., 1777, 'Verdediging van de voornaamste dichterlyke vryheden', *Werken Maetsch. Ned. Ltk.* 3, 109-199.
- Alting, A.S., 1981, *Woordenboek voor vrijmetselaren*, 3de dr., Amsterdam. [Fotografische herdruk van uitgave 1884.]
- Amorie van der Hoeven, A. des, 1847-1848, 'Taalzuivering van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut', *Archief voor Nederlandsche taalkunde* 1, 279-287.
- Ampzing, S., 1628, 'Nederlandsch tael-bericht', Beschryvinge ende lof der stad Haerlem, Haarlem, in: Zwaan 1939.
- ANS, 1984, zie G. Geerts e.a. 1984.
- Appel, R., 1986, *Minderheden: taal en onderwijs*, Muiderberg.
- Armstrong, C.A.J., 1965, 'The language question in the Low Countries; The use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their administration', in: J.R. Hale, J. Highfield & B. Smalley, *Europe in the Late Middle Ages*, London, 386-409.
- Backhuys, K-J. & W. Zonneveld, 1993, 'Human morphology: the invisible person', in: F. Drijkoningen & K. Hengeveld (red.), *Linguistics in the Netherlands 1993*, Amsterdam 1993, 13-24.

- Bake, C., 1898, 'Een kommakwestie', *Noord en Zuid* 21, 350-354.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 1976, *De Nederlandsche belijdenisgeschriften in authentieke teksten met tekstvergelijkingen*, 2de druk, Amsterdam.
- Bakker, D.M., 1977, 'De grammatica in de negentiende eeuw', in: Bakker & Dibbets 1977, 113-160.
- Bakker, D.M. & G.R.W. Dibbets (red.), 1977, *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch.
- Bartsch, K., 1860, 'Bruchstücke eines niederrheinischen epischen Gedichtes', *Germania* 5, 356-361.
- Bartsch, R., 1985, *Sprachnormen: Theorie und Praxis*, Tübingen.
- Battus, 1981, 'Vooruitblik op Needulans', *Onze taal* 50, 73-74.
- Baum, S.V., 1962, 'The acronym, pure and impure', *American Speech* 37, 48-50.
- Baur, F., 1975, Baur e.a. (red.), *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam.
- Becanus, I.G., 1569, *Origines Antwerpianae, sive Cimmericorum Becceselana novem libros complexa*, Antverpiae.
- Beck, D./Sv.E. Veldhuijzen, 1993, *Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624*, uitg. Sv.E. Veldhuijzen, Hilversum.
- Becker, K.F., 1841, *Organism der Sprache*, 2e uitg. Frankfurt/M. [Repr., Hildesheim, 1970.]
- Beekes, R.S.P., 1990, *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap*, Utrecht.
- Beem, H., 1974, *Uit Mokum en de Mediene. Joodse woorden in Nederlandse omgeving*, Assen.
- Beem, H., 1992, *Resten van een taal*, Amsterdam.
- Beer, T.H. de, 1895, *Na eene halve eeuw. Aanteekeningen, opmerkingen en verklaringen bij Waarheid en droomen*, Culemborg.
- Beers, J. van, 1856, *Nederduitsche spraekleer*, 3de dr., Lier.
- Bekker, E. Wed. Ds. Wolff, en A. Deken/P.J. Buijnsters, 1980, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart. Naar de eerste druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters*, 2 delen, 's-Gravenhage.
- Belle, W. van & K. Jaspert, 1985, *Mythe versus politiek-economische realiteit*, *Heibel* 19, 4, 62-94.
- Bennis, H. & T. Hoekstra, 1985, 'Een gat in de distributie van *om-* zinnen', *Glott* 8, 5-23.
- Bennis, H. e.a., 1991, *De groene spelling*. Amsterdam.
- Berg, B. van den, 1974, 'Het suffix *-baar*', in: *Taalkunde - 'n lewe. Studies opgedrae aan prof.dr. W. Kempen*, Kaapstad etc., 128-134.
- Berg, B. van den, 1978, 'Hun versus ze', *Ntg.* 71, 148.
- Berg, E. van den, 1980, 'Het Middelnederlands als SOV-taal', *Ntg.* 73, 53-60.
- Berg, E. van den, 1983, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis*, Utrecht.
- Berg, E. van den, 1985, 'Onpersoonlijke konstrukties, subjekten en nominatieve NP's in het Middelnederlands', *Ntg.* 78, 201-213.

- Berg, E. van den, 1986, 'Sur les traces de l'objet au génitif: l'évolution de la construction impersonnelle', *Etud. Germ.* 41, 403-417.
- Berg, E. van den, 1989, 'Des borchgraven doot van Couchi', *Ntg.* 82, 330-336.
- Berg, E. van den, 1990, 'Reactie', *Ntg.* 83, 154-155.
- Bernense = Het Glossarium Bernense; een Vroegmiddelnederlandse tweetalige Latijns-Limburgs woordenlijst.* Opnieuw uitgegeven met een inleiding, translitteratie en commentaar en van een alfabetische en retrograde index voorzien door L. de Man en P.G.J. van Sterkenburg,. 's-Gravenhage 1977 (Limburg circa 1240)
- Berteloot, A., 1984, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, dl. 1: Tekst; dl. 2: Platen. Gent.
- Besten, H. den, 1981, 'Marking WH-movement in Afrikaans', in: P. Muysken (red.), *Generative studies in Creole languages*, Dordrecht, 141-180.
- Besten, H. den, 1986, 'Double negation and the genesis of Afrikaans', in: P. Muysken & N. Smith (red.), *Substrata versus universals in Creole genesis*, Amsterdam, 185-230.
- Beyer, E., 1964, *La palatalisation spontanée de l'alsacien et du badois. Sa position dans l'évolution dialectale du germanique continental*, Strasbourg.
- Biestkens, N./G.R.W. Dibbets, z.j., *Drie delen van de klucht van Claas Kloet*, uitg. G.R.W. Dibbets, Zutphen.
- Bilderdijk, W., 1818, *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitsche taal*, 2de dr., Amsterdam.
- Bilderdijk, W., 1822, *Geslachtlijst der Nederduitsche naamwoorden*, 2 dln., Amsterdam.
- Bilderdijk, W., 1824-1825, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*, 4 dln., Rotterdam.
- Bilderdijk, W., 1826, *Nederlandsche spraakleer*, s-Gravenhage.
- Bilderdijk, W., 1828, *Korte aanmerkingen op Huydecopers Proeve van taal- en dichtkunde*, Amsterdam.
- Bisschop, W., 1855-1856, 'Nalezing op de Proeve over den invloed van Bilderdijks dichtwerken op onze taal, van Dr. A. de Jager', *Nieuw archief voor Nederlandsche taalkunde*, 71-105, 149-205.
- Bister, H., 1989, 'Verdwijnde Nederlandse woorden in het dialect van Krefeld', *Hand. v.d. Kon. Zuidned. Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.* 43, 5-12.
- Blanpain, R., 1978, *Het taaldecreet in de praktijk*, Antwerpen.
- Blockmans, W. & W. Prevenier, 1988, *In de ban van Bourgondië*, Houten.
- Blok, D.P., 1989, 'Meervoudsvormen bij vroegmiddeleeuwse Nederlandse plaatsnamen', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 28, 55-56.
- Bockwinkel, H.B.A., 1937, *Taaltucht door 'de school van Kollewijn'*, Amsterdam.
- Boekholt, P.Th.F.M., 1995, 'Leescultuur in Groningen', *Meesterwerk* 2 (februari 1995), 2-16.
- Boer, P.J.C. de, 1967, 'Taalgebruik van sprekerds en schrijverds', *Levende talen*, 70-74.
- Boëseken, A.J., 1986, *Uit die Raad van Justisie 1652-1672*, Pretoria.
- Bogaards, P. & H. Hulshof, 1986, *Aspecten van driekwart eeuw talenonderwijs in Nederland*, Themanummer *Levende Talen* 411.

- Bogaers, A., 1878, *Woordenboek op de dichtwerken van Mr. W. Bilderdijk*, Haarlem.
- Bolhuis, L. van, 1793, *Beknopte Nederduitsche spraakkunst: Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Leiden, Deventer, Groningen.
- [Bolhuis, L. van], 1805, *Rudimenta, of Gronden der Nederduitsche taal*, 2 dln., Leyden etc.
- Bont, A.P. de, 1973, 'Fiets', *Ntg.* 66, 49-54.
- Bonth, R. de, 1994, 'Op weg naar het begin. Enkele aanwijzingen bij het verrichten van onderzoek naar achttiende-eeuwse woordenboeken', *Trefwoord* 8, 41-50.
- Bonth, R.J.G. de & G.R.W. Dibbets, 1995, *Voor rede vatbaar*. Tien voorredes uit het grammaticale werk van Van Hoogstraten, Nylöe, Moonen, Sewel, Ten Kate, Huydecoper (1700-1730). Amsterdam/Münster.
- Bonth, R. de & J. Noordegraaf, 1996, *Linguistics in the Low Countries; the eighteenth century*. Amsterdam/Münster.
- Booij, G.E., 1985, 'Morfologie en syntaxis: deverbale nomina op -er', *Jaarboek Corpusgebaseerde woordanalyse*, 20-23.
- Booij, G.E., 1986a, 'Form and meaning in morphology: the case of Dutch agent nouns', *Linguistics* 24, 503-517.
- Booij, G.E., 1986b, 'ER als vormer van subjectnamen: de verhouding tussen morfologie en syntaxis', *Glott* 9, 1-14.
- Booij, G.E., 1988, 'Polysemie en polyfunctionaliteit bij denominale woordvorming', *Spektator* 17, 268-276.
- Booy, E.P. de, 1977, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw*, z.p.
- Booy, E.P. de, 1980, *Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw*, Zutphen.
- Booy, E.P. de, 1981, 'Naar school. Schoolgaande kinderen in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 94, 427-441.
- Bosch, J.H. van den, 1893, *Pleidooi voor de moedertaal, de jeugd en de onderwijzers*, Groningen.
- Bosch, J.H. van den, 1912, 'Fragmenten', *Ntg.* 6, 225-239.
- Bosch, J.H. van den, 1901, 'Potgieters Jan en Jannetje. Aantekeningen', *Taal en Letteren* 11, 473-508, 525-532.
- Bosch, J.H. van den, 1902, 'Potgieters Jan en Jannetje. Aantekeningen', *Taal en Letteren* 12, 248-297.
- Boshoff, S.P.E., 1921, *Volk en taal van Suid-Afrika*, Pretoria, Kaapstad.
- Bosman, D.B., 1923, *Oor die ontstaan van Afrikaans*, Amsterdam.
- Bosman, D.B. & H.B. Thom, 1952, *Daghregister gehouden bij den oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck*, dl 1, Kaapstad.
- Bossuyt, A., 1988, 'Een queeste zonder object: een taaltypologische kwestie benaderd vanuit de Functionele Grammatica', in: J.A. van Leuvensteijn (red.), *Uitgangspunten en toepassingen: taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*, Amsterdam, 81-94.

- Bostoën, K., 1985, *Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica*, z.pl. 1984. [overdruk 1985.]
- Bot, P.N.M., 1955, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht, Antwerpen.
- Bot, C.L.J. de, 1994, *Waarom deze rede niet in het Engels is*, Nijmegen.
- Botha, R.P., 1988, *Form and meaning in word formation. A study of Afrikaans reduplication*, Cambridge.
- Bougard, P. & M. Gysseling, 1971, 'Nederlandse teksten uit Polincove (Pas-de-Calais)', *Taal en Tongval* 23, 98-101.
- Bouman, A.C., [1918], *Bijdrage tot de syntaxis der 'dat'-zinnen in het Germaansch*, Utrecht.
- Bouman, A.C., 1926, *Onderzoekingen over Afrikaanse syntaxis*, *Annale van die Universiteit van Stellenbosch*, jaargang IV, Reeks B, Afl. 3.
- Brabandere, F. de, 1948, *Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400*, Tongeren.
- Brachin, P., 1977, *La langue néerlandaise*, Bruxelles.
- Bradlow, F.R. & M. Cairns, 1978, *The early Cape Muslims*, Cape Town.
- Branden, L. van den, 1956, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands van de 16de eeuw*, Gent.
- Branden, L. van den, 1958, *Zuivering en opbouw van het Nederlands tijdens het eerste kwart van de 17de eeuw*. [Onuitgegeven en in 1958 bekroond antwoord op een prijsvraag van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde.]
- Branden, L. van den, 1967, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*, Arnhem.
- Bredero, G.A.J. Daan, 1971, *Kluchten*, uitg. J. Daan m.m.v. G. Stuiveling, Culemborg.
- Bree, C. van, 1983, *Het dialect in deze tijd*, Leiden.
- Bree, C. van, 1987, *Historische grammatica van het Nederlands*, Dordrecht.
- Bree, C. van, 1990, *Historische taalkunde*, Leuven, Amersfoort.
- Bremmer, R. & Quak, A., 1992, *Zur Phonologie und Morphologie des Altniederländischen*, Odense.
- Breughel, G.H. van/J.A. van Leuvensteijn, 1985, *De kluchten van Gerrit Hendericxs van Breughel. Tekstuitgave met inleiding, taalkundige studies en tekstverklaringen*, uitg. J.A. van Leuvensteijn, 3 bd., Amsterdam.
- Briels, J.G.C.A., 1974, 'Reyn Genuecht. Zuidnederlandse Kamers van Rhetorica in Noordnederland 1585-1630', *Bijdragen tot de geschiedenis* 57, 3-89.
- Briels, J., 1978, *De Zuidnederlandse emigratie 1572-1630*, Bussum.
- Briels, J., 1985, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie*, Sint-Niclaas.
- Brill, W.G., 1844, *Over de taal, als het pand van 's menschen hoogen rang in de schepping, en over het verband tusschen de meerdere of mindere intellectuële vatbaarheid eener natie, en de hoogere of lagere klasse, waartoe de taal, door haar gesproken, behoort*, Zutphen.
- Brill, W.G., 1846, *Hollandsche spraakleer*, Leiden.

- Brill, W.G., 1852, *Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs*, dl. 2, *Leer van den volzin (syntaxis)*, Leiden.
- Brill, W.G., 1860, 'Brief aan Dr. L.A. te Winkel over de definitie van het werkwoord', *De Taalgids* 2, 245-50.
- Brill, W.G., 1861, 'Over het beginsel bij de onderscheiding der woordsoorten in acht te nemen', *De Taalgids* 3, 257-269.
- Brill, W.G., 1863, 'Hoe in onze taal vergoed is, wat door het afslijten der naamvalsuitgangen was verloren', *De Taalgids* 5, 203-220.
- Brill, W.G., 1866, *Stijlleeleer*, Leiden.
- [Brom, G.], 1925, 'Aanspreekvormen in het midden van de negentiende eeuw', *Ntg.* 19, 123-124.
- Brom, G., 1955, *Boekentaal*, Amsterdam.
- Brouwer, D.e.a., 1978, *Vrouwentaal en mannenpraat. Verschillen in taalgebruik en taalgedrag in relatie tot de maatschappelijke rolverdeling*, Amsterdam.
- Brouwer, D., 1991, *Vrouwentaal. Feiten en verzinsels*, Bloemendaal.
- Brugmans, H., 1944, *Opkomst en bloei van Amsterdam*, Amsterdam.
- Brugma, B., 1838, *Kort overzicht van de leer der opvoeding, door het onderwijs in de lagere scholen*, 2e uitg., Groningen.
- Brugma, B., 1839, *Opvoedkundige en onderwijskundige opmerkingen gemaakt op een reize in de Pruisische Rijnprovincie, het hertogdom Nassau en de vrije stad Frankfort*, Groningen.
- Brugma, B., 1840, *Nederduitsche taalkunde: Aanvankelijk onderwijs in het redekundig ontleden en in het vormen van voorstellen of volzinnen*, Groningen.
- Brugma, B., 1841, 'Over het doel en de inrigting van het onderwijs in de Moedertaal op de lagere scholen', *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*, 140-51; 230-44; 806-827.
- Bruin, C.C. de, 1937, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden.
- Bruin, C.C. de, 1985, 'Terugblik in dankbaarheid', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1983-1984*, Leiden, 190-198.
- Bruin, C.C. de & F.G.M. Broeyer, 1993, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637, bewerkt door F.G.M. Broeyer*, Haarlem, Brussel.
- Buccini, A.F., 1995, 'The Dialectal Origins of New Netherland Dutch', in: Th.F. Shannon & J.P. Snapper (eds.), *The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1993, Dutch Linguistics in a Changing Europe*, Lanham, 211-263.
- Buck, H. de, 1952, 'De Nederlandse taalkunde tijdens de eerste levensjaren van de maatschappij', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. 1950-1951*, Leiden, 21-32.
- Buitenrust Hettema, F., 1914, *Wat er tegen is en er voor*, Vijfde druk, Zwolle.
- Bumann, W., 1965, *Die Sprachtheorie Heymann Steinthals: Dargestellt im Zusammenhang mit seiner Theorie der Geisteswissenschaft*, Meisenheim am Glan.
- Buntinx, J., 1949, *De audiëntie van de graven van Vlaanderen, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen*.

- Burridge, K., 1982, 'On the development of negation and related changes in middle Dutch', *Dutch Crossing* 18, 31-73.
- Burridge, K., 1993, *Syntactic change in Germanic: Aspects of language change in Germanic with particular reference to Middle Dutch*, Amsterdam, Philadelphia.
- Busken Huet, C., 1884, *Het land van Rembrand. Studien over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*, dl. 2, Haarlem.
- Busschere, K. de, 1965, 'Taal en spelling, Guido Gezelle en de taal (I)', *Gezelle-kroniek* 3, 31-62.
- Busschere, K. de, 1968, 'Guido Gezelle en de taal (II)', *Gezelle-kroniek* 5, 53-73.
- Cajot, J., 1970, *Staat en taal. De invloed van de rijksgrens op de taal in de omgeving van Maastricht*. [Verhandeling K.U. Leuven.]
- Cajot, J., 1977, 'De rijksgrens tussen beide Limburgen als taalgrens', *Taal en Tongval* 29, 37-49.
- Caluwe, J. de, 1992, 'Deverbaal -er als polyseem suffix', *Spektator* 21, 137-148.
- Camps, H.P.H., 1979, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), 's-Gravenhage*.
- Carlebur, W.F., 1856, *Het spelling- en taalstelsel van Bilderdijk, Siegenbeek, Weiland en andere spraakkunstenaren*, Amsterdam.
- Carlier, M., 1991, 'Domien Sleenckx (1818-1902) en Vlaemsch België (1.1.1844 22.11.1844)', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 116-147.
- Caron, W.J.H., 1947, *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*, Groningen.
- Caron, W.J.H., 1958, zie Leupenius/Caron.
- Caron, W.J.H., 1964, zie Montanus/Caron.
- Caron, W.J.H., 1971a, zie Van Heule/Caron.
- Caron, W.J.H., 1971b, zie Van Heule/Caron.
- Caron, W.J.H., 1971c, *Vondels uitspraak*, z.pl. [Amsterdam].
- Caron, W.J.H., 1972a, 'De reductievocaal in het verleden', in: *Klank en teken, verzamelde taalkundige studies*, Groningen, 131-146.
- Caron, W.J.H., 1972b, *Klank en teken. Verzamelde taalkundige studies*, Groningen.
- Carton, C., 1859, *'t Bouck van al 't gene datter geschiedt es binnen Brugghe sichtent jaer 1477, 14 Februari tot 1491*, Gent.
- Certeau, M. de, D. Julia & J. Revel, 1975, *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois: l'enquête de Grégoire*, Paris.
- CG zie *Corpus*
- Chantepie de la Saussaye, P.D., 1897, 'Willem Gerard Brill', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 1896*, Amsterdam, 95-127.
- Charivarius, 1940, *Is dat goed Nederlands?*, Amsterdam.
- Chervel, A., 1977, '....et il fallut apprendre écrire à tous les petits français: Histoire de la grammaire scolaire', Paris.

- Chifflet, L., 1659, *Essay d'une parfaite grammaire de la langue françoise*.
- Claes, F., 1977, 'De lexicografie in de zestiende eeuw', in: Bakker & Dibbets 1977, 205-217.
- Claes, F., 1995, 'Simon Stevin als bron voor Kiliaan', *TNTL* 111, 55-64.
- Clerck, K. de, 1966, *Confrontatie Noord-Zuid*, Hasselt.
- Coetsem, F. van, 1957, 'De rijksgrens tussen Nederland en België als taalgrens in de algemene taal', *Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* 18, 16-28.
- Coetsem, F. van, 1970, 'De rijksgrens tussen Nederland en België, een in kracht afnemende taalgrens?', in: P.J. Meertens e.a. (red.) 1970, 55-66.
- Colens, J., 1886, *Le compte communal de la ville de Bruges de 1302-03*, Brugge.
- Conradie, J., 1979, *Die diachronie van die Afrikaanse voltooide deelwoord*. [Ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van die Witwatersrand, Johannesburg.]
- Conradie, J., 1981, 'Die ontwikkeling van die Afrikaanse voltooide deelwoord I: 1652-1875', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 21, 275-284.
- Conradie, J., 1982, 'Die ontwikkeling van die Afrikaanse voltooide deelwoord II: 1875-1978', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 22, 96-109.
- Corp. W* = Document 538 (Brugge 1282) in *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300* herausgegeben von F. Wilhelm, Lahr 1929- (Bd I, Lieferung 8, p. 475-476)
- Corpus* = Gysseling, M., *Corpus van Middelnederlandse teksten tot en met het jaar 1300*, reeks I en reeks II (15 delen), 's-Gravenhage 1977-1987.
- Cosijn, P.J., 1886-1888, *Nederlandsche spraakkunst*, 2 dln., 6de en 7de dr. bew. door J. te Winkel, Haarlem.
- Coutant, Y., 1994, *Middleleeuwse molentermen in het Graafschap Vlaanderen, Tongeren-Liège*.
- Couvreur, W., 1973, 'De werkwoordspelling volgens Jan des Roches en Pieter Behaegel', in: *Album Willem Pée* 1973, 57-65.
- Creten, J., 1982, *Oordelen over woorden, Taalbeheersing in de Administratie*, dl.1, 847-858.
- Daan, J., 1954, 'Amsterdamse dialecten in het verleden', in: J.G. van Dillen en J. Daan (red.), *Bevolking en taal van Amsterdam in het verleden, Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie* 14, 13-24.
- Daan, J., 1989, 'Als niet komt tot iet... Nederlands van hoog tot laag', *Versl. en Med. Kon. Ac. voor Ned. Taal- en letterk.*, Gent, 168-245.
- Dafforne, R., 1627, *Grammatica ofte Leez-leerlings-Steunsel*, Amsterdam.
- Dale, J.H. van, 1864, *Beknopte Nederlandsche spraakkunst*. 2de dr., Schoonhoven.
- Dale, van, 1992, *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 3 dln., 12de dr., door G. Geerts en H. Heestermans, Utrecht etc.
- Dalen, M. van, 1992, 'Huydecopers samentrekkingsproblemen en de taalbeschouwing in de 18de eeuw', *Ntg.* 85, 136-146.
- Dalen-Oskam, K.H. van, 1994, 'Namen in Jacob van Maerlants Rijmbijbel', *Naamkunde* 26, 1-48.

- Dalgado, S.R., 1900, *Dialecto Indo-Português de Ceylão*, Lisboa.
- Daman, J.A., [1941], *Vijftig jaren van strijd 1891-1941*, z.p.
- Damsteegt, B.C., 1961, 'Kuster: een woord uit de spreektaal', *Ntg.* 54, 159-162.
- Damsteegt, B.C., 1969, *Over relevante kenmerken van fonemen en de Nederlandse r*, Leiden.
- Damsteegt, B.C., 1973, 'Verkenning van 17de-eeuws Nederlands', in: *Album Willem Pée 1973*, 71-78.
- Damsteegt, B.C., 1982, 'Simon Stevin: taalspiegel en taaldaad', in: *Van intuïtie tot weten. Zes grote denkers op het raakvlak tussen exacte en geesteswetenschappen*, Muiderberg, 27-46.
- Damsteegt, B.C., 1983, 'Simon Stevin en de "Thesaurus" van Plantijn', *TNTL* 99, 286-293.
- David, J., 1853-1854, 'Over het gebruik van *deszelfs*, *denzelve*, enz.', *Archief voor Nederlandsche taalkunde* 4, 288-294. [ook in: *De Middelaer* 1 (1840), 67-72.]
- Davids, A., 1980, *The mosques of Bo-Kaap*, Cape Town.
- Davids, A., 1990, 'Words the Cape slaves made: a socio-historical-linguistic study', *South African Journal of Linguistics* 8, 1-24.
- De Villiers, A., 1936, *Die Hollandse taalbeweging in Suid-Afrika*, *Annale van die Universiteit van Stellenbosch*, Jaargang 14, Reeks B, afl. 2.
- De Villiers, M. & F. Poneis, 1987, *Afrikaanse klankleer*, 4de ed., Kaapstad.
- Degroote, G., 1957, 'Taaltoestanden in de Bourgondische Nederlanden', *Ntg.* 49, 303-309.
- Delden, J. van, 1990, *Spreekwoorden en zegswijzen uit de bijbel*, Utrecht, 1990. [Oorspr. titel: *De Tale Kanaäns. Bijbelse woorden, spreekwoorden en uitdrukkingen*, Nijkerk, 1982.]
- Deleu, J., G. Durnez, R. de Schrijver & L. Simons, 1975, *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl.2, Tielt.
- Den Nederduytschen Helicon*, 1610, *Den Nederduytschen Helicon, Eygentlijck wesende der Maet-dicht beminders Lust-tooneel* [...], Haerlem.
- Deneckere, M., 1975, 'Franse taalpolitiek', in: Deleu e.a. 1975, 1593-1594.
- Deprez, K., 1981, *Naar een eigen identiteit. Resultaten en evaluatie van tien jaar taalsociologisch en sociolinguïstisch onderzoek betreffende de standaardtaal in Vlaanderen. Perspektieven voor verder onderzoek*. [Proefschrift Leuven.]
- Deprez, K., 1985, 'Status en statuut van het Nederlands in België', *Heibel* 19, 4, 2-54.
- Deprez, K. & G. Geerts, 1977, *Lexical and pronominal standardization. The evolution of standard Netherlandic in West Flanders*, Wiesbaden.
- Deprez, K., G. Geerts & L. Delahaye, 1978, 'Het standaardizatie-onderzoek in Vlaanderen: theoretische en methodologische toelichting, en een replikatie-onderzoek bij zeventig vrouwen in Ieper', *Leuvense Bijdragen* 67, 385-456.
- Deprez, K. & Y. Persoons, 1983, 'De Vlamingen in Brussel, 1, Demografische factoren', *Antwerp Papers in Linguistics* 33.
- Deugd, C. de, 1962, 'Is "hallo" van Engelse oorsprong?', *Levende talen*, 328-333.
- Deursen, A.Th. van, 1978, 1987, 1979, 1980, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, 4 dln., Assen, Amsterdam.

- Deursen, A.Th. van, 1979, 'Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet', in: S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 136-154.
- Deursen, A.Th & H. de Schepper, 1984, *Willem van Oranje, een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid*, Weesp, Tielt.
- Devos, M. & J. Taeldeman, 1974, 'Vokaalverkortingen in het Westvlaams', *Taal en Tongval*, 5-45.
- Diat = Het Luikse Diatessaroon*. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Met de Engelse vertaling van A.J. Barnouw. Leiden 1970. (West-Belgisch-Brabant 1291-1300)
- Dibbets, G.R.W., 1968, *Nederduitse orthographie van Pontus de Heuiter (1581). Een inleiding*, Assen.
- Dibbets, G.R.W., 1972, zie De Heuiter/Dibbets.
- Dibbets, G.R.W., 1975, 'Spellingenquête uit 1583 ten nutte van de Twe-spraack', *Leuvense Bijdragen* 64, 43-48.
- Dibbets, G.R.W., 1977, 'Grammaticale geschriften uit de zeventiende eeuw', in: Bakker & Dibbets 1977, 39-63.
- Dibbets, G.R.W., 1980, 'Ende en en in de Twe-spraack en elders', *Gamma* 4, 116-125.
- Dibbets, G.R.W., 1981, zie Kók/Dibbets.
- Dibbets, G.R.W., 1985, zie Twe-spraack/Dibbets.
- Dibbets, G.R.W., 1989, 'De Twe-spraack bespiegeld', *TNTL* 105, 22-48.
- Dibbets, G.R.W., 1990, 'Etymologie en filologie', in: A. Moerdijk, W. Pijnenburg, P. van Sterkenburg (red.), *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands*, s-Gravenhage, 237-260.
- Dibbets, G.R.W., 1991, *Vondels zoon en Vondels taal*, Amsterdam.
- Dibbets, G.R.W., 1991a, 'Jeremias de Decker als taalkundige', *Voortgang* 12, 231-240.
- Dibbets, G.R.W., 1995, *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*, Amsterdam/Münster.
- Dibbets, G.R.W., 1995a, 'Petrus Francius' Voorrede (1699): een pleidooi voor kerkelijke welsprekendheid', *Voortgang* 15, 149-187.
- Dibbets, G.R.W., 1996, 'De strijd om het genus in de achttiende-eeuwse grammatica van het Nederlands', in: De Bonth & Noordegraaf 1996, 57-90.
- Dibbets, G.R.W., z.j., 'Joachim Oudaan en de taalvoorschriften', in: B. van Bakel, P.-A. Coppen & P. Rolf (red.), *Zin dat het heeft. Een liber amicorum voor Jan van Bakel*, Nijmegen, 145-157.
- Dibbets, G.R.W. & M. Klein, 1990, 'Huydecopers samentrekkingsproblemen', *Ntg.* 83, 323-336.
- Diggelen, M. van, 1978, 'Negro-Dutch', in P. Muysken (red.) *Amsterdam Creole Studies II, Publikaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap no. 20*, 69-100.
- Dijksterhuis, E.J., 1943, *Simon Stevin*, 's-Gravenhage.
- Dik, S.C., 1985, 'Infinitief-konstrukties met om in een functionele grammatika', *Glott* 8, 25-46.
- Dodoens, R., 1554, *Cruydeboeck [...]*, Antwerpen.
- Dodoens, R., 1608, *Cruydt-Boeck*, Leiden.

- Dokulil, M., 1968, 'Zur Frage der sog. Nullableitung', in: H.E. Brekle en L. Lipka (red.), *Wortbildung, Syntax und Morphologie. Festschrift...Marchand*, The Hague, Paris, 55-64.
- Don, J., 1993, *Morphological Conversion*.
- Donaldson, B., 1991, *The influence of English on Afrikaans*, 2de ed., Pretoria.
- Dongelmans, B.e.a., 1995, B. Dongelmans, F. van Oostrom en P. van Zonneveld, met medewerking van M. de Niet: *Dierbaar Magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, Amsterdam.
- Doorninck, M. van & E. Kuijpers, 1993, *De geschoolde stad. Onderwijs in Amsterdam in de Gouden Eeuw*. Amsterdam.
- Drewes, J.B., 1973, 'Engelse meervouden verenkelvoudigd', *Ntg.* 66, 464-465.
- Driel, L.F. van, 1987, 'Subject-onderscheidingen in de logische analyse van Roorda', *Te Winkel en Brill*, *TABU* 17, 71-84.
- Driel, L.F. van, 1988a, *De zin van de vorm. Roorda's logische analyse en de algemene grammatica*, Amsterdam.
- Driel, L.F. van, 1988b, 'Becker in Holland. Some Remarks on the Reception of K.F. Becker's Organism-Theory in Dutch Linguistics', in: Klaus. D. Dutz (red.), *Speculum historiographiae linguisticae*, Münster, 313-329.
- Driel, L.F. van, 1991a, 'De taal drukt uit, hoe men denkt, niet hoe de werkelijkheid is. Een gesprek met de taalkundige en samensteller van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Dr. L.A. te Winkel (1807-1868)', *Ntg.* 84, 137-149.
- Driel, L.F. van, 1991b, 'Die spelling is en blijft een lastig ding. Over Roorda's bespreking van de spellingsbeginselen van Te Winkel', in: J. Noordegraaf en R. Zemel (red.), *Accidentia. Taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*, Amsterdam, 37-45.
- Driel, L.F. van, 1992, "'Eene geautoriseerde tale". Adriaen Verwer, koopman, jurist en taalliefhebber', *Voortgang* 13, 121-143.
- Driel, L.F. van, 1995, 'Inhoud en betekenis van het tijdschrift *De Taalgids* (1859-1867)', *Ntg.* 88, 544-560.
- Driel, L. van & J. Noordegraaf, 1982, *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*, Kloosterzande.
- Droste, F.G., 1972, 'Ik dacht', *Ntg.* 65, 477-483.
- Druyven, Th., 1982, 'Samenspraak bij de *Hollandsche Spraakleer*. Over W.G. Brill en de samenwerking met M. de Vries bij de totstandkoming van de *Hollandsche Spraakleer* (1846)', in: Van Driel & Noordegraaf (red.) 1982, 157-173.
- Du Toit, P.J., 1905, *Afrikaanse studies*, Gent.
- Du Toit, P.S., 1938, *Onderwys aan die Kaap onder die Kompanjie, 1652-1795*, Kaapstad.
- Du Plooy, F.D., 1966, 'Einige Beobachtungen zu niederdeutschen Einschlügen im Afrikaansen', *Acta Germanica* 1 [Pretoria], 159-166.
- Duinhoven, A.M., 1984, 'Ban de bom! Over vorm en betekenis van de imperatief', *Ntg.* 77, 148-156.
- Duinhoven, A.M., 1985, 'De deelwoorden vroeger en nu', *Voortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 6, 97-138.

- Duinhoven, A.M., 1986, *Lees, maar raak!*, Muiderberg.
- Duinhoven, A.M. 1988a, *Middel nederlandse syntaxis synchroon en diachroon, dl. 1, De naamwoordgroep*, Leiden.
- Duinhoven, A.M., 1988b, 'Taalverandering door herinterpretatie: diachroon onderzoek naar vorm en betekenis der voltooiden tijden', in: J.A. van Leuvensteijn (red.), *Uitgangspunten en toepassingen: taalkundige studies over Middel Nederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*, Amsterdam, 7-33.
- Duinhoven, A.M., 1989a, 'Wees gegroet! Over passief en passieve constructies', *Ntg.* 82, 425-440.
- Duinhoven, A.M., 1989b, 'Het voorzetselvoorwerp; een zinspatroon in wording', *Ntg.* 82, 40-55.
- Duinhoven, A.M., 1991, 'Bomen dicht, motor af', *Ntg.* 84, 53-70.
- Duinhoven, A.M., 1992a, 'Het vrydt zo mooi in 't groen. De persoonsvorm binnen het subject', in: E.C. Schermer-Vermeer e.a. (red.) *De kunst van de grammatica. Artikelen aangeboden aan Frida Balk-Smit Duyzentkunst*, Amsterdam, 47-62.
- Duinhoven, A.M., 1992b, 'Verboden toegang voor onbevoegden. Over de volgorde in de naamwoordgroep', *Ntg.* 85, 422-440.
- Duinhoven, A.M., & F.A.M. Riem Vis, 1986, 'Ofterug naar af', *Ntg.* 79, 114-133.
- Duyfhuizen, G.M.J., 1942, zie Potgieter/Duyfhuizen.
- Ebert, R.P., 1978, *Historische Syntax des Deutschen*, Stuttgart.
- Eeten, P. van, 1968, 'Ergens', *Ntg.* 61, 191.
- Eggenberger, J., 1961, *Das Subjektspronomen im Althochdeutschen. Ein syntaktischer Beitrag zur Frühgeschichte des deutschen Schrifttums*, Zürich.
- Elias, H.J., 1973, 'Beknopte geschiedenis van de Vlaamse Beweging, Deel I: Van de 2e helft van de 18e eeuw tot 1914', in: J. Deleu e.a. 1975, 17-23.
- Elias, M., 1992, *Taboe in taal*, Utrecht, Antwerpen.
- Elslander, A. van, 1945, 'Lijst van Noord-Nederlandsche rederijderskamers uit de XVe en XVIe eeuw', *Jaarboek De Fonteyne*, 24-35.
- Elzinga, J.J.B., 1923, *Les mots français et les gallicismes dans le Hollandsche Spectator de Justus van Effen*, Leiden.
- En. Cod. = Enaamse codex. CG II, 1, p. 393-500 (Oost-Vlaanderen 1290)*
[Engels, G.], 1925, 'Aanspreekvormen in het midden van de negentiende eeuw', *Ntg.* 19, 123-124.
- Erasmus Roterodamus, D./M. Cytowska, 1973, *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*, in: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami (1528)*, dl.1, 4, 1-103, Amsterdam.
- Es, G.A. van, 1938, *De attributieve genitief in het Middel Nederlandsch*, Assen.
- Es, G.A. van, 1957, zie Walewein/G.A. van Es.
- Fasold, R., 1984, *The Sociolinguistics of Society*, Oxford.
- Feist, S., 1939, *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*, Leiden.
- Fens, K., 1991, *Voetstukken. Een keuze uit de essays 1964-1982*, Amsterdam.

Ferg. = *Ferguut*. Uitgegeven met een inleiding en aantekeningen door E. Rombauts, N. de Paepe, M.J.M. de Haan. Tweede herziene druk, 's-Gravenhage 1982.

Floyr(is) = *Floyris ende Blantseflur*. *CG II*, 1, p. 299-310 (Nederrijn 1201-1225) Fischer, O., & F. van der Leek, 1983, 'The demise of the Old English impersonal construction', *Journal of Linguistics* 19, 337-368.

Fischer, O., & F. van der Leek, 1987, 'A case for the Old English impersonal', *Current Issues in Linguistic Theory* 45, 79-120.

Fleerackers, J., 1978, 'Het decreet van 19 juli 1973 op het taalgebruik in het bedrijfsleven en in de arbeidsverhoudingen', in: *Blanpain* 1978, 19-26.

Fleischmann, K., 1973, *Verbstellung und Relieftheorie. Ein Versuch zur Geschichte des dt. Nebensatzes*, München.

Foerste, W., 1957, 'Geschichte der niederdeutschen Mundarten', in: W. Stammler (red.), *Deutsche Philologie im Aufriß*, Berlin, 2. druk, bd.1, 1729-1898.

Forsgren, K-Å., 1973, *Zur Theorie und Terminologie der Satzlehre: Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Grammatik von J.C. Adelung bis K.F. Becker, 1780-1830*, Göteborg.

Forsgren, K-Å., 1985, *Die deutsche Satzgliedlehre 1780-1830: Zur Entwicklung der traditionellen Syntax im Spiegel einiger allgemeiner und deutscher Grammatiken*, Göteborg. [Herz. uitg. Forsgren 1973.]

Fortgens, H.W., 1958, *Schola Latina; uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*, Zwolle.

Fourquet, J., 1938, *L'ordre des éléments de la phrase en germanique ancien; études de syntaxe de position*, Strasbourg.

Franken, J.L.M., 1938, Recensie van W. Schmidt-Pretoria, *Die Kulturanteil des Deutschtums am Aufbau des Burenvolkes (Hannover)*, *Tydskrif vir Wetenskap en Kuns* 16, 163 e.v.; 17, 10 e.v.

Franken, J.L.M., 1953, *Taalhistoriese bydraes*, Kaapstad.

Franken, J.L.M., 1978, *Die Hugenote aan die Kaap*, Pretoria.

Freudenthal, K.F., 1949, *Karolingisch-arnulfingische Rechtswörter. Eine Studie in der juristischen Terminologie der ältesten germanischen Dialekte*, Göteborg.

Frijhoff, W., 1990, 'Naissance d'un public réformé', in: *Encyclopedia universalis: Le grand atlas des littératures*, Paris, 292-293.

Frijhoff, W., 1991, "'Bastertspraek en dartele manieren". De Franse taal in Nederlandse mond', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1989-1990*, 13-25.

Gailliard, E., 1912, 'De processien-Generael en de Hallegeboden te Brugge', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1061-1229.

Gamillscheg, E., 1969, *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*, 2de dr., Heidelberg.

Geel, J., 1841, 'Nieuwe karakter-verdeeling van den stijl', in: *Onderzoek en phantasie*, 2de dr., Leiden 1841, 205-238.

Geel, R., 1989, *Niemand is meester geboren*, Muiderberg.

Geeraerts, D., 1986, 'Lexicografische vernieuwing in de vroege achttiende eeuw', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18, 1, 1-14.

- Geeraerts, D., 1990, 'Het dialect en de dialectiek, de Verlichting en het Vlaams', *Dietsche Warande en Belfort* 135, 432-441.
- Geeraerts, D. & G. Janssens, 1982, *Wegwijs in woordenboeken. Een kritisch overzicht van de lexicografie van het Nederlands*, Assen.
- Geerts, G., 1966, *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*, Tongeren.
- Geerts, G., 1975, *Voorlopers en varianten van het Nederlands. Een gedocumenteerd dia- en synchroon overzicht*, Leuven.
- Geerts, G., 1976, 'De standaardisering van het Nederlands in de 17de eeuw. Enkele kanttekeningen bij A. Weijnen, Het Algemeen Beschaafd Nederlands historisch beschouwd', *Taal en Tongval* 28, 59-63.
- Geerts, G., 1977, 'Het collectivum als haar-syndroom', *TNTL* 93, 153-200.
- Geerts, G., 1986, 'De Internationale verspreiding van het Nederlands in glorierijke dagen', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde. Nieuwe Reeks*, 1986, 132-152.
- Geerts, G., 1989, 'In Vlaanderen Vlaams?', *Ons Erfdeel* 32, 525-533.
- Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij & M.C. van den Toorn, 1984, *Algemene Nederlandse spraakkunst*, Groningen.
- Geerts, G., G. Hellemans & K. Jaspaert, 1987, 'Standard Language in Flanders: policy versus evolution, Multilingua', *Journal of cross-cultural and interlanguage communication* 6, 131-148.
- Gelder, H. van, 1993, *Aju paraplu. Gevleugelde woorden van radio en televisie*, Amsterdam.
- Gen. rec. = Nederbergse geneeskundige recepten. CG II, 1, p. 343-344 (Nederrijn 1250)*
- Gerritsen, M., 1978, 'De opkomst van SOV-patronen in het Nederlands in verband met woordvolgordeveranderingen in de Germaanse talen', in: J.G. Kooij (red.), *Aspekten van woordvolgorde in het Nederlands*, Leiden, 3-39.
- Gerritsen, M., 1979, *Taalverandering in de Nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten 1879-1979*, Muiderberg.
- Gerritsen, M., 1982, 'Word order change in Dutch imperative clauses: the interaction between contextual and syntactic factors', in: A. Ahlqvist (red.), *Current Issues in Linguistic Theory 21 [Papers from the 5th International Conference on Historical Linguistics]*, Amsterdam, Philadelphia, 62-73.
- Gerritsen, M., 1984, 'Divergent word order developments in Germanic languages: a description and a tentative explanation', in: J. Fisiak (red.), *Historical Syntax*, Berlin etc., 107-137.
- Gerritsen, M., 1987, *Syntaktische verandering in controlezinnen. Een sociolinguïstische studie van het Brugs van de 13e tot de 17de eeuw*, Dordrecht.
- Gerritsen, M., 1989, 'Een sociolinguïstische aanpak van taalverandering geïllustreerd aan een onderzoek naar het verdwijnen van het gerundium', *Ntg.* 82, 97-120.
- Gerritsen, D., 1994, 'Verandering in de voornaamgeving', *Onze taal* 63, 49-51.
- Gerzon, J.E., 1915, *De vereenvoudigde spelling*, Amsterdam.

- Gestel, F. van, 1985, 'Aan het analyseren', *Vooys* 4 [Liber Amicorum Jules van Oostrom], 28-31.
- Gestel, F. van, J. Nijen Twilhaar, T. Rinkel & F. Weerman, 1992, *Oude zinnen. Grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200-1700*, Leiden, Antwerpen.
- Geyl, P., 1932, 'De betekenis van 1830', in: *Noord en Zuid, eenheid en tweehed in de Lage Landen*, Utrecht, Antwerpen, 1962.
- Geyl, P., 1978, 'Godsdienst en nationaliteitsgevoel in Noord en Zuid tijdens Frederik Hendrik', in: *Verzameld werk*, dl.2, uitg. P. van Hees, Utrecht, Antwerpen, 3-15.
- Gez. rec. = Noordlimburgse gezondheidsregels. CG II, 1, p. 345-347 (Nederrijn 1253)*
- Gezelle, C., 1918, *Guido Gezelle 1830-1899*, Amsterdam.
- Giesbers, H., 1983-1984, "'Doe jij lief spelen". Notities over het perifrastisch doen', *Med. Nijmeegse centrale voor dialect- en naamkunde*, 19, 57-64.
- Giliomee, H. & R. Elphick, 1990, *'n Samelewing in wording 1652-1840*, Kaapstad.
- Ginneken, J. van, 1910, 'Ellipsomanie', *Ntg.* 4, 192-211.
- Ginneken, J. van, 1913, *Handboek der Nederlandsche taal*, dl.1, Nijmegen.
- Ginneken, J. van, 1914, *Handboek der Nederlandsche taal*, dl.2, Nijmegen.
- Glinz, H., 1947, *Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in der Deutschen Grammatik*, Bern.
- Goethem, H. van, 1987, 'Eén volk, één taal. Nationalisme en taalwetgeving in Frankrijk vanaf 1670, en in de geannexeerde Zuidelijke Nederlanden (1795-1813)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 46, 57-86.
- Goossens, J., 1973, 'De Belgische uitspraak van het Nederlands', *Ntg.* 66, 230-240.
- Goossens, J., 1974, *Historische Phonologie des Niederländischen*, Tübingen.
- Goossens, J., 1977, *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*, Groningen.
- Goossens, J., 1980, 'Middel nederlandse vocaalsystemen', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 161-251.
- Goossens, J., 1984, 'Die Herausbildung der deutsch-niederländischen Sprachgrenze. Ergebnisse und Desiderate der Forschung', in: W.Besch e.a. (red.), *Festschrift für Siegfried Grosse zum 60. Geburtstag*, Göppingen, 23-44.
- Goossens, J., 1989, 'Primaire en secundaire umlaut in het Nederlandse taalgebied'. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 29, 61-65.
- Goossens, J., 1991, 'Zwischen Niederdeutsch und Niederländisch. Die Dynamik der ostniederländischen Sprachlandschaft', *Niederdeutsches Jahrbuch* 114, 108-133.
- Gorter, D., 1993, *Taal fan klerken en klanten*, Ljouwert.
- Goudsblom, J., 1964, 'Het algemeen beschaafd Nederlands', *Sociologische gids* 2, 106-124.
- Grauwe, L. de, 1979, *De Wachtendonckse psalmen en glossen. Een lexicologisch-woordgeografische studie met proeve van kritische leestekst en glossaria*, I, Gent.
- Grauwe, L. de, 1982, *De Wachtendonckse psalmen en glossen. Een lexicologisch-woordgeografische studie met proeve van kritische leestekst en glossaria*, II, Gent.

- Greidanus, J., 1926, *Beginnselen en ontwikkeling van de interpunctie, in 't bijzonder in de Nederlanden*, Zeist.
- Greimas, A.J., 1968, *Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle*, Paris.
- Grimm, J.L.K., 1819, *Deutsche Grammatik*, dl.1, Göttingen.
- Grimm, J.L.K., 1822, *Deutsche Grammatik*, dl.1, 2de uitg., Göttingen.
- Grimm, J.L.K., 1826, *Deutsche Grammatik*, dl.2, Göttingen.
- Grimm, J.L.K., 1831, *Deutsche Grammatik*, dl.3, Göttingen.
- Grimm, J.L.K., 1837, *Deutsche Grammatik*, dl.4, Göttingen.
- Grimm, J.L.K., 1852-1960, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig.
- Groeneboer, K., 1994, 'De Nederlandse taalpolitiek op Ceylon ten tijde van de VOC (1656-1756)', *Gramma/TTT* 3, 1-12.
- Groenveld, S., 1984, *De Nederlandse Republiek en de Engelse burgeroorlog 1640-1646*, z.p.
- Groot, A. de, 1976, "'Godzaligheid is gelukzaligheid" (Jodocus van Lodensteyn). Verkenning in de geschiedenis van een woord', *Kerk en theologie* 27, 177-187.
- Groot, H. de, 1631a, *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd*, 's-Gravenhage.
- Groot, H. de, 1631b, *Inleydinghe tot de Hollandsche Rechts-gheleerdheyd*, Haerlem.
- Groot, K.W. de, 1919, 'Het purisme van Simon Stevin', *Ntg.* 13, 161-182.
- Grote Winkler Prins Encyclopedie*, 1975-1976, hoofdred.: A.J. Wigges e.a., Amsterdam, Brussel.
- Gubin, E., 1977, 'De voornaamste fasen en karaktertrekken van het flamingantisme te Brussel (1840-1880)', *Handelingen van het 31e Vlaams Filologencongres*, 273-281.
- Gysseling, M., 1960, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, Tongeren.
- Gysseling, M., 1961, 'Proeve van een Oudnederlandse grammatica (Eerste deel)', *Studia Germanica Gandensia* 3, 9-52.
- Gysseling, M., 1964, 'Proeve van een Oudnederlandse grammatica (Tweede deel)', *Studia Germanica Gandensia* 6, 9-43.
- Gysseling, M., 1966, 'Dialectkenmerken van Calais in de 13de eeuw', *Taal en Tongval* 18, 147-163.
- Gysseling, M., 1971, 'De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de 13de eeuw', *Verslagen en Mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 27-35.
- Gysseling, M., 1976, 'Ontstaan en verschuiving van de taalgrens in Noord-Frankrijk', *Jaarboek De Franse Nederlanden*, 71-85.
- Gysseling, M., 1980, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300), reeks II, Literaire handschriften*, dl.1, Den Haag.
- Gysseling, M., 1992, 'Proeve van een Oudnederlandse grammatica (eerste en tweede deel)', in: Bremmer & Quale 1992: 1-79.
- Gysseling, M. & Koch, A.F.C., 1950, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Brussel.

- Haaften, T. van, 1985, 'Om-zinnen en predikatie', *Glott* 8, 47-65.
- Haaften, T. van, 1991, *De interpretatie van verzwegen subjecten*, Amsterdam.
- Haaften, T. van, 1992, 'Indelingen van om-zinnen en schimonderwerpen', in: H. Bennis & J.W. de Vries (red.), *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, Dordrecht, 111-124.
- Haan, G. de & T. Scholten, 1984-1985, 'Waarom om?', *Spektator* 14, 203-207.
- Haan, G.J. de & F. Weerman, 1984, 'Taaltypologie, taalverandering en mogelijke grammatica's: het middelnederlandse en', *TNTL* 100, 161-190.
- Haeringen, C.B. van, 1924, 'Eenheid en nuance in beschaafd-nederlandse uitspraak', *Ntg.* 18, 65-86.
- Haeringen, C.B. van, 1937, 'Spelling pronunciations in het Nederlands', *Ntg.* 31, 97 e.v.; 152 e.v.
- Haeringen, C.B. van, 1941, 'De taaie levenskracht van het sterke werkwoord', *Ntg.* 34, 232 vlgg.
- Haeringen, C.B. van, 1946, *Spanningen in hedendaags Nederlands*, 's-Gravenhage.
- Haeringen, C.B. van, 1947, "'Tangconstructies" en reacties daarop', *Ntg.* 40, 1 e.v.
- Haeringen, C.B. van, 1950a, 'Nieuwe synthese', *Med. KNAW afd. Lett.* N.R. 13, Amsterdam. [ook in: *Grammarie*, Assen 1962, 45-67.]
- Haeringen, C.B. van, 1950b, 'De hoofdvormen van het Nederlandse werkwoord', *Ntg.* 43, 20 vlgg., 103.
- Haeringen, C.B. van, 1951, 'Standaard-Nederlands', *Ntg.* 44, 316- 320.
- Haeringen, C.B. van, 1954a, 'Dialect en cultuurtaal', in: *De school tussen dialect en cultuurtaal. Lezingen gehouden voor de Dialekten-commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam.
- Haeringen, C.B. van, 1954b, 'Franciscaner, Benedictijner, Karmelieter', *Ntg.* 47, 24 vlgg.
- Haeringen, C.B. van, 1954c, *Genus en geslacht. Het voornaamwoordelijk gebruik in de gesproken taal*, Amsterdam.
- Haeringen, C.B. van, 1956, 'Rationalisering en efficiency in taal', *Ntg.* 49, 15-22.
- Haeringen, C.B. van, 1960, *Netherlandic language research*, tweede druk, Leiden.
- Haeringen, C.B. van, 1972, 'Amsterdams van Multatuli', *Ntg.* 65, 370-376.
- Haeseryn, W.J.M., 1990, *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*, Nijmegen.
- Haest, R., 1985, 'Interferentie als klasseverschijnsel', in: Taeldeman & H. Dewulf 1985.
- Hagen, A.M., 1980, *Houdingen tegenover het eenheidskarakter van het Nederlands in Nederland, 30 jaar vakantiecursussen voor docenten en onderwijzers in België en Nederland*, 63-83.
- Hagen, A.M., 1981, *Standaardtaal en dialectsprekende kinderen. Een studie over monitoring van taalgebruik*, Muiderberg.
- Hagen, A.M., 1983, *De waardering van taalverschillen*, Nijmegen.
- Haje, Ch.F., 1932, *Taalschut. Schrijf weer Nederlandsch*, Leiden.
- Hake, J.A. Vor der, 1911, 'Is de beleefdheidsvorm *U*n verbastering van *UEd*.?', *Ntg.* 5, 16-24.

- Halteren, H.K. van, 1907, *Het pronomen in het Nederlandsch der zestiende eeuw*, Wildervank.
- Hamans, C., 1988, 'De overeenkomst tussen literama en actreutel. Zabrocki's diacrise als oplossing van enige klassieke morfologische problemen', *Spektator* 17, 289 e.v.
- Hammarström, E., 1923, *Zur Stellung des Verbums in der deutschen Sprache*, Lund.
- Hart, M.C. 't, 1993, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt*, Manchester, New York.
- Haselbach, G., 1966, *Grammatik und Sprachstruktur: Karl Ferdinand Beckers Beitrag zur Allgemeinen Sprachwissenschaft in historischer und systematischer Sicht*, Berlin.
- Hasquin, H., 1979, 'De demografische en sociale evolutie. Het begin van de verfransing: langzame verfransing', in: Stengers 1979, 130-145.
- Hasselbach, W.H., 1905, *Nederlandsche-Spraakkunst*, Groningen.
- Haverbeke, P. van, 1955, *De dertiende-eeuwse Middelnederlandse oorkondentaal te Brugge en omgeving*, Gent.
- Hedeman, C., 1950, 'Taalbederver Tsoep Wegtermay luidt lidwoordloos tijdperk in', *Levende talen*, 1950, 194-198.
- Heeroma, K., 1934, 'De beleefdheidsvorm *U* omstreeks 1800', *Ntg.* 28, 325-332.
- Heeroma, K., 1938, 'Jullie', *TNTL* 57, 80-82.
- Heeroma, K., 1963, 'Stratigrafie van de Oostnederlandse volkstaal', *Taal en Tongval* 15, 143-174.
- Heersche, J.P.G., 1991, *Syntactische verschijnselen in het Vroegmiddelnederlands. Een onderzoek naar de bouw van begin- en eindgroep in Vroegmiddelnederlands ambtelijk proza*, z.p.
- Heese, J.A., 1971, *Die herkomst van die Afrikaner*, Kaapstad.
- Heinsius, J., 1897, *Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels*, Groningen.
- Heinsius, J., 1937, 'De taal van den Statenbijbel', in: *De Statenvertaling 1637-1937*, Haarlem, 145-180.
- Hellinga, W., 1968, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur*, Arnhem.
- Helmont, J.B. van, 1660, *Dageraad ofte nieuwe opkomst der geneeskunst [...]*, Rotterdam.
- Helten, W.L. van, 1877, *Het werkwoord in zijne vervoeging en afleiding*, Rotterdam.
- Helten, W.L. van, 1881, *Vondel's taal*, 2 dln., Rotterdam.
- Helten, W.L. van, 1883, *Vondel's taal. Grammatica van het Nederlandsch der zeventiende eeuw*, Groningen.
- Helten, W.L. van, 1887, *Middelnederlandsche Spraakkunst*, Groningen. [fotomech. herdruk 1973 Walluf bei Wiesbaden.]
- Helten, W.L. van, 1891, 'Bijdragen tot de Dietsche grammatica 25, Over den afhankelijk infinitief zonder *te*', *TNTL* 10, 222-240.
- Helten, W.L. van, 1892, 'Bijdragen tot de Dietsche grammatica 29, Over de woordschikking in zinnen met *zitten* enz. en een verbum finitum', *TNTL* 11, 177-178.
- Helten, W.L. van, 1895, 'Over de verscherpte uitspraak van zachte en de verzachte uitspraak van scherpe stomme consonanten in het normale nederlandsch', *Taal en Letteren* 5, 229-238.

- Helten, W.L. van, 1902, *Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente, die Lipsius'schen Glossen und die altsüdmittelfränkischen Psalmenfragmente mit Einleitung, Noten, Indices und Grammatiken*, I-II, Groningen. [Herdruk: Wiesbaden 1971].
- Helten, W.L. van, 1894-1895, *Kleine Nederlandsche spraakkunst*. 2 dln., 6de dr., Groningen.
- Hemmerechts, K., 1966, *Wie zijn neus schendt ...*, Lier.
- Hendricks, F.S., 1978, *'n Synchronies-diachroniese studie van die taalgebruik in die drama 'Kanna hy kô hystoe' van Adam Small*. [Ongepubliceerde M.A.-verhandeling, Universiteit van West-Kaapland, Bellville.]
- Herder, J.G., 1772, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache, welche den von der Königl. Academie der Wissenschaften...gesetzten Preis erhalten hat*, Berlin. [Herdr. Stuttgart 1966.]
- Hermkens, H.M., 1964, *Bijdrage tot een hernieuwde studie van Constantijn Huygens' gedichten*, Nijmegen.
- Hermkens, H.M., 1981, 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw', in: G.R.W. Dibbets e.a. (red.), *Studies voor Damsteegt*, Leiden, 65-77.
- Hermkens, H.M. & C. van de Ketterij, 1980, *Instructiegrammatica, Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten*, Groningen.
- Herreweghen, P. van, 1949, 'De Leuvense Bijbelvertaler Nicolaus van Winghe', *Ons Geestelijk Erf*, 5-395.
- Hertog, C.H. den, 1893, *Waarom onaannemelijk. Bezwaren tegen de voorstellen tot vereenvoudiging van onze spelling en verbuiging*, Groningen.
- Hertog, C.H. den, 1894, 'De verbuiging van *degene*', *Noord en Zuid* 17, 89-94.
- Hertog, C.H. den, 1899, *Voortgezet taalonderwijs*, Amsterdam.
- Hertog, C.H. den, 1920, *Voortgezet taalonderwijs*, 8ste dr., Amsterdam.
- Hertog, C.H. den, 1973, *Nederlandsche spraakkunst, Derde stuk*, Inl. H. Hulshof, Amsterdam.
- Hertog, C.H., 1892-1896, *Nederlandsche Spraakkunst: Handleiding ten dienste van aanstaande (taal)onderwijzers*, 3 dln., Amsterdam.
- Hertog, C.H. den, 1897-1898, *De Nederlandsche taal: Praktische spraakkunst van het hedendaagsche Nederlandsch*, 2 dln., Amsterdam.
- Hertog, C.H. den, 1903-1904, *Nederlandsche spraakkunst*. 3 dln., 2de dr., Amsterdam.
- Hertog, C.H. den, 1915-1919, *De Nederlandsche taal*, 2 dln., 4de dr., Amsterdam.
- Hertog, C.H. den & J.Lohr, 1893, *Woordenboekje*. [Bij *Onze Taal*], Amsterdam, [10e druk 1899.]
- Hertog, C.H. den & J.Lohr, 1899, *Woordenboekje*. [Bij *Onze Taal*], 10de dr., Amsterdam.
- Hesseling, D.C., 1905, *Het Negerhollands der Deense Antillen Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche taal in Amerika*. Leiden.
- Hesseling, D.C., 1908, 'De woorden op *loos*', *Ntg.* 2, 249-253.
- Hesseling, D.C., 1919, 'Nog eens *die* als lidwoord', *Ntg.* 13, 95-96.
- Hesseling, D.C., 1923, *Het Afrikaans*, tweede editie, Leiden.

- Heuiter, P. de / G.R.W. Dibbets, 1972, *Nederduitse orthographie [1631]*, uitg. G.R.W. Dibbets, Groningen.
- Heule, C. van / W.J.H. Caron, 1971a, *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst [1625]*, uitg. W.J.H. Caron, Groningen.
- Heule, C. van / W.J.H. Caron, 1971b, *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe [1633]*, uitg. W.J.H. Caron, Groningen.
- Heyse, J.C.A., 1838, *Theoretisch-praktische deutsche Grammatik oder Lehrbuch der deutschen Sprache nebst einer kurzen Geschichte derselben*, 5e uitg., Hannover. [Herdr. Hildesheim, 1972.]
- Hilarides, J., 1705, *Nieuwe taalgronden der Neederduytsche taal*, Franeker.
- Hildebrand [N. Beets], 1888, *Na vijftig jaar. Noodige en overbodige opheldering van de Camera Obscura*, 2de dr., Haarlem.
- Hinskens, F., 1985, 'Visies op variatie en verandering in verschillende lecten', *Gramma* 9, 115-140.
- Hinskens, F. & C. van Rossem, 1995, 'The Negerhollands Word *sender* in Eighteenth-Century Manuscripts', in: J. Arends (ed.), *The Early Stages of Creolization*, Amsterdam/Philadelphia, 63-88.
- Hoebeke, M., 1968, *De Middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde, 13de eeuw -± 1500 (Spelling en Klankleer)*, Gent.
- Hoge, J., 1946, *Personalia of Germans at the Cape 1652-1806*, Pretoria.
- Holierhoek, C.M.G., 1980, *Werkwoorden van waarneming. Aspecten van hun systematiek en ontwikkeling*, Leiden, Den Haag.
- Holm, J., 1989, *Pidgins and creoles*, Vol. 2, Reference Survey, Cambridge [etc.].
- Holtvast, K., 1905, *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst*, Groningen.
- Holtvast, K., 1929, *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst*, 17de dr., Groningen.
- Honselaar, W., 1987, 'Zijn vs. hebben in het samengestelde perfectum', *Ntg.* 80, 55-68.
- Hooft, P.C. / Th. H. d'Angremond, 1943, *Achilles en Polyxena* met inleiding, aantekeningen en woordenlijst door Th.H. d'Angremond, Assen.
- Hooft, P.C. / H.W. van Tricht, 1976, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, uitg. H.W. van Tricht, dl.1, Culemborg.
- Hoogstraten, D. van, 1733, *Lyst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden*, 4de dr., Amsterdam.
- Hoogvliet, J.M., 1893, 'Over spelling in letterschrift in wezen en begrip', *Noord en Zuid* 16, 153-162.
- Hoogvliet, J.M., 1903, *Lingua. Een beknopt leer- en handboek van algemeene en Nederlandsche taalkennis*, Amsterdam.
- Hoop, H. de & P. Smabers, 1987, 'Rood of groen? Een normonderzoek naar enkele stijlverschillen tussen gesproken en geschreven taal', *Ntg.* 80, 287-302.
- Hoppenbrouwers, C., 1990, *Het regiolect. Van dialect tot Algemeen Nederlands*, Muiderberg.
- Hoppenbrouwers, C., 1991, *Jongerentaal. De tipparade van de omgangstaal*, Hoogezand.
- Hopper, P.J., 1975, *The syntax of the simple sentence in Proto- Germanic*, Den Haag.

- Horacek, B., 1964, *Kunstprinzipien der Satzgestaltung: Studien zu einer inhaltbezogenen Syntax der deutschen Dichtersprache*, Wien.
- Horst, J.M. van der, 1981a, 'Onderschikking en de plaats van de persoonsvorm in het middelnederlands', *TNTL* 97, 161-184. [Ook in: Van der Horst 1986.]
- Horst, J.M. van der, 1981b, 'Samentrekking diachronisch', in: *Studies voor Damsteegt*, Leiden, 92-105. [Ook in: Van der Horst 1986.]
- Horst, J.M. van der, 1982, 'Van...een tipje van de sluier', *Onze Taal* 51, 88-89.
- Horst, J.M. van der, 1984, 'Over vorm en inhoud van bijzinnen', in: *Vorm en functie in tekst en taal*, Leiden, 154-179. [Ook in: Van der Horst 1986.]
- Horst, J.M. van der, 1985, 'Verkenning van onpersoonlijke constructies', *TNTL* 101, 34-63 en 81-92. [Ook in: Van der Horst 1986.]
- Horst, J.M. van der, 1986, *Historische grammatica en taaltekens*, Alblasterdam.
- Horst, J.M. van der, 1988a, 'Dat is het wat hun vaak doen. Hun als voorbeeld van taalverandering', *Onze Taal* 57, 82-84.
- Horst, J.M. van der, 1988b, 'Over relatief *dat* en *wat*', *Ntg.* 81, 194-205.
- Horst, J.M. van der, 1988c, 'De Croma-verandering', *Onze Taal* 57, 172-173.
- Horst, J.M. van der, 1989, *Kleine Middelnederlandse Syntaxis*, 3e druk, Amsterdam.
- Horst, J.M. van der, 1990, 'Is weglating van het voegwoord *dat* typisch voor 19de-eeuwse vrouwen?', in: J.B. den Besten e.a. (red.), *Vragende wijs: vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis*, [Fchr. L. Peeters], Amsterdam, 95-103.
- Horst, J.M. van der, 1991, 'Taaltekens en moeilijke zn-groepen', *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 12, 265-279.
- Horst, J.M. van der, 1993, 'Voornaamwoordelijke bijwoorden in 16de-eeuws Nederlands', *Spektator* 22, blz. 290-308.
- Horst, J.M. van der & F.J. Marschall, 1989/1992, *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam.
- Horst, J.M. van der & R. Storm, 1991, 'Over de geschiedenis van het betrekkelijke voornaamwoordelijk bijwoord', *TNTL* 107, blz. 105-119.
- Horst, J.M. van der & M.J. van der Wal, 1979, 'Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands', *TNTL* 95, 6-37.
- Houtte, J.A. van, 1952, 'Inleiding tot het vierde deel', in: J.A. van Houtte e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden in twaalf delen*, dl.4, Utrecht, Antwerpen etc.
- Howell, R., 1991, 'The diphthongization of Middle Dutch *i* and the theory of a Brabants expansion', in: T. Shannon & J. Snapper (red.), *The Berkeley Conference on Dutch Linguistics* 1989, Lanham, 67-84.
- Hubert, A. de, 1624, 'Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduytze tale', *De psalmen des propheeten Davids*, Leiden, in: Zwaan 1939.
- Hudson, R., 1982, *Sociolinguïstiek* [vertaling: J. Daan], Groningen.
- Huisman, J.A., 1965, *Het Nederlands tussen dialect en wereldtaal*, Groningen.

- Huisman, J.A. e.a., 1962, *Nette en onnette woorden*, Hilversum, Antwerpen.
- Hulshof, H., 1985, *C.H. den Hertog als grammaticus*, Muiderberg.
- Hulshof, H., 1996, 'Genetisch taalonderwijs in theorie en praktijk', te verschijnen in: A. Foolen en J. Noordegraaf (red.), *Bundel lezingen gehouden op de Van Ginneken-dag* te Nijmegen op 20 oktober 1995, Münster.
- Humboldt, W. von, 1836, *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin.
- Huydecoper, B., 1730, *Proeve van taal- en dichtkunde*, Amsterdam.
- Huygens, C. / J.A. Worp, 1892, *De gedichten van Constantijn Huygens*, naar zijn handschrift uitgegeven door J.A. Worp, dl.1, 1607-1623, Arnhem.
- Huygens, C. / J.A. Worp, 1898, *De gedichten van Constantijn Huygens*, naar zijn handschrift uitgegeven door J.A. Worp, dl.8, Groningen.
- Istendael, G., van, 1992, *Arm Brussel*, Amsterdam-Antwerpen.
- Jacobs, J., 1911, *Vergelijkende klank- en vormleer der Middelvlaamsche dialecten*, Gent.
- Jacobsz W. / I.H. van Eeghen, 1960, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius), Prior van Stein, Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*, uitg. I.H. van Eeghen, dl.2, Groningen.
- Jager, A. de, 1832, *Proeve over de werkwoorden van herhaling en during in de Nederduitsche taal*, Rotterdam.
- Jager, A. de, 1847, *Proeve over den invloed van Bilderdijs dichtwerken op Onze Taal*, Leiden.
- Jager, A. de, 1875-1878, *Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch*, 2 dln., Gouda.
- Jansen, F., 1975, 'Nog een reden voor het succes van *Doeg?*', *Ntg.* 68, 14-15.
- Jansen, F., 1981, *Syntaktische konstrukties in gesproken taal*, Amsterdam.
- Jansen, F., 1987a, 'Deelwoordenjammer: een regel van *of* voor het Nederlands?', *Spektator* 16, 394-404.
- Jansen, F., 1987b, 'Omtrent de *om*-trend', *Spektator* 17, 83-98.
- Jansen, F., 1988, 'Elegisch naschrift', *Spektator* 17, 198-201.
- Janssen, Th.A.J.M., 1989, 'Tempus: interpretatie en betekenis', *Ntg.* 82, 305-330.
- Janssen, Th.A.J.M., 1992, 'Controle: Een onbeheersbaar begrip in de Regeeren Bindtheorie', *Spektator* 21, 327-344.
- Janssens, G., 1993, 'De plaats van het Nederlands in vaktalwoordenboeken', *Ons Erfdeel* 36, 715-720.
- Japin, L.M., 1956, '*Ergens* als modewoord', *Ntg.* 49, 137-140.
- Jaspaert, K., 1986, *Statuut en structuur van standaardtalig Vlaanderen*, Leuven.
- Jespersen, O., 1941, *Efficiency in Linguistic Change*, København.
- Jong, J.P.B. Josselin de, 1924, *Het Negerhollandsch van St. Thomas en St. Jan*, Verhandelingen Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterkunde, *Nieuwe reeks*, dl.26, nr. 1.

- Jong, L. de, 1969, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl.1, Voorspel, 's-Gravenhage.
- Jong, M.J.G. de, 1962, 'Het kostelijk(e) woord "hallo"', *Levende talen*, 328.
- Kalff, G., 1893, *Het onderwijs in de moedertaal*, Amsterdam.
- Karsten, G., 1939, 'Hem en hun als onderwerp', *Ntg.* 33, 369-372.
- Kate, L. ten, 1699, 'Verhandeling over de klankkunde', in: A. van der Hoeven, Lambert ten Kate, 's-Gravenhage 1896.
- Kate, L. ten, 1723, *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 2 dln., Amsterdam.
- Keersmaekers, A., 1952, *Geschiedenis van de Antwerpse rederijderskamers in de jaren 1585-1635*, Aalst.
- Kemp, B., 1960, *Gezelles onacht*, Hasselt.
- Kempen, W., z.j., *Samestelling, afleiding en woordsoortelijke meerfunksionaliteit in Afrikaans*, Kaapstad.
- Kern, F., 1888, *Die deutsche Satzlehre: Eine Untersuchung ihrer Grundlagen*, 2e uitg., Berlin. [1e uitg. 1883]
- Kern, J.H., 1911, 'Is de beleefdheidsvorm *U* een verbastering van *U.E.*?', *Ntg.* 5, 121-133.
- Kern, J.H., 1912, *De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands*, Amsterdam.
- Kerstine = Broeder Geraert, Sinte Kerstine, CG II,6, 104-153 (Oost-(Belgisch)-Brabant 1276-1300).
- Ketterij, C. van de, 1972, *De weg in woorden. Een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900*, Assen.
- Ketterij, C. van de, 1974, 'Het literaire werk uit de 18de eeuw en zijn piëtistische kontekst: enkele linguale verificatiemodellen toegepast op de poëzie van Hieronymus van Alphen', *Documentatieblad van de werkgroep 18e Eeuw*, 23-24, 14-34.
- Kinker, J., 1829, *Beoordeeling van Mr. W. Bilderdijks Nederlandsche spraakleer*, Amsterdam. [ook in: *De Recensent*, ook der Recensenten 20/1827, 1-14, 118-143, 217-240, 329-361, 491-527, 621-657; 21/1828, 61-95, 167-209, 282-321, 462-494, 632-650].
- Kivimaa, K., 1966, *The and That as clause connectives in Early Middle English with especial consideration of the emergence of the pleonastic That. Commentationes Humanarum Litterarum Societas Scientiarum Fennica* 39, nr.1.
- Klein, T., 1979, 'Zum altniederländischen 'Leidener Williram' und zu einigen westgermanischen Pronominalformen', *Zeitschrift für deutsche Philologie* 98, 425-447.
- Klein, T., 1990, 'Zur Nordgrenze des Althochdeutschen und zu germ. *b, g* im Altmittelfränkischen', *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 112, 26-54.
- Klifman, H., 1983, *Studies op het gebied van de Vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550- ca. 1650)*, z.p.
- Kloeke, G.G., 1924, 'Klankoverdrijving en goedbedoelde (hypercorrecte) taalvormen', *TNTL* 43, 161-189.

- Kloeke, G.G., 1927, *De Hollandsche Expansie in de zestiende en de zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche dialecten. Proeve eener historisch-dialectgeographische synthese*, met krt., 's-Gravenhage.
- Kloeke, G.G., 1934a, De Amsterdamse volkstaal voorheen en thans, Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, *Mededelingen*, Afd. Letterkunde, deel 177.
- Kloeke, G.G., 1934b, *Deftige en gemeenzame taal*. Groningen etc.
- Kloeke, G.G., 1938, 'Haagse volkstaal uit de achttiende eeuw', *TNTL* 57, 15-56 en 233.
- Kloeke, G., 1941, 'Over *jullie* een enige andere pronomina', *Ntg.* 35, 161-170.
- Kloeke, G.G., 1947, 'Uit de voorgeschiedenis van het beleefde pronomen U'. In: *Verzamelde opstellen* geschreven door oud-leerlingen van Professor Dr J.H. Scholte, Amsterdam 1947, 15-21.
- Kloeke, G.G., 1950, *Herkomst en groei van het Afrikaans*, Leiden.
- Kloeke, G.G., 1951, *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands*, Amsterdam.
- Kloeke, G.G., 1952, 'Beschaafdentaal', *TNTL* 69, 294-313.
- Kloeke, G.G., 1953, 'Welluidendheid als factor bij de taalontwikkeling', *Ntg.* 46, 89-102.
- Kloeke, G., 1957, 'De culturele achtergrond van de termen spreekwoord, verzoeking en roem', *TNTL* 75, 81-118.
- Kloeke, G.G., 1968; *Bibliografie en dagboekfragment*, verzorgd en toegel. door M.J. Kloeke-Van Lessen, Amsterdam.
- Klooster, W.G., 1989, 'Bananenzinnen', in: K. Porteman & K. Schöndorf (red.), *Liber Amicorum K. Langvik-Johannesson*, Leuven, 35-43.
- Klopper, R., 1983, *Kaapse Afrikaans*. [Ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van Pretoria.]
- Kluyver, A., 1907, 'De analogie als taalscheppende macht', *Ntg.* 1, 145-157.
- Knol, J., 1977, 'De grammatica in de achttiende eeuw', [Inhoudsopgave vermeldt 'De Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw'], in: D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets 1977, 65-112.
- Knol, J. & N. Maas, 1977, *Bibliografie van de geschriften op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de periode 1691-1804*, Amsterdam, Nijmegen.
- Knops, U., 1981, Taalassimilatieverschijnselen bij Vlamingen in Nederland, *Gamma* 5, 1-28.
- Knops, U., 1982, *Attitudes van Vlamingen tegenover de Nederlandse standaardtaal*. [Dissertatie K.U. Leuven.]
- Koelmans, L., 1965, 'Iets over de woordorde bij samengestelde predikaten in het Nederlands', *Ntg.* 58, 156-165.
- Koelmans, L., 1967, 'Over de verbreiding van het ontkennde *en*', *Ntg.* 60, 12-18.
- Koelmans, L., 1975a, 'Zeventiende-eeuws en modern Nederlands: overeenstemming en verschil in de syntaxis', *Ntg.* 68, 125-131.
- Koelmans, L., 1975b, 'Lotgevallen van het lidwoord', *Ntg.* 68, 173-175 en 390-394.
- Koelmans, L., 1977, 'Het ABN, het spreken en het schrijven', *Ntg.* 70, 15-33.
- Koelmans, L., 1981, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse achtervoegsels III: het suffix *-baar*', *Ntg.* 74, 330-339.

- Koenen, M.J., 1888, *Practische Stijlleer*, Groningen.
- Koenen, L. & R. Smits, 1992, *Peptalk. De Engelse woordenschat van het Nederlands*, Amsterdam.
- Kók, A.L. / G.R.W. Dibbets, 1981, *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*, uitg. G.R.W. Dibbets, Assen.
- Kollewijn, R.A., 1891, 'Onze lastige spelling. Een voorstel tot vereenvoudiging', *Vragen van den Dag*, sept.-nummer. [met een naschrift afzonderlijk uitgegeven, Amsterdam 1891.]
- Kollewijn, R.A., 1891, 'De geslachten der zelfstandige naamwoorden in het Nederlands', *Taal en Letteren* 2, 22-50. [Ook in: Kollewijn 1916, 40-73.]
- Kollewijn, R.A., 1895a, 'Woordorde en buigingsuitgangen', *Taal en Letteren* 5, 353-364.
- Kollewijn, R.A., 1895b, 'Onze voornaamwoorden. Een hoofdstuk uit de grammatica van de Nederlandse spreektaal', *Taal en Letteren* 5, 19-36.
- Kollewijn, R.A., 1899, *Opstellen over spelling en verbuiging*, Amsterdam.
- Kollewijn, R.A., 1906, 'Een taaldespoot uit de pruikeitijd', *Taal en Letteren* 16, 1-29. [Ook in: Kollewijn 1916, 159-182.]
- Kollewijn, R.A., 1916, *Opstellen over spelling en verbuiging*, 3de dr., Groningen.
- Komen, J.A.M., 1994, *Over de ontwikkeling van absolute constructies*, Amsterdam.
- Kooij, J.G., 1988, 'Deelwoordenjammer en grammatikaspijt', *Spektator* 17, 186-197.
- Kooiman, K., 1917, 'Een oude kritiek op Hoogstraten's geslachtslijst', *TNTL* 36, 309-317.
- Kooiman, K., 1963, 'Als in het Engels, maar niet uit het Engels', *Ntg.* 56, 33-40.
- Kooiman, K., 1967, 'Lotgevallen van *hen* en *hun* in de twintigste eeuw', *Ntg.* 60, 410-413.
- Kooiman, K., 1969, '*Hun = Zij*', *Ntg.* 62, 116-120.
- Kooistra, J., 1919, 'Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis', *Ntg.* 13, 183-188.
- Koopmans, J., 1914, 'Geestdrift en praktijk', *Ntg.* 8, 238-250 en 281-284.
- Kossmann, E.H., 1976, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam, Brussel.
- Kossmann, E.H., 1986, *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, 2 dln., 5e herz. en bijgew. dr., Amsterdam etc.
- Kossmann, E.H., 1994, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden*, Leuven.
- Kostelijk, C., 1962, 'Hallo', *Levende talen*, 191.
- Kotzé, E., 1983, *Variasiepatrone in Maleier-Afrikaans*. [Ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van die Witwatersrand, Johannesburg.]
- Kotzé, E., 1984, 'Afrikaans in die Maleierbuurt', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 24, 251-264.
- Kruisinga, E., 1911, 'Tamboers der voorhoede?', *Ntg.* 5, 298-308.
- Kuhn, H., 1977, 'Vor- und frühgermanische Ortsnamen in Norddeutschland und den Niederlanden', in: H. Steger, *Probleme der Namenforschung im deutschsprachigen Raum*, Darmstadt, 225-305.

- Kuiper, E.J., 1958, *De Hollandse 'Schoolordre' van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17de en 18de eeuw*, Groningen.
- Kuitenbrouwer, J., 1987, *Turbotaal. Van socio-babble tot yuppie-speak*, Amsterdam.
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1988, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam.
- Labov, W., 1972, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia.
- [Lacónis Flandri Presbyteri], 1666, *Lingua Teutonica Exexlex*, Hulst, uitg. E. Ruijsendaal, Amsterdam, Münster, 1993.
- Lambrecht, J., 1550, *Néderlandsche spellinghe*, uitghesteld by vraghe ende andwoorde, Gent, 1882.
- Landr. = Meijers, E.M., 'Het landrecht van Grimberghen van 1275', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 11 (1932), 229-235.
- Langendonck, W. van, 1968, 'Het meewerkend voorwerp van de aktieve zin als onderwerp van de passieve zin', *Leuvense Bijdragen* 57, 101-118.
- Lasch, A., 1914, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, Halle a.S.
- le Loux-Schuringa, J.A., 1986, 'Tempus en tijd in de 19e eeuw', *Ntg.* 79, 332-47.
- Leal, L., 1978, *Portugese leksikale elemente in Afrikaans*. [Wetenskaplike Bydraes van die Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.]
- Lefèvre, J.A., 1979, 'Nationalisme linguistique et identification linguistique: le cas de la Belgique', *International Journal of the Sociology of Language* 20, 37-58.
- Leffertstra, G., 1911, *Taal oefeningen voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs*, Groningen. [16e druk 1926, 45e druk 1958.]
- Lehmann, W., 1989, *A Gothic Etymological Dictionary*, Leiden.
- Lehmann, W.P., 1993, *Theoretical bases of Indo-European linguistics*, London, New York.
- Leloux, H.J., 1974, 'De bestudering van het Middelnederlands van het noordoosten van ons land. Enige bibliografische gegevens', *Driemaandelijks Bladen* 26, 121-147.
- Lemmens, M., 1993, 'Werkende werkwoorden', *Onze Taal* 62, 18-19.
- Lenselink, S.J., 1959, *De Nederlandse psalmberijmingen in de 16e eeuw van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*, Assen, 1959.
- Lenselink, S.J., 1983, *De Nederlandse psalmberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*, 2de dr., Dordrecht.
- Lenselink, S.J., 1991, *De profundis. Psalm 130 in honderd berijmde bewerkingen van de veertiende eeuw tot 1986* ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Psalmzingen in de Nederlanden' verzameld door S.J. Lenselink, Bibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Leopold, J.A. & L. Leopold, 1882, *Van de Schelde tot de Weichsel, Nederduitsche Dialecten in Dicht en Ondicht*, 2 dln., Groningen.
- Lessen, J.H. van, 1953, 'De etymologie van *wrevel*, *wreef* en *wresse*', *TNTL* 70, 81-99.
- Leupenius, P./W.J.H. Caron, 1958, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale [1653] en Naabericht*, uitg. W.J.H. Caron, Groningen.

- Leuvensteijn, J.A. van, 1985, zie: Breughel/Van Leuvensteijn.
- Leuvensteijn, J.A. van, 1986, 'Genus en casus in het dagboek van Wouter Jacobsz', *Voortgang* 7, 113-136.
- Leuvensteijn, J.A. van, 1987, 'De werkwoordelijke eindgroep in Gouds taalgebruik uit de 14de en 16de eeuw', *Taal en Tongval* 39, 1-20.
- Leuvensteijn, J.A. van, 1988, 'Volgorde van subjecten, objecten en predicaatsnomina in zestiende-eeuws Hollands', in: J.A. van Leuvensteijn (red.), *Uitgangspunten en toepassingen: taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende- en zeventiende eeuws Nederlands*, Amsterdam 1988, 125-139.
- Leuvensteijn, J.A. van & M.C.H. Dekker, 1990, 'Adnominale flexie en genusmarkering in 16de-eeuws Brugs', *Leuvense Bijdragen* 79, 257-278.
- Leuvensteijn, J.A. van & R. Noldus, 1991, 'Epische ontboezemingen, zakelijke gesprekken en spannende scènes in de Gysbreght van Aemstel', *Voortgang* 12, 199-214.
- Leuvensteijn, J.A. van, 1992, 'Eine Kluft zwischen "Muttersprache" und "Vatersprache". Adnominale Genusmarkierung in Dialekt und Standardsprache in den Niederlanden um 1600', in: J.A. van Leuvensteijn, J.B. Berns (red.), *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam, Oxford, New York, Tokyo.
- Leuvensteijn, J.A. van & D. Stalpers, 1994, 'Modaliteit in 16de- en 17de-eeuws Hollands. Voor wie de nuance waardeert', in: R. Boogaart, J. Noordegraaf (red.), *Nauwe betrekkingen. Voor Theo Janssen bij zijn vijftigste verjaardag*, Amsterdam, Münster.
- Levy, P.M.G., 1978, 'Linguistic and semantic borders in Belgium', *International Journal of the Sociology of Language* 15, 9-19.
- Leys, O., 1985, 'Het voegwoord *om* als uitdrukking van modale opeenvolging', in: *Hulde-Album M. Hoebeke*, Gent 1985, 267-271.
- Leys, O., 1989, 'Opkomst en verbreiding van *om* in infinitiefkonstrukties', *Leuvense Bijdragen* 78, 427-433.
- Lieburg, F.A. van, 1996, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*, Zoetermeer.
- Lindeboom, G.A., 1972, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, Bussum.
- Lindemans, L., 1981, *De taalwetgeving in België*, Leuven.
- Links, T.H., 1989, *So praat ons Namakwalanders*, Kaapstad.
- Linnebank, H., 1921, 'Puntletters', *Taal en Letteren* 9, 157-163.
- Linnebank, H., 1925, 'Het gezelschap van de puntletter', *Taal en Letteren* 13, 60-64.
- Loey, A. van, 1937, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw*, Tongeren.
- Loey, A. van, 1964, *Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands*, 7de dr., Zutphen.
- Loey, A. van, 1966, *Middelnederlandse spraakkunst*, dl.1: Vormleer, dl.2: Klankleer, Groningen, Antwerpen.
- Loey, A. van, 1970, *Schönfeld's Historische grammatica van het Nederlands*, 8ste dr., Zutphen.

- Loey, A. van, 1976, *Scheidbare en onscheidbare werkwoorden hoofdzakelijk in het Middelnederlands. Analytische studiën*, Gent.
- Loey, A. van, 1980, *Middelnederlandse spraakkunst*, dl.1: Vormleer, 9e druk, Groningen, dl.2: Klankleer, 8e druk, Groningen.
- Loon, J. van, 1986, *Historische fonologie van het Nederlands*, Leuven, Amersfoort.
- Loon, J. van, 1987, 'De genitief meervoud in het Oudnederlands', *Taal en Tongval*, Themanummer 1: Morfologie, 87-96.
- Loon, J. van, 1988, 'Zwakke, sterke en pronominale adjectiefflexie in het Oudnederlands', *Naamkunde* 20, 37-41.
- Loquela / J. Craeynest, 1946, *Guido Gezelle, Loquela*, 3e druk, Amsterdam.
- Loubser, J.E., 1961, *Die saamgestelde verbale vorm van Nederlands na Afrikaans*, Groningen.
- Lubbe, H.F.A. van der, 1985, 'Structuur en interpretatie van de zgn. *om*-zinnen', *Glott* 8, 105-115.
- Lulofs, B.H., 1833, *Gronden der Nederlandsche woordafleidkunde*, Groningen.
- Lutgart A = [Broeder Geraert], Sinte Lutgart (hs. Amsterdam), *CG* II, 6, 3-103. (Oost-(Belgisch)-Brabant 1276-1330).
- Lutgart K = [Willem van Afflighem?], Sente Lutgart (hs. Kopenhagen), *CG* II, 5 (West-(Belgisch)-Brabant 1265-1270).
- LW = Leidse Willeram, zie: Sanders 1971.
- Lyons, J., 1971, *Introduction to Theoretical Linguistics*, 2de dr., Cambridge.
- Mak, J.J., 1945, 'Oorlogswinst der Nederlandse taal', *Ntg.* 38, 163-172.
- Mak, J.J., 1955, *De Gedichten van Anthonis de Roovere*, Zwolle.
- Mak, J.J., 1959, *Rhetoricaal glossarium*, Assen.
- Mak, J.J., 1966, 'Letterwoord en/of verkorting (afkorting?)', *Ntg.* 59, 313-314.
- Malengreau, G., 1936, *l'Esprit particulariste et la révolution des Pays-Bas au XVIe siècle (1578-1584)*, Louvain.
- Maljaars, A., 1979, *Bijdrage tot de kennis van genus en geslacht in de achttiende eeuw*, Utrecht.
- Mantou, R., 1972, Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du Comté de Flandre (1250-1350). Etude linguistique, *Mémoires de la Commission Royale de Toponymie et de Dialectologie*, 15, Liège.
- Marchand, H., 1969, *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach*, München.
- Marchand, J.W., 1973, 'Observations on the use of dialect in historical linguistics', *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beihefte NF* 9, 122-133.
- Marle, J. van, 1985, 'Bij de woordwording van *tig*', *Ntg.* 78, 145-148.
- Marle, J. van, 1987, 'Nogmaals overkarakterisering', *Spektator* 16, 448-456.
- Marle, J. van, 1988, 'Betekenis als factor bij produktiviteitsverandering. (Iets over de deverbale categorieën op *-lijk* en *-baar*)', *Spektator* 17, 341-359.

- Marle, J. van, 1989, 'A case of morphological elaboration: the history of Dutch -baar', *Folia Linguistica Historica* 9, 213-234.
- Marle, J. van, 1990, *Over de ongelijksoortigheid van synchronie en diachronie*, Amsterdam.
- Marle, J. van, 1994, 'Oppervlakte-gelijkvormigheid als conditionerende factor bij taalverandering', *Taal en Tongval* 46, 14-32.
- Mars, F.K.M., 1968, 'Concentratietendities', *Ntg.* 61, 98-100.
- Marynissen, A., 1993, *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands, Een taalgeografische studie*, dl.1 tekst. [Diss. Leuven.]
- Matsier, N. e.a., z.j., *Vergeetwoordenboek*, Amsterdam.
- Mc Rae, K., 1986, *Conflict and compromise in multilingual societies. Belgium*, Waterloo (Ontario).
- Meer, M.J. van der, 1927, *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*, Heidelberg.
- Meersman, A. de, 1980, 'Woordvolgorde in 14de-eeuws Brabants', *Versl. Med. Kon. Ac. Ndl. Taal- en Letk.*, 94-128.
- Meersman, A. de, 1988, 'In en uit de tang in de veertiende eeuw: de plaats van het direct object in de bijzin: corpusonderzoek tegen een structurele, taaltypologische en pragmatische achtergrond', in: J.A. van Leuvensteijn (red.), *Uitgangspunten en toepassingen: taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende-en zeventiende eeuws Nederlands*, Amsterdam, 95-124.
- Meert, H., 1890, *Het voornaamwoord DU*, Gent.
- Meertens, P.J.e.a. (red.), 1970, *Zijn akker is de taal*, Den Haag. [Heeroma.]
- Meijer, R.P., 1971, *Literature of the Low Countries*, Assen.
- Mellema, E.E.L., 1618, *Den schat der Duytscher tale met de verklaringe in Françoys*, Rotterdam.
- Mellink, F.G., 1887, *Nederlandsche spraakkunst*, 8ste dr., s-Gravenhage.
- Merwe, H.W. van der et al., 1974, *White South African elites*, Cape Town.
- [Meyer, L.] 1658, *Nederlandsche Woordenschat [...]*, Amsterdam.
- Michels, L.C. 1946, *Over het waarnemen van taalverschijnselen*, Nijmegen.
- Michels, L.C., 1957, 'Woordwording van affixen', *Ntg.* 50, 79-82.
- Michels, L.C., 1958, 'Cornelis Bontekoe, geen purist', in: *Filologische Opstellen*, dl. 2, Stoffen uit de 16e en 17e eeuw, Zwolle, 371-376.
- Michels, L.C., 1959a, 'Een syntactische aporie', *Ntg.* 52, 163-164.
- Michels, L.C., 1959b, 'Op de grens van copula en hulpwerkwoord', *Taal en Tongval* 11, 206-212.
- Michels, L.C., 1963, 'Wat voor dat', *Ntg.* 56, 107.
- Milroy, J., 1992, *Linguistic variation and change. On the historical sociolinguistics of English*, Oxford UK, Cambridge USA.
- Mitchell, B., 1984, 'The origin of Old English conjunctions: some problems', in: J. Fisiak (red.), *Historical Syntax*, Berlin etc.
- MNW*, 1885-1941, E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 11 dln., 's-Gravenhage 1885-1952.

- Moerdijk, A., 1985, 'Het belang van neologismen voor de lexicale semantiek, "kamerbreed" geëtaleerd', *TNTL* 101, 93-110.
- Moerdijk, A., 1994, *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 's-Gravenhage.
- Molewijk, G.C., 1992, *Spellingverandering van zin naar onzin (1200- heden)*, 's-Gravenhage.
- Montanus, P. / W.J.H. Caron, 1964, *De spreekkonst*, [1635], Delft, uitg. W.J.H. Caron, Groningen.
- Monteyne, A., 1981, *De Brusselaars in een stad die anders is*, Tielt.
- Mooijaart, M.A., 1992, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*, Utrecht.
- Mooijaart, M. & H. Westgeest, [1996], 'Muziek in de kathedraal. De muzikale vakwoordenschat in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Te verschijnen in: *Trefwoord* 11.
- Moonen, A., 1706, *Nederduitsche spraakkunst*, Amsterdam.
- Moors, J., 1952, *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*, Brussel, Tongeren.
- Moortgat, M. & H. van der Hulst, 1981, 'Geïnterpreteerde morfologie', *Glott* 4, 179-214.
- Moraalb.* = *Nederrijns Moraalboek*, CG II,6, 353-422 (Nederrijn 1276-133).
- Mulder, G. Chr., 1852, *Nederlandsche spraakleer: een vervolg op de Nederlandsche spraakkunst voor schoolgebruik*, Nijmegen.
- Mulder, M., 1991, 'De voegwoorden of in 14e-eeuws Middelnederlands', in: J. Noordegraaf & R. Zemel (red.), *Accidentia. Taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*, Amsterdam, 153-157.
- [Mulder, G.C.], 1846, *Nieuwe Nederlandsche spraakleer*, Nijmegen.
- Muller, J.W., 1891, 'Spreektaal en schrijftaal in het Nederlands', *Taal en Letteren* 1, 196-232.
- Muller, J.W., 1926a, 'De herkomst van *je* en *jij*', *TNTL* 45, 81-110.
- Muller, J.W., 1926b, 'Bijdragen tot de geschiedenis onzer Nieuwnederlandse aanspreekvormen', *Ntg.* 20, 81-104, 113-128, 160-176.
- Muller, J.W., 1927, 'Nogmaals de beleefdheidsvorm *U*', *Ntg.* 21, 141-142.
- Muller, J.W., 1943, '*Dezelve*', *Ntg.* 37, 240-241.
- Musper, H.T., R. Buchner & E. Petermann (red.), 1956, *König Maximilians Weißkunig*, Stuttgart.
- Nat. Bl.* = *Jacob van Maerlant, Der Naturen Bloeme*, CG II, 2; in de tekst worden soms de hss. D. (Detmold) en M. (München) onderscheiden (West-Vlaanderen 1287, resp. 1276-1300).
- Nauwelaert, M.A., 1980a, 'Opvoedkunde en opvoedkunde', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 270-277.
- Nauwelaert, M.A., 1980b, 'Het secundaire onderwijs', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 277-288.
- Neijt, A., 1991, *Universele fonologie. Een inleiding in de klankleer*, Dordrecht.
- Nibel.* = *Brabantse vertaling van het Nibelungenlied*, CG II,1, 375-379 (West-(Belgisch)-Brabant 1260-1280).
- Niebaum, H., 1985, *Naar een taalgeschiedenis van Oostnederland*, Groningen.
- Niebaum, H., 1991, 'De taal van de Groningse Weeskamer-ordonnanties', *Driemaandelijks Bladen* 43, 101-117.

- Niebaum, H., 1994, 'Geschreven en gesproken talen in de stad Groningen. Een historisch overzicht', in: P. Boekholt e.a. (red.), *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, Assen.
- Nienaber, G.S., 1955, 'Iets naders oor die ontkenning in Afrikaans', overgedrukt in: P.J. Nienaber (red.), *Taalkundige opstelle*, Kaapstad, 1965, 22-38.
- Nienaber, G.S., 1963, *Hottentots*, Pretoria.
- Nienaber, G.S. & P. Raper, 1977, *Toponymica Hottentotica*, Pretoria.
- Nienaber, G.S., 1989, *Khoekhoense stamname*, Kaapstad.
- Nierop, H.F.K. van, 1984, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, z.p.
- Niet, M. de, 1995, 'De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en andere collectieve erflaters', in: Dongelmans e.a. 1995, 53-55.
- Noordegraaf, J., 1983, 'Honderd jaar "koppelwerkwoord"', *Ntg.* 76, 124.
- Noordegraaf, J., 1985, *Norm, geest en geschiedenis: Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*, Dordrecht.
- Noordegraaf, J., 1987, 'Nationalistische tendensen in de Nederlandse taalkunde', in: *Eigen en Vreemd. Identiteit en ontleening in taal, literatuur en beeldende kunst. Handelingen van het 39ste Nederlands Filologencongres Vrije Universiteit, Amsterdam 18 en 19 december 1986, Amsterdam*, 121-134.
- Noordegraaf, J., 1991, 'Taal en Letteren honderd jaar later: een tijdschrift tegen de schrijftaalcultuur', *Forum der Letteren* 32-34, 269-280.
- Noordegraaf, J., 1994a, 'Dutch Linguistics around 1800. Between France and German', in: Brigitte Schlieben-Lange et al. (red.), *Europäische Sprachwissenschaft um 1800*, dl. 4, 223-244, Münster.
- Noordegraaf, J., 1994b, 'Against Darwin: Wilem G. Brill (1811-1896) on the origin of Language', in: J. De Clercq & P. Desmet (red.), *Florilegium historiographiae linguisticae. Études d'historiographie de la linguistique et de grammaire comparée à la mémoire de Maurice Leroy*, Louvain-la-Neuve.
- Noordegraaf, J., 1995a, *Oorsprong en ideaal. Opstellen over taalzoekers*, Münster.
- Noordegraaf, J., 1995b, 'Het begin van de universitaire neerlandistiek: Franeker 1790?', *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 2, 43-53.
- Noordegraaf, Jan & S. Bierling, 1986, 'Brugsma, Wurst en Becker: Taalkundige relaties in de negentiende eeuw', *Voortgang* 7, 89-113.
- Nylöe, J., 1723, *Aanleiding tot de Nederduitsche taal*, 3de dr., Amsterdam.
- Obbema, P., 1996, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*, Hilversum.
- Obreen, H. & A. van Loey, 1934, 'De oudste Middelnederlandsche oorkonden', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 329-417.
- ODEE= *The Oxford Dictionary of English Etymology*, ed. by C.T. Onions a.o., Oxford 1969. [Reprint with corrections.]

- Olivier, N., 1995, 'Die 1994 Suid-Afrika grondwet en Afrikaans', in: H. Ester & J.A. van Leuvensteijn (red.), *Afrikaans in een veranderde context. Taalkundige en letterkundige aspecten*, Amsterdam, 37-56.
- Oosthuizen, A.J.G., 1975, *Akkulturasie tussen blankes aan die Witwatersrand*. [Publikasiereeks van die Randse Universiteit.]
- Osselton, N.E., 1973, *The dumb linguists*, Leiden, London.
- Ostendorf, M.A., 1958, 'De tangconstructie als syntactisch stramien', *Ntg.* 51, 139-144.
- Oudenaarden, J., 1990, 'Wil de echte Rotterdammer opstaan?', in: H. Baaij (red.), *Rotterdam 650 jaar*, Utrecht, Antwerpen, 39-69.
- Oudenb.* = *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)*, uitg. J. Buntinx en M. Gyseling, dl.1 tekst, Tongeren 1965.
- Overdiep, G.S., 1924, 'Inleiding', in: *Ferguut*, uitg. E. Verwijs en J. Verdam, opnieuw bewerkt en uitgegeven door G.S. Overdiep, Leiden z.j.
- Overdiep, G.S., 1931-1935, *Zeventiende-eeuwsche syntaxis*, 3 stukken [d.i. banden], 4 dln., Groningen, Batavia.
- Overdiep, G.S., 1937, *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch*, Zwolle.
- Overdiep, G.S., 1949, *Stilistische grammatica van het Moderne Nederlandsch*, 2e druk verzorgd door G.A. van Es, Zwolle.
- Paardekooper, P.C., 1948, 'U en UE', *Ntg.* 41, 199-205.
- Paardekooper, P.C., 1950a, 'U en UE', *Ntg.* 43, 222-224.
- Paardekooper, P.C., 1950b, 'Als en dan bij vergelijkingen', *Ntg.* 43, 160-167.
- Paardekooper, P.C., 1952, 'Jan z'n boek', *Ntg.* 45, 12-17.
- Paardekooper, P.C., 1967, 'Verstoffelijking van schimonderwerpen', *Ntg.* 60, 103-110.
- Paardekooper, P.C., 1969, *ABN en dialekt*, 3de dr., Den Bosch z.j.
- Paardekooper, P.C., 1970, 'Groter als', *Ntg.* 63, 329-337.
- Paardekooper, P.C., 1981, 'Dialekt/ABN/tekst: de slotfase van onze cultuurtaal', in: *Studies voor Damsteegt*, Leiden, 152-170.
- Paardekooper, P.C., 1982, 'Het tweede schim-element in een bv om-zin', *Ntg.* 75, 193-204.
- Paardekooper, P.C., 1983, 'Dat boek leest erg vlot', *Ntg.* 76, 193-200.
- Paardekooper, P.C., 1985, 'Indeling van om-zinnen en indelingen met behulp daarvan', *Glott* 8, 117-128.
- Paardekooper, P.C., 1987, 'De rol van half- en indirecte aanspreekvormen bij het ontstaan van u enz. als ond.- en als beleefdheidsvorm', *Ntg.* 80, 491-511.
- Paardekooper, P.C., 1988, 'De rol van half- en indirecte aanspreekvormen bij het ontstaan van u enz. als ond.- en als beleefdheidsvorm', *Ntg.* 81, 42-71.
- Paardekooper, P.C., 1991a, 'Gaet souckt een ander medecijn', *Ntg.* 84, 334-339.
- Paardekooper, P.C., 1991b, 'Hij weende bitterlijk: Een stukje bijwoordmorfologie', *Gamma* 15, 147-171.

- Paardekooper, P.C., 1991c, 'Het Vlaamse / *zul* enz. "zij" enz.: stervend en springlevend', *Leuvense Bijdragen* 80, 15-42.
- Paardekooper, P.C., 1993a, 'En(de)/in/an "indien" enz.: een uniek uitstervingsproces 1', *Taal en Tongval* 45, 50-79.
- Paardekooper, P.C., 1993b, 'Een Waterlantsche Trijn zat eens ajuin en schelde', *Leuvense Bijdragen* 82, 145-171.
- Pardoen, J., 1991, 'De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde', *Forum der Letteren* 32, 1-22.
- Paul, H., 1880, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle.
- Pauwels, A., 1953, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*, 2 dln., Leuven.
- Pauwels, J.L., 1958, *Het dialect van Aarschot en omstreken*, dl. 1, Brussel, Tongeren.
- Pauwels, J.L., 1968, Willem de Vreese als taalzuiveraar, *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 297-313.
- Pauwels, J.L., 1970, 'Statistisch onderzoek van de Nederlandse zinsbouw', *Ntg. Van-Haeringennummer*, 93-100.
- Pée, W., 1957, Anderhalve eeuw taalgrensverschuiving en taaltoestand in Frans-Vlaanderen, *Bijdragen en mededelingen der dialecten-commissie* 17.
- Pée, W., 1970, 'Het algemeen Nederlands in Vlaanderen', in: Pée & Van der Woude 1970, 5-25.
- Pée, W. & G. van der Woude, 1970 *Taal en dialect*, *Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*, 39.
- Peeters, L. & B.P. Sannasgala, 1975/1976, 'Dutch loan words in Sinhala', *Spektator* 5, 245-281.
- Peeters, L., 1988, 'Historiografische problemen van het Vroegnieuwlands', *Gramma* 12, 187-204. [Ook in: L. Peeters 1990, 141-159.]
- Peeters, L., 1990, *Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw*, onder red. van G.R.W. Dibbets, J. Noordegraaf, M.J. van der Wal, Amsterdam. *Perch. = Perchevael, Corpus* II, 1, 501-519 (Oost-Holland 1276-1300).
- Peters, R., 1980, 'Spätmittelalterliche Schreibsprachen im Nordwesten: Utrecht - Münster - Oldenburg', *Niederdeutsches Korrespondenzblatt* 87, 25-26.
- Pheiffer, R.H., 1978, 'Verbale vorme in die Kaapse Hugenote se taal', in: H. Snyman e.a. (red.), *Uit vier windstreke*, Kaapstad, 78-86.
- Pheiffer, R.H., 1980, *Die gebroke Nederlands van Franssprekendes aan die Kaap in die eerste helfte van die agtiende eeu*, Kaapstad.
- Philippa, M., 1987, 'De meervoudsvorming op -s in het Nederlands vóór 1300', *Noord-zee-germaanse ontwikkelingen*, Alblasterdam, 29-54. [Eerder afgedrukt in: *TNTL* 97 (1981), 81-103.]
- Pijnenburg, W.J.J., 1982, 'De Mnl. *ghe*-loze. participia', *TNTL* 98, 104-116.
- Pijnenburg, W.J.J., 1993, 'Honderd jaar -*achtig*', *ABaG* 37, 33-48.

- Pijnenburg, W.J.J., m.m.v.K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim, te versch., *Vroegmiddelnederlands Woordenboek. Pl.gloss. = Plantenglossarium uit Vlaams Artesië of Frans Vlaanderen*, CG II,1, 333-335 (West-Vlaanderen 1226-1250).
- Ponelis, F., 1979, *Afrikaanse sintaksis*, Pretoria.
- Ponelis, F., 1985a, 'Geskeide R-konstruksies in Afrikaans', *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde* 3, 62-84.
- Ponelis, F., 1985b, 'Setselskeiding in Afrikaans', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 25, 106-127.
- Ponelis, F., 1986, 'W- en D-relatiewe in die ouer Nederlandse skryftaal', *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde* 4, 50-89.
- Ponelis, F., 1987, 'Uit die geskiedenis van die Afrikaanse betreklike konstruksie', *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde*, Geleentheidsuitgawe 5.
- Ponelis, F., 1990, *Historiese klankleer van Afrikaans*, *Annale van die Universiteit van Stellenbosch* 1990, 1.
- Ponelis, F.A., 1991, 'Nederlands en de geschiedenis van het Afrikaans', *Forum der letteren* 32, 190-199.
- Ponelis, F., 1992a, 'Die ontwikkeling van die possessief in Afrikaans', in: H. Bennis & J.W. de Vries (red.), *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, Dordrecht, 273-290.
- Ponelis, F., 1992b, 'Standaardafrikaans in oorgang', in: V. Webb (red.), *Afrikaans na apartheid*, Pretoria, 69-89.
- Ponelis, F., 1993, *The development of Afrikaans*, Frankfurt am Main.
- Poortman, J., 1953, 'Uwé in het Amsterdams omstreeks 1850', *Ntg.* 46, 282-283.
- Posthumus Meyjes, E.J.W., 1921, *Joannes Vollenhove*, 's-Gravenhage.
- Potgieter, E.J. & G.M.J. Duyfhuizen, 1942, *Florence*, uitg. G.M.J. Duyfhuizen, Santpoort.
- Premsele, M.J., 1940, 'Eenige opmerkingen over de vorming van nieuwe substantiva, in het bijzonder van merk- en firmanamen met den uitgang o', *Levende talen*, 98-111.
- Prevenier, W., 1961, *De Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)*, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen*.
- Quak, A., 1975a, Wortkonkordanz zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen. Nach den Handschriften und Erstdrucken. [*Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur* 22.]
- Quak, A., 1975b, 'Zu den Frikativen [f] und [b μ] im Altniederfränkischen', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 8, 11-14.
- Quak, A., 1981, *Die altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen. Nach den Handschriften und Erstdrucken neu herausgegeben.* [*Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur* 47.]
- Quak, A., 1983a, 'Zum Umlaut des / a/ in den Wachtendonckschen Psalmen', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 19, 67-78.

- Quak, A., 1983b, 'Zur Übersetzungstechnik in den "Wachtendonckschen Psalmen"', in: *Ars Ingenium. Studien zum Übersetzen. Festgabe für Frans Stoks zum sechzigsten Geburtstag*, Amsterdam, 99-111.
- Quak, A., 1990 'De secundaire umlaut in het Oudnederlands', in: J.B. Berns, P.A. Henderix, P.H.D. Leupen, E.N. Palmboom, R. Rentenaar (red.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam*, Hilversum, 300-303.
- Quak, A., 1992, 'Versuch einer Formenlehre des Altniederländischen auf der Basis der Wachtendonckschen Psalmen', in: Bremmer & Quak 1992, 81-123.
- Quirk, R., & C.L. Wrenn, 1976, *An Old English Grammar*, London.
- Radermacher, J., 1568, *Voorreden vanden noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste*, uitg. K. Bostoen, 1985.
- Raidt, E.H., 1968, *Geskiedenis van die byvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*, Kaapstad.
- Raidt, E.H., 1969, 'Die gebruik van *vir* in objekskonstruksies', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 9, 30-49.
- Raidt, E.H., 1974, 'Nederlandse en Kaapse spreektaal in die 17de en 18de eeu', in: F. Odendal (red.), *Taalkunde - 'n lewe. Studies opgedra aan prof. dr. W. Kempen*, Kaapstad, 90-104.
- Raidt, E.H., 1976, 'Die herkoms van objekskonstruksies met *vir*', in: *1875-1975. Studies oor die Afrikaanse taal*, Johannesburg, 72-101.
- Raidt, E.H., 1981, 'Oor die herkoms van die Afrikaanse reduplikasie', in: A. Coetzee (red.), *Hulsels van kristal*, Kaapstad, 176-187.
- Raidt, E.H., 1983, *Einführung in Geschichte und Struktur des Afrikaans*, Darmstadt.
- Raidt, E.H., 1989, 'Oor die herkoms van die demonstratiewe *hierdie* en *daardie*', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 29, 94-104.
- Ranke, F. & D. Hofmann, 1967, *Altnordisches Elementarbuch*, Berlin.
- Rapport van de werkgroep ad hoc spelling, 1989, E. Assink, P. van de Craen, G. Geerts, J. de Rooij, G. de Schutter, G. Verhoeven en W. Duthoy, *Rapport van de werkgroep ad hoc spelling*, 's-Gravenhage.
- Reenen, P. van & A. Wijnands, 1990, *The palatalization of West Germanic [u:]*: *The spelling uy in Middle Dutch*, Amsterdam: Vrije Universiteit Working Papers in Linguistics, 35.
- Reg. Guid.* = *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, Vorst-Bisschop van Utrecht (1301-1317); met aansluitende stukken tot 1320*, uitg. door P.W.A. Immink en A. Johanna Maris, Utrecht, 1969.
- Reigersberch, M. van & H.C. Rogge, 1902, *Brieven van en aan Maria van Reigersberch*, uitg. H.C. Rogge, Leiden.
- Rein. E* = *Reinaert E.*, *CG* II,1, 384-392 (Limburg 1276-1300).
- Reinsma, R., 1992, *Prisma van de eufemismen. De knaldempers van de taal*, Utrecht.
- Reker, S. & N. Streekstra, 1988, 'Abbreviërende morfologie', *TABU* 18, 193-211.
- Renard, R., 1981, 'Het taalgebruik in bestuurszaken', in: L. Lindemans 1981, 9-26.

- Renkema, J., 1981, *De taal van 'Den Haag'. Een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik*, 's-Gravenhage.
- Renkema, J., 1989, 'Tangconstructies. Experimenteel onderzoek naar leesbaarheid en attentiewaarde', *Spektator* 18, 444-462.
- Rensburg, M.C.J. van, 1984a, *Die Afrikaans van die Griekwas van die tagtigerjare*. [Ongepubliceerde verslag, Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing, Pretoria.]
- Rensburg, M.C.J. van, 1984b, 'Transvaalse Afrikaans', in: T.J.R. Botha (red.), *Inleiding tot die Afrikaanse taalkunde*, Pretoria, 107-133.
- Rensburg, M.C.J. van, 1989a, 'Orange River Afrikaans: a stage in the Pidgin-Creole cycle', in: M. Pütz en R. Dirven (red.), *Wheels within wheels*, Frankfurt am Main, 135-151.
- Rensburg, M.C.J. van, 1989b, 'Soorte Afrikaans', in: T.J.R. Botha (red.), *Inleiding tot die Afrikaanse taalkunde*, tweede editie, Pretoria, 436-467.
- Resoort, R.J., 1989, "'Een proper profitelĳc boec". Eind vijftiende en zestiende eeuw', in: H. Bekkering e.a. (red.), *De hele Bibelebontse berg*, Amsterdam.
- Rheede, I. van de, 1983, *'n Sosiolinguistiese ondersoek na taalgebruik in Bellville-Suid*. [Ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van West-Kaapland, Bellville.]
- Ridder, P. de, 1979, 'Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stads-cartularia en stadsrekeningen - XIIIde-XVde eeuw', *Taal en Sociale Integratie* 2, 1-39.
- Riem Vis, F. & H. Stouten, 1984, 'Waar de pedant pedant werd, een aanvulling op het WNT', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 16, 109-113.
- Rijmb.* = *Jacob van Maerlant, Rijmbijbel*, CG II,3 (West-Vlaanderen 1285).
- Rinkel, T., 1989, 'Over zeventiende-eeuwse participiumconstructies; participiumconstructies bij Hooft, De Laet en De Vries', *Voortgang* 10, 205-237.
- Robertson, I.E., 1989, 'Berbice and Skepi Dutch. A lexical comparison', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 105, 3-21.
- Romein, J. & A., 1961, *De Lage Landen bij de zee*, dl.2, Antwerpen etc.
- Rooij, J. de, 1965, Als - of - dat. *Enkele conjuncties in ABN, dialect en Fries*, Assen.
- Rooij, J. de, 1970, 'Een paar is twee', *Ntg.* 63, 118-126.
- Rooij, J. de, 1972, 'Als of dan', *Ntg.* 65, 199-209.
- Rooij, J. de, 1982, 'Omdat en doordat in het Nederlands', *Ntg.* 75, 329-342.
- Rooij, J. de, 1988, Van *hebben* naar *zijn*. Het gebruik van *hebben* en *zijn* in de voltooide tijden (actief) van *zijn*, *gaan*, *vergeten* en *verliezen* in standaardtaal, ouder Nederlands en dialect, Amsterdam.
- Rooij, J. de, 1990, 'Over *hun* en *hen*, en *hun*', *Taal en Tongval* 42, 107-147.
- Rooij, J. de, 1991, '*Hun* en *hen* in tijd en ruimte', *Onze Taal* 60, 4-6.
- Roorda, T., 1852, *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie*, Leeuwarden.
- Roorda, T., 1855a, *Javaansche grammatica*, dl.1, Amsterdam.
- Roorda, T., 1855b, *Verhandeling over het onderscheid en de behoorlijke overeenstemming tusschen spreektaal en schrijftaal, in onze moedertaal*, Leeuwarden.

- Roorda, T., 1862, 'De Nederlandse spelling', *De Gids* 26, 2, 38-80.
- Roorda, T., 1864, *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie*, 3de dr., Leeuwarden 1864.
- Roossens, A., 1981, *De Vlaamse kwestie. Pamflet over een onbegrepen probleem*, Leuven.
- Ross, R., 1983, *Cape of torments*, London.
- Rossem, C. van & H. van der Voort (red.), 1996, *Die Creol Taal. 250 Years of Negerhollands Texts*, Amsterdam.
- Rousseau, H.J., 1937, *Die invloed van Engels op Afrikaans*, Kaapstad.
- Royen, G., 1935, *Pronominale problemen in het Nederlands*, Tilburg.
- Royen, G., 1941, *Ongaaf Nederlands*, Amsterdam.
- Royen, G., 1948, *Taalpanoptikum*, Utrecht, Brussel.
- Royen, G., 1947-1954, *Buigingsverschijnselen in het Nederlands*, 4 dln., Amsterdam.
- Ruijsendaal, E., 1989, m.m.v.F.A.M. Schaars en B.J.P. Salemans, *Terminologische index op de oudste grammaticale werken*, Amsterdam.
- Ruijsendaal, E., 1991, Letterkonst. *Het klassieke grammaticamodel en de oudste Nederlandse grammatica's*, Amsterdam.
- Ruijsendaal, E., 1993, Zie [Lacónis Flandri Presbyteri] 1666.
- Ryckeboer, H., 1973, "'Uit" in de Nederlandse dialecten', *Taal en Tongval* 25, 48-83.
- Ryckeboer, H., 1990, 'Jenseits der belgisch-französischen Grenze: der Überrest des westlichsten Kontinentalgermanischen', in: L. Kremer & H. Niebaum (red.), *Grenzdialekte, Germanistische Linguistik* 101-103, 241-271.
- Salverda de Grave, J.J., 1906, *De Franse woorden in het Nederlands*, Amsterdam.
- Salverda de Grave, J.J., 1928, 'Over de diftongering van *i* en *u*', *Ntg.* 22, 65-79.
- Salverda de Grave, J.J., 1934, 'Franse woorden uit de achttiende en de negentiende eeuw (I)', *Ntg.* 28, 289-303.
- Salverda de Grave, J.J., 1935, 'Franse woorden uit de achttiende en de negentiende eeuw (II)', *Ntg.* 29, 295-308.
- Salverda de Grave, J.J., 1936, 'Franse woorden uit de achttiende en de negentiende eeuw (III)', *Ntg.* 30, 149-165.
- Salverda, R., 1991, 'Taalkunde weet ik niks van', in: J. Noordegraaf en R. Zemel (red.), *Accidentia. Taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*, Amsterdam 1991, 107-114.
- Sanders, W., 1971, (*Expositio*) *Willerammi Eberspergensis abbatis in Canticis Canticoꝝ. Die Leidener Handschrift*, München.
- Sanders, W., 1974, *Der Leidener Williram. Untersuchungen zu Handschrift, Text und Sprachform*, München.
- Sanders, E., 1995, *Geoniemenwoordenboek. Woorden die zijn afgeleid van plaatsnamen*, in samenwerking met Jaap Engelsman, Amsterdam.

- Santen, G.C. van / A.C. Crena de longh, 1959, *Lichte Wigger en Snappende Siitgen. Zeventiende-eeuwse gesprekken in Delfts dialect*, uitg. A.C. Crena de longh, Assen.
- Santen, A. van, 1984, *De morfologie van het Nederlands*, Dordrecht.
- Santen, A. van, 1992a, *Productiviteit in taal en taalgebruik. Een studie op het gebied van de Nederlandse woordvorming*, Leiden.
- Santen, A. van, 1992b, 'Semantische factoren bij de vorming van denominale persoonsnamen op -er', *Spektator* 21, 189-201.
- Santen, A. van & J.W. de Vries, 1981, 'Vrouwelijke persoonsnamen op -ster', *Forum der Letteren* 22, 115-125.
- Sassen, A., 1963, 'Endogeen en exogeen taalgebruik', *Ntg.* 56, 10- 21.
- Sassen, A., 1979, 'Het suffix -se: een geval van morfologische herstructurering (metanalyse)', *TABU* 9, 31-39.
- Sassen, A., 1980, 'Kwesties van morfologie', in: Th. Janssen en N.F. Streekstra (red.), *Grenzen en domeinen in de grammatica van het Nederlands*, Groningen, 138-157.
- Sassen, A., 1981a, 'Over filologen en analfabeten', *Hand. 36e Ned. Filologencongres*, 3-11.
- Sassen, A., 1981b, 'Morfologische productiviteit in het licht van niet-additieve woordaflleiding', *Forum der Letteren* 22, 126-142.
- Sassen, A., 1990, 'Ontspoorde woordgroepen in het Middelnederlands', *Ntg.* 83, 151-153.
- Schaars, F.A.M., 1988, *De Nederduitsche spraekkunst (1706) van Arnold Moonen (1644-1711)*, Wijhe.
- Scharten, C., 1910, *Het Spellingvraagstuk. De vereenvoudigde een gevaar voor volk en stam*, Amsterdam. [Herz. uitgave.]
- Schatz, H., 1987, Lik op stuk. *Het dialect van Amsterdam*, Den Haag.
- Schenkeveld-Van der Dussen, M.J., 1963, 'Dan en als bij vergelijkingen', *Ntg.* 56, 259-268.
- Schepper, H. de, 1984a, 'De Nederlanden koninklijke bondsstaat', in: A.Th. van Deursen & H. de Schepper, *Willem van Oranje, een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid*, Weesp, Tiel, 11-48.
- Schepper, H. de, 1984b, 'Opstand en scheiding in de Nederlanden', in: A.Th. van Deursen & H. de Schepper, *Willem van Oranje, een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid*, Weesp, Tiel, 49-99.
- Schermer-Vermeer, E.C., 1990, 'Hoe komt het indirect object voor het direct object?', in: J.B. den Besten e.a. (red.), *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en taalgebruik* [Fschr. L. Peeters], Amsterdam, 136-143.
- Schleicher, A., 1850, *Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht: Linguistische Untersuchungen*, Bonn. [Repr. Amsterdam Classics in Linguistics, 4, Amsterdam, 1983.]
- Scholtz, J. du P., 1950, 'Oor die herkoms van Afrikaans', overgedrukt in: J. du P. Scholtz 1981, 146-161.
- Scholtz, J. du P., 1951, 'Nederlandse invloed op die Afrikaanse woordeskat', overgedrukt in: J. du P. Scholtz 1981, 215-231.
- Scholtz, J. du P., 1965, *Afrikaans uit die vroeë tyd*, Kaapstad.
- Scholtz, J. du P., 1972, *Afrikaans-Hollands in die agtiende eeu*, Kaapstad.
- Scholtz, J. du P., 1975, *Naamgewing aan plante en diere in Afrikaans*, 2de ed., Kaapstad.

- Scholtz, J. du P., 1981, *Taalhistoriese opstelle*, 2de dr., Kaapstad.
- Scholtz, J. du P., 1985, 'Afrikaanse woorde en uitdrukkinge - eiegoed of erfgoed?', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 25, 235-290.
- Schönfeld / A. van Loey, z.j., zie A. van Loey 1970.
- Schoonheim, T., (te versch.): 'Names and words, side by side in the *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*', te versch. in: *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Onomastic Sciences*, Trier.
- Schouteet, A., 1960, *Een beschrijving van de Bogaerdschool rond 1555*, Brugge.
- Schröbler, I., 1982, Hermann Paul, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, 22. durchgesehene Auflage von Hugo Moser, Ingeborg Schröbler und Siegfried Grosse, Teil 2: Syntax, Tübingen 1982.
- Schuere, J. van der / F.L. Zwaan, 1957, *Nederduydsche spellinge* [1612], uitg. F.L. Zwaan, Groningen, Djakarta.
- Schuhmacher, W.W., 1973, 'A note on Afrikaans and its "creolisms"', *Standpunte* 105, 60.
- Schuring, G.K., 1983, 'Flaaitaal', in: G. Claassen & M.C.J. van Rensburg (red.), *Taalverskeidenheid*, Pretoria, 116-133.
- Schutter, G. de, 1970, 'Pronominale problemen in de syntaxis van de Zuidnederlandse dialecten', *Taal en Tongval* 22, 151-182.
- Schutter, G. de, 1980, Norm en normgevoelens bij Nederlandstaligen in België, *Ntg.* 73, 93-100.
- Schutter, G. de, 1991, 'Syntactische verklaringen voor werkwoordvolgordes', *Ntg.* 84, 312-319.
- Seebold, E. 1970, *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben*, The Hague, Paris.
- Servas = Heinric van Veldeke, Sente Servas*, CG II, 1, 287-298 (Limburg 1200).
- Seuren, P.A.M., 1981, 'Variabele kompetentie: linguïstiek en sociolinguïstiek anno 1980', *Hand. 36e Ned. Filologencongres*, 41-56.
- Séwel, W., 1708, *Nederduytsche spraakkonst*, Amsterdam.
- Sexagius, A., 1576, 'De orthographia linguae Belgicae, Leuven', uitg. L. Goemans, *Leuvense Bijdragen* 3 (1899), 183-245.
- Siegenbeek, M., 1804, *Verhandeling over de Nederduitsche spelling, ter bevordering van eenparigheid in dezelve: Uitgegeven in naam en op last van het Staatsbewind der Betaafsche Republiek*, Amsterdam.
- Siegenbeek, M., 1810, *Syntaxis of woordvoeging der Nederduitsche taal*, Leiden, Deventer, Groningen.
- Siegenbeek, M., 1814, *Grammatica of Nederduitsche spraakkunst*, Leiden, Deventer, Groningen.
- Siegling, E.J., 1957, *Die Verwandschaft zwischen Afrikaans und den niederdeutschen Dialekten Norddeutschlands*. [Ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van Pretoria.]
- Sijs, N. van der, 1990, 'Leenwoorden in het Nederlands', *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Overzicht van het jaar 1989*, Leiden, 58-103.
- Sijs, N. van der, 1996, *Leenwoordenboek*, Den Haag.
- Sint-Jan, R. van, 1930, *Het Westvlaamsch van Guido Gezelle*, Antwerpen.

- Sjoer, E., 1993/1994, 'Siegenbeeks retorica gelocaliseerd; een bijdrage aan de geschiedschrijving van de neerlandistiek', *Voortgang* 14, 85-110.
- Slicher van Bath, B.H., 1948, 'Nederlandse woorden in Latijnse oorkonden en registers tot 1250', *TNTL* 65, 38-53 en 118-147.
- Slicher van Bath, B.H., 1949 'Overijssel tussen West en Oost', in: *Herschreven Historie. Schetsen en studiën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis*, Leiden, 172-235.
- Slijper, E., 1917, 'Oorlogswinst der Nederlandse taal', *Ntg.* 11, 222.
- Small, G.S., 1929, *The Germanic case of comparison: With a special study of English*, Philadelphia.
- Smet, G. De, 1969, 'Ein vergessenes Bruchstück eines mittelniederländischen Romans aus dem 13. Jahrhundert', *Studia Germanica Gandensia* 11, 173-199.
- Smet, G. De, 1970, 'Het subjectspronomen in de Oudnederfrankische Psalmfragmenten', *Studia Germanica Gandensia* 12, 145-158.
- Smet, G. De, 1988, 'De evolutie van de Limburgse ambtelijke schrijftaal na Woeringen', in: Goossens, J. (red.), *Woeringen en de Oriëntatie van het Maasland*, Hasselt, 53-88.
- Smeyers, J., 1975, De Nederlandse letterkunde in het Zuiden, in: Baur 1975, dl.6, 329-595.
- Smeyers, J. & J. van den Broeck, 1979, *Jan Baptist Chrysostomus Verlooy. Verhandeling op d'onacht der moederlijke Taal in de Nederlanden (1788)*, ingeleid en toegelicht door J. Smeyers en J. van den Broeck, Den Haag.
- Smit, J., 1937, *Bijdrage tot de kennis van Potgieter's stijl*, Groningen etc.
- Snelders, H.A.M., 1980, 'Natuur- en scheikunde', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 349-355.
- Snyman, F.C., 1975, 'Apokopee van die slot-[t] in die koloniale Nederlands aan die Kaap en in Batavia voor 1700', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 15, 195-212.
- Snyman, F.C., 1979, 'Apokopee van die slot-[t] in die beskaafde Nederlandse omgangstaal van die 17de en 18de eeu', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 19, 3-17.
- Södergard, Ö., 1963, 'Nouveaux emplois du suffix -rama', *Le Français moderne*, 31, 219-222.
- Sosson, J.-P., 1977, *Les travaux publics de la ville de Bruges*, Brussel.
- Span, J., 1981, 'Syntaktische Aspekte der altmittel- und altniederfränkischen Psalmenfragmente', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 16, 1-23.
- Spencer, A., 1991, *Morphological Theory. An Introduction to Word Structure in Generative Grammar*, Oxford.
- Spiegel, H.L. / W.J.H. Caron, 1962, *Twe-spraack, Ruygh-bewerp, Kort begrip, Rederijck-kunst*, uitg. W.J.H. Caron, Groningen.
- Stalpers, D.P., 1993, *Een onderzoek naar de aanwezigheid en het gebruik van verschillende modi in zestiende- en zeventiende-eeuwse volkstaal*, 2 bnd. [Uitg. in eigen beheer, VU Amsterdam.]
- Staverman, W.H., 1939, 'Over rauwkost en sneltreinen, groothandelaren en kleinkinderen', *Ntg.* 33, 29-34.
- Steenbergen, G.J., 1967, 'Letterwoord, initiaalwoord, verkorting, afkorting', *Ntg.* 60, 42-45.

- Steenbergen, G.J., 1971, 'Zijn samenstellingen als grootstad, totaalindruk "goed" Nederlands?', *Ntg.* 64, 112-119.
- Steinthal, H., 1855, *Grammatik, Logik und Psychologie: ihre Prinzipien und ihr Verhältnis zu einander*, Berlin. [Repr., Hildesheim, 1968.]
- Stengers, J., 1979, *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Antwerpen.
- Sterkenburg, P.G.J. van, 1983, *Johan Hendrik van Dale en zijn opvolgers*, Utrecht, Antwerpen.
- Sterkenburg, P.G.J. van, 1984, *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*, Leiden.
- Sterkenburg, P.G.J. van, 1989, *Taal van het journaal. Een momentopname van hedendaags Nederlands*, Leersum.
- Sterkenburg, P.G.J. van, 1992, *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Portret van een taalmonument*, 's-Gravenhage.
- Stijnen, S. & T. Vallen, 1981, *Dialect als onderwijsprobleem. Een sociolinguïstisch-onderwijskundig onderzoek naar problemen van dialectsprekende kinderen in het basisonderwijs*, 's-Gravenhage.
- Stoett, F.A., 1895, 'Het achtervoegsel -baar', *Noord en Zuid* 18, 289-301.
- Stoett, F.A., 1923, *Middel-Nederlandsche spraakkunst. Syntaxis*, 3de druk, 's-Gravenhage.
- Stoops, Y., 1982, *Afrikaans-Nederlandse taalverkenning*, Port Elizabeth.
- Stoops, Y., 1988, 'Het negatiepartikel en in een laat-zestiende-eeuwse Antwerpse kroniek. Een corpuslinguïstische studie', in: J.A. van Leuvensteijn (red.), *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over Middel-Nederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*, Amsterdam, 1988, 141-156.
- Stoops, Y., 1975-1976, *Zinsstructuren en zinsfuncties in de 'Waerachtighe beschrijvinghe' van Godevaert van Haecht (1546-1599)*, 2dln. [Uitg. in eigen beheer.]
- Störig, H.J., 1965, *Geschiedenis van de wetenschap van middeleeuwen tot 19e eeuw*, Utrecht, Antwerpen.
- Stouten, J., 1984, *Verlichting in de letteren*. Leiden.
- Strengholt, L., 1970, 'Waterlantsche Trijn heeft nog een appeltje te schillen', *Ntg.* 63, 127-131.
- Strien, A. van, 1993, '6 augustus 1625: Vondel draagt De Amsteldamsche Hecuba op aan Antonis de Hubert. Taalopbouw door dichters', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, Groningen, 212-217.
- Stroom, G.P. van der, 1983, 'Foute spelling; een spellingregeling uit 1941', *Ntg.* 76, 201-208.
- Stroop, J., 1970, 'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen', *Taal en Tongval* 22, 128-147.
- Stroop, J., 1974, 'Doeg; een korte impressie', *Ntg.* 67, 145-146.
- Stroop, J., 1991, 'Welk Nederlands na 1992?', in: *Het Nederlands na 1992, Jaarboek van de Landelijke Vereniging voor Neerlandistiek*, Amsterdam, 36-57.
- Stroop, J., 1992, 'Weg Standaardtaal. De nieuwe koers van het Nederlands', *Onze Taal* 61, 179-182.
- Sturm, A.N., 1986, *Primaire syntactische structuren in het Nederlands*, Leiden.
- Sturm, A.N., 1990, 'Een syntactische verklaring voor de rode en groene volgorde', *Ntg.* 83, 385-404.

- Stutterheim, C.F.P., 1977, 'Zwoor', *Ntg.* 70, 218-221.
- Stutterheim, C.F.P., 1978, 'Arm werkwoord, waarheen gaat gij?', *Ntg.* 71, 245.
- Stutterheim, C.F.P., 1979, 'Arm werkwoord (II)', *Ntg.* 72, 36.
- Stutterheim, C.F.P., 1980, 'Sterke en zwakke werkwoorden', *Onze Taal* 49, 38.
- Suffeleers, T., 1979, *Taalverzorging in Vlaanderen. Een opiniegeschiedenis*, Brugge.
- Swanepoel, P.H., 1995, 'Afrikaans taalkundeonderrig op skool in 'n meertalige, multikulturele post-apartheid Suid-Afrika', in: H. Ester & J.A. van Leuvensteijn (red.), *Afrikaans in een veranderde context. Taalkundige en letterkundige aspecten*, Amsterdam, 57-80.
- Taeldeman, J., 1971, 'De ontwikkeling van ogm. *u* in het westelijke en centrale Zuiden', *Handelingen van de Kon. Comm. voor Toponymie en Dialectologie* 45, 163-270.
- Taeldeman, J., 1979, 'Het klankpatroon van de Vlaamse dialecten'. *Woordenboek van de Vlaamse dialecten*, Inleiding, Gent-Tongeren, 48-120.
- Taeldeman, J., 1982, "'Ingwäonismen" in Flandern', in: P. Sture Ureland (red.), *Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik*, Tübingen, 277-296.
- Taeldeman, J., 1994, 'Ronding en ontronding in het Nederlands en de Nederlandse dialecten', *Taal en Tongval* 46, 152-179.
- Taeldeman, J. & H. Dewulf (red.), 1985, *Dialect, Standaardtaal en Maatschappij*, Leuven.
- Talen, J.G. e.a., 1908, *Nederlandse Taal. Proeve van een Nederlandse Spraakleer*, Zwolle.
- Taylor, J.G., 1988, *Smeltkroes Batavia: Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië*, Groningen.
- Tempelaars, R., 1995, "'Mij zinkt de moed bij het zien van de hoeveelheid". De collectie historische taalkunde'. In: Dongelmans e.a. 1995, 97-108.
- Terwey, T., 1878, *Nederlandsche spraakkunst*, Groningen.
- Terwey, T., 1892a, 'Over de zoogenaamde bijzinnen met *of*, die met een ontkennenden hoofdzin in verband staan', *Taal en Letteren* 2, 76-91.
- Terwey, T., 1892b, 'Potgieters Liedekens van Bontekoe. Aantekeningen', in: *Taal en Letteren* 2, 211-229, 257-277, 367-380.
- Theissen, S., 1975, *De germanismen in de moderne Nederlandse woordenschat*, z.p.
- Thijm, J.A.A. & W.W. van Lennep, 1885, 'Het tegenwoordig Amsterdamsch', *Onze Volkstaal* 2, 121-136.
- Thijssen, Th., 1911, *Taal en schoolmeester*, Bussum.
- Tiefenbach, H., 1984, *Xanten-Essen-Köln. Untersuchungen zur Nordgrenze des Althochdeutschen an niederrheinischen Personennamen des neunten bis elften Jahrhunderts*, Göttingen.
- Tollenaere, F. de, 1957, 'Fonologie of versleer? Was de *h* in het 16de-eeuwse Amsterdam een "wankel foneem"?' , *TNTL* 75, 119-144.
- Tollenaere, F. de, 1977, 'De lexicografie in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Bakker & Dibbets, 220-227.
- Tollenaere, F. de, 1981, 'De Tael is gantsch het Volk', *Ons Erfdeel* 24, 189-199.

- Toorn, A. van, M. Spies & S. Hoogerhuis, 1989, "'Christen Jeugd, leerd konst en deugd'. De zeventiende eeuw', in: H. Bekkering e.a. (red.), *De hele Bibelebontse berg*, Amsterdam.
- Toorn, M.C. van den, 1975, 'Het probleem van een syntactische verandering (over enkele werkwoorden van aspect en *te* + infinitief)', *TNTL* 91, 256-267.
- Toorn, M.C. van den, 1977, 'De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen', *Ntg.* 70, 520-540.
- Toorn, M.C. van den, 1978, 'Nomina agentis met vlottende betekenis', *Ntg.* 71, 362.
- Toorn, M.C. van den, 1983, 'Halfsuffixen', *Ntg.* 76, 335-341.
- Toorn, M.C. van den, 1984, 'Van godevolen tot computergestuurd', *Spektator* 13, 405-416.
- Toorn, M.C. van den, 1987, 'De trochee op -o', *Ntg.* 80, 107-110.
- Toorn, M.C. van den, 1988a, 'De mogelijke interferentie van commerciële naamgeving en woordvorming in de standaardtaal', *V.M. Kon. Ac. Ned. T. en L.*, nr. 2.
- Toorn, M.C. van den, 1988b, 'Neoklassiek en postmodern. Een morfo-lexicografische verkenning', *Jaarb. Stichting INL 1988*, 66-100.
- Toorn, M.C. van den, 1988c, 'De persoonsnaamvormende suffixen -*erl-aar* in historisch perspectief', *Gramma* 12, 101-115.
- Toorn, M.C. van den, 1991, 'Het Nederlands in de Tweede Wereldoorlog', *Jaarb. Stichting INL 1990*, Leiden, 95-135.
- Toorn, M.C. van den, 1992, *De Tweede Wereldoorlog en het Nederlands van nu*, Nijmegen.
- Toorn, M.C. van den & J.M.A. Vermaas, 1988, 'Veranderingen in de aansprekingen van de ouders', *TNTL* 104, 210-228.
- Tracy, J.D., z.j., *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body politic*, Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- Trist. = Tristant*, *CG* II,1, 337-342. (Nederrijn 1250).
- Trommelen, M. & W. Zonneveld, 1989, *Klemtoon en metrische fonologie*, Muiderberg.
- Tros, F.P., 1988, 'Emfasitis. Ontaarde beklemtoning in onze taal', *Onze Taal* 57, 90-91.
- Twe-spraack* / G.R.W. Dibbets, 1985, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*, uitg. G.R.W. Dibbets, Assen, Maastricht.
- Uijlings, B.J., 1956, *Praat op heterdaad*, Assen.
- Uit den Boogaart, P.C., 1975, *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*, Utrecht.
- Uitman, G.J., 1979, 'Sterke en zwakke werkwoorden', *Onze Taal* 48, 39-40.
- Vanacker, H., 1982, *De 'Nederlandsche Taal-en Letterkundige Congressen' en de vernederlandsing van het onderwijs*, Gent.
- Vandenbroecke, C., 1981, *De sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Beveren.
- Vanderheyden, J.F., 1959, *De Livius-vertaling van 1541. Kanttekeningen bij de opdracht en Livius-uitgave van Jan Gymnick*, Gent.
- Vangassen, H., 1954, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant*, Brussel.

- Vangassen, H., 1958, 'Aan de grens van Vlaanderen en Brabant II, Ndl. "ur"', *Handelingen van de Kon. Comm. voor Toponymie en Dialectologie* 32, 66-99.
- Vangassen, H., 1964, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Noordhollandse charters*, Brussel.
- Vangassen, H., 1965, *De Nederlandse IJ te Amsterdam (XIVe-XVIIe eeuw)*, Tongeren.
- Veegens, D., 1884, 'Pieter Corneliszoon Hooft' (1843), in: *Historische Studien*, uitg. J.D. Veegens, dl.1, 's-Gravenhage, 24-43.
- Veering, J., 1966, *Mogelijkheden en moeilijkheden van taalverzorging*, Den Haag.
- Vekeman, H. & A. Ecke, 1993, *Geschichte der niederländischen Sprache*, Bern.
- Velde, I. van der, 1956, *De tragedie der werkwoordsvormen*, Groningen etc.
- Velde, H. van de, M. Gerritsen & R. van Hout, 1995, 'De verstemlozing van fricatieven in het Standaard-Nederlands. Een onderzoek naar taalverandering in de periode 1935-1993', *Ntg.* 88, 422-445.
- Verburg, P.A., 1952, *Taal en functionaliteit. Een historisch-critische studie over de opvattingen aangaande functies der taal vanaf de Prae-humanistische philologie van Orléans tot de Rationalistische linguïstiek van Bopp*, Wageningen.
- Verdam, J., 1923, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal*, 4de dr., herz. door F.A. Stoett, Zutphen.
- Verdenius, A.A., 1938, 'Over onze vertrouwelijheidspronomina en de daarbij behorende werkwoordsvormen', *Ntg.* 32, 205-215.
- Verdenius, A.A., 1942, 'Over het voornaamwoord *jullie*', *Ntg.* 36, 249-255.
- Verdenius, A.A., 1946, *Studies over zeventiende eeuws. Verspreide opstellen en aantekeningen*, Amsterdam.
- Vereecken, C., 1938, 'Van "slutila" tot "sleutel". Umlaut en spontane palatalisering op Nederlands taalgebied', *Handelingen van de Kon. Comm. voor Toponymie en Dialectologie* 12, 33-99.
- Verhage, J.A., 1952, *'n Sintakties-stilistische studie van die dagregister van Jan van Riebeeck*, Kaapstad, Amsterdam.
- Verhoeven, P.R.F., 1990, 'Voornaamwoordelijke aanduiding in het hedendaags Nederlands', *Ntg.* 83, 495-513.
- Verkuyl, H.J., 1977, 'Het performatieve *van*', *Spektator* 6, 481-483.
- Verkuyl, H.J., 1979, '*Ik meen van niet*', *Onze Taal* 4, 61-62.
- Vermaseren, B.A., 1966, *Atlas algemene en vaderlandse geschiedenis*, Groningen.
- Verwer, W.J. / J.J. Temmink, 1973, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, uitg. J.J. Temmink, Haarlem.
- Verwijs, E. & J. Verdam, 1885-1952, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 11 delen, 's-Gravenhage.
- Vieu-Kuik, H.J., z.j. [1951], *Het gebruik van Franse woorden door Wolff en Deken. Een bijdrage tot de cultuurgeschiedenis der 18de eeuw*, dl.1, Woorden die betrekking hebben op den mens en zijn verhouding tot den evenmens, Arnhem.

Vieu-Kuik, H.J., z.j. [1957], *Het gebruik van Franse woorden door Wolff en Deken. Een bijdrage tot de cultuurgeschiedenis der 18de eeuw*, dl.2, Woorden die den mens tekenen in zijn godsdienstige, intellectuele en aesthetische ontplooiing, Arnhem.

Vieu-Kuik, H. & J. Smeyers, z.j. [1973?], *De letterkunde in de achttiende eeuw in Noord en Zuid*, Amsterdam, Antwerpen. [Deel 6 van Baur: Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden.]

Vis, G.J., 1993, '23 September 1797: De doopsgezinde predikant M. Siegenbeek inaugureert te Leiden als 'professor eloquentiae hollandicae extraordinarius - De professionalisering van de neerlandistiek', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, Groningen, 395-402.

Voet, L., 1973, *De gouden eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de metropool in de zestiende eeuw*, Antwerpen.

Vollenhove, J., 1686, 'Aan de Nederduitsche schryvers', in: *Poëzy*, Amsterdam, 564-577.

Vondel, J. van den, 1650, Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste, in: J.F.M. Sterck e.a., *De werken van Vondel*, dl. 5 (1645-1656), Amsterdam, 484-491.

Voort van der Kleij, J.J. van der, 1982, *Verdam Middelnederlandsch Woordenboek. Supplement, 's-Gravenhage*.

Vooy's, C.G.N. de, 1909, 'Duitse invloed op het Nederlands', in: *De Vooy's 1925*, 39-70.

Vooy's, C.G.N. de, 1911, 'Iets over spontane en bewuste nieuwvorming in de taal. Naar aanleiding van fiets- en vliegtermen', *Ntg.* 5, 161-172.

Vooy's, C.G.N. de, 1912a, 'De taalstudie van de onderwijzer', *Ntg.* 6, 1-21.

Vooy's, C.G.N. de, 1912b, 'Het zuurdesem van een oud taalonderwijs', *Ntg.* 6, 148-154.

Vooy's, C.G.N. de, 1913, 'Wensen en wenken voor een "Geschiedenis van de Nederlandse taal"', *Ntg.* 7, 113-128.

Vooy's, C.G.N. de, 1914, 'Het gezag van een "Algemeen Beschaafd"', *Ntg.* 8, 1-14 en 65-81.

Vooy's, C.G.N. de, 1919, 'Purisme' [herz. 1924], in: *De Vooy's 1925*, 3-30.

Vooy's, C.G.N. de, 1920a, 'Bestaan er grondslagen voor een nieuwe regeling van het taalkundig-mannelik en vrouwelijk geslacht?', *Ntg.* 14, 161-172. [Ook in: *De Vooy's 1924*, 239-251.]

Vooy's, C.G.N. de, 1920b, 'Eufemisme', *Ntg.* 14, 273-290.

Vooy's, C.G.N. de, 1922, 'Achtste-eeuwse spraakkunstbeschouwing', *Ntg.* 16, 273-291. [Ook in: *De Vooy's 1924*, 354-373.]

Vooy's, C.G.N. de, 1924, *Verzamelde taalkundige opstellen*, dl. 1, Groningen, Den Haag.

Vooy's, C.G.N. de, 1925a, 'De Franse woorden in het Nederlands', in: *De Vooy's 1925*, 31-38. [Oorspronkelijke publicatie 1907.]

Vooy's, C.G.N. de 1925b, 'Duitse invloed op het Nederlands', in: *De Vooy's 1925*, 39-70. [Oorspronkelijke publicatie 1909.]

Vooy's, C.G.N. de, 1925c, 'Engelse invloed op het Nederlands', in: *De Vooy's 1925*, 71-119. [Oorspronkelijke publicatie 1909.]

Vooy's, C.G.N. de, 1925d, *Verzamelde taalkundige opstellen*, dl. 2, Groningen, Den Haag.

- Vooyo, C.G.N. de, 1931a, 'De taalbeschouwing van Siegenbeek-Weiland en van Bilderdijk', *Ntg.* 25, 19-34. [Ook in De Vooyo 1947, 63-76].
- Vooyo, C.G.N. de, 1931b, *Geschiedenis van de Nederlandse Taal, in hoofdtrekken geschetst*, Groningen etc. [5de druk, Groningen 1952.]
- Vooyo, C.G.N. de, 1934, 'Iets over oude woordenboeken', *Ntg.* 28, 263-272.
- Vooyo, C.G.N. de, 1937, 'Opmerkingen over theorie en praktijk van interpunctie', *Ntg.* 31, 251-258 en 337-347.
- Vooyo, C.G.N. de, 1940, 'Oorsprong, eigenaardigheden en verbreiding van Nederlands "slang"', *Med. KNAW, Afd. Lett. NR 3*, nr. 7, Amsterdam.
- Vooyo, C.G.N. de, 1942, 'Klanknabootsing, klanksymboliek, klankeffressie', *Med. [K]NAW, Afd. Lett. NR 5*, 113-160. [Ook in De Vooyo 1947, 292-326.]
- Vooyo, C.G.N. de, 1943, 'De lotgevallen van het pronomen *dezelve*', *Ntg.* 37, 198-203.
- Vooyo, C.G.N. de, 1946, 'Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad', *Verh. KNAW. Afd. Lett. NR 49*, nr. 1, Amsterdam.
- Vooyo, C.G.N. de, 1947, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde: van Ten Kate tot Siegenbeek', in: *Verzamelde Taalkundige Opstellen*, Derde bundel, Groningen, Batavia, 11-22.
- Vooyo, C.G.N. de 1947a, 'Duitse invloed op het Nederlands purisme', in: De Vooyo 1947, 5-10. [Oorspronkelijke publicatie 1927.]
- Vooyo, C.G.N. de, 1947b, 'De Franse woorden in de brieven van Wolff en Deken', in: De Vooyo 1947, 77-87. [Oorspronkelijke publicatie 1933.]
- Vooyo, C.G.N. de, 1947c, *Verzamelde taalkundige opstellen*, dl. 3, Groningen, Den Haag.
- Vooyo, C.G.N. de, 1947d, *Nederlandse spraakkunst*, Groningen. [7e druk 1967]
- Vooyo, C.G.N. de, 1950a, 'Omgangstaal in het begin en tegen het einde van de zeventiende eeuw', *Ntg.* 43, 129-139.
- Vooyo, C.G.N. de, 1950b, 'Opmerkingen over het taalgebruik van Pieter Langendijk', *Ntg.* 43, 305-310.
- Vooyo, C.G.N. de, 1951a, 'Leidse studententaal van ± 1700', *Ntg.* 44, 51.
- Vooyo, C.G.N. de, 1951b, 'Opmerkingen over de taal van Justus van Effen's Hollandsche Spectator', *Ntg.* 44, 75-78.
- Vooyo, C.G.N. de, 1951c, 'Engelse invloed op de Nederlandse woordvoorraad', *Verh. KNAW, Afd. Lett. NR 57*, nr. 5, Amsterdam.
- Vooyo, C.G.N. de, 1952, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 5de dr., Antwerpen, Groningen. [vgl. De Vooyo 1970]
- Vooyo, C.G.N. de, 1967, *Nederlandse spraakkunst*, 7e druk, herzien door M. Schönfeld, Groningen.
- Vooyo, C.G.N. de, 1970, *Geschiedenis van de Nederlandse Taal*, Groningen. [= De Vooyo 1952]
- Vos, H.J. de, 1939, *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden*, 2 dln., Turnhout.
- Vos, J. / W.J.C. Buitendijk, 1975, *Toneelwerken. Aran en Titus, Oene, Medea*, uitgeg., ingel. en van aant. voorzien door W.J.C. Buitendijk, Assen etc.

- Vreese, W. de, 1962, *Handschriften en handschriftenkunde*, uitg. P.J.M. Vermeeren, Zwolle.
- Vriendt, S.F.L. de, 1965, *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16de eeuw*, Tongeren.
- Vriendt-De Man, M.J. de, 1958, *Bijdrage tot de kennis van het gebruik en de flexie van het ww. zullen in de 16de eeuw*, Gent.
- Vries, M. de, 1849, *De Nederlandsche taalkunde, beschouwd in hare vroegere geschiedenis, tegenwoordigen toestand en eischen voor de toekomst*, Haarlem.
- Vries, M. de, 1850, *De heerschappij over de taal, het beginsel der welsprekendheid*, Groningen.
- Vries, M. de, 1853, *De Nederlandsche taalkunde in haren aard en hare strekking*, Haarlem.
- Vries, M. de, 1894, *Verspreide taalkundige opstellen*, Den Haag, Leiden.
- Vries, W. de, 1910, 'Opmerkingen over Nederlandsche syntaxis I. Usurpaties', *TNTL* 29, 122 e.v.
- Vries, W. de, 1911, *Dysmelie, opmerkingen over syntaxis*, Groningen.
- Vries, J.W. de, 1986, *Nederlands in vreemde mond*, Leiden.
- Vries, J.W. de, 1986, 'De expansie van het Nederlands buiten Europa (behalve her Afrikaans)', in: P.C. Paardekooper (red.), *De Nederlandse taalkunde in kaart*, Leuven, 40-41.
- Vries, J.W. de, 1987, 'De standaardtaal in Nederland', in: J. de Rooij (red.), *Variatie en norm in de standaardtaal*, Amsterdam, 127-141.
- Vries, J.W. de, 1989, 'The Dutch, the Dutch language, and the world', *Dutch crossing* nr. 38, 16-31.
- Vries, J.W. de, 1989a, 'Dat is mijn pakkie-an nief', *Ntg.* 82, 242-244.
- Vries, J. de & F. de Tollenaere 1991 J. de Vries, *Etymologisch Woordenboek*, 16de druk, bewerkt door F. de Tollenaere, m.m.v.A.J. Persijn, Utrecht.
- Vries, J. de, R. Willemyns & P. Burger, 1993, *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, Amsterdam.
- Vries, O., 1993, *Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal. De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)*, Ljouwert/Leeuwarden.
- Vries, J. de & A. van der Woude, 1995, *Nederland 1500-1850. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam.
- W., van, 1950, 'The writer doth protest too much, methinks, of: Ziet collega Hedeman spoken?', *Levende talen*, 285-290.
- Waher, H., 1988, 'Eenders of anders? 'n Vergelyking tussen die ontkenning in Afrikaans en Afro-Portugees', *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde* 6, 109-127.
- Wal, M.J. van der, 1986, *Passiefproblemen in oudere taalfasen. Middelnederlands zijn/werden + participium praeteriti en de pendanten in het Gotisch, het Engels en het Duits*, Leiden.
- Wal, M.J. van der, 1992, 'Dialect and standard language in the past: the rise of Dutch standard language in the sixteenth and seventeenth centuries', in: J.A. van Leuvensteijn & J.B. Berns (red.), *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam, Oxford, New York, Tokyo. 119-129.
- Wal, M.J. van der, 1993, 'Verrotens taalbeschouwing. Een onbekend voorbeeld van Stevinreceptie', *TNTL* 109, 328-347.

- Wal, M.J. van der, 1994, 'De Opstand en de taal. Nationaal bewustzijn en het gebruik van het Nederlands in het politieke krachtenveld', *De zeventiende eeuw* 10, 110-117.
- Wal, M.J. van der, 1995, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag.
- Wal, M. van der & C. van Bree, 1992, *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht.
- Walewein / G.A. van Es, 1957, *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert. Artur-epos uit het begin van de 13e eeuw*, uitgegeven, verklaard en ingeleid door G.A. van Es, 2 dln., Zwolle 1957.
- Walraven, Th.L.M., 1975, 'The optional "om" in Dutch infinitive constructions', in: A. Kraak (red.), *Linguistics in the Netherlands 1972-1973*, Assen, Amsterdam, 210-221.
- Waterschoot, W. & D. Coigneau, 1975, Eduard de Dene, Testament Rhetoricael, *Jaarboek 'De Fonteine'*, dl.2.
- Waterschoot, W. & D. Coigneau, 1976-1977, Eduard de Dene, Testament Rhetoricael, *Jaarboek 'De Fonteine'*, dl. 2.
- Waterschoot, W. & D. Coigneau, 1978-1979, Eduard de Dene, Testament Rhetoricael, *Jaarboek 'De Fonteine'* dl.2.
- Weerman, F., 1988, 'Moet kunnen: Middelnederlandse zinnen zonder subject', *Ntg.* 81, 289-310.
- Weerman, F., [1989], *The V2 conspiracy: a synchronic and a diachronic analysis*, z.p.
- Weijnen, A., 1966, *Nederlandse dialectkunde*, 2de dr., Assen.
- Weijnen, A.A., 1967, 'Leenwoorden uit de Latinitas stratigrafisch beschouwd', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, afl. 9/12, 365-480.
- Weijnen, A., 1968, *Zeventiende-eeuwse taal*, 5de dr., Zutphen.
- Weijnen, A.A., 1971, *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, Assen.
- Weijnen, A.A., 1974, *Het Algemeen Beschaafd Nederlands historisch beschouwd*, Assen.
- Weijnen, A., 1980, J. Kruysen (red.), *Liber amicorum Weijnen. Een bundel opstellen aangeboden aan Prof. Dr. A. Weijnen*, Assen.
- Weijnen, A. & A.M.J. Gordijn, 1970, 'Het binnendringen van het voorzetsel in het indirect object in het Nederlands', *Leuvense Bijdragen* 59, bijblad, 125-130.
- Weiland, P., 1799, 'Inleiding', in: *Nederduitsch taalkundig woordenboek*, dl.1, Amsterdam, 1-196.
- Weiland, P., 1805, *Nederduitsche spraakkunst: Uitgegeven in naam en op last van het staatsbestuur der Bataafsche Republiek*, Amsterdam.
- Weinreich, U., W. Labov & M. Herzog, 1968, 'Empirical Foundations for a Theory of Language Change', in: W.P. Lehmann & Y. Malkiel (red.), *Directions for Historical Linguistics*, Austin, 95-188.
- Weiss, H., 1992, *Universalgrammatiken aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Deutschland. Historisch-systematische Untersuchung einer terra incognita*, Münster.
- Wells, R., 1956, 'Acronomy', in: M. Halle e.a.(red.), *For Roman Jakobson*, The Hague, 662-669.
- Werve, J. van den, 1553, *Het Tresoor der Duytsscher talen [...]*, Brussel.

- Wet, G.C. de, 1981, *Die vryliede en vryswartes in die Kaapse nedersetting 1657-1707*, Kaapstad.
- Wielligh, G.R. von, 1917, 'Die laaste snikke van Maleis-Portugees aan die Kaap', overgedrukt in: M. Valkhoff, *Studies in Portuguese and Creole with special reference to South Africa*, Johannesburg, 1966.
- Wijk, N. van, 1906, *De Nederlandsche Taal. Handboek voor Gymnasia en Hoogere Burgerscholen*, Zwolle. [3e verb. en verm. druk 1913.]
- Wille, J., 1924, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de tweede helft der 18de eeuw*, Eerste deel, tweede stuk, Zutphen.
- Wille, J., 1935, *Taalbederf door de school van Kollewijn*, Amsterdam.
- Willems, J.H.J., 1970, 'Naar aanleiding van *hun = zij*', *Ntg.* 63, 174-175.
- Willemys, R., 1967, 'Iets over de taal van de "Rhetoricaele Wercken" van Anthonis de Roovere', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 557-573.
- Willemys, R., 1968, 'Kultuurinvloed', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 336-351.
- Willemys, R., 1970, 'De Spanje-reis (1564-1571) uit het 16de-eeuwse Weydts-hs.', *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis* 136, 49-141.
- Willemys, R., 1971a, 'Enkele aspecten van het 16de-eeuwse Brugs van Willem Weydts', *Hand. v.d. Kon.Zuidned.Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, 345-356.
- Willemys, R., 1971b, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*, Tongeren.
- Willemys, R., 1973, 'Wgm. o in het Middelvlaams: Hypothesen en alternatieven', *Taal en Tongval* 25, 150-160.
- Willemys, R., 1976, 'Historische grammatica en dialectologie', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 45-59.
- Willemys, R., 1979, *Het niet-literaire Middelnederlands*. M.m.v.J. Goossens, Assen, Brugge.
- Willemys, R., 1992, 'Taalontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden na de politieke scheiding', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 99-115.
- Willemys, R., 1994, 'Taalpolitiek in de Bourgondische tijd', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 162-177.
- Willemys, R., 1995, 'Taalcontact en erosie: het geval Frans-Vlaanderen', *Neerlandica Wratislaviensia* 7, 263-280.
- Willemys, R., [1996], 'Interferenz Niederländisch-Französisch', H. Goebel, P. Nelde, S. Zdenek & W. Wölck (red.), *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, Berlin.
- Wils, L., 1977, 'De taalpolitiek van Willem I', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 92, 81-87.
- Wils, L., 1979, *Honderd jaar Vlaamse Beweging*, dl. 1, Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914, Leuven.

- Wils, L., 1985, De taalpolitiek van Willem I, *Wetenschappelijke Tijdingen* 44, 193-201.
- Winkel, L.A. te, 1857, 'Brief aan den Heer Dr. W.G. Brill', *Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn* 4, 262-276.
- Winkel, L.A. te, 1858, *De logische analyse: Beschouwingen naar aanleiding van Prof. T. Roorda's Rede-ontleding of de logische analyse der taal*, dl.1, Zutphen.
- Winkel, L.A. te, 1859, *De logische analyse: Antwoord op de bedenkingen van prof. T. Roorda en Dr. Q.N. tegen het werkje, getiteld: Beschouwingen naar aanleiding van Prof. T. Roorda's Rede-ontleding of logische analyse der taal*, dl.2, Zutphen.
- Winkel, L.A. te, 1860, *De Nederlandsche spelling, onder beknopte regels gebracht (...)*, 2de dr., Leiden.
- Winkel, L.A. te, 1861, 'Antwoord aan Prof. Dr. W.G. Brill op zijnen brief over de definitie van het werkwoord', *De Taalgids* 3, 1-26.
- Winkel, L.A. te, 1862, 'Brief aan de redactie van het tijdschrift *De Gids*', *De Taalgids*, 156-188.
- Winkel, L.A. te, 1863, *De grondbeginselen der Nederlandsche Spelling; ontwerp der spelling voor het aanstaande Nederlandsch woordenboek*, Leiden.
- Winkel, L.A. te, 1864, 'Wat zoekt de etymologie? Wat heeft men te verstaan door den innerlijken vorm der woorden?', *De Taalgids* 6, 210-217.
- Winkel, J. te, 1901, 'Geschiedenis der Nederlandsche taal'. Vert. door F.C. Wieder, Culemborg. [Vert. van 'Geschichte der niederländischen Sprache', in: H. Paul (Hrsg.), *Grundriss der germanischen Philologie*, 3 Bde., 2. Aufl., Strassburg 1896-1909, 1, 781-925.]
- Winkel, J. te, 1905, *Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche taal*, Culemborg.
- Winkler, J., 1874, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, Den Haag.
- Wiss. = *Wisselau*, CG II, 1, 529-546 (West-(Belgisch)-Brabant 1291-1300); de datering wordt recentelijk bestreden.
- Witsen Geysbeek, P.G., 1821-1827, Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters, 6 dln., Amsterdam.
- Witte, E., 1979, 'Politiek leven: 1815-1830', in: Stengers 1979, 178-187.
- WNT, 1882-, zie: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.
- Wolff, B. & A. Deken / J.C. Brandt Corstius, 1977, *Lotje Roulin. Een liefde in de achttiende eeuw zoals zij wordt verhaald in de roman Willem Leevend*, uitg. J.C. Brandt Corstius, 2de herz. dr., Culemborg.
- Woltjer, J.J., 1979a, 'De Vrede-makers', in: S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 56-87.
- Woltjer, J.J., 1979b, 'De wisselende gestalten van de Unie', in: S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg (red.): *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 88-100.
- Woltjer, J.J., 1986, Boekbeoordeling van J. Briels, Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 66, 264-269.
- Woltjer, J.J., 1994, 'De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving', *De zeventiende eeuw* 10, 3-23.

- Woordenboek der Nederlandsche taal*, 1882-..., M. de Vries, L.A. te Winkel et al. (red.), 's-Gravenhage etc.
- Worden, N., 1984, *Slavery in Dutch South Africa*, Cambridge.
- Woude, A.M. van der, 1980, 'De alfabetisering', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 257-264.
- Woude, A.M. van der, 1986, *Nederland over de schouder gekeken*, Utrecht.
- WP, 1975-1976, A.J. Wiggers e.a. (red.), *Grote Winkler Prins Encyclopedie in twintig delen*, Amsterdam, Brussel.
- WPs. = *Wachtendonckse Psalmen*, zie: Quak 1981.
- Wr.Rag. = *Wrake van Ragisel*, CG II,1, 352-374 (Oost-Vlaanderen 1260-1280).
- Wyk, E.B. van, 1983, 'Gepidginiseerde Afrikaans', in: G. Claassen & M.C.J. van Rensburg (red.), *Taalverskeidenheid*, Pretoria, 162-170.
- Zaalberg, C.A., 1975a, *Taaltrouw. Nieuwe en oude glottagogische overwegingen*, Culemborg.
- Zaalberg, C.A., 1975b, 'Tsoep Wegtermay kraait viktorie', in: G. Kazemier & P.P.J. van Caspel (red.), *Taal- en letterkundig gastenboek voor...G.A. van Es*, Groningen, 143-147.
- Zaalberg, C.A., 1981, '1931 en 1981. Herinneringen en indrukken', *Onze Taal* 50, 33-35.
- Zaalberg, C.A., 1986, 'De in las van "van"', *Onze Taal* 55, 146.
- Zandvoort, R.W., 1959, 'Hier is de Radio-nieuwsdienst', *Levende talen*, 409-413.
- Zandvoort, R.W., 1964, *English in the Netherlands. A story in Linguistic Infiltration*, Groningen.
- Zeeman, C.F., 1888, *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, benamingen en volksuitdrukkingen aan den bijbel ontleend*, 2de druk, Dordrecht.
- Zuidema, W. 1894, 'Ja, Onaannemelijk!', *Noord en Zuid* 17, 17-34.
- Zumthor, P., 1951, 'Abrévations composées', *Vers. KNAW NR* dl.58, nr. 2, Amsterdam.
- Zwaan, F.L., 1939, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche Spraakkunst. Grammatiche stukken van De Hubert, Ampzing, Statenvertalers en reviseurs, en Hooft, uitgegeven, samengevat en toegelicht door F.L. Zwaan*, Groningen etc.
- Zwaan, F.L., 1957, Zie: Van der Schuere/Zwaan.
- Zwaan, F.L., 1981, 'Iets over het proza van Hoofts Schijnheilig', in: E.K. Grootes e.a. (red.), *Studies over Hooft, uyt Liefde geschreven*, Groningen, 183-192.